Universitat Autònoma de Barcelona

EL CAMP D'AGDE EN EL SISTEMA CONCENTRACIONARI FRANCÈS (1939-1940)

Laia Arañó Vega

ADVERTIMENT. L'accés als continguts d'aquesta tesi doctoral i la seva utilització ha de respectar els drets de la persona autora. Pot ser utilitzada per a consulta o estudi personal, així com en activitats o materials d'investigació i docència en els termes establerts a l'art. 32 del Text Refós de la Llei de Propietat Intel·lectual (RDL 1/1996). Per altres utilitzacions es requereix l'autorització prèvia i expressa de la persona autora. En qualsevol cas, en la utilització dels seus continguts caldrà indicar de forma clara el nom i cognoms de la persona autora i el títol de la tesi doctoral. No s'autoritza la seva reproducció o altres formes d'explotació efectuades amb finalitats de lucre ni la seva comunicació pública des d'un lloc aliè al servei TDX. Tampoc s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant als continguts de la tesi com als seus resums i índexs.

ADVERTENCIA. El acceso a los contenidos de esta tesis doctoral y su utilización debe respetar los derechos de la persona autora. Puede ser utilizada para consulta o estudio personal, así como en actividades o materiales de investigación y docencia en los términos establecidos en el art. 32 del Texto Refundido de la Ley de Propiedad Intelectual (RDL 1/1996). Para otros usos se requiere la autorización previa y expresa de la persona autora. En cualquier caso, en la utilización de sus contenidos se deberá indicar de forma clara el nombre y apellidos de la persona autora y el título de la tesis doctoral. No se autoriza su reproducción u otras formas de explotación efectuadas con fines lucrativos ni su comunicación pública desde un sitio ajeno al servicio TDR. Tampoco se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al contenido de la tesis como a sus resúmenes e índices.

WARNING. The access to the contents of this doctoral thesis and its use must respect the rights of the author. It can be used for reference or private study, as well as research and learning activities or materials in the terms established by the 32nd article of the Spanish Consolidated Copyright Act (RDL 1/1996). Express and previous authorization of the author is required for any other uses. In any case, when using its content, full name of the author and title of the thesis must be clearly indicated. Reproduction or other forms of for profit use or public communication from outside TDX service is not allowed. Presentation of its content in a window or frame external to TDX (framing) is not authorized either. These rights affect both the content of the thesis and its abstracts and indexes.

EL CAMP D'AGDE EN EL SISTEMA CONCENTRACIONARI FRANCÈS (1939-1940)

Laia Arañó Vega

TESI DOCTORAL

Director: Francesc Vilanova i Vila-Abadal

Programa de Doctorat d'Història Comparada, Política i Social
Departament d'Història Moderna i Contemporània
Universitat Autònoma de Barcelona

2021

EL CAMP D'AGDE EN EL SISTEMA CONCENTRACIONARI FRANCÈS (1939-1940)

El camp d'Agde, 1939. Collection J. Vilamosa-Agde.

A l'Elena i al Teo.

In memoriam

«Del camp estant el veiem ben bé l'home lliure, que ens espia. Si poguéssim parlar-li baixet, que el sentinella no ens sentís, arran d'orella, li diríem: No us esforceu a desxifrar jeroglífics que no existeixen. Fustes, espinós, barraques i gendarmes, no amaguen, ni tanquen, ni contenen, ni guarden cap secret. Som refugiats; [...] No ens tingueu quimera ni temença; som com tothom. Som homes. [...] Si us permetessin entrar al camp i veure'ns de ben a prop, i conèixer-nos bé, us adonaríeu que són ben petites les diferències entre vós i nosaltres, i si ens deixessin sortir a la carretera, constataríeu que som igual».

«Catalans a França. Una realització catalana», *El Poble Català*, 10 de novembre de 1939.

RESUM/ABSTRACT

El 28 de febrer de 1939, el general Ménard, al càrrec de tots els camps francesos, notificava al prefecte del departament de l'Hérault, la decisió de la ubicació i construcció a Agde d'un camp de concentració amb l'objectiu de traslladar fins a 25.000 refugiats republicans tancats als camps de les platges del Rosselló i alleugerir la càrrega econòmica que el departament dels Pirineus Orientals estaven assumint des de la seva arribada. Unes setmanes més tard, arribaren els primers voluntaris espanyols que, dirigits per dues companyies d'enginyers procedents del camp de Saint-Cyprien, començarien a construir el camp 1 i el 2 i poc més tard el 3, el que es coneixeria com a «camp dels catalans», on la majoria d'interns era d'origen català. El camp va viure un procés de «catalanització», que el va fer diferent a la resta de camps del sistema concentracionari francès, on el sentiment de pertinença, de formar part del col·lectiu català a l'exili, va esdevenir decisiu per a sobreviure a la quotidianitat de la vida entre filferrades. Igualment, una altra singularitat a destacar fou la vitalitat del camp. Si bé la monotonia era una característica de la vida concentracionària, en va destacar la gran activitat social, cultural, esportiva i musical que s'hi va desenvolupar. Però l'existència del camp, així com les activitats que es dugueren a terme, plantegen també, un dels fenòmens bàsics de l'exili de 1939: la profunda divisió existent entre la majoria d'exiliats catalans i els de la resta d'Espanya; una divisió que s'expressa en tots els àmbits possibles: el polític, el cultural, i el dels refugiats als camps, amb Agde com a exemple principal, però també la ruptura gairebé irreversible entre el món republicà català (representat majoritàriament per Esquerra Republicana, entre d'altres) i els comunistes (el PSUC). Agde exemplificava d'aquesta manera l'organització de l'exili català els anys immediatament posteriors a la derrota de 1939. El camp es va anar tancant progressivament entre octubre i desembre de 1939. La majoria de refugiats decidiren tornar a Espanya; altres van poder emigrar a Mèxic o van sortir del camp allistats a les Companyies de Treballadors Estrangers i a la Legió Estrangera. En els mesos posteriors a l'estada dels republicans entre el desembre de 1939 i desembre de 1942, pel camp i pels mateixos barracons se succeïren les entrades dels soldats del nou exèrcit txecoslovac (la NAT), els reservistes de l'exèrcit belga (els CRAB), les unitats txecoslovaques desmobilitzades (les UDT),

la legió de treballadors indoxinesos, diversos grups de treballadors estrangers (la GTE), així com altres grups de civils. El camp es va tancar definitivament el novembre de 1942 i el seu total desmantellament es va dur a terme l'any 1944. Un camp de concentració versàtil, que va anar modificant la seva organització radicalment, adaptant-se als esdeveniments de la història europea contemporània més recent.

On 28th February 1939, General Ménard, the commander of all the internment camps in France, notified the prefect of the department of Hérault of the decision to site a concentration camp at Agde. The aim was the transfer of up to 25,000 of the Republican refugees confined in the camps on the beaches of Roussillon and thus relieve the department of Pyrénées-Orientales of the financial burden it had been bearing since their arrival. The first Spanish volunteers arrived a few weeks later and, under the direction of engineers from the camp at Saint-Cyprien, started work on camps one and two, followed a little after by camp three. The latter would subsequently be known as "the Catalan Camp," the majority of interns hailing from Catalonia. This camp underwent a process of "catalanisation," distinguishing it from the other French internment camps; the sense of belonging to Catalans in exile here would be fundamental in them surviving day to day life behind the wires. But despite the monotony, there were also thriving social, cultural, musical and sports activities. However, the existence of the camp and the activities held there also highlighted one of the phenomena of the 1939 exile: the deep division between the majority of exiles from Catalonia and those from the rest of Spain. This schism was expressed in every possible sphere: political, cultural, and among the refugees in the camps, especially at Agde. It also represented an almost irreversible rupture between Catalan Republicanism (principally expounded by *Esquerra Republicana*, amongst others) and the communists (the PSUC). Agde epitomised the way Catalan exiles were organised in the years immediately after the Republican defeat of 1939. The camp was progressively closed down from October to December 1939. Most refugees decided to return to Spain; others were able to emigrate to Mexico or enlisted in the Companies of Foreign Workers (*Compagnies de Travailleurs Étrangers* (CTE)) and the Foreign Legion. After the Republicans' internment, from December 1939 to December 1942, the camp and

it barracks were successively occupied by soldiers of the new Czechoslovak Army (the NAT), the Belgian Army reservists (the CRAB), the demobilised Czechoslovak units (the UDT), the Legion of Indochinese Workers, various groups of foreign workers, as well as other groups of civilians. The camp was permanently closed in November 1942 and totally dismantled in 1944. This was an adaptable internment camp, the organisation of which underwent radical modifications in consonance with events in contemporary European history.

ÍNDEX

INTRODUCCIÓ..... 7

1. LA RETIRADA I ELS CAMPS DE CONCENTRACIÓ AL SUD DE FRANÇA 22

1.1. De l'ocupació de Lleida al pas de la ratlla (abril de 1938-hivern de 1939)..... 22

1.2. Els camps de concentració 43

2. LA UBICACIÓ, EL CONDICIONAMENT I L'ARRIBADA DELS REFUGIATS AL CAMP..... 64

2.1. La ubicació del camp, els primers conflictes i els contactes amb la població.....72

2.2. La construcció del camp 89

2.3. L'arribada dels refugiats al camp.....102

2.4. el perfil dels refugiats espanyols al camp 112

3. ORGANITZACIÓ I VIDA QUOTIDIANA AL CAMP.....139

3.1. La direcció del camp, l'enquadrament dels refugiats i la vigilància 139

3.2. Els serveis del camp..... 180

3.2.1. El Servei de Proveïment i el cost econòmic del camp..... 180

3.2.2. El Servei Sanitari al camp 197

3.2.2.1. El Servei Mèdic al camp.....201

3.2.2.2. Les malalties i el sistema de desinfecció al camp.....218

4. ELS CATALANS AL CAMP D'AGDE 235

4.1. *Una petita Catalunya, fora de Catalunya*.....237

4.2. Peticions d'ajut, subsidis i autoritzacions permanents per sortir del camp..... 289

4.3. El canvi de camp: el camp 1, el «camp dels catalans»..... 304

5. LA SORTIDA DEL CAMP.....312

5.1. Els retorns a Espanya 314

5.1.1. L'evolució i el procediment dels retorns des del camp d'Agde 327

5.1.2. Els reagrupaments familiars..... 343

5.2. Les emigracions a Sud-Amèrica..... 349

5.3. Les Companyies de Treballadors Estrangers (CTE)..... 378

5.4. La contractació individual del refugiats espanyols. *Les prestataires*. El cas de Francesc Tosquellas.....415

5.5. La Legió Estrangera i els Regiments de Marxa de Voluntaris Estrangers..... 422

6. EL TANCAMENT DEL CAMP 428

6.1. Les tropes txecoslovaques al camp.....430

6.2. Un grup de joves belgues al camp..... 438

6.3. De nou, republicans espanyols al camp.....441

6.4. Treballadors indoxinesos al camp 446

NOTES FINALS 453
TAULES I GRÀFIQUES 462
FONTS HEMEROGRÀFIQUES..... 464
ARXIUS CITATS..... 469
BIBLIOGRAFIA.....477
ANNEX DOCUMENTAL..... 490

INTRODUCCIÓ

> «Durante todo un día de sufrimiento hay tiempo para la melancolía y para la resignación. También para pensar las causas que nos trajeron aquí y las razones por las que consideramos a Francia un falso amigo de la democracia. Por lo menos, con los demócratas españoles, está representando el papel más infame y repugnante que se podría esperar de un país amante, en teoría, de los Derechos del Hombre. Como esto corresponde a la historia, lo dejo en sus manos. Pero la historia tiene también, sus fallos».
>
> Nemesio Raposo, *Memorias de un español en el exilio*, Barcelona, Aura, 1968. p. 69.

El comandant George Benoit-Guyod, al capdavant del camp d'Agde entre el 16 de maig i el setembre de 1939, en un article a *Le Monde Illustré*,[1] reflexionava sobre l'arribada del contingent de militars republicans que havien creuat la ratlla,[2] i que des de feia mesos estaven tancats als camps de concentració francesos dels departaments propers a la frontera. Benoit-Guyod puntualitzava que «els sont réunis, par dizaines de milliers, dans de camps dit "de réfugiés", qu'on appelle aussi communément "camps de concentration", et placés sur la surveillance de l'autorité militaire, qui leur a construit des baraquements et assure leur subsistance [...] Dès leur arrivée en France, la presse a signalés les difficultés de toute nature que cette affluence extraordinaire d'étrangers soulevait à l'égard de l'Etat français, qui dut improviser sans délai des mesures d'exception pour l'hébergement, la nourriture et les soins médicaux». I és que la política «d'acollida» als republicans espanyols al departament de l'Hérault no va diferir de l'aplicada pel govern francès a escala nacional.

Al departament en el qual s'inscriu el camp d'Agde, convivien tres tipologies de *camps*: els *camps d'hébergement* a Sète, Lodève, Clermont-l'Hérault i Ceilhes-et-Rocozels; el *camp de triage*, a Villodève a Montpellier, i el *camp de concentration* d'Agde.[3]

Els *camps d'hébergement* tenien una «voluntat humanitària» i estaven reservats a les dones, els infants, gent gran (considerats els homes majors de 50

1. George Benoit-Guyod, «Au Camp d'Agde avec les Espagnols», *Le Monde Illustré. Mirror du monde*, 26 d'agost de 1939.

2. Com assenyala Maria Campillo, el pas de la ratlla, expressió que en els textos memorialístics porta implícita tres sentits: l'obsessió per arribar-hi, la ratlla com a salvació i alhora la ratlla com a materialització d'una nova identitat, personal i col·lectiva a causa de la derrota. Hi ha una consciència d'una pèrdua, d'un trencament en aquest creuament de la ratlla, que és físic, geogràfic, però també d'un temps perdut definitivament. «Passar la ratlla. Una experiència a moltes veus», Maria Campillo (ed.), *Allez! Allez! Escrits del pas de frontera, 1939*, Barcelona, L'Avenç, 2010, p. 7-14.

3. Vincent Parello, «Des camps de réfugiés espagnols de la guerre civile dans l'Hérault», *Mélanges de la Casa de Velázquez*, número 41-1, 2011, p. 233-249.

anys) i als malalts o invàlids que no eren aptes per a treballar o combatre. A aquest camp també se l'anomenava *camp d'internement*, *centre d'hébergement*, *centre d'accueil* o *refuge*.[4]

Camp de triage, on s'identificava als refugiats, se'ls feia un petit reconeixement mèdic i eren vacunats. A aquelles persones que necessitaven ser ateses en algun hospital se les traslladava a algun dels centres sanitaris localitzats al departament. Es podria considerar un camp de pas on es «classificaven» els refugiats abans de ser retornats cap a Espanya o enviats als *camps d'hébergement* de l'Hérault o a d'altres departaments de l'interior.[5]

Camp de concentration, atenent a la seva etimologia, fa referència a un espai tancat on es concentren, s'agrupen i s'internen persones per motius de seguretat militar o política, com a forma de càstig o d'explotació.

Segons Olivier Razac, la filferrada, símbol central en el record dels homes i dones que van patir el captiveri als camps,[6] va ser inventada al 1874 per Joseph Glidden per tancar i delimitar les propietats de la gran planura dels Estats Units d'Amèrica i per expropiar, de passada, les terres a les comunitats indígenes.[7] Ràpidament se'n va descobrir l'eficàcia per a controlar grups de persones dissidents, amb l'objectiu de mantenir-les aïllades i recloses en un espai determinat.[8] Els camps de concentració –seguint aquesta idea d'espais de detenció arbitrària– aparegueren per primera vegada a la Guerra de Cuba (1895-1898) entre Espanya i els EUA. El capità general Valeriano Weyler, el 1896, va

4. Grégory Tuban fa una classificació acurada on delimita el significat de cadascuna de les tipologies dels «camps» que van conviure entre febrer de 1939 i fins a la total liquidació dels camps a França. Grégory Tuban, *Les séquestrés de Collioure: Un camp disciplinaire au Château royal en 1939*, Perpinyà, Mare nostrum, 2003, p.6.

5. Carta del delegat de Sanitat de la Primera circumscripció de Montpellier al prefecte de l'Hérault Antoine Monis (Montpellier, 12 de febrer de 1939; ADH 4 M 1799).

6. Nemesio Raposo a les seves memòries fa un comentari crític al fet que fossin els mateixos refugiats espanyols els que col·loquessin les filferrades als camps que els mantenien tancats: «Otros refugiados están cambiando la sencilla alambrada espinosa por otra de dos metros de ancha, tejida con punzantes alambres. Es decir, que los propios presos están reforzando su propia prisión. Esto me recuerda que cuando yo era chico, don Tiburcio, el maestro de la escuela, nos obligaba a ir a las mimbreras de la orilla del río, a cortar las más fuertes y las más largas mimbres para zurrarnos a nosotros mismos. La buena maña que se daba con su incomprensible cometido, estaba en relación directa con la idea que entonces privaba de: "la letra con sangre entra"», Nemesio Raposo, *Memorias de un español en el exilio*..., p. 67.

7. Razac, en el capítol: «El campo», dins la seva obra de referència *Historia política del alambre de espino,* Santa Cruz de Tenerife, Melusina, 2015, p. 67-85, aprofundeix sobre l'objectiu del seu ús, el significat i la simbologia de la filferrada al llarg de la història centrant-se principalment en el sistema concentracionari nazi.

8. José María Naharro-Calderón, *Entres alambradas y exilios. Sangrías de "las Españas" y terapias de Vichy*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2017, p. 83.

reagrupar els camperols rebels en camps tancats envoltats de filferrades, amb el propòsit de sotmetre la població, d'idees antiespanyoles.[9] En la Guerra Civil Americana el tancament dels presoners va institucionalitzar-se a mesura que avança el conflicte, una pràctica que, entre 1899 i 1899, es va estendre a la població civil durant la Guerra de Cuba i la Guerra dels Boers a l'Àfrica del Sud a mans dels exèrcits espanyol i anglès, que havien d'anunciar «el alba macabra de la modernidad concentracionaria».[10]

A partir d'aquell moment els països en conflicte, fos quin fos el tipus de règim, van incorporar els camps de concentració als propis sistemes repressius, amb finalitats diverses i dirigits a tota mena de població. S'arribaria a l'extrem als camps de concentració de la Primera Guerra Mundial o els de les platges del Rosselló i més enllà dels límits coneguts en les societats occidentals contemporànies als camps de la mort nazis, que inauguraren amb presos polítics només arribar al poder. Aquesta amalgama de variants, demostraria que «camp de concentració» funciona com un mot crossa perquè «una misma expresión sirve para designar tanto a los centros de reclusión, como a los campos de internamiento, a los campos de trabajo, a los campos de concentración y a los "campos" de exterminio.»[11]

A França, en els primers mesos de l'any 1939, els camps de concentració que es van habilitar i construir tenien com a objectiu principal tancar els republicans espanyols i antics milicians en edat de combatre que creuaven la frontera fugint dels bombardeigs franquistes a les acaballes de la Guerra Civil. La historiadora Geneviève Dreyfus-Armand apunta que el mot «concentration», s'utilitzava constantment en declaracions, textos oficials i també a la premsa de l'època, justament en el mateix sentit que apuntava abans: «concentrer», de confinar, deixant sense llibertat en un únic espai uns homes (i depenent del camp, també unes dones) per facilitar-ne la custòdia als vigilants. Unes persones que no eren benvingudes i a les quals es considerava «indésirables» en el país d'arribada i perillosos per a la seva població.[12]

9. Dan Stone, *Campos de concentración. Una breve introducción*, Granada, Comares, 2019, p. 11.

10. Olivier Razac, *Historia política del alambre de espino*..., p. 67.

11. Joël Kotek i Pierre Rigoulot, *Los Campos de la muerte: cien años de deportación y exterminio*, Barcelona, Salvat, 2001, p. 23.

12. Geneviève Dreyfus-Armand, «L'accueil des républicains espagnols en France: entre exclusion et utilisation; 1936-1940», *Matériaux pour l'histoire de notre temps. Exilés et réfugiés*

En la documentació oficial generada des del camp d'Agde, a banda d'autoanomenar-lo *camp de concentration*, tal vegada s'utilitza *camps des réfugiés*, sobretot, però també en menor mesura *camp d'internement* o *centre de rassemblement*.[13] En aquest sistema de camps de concentració francès s'emmarca la creació i funcionament del camp d'Agde, i és en aquest context històric i geogràfic on l'especificitat de la definició *camp de concentration*, no és sinònima de «camp de deportació» i encara menys de «camp d'extermini». Tot i que són evidents les diferents funcions entre els camps de França i els construïts i habilitats per l'Alemanya nazi per aniquilar i exterminar massivament i sistemàtica els interns, que el III Reich considerava enemics del règim, encara avui dia, per part de la societat i inclús una petita part de la historiografia francesa, l'ús de *camp de concentration* per a referir-nos als camps francesos de republicans espanyols incomoda i genera cert recel. En canvi, *camp de réfugiés* o *d'internement*, diferencia inequívocament els camps francesos del nazis. En aquest sentit, Annette Wieviorka apunta el següent: «Les mots ont tout à la fois une histoire et une charge émotionnelle ou politique. [...] Le camp nazi, est devenu, à juste titre, la référence du mal absolu, à l'aune duquel se mesure chaque situation d'internement».[14]

Denis Peschanski, en la seva obra de referència *La France de camps. L'internement 1938-1945*, sorprèn que dediqui un brevíssim apunt al canvi de denominació, que segon aquest historiador va experimentar l'expressió camps de concentració, «rebaptisés bientôt par: "camp d'internement", des dizaines de milliers d'Espagnols furent regroupés sur les plages du Roussillon, à même le sable».[15] Caldria, potser, que n'especifiqués una mica més les causes i la manera com es va procedir a modificacar aquest apel·latiu tan implícit a les circumstàncies, segons Peschanski.

Pierre Vilar, en el discurs de cloenda del congrés de 1989 a Perpinyà titulat *Le français et la guerre d'Espagne*, diferenciava molt clarament entre els *camps*

politiques dans la France du XXe siècle, número 44, 1996. p. 36-41; https://doi.org/10.3406/mat.1996.403052

13. Diferenciant el *camp d'internement*, en referència al *camp d'hébergement* de les dones i els infants. Simplement podien usar *camp d'internement* pel fet que hi havia interns, normalment apareix a la documentació: *camp d'internement de réfugiés espagnols*.

14. Annette Wieviorka, «L'expression camp de concentration au 20e siècle», *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*, número 57, 1997, p. 4-12. https://doi.org/10.3406/xxs.1997.3626

15. Denis Peschanski, *La France des camps. L'internement 1938-1946,* París, Gallimard, 2002, p. 42.

de refugiés ubicats al sud de França per tancar els republicans espanyols de 1939 i els *camps de concentration* d'Auschwitz o Mauthausen dins el sistema concentracionari nazi.[16]

Antonio Gardó Cantero, militant de la UGT, fundador de l'Agrupació Socialista de Yátova (a Foia de Bunyol, al País Valencià) i intern al camp d'Argelès, en relació a la poca determinació en alguns contextos a l'hora d'utilitzar una o altra denominació de camp, indica que segons la seva experiència concentracionària: «Hay que llamar a las cosas por su nombre. La razón fundamental por la que luego se ha hablado de campos de internamiento, y de campos de acogida, es porque luego ha habido campos en Alemania, que fueron más duros que los nuestros en Francia. Pero al cambiar el nombre están tratando de borrar la memoria histórica. El olvido[17] empieza ahí, al quitarles a estos campos nuestros, el nombre que ellos mismos les habían dado».[18]

Al camp d'Agde, que és el que ens ocupa, els interns com Gardó a Argelès, no dubten a insistir a les seves cartes que es troben tancats en un «camp de concentració». A la documentació original generada des d'Agde pels refugiats i en les fonts hemerogràfiques espanyoles i catalanes de l'època, en cap moment es fa servir altra denominació que no sigui «camp de concentració d'Agde» o «camp d'Agde». Com a exemple, Joan Moliner Juliachs li escrivia a Antoni Escofet el juny de 1939 que «sóc l'únic secretari de conseller de la Generalitat que es troba en un camp de concentració».[19] O Agustí Bartra a Carles Pi i Sunyer, en la seva sortida d'Agde i arribada a la Residència de Roissy-en-Brie, li transmetia el següent: «No em se avenir a un canvi tan sobtat de vida. D'un camp de concentració a un castell! Encara no m'he desentumit i surto poc.»[20]

Com ja s'ha apuntat anteriorment, pel que fa a la documentació de les autoritats prefectorals, l'alt comandament del camp i les fonts hemerogràfiques de l'època franceses també trobem l'ús de *camp de concentration*, en la mateixa

16. Pierre Vilar, «Clôture du colloque par Pierre Vilar, professeur honoraire à la Sorbonne», a: *Le français et la guerre d'Espagne*: actes du colloque tenu à Perpignan le 28, 29 et 30 septembre 1989, Perpinyà, Centre de Recherches sur les Problèmes de la Frontière, Universitat de Perpinyà, 1990, p. 417-432.

17. En majúscula a l'original.

18. Citat a: Secundino Serrano, *La Última gesta: los republicanos que vencieron a Hitler (1939-1945)*, Madrid, Punto de Lectura, 2006, p. 64.

19. Carta de Joan Moliner Juliachs a Antoni Escofet (camp d'Agde, 25 de juny de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 353).

20. Carta d'Agustí Bartra a Carles Pi i Sunyer (Roissy-en-Brie, 5 d'agost de 1939; AFCPS Ca2Cp64).

mesura que *camp de réfugiés* o *camp d'hébergement*. En la carta que el 28 de febrer de 1939 el general Ménard notificava al prefecte de l'Hérault la creació del camp d'Agde, apuntava: «J'ai décidé créer un camp d'hébergement pour 20.000 miliciens à Agde à proximité immédiate de la Caserne Mirabel occupée par le peloton de la Garde Républicaine Mobile (GRM) nº 536».[21]

En canvi, el comissari de policia de l'oficina d'Agde informava al sotsprefecte de l'Hérault: «En raison de la situation actuelle, j'ai l'honneur de vous proposer de faire interdire l'entrée du camp d'Agde à ces étrangères et de bien vouloir me faire délivrer un bon de transport pour les emmener dans d'autre camp de concentration que vous voudrez bien m'indiquer».[22] De la mateixa manera a la premsa francesa de l'època hi trobem un bon nombre de referències a *camp de concentration*: «La création d'un camp de concentration pour les réfugiés espagnols, à Agde» (*Le Petit Méridional*, 5 de març de 1939), «La tentative de rébellion du camp de concentration d'Agde» (*L'Eclair*, 10 de juliol de 1939) o «Un camp de concentration à Agde» (*L'Avenir Agathois*, 4 de març de 1939), per posar-ne alguns exemples.

Joseph Weil, en la seva obra de 1946 *Contribution à l'histoire des camps* el primer llibre de la historiografia francesa conegut fins ara on apareix citat el camp d'Agde,[23] no dubta en assenyalar que: «Ce sont les Espagnols républicains qui ont eu le triste privilège d'inaugurer les camp de concentration en France, campement provisoires, d'emblée insuffisants, sombres et sales».[24]

Per comprendre la ubicació, creació i funcionament del camp d'Agde, cal no deslligar-lo de la xarxa que el govern francès va articular per encabir l'alt nombre de refugiats que van arribar als seus posts fronterers en poques setmanes entre el gener i el febrer de 1939. Era un sistema concentracionari francès dins un sistema concentracionari més ampli, europeu i, fins i tot, mundial. Ara bé, i a mode de colofó, com Kotek i Rigoulot apunten, cal tenir present que el sistema que ens ocupa es desenvolupà dins un sistema democràtic, el francès. En conseqüència, per aquests dos estudiosos els camps de concentració que van

21. Carta del general Ménard al prefecte de l'Hérault (Montpellier, 28 de febrer de 1939; ADH 2 W 622/1).

22. Carta del comissari d'Agde al sotsprefecte de l'Hérault (Agde, 26 d'agost de 1939; ADH 4 M 1800).

23. Joseph Weill, *Contribution à l'histoire des camps d'internement dans l'Anti-France*, París, CDJC, 1946, p. 16.

24. Joseph Weill, *Contribution à l'histoire des camps d'internement dans l'Anti-France*..., p. 9.

ubicar-se en el seu territori tenen unes característiques que disten molt de les experiències concentracionàries desenvolupades en règims totalitaris o feixistes, com ja apuntàvem anteriorment. En el primer cas es tracta «d'aïllar a les masses» i, en l'altre, «de modificar-les». Els camps creats en règims democràtics tenen un caràcter provisional, relacionat directament amb una guerra o una crisi; el nombre de concentrats és relativament baix, i la durada del seu internament acostuma a ser inferior a la dels règims totalitaris o feixistes. La crueltat i el patiment sofert per les internes i els interns en un i altre sistema centra la principal diferència. Els camps dels Rosselló, el camp d'Agde, el camp pels japonesos als Estats Units d'Amèrica o en un poble reagrupat a l'Argèlia francesa, no poden comparar-se, principalment pel tracte als interns, als camp de Mauthausen, Treblinka o el de Kolimà.[25]

Agde, per tant, era un camp de concentració dins d'un sistema concentracionari més complex, el francès, que compartia unes característiques comunes amb d'altres camps francesos, però on alhora també en destacaven unes singularitats pròpies que es desenvoluparan al llarg de la tesi. Al llarg d'aquest estudi, s'ha pretès reconstruir la trajectòria d'aquest camp lligada a una cronologia i una població refugiada molt concreta, els espanyols i catalans, arribats principalment dels camps de les platges del Rosselló a partir dels primers dies del mes de març de 1939. El propòsit central era molt concret: descongestionar uns camps a la sorra saturats, on els concentrats malvivien en unes condicions infrahumanes, i alleugerir al màxim possible la càrrega econòmica que pel prefecte dels Pirineus Orientals suposava l'arribada de centenars de milers de refugiats espanyols al seu departament.

Al llarg del segle XX i el que portem de XXI, des de la historiografia francesa, espanyola i catalana, no s'ha dedicat cap monogràfic a l'estudi en profunditat de la història i trajectòria del camp d'Agde. Cal destacar l'obra d'Adrián Blas Mínguez, *Campo de Agde*,[26] on l'autor descriu la cronologia i les principals característiques del camp de manera genèrica sense aportar gaires novetats pel

25. Joël Kotek i Pierre Rigoulot, *Los Campos de la muerte: cien años de deportación y exterminio*..., p. 756- 757.

26. Adrián Blas Mínguez Anaya, *Campo de Agde*, Móstoles, Memoria Viva, 2006.

que fa a les fonts originals o a les característiques i singularitats del camp, llevat de destacar-ne a grans trets l'alta concentració de refugiats catalans.

Delphine Benezet i Donald Lecomte, des de la Université Paul Valéry de Montpellier i la Université Toulouse-Le Mirail, respectivament, van presentar fa uns vint-i-cinc anys sengles tesines sobre el camp d'Agde,[27] on, a través d'algunes fonts franceses, repassaven la trajectòria dels refugiats espanyols al camp, així com els altres interns que van ocupar el mateix espai fins al 1942. Podríem dir que es tracta dels dos únics estudis on s'exposa l'origen del camp, se'n descriu breument la història i el desenvolupament de la vida quotidiana dels diferents grups de població que el van ocupar.

El camp d'Agde apareix citat en d'altres obres de tipus generalista dedicades als camps de concentració del sud de França, en llibres de testimoniatge i memòries, reculls fotogràfics de fons personals des d'arxius francesos, entre d'altres. Per la seva banda, Vincent Parello de la Universitat de Bordeaux ha dut a terme a través d'articles acadèmics on a partir d'una temàtica general, com la formació de les Companyies de Treballadors Estrangers engegades pel ministeri de la Guerra i el de Defensa francès, ha destinat una part de la seva recerca a les organitzades al departament de l'Hérault, concretament des del camp d'Agde.[28]

Per això, i amb la finalitat de «reconstruir la història del camp d'Agde»[29] en la mesura del possible, s'ha intentat treballar amb el major nombre de fonts: documentals, hemerogràfiques, memorialístiques i orals, de banda i banda dels Pirineus.

A França, la documentació original es localitza principalment a l'Arxiu Departamental de l'Hérault a Montpellier, on es centralitza la major part de la documentació administrativa del camp i, en menor mesura, però també amb una aportació documental destacable, a l'Arxiu Municipal d'Agde. En els darrers vint anys, des d'aquest arxiu s'ha dut a terme una tasca ingent catalogant, inventariant

27. Delphine Benezet, *Le camp d'Agde de 1939 à 1942*, sota la direcció de Carol Iancu, Université Paul Valéry, Montpellier, 1993 i Donald Lecomte*, Approche de l'histoire du camp d'Agde*, sota la direcció de Pierre Laborie, Université de Toulouse-Le Mirail, Toulouse, 1997.

28. Vincent Parello, «Les compagnies de travailleurs étrangers (CTE) en France à la fin de la Troisième République», *Bulletin Hispanique*, 118-1, 2016, p. 233-250. https://doi.org/10.4000/bulletinhispanique.4328

29. Ho apunto breument, ja que he referenciat en un document a part, detalladament, la tipologia dels arxius, fons i subfons de França, Catalunya i Madrid consultat i citats a la tesi.

i donant a conèixer la documentació sobre el camp d'Agde a través de publicacions, exposicions i col·loquis especialitzats a la població local.

A l'Arxiu Nacional francès, a l'Arxiu departamental dels Pirineus Orientals a Perpinyà i al de l'Haute-Garonne a Toulouse, he pogut localitzar documentació molt concreta sobre la Retirada, d'altres camps del sistema concentracionari francès per relacionar-los amb el d'Agde, informació específica sobre algun conflicte de caire jurídic o polític que afectava algun dels interns del camp, les mesures repressives aplicades des de l'alt comandament i el comissariat especial del camp contra els interns més compromesos políticament, per citar alguns exemples de camps temàtics, que són nombrosos i d'una gran varietat. La Mediateca Central de Perpinyà és un centre de referència pel que fa a la premsa francesa de l'època, que no és accessible en línia.[30]

A Catalunya l'Arxiu Nacional a Sant Cugat, amb el fons de la Generalitat de Catalunya a l'exili (el cèlebre fons 511), desa gran part de la documentació citada a la tesi sobre la vida dels interns catalans al camp i sobre la relació amb els representats de les institucions catalanes a l'exili.

Cal destacar la documentació localitzada en diferents entitats de personatges destacats de l'exili i de la seva relació amb el camp d'Agde i la vida dels interns catalans. La Biblioteca de Catalunya, amb el fons del doctor Josep Trueta com a documentació més destacable; el Centre d'Estudis Històrics Internacional-UB amb el fons de Josep Maria Trias Peitx; l'Arxiu Montserrat Tarradellas Macià de Poblet amb el Fons de Josep Tarradellas i la Fundació Carles Pi i Sunyer de Barcelona, amb la documentació de l'exconseller com a eix central.

L'Arxiu Comarcal de l'Alt Empordà a Figueres m'ha aportat documentació pel que fa als retorns dels refugiats des de França i la seva entrada a la presó de Figueres. I l'Arxiu Comarcal de l'Alt Penedès a Vilafranca del Penedès i l'Arxiu Municipal de Sitges, a través dels seus fons personals, m'han donat l'oportunitat de conèixer dues trajectòries diferents a la França concentracionària, la del fotògraf Henry Buckley i la de Jordi Robert Ferret, conegut com a «Tirano».

Finalment, al Museu d'Història de la Medicina de Catalunya a Terrassa, vaig localitzar el fons del metge Pelai Vilar, encarregat de la Infermeria Central

30. A través del cercador en línia de la Biblioteca Nacional Francesa: *Gallica* https://gallica.bnf.fr/

del camp, i al Museu Memorial de l'Exili a La Jonquera, el fons de Santiago Pipió, un intern al camp d'Agde.

A Madrid, a la Biblioteca Nacional de España he trobat fotografies força desconegudes de la Retirada i dels primers camps provisionals ubicats al sud de França. A l'Archivo General de la Administración d'Alcalá de Henares, entre d'altra documentació oficial generada pels cònsols franquistes a França, destaca el dossier titulat *Catalanes separatistas rojos*, on s'especifica en bona mesura la repressió exercida per l'aparell franquista als enemics del règim, també a l'altra banda de la frontera.

A l'Archivo Histórico del Partido Comunista Español a Madrid i a l'Archivo Histórico de la Fundación Pablo Iglesias d'Alcalá de Henares, he localitzat documentació original relacionada amb la militància dels refugiats espanyols tancats als camps de concentració, al PCE, al PSU, al PSOE, a la JSU, a la CNT i a la UGT, principalment.

Finalment, per la importància del que significa i el gran volum de documentació a l'abast de la ciutadania, cal destacar els arxius de la Dirección General del Acervo Histórico Diplomático del Gobierno de México, consultables en línia.[31] Es tracta d'un importantíssim nombre de documents que he consultat sense fer-ne un buidatge exhaustiu, ja que la major part de la documentació fa referència a l'emigració espanyola des de França a Mèxic, i com s'explicitarà en el capítol de les sortides del camp, els interns que des d'Agde hi van emigrar representen un percentatge poc significatiu en relació amb les altres vies de sortida del camp.

Sobre el camp d'Agde he pogut localitzar una gran diversitat de documentació original: de tipus administratiu generada per les autoritats franceses (ministerials, departamentals, municipals, policials, pel comissariat del camp... i pels representants de les institucions catalanes a l'exili); documentació fotogràfica, hemerogràfica, així com epistolar i la generada per la literatura memorialística, o autobibliogràfica, dels interns al camp d'Agde o d'alguna persona que de manera directa o indirecta va viure l'exili francès.

31. En la pàgina *Memórica* del govern Mexicà dins dels directoris dedicats a l'exili republicà espanyol: https://memoricamexico.gob.mx/swb/memorica

També he tingut en compte el que anomenem els egodocuments d'aquells homes i dones que van viure en primera persona la desfeta republicana, el pas de la ratlla, la fugida a França i l'estada als camps de concentració francesos o en d'altres centres «condicionats» per a rebre'ls. Pel que fa a les epístoles, com apunta Roger Chartier, és necessari analitzar-les com a «pràctiques socials subjectes a la dialèctica que tot exercici d'escriptura estableix, entre la norma que intenta regular-la i la llibertat que desenvolupa cada individu en el moment d'escriure-la».[32] Destacar dins els egodocuments les memòries personals que, com les cartes, són textos subjectius,[33] però que ha diferència de la immediatesa en el relat que elles aporten, les memòries narren els fets que algú ha viscut i que escriu o reescriu anys després de la seva vivència concentracionària.[34] Segons Josep-Vicent Garcia Raffi, aquest distanciament en el temps entre l'escriptura i el final dels fets memorialístics, dels fets viscuts, possibilita un «coeficiente de distanciamiento y reflexión del autor respecto a su propio pasado»,[35] per tant, tot seguint aquesta idea, les memòries d'aquells homes interns al camp d'Agde que han arribat als nostres dies[36] conformen un corpus memorialístic molt notori que, en primera persona, ens acosta a la vida dins el camp i, amb el seu testimoni, complementa les altres fonts documentals originals per tal de confegir una fotografia general de la història del camp.

32. Roger Chartier, *Les usages de la lettre au XIXe siècle*, Fayard, París, 1991, citat a: Antonio Castillo Gómez, «Presentación: ¡Gran invención, precioso hallazgo!», *La correspondencia en la Historia. Modelos y prácticas de escritura epistolar*, Actas del VI Congreso Internacional de Historia de la Cultura Escrita, Madrid, Calambur, 2003, p. 13-14.

33. De la mateixa manera que la documentació generada des del camp per les autoritats franceses, l'originada pels representants de les institucions catalanes i espanyoles a l'exili, en la major part dels articles de la premsa de l'època... també tenien una subjectivitat i intencionalitat implícita i estaven escrites des d'una òptica molt concreta. En la documentació podem copsar, directament o indirecta, el propòsit de l'emissor en la seva escriptura.

34. La mostra és extensa i molt variada amb Agustí Bartra, Lluís Ferran de Pol, Otília Castellví, Vicenç Riera Llorca, Manuel Valldeperes, Carles Pi i Sunyer, Antoni Rovira i Virgili, Montserrat Julió, Teresa Pàmies, Carles Fontserè, Roc d'Almenara, Avel·lí Artís-Gener, per citar-ne alguns.

35. Josep-Vicent Garcia Raffi, «La memoria catalana de los campos de concentración franceses. Apuntes para una síntesis», *Quaderns de Filologia: Estudis Literaris*, número 21, 2016, p. 83-100. doi: 10.7203/qdfed.21.9336

36. Per exemple les memòries de Francesc Tosquellas i Albert, Francesc, *1939-1948: entre filferrades. Memòries de l'exili*, Vilassar de Mar, Barcelona, Katelani, 2001; Pelai Vilar i Canales, *Guerra i exili: memòries d'un metge català a la sanitat militar republicana, 1936-1942*, Barcelona, Publicacions Permanyer, 2019; Jaume Pellicer: Rafel Bruguera, *Jaume Pellicer Lleonart, Quicus. El tràgic exili d'un republicà*, Lleida, Pagès Editors, 2017; i Emili Cantal, *Diari d'Emili Cantal (1939-1940)*, Llagostera, Ajuntament de Llagostera, 2004, principalment. I l'obra referent de Pere Vives i Clavé on es recull el seu epistolari des del 8 d'agost de 1939 al 22 de juny de 1941, *Cartes des dels camps de concentració,* Barcelona, Edicions 62, 1972.

La transcripció de les cartes i memòries que apareixen en la tesi té la finalitat de mostrar el contingut de manera clara, sense trair la part substancial de la llengua dels originals, principalment en català i en menor mesura en espanyol.[37] Així doncs, aquests són els principals criteris que s'han seguit:

1. S'ha respectat la morfologia, la sintaxi i el lèxic dels originals.
2. S'ha regularitzat la grafia d'acord amb la norma actual, la qual cosa inclou: el sistema vocàlic i consonàntic, l'apostrofació, la contracció i l'ús del guionet. S'indica que el mot anterior és dubtós amb el símbol [?], que s'ha obviat una paraula o fragment del text original amb [...], i, si hi ha un mot estrany o contradictori, s'utilitza [*sic*].
3. Amb els topònims s'ha optat per mantenir la forma que apareix a l'original (per exemple, Argelers o Saint-Cyprien, segons l'autor, en la forma catalana, espanyola o en la francesa. S'ha corregit, quan ha estat necessari, l'accentuació, com per exemple: Beziers (Béziers), Sete (Sète) o Herault (Hérault).
4. S'ha intentat preservar al màxim la puntuació original i els signes d'interrogació i exclamació; només s'ha modificat en algun cas concret per a facilitar-ne la comprensió, lectura i d'acord amb la interpretació del text, com per exemple: les citacions dels fragments de les memòries d'Emili Cantal.
5. S'ha regularitzat l'ús de les majúscules i les minúscules segons l'ús actual, però respectant l'escriptura original dels articles i pronoms personals (casos com Vós o En Tarradellas), així com les cometes i les abreviatures.
6. Les intervencions entre claudàtors són de l'autora i serveixen per completar una paraula, contenen un mot que arrodoneix el sentit de la frase, una data o una explicació breu.
7. Els acrònims s'utilitzen sense punts i en majúscula: SERE, JARE, ERC, UDT, CRAB, CTE, etc.

37. Pel que fa al tractament dels documents originals en llengua francesa, se n'ha corregit l'ortografia i la puntuació per a facilitar-ne la comprensió i s'ha afegit alguna anotació en referència a la transcripció de les cites.

8. Els títols de llibres i de revistes apareixen citats en cursiva i els títols dels articles entre cometes angulars. Els fragments subratllats en l'original, independentment del sentit o la llengua, són transcrits en cursiva i s'indica al peu de pàgina. Els mots o fragments en cursiva a l'original són transcrits normalment i s'indica a peu de pàgina.

Finalment, cal assenyalar que els topònims de viles i ciutats franceses s'han mantingut en la llengua original. Els noms dels camps de concentració i els camps provisionals, encara que alguns es localitzen en territori del Rosselló, a la Catalunya Nord, s'ha conservat i respectat la denominació tal i com apareix a les cartes i les memòries dels homes i les dones que van estar interns, que, en pràcticament cap cas, van utilitzar el topònim en la seva traducció catalana; sempre el trobem en francès: Saint-Cyprien, Agde, Argelès, Collioure, Bourg-Madame, Latour-de-Carol, entre d'altres.

Es fa difícil de fer un apartat d'agraïments sense la por de deixar-te a algú que t'hagi acompanyat en algun moment d'una recerca tan llarga que se'm fa complicat de recordar quan va començar. Em reca pensar que la memòria, sempre tan feble, pugui trair-me i oblidar-me algú.

Vull destacar la gran predisposició i ajuda dedicada des del l'Arxiu Departamental de l'Hérault a Montpellier amb Vivienne Miguet, Martine Bourmaud, Sylvie Desachy, Emmanuel Lion i Muriel Paquelet. Així com a Claudine Puntunet des de l'Arxiu departamental dels Pirineus Orientals, a Nathalie Regagnon de l'Arxiu departamental de l'Haute-Garonne i al personal de la sala de consulta de la Mediateca Central de Perpinyà.

Des de l'Arxiu Municipal d'Agde, vull agrair molt especialment a Bérengère Bonnaud i Virginie Gascon la seva predisposició i la facilitat per a la recerca i el treball. Des d'Agde recordar també a Christian Camps, Christine Delpous-Darnige i George Cléophas per la seva ajuda incondicional, a canvi de res.

A Josep Vilamosa, «Pepito», per tot i des de fa tants anys, per acostar-me a la seva història i obrir-me les portes de casa seva.

A Grégory Tuban, des de Perpinyà, pels consells i les recomanacions bibliogràfiques des de l'altra banda dels Pirineus. A Michel Martínez de Toulouse per l'ajuda amb la llengua francesa i a Nick Cross, amb l'anglesa.

De Madrid, a Patricia González-Posada, de l'Archivo Histórico del Partido Comunista Español, i a Belén Palacios, de la secció de fons gràfics de la Biblioteca Nacional de España. A Beatriz García i Remedios Jiménez, de l'Archivo Histórico de la Fundación Pablo Iglesias d'Alcalá de Henares.

A la Mireia Bo, de l'Arxiu Nacional de Catalunya; l'Anna Gudayol, de la Biblioteca de Catalunya; la Lídia Martínez, del Centre d'Estudis Històrics Internacional-UB; la Montserrat Catalán, de l'Arxiu Montserrat Tarradellas-Macià; l'Èrika Serna, de Arxiu Comarcal de l'Alt Empordà a Figueres, i a l'amic Miquel Serrano, del Museu Memorial de l'Exili de la Jonquera.

A l'Eric Forcada, al Xavier Puigarnau, al David Ginard i al Paco Collado per l'intercanvi d'opinions i els bons consells.

Al Salomó Marquès i a la Maria Ojuel per l'ajut amb l'evacuació i les colònies infantils al departament de l'Hérault.

A Àlvar Martínez-Vidal, l'Alfons Zarzoso i el Rubén Mirón, per acostar-me al món assistencial i sanitari dels camps de concentració francesos.

A l'Olívia Gassol, al Ricard Martínez i al Jordi Font, amiga i amics de penes i fatigues, per la seva companyia incombustible.

Al Ricard Gascón per donar una pinzellada de color i creativitat en cada capítol.

A la Vicky i al Klaus, per obrir-me les portes del seu cau, setmana rere setmana.

Al Josep-Vicent, per recordar-me en tot moment que «tota pedra fa paret», per ser-hi sempre, tan a prop des de tan lluny.

Al Francesc Vilanova, per tot, però mai li agrairé prou i ell ho sap, que un dia em suggerís fer la tesi sobre el camp d'Agde, i que m'acompanyés en aquest llarg camí, mostrant-me de la millor manera que la recerca i la història, per sempre més, formaran part de la meva vida.

Al Dani, al meu pare i a la meva mare per la paciència, que en alguns moments ha estat infinita, i a l'estima i al suport incondicional en el dia a dia. I molt especialment a la Júlia, per les hores en les que no hi he pogut ser i ha estat «fent feina» en silenci, al costat de la meva taula.

Sense cadascuna i cadascun de vosaltres, res d'això no hauria estat possible.

Moltes gràcies.

1. LA RETIRADA I ELS CAMPS DE CONCENTRACIÓ AL SUD DE FRANÇA

> «Tot d'una, estassat al fons d'una cuneta, un home boca en l'aire, amb el braços estesos cap al cel. Avancem tan a poc a poc, a causa de la gentada que som, que tenim temps d'omplir-nos els ulls d'aquesta visió fins a un cert punt inesperada. Fugim de la mort, i la mort ens estalona».
>
> Lluís Ferran de Pol, *De lluny i de prop*, Barcelona, Selecta, 1972, p. 26-27.

1.1. DE L'OCUPACIÓ DE LLEIDA AL PAS DE LA RATLLA (ABRIL DE 1938-HIVERN DE 1939)

Lleida, vençuda i ocupada per les tropes franquistes des del 3 d'abril de 1938. Per primera vegada l'exèrcit sollevat trepitjava terra catalana. Una de les primeres mesures que prenia el general Franco era derogar l'Estatut d'Autonomia de Catalunya, una manifestació ben clara de quins serien els seus propòsits. El 6 d'abril s'ocupava Tremp i el 15, l'exèrcit franquista arribava fins el Mediterrani per Vinaròs. Fou en aquell moment quan Catalunya quedà aïllada de la resta de territoris de la República.

Amb la derrota de l'exèrcit republicà a la batalla de l'Ebre, el 23 de desembre de 1938 l'exèrcit franquista iniciava l'ofensiva final sobre Catalunya. El 26 de desembre bombardejà la ciutat de Reus i els dies següents l'aviació italiana realitzà dos atacs sobre Barcelona que deixaren al seu pas importants destrosses al port i un elevat nombre de víctimes.[38] El 28 i 29 de desembre tota la costa tarragonina va ser fortament bombardejada, provocant nombroses víctimes mortals en pobles i viles.

La capacitat de lluita amb què es toparen les tropes franquistes fou dèbil. L'exèrcit republicà comptava amb uns efectius semblants als franquistes, però en clar desavantatge en armament, sobretot en artilleria, i especialment, en aviació. Si hi afegim els bombardeigs, el gran nombre de víctimes mortals i ferits, el desgast moral de la població en permanent estat d'alerta, la falta de materials i d'abastiments... feien que aquesta resistència fos cada cop més feble, facilitant que les tropes franquistes i els seus aliats anessin guanyant terreny. El 31 de desembre Barcelona tornava a patir un nou atac al centre de la ciutat, causant un alt nombre de morts, prop de 70.[39]

38. El dia 28 de desembre els caces italians van repetir els assalts aeris sobre el port de Barcelona, on atacaren amb 38 bombes de 100 quilos i 20 bombes de 20 quilos cadascuna.

39. Encara faltaven 26 dies perquè els franquistes ocupessin la ciutat, però els bombardeigs van ser constants: el 4, el 8, el 9, el 16, el 17, el 18, el 21 i el 25. Els dies previs a l'ofensiva final, l'aviació alemanya, la italiana i la Brigada Aèria Hispana van intensificar els atacs,

Els primers quinze dies del mes de gener de 1939, ciutats com Cervera, Valls, Tarragona i, novament, Reus van ser bombardejades. La ciutat de Tarragona va ser atacada contínuament el dies previs a la seva ocupació, el 15 de gener.[40]

Mapa original del manuscrit personal de Juan Jesús González Ruiz: *Huyendo del "fascismo" y el trato de una… democracia?* (Bordeaux, abril de 1939; Biblioteca de Catalunya Ms. 9268).

Entre el 15 i el 26 de gener de 1939 els bombardeigs es van concentrar en poblacions situades entre les ciutats de Tarragona –ja en mans franquistes– i la capital catalana. Vilanova i la Geltrú, Vilafranca, Sitges o Martorell, van ser bombardejades.[41] La capacitat defensiva de l'exèrcit republicà ja estava tocada de

efectuant sobre la ciutat prop de quaranta bombardejos, la majoria afectant el port, la Barceloneta i part del nucli antic. Que van deixar al seu pas un elevat nombre de víctimes entre la població civil.

40. El 14 de gener de 1939 la quasi totalitat dels efectius de la Legió Còndor es va concentrar en els bombardeigs sobre la ciutat.

41. El dia 23 aquestes poblacions serien ocupades per l'exèrcit franquista.

mort, havien perdut molts efectius i les tropes franquistes avançaven ràpid cap a la capital catalana. L'ocupació dels territoris que encara quedaven en mans republicanes es van anar succeint.

Amb l'exèrcit sollevat ja a Martorell, el president del govern espanyol Juan Negrín aconsellà al president Lluís Companys que abandonés Barcelona per traslladar-se a un lloc més segur. Tanmateix, va convocar a Julián Zugazagoitia i al ministre de Governació, Paulino Gómez, els sotssecretaris i directors generals del ministeri de Defensa Nacional, per comunicar-los que entre el 21 i el 23 de gener de 1939, era necessari desplaçar també tot l'aparell del govern republicà fora de la ciutat comtal, a Agullana, un petit municipi de l'Alt Empordà.[42] En aquests moments el govern espanyol declarà l'estat de guerra «en todo el territorio de la República», així signava el ban, el general del Ejército Juan Hernández Sarabia com a comandant del Grupo de Ejércitos de la Región Oriental.[43]

El dia 24 les tropes franquistes ocuparen un bon nombre de pobles i ciutats: Manresa, Solsona, Abrera, Vallirana, Sant Vicenç dels Horts, Corbera, Gavà, Viladecans, El Prat de Llobregat, entre d'altres. Mentre que la capital catalana: «Era plena de refugiats procedents de les poblacions que anaven sent ocupades i que sols buscaven la manera de fugir de la ferotge repressió dels vencedors... Era una multitud bigarrada, en la qual hi havia de tot... Tots barrejats, aguantant totes les inclemències, la fam, la set, el fred i la pluja d'aquell mes de gener tan terrible».[44]

La maniobra militar de l'exèrcit sollevat per a l'assalt final a la ciutat de Barcelona, s'inicià aquell mateix 24 de gener de 1939.

«Entrada apoteósica del Ejército Nacional en Barcelona. Nuestra ciudad no ha sido conquistada: ha sido ganada por la fuerza irrebatible de la razón de la Nueva España»,[45] aquest era un dels titulars de *La Vanguardia*[46] el 27 de gener

42. Antonio Cordón recorda com: «Aquel miedo que se conociera la retirada de los órganos del gobierno, cosa imposible de ocultar, y el aplazamiento de su ejecución hasta el último momento, daba a la tal retirada formas y aires de huida...». Citat a: Joan Serrallonga, *Refugiats i desplaçats dins la Catalunya en guerra: 1936-1939*, Barcelona, Base, 2004, p. 205.

43. «España en estado de guerra», *La Vanguardia*, 24 de gener de 1939.

44. Moisès Broggi, *Memòries d'un cirurgià: 1908-1945*, Barcelona, Edicions 62, 2001, p. 270.

45. «Entrada apoteósica del Ejército Nacional en Barcelona», *La Vanguardia*, 27 de gener de 1939.

46. *La Vanguardia Española* a partir del dia següent, 28 de gener de 1939.

de 1939, un dia després que les tropes franquistes entressin a la ciutat sense trobar-se, pràcticament, resistència. Segons Francesc Vilanova, en termes de psicologia social i col·lectiva, la pèrdua de Barcelona va accelerar i va empènyer el pas de contingents de civils i militars cada vegada més nombrosos i desesperats cap el nord, en direcció a la frontera francesa.[47] A la població que ja venia empesa des de l'oest, des que a l'abril havien començat les ofensives i les ocupacions parcials a les comarques de ponent, ara s'afegia bona part de l'aparell de l'estat republicà, de la Generalitat i també del govern basc, així com aquells ciutadans del país que se sentien amenaçats per l'arribada dels franquistes, i aquells contingents de refugiats d'altres llocs d'Espanya que, des de 1936, s'havien anat traslladant a mesura que els fronts de guerra i les victòries dels sollevats els havien empès cap a Catalunya. Es podria estar parlant en xifres generals d'un col·lectiu de refugiats de la resta d'Espanya, censades, ja a mitjan juny de 1938, d'uns 702.000 civils, a banda dels militars republicans i del personal del govern de la República i del basc.[48]

Mentre aquest contingent es dirigia al nord, les unitats motoritzades italianes avançaven des de Barcelona cap a Granollers amb la intenció d'arribar a la ciutat de Girona. A mig camí, i perquè no fossin aquestes tropes les que entressin a la ciutat i molt menys s'aproximessin fins a la frontera francesa, van ser rellevades per les tropes del Cos d'Exèrcit Navarra.

Entre Barcelona i la frontera ja no quedava en aquell moment cap unitat militar republicana organitzada, només algun destacament aïllat que intentava alentir l'avanç de les tropes franquistes, però era qüestió de dies que els sollevats ocupessin Girona. L'exèrcit republicà era pràcticament inexistent, no obstant, l'aviació franquista seguia bombardejant els nuclis urbans que trobava al seu pas.[49] En molts casos qui patia la intensitat d'aquests bombardejos era la corrua de gent que omplia les carreteres i camins en la seva fugida desesperada cap a la frontera.

La ciutat de Girona va ser durament bombardejada en els dies previs a la seva ocupació el 4 de febrer de 1939,[50] Àlvar d'Orriols descriu a les seves

47. Francesc Vilanova, *Exiliats, proscrits i deportats*, Barcelona, Empúries, 2006, p. 17.

48. Daniel Diaz Esculies, *Entre filferrades. Un aspecte de l'emigració republicana dels Països Catalans, 1939-1945*, Barcelona, La Magrana, 1993, p. 17.

49. «Las tropas nacionales han penetrado en la provincia de Gerona», *La Vanguardia Española*, 1 de febrer de 1939.

50. A destacar els dels dies 28 i 29 de gener per la Legió Còndor i l'1 de febrer de 1939.

memòries: «Ja no hi ha ningú a la urbs; la gent se n'ha anat amb una celeritat vertiginosa. [...] Només a mesura que ens anem apropant a la vora del Ter, als afores de la ciutat, ensopeguem amb els darrers grups ressaguers. [...] L'onada humana es llança als camions mirant de pujar-hi a cops de colze, agafant-se a les cames del que hi ha pujat primer i ficant-hi els seus paquets a empentes. Cauen sobre el maremàgnum de fardells les persones, i sobre les persones cauen piles de fardells a risc d'aixafar-les».[51]

Contràriament al que assenyalaven els comunicats de guerra franquistes, els objectius d'aquests bombardeigs no eren militars, o no només, ja que van causar un altíssim nombre de víctimes civils. Com en el cas de la ciutat de Barcelona, que del que es tractava era de debilitar moralment i física a la població.[52] Amb l'ocupació de Girona, i fins el 9 de febrer de 1939,[53] l'exèrcit franquista va intensificar l'ofensiva en nombrosos pobles i viles de la costa de Girona: Sant Feliu de Guíxols, Roses i Port de la Selva, com a més significatius.

Juan Sánchez, descriu a les seves memòries com va ser l'arribada a Palamós, una de les poblacions del Baix Empordà que més bombardeigs marítims va patir per part de l'exèrcit de Franco: «Al desembarcar, tuvimos que salir corriendo hacia una rambla que desemboca en el puerto. Nos cubríamos debajo de testeros del paseo porque además de las bombas, llegaron unos cazas ametrallando, y nosotros teníamos que esquivar sus disparos situándonos al lado contrario de su trayectoria. Entonces, se dieron cuenta que estábamos en la rambla, y comenzaron a bombardear las ramblas, justo a nuestro lado, así que me tumbé boca abajo, con las manos sobre la cabeza, tendido debajo de un ribazo. No sé lo cerca que caería la bomba, que al caer el aire me puso encima del ribazo. Así estuvimos todo el día rambla arriba y rambla abajo, amparándonos, huyendo de las bombas y de los aviones que ametrallaban. Cuando llegó la noche se retiró la aviación. Entonces fuimos al pueblo, y vimos el desastre que habían hecho las bombas».[54]

51. Àlvar d'Orriols, *Les Fogueres del Pertús: diari de l'evacuació de Catalunya*, Viladamat, Edicions Gorbs, 2014, p. 60.

52. Laia Arañó i Mireia Capdevila, *Topografia de la destrucció. Els bombardeigs de Barcelona durant la Guerra Civil (1936-1939)*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 2019, p. 17-24.

53. Data en què se situa el darrer comunitat de guerra franquista on es fa referència a atacs i bombardeigs sobre Catalunya.

54. Juan Sánchez Sánchez, «Un relato de la guerra civil española y del éxodo a Francia», *Migraciones y exilios*, número 6, 2005, p. 129-146.

Figueres va patir també els bombardeigs constants per part de les tropes franquistes i els seus aliats, des del 26 de gener i fins la seva ocupació el 8 de febrer de 1939.[55] Pels carrers de la ciutat transitaven milers de persones en la seva fugida cap a França,[56] això feia més dramàtica la situació ja que les explosions deixaven un altíssim nombre de víctimes i incomptables destrosses materials. L'objectiu de les tropes franquistes i els seus aliats s'estava complint: afeblir i aniquilar materialment i moral a la població fins a l'extenuació, encara que la batalla ja se sabés guanyada.

LA VANGUARDIA

ESPAÑOLA

BARCELONA
Año LV. - Número 22.567

Jueves 9 de febrero de 1939 - III Año Triunfal
Oficinas: Pelayo, 28 - Teléfono 14135

Fundadores: Don Carlos y Don Bartolomé Godó

Precio de este ejemplar: 25 céntimos

SEGUNDA EPOCA

¡HA CAIDO FIGUERAS!

Fábricas, centenares de vagones, cientos de miles de litros de gasolina, artillería, carros blindados, inmensa cantidad de cartuchería y millares de prisioneros quedan en poder de las tropas victoriosas. -- Gracias a la velocidad de la marcha se ha sorprendido el Monasterio-Prisión del Collell, y se ha podido libertar a 385 víctimas del terror rojo

La *Vanguardia Española,* 9 de febrer de 1939

Antoni Rovira i Virgili descriu així la situació de la seva entrada en aquesta ciutat:

«Aquest matí les alarmes i els bombardeigs es multipliquen per aquella banda. Per la carretera trobem camions militars i civils, tancs, artilleria rodada, carros plens de mobles i de gent, i el dens i llastimós formigueig dels peatons. Hi ha als costats de la ruta un seguit de campaments –campaments de misèria i tristesa– alçats sota els pins o en camp ras. Trobem Figueres amb els carrers ocupats per una multitud afligida i resignada, que ha arribat a fer-se insensible al perill aeri. El so de les sirenes no la fa moure de lloc; amb prou feines alça el cap».[57]

55. Destaquem els dies 26 i 30 de gener i 3 i 4 de febrer per la Legió alemanya Còndor i el 27 de gener i 6 i 7 de febrer per l'aviació italiana. Aquests bombardeigs van ensorrar més de 560 edificis només a Figueres encara que les fonts no són massa concretes, parlen de més de 300 víctimes mortals.

56. A mesura que l'exèrcit franquista guanyava terreny, Catalunya s'anà convertint en «terra de refugi» per l'allau de desplaçats que fugien cap a França. Daniel Diaz Esculies, *Entre filferrades. Un aspecte de l'emigració republicana dels Països Catalans, 1939-1945*..., p. 17.

57. Antoni Rovira i Virgili, *Els darrers dies de la Catalunya republicana. Memòries sobre l'èxode català*, Llibres de l'«Avui», volum I, Barcelona, 1989, p. 100.

Amb Figueres en mans franquistes era qüestió d'hores que les tropes de Franco arribessin a la frontera. A partir del 5 de febrer de 1939 es va iniciar el pas per la frontera de les autoritats republicanes, tant civils com militars.

Tropes d'Infanteria pertanyents al Cuerpo de Ejército Navarra, avancen cap al nord després de l'ocupació de la ciutat de Figueres, el 9 de febrer de 1939. Fons: BNE/GC-CAJA/91/2

El president de la República, Manuel Azaña, acompanyat pel president de les Corts, Diego Martínez Barrio, va travessar la frontera la matinada de l'endemà. El conseller Carles Pi i Sunyer (juntament amb el seu fill Josep i el seu nebot Joan Casanovas[58]) poques hores després, faria el mateix camí cap a l'exili, creuant la frontera catalano-francesa pel Coll de Lli, entre la Vajol i Les Illes, la primera població francesa a l'altre costat dels límits entre Espanya i França. De l'expedició, que havia sortit d'Agullana a les vuit del matí, hi formaven part també: el president basc José Antonio Aguirre, el ministre del govern de la República Manuel de Irujo, el secretari general del govern basc a Catalunya Julio Jáuregui, el president de la Generalitat Lluís Companys i altres consellers del govern català com: Josep Tarradellas, Antoni M. Sbert i Pere Bosch i Gimpera. Carles Pi i Sunyer resumia així les primeres hores de l'exili:

«Hi arribava després d'un dia de tan profundes emocions –i crec que els meus companys també havien de sentir-ho–, aclaparat de fatiga, de son, de

58. Qui havia estat el president del Parlament de Catalunya al 1933 i conseller de Defensa, de Governació i de Foment en el govern de Francesc Macià.

deixament. El primer que férem fou enviar un telegrama a les nostres famílies –els meus eren a París–, dient que havíem arribat a Perpinyà: "Arrives bien avec Joseph. Ecris. Charles". I després, realment sense gana, tot i haver menjat tant poc en tot el dia, entràrem en un restaurant senzill, sense pretensions, el Tívoli, a prendre quelcom. [...] Estàvem ja a les acaballes del sopar, fet gairebé en silenci, amb converses en veu baixa, quan des d'un parell de taules del restaurant ens llançaren uns quants crits injuriosos. Creient que era fet a posta per a provocar-nos, no diguérem res, fent com si no els sentíssim. Més l'aparent impunitat animà els baladrers i encara cridaren més fort. Alguns dels asseguts a altres taules també començaren a increpar-nos, mentre uns pocs simpatitzants sortiren en defensa nostra. Però eren més els contraris que acabaren cridant a cor: "A bas les espagnols!" I tal fou l'escàndol que, al cap de poc, entren al restaurant un parell d'agents de la policia».[59]

Si la primera onada de refugiats, principalment elements conservadors i religiosos, passaren la frontera francesa als volts de l'estiu de 1936, el desenvolupament del conflicte amb els fets de l'abril de 1938 i l'ocupació parcial de Lleida, provocaren una segona onada de refugiats, aquest cop, del bàndol republicà.[60] A finals de 1938 amb l'avanç de l'ofensiva dels sollevats i el control pràcticament total de les províncies catalanes i fins febrer de 1939 creuessin pels diferents passos fronterers que comunicaven Catalunya i França més de quatre-centes cinquanta mil persones, civils i militars, dones, homes, criatures i gent gran que es desplaçaven majoritàriament a peu i que portaven al damunt les poques pertinences que encara els quedaven.[61] A aquesta dramàtica situació se li havia d'afegir: la fam, el fred, el defalliment i la gana, els continus bombardeigs al llarg del trajecte i, sobretot, el gran drama de la separació de les famílies.[62]

59. Carles Pi i Sunyer, *1939. Memòries del primer exili*, Barcelona, Fundació Carles Pi i Sunyer, 2000, p. 5-6.

60. Geneviève Dreyfus-Armand, *1939, Le grand exode des républicains espagnols; la Retirada*, a: Christian Camps i Nathalie Sagnes-Alem (dirs.), *Les camps de réfugiés espagnols en France: 1939-1945*, Cazouls-lès-Béziers, Éditions du Mont, 2019, p. 18.

61. Joan Serrallonga presenta una aproximació molt detallada del volum de refugiats als municipis catalans, per vegueries i comarques entre el desembre de 1936 al desembre de 1938. Joan Serrallonga, *Refugiats i desplaçats dins la Catalunya en guerra: 1936-1939*..., p. 213-238.

62. Florencio Santamaría recorda la separació de la seva dona i el seu fill just a l'entrada a França: «Y cruzamos. Cuando llegamos allí: "Las mujeres [...] Y los niños a un camión; los Hombres a pie". "¿A pie, a dónde?" "Adelante, ya se irán encontrando; adelante –decían–, a Le Boulou." [...] Llegamos a Le Boulou [...] encontré la mujer y el hijo. [...] Y allí pasamos tres o cuatros días, hasta que dijeron: "Las mujeres a un lado, y los hombres se quedan aquí."». Citat a:

Com Lluís Ferran de Pol relata: «I ara, carretera enllà, camí de la frontera. Però la carretera és com un riu espès. Homes, dones, criatures, vells, soldats... Entrar-hi els camions, tallar el compacte i lent fluir humà, ha costat una bona estona. Advertiments, renecs, crits, ordres. A la fi hem de baixar dels camions. Ho fem els oficials. Suposo que no devem tenir massa bon aspecte. M'adono que fem por, que la rierada humana es deté, s'obre i ens deixa pas. Em sento avergonyit. Penjat al muscle amb el gruixut canó ple de foradets, els oficials portem el *naranjero*. Magnífiques armes que han repartit quan ja érem inútils. I ara, per a vergonya nostra, només fem por al ramat de fugitius. Quin sentit té tot aquest brandar d'armes, per abocar-nos, també nosaltres al riu de la derrota?... Menys metralladores i més vergonya, temo que algú ens increpi. Però no. Els vençuts no deixaven pas a uns camions de derrotats, no per malvolença, no per mala sang, sinó per simple impossibilitat de fer-se enllà».[63]

Aquesta allau d'exiliats que arribaren als passos fronterers van esdevenir un veritable problema per a les autoritats franceses que presenciaven com les previsions fetes des del ministeri de l'Interior[64] es veien totalment desbordades per la corrua de milers de persones tirades a les carreteres esperant poder entrar

Dolores Pla, *Els exiliats catalans. Un estudio de la emigración republicana española en México*, México DF, Intituto Nacional de Antropología e Historia, 1999, p. 60.

Nombrosos són també els testimonis que en les seves cartes o memòries descriuen el patiment físic i psicològic d'aquells dies de Retirada, Nemesio Raposo recorda: «Un frío intenso por todo el cuerpo me ha despertado al amanecer. Tiemblo como un trapo movido por el viento. Me duelen los huesos, los músculos, los pies. Tengo el cuerpo magullado, como si hubiera recibido una tunda y cualquier movimiento me produce vivo dolor. La cabeza me da vueltas, vértigos, tengo fiebre y las amígdalas inflamadas. El abrigo con el que estoy cubierto, está mojado, y allí donde éste no llegó, estoy calado hasta los huesos de la rosada matutina». Nemesio Raposo, *Memorias de un español en el exilio*..., p. 47.

63. Lluís Ferran de Pol, *De lluny i de prop*..., p. 26.

64. Carles Pi i Sunyer a les seves memòries (*1939. Memòries del primer exili*, editades per la Fundació Carles Pi i Sunyer, Barcelona, 2000), apunta que el govern francès esperava que uns 80.000 refugiats travessessin la frontera i no prop del mig milió de persones que ho va acabar fent. Hi ha diverses fonts de l'època, autors i autores contemporanis que donen quantitats diverses, tot i que sense unes diferències molt significatives: Geneviève Dreyfus-Armand apunta dues possibles dades com a les més ajustades: l'1 de març de 1939 el ministeri d'Afers Exteriors Francès parlava de 450.000 refugiats i el 9 de març, *l'Informe Valière* a la Cambra dels Diputats en comptabilitzava 440.000 (les dades aparegudes en aquest informe han estat les àmpliament acceptades per la historiografia). Geneviève Dreyfus-Armand, *L'exil des républicains espagnols en France. De la Guerre civile à la mort de Franco*..., p. 53. La mateixa Dreyfus-Armand en un altre estudi, eleva la xifra fins a 470.000 els refugiats que van arribar a França amb la Retirada. Geneviève Dreyfus-Armand, Geneviève Dreyfus-Armand, «L'accueil des républicains espagnols en France: entre exclusion et utilisation; 1936-1940»..., p. 36-41.; Javier Rubio xifra aquest èxode en 475.000. Javier Rubio, *La emigración de la guerra civil de 1936-1939*, Madrid, Librería San Martín, 1977, p. 106 i Grégory Tuban l'eleva fins el 480.000 en un estudi molt més recent on comenta al detall la documentació original localitzada a l'Arxiu Departamental dels Pirineus Oriental. Grégory Tuban, *Camp d'étrangers. Le contrôle des réfugiés venus d'Espagne (1939-1944),* París, Nouveau Monde éditions, 2018, p. 33.

al país.[65] Segons l'informe de vuit pàgines redactat pel prefecte dels Pirineus Orientals, Raoul Didkowski, del 16 al 20 de gener de 1939 s'havia passat d'una mitjana de 30 persones diàries arribant a la frontera (principalment dones, infants i gent gran) a les més de 420.[66] Va ser llavors quan el govern de Daladier va començar a «condicionar» camps provisionals o *centres de réception* a Cerbère, rebent directament els que creuaven la frontera per Portbou, a Le Boulou als que arriben per la vall del Tech i pel pas de Le Perthus i als camps de Bourg-Madame i de la Latour-de-Carol els que arribaven a França per alguns dels passos de la Cerdanya.[67]

Els dies 26 i 27 de gener de 1939, a la premsa francesa, tant de tendència conservadora com més d'esquerra i progressista, ja apareixien titulars on es destacava la possibilitat real d'un moviment massiu de persones des de la capital catalana. Al diari de la dreta tradicional, *Le Matin*, el 27 de gener publicava: «Le passage prévu pour demain de 2.000 réfugiés espagnols est actuellement official. Mille réfugiés passeront à partir de 8 heures par le Perthus. [...] A partir de midi, 1.000 autres refugiés passeront par Cerbère. Ces deux mille réfugiés [els darrers esmentats] sont en majeure partie des femmes et des enfants».[68]

Le Midi Socialiste, per la seva banda, el 26 de gener, es feia ressò a la seva secció fixa: «Les Evènements d'Espagne», de l'arribada a Girona de més de 20.000 refugiats: «Les rues grouillent de ces malheureux qui transportent dans un ballot toute leur fortune, quelques vêtements, une couverture, de rares ustensiles de cuisines. [...] Les magasins, les garages, les halls, les remises, et bien entendu les appartements particuliers, même s'ils ne sont pas tout à fait disponibles ont été réquisitionnés pour héberger provisoirement ce misérable flux humain qui précède toutes les invasions».[69]

Fins la nit del 26 de gener, data en què des del govern francès s'ordenà de nou el tancament de la frontera, s'havia permès el pas al contingent de refugiats

65. Federica Montseny es lamentava: «Nada había previsto ni preparado para ellos, es cierto. Pero, dentro del desbordamiento de toda previsión que aquello significaba, hubiera podido haber más humanidad, menos refinamiento en las humillaciones, menos crueldad en el trato, menos dureza en la concepción de nuestra tragedia». Federica Montseny, *El éxodo. Pasión y muerte de los españoles en Francia*, Barcelona, Galba Edicions, 1977, p. 32.

66. Informe del prefecte dels Pirineus Orientals, Raoul Didkowski, «Exode Espagnols» (Perpinyà, s.d.; ADPO 31 W 274). Vegeu l'annex número 5.

67. Carta del prefecte dels Pirineus Orientals al ministre de l'Interior Albert Sarraut (Perpinyà, 6 de març de 1939; ADPO, 31 W 274).

68. «L'exode commence ce matin», *Le Matin*, 27 de gener de 1939.

69. «Le douloureux exode», *Le Midi Socialiste,* 26 de gener de 1939.

que havia anat arribant en un degoteig constant, oferint-los roba i menjar per part de la població francesa.[70] Amb els passos fronteres tancats, les escenes es repetien una vegada i una altra: dones amb criatures, gent gran i ferits,[71] que havien anat arribant, exhausts, famolencs, després de portar caminant dies, alguns inclús, setmanes, en unes condicions lamentables a l'espera de poder ser acollits al país veí.

El diari *Le Temps* descriu amb aquestes paraules la situació el 27 de gener de 1939 a Le Perthus: «Un épais brouillard s'est abattu ce matin sur les crêtes de la frontière franco-espagnole. Une lourde pluie tombe presque sans arrêt sur les cols, et la presse étrangère et parisienne, abondamment représentée au Perthus, est confinée dans la salle du seul hôtel qui s'élève sur le côté français de l'unique rue du village international. Le long de cette voie, lorsqu'on regarde vers l'ouest, les maisons de droite sont françaises et celles de gauche espagnole. Quelques maisons françaises ont été évacuées, de crainte de bombardements aériens. Du côté français, un service d'ordre, composé de gardes mobiles, a été établi. Il faut franchir trois contrôles pour gagner Perpignan. Un va-et-vient continuel s'est établi entre Figueras, nouveau siège du gouvernement espagnol en Catalogne-septentrionale, et Perpignan. [...] Sur l'autre versant de la chaîne, on n'aperçoit aucun groupe de réfugiés. Suivant les voyageurs qui arrivent d'Espagne, ceux-ci sont massés dans des camps organisés à la hâte à peu de distance de la frontière. Ce sont surtout des femmes, des enfants et des vieillards, qui attendent sous la pluie, protégés tant bien que mal par des toiles de tente et des abris de fortune, les décisions qui seront prises en leur faveur. Des contacts sont établis à ce sujet

70. Des del govern d'Édouard Daladier es feia tots els possibles per a retardar l'apertura de la frontera als milers de refugiats que esperaven poder entrar a França, fet que propicià que un grup de personalitats de la vida social i cultural francesa iniciés una crida a la societat civil del seu país en solidaritat amb els refugiats espanyols: «França ha d'acceptar l'honor d'alleugerir la misèria dels espanyols que s'adrecen a la nostra frontera. Urgeix que els francesos i les franceses, al marge de les opinions públiques, participin en iniciatives humanitàries amb donatius en diners, queviures i roba». El Manifest el signava el cardenal arquebisbe de París, el cardenal Jean Verdier; el filòsof Henri Bergson; el premi Nobel Jacques Maritain; el marquès de Liliers, president de la Creu Roja francesa; el secretari de la CGT, Léon Jouhaux, François Mauriac, de l'Académie Française, l'escriptor André Gide, el poeta Paul Valéry; Jean Perrin, premi Nobel de física el 1926; Henri Pichot, president de la Unió Federal d'Ex Combatents, a més d'altres personatges de la vida pública, artística i política del país. Citat a: Tàrio Rubio, *La tragèdia de l'exili republicà català*, Barcelona, Rafael Dalmau, 2008, p. 29.

71. El recompte oficial per part de les autoritats franceses xifren en un mínim de 12.000 els ferits que van arribar als passos fronterers, 5.000 només a Cèrbere. Madeleine Souche, «Témoignages sur les pathologies dans les camps d'internement (1939-1942)», a: Roger Barrié, Martine Camiade i Jordi Font (dirs.), *2e Actes du séminaire transfrontalier. Déplacements forcés et exils en Europe au XXe siècle. Le corps et l'esprit*, Perpinyà, Talaia, 2013, p. 21.

entre les autorités françaises et espagnoles».[72]

«Bueno, ya estábamos en Francia. Ya no teníamos los aviones ni los barcos. Sin embargo, recuerdo que se me encogió el corazón, me pareció que estaba abandonando la tierra donde había nacido, pero no me imaginaba que pasaran veintiséis años antes de que volviera a cruzar esa frontera, ni tampoco me figuraba la aventura que nos esperaba».[73] Le Perthus, els primers dies del mes de febrer de 1939. Fons Auguste Chauvin, ADPO; 27 Fi 12-13.

Davant la pressió de la multitud de refugiats que s'amuntegaven a la frontera, al cap de dos dies, el 28 de gener de 1939 a les 7h del dematí, l'estat francès va decidir obrir-la als primers contingents civils[74] (dones, infants, gent gran i soldats ferits que es podien valdre per ells mateixos[75]) per qüestions humanitàries.[76] La política oficial francesa es resumia amb aquesta frase del ministre de l'Interior Albert Sarraut, publicada a *l'Independent* l'1 de febrer de 1939: «C'est bien simple, les femmes et les enfants, on les reçoit; les blessés, on

72. «Grande animation entre Perpignan et Figueras», *Le Temps*, 27 de gener de 1939.

73. Remedios Oliva, *Éxodo. Del campo de Argelés, a la maternidad de Elna*, Barcelona, Viena, 2008, p. 35.

74. Un contingent aproximat de: 68.035 infants, 63.543 dones, 9.029 ancians i uns 10.000 ferits. Javier Rubio, *La Emigración española a Francia*, Barcelona, Ariel, 1974, p. 209.

75. Segons el testimoni d'Eduardo Pons eren homes «de pelo enmarañado, desaliñados, malolientes, con barba de pordioseros, de carnes escurridas, con el uniforme salpicado de sangre y plomo, los nervios machacados y el mirar de visionarios, el "ejército de las alpargatas"». Eduardo Pons Prades, *Los vencidos y el exilio*..., p. 221.

76. Pels testimonis i per la premsa francesa d'esquerres, principalment: *Le Populaire*, *Le Midi Socialiste*, *L'Humanité* o *Ce Soir*, podem fer-nos una idea del que podia representar els milers de persones, moltes d'elles en un estat físic lamentable amb un alt risc de morir d'hipotèrmia a les nits, de fam o d'alguna malaltia derivada de la guerra i les seves conseqüències, que jeien pels carrers dels pobles fronteres.

les soigne; les valides, on les renvoie».[77]

El doctor Pelai Vilar, que acabaria intern al camp d'Agde com a encarregat de la Infermeria Central, descriu a les seves memòries, amb tot tipus de detall, la dificultat del trasllat amb ambulància dels malalts i ferits pels diferents passos fronterers. Vilar comenta com l'evacuació del contingent de dos-cents homes per la frontera del coll d'Ares, s'intentà dur a terme per camins que no eren aptes per aquest tipus de transport, i com els serveis sanitaris espanyols que acompanyaven aquests homes, juntament amb la Creu Roja i un grup d'assistents sanitaris francesos, els traslladaren amb lliteres. D'aquesta manera van poder arribar al poble de Molló (a nou quilòmetres del pas de la ratlla) el 10 de febrer de 1939, i allí s'instal·laren en tendes de campanya entre el poble i el Coll d'Ares.[78] Joan de Milany, que també va poder creuar la frontera per aquest punt, estava ferit però podia valdre's per ell mateix, i quan pogué arribar a les tendes de campanya ja eren totes ocupades. Juntament amb d'altres ferits i malalts va poder allotjar-se, improvisadament, als corrals d'unes granges properes per aixoplugar-se i passar la nit. L'endemà van ser traslladats al camp de futbol d'Arles-sur-Tech i posteriorment a l'estació del poble, on dormirien al terra abans d'agafar el tren per arribar als camps de les grans platges d'Argelès.[79] Casos com el de Milany es van produir regularment i estan documentats, refugiats malalts i ferits que pocs dies després de la seva entrada a França, van ser traslladats i tancats en un camp de concentració del Rosselló, on un nombre de refugiats no quantificat fins al moment, morien pocs dies després d'arribar-hi. Des de les autoritats departamentals es va considerar que no era «necessari» portar un recompte dels refugiats que ingressaven al camp en unes condicions de salut tan lamentables, dels anys de guerra i el camí cap a l'exili. Com a conseqüència no es té constància de cap recompte oficial de defuncions als camps d'Argelès ni de Saint-Cyprien.[80]

77. Citat a: Geneviève Dreyfus-Armand, «L'accueil des républicains espagnols en France: entre exclusion et utilisation; 1936-1940»..., p. 36-41.

78. Pelai Vilar i Canales, *Guerra i exili: memòries d'un metge català a la sanitat militar republicana, 1936-1942*..., p. 181.

79. Joan de Milany, *Un aviador de la república*, Barcelona, Editorial Nova Terra, 1971, p. 173.

80. Louis Stein, *Más allá de la muerte y del exilio: los republicanos españoles en Francia, 1939*-1955, Esplugues de Llobregat, Plaza & Janés, 1983, p. 85.

Cal destacar que des del Memorial Democràtic i la Direcció General de la Memòria Democràtica de la Generalitat de Catalunya, durant l'any 2019 i el 2020, s'ha dut a terme una recerca de Jordi Oliva i Llorens, Martí Picas i Sala i Noemí Riudor i Garcia, que ha permès identificar 1.685 exiliats republicans morts als camps de concentració francesos des del gener de

Per norma general però, el contingent de dones, criatures, gent gran i ferits, un cop arribaven a França eren traslladats als *centres d'évacuation,*[81] on se'ls va proporcionar menjar calent i roba per canviar-se i durant 48h els serveis sanitaris que els atenien els van poder vacunar. La verola i el tifus exantemàtic, eren malalties que ja s'havien començat a controlar a Espanya des de la Segona República fins a l'inici de la Guerra Civil. Des de França, els responsables sanitaris volien protegir a la seva població d'aquestes afeccions. Al tercer dia, les dosis de vacunes s'havien exhaurit i es va haver d'interrompre definitivament el procés de vacunació, així com la desparasitació dels refugiats, per motius econòmics, dos fets que propiciaren la propagació del tifus.[82] El govern francès veia com les seves mesures sanitàries davant dels primers refugiats fracassaven i el problema sanitari s'agreujava perillosament. Va ser en aquell moment, que amb el prefecte dels Pirineus Orientals al capdavant, Raoul Didkowski, es va demanar ajuda al govern anglès amb el propòsit que els enviessin amb la major brevetat possible, vacunes i material sanitari de primera necessitat.[83]

El periple per aquests refugiats no havia acabat encara, ja que fins el 6 de febrer de 1939, van ser traslladats i distribuïts ràpidament cap als departaments de l'interior i el nord del país per ser allotjats en un total de 1.550 centres,[84] on en la majoria de casos, reunien unes condicions mínimes de salubritat i confort. Es tractava d'antics convents, escoles públiques i, fins i tot, cases abandonades que van ser requisades per les autoritats municipals o cedides voluntàriament pels seus propietaris per poder acollir als civils espanyols. Centres que estaven sota la custòdia de les autoritats civils i on, malgrat que ja existia un règim disciplinari,

1939 a 1940. L'estudi estableix també els llocs d'inhumació per a una possible dignificació dels espais.

81. Rubén Mirón González, *Asistencia y condiciones sociosanitarias de los exiliados españoles en el sur de Francia, 1936-1945*, ministerio de Sanidad, Consumo y Bienestar Social, 2019, p. 95 [tesi en línia].

82. Informe del prefecte dels Pirineus Orientals, Raoul Didkowski, «Exode Espagnols» (Perpinyà, s.d.; ADPO 31 W 274). A l'informe s'apunta que entre el 25 de gener i el 6 de febrer de 1939, un total de 82.633 refugiats (dones, infants i ancians) havien estat tractats als *centres d'évacuation*.

83. Rubén Mirón-González i Carmen González-Canalejo, «La asistencia sanitaria a los heridos y enfermos del exilio republicano español en Francia: de la improvisación inicial a los campos de concentración (enero-septiembre 1939)», *Asclepio*, número 70 (2), 2018, p. 234-253. https://doi.org/10.3989/asclepio.2018.18 L'ajuda d'ambdós governs el francès i el britànic havien de mostrar-se com una política exclusivament humanitària, ja que tots dos països havien reconegut la legalitat del govern de Franco i no pretenien que aquest pogués reconèixer en l'enviament d'ajuda un acte hostil.

84. *Conferencia Internacional de Ayuda a los Refugiados Españoles, 15 y 16 de julio de 1939*, (París; AN20010221/9); *Commission d'Aide aux Enfants Espagnols Réfugiés en France*. (1939; AN 20010221/1). Citat a: Javier Rubio, *La emigración española a Francia*..., p. 210.

la intensitat variava segons el personal i la direcció encarregada de la seva aplicació. En alguns casos, fins i tot, els infants van poder assistir a l'escola pública francesa per rebre lliçons bàsiques de llengua i poder adaptar-se més ràpidament al país on acabaven d'arribar.

El sindicats francesos havien recaptat més de dotze milions de francs destinats al Fons de l'Ajuda als Refugiats. Els soviètics per la seva banda van enviar-hi cinc milions de francs, quantitat realment baixa ja que no cobria ni la despesa generada pels refugiats, que es calculava des del ministeri de l'Interior en uns sis milions de francs.[85]

Els espanyols que havien creuat la frontera malalts o ferits, van ser distribuïts pels departaments del sud de França[86] per tal de no haver-los de traslladar en el seu estat crític, i per facilitar-ne també la repatriació en el cas que volguessin retornar al seu país.[87]

Mentrestant, homes civils i militars seguien arribant i amuntegant-se als llocs fronterers. Aquesta situació es va allargar deu dies més, fins que realment es va fer insostenible. La pressió en el nombre de refugiats en tots els passos fronterers era tan elevada, que els seus càlculs quedaven totalment superats. El govern francès es va veure obligat a anar ampliant les mesures «on permet aux homes d'entrer tout le long de la frontière»,[88] primer homes civils (alguns ferits, uns 13.000,[89] que no havien pogut passar els dies anteriors) i finalment, a partir de la nit del 5 de febrer de 1939 a Cerbère i el 6 a Le Perthus, la frontera quedava

85. Eduardo Pons Prades, *Los vencidos y el exilio*..., p. 224-225.

86. Amb els hospitals de referència a Perpinyà al departament dels Pirineus Orientals, on aquests centres es van anar especialitzant progressivament: el Saint-Jean per a contagiosos, l'hospital Saint-Louis pels malalts crònics i el de la Miséricorde pels que necessitaven restablir-se d'una cirurgia. També cal destacar altres centres sanitaris i hospitals a Foix, Ax-les Thermes, Saint-Giron, entre d'altres, al departament de l'Ariège, i l'hospital de Montauban al departament de Tarn-et-Garonne. Encara que la direcció i gestió d'aquests centres va ser majoritàriament francesa, el 90% del personal mèdic era espanyol. Els productes farmacèutics eren dispensats pels hospitals públics més propers però eren gestionats per farmacèutics i auxiliars de farmàcia espanyols. El gran nombre de professionals sanitaris que van creuar la frontera i que van ser utilitzats per a cobrir l'assistència als seus mateixos compatriotes, va suposar pel govern francès un abaratiment notable en les despeses assistencials d'aquests refugiats. Rubén Mirón González, *Asistencia y condiciones sociosanitarias de los exiliados españoles en el sur de Francia, 1936-1945*..., p. 108-110.

87. Rubén Mirón-González i Carmen González-Canalejo, «La asistencia sanitaria a los heridos y enfermos del exilio republicano español en Francia: de la improvisación inicial a los campos de concentración»..., p. 234-253.

88. Informe del prefecte dels Pirineus Orientals Raoul Didkowski, «Exode Espagnols» (Perpinyà, s.d.; ADPO 31 W 274).

89. Rubén Mirón-González i Carmen González-Canalejo, «La asistencia sanitaria a los heridos y enfermos del exilio republicano español en Francia: de la improvisación inicial a los campos de concentración»..., p. 234-253.

oberta també al personal militar. Nemesio Raposo, a les seves memòries, recorda els primers moments de l'entrada a França: «Al poco rato ya me encuentro en tierra de Francia. La ola me ha arrastrado en su riada. Pero, me he quedado solo. Mis compañeros han desaparecido. [...] El primer pueblo que encontramos a unos trescientos metros de la barrera, se llama Le Perthous, [...] Parece un pueblo pequeño, pero muy lindo. La carretera pasa por el centro y todas las bocacalles están tomadas militarmente con bayoneta calada. He oído decir que este pueblo es mitad francés mitad español. Desde aquí empecé a escuchar el irritante ¡alé! ¡alé! francés, que tiene un mucho de agresivo y cruel. [...] Me encuentro solo ante esta gran multitud. No veo caras conocidas y sólo me une a ellos la mutua desgracia, el mismo consuelo. Somos los mismos parias vencidos y deshechos. Los mismos problemas van a unirnos en el dolor».[90]

Dies després, enmig d'una enorme confusió, tensions i desordres de tota mena, va córrer el rumor que les autoritats franceses permetrien deixar passar aquests militars espanyols amb tot el seu equipament i els seus mitjans de transport perquè des dels ports del Rosselló, principalment des de Portvendres, s'embarquessin cap a València per tal de reprendre la batalla contra Franco a la zona centre i el front d'Extremadura,[91] amb la idea de què tot i la pèrdua de Barcelona, de Catalunya, i els milers de refugiats que volien marxar del país, res feia pensar que la guerra estava perduda pel bàndol republicà. Entre els refugiats es va arribar a insinuar que la política internacional de certs països «democràtics», havia donat un gir decidint ajudar a l'Espanya republicana que encara lluitava contra els sollevats.

Però perquè tot això es pogués dur a terme, el govern francès i les autoritats departamentals competents havien de permetre que els soldats i militars espanyols entressin en el seu territori com un exèrcit mínimament organitzat, formant, i el que era més important, armat.

Les autoritats franceses, no tenien cap intenció de què això anés així, l'exèrcit republicà, o el que quedava d'ell, al seu pas per la frontera, al compàs de

90. Nemesio Raposo, *Memorias de un español en el exilio*..., p. 36.

91. «El cap em donava voltes i així, com quan a la meva vida mèdica m'enfrontava a un cas inguarible, però seguia fent l'impossible i continuava una lluita que racionalment era perduda, aleshores em resistia visceralment a acceptar que la guerra era finida. Aquesta ambivalència fou la que em féu dir "sí" al despropòsit d'anar a Extremadura». Pelai Vilar i Canales, *Guerra i exili: memòries d'un metge català a la sanitat militar republicana, 1936-1942*..., p. 192.

l'*Allez! Allez!*[92] dels gendarmes i la guàrdia mòbil,[93] havia de lliurar les armes que encara li quedava i de tot el material que duien a sobre als comandaments militars i policials francesos de la frontera, i eren registrats un a un pels gendarmes. Es pretenia desarmar al complet a tots els soldats republicans abans de travessar la frontera i trepitjar territori francès. Segons informava el prefecte dels Pirineus Orientals: «A leur arrivée sur notre territoire, les réfugiés ont été fouillés. [...] Un grand nombre de réfugiés étant passés sur notre territoire par la montagne, le ramassage a été effectué tout le long de la frontière par des patrouilles de garde Mobile et de gendarmerie. Les armes ainsi récupérées ont été dirigées sur l'arsenal de Perpignan et, après dénombrement, envoyées sur des arsenaux de l'intérieur. Toutefois, pour que cette opération de collectage soit complète, des instructions ont été données par mes soins aux commissoires spéciaux et par l'autorité militaire aux commandants des camps, afin que les réfugiés soient fouillés à corps ainsi que leurs bagages [...] Ces opérations ne sont pas complètement terminées,[94] elles se poursuivent méthodiquement».[95]

92. Motiu reiterat, que funciona com a metàfora de l'èxode, que els era repetit constantment i quedà marcat en la memòria dels homes i dones al passar la ratlla i trepitjar territori francès. Segons Jaume Pla, malentès per alguns refugiats del sud d'Espanya que interpretaren que hom els saludava cridant *Olé, Olé*. Citat a: Maria Campillo (ed.), *Allez! Allez! Escrits del pas de frontera, 1939...*, p. 14.

93. S'ha quantificat prop de 50.000 efectius, entre gendarmes, soldats i membres de la Guàrdia Mòbil Republicana.

94. A data de 9 de març de 1939, el recompte de material de guerra requisat per les autoritats franceses era el següent: 45.000 fusells, 2.500 metralladores lleugeres, 2.000 metralladores i 15.000 pistoles.

95. Carta del prefecte dels Pirineus Orientals al ministre de l'Interior francès (Perpinyà, 9 de març de 1939; ADPO 31 W 274).

«L'armée catalane en pleine déroute passe la frontière française au Perthus. Les miliciens républicains sont désarmés dès leur arrivée sur notre sol et dirigés vers des camps de concentration»[96]. La frontera a Le Perthus, la nit del 6 de febrer de 1939. Fons August Chauvin, ADPO; 27 Fi 24.

Els vehicles militars i l'armament que encara els quedaven als republicans, romandrien apilats als vorals de les carreteres, creant una de les imatges que ha sobreviscut en la memòria dels exiliats. En les seves cartes i memòries en podem trobar fragments on ho recorden, com ara Octavi Viladrosa:

> –S'han decidit. Podrem entrar a França.
>
> La columna avança de nou, prou lentament. És llarg. Molt llarg. Respirem asserenats. Manquen sols dos o tres quilòmetres. [...] De dalt del camió veiem els quepis dels gendarmes i dels guàrdies mòbils. Ben francesos, aquests. Semblen sortits d'un cromo. Travessem el poble del Pertús. De l'altre costat, aquests homes amb quepis, severs, irrompen la nostra passejada:
>
> –Les armes– exigeixen. [...]
>
> Als marges de la carretera, en terra francesa, i a mesura que arribem, es van apilant les armes. Fusells, metralladores, àdhuc canons, poltres, cavalls de sella, tots els enginys del que havia estat, encara no fa dues setmanes un exèrcit. Molt poques armes curtes. Difícil de separar-se'n, així de sobte. Fa una infinitat de temps que vivim amb elles, com si fos una part de nosaltres mateixos.[97]

El dia 9 de febrer de 1939 l'exèrcit franquista havia arribat al Coll de Le Perthus i al post fronterer. L'endemà, les tropes de la Quarta Brigada del Cos d'Exèrcit Navarra farien el mateix fins a Portbou, mentre que, en paral·lel, altres

96. «L'armée catalane en pleine déroute», *Le Matin*, 7 de febrer de 1939.
97. Octavi Viladrosa, *Sang, dolor, esperança*, Barcelona, Sírius, 1991, p. 117-118.

contingents van fer acte de presència a Puigcerdà.[98] El comunicat oficial de l'exèrcit franquista, donava per acabada la campanya de Catalunya: «nuestras fuerzas han alcanzado todos los pasos de la frontera francesa, desde Puigerdá hasta Portbou. La guerra en Cataluña ha terminado».[99]

«En la hora jubilosa del triunfo. A 500 metros de los culpables vencidos, en la frontera de Francia, se hizo ondear ayer, alta y enhiesta, la bandera de España».[100] Arribada de les tropes franquistes al punt fronterer de Cerbère, el 9 de febrer de 1939. © Col·lecció Eric Forcada.

Aquell mateix dia quedava tancada la frontera pel costat català. Llívia va ser ocupada el dia 11 i al coll d'Ares[101] els franquistes arribaven el 13 de febrer de 1939, just per on uns dies abans, en els darrers moments de la Retirada, entorn de seixanta mil persones havien deixat el país per aquell post fronterer.[102] Segons el prefecte dels Pirineus Orientals, Raoul Didkowski: «Le 15 Février peut être

98. Josep Pernau, *Diari de la caiguda de Catalunya*, Barcelona, Ediciones B, 1989, p. 283-284.

99. «La guerra en Cataluña ha terminado», *El Correo Español*, 11 de febrer de 1939.

100. «Por medio de una hábil maniobra nuestra fuerzas envuelven a las rojas y llegan a la frontera francesa», *La Vanguardia Española*, 10 de febrer de 1939.

101. «Le col d'Ares, dernier ilot de résistance en Catalogne», *L'œuvre*, 14 de febrer de 1939. Féu que uns 10.000 refugiats més fugissin cap a França.

102. Joan Serrallonga, *Refugiats i desplaçats dins la Catalunya en guerra: 1936-1939...*, p. 212.

considéré comme le point final de l'exode»,[103] la frontera entre Espanya i França a partir del 18 de febrer tornava a estar tancada.

Pels centenars de milers de refugiats espanyols començava un llarg periple per França, on per les característiques del contingent republicà que representaven, el seu perfil ideològic i la situació conjuntural que travessava el país, va provocar un fort sentiment de xenofòbia per una part important de la societat francesa.[104] El govern d'Édouard Daladier, en el poder des del febrer de 1938, havia començat la definitiva dretanització de la política oficial francesa de clar enfrontament contra el comunisme. Es tenia definida la política que calia seguir amb els estrangers —i, per tant, en relació als espanyols que ja eren a França— a partir d'uns objectius clars i taxatius: la seguretat nacional, l'economia general del país i el manteniment estricte de l'ordre públic.[105] Aquests criteris, establerts ja des del maig de 1938, es van mantenir vigents i es van convertir en el marc de referència imprescindible quan, el febrer de 1939, es va posar en marxa la resposta al problema dels refugiats espanyols.[106] Ara, però, condicionats per la situació immediata i urgent per l'arribada nombrosíssima, quasi diària, de refugiats a la seva frontera, les autoritats franceses van haver d'ajustar més les seves prioritats: evitar un desastre sanitari i humanitari (primera solució, i més a l'abast: agrupar el màxim nombre possible de refugiats i aïllar-los de la resta de la població, amb la qual cosa, el potencial desastre sanitari quedaria circumscrit a un espai i uns homes i dones determinats); evitar un daltabaix polític a l'interior de França, tenint en compte que els equilibris polítics i ideològics entre els diferents partits i sectors de la III República eren extremament precaris; i, atenent a les necessitats dictades pel joc diplomàtic internacional, estabilitzar la situació

103. Informe del prefecte dels Pirineus Orientals, Raoul Didkowski, «Exode Espagnols» (Perpinyà, s.d.; ADPO 31 W 274).

104. Pierre Laborie ho descriu com la «pulsió xenòfoba» d'una part considerable de la població francesa, una pulsió que ja s'havia manifestat al llarg dels tres anys de la Guerra Civil a Espanya i es disparà l'hivern de 1939. Pierre Laborie, «Espagnes imaginaires et dérives pré-vichystes de l'opinion fraçaise, 1936-1939», a: Jean Sagnes i Sylvie Caucanas (eds.), *Les français et la guerre d'Espagne*, Actes du Colloque de Perpignan, Perpinyà, CREPF-Université de Perpignan, 1990. p. 97.

105. Geneviève Dreyfus-Armand, *L'exil des republicains espagnols en France. De la Guerre civile à la mort de Franco…*, p. 58.

106. Aquest terme comença a utilitzar-se de manera oficiosa en la premsa durant el transcurs de la Guerra Civil i sobretot en la Retirada de 1939, segons Javier Cervera, *La guerra no ha terminado. El exilio español en Francia. 1944-1953*, Madrid, Taurus, 2007, p. 81-90.

amb el reconeixement oficial de la dictadura franquista, fins i tot abans que acabés la guerra.[107]

Al conjunt de refugiats espanyols en territori francès se'ls va negar la condició de refugiats polítics o residents a França. Aquesta condició, sobretot la de refugiat polític, hauria pogut comportar algun problema en el moment d'establir relacions diplomàtiques i de convivència amb el govern franquista, ja que hagués semblat que es donava aixopluc i legitimació a uns refugiats «sorgits» d'un sistema enemic del franquista. Es pretenia també que l'estada en territori francès fos el més breu possible, temporal. En conseqüència no se'ls va atorgar cap estatus que els permetés una estada llarga i assentada al país. Se'ls concedí la categoria d'asilats temporals, una condició ambigua i sense cap garantia, ni seguretat pels republicans. Phryné Pigenet es mostra molt taxativa en la seva valoració: «Els refugiats espanyols no són reconeguts com apàtrides ja que el govern franquista reclama la seva tornada i França ha reconegut aquest govern. La qual cosa els posa en una situació molt incòmoda: ells només són uns "asilats", exclosos de tota protecció nacional —si no demanen al seu consolat un certificat de nacionalitat— o internacional».[108]

Per tant, aquests homes i aquelles dones que no tenien prou recursos econòmics per a pagar-se la seva estada a França, o l'ajuda d'algun familiar que se'n fes càrrec,[109] van ser tancats en centres i camps de diferent tipologia, generant un greu problema jurídic i moral per a la nació francesa.[110]

107. Francesc Vilanova, *Exiliats, proscrits i deportats*..., p. 26-27.

108. Phryné Pigenet, «D'una guerra a l'altra: la trajectòria socioeconòmica dels refugiats catalans a França des del 1939 al final de la segona guerra mundial», a Actes del *Segon Congrés Recerques. Enfrontaments civils: postguerres i reconstruccions*, volum II, Lleida, 2002, p. 188.

109. Secundino Serrano, *La última gesta: los republicanos que vencieron a Hitler (1939-1945)*..., p. 38-39.

110. Tímidament l'esquerra francesa s'oposava contra aquest tipus de lleis, concretament a la del 12 de novembre de 1938, que pretenia reforçar el control i la vigilància del contingent de refugiats republicans espanyols que arribaven a la frontera francesa i que feien de l'asil polític i el refugi un privilegi enlloc d'un dret, mentre que la dreta veia insuficient la legislació al respecte i l'extrema dreta, es preguntava, a través de diaris com: *L'Action française*, *La Dépêche*, *L'émancipation Nationale* o el *Gringoire*, si aviat França es convertiria en «l'abocador del món». Juan Carlos Pérez Guerrero, *La identidad del exilio republicano en México*, Madrid, Fundación Universitaria Española, 2008, p. 38.

«Enmig d'aquell infern d'inquietuds, de privacions, de dolors, de fills perduts i de famílies desfetes, de la incertesa de no saber com podria menjar-se l'endemà i quin fóra el teulat que oferís abric, entre aquell aiguabarreig de desempar, de tossuderia i de tristesa, la nota més destacada, i també més dolorosa, amb els trets incisius i les tintes ombrívoles d'un aiguafort, eren els camps de concentració. Aquelles monstruoses cledes humanes en les quals s'hi amuntegaven com a dòcils ramats tants milers d'homes, joves i vells, soldats i gent pagesa, d'ofici, d'obrador o de la botiga, obrers, dependents i homes de professions civils. Fou als camps de concentració que es centraven els punts locals de la Catalunya sofrent. Però si els qui hi eren foren els que més patiren, també varen ésser els que esperançaren més. En aquelles hores de derrota, en què fins els ideals trontollaven i les conviccions es traïen, allà on hom podia trobar més fe, coratge i disciplina era en els camps de concentració.»

Carles Pi i Sunyer, *1939. Memòries del primer exili,* Barcelona, Fundació Carles Pi i Sunyer d'Estudis Autonòmics i Locals, 2000, p. 56.

1.2. ELS CAMPS DE CONCENTRACIÓ

Taula número 1: Quantificació dels refugiats espanyols als camps provisionals francesos, febrer-març de 1939		
Camp	**Interns al febrer de 1939**	**Interns al març de 1939**
Latour-de-Carol	11.000	479
Bourg-Madame	16.000	300
Mont-Louis	5.000	400
Amélie-les-Bains Arles	31.600	7.291
Prats de Molló	35.800	25.133
Le Boulou	1.200	1.215
Collioure	...	88
Castell de Bellaguarda	...	356[111]

Nombre de refugiats espanyols als principals camps provisionals al febrer i març de 1939.
Font: Carta del prefecte dels Pirineus Orientals al ministre de l'Interior (Perpinyà, 6 de març de 1939; ADPO 31 W 274) pels registres de febrer de 1939. I pels de març: Informe del cap d'Esquadró Baggio, comandant de la Companyia dels Pirineus Orientals al comandant del la 16a Regió de l'Estat Major (Perpinyà, 7 de març de 1939; ADPO 1287 W 1) i Informe del prefecte dels Pirineus Orientals, Raoul Didkowski, «Exode Espagnols» (Perpinyà, s.d.; ADPO 31 W 274).[112] Elaboració pròpia.

Segons les autoritats prefectorals, uns 261.400 homes de l'exèrcit republicà van creuar la frontera a partir del 6 de febrer de 1939.[113] Els que van trepitjar territori francès pels passos del Vallespir o La Cerdanya, eren classificats i dirigits cap a diferents camps provisionals que es van ubicar per tota la zona de

111. Només hi apareixen comptabilitzats els malalts i ferits.
112. On es quantifiquen els *miliciens* (terme en francès per a fer referència als combatents republicans homes que van creuar la frontera al 1939), la gent gran, les dones, els infants i els hospitalitzats.
113. Informe del prefecte dels Pirineus Orientals, Raoul Didkowski, «Exode Espagnols» (Perpinyà, s.d.; ADPO 31 W 274).

la Catalunya Nord i a la major part dels departaments del Midi francès. Camps entesos com a espais encerclats a l'aire lliure per concentrar aquesta població refugiada. Els principals camps provisionals o de trànsit es localitzaven a: Latour-de-Carol, Bourg-Madame, Mont-Louis, Amélie-les-Bains, Prats de Molló, i Le Boulou, on els refugiats malvivien en unes condicions infrahumanes[114] i: «el tifus y la sarna hacían estragos espantosos y la mortalidad infantil alcanzó cifras inquietantes [...] en los tres primeros días, los refugiados no habían recibido más alimento que un pan para cinco personas y una lata de sardinas para quince... y una cazoleta de agua sucia por día, a las tres de la tarde».[115]

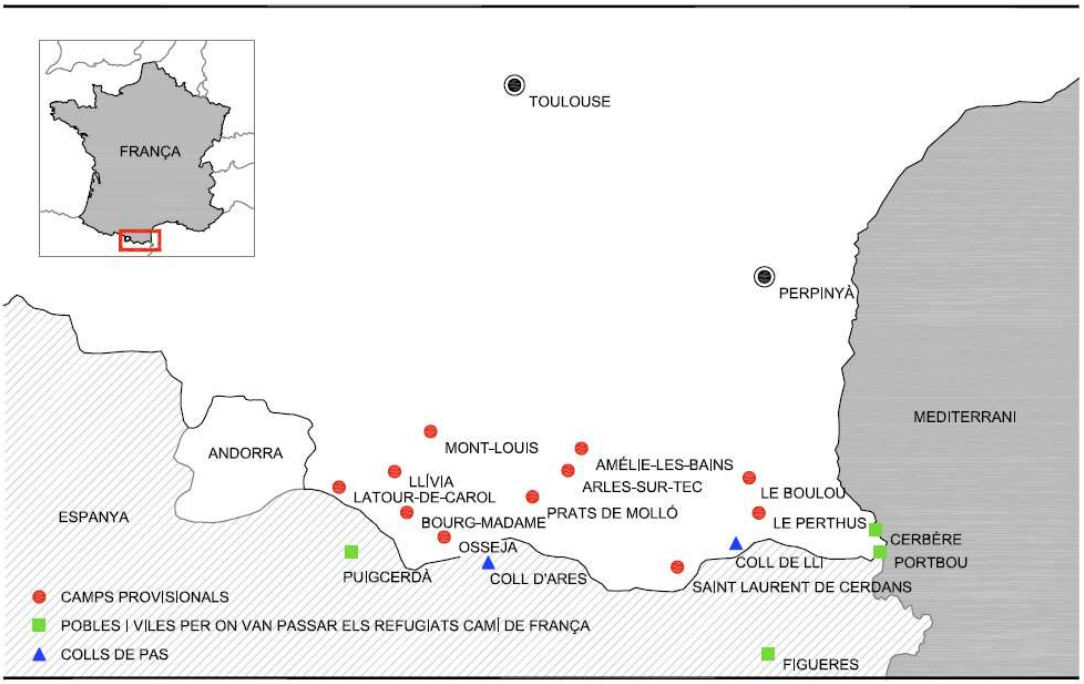

Els camps provisionals habilitats al sud de França per acollir els refugiats que arribaven en la Retirada. Febrer de 1939. Elaboració pròpia © Ricard Gascón.

Com a conseqüència de la improvisació, la crisi humanitària que s'havia obert en menys de quinze dies, la pressió de centenars de milers de persones i la manca de mitjans, les autoritats franceses van tenir molt clar, ja a mitjans de febrer de 1939, que calia reorganitzar i consolidar l'entramat d'acollida, clarament insuficient, per tal d'absorbir i resoldre els problemes que generaven,

114. Jean-Maurice Hermann, el corresponsal de *Le Populaire* i de *Le Midi Socialiste,* va constatar que a Latour-de-Carol hi havia milers de ferits sense estar atesos i que al Casino d'Amélie-les Bans, hi havia entre els malalts i ferits, uns 1.200 membres de les Brigades Internacionals, 200 dels quals patien disenteria hemorràgica i d'altres tenien nombroses ferides obertes sense tractar. Citat a: Eduardo Pons Prades, *Los vencidos y el exilio*..., p. 238-239.

115. David Wingeate Pike, *Vae Victis! Los republicanos españoles refugiados en Francia 1939-1944*, París, Ruedo Ibérico, 1969, p. 19-20.

a curt i mig termini els milers de refugiats espanyols.[116] Per ordre dels ministres de l'Interior i de Sanitat Albert Sarraut i Marc Rucart es van començar a clausurar alguns d'aquests camps provisionals —on les condicions de vida representaven un risc important pels refugiats— i a traslladar la seva població als grans camps habilitats i pensats per una estada més llarga a les platges del Rosselló: Argelès i Saint-Cyprien.[117] Va ser en aquests recintes on coincidiren amb d'altres militars republicans que havien travessat la frontera per Cerbère, per Banyuls-sur-Mer o per Le Perthus i se'ls havia traslladat i tancat directament en aquests camps a la sorra.

Segons un article a *Le Petit Meridional* del 31 de gener de 1939: «Le camp de concentration d'Argelès est rendu nécessaire. N'y a-t-il pas là, surtout des indésirables, extrémistes, anarchistes de tout qui, fuyant la répression fasciste veulent nous envahir et nous menacer?».[118] El 6 de febrer començaren a arribar els primers contingents de civils i militars a la petita població costanera d'Argelès-sur-Mer. Amb aquestes paraules descrivia Agustí Bartra a Carles Pi i Sunyer les primeres impressions del seu trasllat al camp: «Travessàvem el poble en formació desordenada, vigilats per gendarmes a peu i a cavall. Entre l'estació i el camp principal hi havia una curta avinguda d'acàcies ploroses. El camp de concentració estava a l'altra banda del poble, a la platja. Per anar-hi calia passar forçosament pels carrers. No hi havia més remei que la gent veiés aquella tropa llastimosa. Ben mirat, però, no importava. La població s'havia acostumat a l'espectacle de les desfilades de refugiats, i ni sortia a veure'ls passar. [...] Entre els refugiats hi ha soldats i civils. Aquells marxen alegres, alguns àdhuc canten. Aquests semblen els autènticament derrotats. Llur anadura –molts van amb mantes i farcells– té una punyent tristesa gregària, i contrasta amb la dels soldats, en cadascun dels quals hi ha una puixança viril que els individualitza».[119]

El camp on anava Bartra i tants d'altres van ser concentrats, era el primer que es va habilitar a la platja, un espai improvisat de 50 hectàrees tancat per reixes amb filferro, sense aigua potable, on els refugiats s'alimentaven dels

116. Francesc Vilanova, *Exiliats, proscrits i deportats*..., p. 23.

117. El d'Argelès es va posar en marxa el 30 de gener de 1939 i pocs dies més tard, el 7 de febrer el de Saint-Cyprien, tots dos al departaments francès dels Pirineus Orientals. Marie-Thérèse Pons, *Le Camp de réfugiés espagnols d'Argelès en 1939*, Toulouse, Université des sciences sociales, Toulouse I, 1987, p. 74.

118. «Le tragique exode des populations espagnoles», *Le Petit Meridional*, 31 de gener de 1939.

119. Carles Pi i S*unyer*, 1939. *Memòries del primer exili*..., p. 59.

trossos de pa que els gendarmes els llençaven des dels camions,[120] encara sense latrines, ni barracons ni serveis sanitaris i on havien de dormir al ras en ple hivern. Davant d'aquesta situació, molts interns van excavar clots a la sorra humida, cobrien el terra i, mitjançant la unió de dues o tres mantes, improvisaven un sostre on s'aixoplugaven tres o quatre homes, per provar de protegir-se de la humitat del mar i de la sorra que, arrossegada per la tramuntana, es va convertir en un gran enemic que castigava els ulls, la pell i els pulmons dels qui la patien.

Agustí Bartra seguia la seva narració: «Un mes enrere [gener de 1939] la platja estava deserta. Les gavines volaven alegrament pel cel, i la sorra impetjada era un cinturó d'or entre l'aigua blava i la vall verda. [...] Ara el cinturó d'or de la sorra ha desaparegut i les gavines són rares. [...] Ciutat de derrota. [...] No hi ha fusta. Però hom ha de fer quelcom contra els dies ventosos i les nits fredes. Amb quatre o cinc mantes és possible construir una xabola si els canyissars no s'han exhaurit. Què hi fa que les xaboles hagin d'ésser tan baixes i xiques que només sigui possible romandre-hi estès o assegut! Fa fred,[121] fa vent. Que no plogui. [...] La sorra no necessita aigua. [...] La sorra no retorna res. [...] Els sostres de manta deixen passar aviat l'aigua, i mentre la pluja duri hom tremolarà i petarà de dents. El llit de cada home és l'empremta que el seu cos ajagut deixa a la sorra. [...] Ciutat de derrota. [...] Les hores no hi entren. [...] Al nord, filferrada, al sud, filferrada, a l'oest, filferrada. [...] Les tempestes passen pels filferros espinosos sense fer-los vibrar. En dies de sol, hom hi estén roba mullada. Ciutat de derrota. Cada dia els arbres estan més lluny. Hom diria que la plana cada nit s'enretira. Els núvols errants passen de pressa. El mar amaga les seves escumes. Ni rialles d'infants ni alirets de noia. Fam i misèria. El pa el tasten abans les rates. Avui llenties. Hom va brut. Demà llenties. Pols, sorra, disenteria. [...] Qui pot dir res, ara? El dolor no parla, la vergonya s'amaga. [...] Ciutat de derrota. Sorra, vent, pluja.[122] [...] No

120. Provocant escenes de desesperació real entre una multitud d'homes famèlics.

121. Algunes nits d'hivern, hi ha registres d'una temperatura de 10 graus sota zero a les platges del Rosselló, mentre alhora bufava la tramuntana amb força.

122. En aquest fragment d'Agustí Bartra, apareixen alguns dels *topois* reiterats de la literatura de l'exili, aquelles paraules que utilitzades en la mateixa frase provocaven escenes de caos, que esdevenien símbols i descrivien molt intensament les primeres setmanes de l'èxode: el fred, el vent, la sorra, però també, les filferrades, la nit, les xaboles i fins i tot l'*allez allez* francès. Josep-Vicent Garcia i Raffi, «La memoria catalana de los campos de concentración franceses. Apuntes para una síntesis»..., p. 83-100. Luba Jurgenson, en aquest sentit, fa referència als «*topois* ou les motifs de la littérature concentrationnaire en tant que fait littéraires». Ell considera que només amb els *topois* podem tenir eines simples suficients, per a poder entendre i comparar diversos sistemes de camps de concentració europeus. Luba Jurgenson, *L'expérience concentrationnaire est-elle indicible?*, Monaco, Éditions du Rocher, 2003, p. 361.

hi ha gavines. [...] Sorra».[123]

Al 1938 es creia que tindria una capacitat total de 3.000 persones, al 1939 ja s'esperava que arribés a allotjar 1.500 persones per hectàrea, és a dir, un total de 75.000 refugiats.[124] La realitat, però, es va veure totalment superada ja que va arribar-hi a allotjar fins a 87.000[125] refugiats a mitjans del mes de febrer i 81.000 l'1 de març,[126] per anar baixant fins a 15.000 el mes de juny de 1939.

Els primers barracons –se n'acabarien habilitant una seixantena– no s'enllestiren fins el mes de juny, i les millores en alimentació i accés a l'aigua potable al llarg dels mesos van ser pràcticament imperceptibles. Hi havia dies que les autoritats franceses del camp repartien algunes llaunes de sardines o de carn en conserva, algunes patates, llenties o mongetes. Normalment menjaven només pa i el poc que arribava se l'havien de repartir entre vuit interns; no tenien estris per cuinar i amb prou feines podien fer foc per escalfar-se.[127] Otília Castellví en les seves memòries feia referència al problema gens excepcional de l'aigua potable al camp: «Arribava al camp[128] en un sol camió diari. Per a aconseguir-ne una mica s'havia d'anar a la "grenya-estira-cabells". Jo em descalçava i anava al mar a mig rentar-me el cos i la meva pobra roba, però aquella aigua no netejava gens i la inclemència de l'hivern sota el Pirineu feia que poques dones es sentissin tan valentes. El més trist era que aquella absoluta falta d'higiene reportava tota mena de malalties que es produïen com veritables epidèmies. La que queia malalta difícilment se'n sortia».[129]

Va entrar en funcionament un sistema sanitari molt limitat: estava ubicat en cinc grans tendes i al capdavant hi havia un metge i cinc infermeres per atendre els prop de 650 homes ferits i centenars d'interns que van anar emmalaltint per la inexistència de cap mesura sanitària ni higiènica. En aquell hospital de campanya, només podien rebre el diagnòstic, ja que no disposaven de bancs, ni

123. Carles Pi i Sunyer, *1939. Memòries del primer exili*..., p. 59-60.

124. Serge Barba, *De la frontière aux barbelés. Les chemins de la Retirada 1939*, Canet, Trabucaire, 2009, p. 256.

125. Tot i que hi ha algun autor que apunta que el 10 de febrer de 1939 havia arribat a tenir 180.000 refugiats. Marie Claude Rafaneau Boj, *Los campos de concentración de los refugiados españoles en Francia (1939-1945)*, Barcelona, Omega, 1995, p. 130.

126. Informe del coronel Gauthier, comandant dels camps dels Pirineus Orientals al cap d'Esquadró Baggio (Perpinyà, 1 de març de 1939; ADPO 1287 W 1).

127. Marie Claude Rafaneau Boj, *Los campos de concentración de los refugiados españoles en Francia (1939-1945)*..., p. 131.

128. En majúscula a l'original.

129. Otília Castellví, *1926-1946. Vint anys d'història*, Barcelona, Oikos-Tau, 1997, p. 95.

de cadires, ni llits i encara menys de medicaments per a tractar-los.

«L'espectacle no podia ser més depriment. Ça i allà, es veien homes asseguts o ajaguts, espellifats, bruts, lluint barbes de tres o quatre setmanes o més, impregnades d'engrut i pols de les rutes, qui només deixaven entreveure una cara recremada pel sol i uns ulls decebuts i febrosos, i en alguns d'ells jo hi vegí lliscar unes llàgrimes. Estaven com absents. Era d'una urgència suprema hospitalitzar-los. Unes setmanes després se'ns digué que la majoria moriren».[130] Camp d'Argelès, març de 1939. Dibuix original del manuscrit personal de Juan Jesús González Ruiz: *Huyendo del "fascismo" y el trato de una… democracia?* (Bordeaux, abril de 1939; BC-Ms. 9268).

Pel que fa al camp de Saint-Cyprien,[131] el segon dels grans camps que l'administració francesa havia preparat pels militars republicans, la situació dels refugiats no era massa millor. Es tractava, com l'anterior, d'una platja envoltada de filferrades, sense cap mena de construccions ni serveis sanitaris, ni d'higiene. Marc Aureli Vila li feia arribar a Carles Pi i Sunyer les seves impressions des d'aquest camp: «Ens porten al camp a peu, per les carreteres, sota la vigilància, en general comprensiva i humana dels gendarmes i la guàrdia mòbil. [...] La llarga fila d'homes anava entrant per les portes a les filferrades del camp. Les dones i els

130. Pere Roca i Pla, *L'ensulsiada. Del camp d'Argelers a la Catalunya vençuda*, Barcelona, Viena, 2014, p. 71-72.

131. Per ampliar la informació sobre aquest camp, Pierre Cros, *Saint-Cyprien de 1939 à 1945. Le village, le camp, la guerre*, Perpinyà, Ed. Trabucaire, 2001.

nens repartits pels pobles. El camp de Saint Cyprien està dividit en diversos, immensos compartiments. Arriben a allotjar-s'hi uns vuitanta mil homes. [...] Arriben extenuats i es deixen caure damunt de la sorra fina. La majoria són soldats, però també molts civils. Gent del camp, vells obrers, diputats, alcaldes, intel·lectuals. [...] Esperit de companyonia; als camps manca tot i és necessari procurar-s'ho tot. [...] A més de les filferrades hi ha els negres senegalesos; brutals, ingenus, salvatges, amb les llargues baionetes i el seu etern somriure. [...] El dia de l'arribada, unes metralladores dominaven les línies ondulants dels homes que avançaven. Un senegalès, amb el dit al gallet, a punt de disparar. Però al cap de dos dies varen treure les metralladores. Després varen concentrar més lluny els senegalesos, i vingueren els gendarmes, molt seriosos, però amb els quals es podia parlar. [...] Els camins i carreteres que duien al camp estaven guardats per la cavalleria mora i els espahís. [...] Els primers quatre dies no hi hagué res per menjar. Els homes passaven les hores mortes jaient damunt la sorra. Després donaren per dia dos pans de dos quilos per cada grup de vint-i-cinc persones. Més tard, la qüestió del menjar anà normalitzant-se. Mai no va haver-hi ni protestes ni queixes; eren uns homes vençuts que conservaven la noció de la disciplina i el deure».[132]

Aquest camp va començar a rebre refugiats el 8 de febrer de 1939 i ja a l'inici del mes de març n'acollia a 80.400[133] amb un sol metge i un ajudant per a tota aquesta gernació.[134] En els primers dies de febrer de 1939 els mateixos interns, uns 200 republicans, sota unes condicions inhumanes, van començar a construir els barracons amb material proporcionat per l'exèrcit francès. Després dels primers dies d'improvisació, equips de refugiats voluntaris (principalment manobres i artesans de diverses categories) pagats amb alguna ració extra de ranxo i amb una mica més de llibertat de moviment –dins les filferrades i sempre sota la supervisió de les autoritats franceses del camp–, van començar a construir les barraques per a les cuines, les infermeries, les latrines, el locutori per a les visites, entre d'altres.[135] Aquestes mesures però, no van ser suficients per a contenir una epidèmia de tifus a finals de febrer de 1939 que afectà 1.050 reclusos

132. Carles Pi i Sunyer, *1939. Memòries del primer exili*..., p. 62-63.

133. Informe del coronel Gauthier, comandant dels camps dels Pirineus Orientals al cap d'Esquadró Baggio (Perpinyà, 1 de març de 1939; ADPO 1287 W 1).

134. Al juliol la xifra de refugiats havia baixat a 15.000 i a l'octubre es reduiria fins a 6.300.

135. Geneviève Dreyfus-Armand, *L'exil des républicains espagnols en France. De la Guerre civile à la mort de Franco*..., p. 63.

i va causar 190 morts.[136] El fred i la humitat van condemnar a morir de pneumònia molts refugiats, el consum d'aigua contaminada, el menjar en mal estat i la greu falta d'higiene van propiciar que tota mena de paràsits, sobretot polls i puces, infectessin els refugiats provocant que malalties com la disenteria i el tifus es propaguessin de manera descontrolada entre els interns.[137]

«Volvemos a nuestra cabaña hecha de harapos y mantas desgarradas. El viento lo sacude todo, la arena se convierte en múltiples proyectiles que se clavan en el rostro, un frío húmedo se cuela por nuestros vestidos en jirones y nos hace estremecer... Y tenemos hambre».[138]
Font: Fons Personal Henry Buckley ACAP; 21-1022-N-16.

Remei Oliva explica en les seves memòries els problemes de salubritat que els interns patien en aquest camp: «Ce camp était comme un immense camping, mais sans liberté et d'une grande misère. [...] Il y avait des médecins espagnols mais ils n'avaient pas de médicament, ils ne pouvaient vous donner que de l'aspirine [...] Une partie du baraquement servait d'hôpital, il y avait de la paille sur le sable, c'est tout. Il faut dire que la dysenterie qui avait frappé tant de monde persistait, et beaucoup étaient à bout de forces. Ils les gardaient là sur la paille, et quand vraiment ça n'allait plus, une ambulance ne les transportait à l'hôpital de

136. Daniel Diaz Esculies, *Entre filferrades. Un aspecte de l'emigració republicana dels Països Catalans, 1939-1945*..., p. 89-92

137. Rubén Mirón González, *Asistencia y condiciones sociosanitarias*..., p. 252.

138. Lluís Ferran de Pol, *Campo de concentración (1939)*, edició a cura de Josep-Vicent Garcia i Raffi, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003, p. 58.

Perpignan. Souvent ceux-là ne revenaient plus!».[139]

L'1 de maig Saint-Cyprien tenia 30.000 interns i al juliol la xifra havia baixat a la meitat, 15.000.[140] El 21 de desembre de 1939 el camp de les dones va ser clausurat i les internes que encara quedaven van ser traslladades a Argelès, aquest fet va trasbalsar la vida al camp, ja que encara que fos darrera la filferrada entre els diferents recintes, els homes podien parlar, a crits, amb la seva dona, la seva promesa, la seva germana, la seva filla...[141]

La massiva arribada de refugiats, la majoria d'ells militars, va fer que aquests dos camps aviat s'omplissin, de manera que en pocs dies es va iniciar la planificació per a la construcció de nous espais amb unes mínimes condicions de vida i d'higiene per tal de descongestionar els ja existents, així com els camps clausurats de la Cerdanya i el Vallespir a causa del fred intens que amenaçava la vida dels interns.[142]

El tercer camp del Rosselló que es va posar en marxa l'11 de febrer de 1939 s'ubicà al Barcarès, a 15 quilòmetres al nord de Saint-Cyprien, previst per poder concentrar uns 31.500 interns, en va arribar a tenir uns 80.000.[143] La situació, en un primer moment, fou lamentable i caòtica. Els refugiats s'havien d'allotjar en tendes i barraques amb una total manca d'higiene, pèssimes condicions d'alimentació i com ja era habitual, la propagació de malalties i infeccions entre ells estava assegurada. Des de la comandància del camp, però, per tal de frenar els contagis massius, en quatre setmanes, es van habilitar pel descans del interns, divuit illots amb 25 barraques tipus *Adrián* cadascun, així com el servei d'infermeria i de cuina. Poc a poc es van proveir també, de safareigs, latrines, aixetes amb aigua potable,[144] locutori i una biblioteca. Tant va ser l'esforç de les

139. Remei Oliva, *Exode, de l'Espagne franquiste aux camps français (1939-1940),* París, Ed. L'Harmattan, 2010, p. 10.

140. Informe del coronel Gauthier, comandant dels camps dels Pirineus Orientals al cap d'Esquadró Baggio (Perpinyà, 1 de març de 1939; ADPO 1287 W 1).

141. Daniel Diaz Esculies, *Entre filferrades. Un aspecte de l'emigració republicana dels Països Catalans, 1939-1945...*, p. 93.

142. Que a causa de les importants nevades a final de febrer de 1939, entre 16.000 i 20.000 homes van haver de ser traslladats al Barcarès des del camp d'Arles, Banys d'Arles, Sant Llorenç de Cerdans, Montlluís... Daniel Diaz Esculies, *Entre filferrades. Un aspecte de l'emigració republicana dels Països Catalans, 1939-1945...*, p. 94.

143. Informe del prefecte dels Pirineus Orientals Raoul Didkowski, «Exode Espagnols» (Perpinyà, s.d.; ADPO 31 W 274).

144. El doctor Daniel Recasens descriu com: «en aquest camp l'organització era perfecta, hi havia gran abundància d'aigua. L'aigua de beure era esterilitzada amb solució de Javel [lleixiu]. Els serveis d'higiene eren atesos amb tota cura». «Catalans a França. L'estat sanitari dels exiliats als camps de concentració», *El Poble Català*, 1 de desembre de 1939.

autoritats del camp com de les autoritats prefectorals, que des del ministeri de l'Interior es va presentar el del Barcarès com a camp modèlic. Entre els mesos d'abril i maig de 1939 s'hi va concentrar el nombre d'interns més elevat, uns 70.000, baixant als 60.000 al juliol i fins a 46.000 a l'octubre de 1939.

Marcial Mayans en les seves memòries descriu com va viure el canvi de camp, d'Argelès al del Barcarès: «El camp del Barcarès, contrariament al d'Argelers, estava organitzat convenientment, malgrat algunes llacunes, fet ben normal, val a dir, després de la trista situació d'aquell moment. Teníem aigua a l'exterior, bastant salabrosa, és evident, tan a prop de la platja. Es podia anar a la latrina sense ficar els peus dins els excrements. Un hotel, no, no ho era, però allò tenia un matís més humà malgrat els filferros i algun volt de gendarme pel camp, de tant en tant».[145]

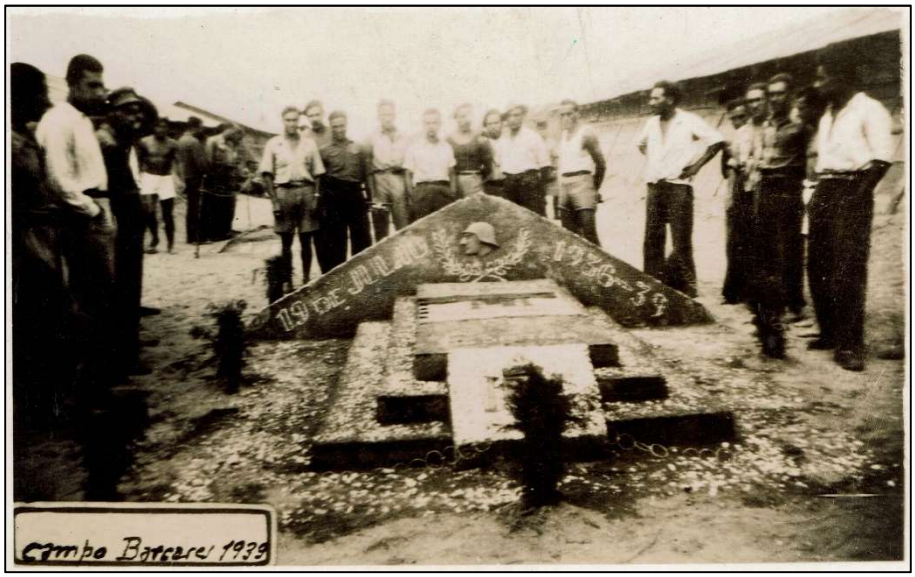

Monument de sorra modelat pels refugiats d'aquest camp en record dels companys morts a la Guerra Civil. Camp dels Barcarès, 1939. Font: FPI-AH-Fondo Enrique Tapia, Fotografia 9269 (cedida per Enrique Tapia Herreros).

Al Barcarès, com a Saint-Cyprien, hi havia el camp *de Franco*, que estava reservat a allotjar temporalment a aquells refugiats que volien retornar a Espanya,[146] i el de *les mexicains*, on s'havien de concentrar aquells que tenien la

145. Marcial Mayans, *Una nit tan llarga. Testimoniatges i memòries (1936-1945)*, Valls, Cossetània, 2009, p. 47.

146. Informe del prefecte dels Pirineus Orientals, Raoul Didkowski, «Exode Espagnols» (Perpinyà, s.d.; ADPO 31 W 274). Al camp del Saint-Cyprien, sobre una població de 78.961 s'hi comptabilitzaven 15.840 agrupats en aquest camp per retornar a l'Espanya franquista. I al del Barcarès, sobre 16.734, uns 7.600 volien ser repatriats i així ho havien comunicat a les autoritats responsables del camp. Un testimoni, José Bargés, relata com era el camp *de Franco*: «Parecían unas jaulas de los animales del parque, y como famélicos porque nadie los suministraba.

documentació i els mitjans necessaris per poder sortir de França i viatjar a un dels països que s'havien mostrats disposats a donar acollida als refugiats espanyols interns als camps de concentració francesos.[147] Lluís Ferran de Pol, gràcies a les gestions del Comitè Britànic, va poder sortir de França per refugiar-se al Mèxic de Lázaro Cárdenas. El seu testimoni descriu amb gran detall el trajecte des del camp del Barcarès fins a l'embarcament al Sinaia, el 23 de maig de 1939, juntament amb 1.500 exiliats espanyols més, amb destinació al port de Veracruz:

> Hemos sido llevados a un tren. Nos han trasladado primero a Port-Vendres. Allí, ante los muelles, permanecimos casi toda la mañana. Después se ha recibido contraorden. Embarcaremos en Sète. Se habla, no sé con qué fundamento, de la dificultad de entrar en el puerto el buque que va a llevarnos a América.
>
> Pasamos el día viajando ya en camión, ya en tren. Hemos pasado por Perpignan, Ribesaltes, por unas interminables salinas que dan la impresión de un gran río turbio y lleno de islotes. Por fin llegamos a Sète. En esta estación permanecemos mucho tiempo encerrados en los vagones sin que nos dejen salir. Estamos vigilados por negros. Es natural que nos despidan los mismos que nos recibieron.
>
> [...] Luego nos mandan bajar. Descendemos del tren y, entre columnas de negros, somos conducidos a los muelles de Sète. Los soldados llevan el fusil en la mano y caladas las bayonetas.
>
> Hasta el último momento nos acompañan los soldados blancos, los soldados negros, los soldados de Francia... Pero un fuerte olor a brea llena nuestros pulmones de aire nuevo... Es olor a puerto, a partida, olor a libertad de mar y alegría de amarras que van a desatarse para siempre.[148]

A més d'aquests camps de gran dimensions, se'n construïren d'altres més reduïts per tal de descongestionar els anteriorment citats. Les autoritats militars franceses, sota la direcció del general Ménard, van decidir traslladar uns 55.000 homes a les regions 17a i 18a, per tal d'alleugerir els camps de la Cerdanya.[149]

Naturalmente, las autoridades republicanas decían éstos ya se van, y los representantes de Franco no les daban nada porque decían que todavía no estaban en España. De manera que comida que nos sobraba se la dábamos a ellos». Citat a: Dolores Pla, *Els exiliats catalans. Un estudio de la emigración republicana española en México*..., p. 89.

147. Nemesio Raposo destaca que al camp del Barcarès hi havia un tercer camp anomenat el de *la France*, on anaven a parar els refugiats espanyols que no serien ni retornats a Espanya ni enviats a Mèxic, i que pels quals, l'estada a França es preveia més llarga. Aquest recinte s'havia ubicat estratègicament prou distanciat dels altres dos. Nemesio Raposo, *Memorias de un español en el exilio*..., p. 135.

148. Lluís Ferran de Pol, *Campo de Concentración (1939)*..., p. 169-171.

149. En referència als camps de Le Vernet a l'Ariège i al de Septfonds al Tarn-et-Garonne. Informe del prefecte dels Pirineus Orientals, Raoul Didkowski, «Exode Espagnols» (Perpinyà, s.d.; ADPO 31 W 274).

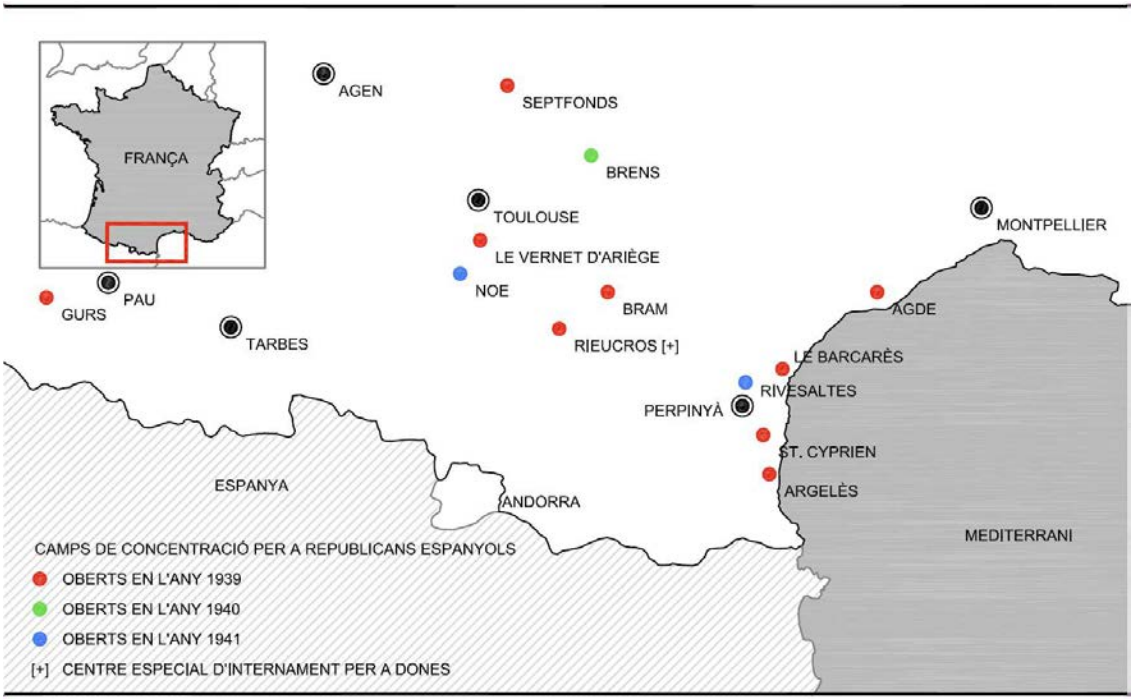

Camps de concentració ubicats al sud de França per a recloure a republicans espanyols entre febrer de 1939 i el 1941. Elaboració pròpia © Ricard Gascón.

El camp de Le Vernet, al departament de l'Ariège a trenta quilòmetres al nord de Foix, va obrir el 3 de març de 1939[150] per acollir a uns 10.200 refugiats, la majoria dels quals procedien dels camps provisionals de la Guingueta d'Ix, la Tour-de-Querol i el castell de Montlluís.[151] Al cap d'un mes, a l'abril de 1939, ja es comptabilitzaven prop de 15.000 homes. Els testimonis que van passar-hi recorden la seva experiència amb extrema duresa, les condicions de vida eren inexistents i les mesures higièniques deplorables: «Hi feren barracons destinats tots a latrines. Tota aquella extensió era una immensa escampada d'excrements, un al costat de l'altre, els més propers ja completament assecats, els últims tous i enganxadissos. I la gent, producte de l'anarquia dels primers temps, no havia fet passadissos, sinó que cadascú ocupava el primer lloc que li venia bé i per arribar a trobar un lloc disponible ja era de llei anar amb uns pots de llauna a cada peu, que subjectàvem amb uns cordills, talment com fèiem, com a joc, quan érem menuts. [...] Un altre fet lamentable fou el «bestiar». Des d'abans de la sortida de Catalunya fins per allà el mes de maig no ens poguérem rentar ni treure'ns la roba.

150. No era un camp de nova construcció, ja estava en funcionament durant la Primera Guerra Mundial, destinat a l'internament dels presoners de guerra alemanys. En acabar el conflicte es va utilitzar com a dipòsit de material militar i tornà a habilitar-se al 1939 per tal de descongestionar els camps provisionals i els de les platges del Rosselló.

151. Daniel Diaz Esculies, *Entre filferrades. Un aspecte de l'emigració republicana dels Països Catalans, 1939-1945*..., p. 103.

Sobren els comentaris. Els polls tingueren ocasió de fer de les seves. I ho feren bé. La camisa i els pantalons eren un autèntic criador. [...] En mataves deu i l'endemà ja n'hi havia uns quants més. [...] El primer dia que posaren els lavabos, ens donaren sabó i tovallola. Vaig anar a rentar-me i em vaig veure obligat a deixar la feina a mig fer perquè la ronya no volia cedir. Les mans tenien un color negrós, que no era pas de l'acció solar. Fins el cap d'un parell de mesos d'ésser allí no em vaig poder tallar els cabells. Algun soldat es proveí d'eines i tenia feina a dojo. La cabellada que vaig deixar a terra després d'ésser esquilat semblava més la d'un matxo que no la d'una persona».[152]

El 7 de setembre de 1939, una circular del ministre de l'Interior estipulava que els estrangers «indesitjables» sospitosos de ser un perill per a l'ordre públic francès fossin detinguts i concentrats en aquest camp.[153] D'aquesta manera va passar de ser un camp de concentració a convertir-se en un camp d'internament disciplinari, o de càstig, on les condicions de vida dels interns eren pitjors que a la resta de camps que estaven en funcionament fins al moment dins el sistema concentracionari francès: «no tenien plats, ni culleres, ni forquilles, ni sabó... la meitat dels homes dormien sense mantes, a deu graus sota zero».[154] El nombre total «d'incorregibles» a Le Vernet oscil·lava entre els 3.000 i 5.000 homes, de 30 nacionalitats diferents. Estaven dividits en tres seccions separades per una filferrada: els interns de dret comú eren enviats a la A, els polítics a la B i la resta a la C. Alguns testimonis que van passar pel camp, com l'escriptor hongarès Arthur Koestler, assegurava que pel que feia a l'alimentació, la comoditat i la higiene «tenía un nivel de vida, digno de la Edad de Piedra».[155]

El camp de Septfonds, conegut com el de Judes, al departament de Tarn et Garonne, va rebre refugiats dels camps de la Cerdanya i el Vallespir des de l'inici del mes de març de 1939 i poques setmanes més tard també de Le Vernet. Tenia una capacitat d'uns 15.000 interns i, com a la resta, les condicions de vida dels refugiats estaven lluny de poder considerar-se acceptables. Quan van arribar-hi

152. Xavier Garcia, *La meva guerra (1936-1939). Diari d'un soldat de la lleva del biberó al front del Pallars*, Tremp, Editorial Garsineu Edicions, 2013, p. 162-163.

153. Grégory Tuban, *Contrôle, exclusion et répression des réfugiés venus d'Espagne dans les camps du sud de la France. 1939-1944*..., p. 247.

154. Eduardo Pons Prades, *Los vencidos y el exilio*..., p. 246.

155. Koestler, que posteriorment va estar intern al camp de Dachau, a les seves memòries, *La escoria de la tierra,* publicades al 1951 a Buenos Aires, compara ambdós camps sota un prisma de mateixa duresa i de condicions infrahumanes. Citat a: David Wingeate Pike, *Vae Victis! Los republicanos españoles refugiados en Francia 1939-1944*..., p. 66-67.

els primers homes, els barracons on s'havien d'instal·lar encara no estaven acabats i van allotjar-s'hi improvisadament, dormint al ras, patint les baixes temperatures i la humitats, fent augmentar el nombre de malalts, uns homes ja afeblits per les setmanes de confinament en unes condicions sanitàries i de salubritat, lamentables. J. B. Xuriguera descriu les seves impressions en tornar dels camp després de fer una visita a un familiar: «Aquesta tarda hem anat l'esposa i jo al Camp de Concentració de Septfonds. Hem parlat amb el cunyat F i amb altres amics que allí tenim. Tots ens han dit el mateix. Estan malament, mengen poc i de mala qualitat, dormen atapeïts i plens de brutícia. El règim és sever. Les malalties fan estralls. Setze mil homes en un dos-cents metres de terreny, habitant unes seixanta grans barraques, són massa. Sempre les mateixes olors, el mateix soroll, la mateixa visió. Els filferros espinosos guarden curosament el circuit, però malgrat això cada dia s'escapen homes. [...] No saben, però, on anar. Només pensen a fugir. Unes hores de llibertat bé valen uns dies, passats després al cercle del càstig, condemnats a pa i aigua i dormint al ras, aguantant el fred i pluja persistent! Unes hores de llibertat bé valen escurçar un xic la vida!».[156]

En aquest camp, des de l'arribada dels primers refugiats al març de 1939, va iniciar-se una epidèmia de febre tifoide que en pocs dies va esdevenir incontrolable, i va ocasionar 112 infectats i 30 morts. Segons l'informe del comandant Durand, metge en cap del camp, es tractava d'una epidèmia molt greu que ja des de les primeres setmanes d'afectació es va veure que seria incontenible a causa, principalment, del total desconeixement de l'estat físic en què es trobaven els refugiats espanyols, molt més deteriorat del que es pensaven en un primer moment els responsables del sistema sanitari. A més, la manca de barracons, una falta absoluta d'higiene entre els interns i la proximitat de les aigües fecals a les cuines i a les galledes que s'utilitzaven per abastir l'aigua de boca als refugiats, va originar que tota l'aigua que consumien resultés greument contaminada.[157] Des de la prefectura de Tarn et Garonne es van destinar ajuts econòmics amb l'objectiu de poder implementar les mesures de millora i sanejament que Durand proposava en el seu informe, dirigides sobretot a

156. J.B. Xuriguera, *Diari del primer any d'exili a França*, Barcelona, Setimig, 1981, p. 30.

157. Rubén Mirón González, *Asistencia y condiciones sociosanitarias*..., p. 255-256.

millorar i reforçar la higiene entre els concentrats, que implicarien un descens de contagis considerables en les primeres setmanes d'aplicació i un control i erradicació total de l'epidèmia just dos mesos després de detectar-se els primers casos.[158]

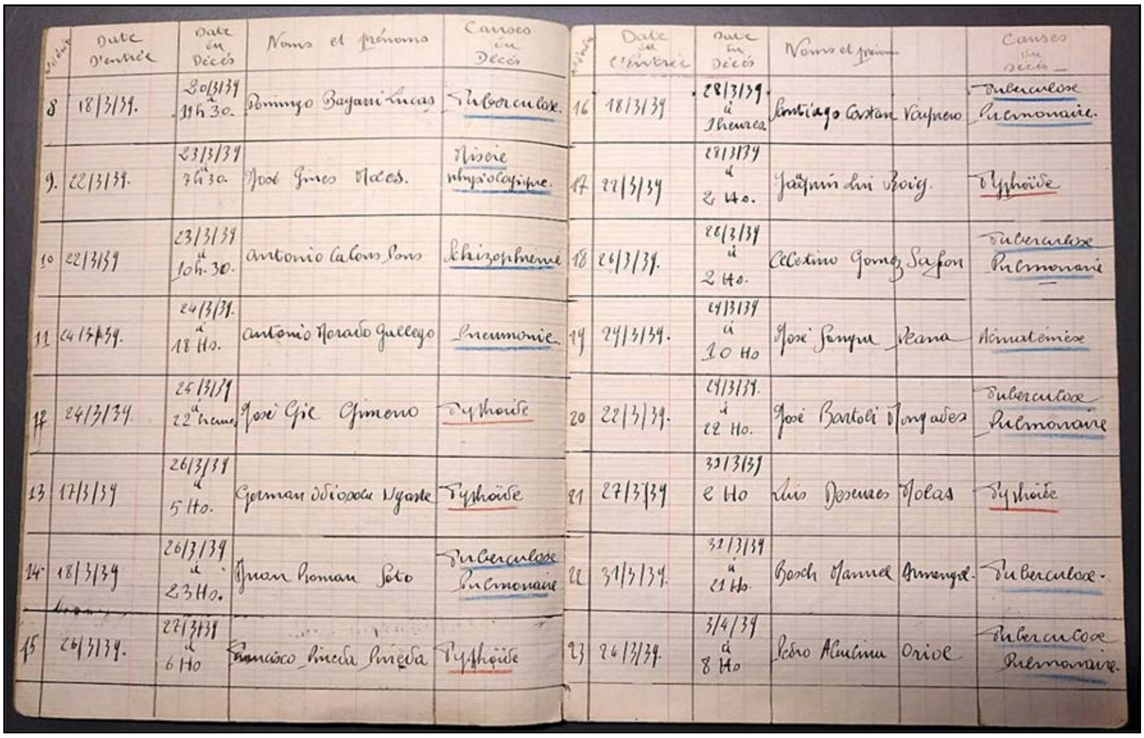

Llibre de registres de les defuncions que es produïren al camp de Septfonds durant la segona quinzena del mes de març de 1939. La febre tifoide, la tuberculosi pulmonar i les patologies associades amb el sistema respiratori, van ser les causants d'un major nombre de defuncions entre els interns. Font: *Registres des décès* (camp de Septfonds, del 17 al 31 de març de 1939; ADH-G 1867 W 132).

El camp de Bram, al departament de l'Aude, es va crear el 6 de febrer de 1939 i va quedar inaugurat pocs dies després, el 18 de febrer. Estava dividit en quinze sectors, de deu a quinze barraques cadascun amb una capacitat per a cent homes. Al maig de 1939 va arribar a tenir una població de 17.000 interns on, per les seves cartes i memòries i els informes de les autoritats del camp, tenim constància que vivien en un ambient on les baralles entre els interns i les pallisses i els maltractaments per part dels gendarmes i la guàrdia mòbil, eren continuades.[159] Les condicions de salubritat eren pèssimes i la vida al camp molt

158. Cal tenir en compte que la població de refugiats en aquells mesos a Septfonds va disminuir progressivament, factor que juntament amb les mesures promogudes des de la comandància del camp, van propiciar que es pogués iniciar un procés de contenció total de l'epidèmia.

159. Daniel Diaz Esculies, *Entre filferrades. Un aspecte de l'emigració republicana dels Països Catalans, 1939-1945*..., p. 115

dura, encara que els sistemes sanitaris poguessin disposar d'una infermeria amb 36 llits i un petit consultori per un dentista. Molts són però, els testimonis que destaquen el camp de Bram per la seva extrema duresa dins el sistema concentracionari de camps francesos.[160] Florencio Santamaría des de Bram, descriu com acostumaven a ser els àpats que es repartien entre els refugiats: «El rancho siempre consistía o lentejas o frijoles y carne de caballo, si se puede llamar carne. Venían los carros que venían del matadero, del rastro, con los caballos, y allí arreglaban los caballos. Quitaban todo el desecho de los caballos y un poco de carne, lo que no era vendible, podemos decir, lo echaban para hacer el caldo. [...] Yo me acostumbré al caldo, a la carne no, yo no probé nunca carne. [...] Nos daban un pan para cuatro personas que hacíamos cuatro pedazos; improvisamos balanzas para que no hubiera un gramo más en uno que en otro».[161]

Al maig de 1939, en el moment de màxima ocupació i un nul control de desparasitació dels interns, s'hi va generar un brot de tifus: amb 29 casos positius i 9 morts.[162] L'altre problema sanitari greu que van patir els interns en aquest camp va ser la tuberculosi, quan al juny se'n detectaren un centenar de casos entre una població de 13.332, sense poder ser ni ben diagnosticats, ni aïllats, ni tractats, ni traslladats a hospitals departamentals per falta de mitjans i recursos econòmics.

En aquest camp van ser concentrats els exiliats republicans de major edat i també un destacat nombre de mestres catalans, com és el cas de Joan Aleu qui descriu a Carles Pi i Sunyer el 2 de juny de 1939 la seva situació: «Aquí, amic Pi i Sunyer, ens trobem refugiats uns quants mestres catalans, els quals davant el caràcter obertament centralista i anticatalà dels nostres companys de professió castellans, hem constituït un grup català de professionals de l'ensenyança per tal de mantenir en tot moment la dignitat de Catalunya allí on ens trobem. [...] Una de les coses de màxim interès per a nosaltres és la de poder-nos alliberar prompte d'aquest Camp al qual tots anem morint poc a poc. Un quants d'aquests mestres (la relació dels quals us adjuntem)[163] voldríem quedar-nos a Europa, per tal de

160. Es té constància que en aquest camp durant el primer mes de funcionament, uns trenta refugiats morien cada setmana. Geneviève Dreyfus-Armand, «L'accueil des républicains espagnols en France: entre exclusion et utilisation; 1936-1940»..., p. 36-41.

161. Dolores Pla, *Els exiliats catalans. Un estudio de la emigración republicana española en México*..., p. 67-68.

162. Rubén Mirón González, *Asistencia y condiciones sociosanitarias*..., p. 257-258.

163. Desconeixem si en aquell moment s'hi va incloure cap relació de Mestres. A l'Arxiu Històric de la Fundació Carles Pi i Sunyer, no apareix cap document adjunt a aquesta carta.

restar prop de la nostra terra, convençuts de què a no tardar massa necessitarà dels nostres humils però entusiastes serveis.[...] Teniu en compte amic Pi que l'estada en aquest camp és ja insuportable i la nostra depressió moral és cada dia més accentuada».[164]

A mitjan de març de 1939 el general Ménard i el prefecte dels Pyrénées-Atlantiques havien decidit la ubicació i construcció d'un camp d'unes vuitanta hectàrees amb capacitat per a 18.000 refugiats bascos, membres de la tropa d'aviació de l'exèrcit republicà i excombatents de les Brigades Internacionals a Gurs, una petita localitat d'uns 500 habitants. Les obres de condicionament van anar molt ràpid i a final del mes d'abril el camp estava enllestit totalment. El 10 de maig es comptabilitzaven 18.985 interns[165] i 26.000 el mes de juliol. El govern d'Euskadi, com el de la Generalitat de Catalunya a l'exili, va intentar concentrar en el mateix camp a tots els seus conciutadans. A Gurs es van agrupar uns 5.000, on els primers 1.000 arribaren d'Argelès els primers dies d'abril de 1939.

A Gurs les condicions de vida eren considerablement millor que als camps de les platges del Rosselló i a Bram, encara que l'alimentació que se'ls proporcionava als refugiats era molt escassa i monòtona. Moltes són les lletres on els interns, una i altra vegada descriuen la gana i la infestació de polls, puces i rates dels barracons. Josep San Martín recordava a les seves memòries les primeres impressions tot just a l'arribar al camp: «Vam arribar-hi un dia plujós, tot estava ple de fang i no vam aconseguir, en tota la nit, treure'ns del cos ni el fred ni la humitat. Vam haver de dormir a terra sense cap altra cosa per tapar-nos que la roba molla que dúiem posada al damunt. [...] Com que no teníem llits, ni res que s'hi assemblés, a les nits tallàvem fils d'aram dels filats que separaven uns illots dels altres i els utilitzàvem per a fer-nos uns rudimentaris somiers. Quan el capità veia que faltaven fils d'aram al filat –com que, per molt que ho preguntés, mai no sortien els culpables– llavors, com a represàlia, deixava durant vuit dies tot l'illot de barraques sense cafè.[166] El menjar era pèssim i ja només calia que et prenguessin de la dieta aquella mena d'aigua bruta a la qual anomenaven cafè».[167]

Tanmateix en la lletra encapçalada pel mateix Aleu i enviada el 3 de juny de 1939 des de Bram si que s'inclou la llista del Grup de Mestres.

164. Carta de Joan Aleu a Carles Pi i Sunyer (camp de Bram, 2 de juny de 1939; AFCPS Ca1Cp22).

165. 5.000 dels quals eren brigadistes internacionals.

166. D'aquí que els interns al camp li posessin el malnom del «sense cafè».

167. Josep San Martín Bescompte, *Memòria d'exilis i retorns*, Lleida, Pagès editors, 2008, p. 35-36.

El camp Joffre de Rivesaltes, en homenatge al mariscal de França Joseph Joffre i situat en una zona despoblada entre les comunes franceses de Rivesaltes i Salces, va ser una instal·lació de l'exèrcit francès utilitzada al llarg del temps com a base d'instrucció militar, presó, camp de concentració, centre d'acolliment de famílies desplaçades i lloc d'internament d'immigrants il·legals. Va començar a construir-se el 1938, però va ser a la tardor de 1939 que una Companyia de Treballadors Estrangers de refugiats espanyols, va començar a habilitar l'emplaçament militar del «camp Joffre», un espai de més de 600 hectàrees amb vocació militar. No va ser fins el 14 de gener de 1941 que aquest camp obrirà oficialment. Durant la Segona Guerra Mundial va servir per a acollir famílies franceses desplaçades des de les zones del país ocupades per l'exèrcit alemany, però sota l'autoritat del règim de Vichy entre el juny i juliol de 1940 s'inicià una política col·laboracionista i d'exclusió, convertint-se en un lloc d'internament de jueus i presoners de guerra, molts dels quals van ser deportats, més tard, a diferents camps de concentració nazis. La major part de la població jueva va ser internada en l'anomenat Centre Nacional de Concentració d'Israelites de Rivesaltes. Més tard, l'exèrcit alemany prendria el control directe del camp, que tancaria definitivament el 22 de novembre de 1942.[168]

I finalment, el que treballem, el d'Agde. El 28 de febrer de 1939 es notificava al prefecte de l'Hérault, que per tal de descongestionar els camps de les platges del Rosselló s'havia decidit crear un de nou a prop de la localitat d'Agde. Per la seva alta concentració de refugiats catalans se'l coneixeria com: el «camp dels catalans». La seva creació va ser un triomf de la política republicana catalanista a l'exili, en la mesura que va poder intervenir, finalment, en l'organització pràctica de la vida i l'ajuda dels refugiats, al marge de les directrius espanyoles.[169] La idea de base era el manteniment d'una certa cohesió col·lectiva al voltant del fet, assumit per una majoria considerable, que Catalunya (la seva llengua, la seva cultura, els seus signes d'identitat) era a l'exili. L'única possibilitat de supervivència històrica passava per evitar la dispersió i la disgregació. En un primer moment, ni les autoritats locals, ni departamentals, ni els *agathois*, ni els grans propietaris i ni molts menys la premsa local de dreta i d'extrema dreta van

168. Madeleine Souche, «Témoignages sur les pathologies dans les camps d'internement (1939-1942)»..., p. 29-30.

169. Francesc Vilanova, *Exiliats, proscrits i deportats*..., p. 54.

veure amb bons ulls l'arribada dels republicans al camp d'Agde. Un cop transcorregudes les primeres setmanes, el discurs de la premsa local, però sobretot l'actitud de la població d'Agde, es va anar destensant i es produïren moments de contactes i de solidaritat puntuals entre els interns i la població a través de les filferrades. S'acostaven a portar-los menjar, cigarretes i, fins i tot, medicaments.

Tot i que la monotonia i l'avorriment entraven dins de la «normalitat concentracionària» a Agde (i molts refugiats ho esmenten en les seves cartes i memòries), cal ressaltar la gran vitalitat d'aquest camp on en va destacar l'activitat social, cultural, esportiva i musical que es va desenvolupar. En aquest sentit, només un mes després de la posada en marxa del camp ja s'havia organitzat: una coral amb una petita orquestra que els acompanyava, una colla castellera (anomenats «Xiquets de Valls»), diversos grups de teatre, de lectura, equips de futbol, de rugbi, de bàsquet, de boxa i d'atletisme, curses de cros i atletisme; i també es feien cursos de francès i català, i poc més tard d'història i geografia de Catalunya un cop els mateixos interns es van poder organitzar per impartir-los.

El sentiment de pertinença, de formar part del col·lectiu català a l'exili va ser en aquell moment de gran importància pels refugiats del camp d'Agde. Per les seves cartes i memòries, podem deduir que els catalans que van ser reagrupats en aquest camp es consideraven uns «privilegiats» i això els reconfortava, fent-los la reclusió més «suportable». Estaven junts en un país estrany, amb una llengua desconeguda per a la majoria, on la simbologia volgudament mantinguda per ells com la llengua catalana, els himnes i els referents nacionals, van ser cabdals en el procés de catalanització absolut que va viure el camp d'Agde, que el va fer singular i diferent a la resta de camps del sistema concentracionari francès.

Per resumir tota la descripció dels camps de concentració, s'inclou una taula quantificativa on apareixen els principals camps, la data d'apertura i de tancament i el nombre d'interns entre els mesos de febrer i mitjan octubre de 1939. Ha estat elaborada a partir de documentació original i complementada amb bibliografia especialitzada sobre l'exili republicà espanyol de 1939 i la seva reclusió en els camps. En algun cas les disparitats aparegudes, tot i que poc importants, en relació al nombre d'interns en alguna data i camp en concret, s'han resolt donant prevalença al document original per sobre de les dades que

apareixen a la bibliografia. Sobretot al d'Agde, on la documentació administrativa generada per les autoritats del camp aportava informació, molt detallada, en relació al nombre d'interns que es trobava a cada moment en el camp.

Taula número 2: Quantificació dels refugiats espanyols als principals camps del sistema concentracionari francès, febrer-mitjan octubre 1939										
Camp	**Data d'apertura**	**Data de tancament[170]**	**2/1939**	**inici 3/1939[171]**	**4/1939[172]**	**5/1939**	**6/1939[173]**	**7/1939**	**8/1939[174]**	**mitjan 10/1939**
Argelès	30/1/1939	primavera de 1941	87.000[175]	74.140	43.000	...	5.000	11.000[176]	...	...
Saint-Cyprien	7/2/1939	1/1941	80.000[177]	78.961	30.000	30.000	16.000	15.000	5.045	6.300
Barcarès	11/2/1939	11/1942	...	16.734	70.000	70.000	55.000	60.000	35.553	46.000
Gurs	4/1939	final de 1945	...	...	16.000	18.985	19.100	26.000	15.995	...
Septfonds	3/1939	3/1940	...	...	16.000	...	15.600	15.000	12.000	...
Agde[178]	15/5/1939	11/1942	6.500	7.737	15.600[179]	24.861	24.099	22.282	10.050	735[180]
Bram	18/2/1939	mitjan 1/1941	...	...	16.000	17.000	13.332	...	10.000-15.000	...
Le Vernet l'Ariège	3/3/1939	9/1939	...	10.200	15.000	...	14.640	...	8.591	...

Taula quantitativa de refugiats espanyols en els principals camps francesos de febrer a mitjan octubre de 1939. Elaboració pròpia.

Durant la Segona Guerra Mundial, i sota el règim de Vichy, la majoria dels camps van seguir en funcionament. Saint-Cyprien i Bram van tancar

170. Grégory Tuban, *Contrôle, exclusion et répression des réfugiés venus d'Espagne dans les camps du sud de la France. 1939-1944*..., p. 411-412.

171. Informe de l'1 de març de 1939 del coronel Gauthier, comandant dels camps dels Pirineus Orientals al cap d'Esquadró Baggio (Perpinyà, 1 de març de 1939, ADPO 1287 W 1) i Carta del prefecte dels Pirineus Orientals al ministre de l'Interior francès (Perpinyà, 9 de març de 1939; ADPO 31 W 274).

172. David Wingeate Pike, *Vae Victis! Los republicanos españoles refugiados en Francia 1939-1944*..., p. 55.

173. Javier Rubio, *La emigración de la guerra civil de 1936-1939*..., p. 319. La xifra relativa al camp d'Agde ell l'ha arrodonit a 25.000, però en la documentació original del camp apareixen en aquelles dates quasi 1.000 homes menys.

174. Carta del comissari especial M. Mazet al controlador general de la Seguretat Nacional (camp d'Agde, 13 d'agost de 1939; ADH 4 M 1800).

175. Tot i que el 10 de febrer de 1939 havia arribat a tenir 180.000 refugiats. Marie-Claude Rafaneau Boj, *Los campos de concentración de los refugiados españoles en Francia (1939-1945)*..., p. 130.

176. *Informe del PCE con el número de militantes del partido, del PSUC y de las JSU en cada uno de los campos* (s.ll., juny-juliol de 1939; AHPCE Caja 97/2.8).

177. Informe del prefecte dels Pirineus Orientals, Raoul Didkowski, «Exode Espagnols» (Perpinyà, s.d.; ADPO 31 W 274).

178. Les dades s'han complementat amb les xifres de la documentació de l'Arxiu Departamental de l'Hérault.

179. La xifra relativa al camp d'Agde ell l'ha arrodonit a 16.000, però en la documentació original del camp apareixen aquelles dates quasi 400 homes menys.

180. Dades dels homes que queden al camp a 1 d'octubre de 1939.

definitivament al desembre de 1940 per l'estat lamentable en què es trobaven les seves instal·lacions, el que va augmentar el nombre de refugiats als camps d'Argelès i Gurs. El primer tancaria definitivament les seves portes l'octubre de 1941 i Gurs no ho faria fins el cap de quatre anys, el desembre de 1945. Septfonds va tancar les seves portes a refugiats espanyols al 1940, tot i que les tornaria a obrir per a refugiats europeus. El camp de Le Vernet l'Ariège es va mantenir com a camp de càstig pels refugiats espanyols fins el setembre de 1939 i el de Rivesaltes es va condicionar per rebre dones i infants, i va ser clausurat definitivament el novembre de 1942, en el mateix moment que ho farien els camps del Barcarès i el d'Agde.

2. LA UBICACIÓ, EL CONDICIONAMENT I L'ARRIBADA DELS REFUGIATS AL CAMP

> «A poc a poc anava minvant el brogit a l'interior dels pavellons i el silenci acabava ajaient-se damunt les teulades de zenc ondulat. Parlàvem, entre ombres clapades de lluna i, adesiara, sentíem els sons llunyans de les campanes d'Agde. Les paraules ens fundaven enllà de nosaltres. Quan ens acostàvem al límit nord del camp, ens rebia la cançó tímida dels grills; quan vaiverejàvem pel sud, sentíem el raucar escandalós de les granotes. Entre l'herba esclarissada brillava una lluerna, com un pèsol de plata».
>
> Agustí Bartra a: Pere Vives i Clavé, *Cartes des dels camps de concentració,* Barcelona, Edicions 62, 1972, p. 7.

El departament francès de l'Hérault, juntament amb el dels Pirineus Orientals i l'Aude van ser les regions on es va concentrar un nombre més alt de població refugiada espanyola. Javier Rubio i Louis Stein consideren que cal diferenciar les emigracions que es van produir en aquests departaments en dues etapes cronològiques clares: la d'abans de la Guerra Civil i la que va originar-se com a conseqüència del gran desplaçament de població durant la Retirada.[181] Les motivacions de les emigracions en la primera fase van ser diferents als de la segona. Els primers eren emigrants econòmics, marxaven a França per a buscar o millorar els seus mitjans de vida, temporalment o permanent. En els segons, les causes eren polítiques, com a conseqüència de l'aixecament militar del 18 de juliol de 1936, la Guerra Civil, els continuats atacs franquistes, mentre deixaven enrere els seus pobles i ciutats per la por a les represàlies polítiques, les tortures, la presó i la mort.[182] Rubio puntualitza que els motius que justifiquen la gran densitat de població pel que fa al refugiats espanyols en aquests tres departaments durant els primers mesos de l'any 1939 i en les mesos posteriors, cal deslligar-los per complet a la quantificació d'emigrants econòmics arribats abans de 1939. Al 1939 l'alta densitat respon principalment a la ubicació dels grans camps de concentració francesos en aquestes regions, en detriment d'aquelles on des del

181. Situant-la cronològicament des de la caiguda de Barcelona el 26 de gener de 1939 en mans de les tropes franquistes al 10 de febrer de 1939 amb el comunicat oficial i el consegüent tancament de la frontera.

182. Louis Stein, *Más allá de la muerte y del exilio: los republicanos españoles en Francia, 1939-1955…*, p. 21. Com ja s'ha especificat en el capítol anterior, aquests refugiats espanyols que creuaren la frontera entre els darrers dies del mes de gener de 1939 i els primers de febrer no se'ls va donar la cobertura legal de refugiats polítics. Aquesta condició hagués pogut comportar al govern francès, algun problema diplomàtic i d'estabilitat política amb el seu veí del sud.

ministeri de l'Interior francès no se n'havia planificat la construcció de cap camp.[183]

Al departament de l'Hérault, la ubicació del camp d'Agde és, el que dóna l'alta concentració de població espanyola, ja que a banda dels interns, també calia sumar tots els familiars que s'establien a poblacions properes al camp per tal de ser-hi a prop.

Rubio destaca que transcorreguts uns trenta anys, s'observa que aquesta concentració poblacional pel que fa a l'emigració política, s'anà assimilant a la representada per l'emigració econòmica, distribuint-se d'una manera més equitativa per tot el territori francès i tornant a concentrar-se en aquelles zones tradicionalment més poblades per l'emigració espanyola, com la línia entre Bordeaux i Nice, la regió parisenca i la vall du Rhône.

Taula número 3: Quantificació dels refugiats espanyols als departaments del sud de França (final de 1945)		
Departament francès	**Nombre de refugiats espanyols**	**% en relació al total de refugiats d'altres nacionalitats al departament**
Pirineus Orientals	20.261	94%
Hérault	23.537	82,60%
Aude	18.849	80%
Haute Gironde	14.672	45%
Basses Pyrénées	11.483	77%
Hautes Pyrénées	6.061	67%
Tarn	5.764	45%
Ariège	5.442	71,50%

Taula sobre la distribució dels refugiats espanyols als departaments francesos del sud del país a finals de 1945. Font: Geneviève Dreyfus-Armand, *L'exil des républicains espagnols en France. De la Guerre civile à la mort de Franco*…, p. 198, i Javier Cervera, *La Guerra no ha terminado: el exilio español en Francia 1944-1953*…, p. 63.

Pel que fa als emigrants econòmics, a l'Arxiu Departamental es localitzen documents on s'evidencia la presència dels espanyols molt abans de 1936, però en pocs documents apareix quantificada la xifra exacta. Com no és l'objectiu central d'aquest estudi, només hi introdueixo un breu apunt per tal de contextualitzar la llarga trajectòria dels emigrants espanyols a la regió abans de

183. Javier Rubio, *La emigración española a Francia*..., p. 236-239.

l'establiment del camp. Entre el setembre de 1936 i el setembre de 1937 es localitzen els primers documents quantificats relacionats amb la població espanyola que ja residia al departament durant la Guerra Civil, per tant, es tracta d'uns homes i dones que, tenint en compte com van transcórrer els esdeveniments històrics, i la dificultat i la lentitud en els transports per a traslladar-se d'un país a l'altre, havien arribat abans del conflicte.

El 25 de setembre de 1937, el prefecte Antoine Monis informava al ministre de l'Interior dels residents espanyols comptabilitzats a Montpellier: 160 joves catalans d'un total de 630 refugiats espanyols.[184] Són algunes de les poques dades que apareixen recollides a la documentació original de l'Arxiu Departamental de l'Hérault en relació a la presència espanyola a la regió.

Va ser a partir del 29 de gener de 1939 amb l'arribada de prop de 300 refugiats espanyols al port de Sète[185] i l'1 de febrer de 1939, quan es va començar a evidenciar els primers moviments d'arribada de població relacionats indubtablement amb l'èxode republicà del final de la guerra a Catalunya: «Dix balancelles[186] espagnoles transportant environ 150 réfugiés (hommes, femmes et enfants) sont arrivées dans notre port [...]. Les dames et infirmières de la Croix-Rouge se trouvaient sur place [...] Et ont prodigué leurs soins aux blessés. [...] C'est au quai Vauban et au quai de l'Avenir, où des locaux ont été aménagés pour réservoir ces réfugiés, que ceux-ci ont été recueillis. En même temps que ces balancelles est arrivé à Sète un voilier».[187]

Dos dies més tard arribaven 24 persones, al port de Sète i el 10 de febrer, des de l'estació de Montpellier, 800 refugiats espanyols van ser traslladats temporalment al *camp de triage*, una antiga fàbrica de sabó propietat de monsieur Baudranol a Villodève, dins del terme municipal de Montpellier.[188] Aquest camp havia estat requisat pel prefecte de l'Hérault els primers dies del mes de febrer de 1939 per poder acollir les dones, els homes i els infants que anessin arribant al seu departament, l'estat dels quals era lamentable i molts

184. Carta del prefecte de l'Hérault al ministre de l'Interior (Montpellier, 27 de setembre de 1939; ADH 4 M 1796). Aquesta és la primera vegada que, als fons consultats de l'Hérault, apareix comptabilitzada, part de la població espanyola resident a la capital del departament.

185. «L'arrivée des réfugiées», *L'Eclair*, 29 de gener de 1939.

186. En català: llanxa, embarcació.

187. «La visite de M. Albert Sarraut à la frontière franco-espagnole. Arrivée de balancelle à Sète», *Le Petit Meridional*, 2 de febrer de 1939.

188. Delphine Benezet, *Le camp d'Agde de 1939 à 1942*, sota la direcció de Carol Iancu, Université Paul Valéry, Montpellier, 1993, p. 46-47.

estaven, malalts o ferits i infectats de polls. Les autoritats franceses van témer l'aparició del tifus i la seva ràpida propagació per la població de les viles més properes. Per evitar-ho es va posar en quarantena a tots els nouvinguts i quedà totalment prohibida l'entrada al camp a qualsevol persona sense un permís especial.[189] El camp tenia una petita infermeria improvisada, en la qual el doctor Bouchet i el doctor Boucomont passaven visita i vacunaven tots els refugiats, dels quals el delegat sanitari de la 1a Circumscripció de Montpellier apuntava que: «Mes collègues Dr. [Doctour] Bouchet et Dr. [Doctour] Boucomont ont pendant toute la matinée passé la visite médicochirurgicale d'entrée et retenu dans le lot des nouveaux venus une trentaine de galeux et pouilleux qui ont été envoyés à l'Hôpital pour y subir le traitement de nettoyage approprié. Quelques autres évacuations sur les Services de Médecine et de Chirurgie ont été effectuées. Le Rapport de Police doit vous en fournir le détail».[190]

Un cop aquestes persones havien superat el reconeixement mèdic i havien estat identificades per part de les autoritats franceses se'ls va buscar, ràpidament, una nova destinació. Les dones van ser enviades a la frontera d'Hendaye per ser retornades a Espanya, els homes en bon estat de salut van ser traslladats a algun *camp d'hébergement* del mateix departament o de l'interior del país,[191] els que presentaven un estat de salut més greu i requerien tractament mèdic, tal i com apuntava el delegat-sanitari, van ser traslladats als hospitals més propers. I 110 infants orfes van ser allotjats en un *camp de vacances* de la Jeunesses Laïques Républicaines a Sète[192] que, administrat per Leon Bellivier,[193] tenia una capacitat de 700 llits i es va construir com a refugi per a infants. El cost de l'estada era el fixat per la Federació Nacional de les Jeunesses Laïques Républicaines (JLR) de

189. Vincent Parello, «La politique sanitaire des autorités héraultaises à l'égard des réfugiés espagnols de la de guerre civile», *Les Cahiers de Framespa*, número 10, 2012, p. 6-7. https://doi.org/10.4000/framespa.1518

190. Carta del delegat sanitari de la 1a Circumscripció de Montpellier al prefecte de l'Hérault (Montpellier, 12 de febrer de 1939; ADH 4 M 1799).

191. Carta del delegat de Sanitat de la Primera circumscripció de Montpellier al prefecte de l'Hérault (Montpellier, 12 de febrer de 1939 [tot i que des del 10, el dia de l'arribada havien passat el reconeixement mèdic]; ADH 4 M 1799). Citat a: Vicent Parello, *Des camps de réfugiés espagnols de la guerre civile dans l'Hérault*, 2011.

192. A Saint-Bauzille-de-Putois, a prop de Montpellier, es localitzava un altre *camp de vacances*, que també acollí infants refugiats entre els mesos de febrer i març de 1939, tot i que disposava de menys places habilitades que el de Sète. La JLR, així com altres entitats franceses d'esquerres, van col·laborar cedint espais per acollir infants refugiats durant la guerra i també després de la Retirada. *Les camps de vacances dans l'Hérault* (s.d., s.ll.; ADH 4 M 1796).

193. Carta de l'administrador delegat des Camps de Vacances des JLR de Sète al perfecte de l'Hérault (Sète, 10 de febrer de 1939; ADH 4 M 1823).

França al 1938, 14 francs per dia, on s'incloïen les despeses d'allotjament, d'alimentació, de roba de llit, de neteja, d'aigua i d'electricitat. I en quedaven excloses les de roba per a vestir-se i qualsevol altre despesa auxiliar.

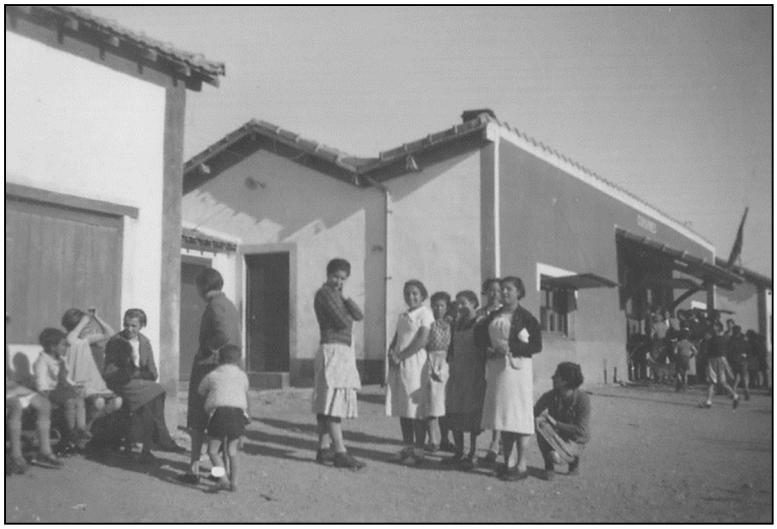

Ja durant la Guerra Civil, des de Suïssa nombroses entitats humanitàries van col·laborar amb entitats locals per ajudar els desplaçats en la zona republicana, proporcionant als refugis i colònies infantils, materials de primera necessitat, creant menjadors i evacuant a la població. Entre el gener i febrer de 1939 van marxar cap a França, coincidint amb el gran èxode, des d'on van prosseguir la seva missió com la liderada per l'activista suïssa Ruth von Wild (1912-1983), membre de l'Ajuda Suïssa.

Camp de vacances de la Jeunesses Laïques Républicaines a Sète, que va arribar a acollir uns 425 infants espanyols de la prefectura de l'Hérault, febrer de 1939.
Font: Arxiu personal de Ruth von Wild.[194]

El 2 de març de 1939 van arribar 60 infants procedents de Lamotte-Beuvron, a càrrec del Comitè suís d'Ajuda a l'Espanya republicana, i l'11 de març, 225 més procedents de Perpinyà.

A partir del 15 de març de 1939 però, aquest camp de vacances es reconvertí en un hospital temporal pels refugiats ferits, destinat exclusivament a aquells homes que arribaven en trens sanitaris des dels Pirineus Orientals,

194. Aquestes fotografies formen part d'un àlbum més complet de Ruth von Wild que la seva família va lliurar a Maria Ojuel amb l'objectiu que les estudiés i en comissariés una exposició a la seu del Memorial Democràtic de Catalunya sota el títol: *L'àlbum de la Ruth*. Un cop, el 30 de maig de 2021, finalitzi l'exposició, tot el material documental i les fotografies, seran dipositats a un arxiu històric de Zuric encara per determinar.

principalment, però també encara que en menor mesura del departament de Bouches-du-Rhône. En conseqüència, la colònia de nens va ser totalment evacuada: una part va ser traslladada a un centre d'acollida del departament de l'Aude, uns altres els van instal·lar a Sète a la Villa La Corniche i a d'altres a la Villa Amélie, també en aquesta població.[195]

Per la documentació original de l'Arxiu Departamental de l'Hérault tenim constància que alguns d'aquests infants, que eren orfes d'un o d'ambdós progenitors, des del *camp de vacances* i des dels d'altres centres a Sète, van ser traslladats a Suïssa per ser donats en adopció.[196]

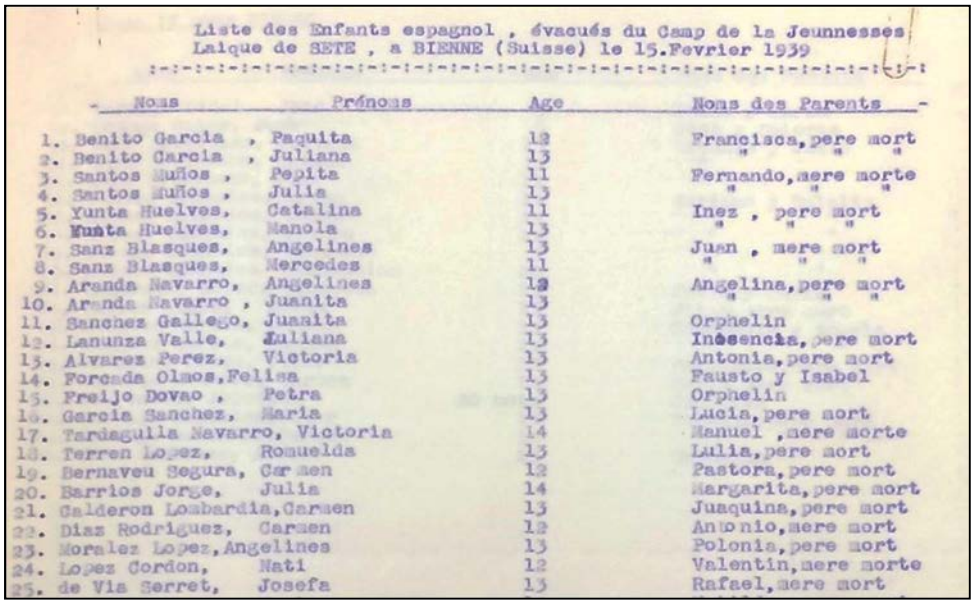

Liste des Enfants espagnol , évacués du Camp de la Jeunnesse Laique de SETE , a BIENNE (Suisse) le 15.Fevrier 1939

	Noms	Prénoms	Age	Noms des Parents
1.	Benito Garcia	Paquita	12	Francisca, pere mort
2.	Benito Garcia	Juliana	13	" " "
3.	Santos Muños	Pepita	11	Fernando, mere morte
4.	Santos Muños	Julia	13	" " "
5.	Yunta Huelves,	Catalina	11	Inez , pere mort
6.	Yunta Huelves,	Manola	13	" " "
7.	Sanz Blasques,	Angelines	13	Juan , mere mort
8.	Sanz Blasques,	Mercedes	11	" " "
9.	Aranda Navarro,	Angelines	13	Angelina, pere mort
10.	Aranda Navarro	Juanita	13	" " "
11.	Sanchez Gallego,	Juanita	13	Orphelin
12.	Lanunza Valle,	Juliana	13	Inocencia, pere mort
13.	Alvarez Perez,	Victoria	13	Antonia, pere mort
14.	Forcada Olmos,	Felisa	13	Fausto y Isabel
15.	Freijo Dovao ,	Petra	13	Orphelin
16.	Garcia Sanchez,	Maria	13	Lucia, pere mort
17.	Tardagulla Navarro,	Victoria	14	Manuel , mere morte
18.	Terren Lopez,	Romuelda	13	Lulia, pere mort
19.	Bernaveu Segura,	Carmen	12	Pastora, pere mort
20.	Barrios Jorge,	Julia	14	Margarita, pere mort
21.	Calderon Lombardia,	Carmen	13	Juaquina, pere mort
22.	Diaz Rodriguez,	Carmen	12	Antonio, mere mort
23.	Moralez Lopez,	Angelines	13	Polonia, pere mort
24.	Lopez Cordon,	Nati	12	Valentin, mere morte
25.	de Via Serret,	Josefa	13	Rafael, mere mort

Llista dels infants espanyols orfes que van ser traslladats des del camp de Setè a Bienne (Suïssa) per ser adoptats (Setè, 15 de febrer de 1939; ADH 4 M 1796).

§ § §

La nit del 10 de febrer de 1939, data en què quedava tancada la frontera entre Espanya i França, arribava a l'estació de Montpellier un tren amb 500 republicans ferits que van ser traslladats directament a espais improvisats situats en viles properes com: Lodève, Lunel i Clermont-l'Hérault, on el condicionament

195. Delphine Benezet, *Le camp d'Agde de 1939 à 1942*..., p. 47.

196. Hi ha poca informació sobre el nombre total d'aquests infants, l'itinerari des de la seva entrada a França fins que van ser traslladats a Suïssa, els tràmits de les famílies adoptants amb el director del *camp de vacances*, entre d'altres. A l'Arxiu Departamental de l'Hérault, en el fons ADH 4 M 1796, només hi consta les llistes amb els noms d'aquests infants, l'edat i alguna informació, molt bàsica, de la seva família.

era precari i les mesures higièniques inexistents.

Des de la prefectura, i seguint un ordre del ministeri de l'Interior, es van ubicar i adaptar *camps* o *centres d'hébergement*[197] per a instal·lar-hi aquells refugiats que no necessitaven unes atencions mèdiques específiques, en diferents poblacions del departament: Sète, Lodève, Béziers, Clermont-l'Hérault i Ceilhes-et-Rocozels. També es van habilitar centres sanitaris per acollir els refugiats malalts i ferits, situats a Montpellier, Lamalou-les-Bains, Sète, Balaruc, Lunel, Clermont-l'Hérault, Florensac i Pézenas. Tant els *centres d'hébergement* com els sanitaris acostumaven a ser antics convents, presons, cases o escoles abandonades (locals més o menys condicionats que havien estat requisats per les autoritats locals o cedides per la població), i eren dirigides per personal civil amb un règim i una disciplina que variava en funció de la direcció i el personal del centre. La salubritat i les condicions eren molt limitades, encara que en línies generals aquest tipus d'instal·lacions donaven una acollida als refugiats acceptable.[198]

El 24 de febrer de 1939, 860 refugiats espanyols interns a la Caserna Maurassan de Béziers, el *camp d'hébergement* d'aquesta localitat, van ser traslladats al camp d'Argelès, la manca d'espai era notable i les condicions d'absoluta insalubritat, feia l'estada insostenible. Com s'apuntava en un article de *Le Petit Meridional* del dia següent, a aquests refugiats que sortien de la Caserna de Maurassan, els esperaven les filferrades i el camp a la sorra de la platja del Rosselló, «ils vont ainsi rejoindre leur compagnons d'infortune qu'ils précédèrent dans leur exode vers la terre de France».[199]

Era evident que l'arribada i el moviment de refugiats espanyols dins el departament era cada cop més nombrós i continuat i la improvisació el denominador comú de les decisions que es prenien, tant des de l'administració central francesa com des de la prefectura.

Des de la comandància de la 16a Regió de l'Estat Major francès a la qual

197. Vincent Parello, «Des camps de réfugiés espagnols de la guerre civile dans l'Hérault», *Mélanges de la Casa de Velázquez*, número 41-1, 2011, p. 233-249.

198. A la bibliografia s'apunten casos en d'altres departaments, en aquests centres de l'Hérault no n'he localitzat cap constància, on els infants podien rebre classes de francès i inclús ser escolaritzats a l'escola pública més propera. Marie-Claude Rafaneau Boj, *Los campos de concentración de los refugiados españoles en Francia (1939-1945)*..., p. 128.

199. «Des réfugiés espagnols hébergés à Béziers partent pour les camp d'Argelès», *Le Petit Meridional*, 25 de febrer de 1939.

pertanyia el departament de l'Hérault,[200] el 17 de març de 1939 el prefecte Antoine Monis, va rebre una carta encapçalada amb unes grans lletres majúscules en vermell on es podia llegir *Secret*, seguit de *Renforcement de la surveillance de la frontière en cas d'affluence de réfugiés*. A la missiva se li comunicava que s'estava acabant de redactar un Pla per posar-lo en marxa davant «l'éventualité d'un l'afflux important de réfugiés espagnols à l'Hérault».[201] Les consignes que se li transmetien a Monis eren clares: calia un control exhaustiu de tots i cadascun dels refugiats que arribessin al seu departament. Seria un oficial de la gendarmeria de Sète qui emetria un ordre a la unitat designada pel control dels refugiats. La mateixa unitat seria responsable de transmetre les indicacions per dur a terme el control d'aquestes persones. Primer de tot serien identificats en uns centres creats expressament amb aquesta funció, els *Centres d'Identification et de Rassemblement de Réfugiés*. Posteriorment serien, com ja s'estava fent fins aquell moment, els refugiats que pel seu estat de salut ho necessitessin, traslladats a centres sanitaris i la resta de refugiats als *camps d'hébergement*. S'insistia en la tasca de desarmament dels refugiats per part dels guàrdies mòbils. Totes les armes requisades, així com la munició que poguessin localitzar, eren emmagatzemades en un local vigilat per la Guàrdia Mòbil Republicana, i només podien accedir-hi aquelles unitats militars amb autorització.[202]

200. Així com els departaments de: l'Aude, l'Aveyron, la Lozère, el Tarn o els Pirineus Orientals. Els camps de concentració francesos es van situar principalment en aquesta regió: Argelès, Saint-Cyprien, Bram, Collioure, Le Barcarès i Agde. A la 17a regió es localitzaven els camps de: Le Vernet i Septfonds i a la 18a, el camp de Gurs.

201. Carta del general comandant de la 16a Regió de Montpellier al prefecte de l'Hérault (Montpellier, 17 de març de 1939; ADH 2 W 602/1).

202. Així quedava recollit ja a l'ordre emès el 14 de juny de 1936 pel ministeri de l'Interior i transmès pel general comandant de la Regió en relació a la custòdia i control d'armament requisat en els departaments del sud del país. *Annexe. Consignes Générales pour les Unités chargées du service d'ordre en cas d'afflux de réfugiés espagnols* (s.ll., s.d.; ADH 2 W 602/1).

2.1. La ubicació del camp, els primers conflictes i els contactes amb la població

Les *nenes* Rouanet: Renée, Gisèle i Claude en els terrenys que dos mesos més tard ocuparia el camp d'Agde (gener-febrer de 1939).
Collection G. Cléophas-Agde.

El general Ménard,[203] comandant del XVII Cos de l'Exèrcit, autoritat militar encarregada de coordinar tots els serveis relatius a l'organització dels camps pels refugiats espanyols a França, anunciava el 25 de febrer de 1939, «la necessitat de crear un nou camp de concentració a Agde», amb un objectiu concret: rebre els republicans espanyols interns als camps del Rosselló, per tal d'alleugerir al màxim les càrregues econòmiques que aquests refugiats comportaven al Departament dels Pirineus Orientals. I en conseqüència havia decidit construir «centres», millor adaptats, fora d'aquest departament. Cinc camps eren els previstos:

- El camp de Gurs (al departament dels Basses-Pyrénées), destinat a allotjar els refugiats d'origen basc i els soldats de l'aviació republicana.
- El camp de Bram (al departament de l'Aude), pels interns de més edat i els mutilats invàlids.
- El camp de Septfonds (al departament del Tarn-et-Garonne) i el del Vernet (al departament de l'Ariège), pels treballadors especialitzats.
- I el d'Agde (al departament de l'Hérault) pels refugiats d'origen català.[204]

Un dia després, en una carta del 28 de febrer de 1939, el mateix general

203. Estava assistit pel general Falgade, comandant de la XVI regió militar amb seu a Montpellier. El ministeri de l'Interior supervisava el control dels refugiats a través d'un controlador general de Segureat Nacional, destinat a la Prefectura de Perpinyà, la Direcció de Seguretat Nacional i les comissaries especials. A més de les mesures d'identificació, l'altra missió principal del ministeri de l'Interior durant la Retirada va ser fer una estimació el més acurada possible de la quantitat dels refugiats espanyols distribuïts al llarg del territori francès. Grégory Tuban, *Contrôle, exclusion et répression des réfugiés venus d'Espagne dans les camps du sud de la France. 1939-1944*..., p. 74.

204. Carta del general Ménard als prefectes del Sud de França (Montpellier, 27 de febrer de 1939; ADH 2 W 622).

Ménard, notificava al prefecte de l'Hérault: «J'ai décidé créer un camp d'hébergement[205] pour 20.000 miliciens à Agde à proximité immédiate de la Caserne Mirabel occupée par le peloton de la Garde Républicaine Mobile (GRM) nº 536. Aux termes des instructions en vigueur, il appartient aux autorités civiles de prendre toutes les mesures nécessaires pour assurer l'hébergement et la nourriture des miliciens. [...] Je charge le Général Ministère de l'Intérieur (Département de l'Hérault) tout le matériel (baraque, fourneaux, tinettes, etc.) nécessaire à l'organisation du camp et d'en assurer la mise en place dans les délais les plus réduits».[206]

El 4 de març de 1939 arribava el primer contingent de 320 refugiats espanyols procedents del camp de Saint-Cyprien,[207] dirigits per dues companyies d'enginyers militars també d'aquest camp,[208] a la gran esplanada polsegosa plena de sots i petits estanys d'aigua, per tal d'iniciar els treballs de condicionament del terreny i de construcció de les primeres barraques del camp d'Agde. Van trigar dues setmanes en anivellar-lo i fer-lo accessible.[209] Des de la delegació pel subministrament de material i la intendència de Montpellier, s'anaven organitzant els preparatius per rebre els primers refugiats al camp, sol·licitant al prefecte de l'Hérault: «De prendre des maintenant les mesures nécessaires qui incombent à votre administration pour le paiement direct des denrées qui ne seront pas fournies par l'intendance. [...] L'intendance fournir: pain, conserve de poissons, légumes secs, café, sucre, graisse végétale et sel. [...] Certains achats d'ingrédients resteront susceptibles d'être demandés à l'administration civile: légumes verts, huile, condiments, bois et charbons...».[210]

Ja des del primer moment quedaren clarament marcades les responsabilitats que tenien els dos ministeris que participaven en el

205. El general Ménard aquí fa referència no a un *camp d'hébergement* en la categorització que s'ha tractat anteriorment, sinó a un *camp de concentration* pròpiament com els que ja estaven en funcionament a Argelès, Saint-Cyprien o al Barcarès. Anteriorment, ja s'ha explicitat els matisos a l'hora d'emprar un o altre mot, en el passat i també en l'actualitat.

206. Carta del general Ménard al prefecte de l'Hérault (Montpellier, 28 de febrer de 1939; ADH 2 W 622/1). Vegeu l'annex número 6.

207. Enric Tarradellas, *Un català: dues guerres per la llibertat*, Girona, DL, 1980, p.62.

208. Dels quals 15 havien pertangut a l'exèrcit republicà de l'aire: 11 eren oficials i 4 suboficials. *Tableau indiquant la répartition des aviateurs espagnols refugies* (Perpinyà, s.d.; ADH 2 W 622/1).

209. Vicent Parello, *Les réfugiés espagnols de la guerre civile dans l'Hérault (1939-1939)*, Saint-Estève, Presses Universitaires de Perpignan, 2010, p. 84.

210. Carta de l'intendent militar de 1a classe Grévin, cap de la Intendència militar i de Subsistència de Montpellier al prefecte de l'Hérault (Montpellier, 1 de març de 1939; ADH 2 W 622/1).

funcionament del camp d'Agde: l'allotjament i la intendència dels interns, així com les despeses de tots els refugiats i destacaments militars francesos, que estaven treballant en la construcció en aquells primers mesos, anava a càrrec del ministeri de l'Interior francès a través de la Prefectura de l'Hérault, i la direcció i la vigilància del camp, era responsabilitat del ministeri de la Guerra.[211]

El propietari legal del camp a tots els efectes era el ministeri de l'Interior de l'estat francès, des de l'inici de la construcció dels primers barracons i fins a l'octubre de 1939 que el camp es va buidar de republicans espanyols i la titularitat es va transmetre al ministeri de la Guerra. En una carta del prefecte de l'Hérault al general Lavigne del 22 de setembre de 1939 així li ho especificava: «Toutes les installations existantes ainsi que le matériel, de quelque nature qu'ils soient, sont la propriété du ministère de l'Intérieur [...] je veux savoir en quelle forme et par quelle autorité décharge lui sera donnée au moment de la passation aux services militaires du camp d'Agde et du matériel contenu».[212]

Sobre el terreny i ja des de les primeres setmanes de vida del camp, però, qui tenia el poder per prendre totes les decisions en relació a la construcció, i que afectaven d'una manera o altra als refugiats i la seva vida al camp, era el comandant, a qui des dels seus estaments militars superiors li havien deixat molt clar, que havia de fer un bon control de totes les despeses des del moment de la construcció de les primeres barraques i el condicionament del camp. I en conseqüència, el primer comandant del camp d'Agde, el tinent coronel Desert, no va creure convenient, pel cost que comportava, enquitranar la superfície del camp que quedava entre barraca i barraca, ni entre els grups de barraques. Els interns caminaven directament sobre el terra que per la proximitat al mar i als nombrosos estanys que envoltaven la zona era sorrenc, humit i molt fangós.

Segons un informe del *Service Spécial d'Aménagement des camps d'hébergement des Réfugiés Espagnols* on apareixia especificat el cost de construcció i condicionament de cadascun dels camps del sistema concentracionari francès, no hi consta la data exacta, però per les dades que hi apareixen al document es podria situar entre març i abril de 1939. El govern

211. A l'Arxiu Departamental de l'Hérault hi ha nombroses factures en el dossier amb la signatura: ADH 2 W 621, que la prefectura de l'Hérault va haver d'abonar al ministeri de la Guerra en concepte de: material de construcció, alimentació dels interns, transport per hospitalitzacions... entre els anys 1939 i 1941.

212. Carta del prefecte de l'Hérault al general Lavigne (Montpellier, 22 de setembre de 1939; ADH 2 W 623).

francès, al camp d'Agde, hi va invertir un total de: 899.977,65 francs, pràcticament el mateix que a Argelès: 893.884,90 francs. El camp de Saint-Cyprien va tenir un cost una mica més elevat, uns: 1.444.621 francs. Però va ser el del Barcarès on el govern francès hi va destinar amb molta diferència més efectius per la seva construcció i condicionament: 14.106.602,60 francs. El de Le Vernet l'Ariège, en canvi, va ser el camp de concentració on el govern de Daladier hi va destinar menys recursos: 445.455,75 francs.[213]

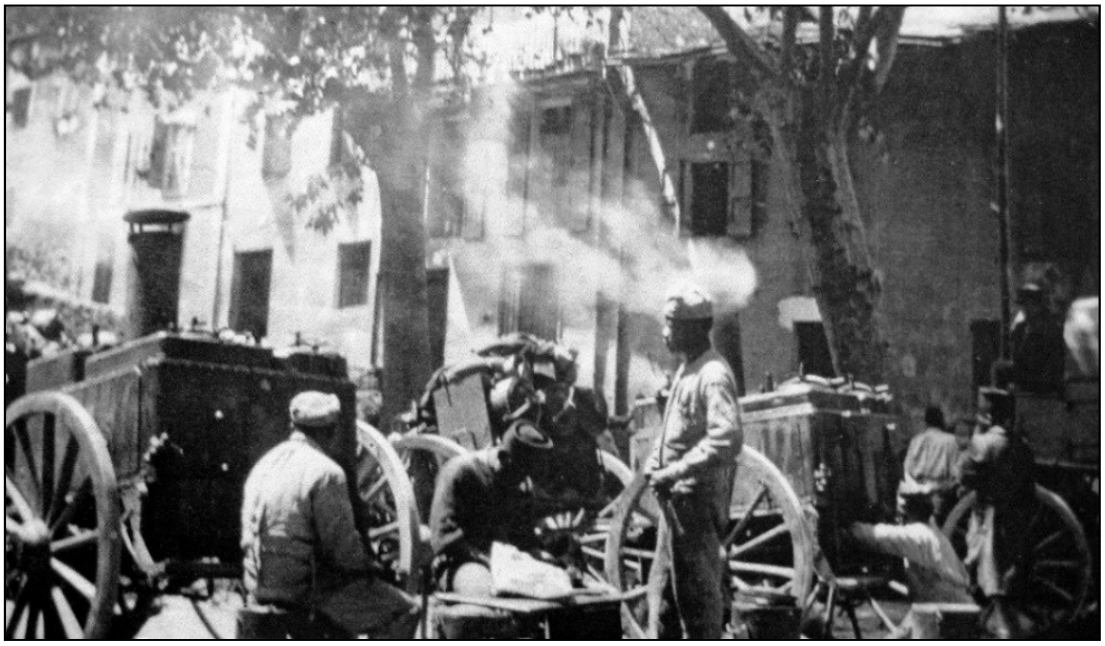

Destacament de les unitats senegaleses a Agde el 1939 a l'espera d'iniciar els treballs en la construcció del camp. Collection J. Vilamosa-Agde.

La proximitat a la Caserna Mirabel va ser un dels motius de pes que van fer decidir al general Ménard emplaçar un camp a Agde, just en la localització escollida. El terreny del camp estava ubicat en una zona molt ben comunicada, a cinc quilòmetres del mar, entre Sète i Narbonne i, per tant, feia que el transport de refugiats pogués ser fàcil i fluït a través de la línia ferroviària entre Portbou i la vall del Rhône. D'aquesta manera quedaven connectats els camps de Bram, Saint-Cyprien, Argelès, el de Bourg-Madame, entre d'altres. Alhora, disposava també d'una carretera per a cobrir la mateixa ruta. A peu, en poc més de deu minuts també s'arribava just al centre de la vila. L'altra raó responia a mesures repressives i de control i d'aïllament dels refugiats. A les autoritats franceses els

213. *Etat récapitulatif des dépenses par camps et par nature de travaux* (s.ll, s.d [març-abril de 1939]; ADPO 65 W 1).

semblava que el lloc era l'adient ja que quedava prou allunyat del poble perquè la relació entre els interns espanyols i la població fos, si més no, més difícil.[214] Juntament amb els dirigents locals, volien posar tots els mitjans de què disposaven per a aïllar-los dels *agathois*,[215] calia protegir-los al preu que fos d'aquells «indesitjats».

La decisió de construir el camp a Agde va aixecar una forta oposició del Consell General del departament,[216] del Congrés departamental de Paulhan[217] reunint als combatents veterans, i de l'alcalde d'Agde, Jean Félix (que exercia el càrrec des del 1919), que alhora era el secretari de la Federació l'Union Socialiste Républicaine (USR) de l'Hérault. Félix, en un article publicat al diari local: *L'Avenir Agathois: Journal républicain. Organe des intérêts des communes des cantons d'Agde et Florensac,* apuntava que: «Cette mesure m'apparait comme une véritable calamité!».[218] Des de la redacció del diari amb molta retòrica es desenvolupaven les tres grans causes per les quals els «indésirables républicains espagnols» esdevindrien a partir d'aquell mateix moment, el motiu de tots els problemes a Agde i les poblacions de les rodalies.[219]

La primera que s'apuntava: la població es veuria quasi triplicada, passaria de tenir prop del 10.000 habitants als prop de 25.000 només al camp.[220] La segona era el cost econòmic de la instal·lació i d'abastiment d'aigua per a tots els interns que s'esperava que el camp pogués concentrar: «Alors que pour notre ville

214. A Agde i a petites poblacions del voltant, però també, a Montpellier, Béziers i a Sète, el nombre de catalans i d'espanyols era prou elevat com per poder «superar» en moments puntuals l'aïllament que tant buscaven les autoritats franceses. Es tractava principalment de familiars que empesos per localitzar al seu parent o conegut, s'allotjaven a prop del camp a on els semblava que podia estar tancat. D'altres es quedaven en aquestes poblacions veïnes per tal de què les visites es poguessin produir de forma més regular, o també perquè pensaven que d'aquesta manera podrien fer pressió a les autoritats del camp o a les catalanes a l'exili perquè intervinguessin per alliberar al seu familiar.

215. Gentilici en francès dels habitants de la vila d'Agde.

216. Apareixent referències als problemes de convivència i al descontentament de la població per la ubicació del camp a prop de les seves finques i cases a la premsa local a: *L'Eclair*, *L'Avenir Agathois*, *La Dépêche,* entre d'altres.

217. Ciutat petita del departament de l'Hérault situada a trenta quilòmetres d'Agde.

218. «Un camp de concentration à Agde», *L'Avenir Agathois*, 4 de març de 1939.

219. L'oposició i el malestar que va aixecar la ubicació del camp d'Agde no en va ser una excepció dins el sistema concentracionari francès. Gurs, per exemple, des del moment en què el prefecte dels Pirineus Atlàntics i el general Ménard van fer pública a mitjan de març de 1939 la creació del camp i la seva ubicació a la petita localitat de 500 habitants, la població mostrà obertament el seu descontentament i reticències i des de l'Ajuntament, es van iniciar gestions per tal que s'aturessin els primers moviments de la posada en marxa del projecte. Totes aquestes protestes, com la del consistori *agathois*, de poc van servir, i el camp de Gurs estigué acabat a final d'abril de 1939. Daniel Diaz Esculies, Entre filferrades..., p. 118.

220. El camp tenia una capacitat per acollir 20.000 homes i en va arribar a allotjar 24.361 al mes de maig de 1939.

se pose déjà le problème de l'alimentation en eau potable, on se demande avec angoisse comment pourra fournir l'eau nécessaire à 20.000 de plus, c'est-à-dire deux fois notre population».[221] I la tercera causa, l'oposició política anticomunista i en conseqüència molt crítica a les aliances del Front Popular, a «acollir»: «la petite armée locale de Moscou»,[222] i en aquest sentit s'afegia: «Pour qui nous prend-on? On aurait pu installer un camp ailleurs à Narbonne par exemple dans le fief de Léon Blum. Notre ville abrite déjà pas mal de réfugiés espagnols qui se sont infiltrés depuis la débâcle de Catalogne dans notre population, Agde ne doit devenir ni une colonie espagnole ni le refugium peccatorum[223] de tous les indésirables».[224]

El 10 de març de 1939, l'alcalde publicà una carta que aparegué en els principals diaris regionals: *L'Eclair*, *L'Avenir Agathois* i també a *La Dépêche*, per tal de justificar que: «J'ai d'abord véhémentement mais vainement protesté contre l'établissement d'un camp aussi important de réfugiés sur le territoire de la commune et à proximité de la ville».[225] I dos dies més tard, el dia 12, a *La Dépêche* apareixia un article on s'assegurava que els poder públics d'Agde, seguint les «intenses súpliques» dels *agathois*[226] es van esforçar per tal de garantir al màxim la seguretat pública i mantenir contingudes les seves angoixes en relació als refugiats: van augmentar les rondes de dia i de nit pels voltants del camp així com també el nombre de policies que formaven part de les patrulles que s'encarregaven d'aquests controls. A banda d'aquestes mesures, el prefecte de l'Hérault va prohibir també que, a partir del dia 8 de març de 1939, qualsevol

221. «Un camp de concentration à Agde», *L'Avenir Agathois*, 4 de març de 1939.

222. Luis Suárez a les seves memòries reflexiona sobre la quantitat d'alcaldes «socialistes» que com Jean Félix, estaven al capdavant de molts pobles i viles en aquell moment a França, i que com ell, haurien escollit seguir tenint els refugiats republicans tancats als camps de les platges, sense barracons i a la intempèrie, en els «camps primitius», per no «haver-los de patir», ni tenir-los tan a prop. Alhora, Suárez destaca l'anticomunisme que Félix portava per bandera i que no amagava a les diferents entrevistes a diaris local. A *L'Avenir Agathois* el 4 de març de 1939, destacava que ell estava convençut que serien uns 25.000 homes de la CNT, de la UGT i de la FAI, els que ocuparien el camp d'Agde. Suárez el caracteritzava de: «pacífico y aterrado alcalde, socialista por lo pacífico, y pacífico por lo burgués, desde entonces ya lanzaba al aire una bandera que hoy [l'edició de l'obra és de l'any 1944] solamente sostienen Hitler y sus amigos: el anticomunismo. Ese fantasma cuyas víctimas son desde los comunistas hasta los más transigentes liberales.» Luis Suárez, *España comienza en los Pirineos,* Sevilla, Editorial Renacimiento, 2008, p. 249.

223. En cursiva a l'original.

224. «Un camp de concentration à Agde», *L'Avenir Agathois*, 4 de març de 1939.

225. «Le Camp de Concentration», *L'Avenir Agathois*, 11 de març de 1939.

226. «L'émotion de la population est intense, l'imagination des gens se laisse aller à raconter les histoires les plus rocambolesques», «Le camp de concentration d'Agde», *La Dépêche*, 12 de març de 1939.

vianant o vehicle s'aturés entre el quilòmetre 47 i 48, ambdós inclosos, de la carretera nacional que connectava Agde amb Sète.[227]

El diari *L'Eclair* per la seva banda també recordava, el dia 14 de març de 1939, els arguments clàssics de contagi i de seguretat: «on est effrayé en voyant cette immense étendue de terrain recouverte de baraquements en planches, si l'on essaie de se rendre compte des sommes énormes qui vont être englouties pour héberger des étrangers sur notre sol au risque de contaminer toute une population malgré toutes les précautions prises et surtout de faciliter une propagande néfaste des éléments de désordre».[228]

D'altra banda, des de l'esquerra francesa,[229] el 2 de març de 1939, es va constituir a Agde, l'Assemblée Populaire d'Agde, que comprenia totes les tendències properes al Front Popular, la qual va decidir la constitució en aquesta vila, d'un Comité d'Accueil des Réfugiés de la République Espagnole on l'objectiu principal se centrava en: «faire des recherches pour effectuer les regroupements familiaux dans les divers camps d'hébergements et centre d'accueil» així com de «soulager, dans le cadre des règlements en vigueur, en dehors de toute considération politique ou religieuse, le sort, malheureux des héroïques défenseurs des libertés républicaines».[230] Des d'aquest Comitè es publicaven anuncis a la premsa local on s'informava de l'organització de recol·lectes a Agde i a poblacions veïnes amb l'objectiu de recollir diners per a enviar-los als refugiats interns, així com també havien demanat al comandant del camp, el tinent coronel Desert, poder rebre l'autorització per enviar una delegació de quatre membres del Comitè a visitar els refugiats. Petició que des de la comandància del camp els va ser denegada. Es van organitzar altres entitats d'ajuda i de socors per a assistir

227. «Le camp de concentration d'Agde», *La Dépêche*, 12 de març de 1939.

228. «Le camp de concentration de miliciens à Agde», *L'Eclair*, 14 de març de 1939.

229. Des de l'inici de la Guerra Civil diverses organitzacions i societats d'Ajuda Mútua van donar suport a l'exèrcit republicà. En l'àmbit polític, des del departament de l'Hérault nombrosos homes i dones es van comprometre amb la causa republicana. Van destacar alguns militants com Augustin Fabre, l'alcalde socialista de Vias (poble proper a d'Agde, també al departament de l'Hérault) que durant la guerra va presidir el Comitè Local franco-espagnol. En la seva comuna va prestar molts serveis als refugiats espanyols i va permetre el retorn de diversos oficials de l'exèrcit republicà al front de Madrid. Una altra figura important a la zona, Vincent Siciliano, d'origen calabrès però resident a França des dels tretze anys, es va naturalitzar al 1923 i s'incorporà al Partit Comunista Francès. Durant la Guerra Civil va ser un dels organitzadors a Agde del Comitè Antifasciste d'Aide à l'Espagne, i recollí fons per a donar suport a la milícia al front. Christine Delpous-Darnige, «Être dedans, être dehors; solidarités de proximités autour de Camp d'Agde», p. 130-146. a: *Les camps des réfugiés espagnoles en France: 1939-45*, Christian Camps i Nathalie Sagnes-Alem (dirs.), Cazouls-lès-Béziers, Du Mont, 2019.

230. «Comité d'Accueil des Réfugiés Espagnols», *L'Avenir Agathois*, 11 de març de 1939.

als refugiats com ara: el Sindicat Nacional de Mestres (SNI),[231] el Comitè Francès de Coordinació per a l'Ajuda a la Població Espanyola (OFPRA) i la Unió Local de Sindicats Obrers Confederats.

Totes aquestes crides a la solidaritat coincidien alhora amb notícies a la premsa que atiaven la desconfiança i la por vers els refugiats *indésirables*. Inclús fora dels cercles més conservadors i moderats, era freqüent que els estrangers inspiressin recel. Per a gran part de la població, la seva arribada a Agde es percebia com a una «infiltració» estrangera perillosa o com a una «invasió» descontrolada d'elements de l'esquerra espanyola,[232] que va ser sovint utilitzada per la premsa conservadora i de dreta o d'extrema dreta.[233] Les dones i els infants van ser sistemàticament heroitzades perquè eren considerades com les víctimes innocents dels líders marxistes que, amb finalitats partidistes i ideològiques, s'havien precipitat als camins de l'exili, i com a màrtirs del bolxevisme que havien de ser ateses i acollides per una França «hospitalière et généreuse» amb aquests innocents. D'altra banda, els milicians i els homes en edat de combatre calia que retornessin a Espanya immediatament o fossin evacuats a la Rússia soviètica, ja que se'ls considerava un perill real per a la seguretat nacional.[234] Imperava un doble discurs: solidaritat i ajut als «necessitats i desvalguts» i fermesa i expulsió del país dels líders i militars republicans. Aquesta idea apareixia repetides

231. El SNI s'ocupà principalment dels mestres espanyols que eren més d'un centenar en el camp d'Agde.

232. Pels debats parlamentaris que es van dur a terme a la Cambra de Diputats Francesa a les sessions del 10 i el 14 de març de 1939, es dedueix que la dreta conservadora temia un «contagi revolucionari» i volia «estalviar-li» al seus conciutadans una Guerra Civil com a conseqüència dels greus efectes polítics que podria suposar l'entrada massiva de refugiats espanyols a França, promoguts per l'«hospitalitat» i la «caritat francesa». Marcel Régnier a la sessió del 10 de març, interpel·lava a la intervenció del comunista Charles Tillon i li recriminava: «Allons-nous permettre à la horde d'anarchistes de Barcelone de préparer notre pays des émeutes dangereuses et sanglantes?» Citat a: José Mª Borrás Llop, *Francia ante la guerra civil española: burguesía, interés nacional e interés de clase*, Madrid, Centro de Investigaciones Sociológicas, 1981, p. 285-286.

233. *Le Petit Méridional* i *La Dépêche* mostraven una mínima compassió al desemparament i a la situació en què es trobaren els refugiats espanyols a la seva arribada a França, per centrar el seu discurs en tot el que el seu país estava fent «per acollir-los». Només el *Travailleur du Languedoc* expressava una preocupació pels refugiats sense reserves i criticava les mesures d'allotjament amb què s'havia rebut als republicans.

234. Amb el doble sentit jugava l'article del diari *Le Sémaphore*, de Marseille, del dia 9 de febrer de 1939 on afirmava que era necessari: «veiller à l'intérieur de nos frontières en sorte que la lèpre et la gale qui ont déferlé sur nous par-dessus les Pyrénées, soient strictement surveillées et empêchées de se répandre, afin que le fléau, conjuré en Espagne, ne renaisse pas sur la terre de France». Citat a: José Mª Borrás Llop, *Francia ante la guerra civil española: burguesía, interés nacional e interés de clase*..., p. 286.

vegades en la premsa francesa conservadora.[235] L'article del 29 de gener de 1939 publicat al diari *L'Eclair*, n'és un exemple: «La cohue qui se présente à notre frontière ne saurait être admise sans contrôle. Une discrimination s'impose. Si la France doit se montrer accueillante pour les infortunées victimes de la guerre civile: pour les vieux, les femmes, les enfants, qui doivent être hospitalisés et réconfortés en attendant que leur rapatriement soit possible,[236] elle doit refuser l'accès de notre sol à la tourbe qui ne pourrait que grossir les rangs de notre pègre, déjà trop nombreuse. S'il y a de malheureux innocents parmi ceux qui veulent venir chez nous, il y a aussi des gens qui n'ont pas la conscience tranquille, des pillards et des assassins, désireux d'échapper à un juste châtiment. Ceux-là ne doivent avoir qu'un refuge: la Russie soviétique».[237]

Al diari local, *Le Petit Méridional,* l'article del 5 de març de 1939 té un to de crítica més subtil i deixa entreveure un cert aire de resignació per la ubicació del camp en la seva població: «L'emplacement désigné est le terrain militaire de manœuvre, faisant suite à la Caserne de Gardes Mobiles et où, il y a de cela déjà quelques lustres, les Agathois, dont leur maire actuel, l'ami Jean Félix, faisaient leurs premiers essais rugbystiques contre les débutants biterrois, dont nous étions. Comme maintenant une herbe drue et rêche en tapissait le sol, parsemé de ces érosions volcaniques, formant comme autant d'énormes verrues, dont nous redoutions le dur contact au cours de nos chutes. Les années se sont écoulées depuis, et nous étions loin de nous attendre que ce vaste *ground*, bordé par les vignobles, dominé par l'altière colline sur laquelle veille le puissant phare d'Agde et qui l'abrite des bourrasques de vent venant de la mer toute proche, servirait de

235. Aquest discurs, al 1966 encara el mantenia Joseph Picheire qui havia estat el president de la Legió dels Antics Combatents al 1940: «En mars 1939 les agathois [en majúscula a l'original] virent se lever devant leurs yeux le sceptre de la guerre; ce fut l'exode de l'armée républicaine espagnole qui, arrivant par voie ferrée, envahit un beau jour en flots pressés l'avenue de la gare, la place Jean Jaurès, pour se rendre au camp construit en hâte pour les recevoir dans les parages de la caserne Mirabel». Joseph Picheire, *L'histoire d'Agde,* Lyon, Editions Bissuel, 1966, p. 107. Citat a: Christine Delpous-Darnige, «Être dedans, être dehors; solidarités de proximités autour de Camp d'Agde»..., p. 130-146.

236. No amagaven que el retorn era un dels objectius que el govern francès s'havia proposat com a prioritaris per aquests grup de refugiats, per tal d'estalviar-se les despeses que en assistència i manutenció els poguessin ocasionar des de la seva arribada a França. I des del departament de l'Interior, amb Albert Sarraut al capdavant, així ho havien comunicat a la premsa amb l'objectiu de tenir a l'opinió pública conservadora assabentada de què es tenia previst fer tot el possible per reduir el nombre d'assistits.

237. «La frontière est envahie par des milliers de réfugiés civils et de miliciens en armes», *L'Eclair*, 29 de gener de 1939. Citat a: Vincent Parello, «Réactions xénophobes à l'égard des réfugiés espagnols de la guerre civile dans le département de l'Hérault», *Bulletin Hispanique*, 114-2, 2012, p. 919-935. https://doi.org/10.4000/bulletinhispanique.2259

refuge à toute une population en exil. Mais ainsi vont les choses!».[238]

El 13 de març de 1939 va començar el trasllat dels primers refugiats espanyols que ocuparien el camp. Diaris com *L'Avenir Agathois* el 18 de març n'informaven amb aquestes paraules: «Des lundi un premier convoi de 2.500 miliciens est arrivé en gare d'Agde. Mardi et mercredi près de 4.000 hommes dont encore arrivés. [...] La traversée de la ville s'est faite en bon ordre et en silence, tout geste ou cri étant formellement interdits. [...] Nous avons assisté au défilé à travers la ville de ces hommes hâves et la plupart déguenillés, vision pénible qui dit combien ces malheureux ont dû endurer de souffrances de la guerre, de la faim et du froid».[239]

La historiadora Christine Delpous ha treballat amb testimonis *agathois* que en primera persona van viure l'arribada d'aquest contingent de republicans espanyols i destaca el gran impacte que els causà la immensa corrua d'homes travessant tot el poble que en aquell primer moment, en línies generals els despertava sentiments de por i rebuig. La semàntica normalitzada per a referir-s'hi era: «bàrbars», «vàndals rojos», «lladres violents», «anarquistes», «canalles marxistes», «gent que afusella i incendia», per citar-ne alguns. Jean Péllissier que en aquell moment tenia set anys comenta: «ferment leurs fenêtres au passage des colonnes de militaires espagnols, rouges de surcroit».[240]

La població d'Agde, en aquell primer moment, amb l'arribada dels refugiats al camp, com la premsa, va mostrar el seu refús, temor i desconfiança vers uns homes que sota unes estrictes mesures de vigilància i control eren traslladats i concentrats entre filferrades.

Al cap d'una setmana d'iniciats els treballs de construcció del camp es van originar, també, els primer conflictes amb els grans propietaris de terrenys que veien com des del ministeri de la Guerra, encarregat de les expropiacions per a situar-hi el camp, els deixava sense gran part de les seves explotacions agrícoles. En una carta enviada per M. J. Dusfour[241] el 7 de març de 1939 des de Béziers al ministre de l'Interior, Édouard Daladier a París, apuntava: «Agde[242], ville de

238. «La création d'un camp de concentration pour les réfugiés espagnols, à Agde», *Le Petit Méridional*, 5 de març de 1939.

239. «Le Camp des Réfugiés», *L'Avenir Agathois*, 18 de març de 1939.

240. Citat a: Christine Delpous-Darnige, *Être dedans, être dehors; solidarités de proximités autour de Camp d'Agde...*, p. 130-146.

241. Germà de la marquesa de Reynes.

242. En majúscula a l'original.

10.000 habitants va recevoir 20.000 miliciens espagnols, parqués sur le terrain de manœuvre avoisinant une de mes propriétés: le Mas de Rigaud[243]. Justement alarmé de ce voisinage, je m'y rends le matin du 3 Mars et je constate a été transformé en camp, comportant garage de camions espagnols, cuisines, parc à moutons, miliciens (dont une femme et un bébé) tirailleurs sénégalais, garde Mobile, officiers... Le tout avait été clôturé par des barbelés et l'entrée de cette propriété qui m'appartient m'a été à la fois interdite par les sentinelles en armes et les lieutenants présents. Mr Le Lieutenant-Colonel Desert[244], commandant le camp, m'a déclaré qu'il avait fait le nécessaire auprès de la Mairie. [...] Ni satisfaction, ni même une simple réponse ne m'a été accordée pour cette occupation qui est à la fois illégale et abusive. Je n'ai reçu ni ne demande d'autorisation, ni simple avis, ni notification de réquisition. [...] De plus cette date, malgré ma défense, les travaux d'aménagement continuent sur des terrains avoisinants qui sont toujours ma propriété: l'eau potable est en voie d'adduction, des tranchées y sont creusées...».[245]

Dies després de l'enviament d'aquesta carta, els treballs de condicionament dels terrenys propietat de M. J. Dusfour i de tants altres on s'ubicaria el camp, prosseguien.

A *L'Avenir Agathoir* es va publicar un article molt detallat en relació a l'expropiació de terrenys als grans propietaris i als problemes que comportaria la ubicació del camp per a la regió: «La population de notre ville et notamment les propriétaires des campagnes isolées émus à juste titre par l'installation très prochaine de 20.000 miliciens espagnols sur le territoire de notre commune» i a continuació es reproduïen les paraules de l'alcalde d'Agde, Jean Félix, on sol·licitava que se li concedissin un seguit de peticions per tal de mantenir la població segura i lluny dels «indésirables».[246] Calia aïllar d'una manera dràstica

243. Mas dedicat principalment a grans explotacions vitícoles.

244. En majúscula a l'original.

245. Carta de M. J. Dusfour al ministre de la Guerra Édouard Daladier (Béziers, 7 de març de 1939; ADH 2 W 620).

246. Sorprèn que nou mesos més tard, el mateix Jean Félix, al *Poble Català*, publiqués que: «Hi ha els fets que proven que no s'ha produït cap incident desagradable del qual la ciutat d'Agde i els seus habitants hagin hagut de sofrir pel fet de la presència a les portes de la ciutat d'uns quants milers de catalans vivint en condicions anormals i algunes vegades, per desgràcia, poc compresos pel qui havien de vigilar-los i dirigir-los» i descriu en una llarga llista els esdeveniments, segons ell, més destacables al «camp dels catalans» d'Agde: el descobriment arqueològic de Francesc Prat Puig, les formacions esportives i artístiques del camp, la coral amb les seves interpretacions tant catalanes com franceses, així com els refugiats que sortien del camp per a veremar o els que s'allistaven a la Legió Estrangera. Acabant amb la frase: «Som nosaltres

i precisa als interns espanyols de la població local, restringint-los totalment les sortides, i extremant al màxim la seva vigilància amb la Guàrdia Mòbil Republicana i els guàrdies senegalesos. Segons l'alcalde, les mesures de seguretat havien de dur-se a terme d'una manera ben visibles per contribuir a què els *agathois* se sentissin segurs al seu país, mentre es tractava als refugiats com a veritables presoners.[247]

Lluny de desistir en les seves demandes, uns dies més tard, M. J. Dusfour, en una altra carta, aquest cop dirigida al general Ménard, insistia en la manca d'informació prèvia a «l'ocupació» per part de les autoritats militars, i l'avisava que s'havia emès a tràmit la reclamació a l'Ajuntament d'Agde sobre la *réquisition des bien*, amb data de 23 de març de 1939,[248] sota l'empara del decret de l'article 9 titre III de 28 de novembre de 1938, on s'apuntava que en temps de pau, l'autoritat militar havia de notificar individualment a cada propietari en cas d'expropiació de béns particulars o haver-ne de disposar temporalment i estaven obligats a rebre certes prestacions a canvi.[249]

El 30 de març de 1939, el general Ménard, contestava a M. J. Dusfour en nom del ministre de Defensa Nacional i de la Guerra: «J'ai l'honneur de vous faire connaître que l'importance du camp de miliciens à réaliser à Agde[250] exige en effet l'occupation des parcelles bordant le terrain militaire, la superficie de celui-ci ne permettant pas l'implantation de la totalité du camp. [...] Aucun accord n'ayant pu être réalisé avec vous pour la location à l'amiable des terrain vous appartenant, Monsieur le Préfet de l'Hérault a dû, par ordre du Ministre de l'Intérieur, procéder à la réquisition des parcelles nécessaires à la construction du camp».[251]

I per acabar, l'avisava que per tal de poder accedir a la seva propietat, al Mas Rigaud, el general Ménard els faria arribar a tots els propietaris un *laisser passer permanent* per circular sense problemes i evitar ser «incomodats» pels gendarmes. Les cartes de Monsieur Dusfour són nombroses durant aquells dies, ell repetia una i altra vegada que: «il existe pas d'exigence d'occupation, il existe

els qui us estem agraïts». «Els catalans a Agde», *El Poble Català*, 29 de desembre de 1939.

247. «Le Camp de Concentration», *L'Avenir Agathois*, 11 de març de 1939.

248. Document oficial de reclamació a l'Ajuntament d'Agde de M. J. Dusfour, (Béziers, 23 de març de 1939; ADH 2 W 620).

249. Bernard Durand, Jean-Pierre Le Crom i Alessandro Somma, «Les droites sous Vichy», *Das Europa der Diktatur*, número 13, 2006, p. 198.

250. En majúscula a l'original.

251. Carta del general Ménard a M. J. Dusfour (Montpellier, 30 de març de 1939; ADH 2 W 620).

un droit de réquisition, motive par les cas de guerre, de mobilisation, de transport de troupes de grandes manouvres, ou de grèves.» i insistia: «Je n'ai jamais été avisé par l'autorité militaire de son intention d'établir des campements sur votre. J'ai eu connaissance du projet d'installation du camp de refugies les jour même de l'arrivée des premières formation militaires. Et ce jour, 1er Mars, les dites formations, ainsi que les miliciens occupaient d'office et instantanément mes terrains».[252]

És en aquest context on podem situar la carta del sotsprefecte de l'Hérault al prefecte, on insistia en la importància de trobar una solució al problema amb els propietaris de les terres expropiades. Admetia que la reclamació de M. J. Dusfour era «entièrement fondée» i s'oferia com a intermediari per a plantejar-los una solució que els satisfés ja que sinó creia que «il peut donc porter l'affaire devant le Conseil d'Etat».[253]

Finalment l'acord entre l'autoritat militar i els propietaris, tal i com demanava el sotsprefecte de l'Hérault al prefecte, Antoine Monis, en una carta el 20 de maig de 1939, passava per: «M. Dusfour ne s'y opposerait pas mais il est nécessaire de songer d'ores et déjà aux indemnités que la propriétaire pourrait réclamer pour remise en état des parcelles louées. [...] Ceci m'a amené à envisager la possibilité d'achat de certains marceaux de terrain ; ceux-ci bordant le camp appartenant aux autorités militaires, il pourrait peut-être être intéressant d'acheter tout de suite. [...] Ceci éviterait le paiement du loyer ou des indemnités de réquisition et permettrait de conserver intact après le départ des réfugiés, les bâtiments édifiés qui pourraient être utilisés ensuite soit pour des camps de prisonniers, soit pour tout autre objet».[254]

Tot i que no hi ha documentació que determini si es va arribar a un acord amb els grans propietaris, quasi un mes més tard, a mitjan de juny de 1939, en una carta d'un altre veí, M. Meyer,[255] a qui també li havien expropiat terrenys, tornava a aparèixer la reclamació de la indemnització per l'ocupació de la seva propietat. Això pot fer pensar que tot el que se'ls havia «insinuat» des de

252. Carta del M. J. Dusfour al general Ménard (Béziers, 2 d'abril de 1939; ADH 2 W 620).

253. Carta del sotsprefecte de l'Hérault al prefecte (Montpellier, 1 de maig de 1939; ADH 2 W 620).

254. Carta del sotsprefecte de l'Hérault al prefecte (Montpellier, 20 de maig de 1939; ADH 2 W 620).

255. Carta de M. Meyer al sotsprefecte de Béziers (Béziers, 13 de juny de 1939; ADH 12 W/124).

l'administració francesa que podrien rebre a canvi, mai es va arribar a materialitzar.

En la darrera carta que trobem sobre la «qüestió Dusfour», amb data del 12 d'agost de 1939 (cinc mesos i mig després de l'ocupació del Mas Rigaud) era l'afectat qui l'adreçava al prefecte, exposant-li que, a banda de la situació de «ruine définitive de cette propriété –champs arables empierrés, oliviers abattus, puits empoisonnés, clôtures abattues... Ma vendage va être plus que problématique », afegia: «Hier, ma sœur et moi avons été traités comme des vagabonds par un lieutenant de Garde Mobile. [...] Quand finira cette situation? Comment sera assuré mon vendage? Quelles est l'autorité qui cessant de se dérober depuis bientôt *six mois*[256] et sera enfin se déclarer *responsable*[257]?».[258] Aquest és el darrer document, ni ell ni cap altre propietari de les terres expropiades va rebre cap més resposta[259] a la petició de responsabilitat pels danys ocasionats.

La taula que s'exposa a continuació mostra al detall els terrenys expropiats pel ministeri de la Guerra francès –amb dret legal des de les 17h del 20 de març de 1939– i el nom dels seus propietaris, M. J. Dusfour va ser, amb diferència, el més afectat amb un total de vint-i-una parcel·les ocupades.

Taula número 4: Parcel·les expropiades per a la construcció del camp d'Agde	
Parcel·les cadastrals	**Nom del propietari**
103	M. J. DUSFOUR
104	
258-262	
276	
278-284	
295	
240-243	
246	
271	George ALINAT
272	Emile ROQUES
285	
277	ROQUES SAVOIE
273-275	Joseph BLANC

256. En majúscula i subratllat a l'original.
257. Subratllat a l'original.
258. Carta de M. J. Dusfour al sotsprefecte de Béziers (Béziers, 12 d'agost de 1939; ADH 12 W/124).
259. O com a mínim a l'Arxiu Departamental de l'Hérault i al Municipal d'Agde no se'n conserva cap document més que faci referència a aquest conflicte.

102	Simon NEL
105	Jérémie GUIRAUD
289	Pierre CHALLIER
290	Auguste MALET
291	Miguel VIANA
292	Louis TEUZY
293-294	Rémy MALET
233-235	MEYER
236-237	Marius FABRE
239	Michel BARBASTE

Número de parcel·la cadastral i nom dels propietaris de les terres expropiades per a la ubicació i construcció del camp d'Agde.[260] Elaboració pròpia.

Per tant, les autoritats locals, les departamentals, la població *agathois*, els grans propietaris i la premsa local de dreta i d'extrema dreta, es van oposar frontalment a la ubicació i construcció del camp a Agde. Per uns, el desconeixement, la por i la desconfiança a l'estranger, la pèrdua econòmica que els suposaria haver de deixar de cultivar la terra, per altres, l'oposició a unes mesures que consideraven polítiques i no entenien perquè les havia d'assumir un poble petit com Agde, van dibuixar el panorama polític i social en les setmanes de construcció i l'entrada dels primers refugiats espanyols al camp.

Pel que fa als *agathois* un cop el desconcert, la inquietud i la por del moment de l'arribada dels refugiats es va haver «assimilat i normalitzat», es van succeir les primeres reaccions per part de la població local, la majoria, lluny de mostrar-se indiferent, se solidaritzaren amb aquells homes que dia rere dia arribaven a l'estació, travessaven el poble i eren tancats al camp.

Per les memòries, les cartes dels refugiats catalans al camp, els documents de la comandància i sobretot per la premsa de l'època, tant francesa com catalana a l'exili, podem copsar que el pretès aïllament previst per les autoritats municipals i departamentals de l'Hérault, entre els refugiats i la població, no es va dur a terme tal i com s'havia calculat. Es van dur a terme contactes pràcticament des de l'arribada dels primers contingents de refugiats i les mostres de solidaritat es van repetir al llarg de tots els mesos que el camp va estar actiu. Des de *L'Avenir Agathois* apuntaven que «la population d'Agde, depuis quelques jours, s'en va en longue théorie, voir l'installation de ce camp de miliciens, spectacle nouveau et curieux».[261] I just un dia més tard, *Le Petit Meridional*, en un llarg article sobre

260. Carta del prefecte de l'Hérault, Antoine Monis, al sotsprefecte (Montpellier, 20 de març de 1939; ADH 2 W 620).

261. «Un camp de concentration à Agde», *L'Avenir Agathois*, 4 de març de 1939.

la ubicació, la construcció de les primeres barraques i l'arribada dels refugiats espanyols, els donava un tracte una mica diferent: «Nos miliciens arrivés à Agde sont dénués de tout. Ils ne peuvent même pas acheter quelques cigarettes et celles que leur offrent dames et fumeurs compatissants sont les bienvenues».[262] I un intern, el senyor Adell, recorda que en les primeres setmanes de posada en marxa el camp, estava prohibit el dret de visita, i els *agathois* que s'atansaven els tiraven menjar i tabac per sobre de la doble filferrada de pues i els parlaven des de lluny per donar-los ànims i consol.[263]

El cap de la Seguretat General, el capità Sallet, comunicava al director de l'Administració de la Policia i d'Afers Generals de París que en la seva visita, de meitat del mes d'abril de 1939 al camp d'Agde, havia constatat que era imprescindible augmentar la vigilància en els límits del camp, ja que en la carretera de Sète a Agde s'havia trobat ell mateix amb un bon nombre *d'agathoise* que s'acostaven a comunicar-se a través de les filferrades amb els refugiats espanyols, i calia evitar que certs «éléments à surveiller» es posessin en contacte amb els interns. Sallent afegia que per reforçar els controls i la vigilància estudiaria poder enviar més personal de la Seguretat Nacional per tal de reforçar la identificació de tothom que s'apropés al camp, i demanaria destacar permanentment a un comissari Especial[264] de Policia.[265]

Joan Manresa des del camp, assenyalava a *L'Emigrant,* com, per les rutes que tocaven al camp i per on transitaven ciutadans de pobles propers, s'atansaven a les filferrades per tal de donar-los conversa, de vegades tota la tarda, alguns aliments i paquets sencers de cigarretes.[266] En un altre diari, *El Poble Català,* en la secció permanent: *Catalans a França* del 10 de novembre de 1939 trobem un article molt il·lustratiu signat per: *Un de la Barraca M.S.LL. Número 20* que comenta com des de dins les filferrades veien passar homes encuriosits que els miraven, i en fa una reflexió sobre la diferència entre les persones que eren a fora

262. «La création d'un camp de concentration pour les réfugiés espagnols», *Le Petit Méridional*, 5 de març de 1939.

263. Donald Lecomte, *Approche de l'histoire du camp d'Agde (1939-1944)*..., p. 16-17

264. I així va ser perquè el comissari M. Mazet va ser nomenat l'1 de maig de 1939 comissari especial del camp, encarregat de desenvolupar una tasca de control i vigilància molt estricta, tant dels interns al camp com de totes aquelles persones que tenien algun contacte amb els interns.

265. Carta del controlador general al director de l'Administració de la Policia i d'Afers Generals (Perpinyà, 21 d'abril de 1939; AN 20000414/14/2).

266. «Ruta d'exili. Occitanisme», *L'Emigrant*, 15 de febrer de 1946 i «Ruta d'exili. Divagacions i realitats», *L'Emigrant*, 11 d'octubre de 1945.

i ells, que restaven tancats: «Si poguéssim parlar-li baixet, que el sentinella no ens sentís, arran d'orella, li diríem: No us esforceu a desxifrar jeroglífics que no existeixen. Fustes, espinós, barraques i gendarmes, no amaguen, ni tanquen, ni contenen, ni guarden cap secret. Som refugiats; [...] No ens tingueu quimera ni temença; som com tothom. Som homes. [...] Si us permetessin entrar al Camp i veure'ns de ben a prop, i conèixer-nos bé, us adonaríeu que són ben petites les diferències entre vós i nosaltres, i si ens deixessin sortir a la carretera constataríeu que som igual».[267]

I afegeix que encara que el contacte amb els *agathois* no s'hagués produït de manera molt directa per qüestions obvies i d'aïllament, ja es podia donar per superada la primera impressió que d'ells s'havien fet, com a «temibles i terribles», i estava convençut que quan el camp es buidés per complet: «En la història d'Agde, destruïda set vegades per la guerra i el foc, els refugiats catalans hi hauran passat senzillament».

Luis Suárez a les seves memòries descriu d'una manera molt literària els contactes que es produïen entre el món concentracionari a Agde i tot allò que envoltava el camp: «La carretera conducía a Sète, puerto petrolero, y por ella había un tráfico casi ininterrumpido, que nuestras pupilas, acostumbradas a ver con gafas oscuras de Saint-Cyprien, extrañaban. Por ello, cuando nos encaramábamos a la empalizada, por la abertura obtenida desclavando y rompiendo, observábamos. Observábamos y hablábamos. Porque la gente, al principio contemplando a desgraciados animales tras las rejas, se convenció al fin de nuestra clara realidad de personas, y, aprovechando la vuelta de espaldas del centinela, nos dirigía la palabra o respondía a las nuestras, si nosotros iniciábamos la conversación. [...] Los coches, al pasar, frenaban su velocidad, recreándose en la contemplación, y algunos eran obligados a pasar dos veces».[268]

Un dibuix de l'intern Kéry Escoriguel, força anys després de sortir del camp, il·lustra els petits contactes i la solidaritat que es va donar en alguns moments entre la població d'Agde i els refugiats interns.[269]

267. «Catalans a França. Una realització catalana», *El Poble Català*, 10 de novembre de 1939.

268. Luis Suárez, *España comienza en los Pirineos*..., p. 254.

269. Aquest autor en la majoria dels seus dibuixos hi anotava frases curtes o petits fragments referents a la imatge, ho feia per poder recordar amb el màxim de precisió i matisos els fets viscuts al camp d'Agde i perquè alhora tothom pogués entendre millor que succeïa dins de les filferrades. En aquest, es pot llegir: «Quelques internés d'Agde qui n'avaient ni parent ni amis en France pour les aidé- Ils demandaient aux rare passants avec l'aide d'un bâton, une ficelle et un

«Se arrojaban notas escritas pidiendo periódicos, papel, correspondencia. El ingenio en plena disposición de todo el tiempo, ideó infinidad de cosas. Con una lata y un largo listón de madera, poseyeron el medio para recoger respuestas. Lo que más pedían eran cigarrillos».[270]
Camp d'Agde, abril de 1939. Collection J. Vilamosa-Agde.

Tot i els esforços de les autoritats departamentals i municipals des de l'exterior, i la vigilància decretada des de la comandància del camp des de l'interior, per tal de mantenir els refugiats espanyols aïllats de tot el que els envoltava i, sobretot, sense cap mena de contacte ni comunicació amb la població local, aquests intercanvis van ser significatius, sense arribar a constituir una regularitat ni formar part de la quotidianitat dels interns del camp.

2.2. LA CONSTRUCCIÓ DEL CAMP

El camp d'Agde, situat al departament francès de l'Hérault (pertanyent al districte administratiu de Béziers) a la regió del Languedoc-Roussillon, limitava al nord amb la línia de tren d'Agde-Sète, al sud amb la carretera nacional 110 cap

pot, des cigarettes, gâteaux, médicaments, etc. Merci pour eux [en majúscula a l'original], A ces braves agathois [en majúscula a l'original]!». Conegut pel seu nom artístic, en francès, Arthur Kéry Escoriguel, va néixer a Barcelona el 29 de novembre de 1919, de mare catalana i pare basc-irlandès. A la Guerra Civil va combatre en el bàndol republicà, primer al front d'Aragó i dos anys més tard amb l'Escola de Pilots de l'Aire de Sabadell, va ser enviat a la Batalla de l'Ebre com a pilot de caça. El 9 de febrer de 1939 va rebre l'ordre d'arreplegar-se a França i al creuar la frontera va estar intern per diferents camps de concentració: Gurs, Argelès, Saint-Cyprien i finalment a Agde, a on seria traslladat l'abril de 1939. Al camp va ser nomenat intèrpret i donà classes de francès, anglès, d'escriptura i de matemàtiques a d'altres interns. Informació biogràfica proporcionada per l'Association pour la Mémoire du Camp d'Agde (AMCA).

270. Luis Suárez, *España comienza en los Pirineos*..., p. 254.

a Sète, a l'est amb camps de vinyes i altres terrenys nus i a l'oest amb la Caserna Mirabel de la Guàrdia Mòbil Republicana. La frontera espanyola quedava a uns 150 quilòmetres al sud. El perímetre total del camp era de dos quilòmetres i 800 metres i la superfície de 30 hectàrees de terreny, 10 pertanyien al ministeri de la Guerra francès, 18 havien estat expropiades i dues més havien estat cedides en préstec.

A final de febrer de 1939, sota les ordres del tinent coronel Desert, van començar sobre l'emplaçament del camp 1, les primeres construccions del que acabaria sent el camp d'Agde. La vigilància, des de l'1 de març, va estar assegurada per les tropes senegaleses que havien estat destacades al camp per tal de reforçar el treball de construcció de les primeres barraques i instal·lacions, així com per consolidar els escamots de seguretat i vigilància de la Guàrdia Mòbil Republicana d'Agde encapçalada pel mateix Desert.[271]

Visió parcial del les tendes de tela que van servir de campament provisional per al contingent de refugiats que treballava en la construcció del camp. Collection J. Vilamosa-Agde.

L'enviat de *Le Petit Méridional* a Agde descrivia quins eren els moviments que s'estaven duent a terme per a la construcció del camp, com es van organitzar, i qui eren els primers refugiats traslladats i allotjats en tendes de tela improvisades, mentre ells mateixos construïen els barracons del nou camp: «Il y

271. «La création d'un camp de concentration pour les réfugiés espagnols, à Agde», *Le Petit Meridional*, 5 de març de 1939.

a déjà 320 réfugiés venant du camp de St-Cyprien, près Perpignan. Certainement choisis parmi ceux possédant un métier, ils sont employés au montage des baraques, aplanissement du terrain et tous autres travaux d'aménagement. Il y a, en outre, une section de transports, dotée de camions de l'ex-armée républicaine. Elle effectué les divers charrois pour amener les matériaux sur place et lorsque nous rentrions, nous avons rencontré sur la route d'Agde, et venant de Béziers, une théorie d'une trentaine de camions lourdement chargés de planches madriers et bois de toute sorte. Ce groupement est momentanément logé sous des tentes-marabouts. Nous les avons questionnés. Il y a des Madrilènes, des Andalous, des Catalans, toutes les régions d'Espagne sont représentées».[272]

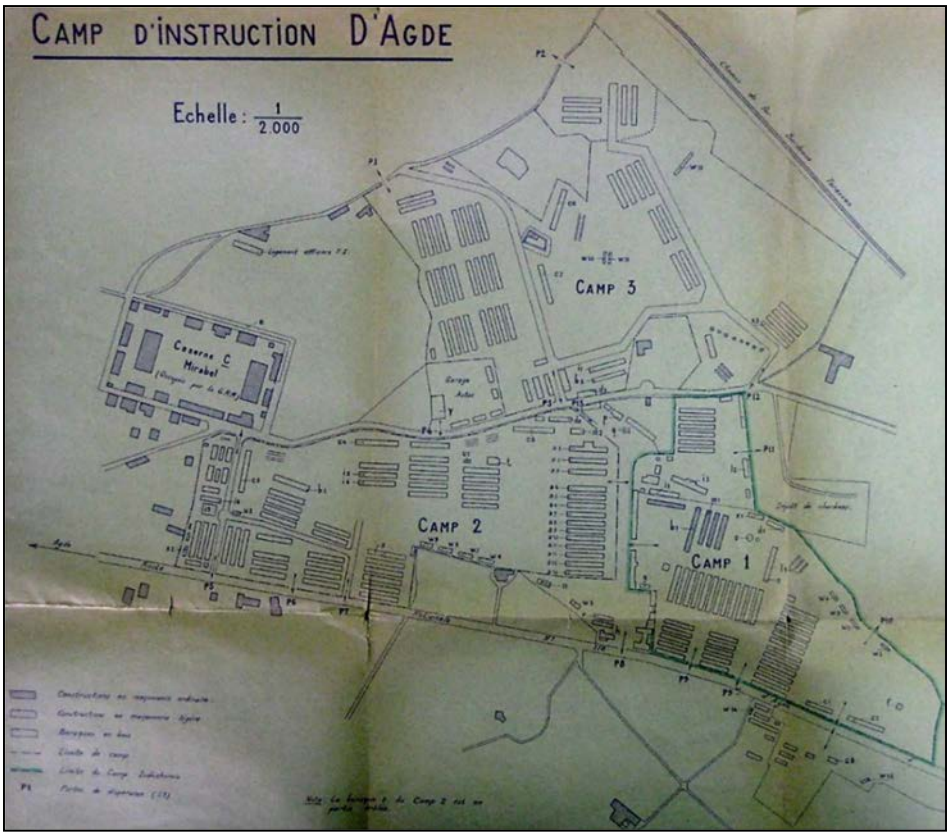

Al mapa original del camp d'Agde s'aprecien els tres camps que el conformaven, així com la Caserna Mirabel ocupada per les autoritats franceses i la Guàrdia Mòbil Republicana i les vies de transport que delimitaven el camp. Font: *Plan du camp d'Agde, 1939*; ADH 426 W 14.

272. «La création d'un camp de concentration pour les réfugiés espagnols, à Agde», *Le Petit Meridional*, 5 de març de 1939.

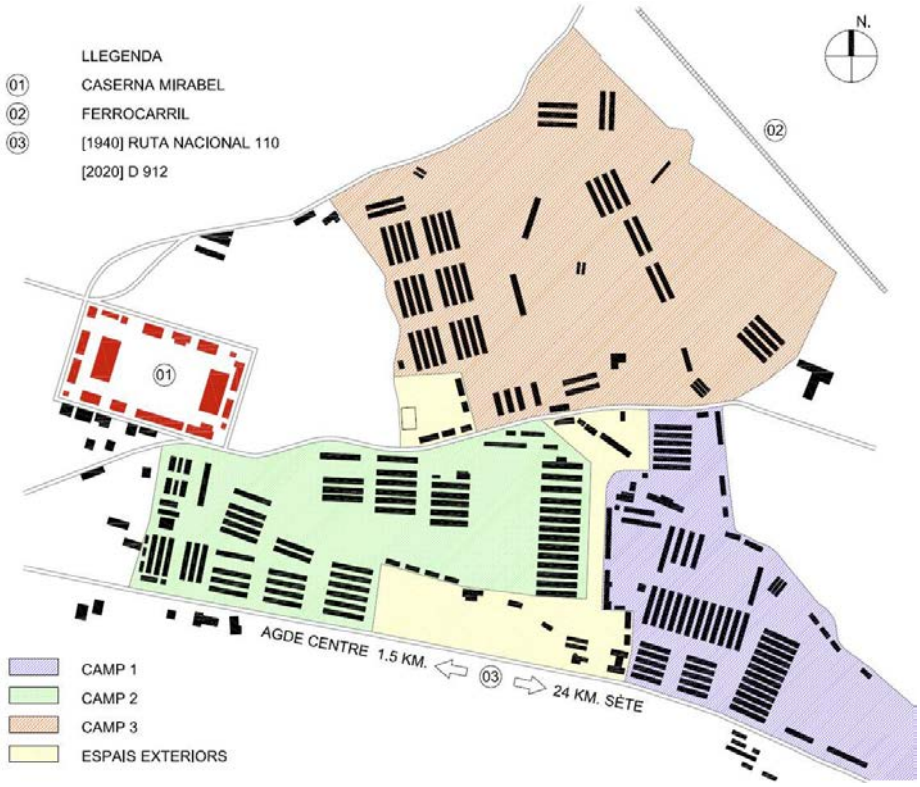

Plànol recreat on destaquen els barracons a l'interior dels tres camps i de l'espai exterior. La Caserna Mirabel i les rutes de transport que connectaven el camp.[273] Elaboració pròpia © Ricard Gascón.

El primer camp que es va començar a habilitar es va anomenar camp 1, per oposició als altres dos camps que es construirien poques setmanes després, el 2 i 3. Es va envoltar tot el camp amb una doble filferrada, que per la documentació conservada a l'Arxiu Departamental, en coneixem els detalls: per fer el tancament complet es van situar estaques de fusta de 3,5 metres d'alçada, envoltant tot el perímetre del camp, on es col·locava la filferrada que a la vegada quedava subjecta a d'altres estaques de fusta o ferro més petites i estretes. Es va fer servir un total de 4.944 metres de filferrada que delimitaven el marge amb 9.888 estaques de fusta, 14.932 de ferro i 49.552 metres més de filferrada «Ronce»,[274] que s'entrelligava amb la que s'havia col·locat primer entre estaca i estaca, fent pràcticament impossible la fugida del camp sense posar en perill la vida dels interns.[275] A banda d'aquesta doble filferrada que envoltava tot el perímetre, cadascun dels tres camps, estava separat dels altres dos per una tanca de fusta

273. Vegeu l'annex número 2.
274. Dita d'esbarzer artificial.
275. *Clôture du camp*. Informe confeccionat i signat pel comandant del camp dels refugiats Lamotte i pel comandant Mounier al capdavant de les tropes txecoslovaques (camp d'Agde, 15 d'octubre de 1939; ADH 2 W 620).

amb filferro, accentuant d'aquesta manera la sensació de reclusió dels homes i deixant menys espai per a poder moure's.

«Més enllà de les filferrades que volten el camp, es veu una sèrie de barraques en construcció».[276]
Fabricació de barraques i condicionament del camp. Febrer-març de 1939.
Collection G.Cléophas-Agde.

Com el comandant Paul George Benoit-Guyod informava al prefecte de l'Hérault, al camp d'Agde es van utilitzar dos tipus de barraques:

- Les transferides des del camp del Barcarès (unes 750[277]), que havien estat revisades i arranjades pel Servei d'Enginyers del camp.
- I les de nova construcció –que van ser la majoria– amb materials nous, adquirits principalment, als comerciants de la zona.

Aquest segon tipus eren les barraques «Génie», amb un muntatge ràpid i senzill, es van encarregar, com ja s'ha apuntat, al Servei d'Enginyers del camp juntament amb un grup de treballadors espanyols qualificats. Tenien 40 metres de llarg per 6,25 metres d'ample cadascuna i estaven construïdes amb tela i taulons de fusta de 22 cm de llarg per 7 cm d'ample, amb un cost de 500 francs el m³, amb suports de làmines ondulades de 2 per 1 metre. La coberta era de xapa galvanitzada que costava uns 25 francs el m³ i el revestiment lateral era de tela

276. Juan Moreu Estrada, *Dans les camps de la Retirada (1939-1940)*, París, Institut Universitaire Varenne, 2017, p. 122.
277. «La création d'un camp de concentration pour les réfugiés espagnols, à Agde», *Le Petit Meridional*, 5 de març de 1939.

asfàltica, a 3 francs el m³.[278]

Es podia accedir a l'interior de la barraca a través de dues portes en ambdós extrems, que eren connectades internament per un passadís central de poc més de tres metres d'ample. A banda i banda i cobrint tota la longitud de l'habitacle s'habilità una doble plataforma de fusta (que per les memòries dels interns tenim constància que en alguns dels barracons era triple[279]), que es dividia en compartiments cada cinc o sis matalassos de palla,[280] separats amb petits envans també de fusta, de no més de 30 centímetres d'alçada que els refugiats utilitzaven per guardar la manta i les possessions més valuoses que poguessin tenir.[281] En alguns barracons com *les baraques de chefs* en el camp 1, les separacions eren cada tres homes. Els de més avall estaven a uns 20 o 30 centímetres del terra i un altre a un metre per sobre, si eren els barracons de tres nivells, els del pis de dalt de tot els separava també un metre dels de la tarima del mig.[282]

A la part inferior, tocant al terra, quedava un espai que els refugiats utilitzaven per guardar les pertinences d'una mida més gran com les bosses o farcells i a l'estiu, les sabates.[283]

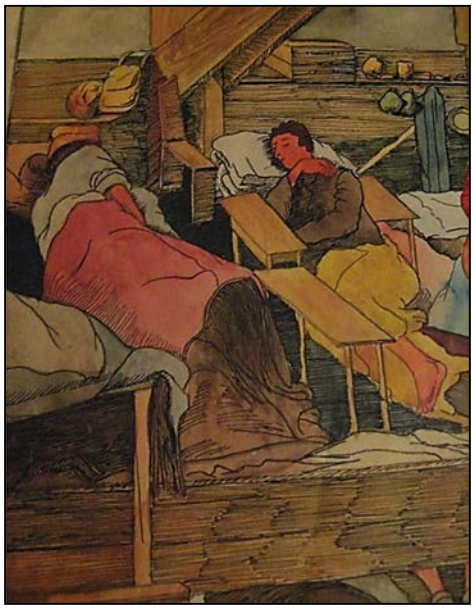

Dibuix d'Antonio Vázquez Mariño (1889-1959), intern al camp 1 entre els mesos de febrer i juliol de 1939. Christian Camps, i Nathalie Sagnes-Alem (dirs.), *Les camps de réfugiés espagnols en France: 1939-1945*, Cazouls-lès-Béziers, Éditions du Mont, 2019.

278. Carta del comandant de camp George Paul Benoit-Guyod al prefecte de l'Hérault (camp d'Agde, 9 de juny de 1939, ADH 2 W 622/1).

279. Vegeu annex número 1.

280. Segons Luis Suárez, els matalassos de palla, a les poques setmanes estaven en mal estat i bruts de fang, però tot i aquestes incomoditats: «Indudablemente que habíamos ganado con el cambio [...] Continuaba siendo lecho más blando que el de la arena [ell havia estat un intern del camp de Saint-Cyprien]». Luis Suárez, *España comienza en los Pirineos*..., p. 253.

281. «Primeres impressions. D'Agde». *Reconquesta*, 16 de maig de 1939.

282. Pelai Vilar i Canales, *Guerra i exili: memòries d'un metge català a la sanitat militar republicana, 1936-1942*..., p. 196.

283.«Ruta d'exili. Agde», *L'Emigrant*, 14 de gener de 1946.

Ambdós costats de la porta d'entrada hi havia dues finestres que deixaven entrar la claror a la barraca, tot i que el nombre era variable –hi havia barracons amb nombroses finestres a la seva estructura–, per norma general acostumaven a tenir-ne un parell. Nombroses són les queixes a través de les cartes i les memòries dels interns, en referència a la fortor i a l'aire irrespirable de dins d'aquests habitacles, com a conseqüència de la poca ventilació i la concentració d'entre 200 i 250 homes per barraca. Enric Tarradellas especificava: «125 homes a banda i banda amb un passadís al mig. [...] Estàvem massa apinyats, allò era inaguantable».[284] A finals del mes de març de 1939 alguns interns van perforar les parets de les barraques fent-hi obertures com a finestres improvisades de qualsevol mida i a totes les alçades. En conseqüència des de la comandància del camp es disposà una ordre on s'obligava als responsables a tapar-les i s'amenaçava amb càstigs severs als refugiats que tornessin a intentar-ho.[285]

A dins de les barraques «Génie» s'havia habilitat una mínima instal·lació elèctrica per col·locar-hi dues bombetes perquè els interns tinguessin llum a dins de la barraca també quan es feia fosc i no entrava claror a través de les finestres.[286]

Refugiats espanyols i soldats francesos el 5 de maig de 1939, compartint una estona de descans durant les setmanes que va durar la construcció de les barraques del camp.
Collection J. Vilamosa-Agde.

284. Enric Tarradellas, *Un català: dues guerres per la llibertat*..., p. 62.
285. Luis Suárez, *España comienza en los Pirineos*..., p. 253.
286. «Après la débâcle marxiste. Au camp de concentration d'Agde» *L'Eclair*, 20 de març de 1939.

El preu de cada barraca (incloent la instal·lació elèctrica) era de 25.800 francs cadascuna –uns 4.000 euros, en un càlcul actualitzat–.[287] Aquest preu comprenia només els materials emprats, ja que pel que fa a la mà d'obra utilitzada en la construcció dels barracons, una vintena de refugiats espanyols sota les ordres dels responsables de la construcció i les infraestructures del camp, havien estat els encarregats de muntar-les, evidentment, sense rebre a canvi ni un franc per la seva feina. Les tasques de muntatge i condicionament de cada barraca acostumaven a durar una mitjana de dues setmanes.[288]

A continuació, es mostra la reproducció de la secció transversal de dos dels barracons del tipus «Génie» del camp d'Agde, amb els dos i tres nivells en les tarimes de fusta pel descans dels refugiats.

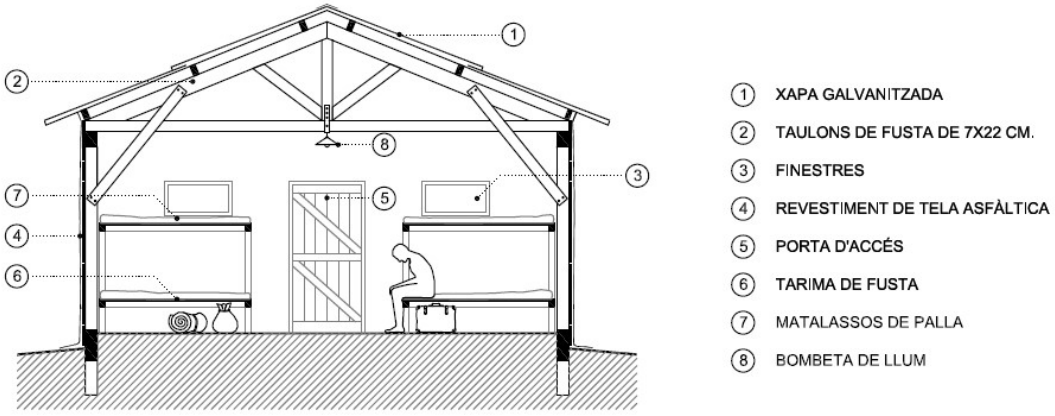

Reproducció de l'interior d'una barraca del tipus «Génie» amb la tarima de dos pisos. Elaboració pròpia © Ricard Gascón.

287. *Relevé des expéditions de petit matériel pour 330 baraques à Agde* (s.ll, s.d.; ADPO 65 W 1).

288. *Rapport concernant la construction des baraques* (camp d'Agde, 21 de juny de 1939; ADH 2 W 622/1).

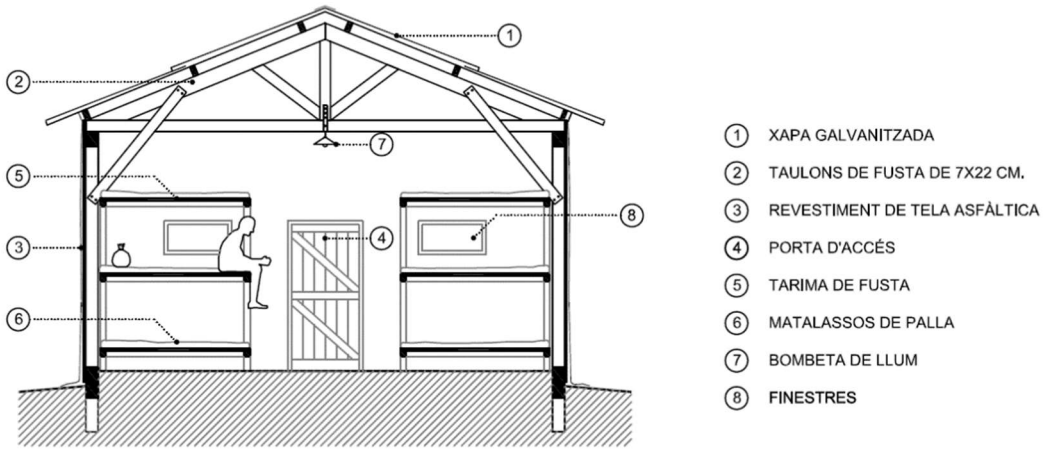

Reproducció de l'interior d'una barraca del tipus «Génie» amb la tarima de tres pisos. Elaboració pròpia © Ricard Gascón.

A cadascun dels tres recintes que conformaven el camp, a banda de les 250 barraques destinades a l'allotjament dels interns, se n'havien reservat d'altres, la majoria del tipus «Génie», però algunes, presentaven unes dimensions diferents, adaptades a les necessitats de cada servei. Com les reservades al Serveis Sanitaris dels camps, les quatre infermeries (una a cadascun dels camps, més la Infermeria Central ubicada al camp número 2), que tenien unes dimensions més àmplies que la resta. Entre cada grup de barraques s'instal·laren les tres barraques que feien de cuines i els tancs per l'aprovisionament d'aigua. Les cuines del camp 1 s'instal·laren a prop de la carretera de Sète, les dels camp 2 també a l'extrem, igualment a prop d'una ruta d'accés que en facilitava l'entrava d'aprovisionament, però en canvi les del camp 3, estaven situades a la *cour*, al centre del camp, i en estar construïdes de fusta suposaven un alt perill d'incendi. Per això les van ubicar sense cap altre barraca al voltant.

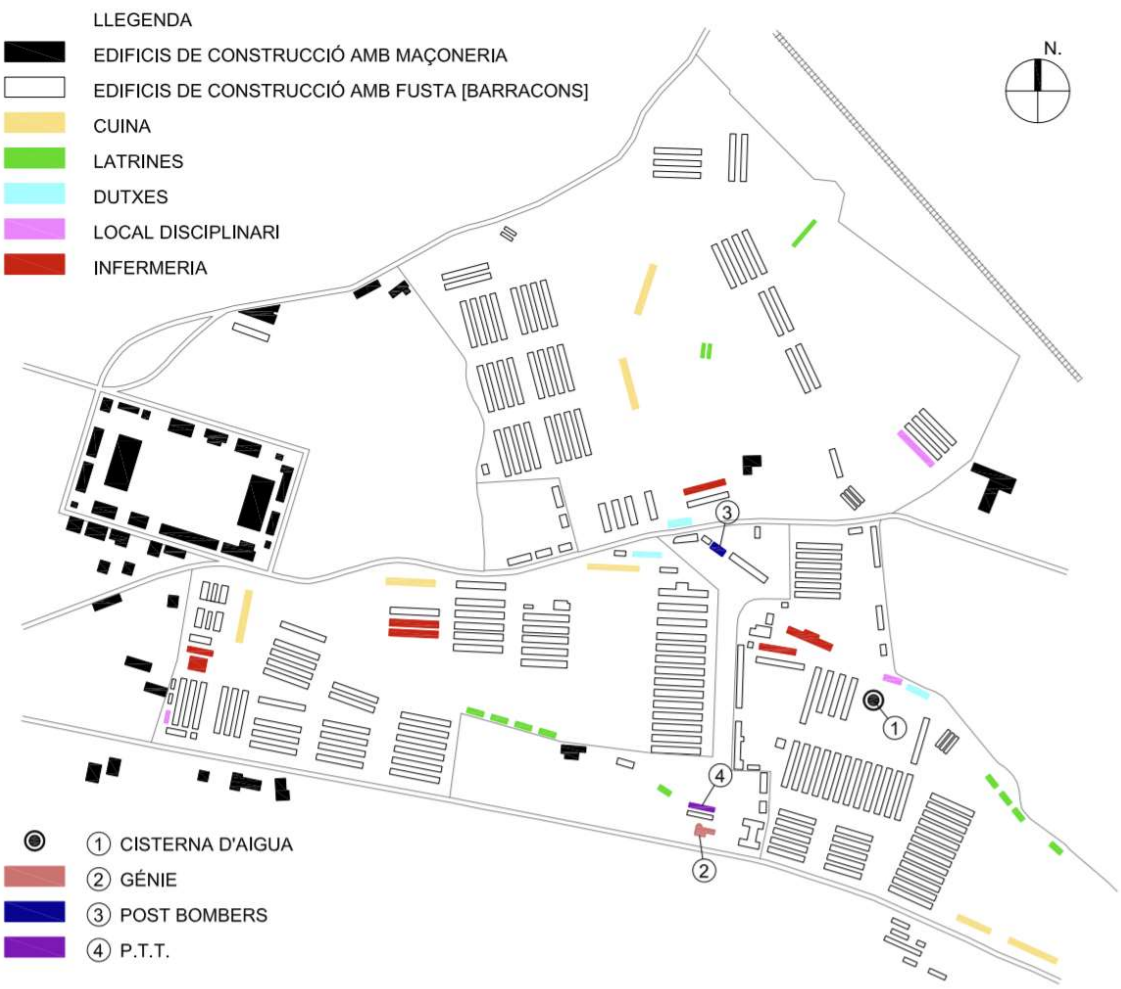

Plànol dels tres recintes que conformaven el camp d'Agde amb la relació dels espais més utilitzats pels refugiats espanyols: les barraques pel descans, cuines, latrines, dutxes i les infermeries de cada camp, així com els serveis que es localitzaven als espais exteriors. També se'n destaquen els locals disciplinaris i els edificis de construcció amb maçoneria ja que, exceptuant la Caserna Mirabel, van tenir un paper important en els conflictes d'expropiació de propietats per a la construcció del camp, com les protagonitzades per Monsieur Dusfour. En aquest plànol es veu clarament com van quedar al bell mig del camp, deixant totalment inutilitzades les gran propietats agrícoles que tenien al seu voltant.[289] Elaboració pròpia © Ricard Gascón.

A l'entrada de cada camp es localitzaven els serveis sanitaris, així com els llocs de guàrdia i d'administració específics per a cadascun d'ells. Les latrines s'ubicaren a l'extrem, on la inclinació del terreny n'assegurava una bona evacuació, aquestes construccions eren de les més senzilles, petits coberts de fullola ondulada, on s'hi havia de pujar per una escala de fusta, estaven muntats per deixar una certa alçada i poder encabir uns dipòsits cilíndrics de zinc que es

289. Vegeu l'annex número 3.

buidaven i desinfectaven per la «brigada sanitària»[290] periòdicament. Els lavabos també eren construccions modestes obertes als quatre vents amb revestiment interior en zinc, d'una longitud mitjana de 20 metres.

Van aparèixer referències a la construcció del camp i, en concret, a les noves barraques per a l'allotjament dels refugiats a pràcticament tots els diaris regionals de la zona o propers. *L'Eclair* en destacava les «vastes baraques» mentre que *Le Petit Meridional* o *La Dépêche* sols apuntaven que les «baraques» del camp estan llestes per «acollir» els milers de republicans espanyols que havien d'arribar en les properes setmanes.[291] L'únic diari que tímidament criticava el possible amuntegament dels refugiats i el poc condicionament de les barraques va ser *Le Travailleur du Languedoc,* que en un article del 18 de març de 1939 subratllava: «l'impossibilité de ranger ses effets à cause du grand nombre de réfugiés» i es pregunta «de ce qui se passera quand le camp sera plein?.» Igualment en destaca també: «l'inconfort du couchage sur la paille»,[292] que com ja es tractarà en el capítol que fa referència al Servei Sanitari del camp, els matalassos de palla es van convertir en poques setmanes en un focus important de brutícia i van infectar-se ràpidament per puces, polls i paparres.

Cal apuntar també que els materials utilitzats per a la construcció de les barraques no aïllaven de l'exterior i són nombrosos els testimonis denunciant que dins els barracons feia molt de fred a l'hivern i molta calor a l'estiu. Emili Cantal escriu el 26 de maig de 1939: «El dia clar amb un poc de vent, tot i això per la tarda a dintre de la barraca no se podia estar de calor, aquest *istiu* si som aquí, se'ns farà molt difícil viure en ella».[293] I és que l'allotjament dels refugiats a Agde estava lluny del que es podria considerar acceptable tot i les millores evidents en relació a d'altres camps.

De les nombroses cartes enviades des del camp i de les memòries viscudes pels interns, hi ha dos patrons que es repeteixen, tot i que cadascú vivia la seva experiència i exili de manera molt personal. El primer tipus de testimoni descriu un relat dur de l'arribada al camp, són lletres malenconioses, tristes, amb una alta

290. Nom que se li donava al grup de refugiats voluntaris que veien recompensada la seva tasca amb algun permís per a sortir a la carretera d'Agde o per traspassar la filferrada del seu camp i moure's per algun dels altres dos.

291. «La création d'un camp de concentration pour les réfugiés espagnols, à Agde», *Le Petit Méridional*, 5 de març de 1939. I «Le camp de concentration d'Agde», *La Dépêche*, 12 de març de 1939.

292. «Le camp d'Agde», *Le Travailleur du Languedoc,* 18 de març de 1939.

293. Emili Cantal, *Diari d'Emili Cantal (1939-1940)*..., p. 54.

dosi d'enyor... que pertanyien en molts casos a refugiats els quals venien d'una estada curta prèvia al camp d'Agde, on la majoria de vegades havien estat separats de familiars o amics que havien hagut de deixar al camp anterior. Les històries són diverses, quasi tant com nombre de refugiats. És el cas de Domènec Bermúdez, a qui li descriu a Miquel Santaló la seva arribada al camp el 24 de maig de 1939: «Em trobo al Camp de concentració del poble d'Agde, el qual, segons deien, reunia moltes condicions de comoditats pels seus pobladors, que en la gran majoria som catalans; el cert és que a conseqüència d'estar encara en període d'organització, dormim damunt de palla ja infectada de paràsits, essent gairebé mancats d'aigua no solament per rentar-nos la roba i per les necessitats de la nostra higiene, sinó també per veure».[294]

En canvi, si arribaven d'una estada més llarga, on l'experiència havia estat traumàtica, principalment dels camps d'Argelès o Saint-Cyprien, trobaven el camp d'Agde més confortable, més «amable» i les cartes desprenen un to positiu i esperançador, sense oblidar la manca de llibertat a la qual estaven obligats i sempre amb la idea que el pas pel nou camp seria curt. S'hi destaca reiteradament la possibilitat que se'ls oferia de deixar enrere: la sorra, el vent, les xaboles i en molts casos, dormir al ras. Per aquests homes les noves barraques eren «molt espaioses, si la comparàvem amb la xabola que ens aixoplugava a tots quatre a Argelès [...], s'havia acabat dormir a la sorra».[295] Agustí Bartra que havia arribat del mateix camp que aquest testimoni, a la seva arribada a Agde, explicava a Carles Pi i Sunyer el 10 de maig de 1939: «Aquest camp d'Agde és ben diferent al d'Argelers. Allí sorra i més sorra –terra sense camins i sense llavors-, aglomeració caòtica de barraques i homes, el vent o la pluja batent-nos sempre. Jo hi vivia —diguem-ne viure— amb tres companys en una barraca que ens havíem improvisat amb les nostres mantes i fustes».[296] Gumersind Sardà, un refugiat del camp 3 en una carta també a Miquel Santaló, el 22 de maig de 1939, li descrivia amb aquestes paraules la seva arribada al camp: «El motiu de la present és desitjar-li tingui una perfecta salut junt amb la seva volguda família, com immillorable és la meva ara per ara i al mateix temps per donar-li compta de què ja estic en el *Camp*

294. Carta de Domènec Bermúdez a Miquel Santaló, (camp d'Agde, 24 de maig de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 350).

295. Lluís Martí Bielsa, *Un d'entre tants. Memòries d'un home amb sort*, Calafell, Llibres de la Matrícula, 2012, p. 92.

296. Carta d'Agustí Bartra a Carles Pi i Sunyer, 10 de maig de 1939 (camp d'Agde, 10 de maig de 1939, AFCPS Ca2Cp64).

d'Agde[297] i enviar-li la meva adreça. Aquest camp està molt bé, les barraques grans i espaioses i tots dormim amb palla i per lo tan no hi ha humitat ni sorra com a l'altre. El menjar escàs, molt faltat d'aigua, diuen que tot s'arranjarà, el menjar molt ben fet, crec poder posar-me bo, doncs el clima sembla molt saludable, una vista panoràmica estupenda, una muntanya amb un far al fons, al costat una línia ferrada[298] i un canal fluvial i a la dreta camps i vinyes i tot el camp envoltat de camps i ha dintre ple de flors silvestres».[299]

Juan Moreu a les seves memòries[300] descriu el trasllat a Agde, però encara des del camp de Saint-Cyprien: «Malgrat la pluja, malgrat la nit i el fred espantós que ens aterrossa marxem contents doncs, darrere nostre deixem aquesta platja de la mort, aquest maleit camp de concentració de Saint Cyprien amb tot el seu historial d'horrors. [...] Fam i set, vent i pluja, polls i sarna, misèria i abandó, un pa per vint-i-cinc, castres ferotges, morts en vida i *spahis* a cavall, perfil oriental que es dibuixa baix el clar obscur d'una posta de sol pirinenca...».[301]

297. Subratllat a l'original.

298. La imatge de la via del tren, juntament amb els camps i les muntanyes, es repeteix i apareix en nombroses lletres dels interns, els resulta una imatge agradable que trenca amb la monotonia de la sorra i el mar dels camps del Rosselló. I dels viatges de les anades i vingudes dels trens en fan un paral·lelisme reiteratiu de la seva desitjada llibertat i el seu possible retorn a casa.

299. Carta de Gumersind Sardà a Miquel Santaló (camp d'Agde, 22 de maig de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 350). Aquesta és una de les apreciacions que apareix més a les cartes dels interns a l'arribada al camp d'Agde després d'haver viscut en un dels camp de les platges del Rosselló, destacaven els arbres (sobretot oliveres) que hi havia dins el camp, l'herba i les flors. Seguint aquesta idea, E. Gibernat en una carta també a Miquel Santaló, en el mateix sentit apuntava: «El camp està ben situat. Cansats d'aigua i sorra, és un encant contemplar la verdor dels camps, la majestuositat dels arbres i muntanyes, la sensació de vida que dona el moviment de la via ferrada. La instal·lació és molt confortable.» Carta d'E. Gibernat a Miquel Santaló (camp d'Agde, 17 de maig de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 350).

300. Es tracta d'una edició bilingüe en francès i català, l'autor, va escriure els originals en català-espanyol i he considerat adient citar-les en aquesta llengua.

301. Juan Moreu Estrada, *Dans les camps de la Retirada (1939-1940)*..., p. 121.

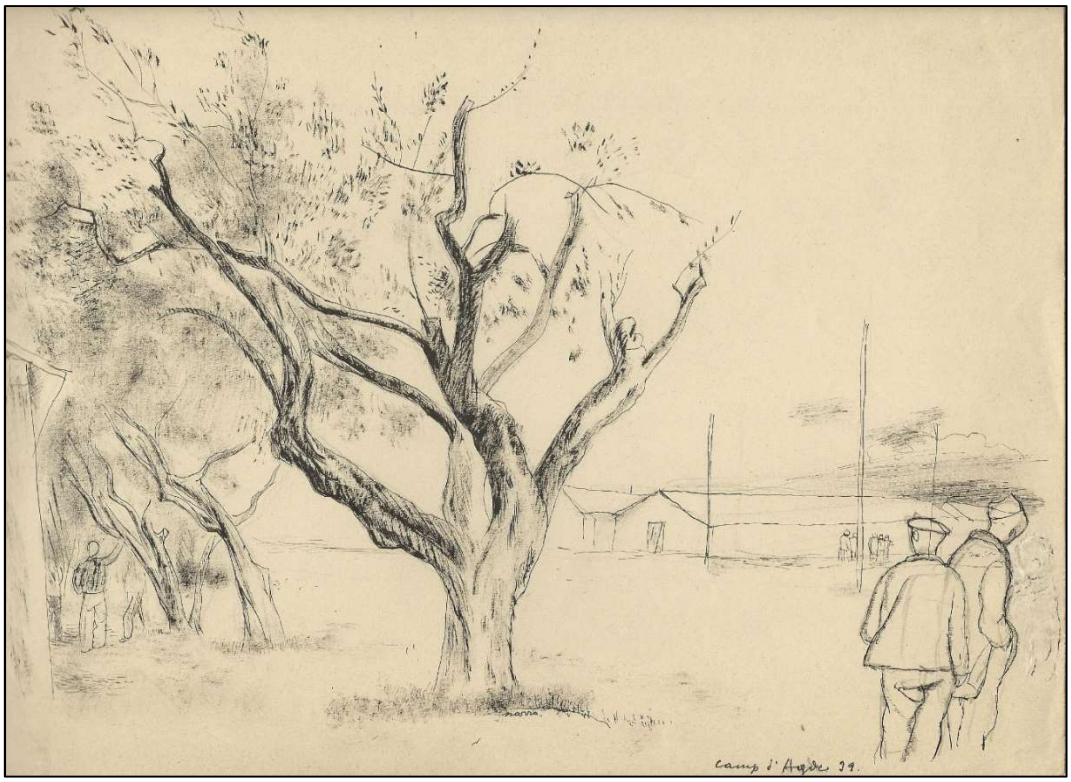

«Divendres 5 de maig [de 1939]. El dia és de primavera, fa sol i no fa fred. He sortit a donar un passeig pel camp i per primera vegada després de tres mesos he pogut trepitjar herba i collir alguna flor, com també contemplar arbres amb fulles verdes».[302] Dibuix *Camp d'Agde 1939* de Josep Narro. Fons Personal 2.12; Museu Memorial de l'Exili-La Jonquera.

Tot i les millores que per la majoria dels interns els va comportar el canvi de camp, la realitat amb què es van trobar, sobretot en les primeres setmanes de posada en funcionament, quan els serveis just estaven començant a organitzar-se, seguia sent molt precària. Cada refugiat vivia la realitat de manera diferent, condicionat per les experiències ja viscudes, l'estat físic i psicològic en què es trobava després de mesos de guerra i d'exili, la situació d'aïllament en relació a la seva família o coneguts, la incertesa del temps que hauria de passar tancat al camp..., hi ha tants exilis com exiliats, i cada exili és una realitat viscuda i una memòria.

2.3. L'ARRIBADA DELS REFUGIATS AL CAMP

El camp va ser construït, pràcticament en la seva totalitat, en dos mesos. Els camp 1 i 2 van quedar enllestits a l'abril de 1939 i el camp 3 va ser el darrer a tenir els barracons acabats, l'1 de maig de 1939.

302. Emili Cantal, *Diari d'Emili Cantal (1939-1940)*..., p. 58.

El camp d'Agde, com ja s'ha apuntat anteriorment, va ser creat en els darrers dies de febrer de 1939, amb l'objectiu: «Alléger au maximum les charges du département des Pyrénées Orientales», des de la presidència del Conseil pour l'Organisation des Camps des Miliciens et Réfugiés Espagnols ja s'havia procedit a fer els càlculs necessaris per tal de «distribuir» els homes joves amb edats compreses entre els 18 i els 50 anys, per tots els camps habilitats dins el sistema concentracionari francès:

> «Camp de GURS (18º Région) 19.000 hommes
> Camp de SEPTFONDS (17º Région) 15.000 hommes
> Camp du VERNET (17º Région) 15.000 hommes
> Camp d'AGDE (16º Région) 25.000 hommes[303]
> M.M. les Généraux Commandant les 16º, 17º et 18º Régions voudront bien également m'adresser pour chaque fin de semaine [...] Un état des effectifs globaux de chaque Camp, ainsi que l'indication des mouvements importants (départs et arrivés effectués au cours de la semaine)».[304]

Va ser entre el 13 de març i l'1 d'abril de 1939 quan el camp es va començar a omplir, en poc més de dues setmanes van arribar 7.278 refugiats –6.500 del 13 al 16 de març i 480 el 22 d'aquell mes. Va ser en aquell moment que el camp 1 va quedar pràcticament complet, a l'espera que el 2 s'acabés de construir a l'abril i el 3 quedés enllestit l'1 de maig. Entre els mesos d'abril i maig va ser quan van arribar-hi més interns: els dies 5, 7 i 9 d'abril hi ingressaren 3 combois de 2.500 homes procedents de diversos camps dels Pirineus Orientals.[305] L'1 de maig hi havia 15.246[306] interns i en només divuit dies es va arribar a la màxima ocupació del camp: 24.861 homes. Va ser a partir d'aquesta data que el nombre de refugiats

303. Aquesta carta és del 27 d'abril de 1939 i apareix que el camp d'Agde podia arribar allotjar un màxim de 25.000 homes, xifra molt elevada si es té en compte que el mateix Ménard, dos mesos abans, el 28 de febrer, data oficial de la creació del camp apuntava que la capacitat màxima del camp seria de 20.000 interns. I és que va ser entre finals d'abril i durant tot el mes de maig que la capacitat d'interns es veié desbordada arribant al màxim, als 24.861 el 18 de maig de 1939.

304. Carta del general Ménard als comandants generals de la 16a, 17a i 18a regions (Montpellier, 27 d'abril de 1939; ADH 2 W 622/1).

305. *Note de Service du Général Falgade* (camp d'Agde, 31 de març de 1939; ADH 2 W 622/1).

306. *Etat du mouvement du camp en mai de 1939, commissariat spécial du camp* (camp d'Agde, 2 de juny de 1939; ADH 2 W 622).

va anar descendint lentament i progressiva, situant-se el 30 de juny en 22.282.[307] A final de juliol, la xifra ja era de 13.619[308] i al cap d'un mes de 6.670. Entre setembre i octubre de 1939 la disminució va ser molt accelerada i es va situar en 2.485 el 30 de setembre. El 14 d'octubre els refugiats espanyols al camp d'Agde rondaven el miler i al desembre la xifra total no ascendia a més de 800.[309] En línies generals aquesta va ser l'evolució demogràfica que va experimentar el camp d'Agde, en les properes pàgines però, se'n desenvoluparà més detingudament cadascun dels episodis i se'n determinarà les causes d'aquesta progressió.

Els refugiats que havien estat inclosos a les llistes per ser traslladats de camp, feien els trajecte fins a la vila d'Agde amb tren, la majoria havia fet una primera parada a Perpinyà i la segona a Narbonne, a partir d'aquí: «la via s'enfonsa en un paisatge trist; a dreta i esquerra hom no veu res més que salines, mortes com pantans, i enormes muntanyes de sal. Passades aquestes salines del Llenguadoc l'aspecte del terreny es fa més agradable i a l'horitzó es perden camps i més camps de vinyes...».[310] Quan els refugiats arribaven a l'estació d'Agde continuaven a peu el trajecte que els separava del camp, vigilats amb un gendarme per cada banda, travessant en corrua tot el poble davant les mirades dels *agathois*. En paraules d'Agustí Bartra: «El poble d'Agde —que conec només per haver-lo travessat en "columna de refugiat"— em plagué molt. És un Vic petit, clar i rient, travessat per un riu bastant cabalós. Un Vic sense aquell ambient de vellúria i de vida immòbil».[311]

307. *Etat du mouvement du camp, commissariat spécial* (camp d'Agde, 30 de juny de 1939; ADH 2 W 622).

308. Carta del prefecte de l'Hérault al ministre d'Interior francès (Montpellier, 10 d'agost de 1939; ADH 2 W 622).

309. Carta del Comissari especial M. Mazet al prefecte de l'Hérault (camp d'Agde, 30 de setembre de 1939; ADH 2 W 622).

310. Juan Moreu Estrada, *Dans les camps de la Retirada (1939-1940)...*, p. 121-122.

311. Carta d'Agustí Bartra a Carles Pi i Sunyer (camp d'Agde, 10 de maig de 1939; AFCPS Ca2Cp64).

«Camina la fila. Atravesamos el pueblo. Los balcones están negados de curiosos. Las aceras también. Agde se va acostumbrando al paso de las caravanas.»[312] Primers refugiats espanyols arribats a la vila d'Agde travessant pel mig del poble, davant de l'antiga oficina de correus. «L'armée rouge en déroute, 1939».[313] Collection G. Cléophas-Agde.

A mida que els interns s'acostaven al camp «comencem a veure la gran ciutat de fusta on hi pul·lulen refugiats com nosaltres que ens donen la benvinguda des de les filferrades, doncs ells són els fundadors dels camps d'Agde i són desitjosos de prendre contacte amb els que venen de l'exterior».[314]

Un cop se situaven a la porta d'entrada del camp cadascun dels refugiats era registrat escrupolosament, se'ls obligava a obrir les maletes i els embalums que portaven a sobre. Luis Suárez explicava l'escena que va viure en el registre d'entrada a Agde: «Los guardias desenvolvieron las mantas, tres veces más pesadas con el agua de lluvia.[315] Alborotaron calcetines rotos con calzoncillos sin botón. Confundieron platos y cucharas con viejas prendas de uniforme. Destrozaron libros y revolvieron cartas. Fijaban su atención sobre algunos libros,

312. Luis Suárez, *España comienza en los Pirineos*..., p. 248.

313. És la frase que apareix al dors de la fotografia original. Virginie Gascon, «Les familles des républicains espagnols à Agde, 1939-1942», a: *Les camps des réfugiés espagnoles en France: 1939-45*, Christian Camps i Nathalie Sagnes-Alem (dirs.), Cazouls-lès-Béziers, Du Mont, 2019, p. 119-130.

314. Juan Moreu Estrada, *Dans les camps de la Retirada (1939-1940)*..., p. 122.

315. Diversos són els testimonis que apunten a les seves memòries que malgrat tenir les poques pertinències que duien a sobre humides o mullades a causa dels diversos dies de pluja patits durant el trasllat entre els camps, els gendarmes encarregats de dur a terme el registre els van obligar a deixar-les a terra, sobre el fang que s'havia acumulat a l'entrada del camp. Fet que va generar un gran malestar entre els refugiats que esperaven el seu torn.

haciendo como sí leyeran su título, y los devolvían con un gesto despectivo de suficiencia o indiferencia. Miraban en las cantimploras, haciendo resonar su contenido junto a sus orejas. Se dijo que habían hallado pistolas desarmadas dentro de ellas. Desde entonces no hubo recipiente que no fuera cuidadosamente examinado».[316] Suárez alhora apunta, que encara que l'escorcoll va ser llarg i els gendarmes es van encarregar d'intimidar-los per tal que deixessin totes les «armes»[317] a l'entrada, alguns refugiats van aconseguir burlar-ne la seguretat i introduir-les al camp. En aquests registres es comptabilitzava dia per dia l'entrada dels refugiats al camp, anotant-ne el nom i el cognom, l'edat i el camp d'on provenien.[318]

La quantitat més important dels refugiats que van omplir el camp des de la seva posada en marxa, procedien dels de Saint-Cyprien, del Barcarès i sobretot d'Argelès.[319]

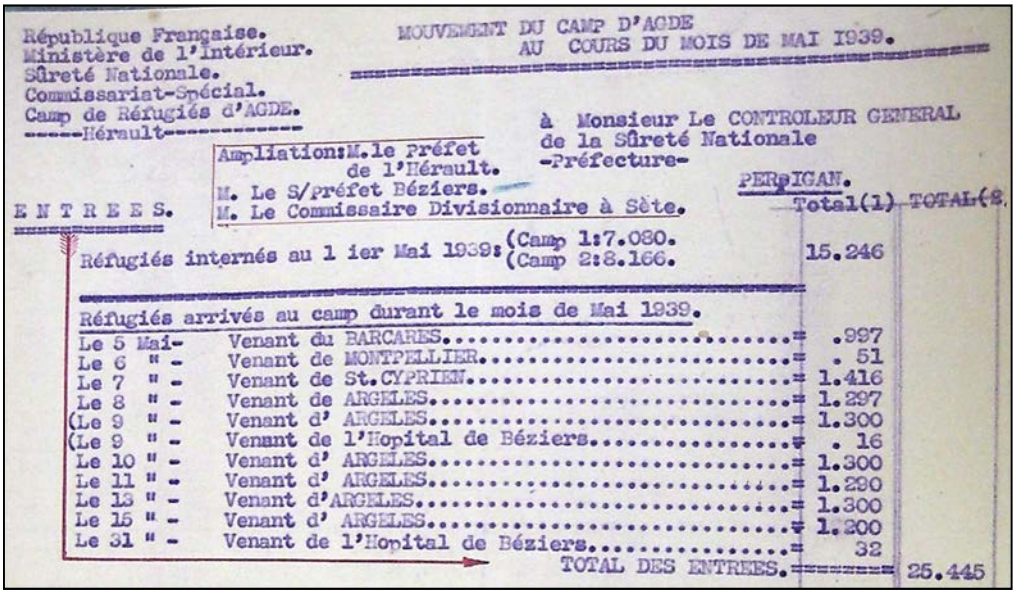

République Française.
Ministère de l'Intérieur.
Sûreté Nationale.
Commissariat-Spécial.
Camp de Réfugiés d'AGDE.
-----Hérault----------

MOUVEMENT DU CAMP D'AGDE
AU COURS DU MOIS DE MAI 1939.

à Monsieur Le CONTROLEUR GENERAL
de la Sûreté Nationale
-Préfecture-
PERPIGAN.

Ampliations: M. le Préfet de l'Hérault.
M. Le S/Préfet Béziers.
M. Le Commissaire Divisionnaire à Sète.

ENTREES.		Total(1) TOTAL(2
Réfugiés internés au 1 ier Mai 1939:	(Camp 1: 7.080. (Camp 2: 8.166.	15.246
Réfugiés arrivés au camp durant le mois de Mai 1939.		
Le 5 Mai-	Venant du BARCARES.....	.997
Le 6 " -	Venant de MONTPELLIER.....	. 51
Le 7 " -	Venant de St.CYPRIEN.....	1.416
Le 8 " -	Venant de ARGELES.....	1.297
(Le 9 " -	Venant d' ARGELES.....	1.300
(Le 9 " -	Venant de l'Hopital de Béziers.....	. 16
Le 10 " -	Venant d' ARGELES.....	1.300
Le 11 " -	Venant d' ARGELES.....	1.290
Le 13 " -	Venant d'ARGELES.....	1.300
Le 15 " -	Venant d' ARGELES.....	1.200
Le 31 " -	Venant de l'Hopital de Béziers.....	32
	TOTAL DES ENTREES.	25.445

L'1 de maig de 1939 s'havien comptabilitzat 15.246 interns. Van arribar: el 8 de maig, 1.416 del camp de Saint-Cyprien. 1.300 refugiats els dies 9, 10 i 11 de maig del camp d'Argelès i d'aquest mateix camp, el dia 15 n'arribaren 1.200 més. Del hospital de Béziers 48 homes en tot el mes de maig i 51 més de Montpellier. Va ser en aquell moment que el camp va arribar a la seva màxima capacitat, a les quasi: 25.500 places. Font: *Mouvement du camp d'Agde au cours du mois de mai 1939* (camp d'Agde, 30 de maig de 1939; ADH 2 W 622/1).

316. Luis Suárez, *España comienza en los Pirineos*..., p. 251-252.

317. Principalment navalles i petits ganivets que els refugiats havien fet servir al llarg de tota la seva marxa fins a França i en d'altres camps de concentració com a estris per a la seva subsistència.

318. A l'Arxiu Departamental de l'Hérault es localitzen altres tipus de registres dels interns al camp, alguns molt complets on, a banda d'aparèixer les dades bàsiques, també incloïen la data i lloc de naixement, professió i filiació política.

319. En menor mesura també van ser reclosos a Agde refugiats que es trobaven a Montpellier o Béziers en «situació irregular» que havien estat detinguts per les autoritats franceses i traslladats al camp.

A aquestes 25.445 entrades calia descomptar-li 1.221 sortides que es van produir i que apareixen reflectides a la documentació oficial, donant com a resultat que el 31 de maig de 1939 al camp d'Agde hi havia un total de: 24.224 refugiats.[320] Distribuïts pels tres camps de la següent manera: 7.208 interns al camp 1, 8.002 al camp 2 i 9.014 al 3.

D'aquests 24.224, es comptabilitzaven 140 menors de 18 anys i 110 majors de 50 anys. M. Mazet, el comissari especial del camp, l'1 de juny de 1939, comunicava a Antoine Monis, el prefecte de l'Hérault, que s'estaven fent gestions per traslladar a aquests dos col·lectius a d'altres camps abans que arribessin els mesos de juliol i agost i les temperatures fossin insuportables per a ells. Li demanava una mica de temps per a gestionar els trasllats, ja que era coneixedor de les instruccions emeses per l'autoritat militar, on se censurava que hi haguessin menors de 18 anys i majors de 50 anys en camps com el d'Agde.[321]

Documents com aquest, es troben a l'Arxiu Departamental de l'Hérault i mostren com l'arribada, sobretot des del camp d'Argelès, era regular i molt nombrosa en la primera quinzena del mes de maig donant com a conseqüència una important acceleració en l'ocupació del camp fins a la darrera setmana del mes de maig de 1939.

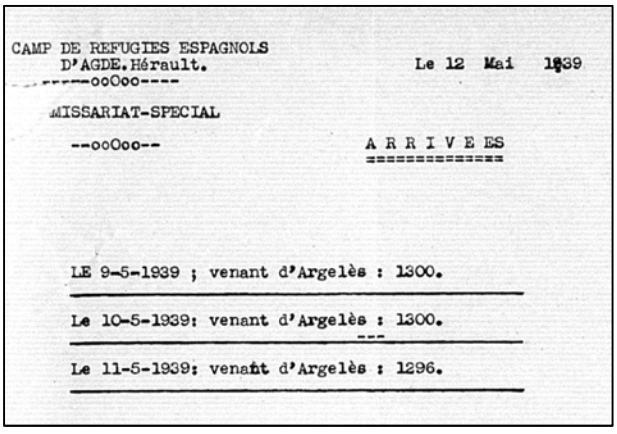

CAMP DE REFUGIES ESPAGNOLS
D'AGDE. Hérault.
----ooOoo----

Le 12 Mai 1939

MISSARIAT-SPECIAL

--ooOoo--

A R R I V E ES

LE 9-5-1939 ; venant d'Argelès : 1300.

Le 10-5-1939: venant d'Argelès : 1300.

Le 11-5-1939: venant d'Argelès : 1296.

Font: *Arrivées. Camp de Refugies Espagnols d'Agde* (camp d'Agde, 12 de maig de 1939; ADH 2 W 622/1).

A continuació, en la taula número 5, es mostra al detall l'evolució demogràfica al camp d'Agde entre el març i el setembre de 1939:

320. Recordem que segons el general Ménard, el camp s'havia habilitat amb unes instal·lacions per a acollir a uns 20.000 refugiats.

321. Carta del comissari especial M. Mazet al prefecte de l'Hérault (camp d'Agde, 1 de juny de 1939; ADH 2 W 620).

Taula número 5: Quantificació dels refugiats espanyols al camp d'Agde, entre març i setembre de 1939	
18 de març	7.010
21 de març	7.550
24 de març	7.737
25 de març	7.756
26 de març	7.850
28 de març	7.900
2 d'abril	8.008
4 d'abril	7.985
5 d'abril	10.202
6 d'abril	10.202
7 d'abril	12.902
11 d'abril	15.704
14 d'abril	15.794
17 d'abril	15.733
19 d'abril	15.625
24 d'abril	15.661
26 d'abril	15.620
1 de maig	15.136
4 de maig	15.717
7 de maig	18.305
8 de maig	19.596
10 de maig	20.887
11 de maig	22.146
14 de maig	23.648
16 de maig	24.768
18 de maig	24.861
29 de maig	24.272
31 de maig	24.224
2 de juny	24.099
7 de juny	23.774
8 de juny	23.727
11 de juny	23.468
14 de juny	23.362
27 de juny	22.336
30 de juny	22.299
1 de juliol	22.282
3 de juliol	22.284
5 de juliol	22.246
7 de juliol	21.573
21 de juliol	16.903
28 de juliol	14.017
6 d'agost	11.500[322]
12 d'agost	10.050
15 d'agost	7.517
24 d'agost	6.742
27 d'agost	6.693
30 d'agost	6.670
31 d'agost	6.583
3 de setembre	6.056
4 de setembre	6.056
9 de setembre	6.195
26 de setembre	2.516
30 de setembre[323]	2. 485

Nombre de refugiats espanyols al camp d'Agde entre el 18 de març i el 19 de setembre de 1939. Font: *État des réfugiés espagnols stationnent dans le département de l'Hérault. Gendarmerie Nationale.* (camp d'Agde, març-setembre de 1939; ADH 4 M 1796, ADH 12 W 754 i 4 M 1800 i AMA 14 Z 43). Elaboració pròpia.

322. Dels quals segons el cens dels catalans confeccionat per Pere Puig i Roc Boronat l'agost de 1939, 6.470 eren catalans. (camp d'Agde, agost de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 353).

323. Dels quals 1.750 estan a punt per marxar del camp agrupats en 7 Companyies de Treballadors Estrangers. Quan surtin, quedaran al camp 735 homes. (camp d'Agde, 30 de setembre de 1939; ADH 12 W 754).

Com es pot veure en la gràfica adjunta a continuació, és a partir de la segona meitat del mes de maig de 1939 que el nombre de refugiats espanyols al camp decreix de manera progressiva durant la primavera i s'accelera a partir de l'inici del mes de juliol, quan es va passar dels 21.573 interns als 6.816 a finals d'agost i 2.600 al setembre de 1939.

Gràfica número 6: Evolució del nombre de refugiats espanyols al camp d'Agde, entre març i setembre de 1939

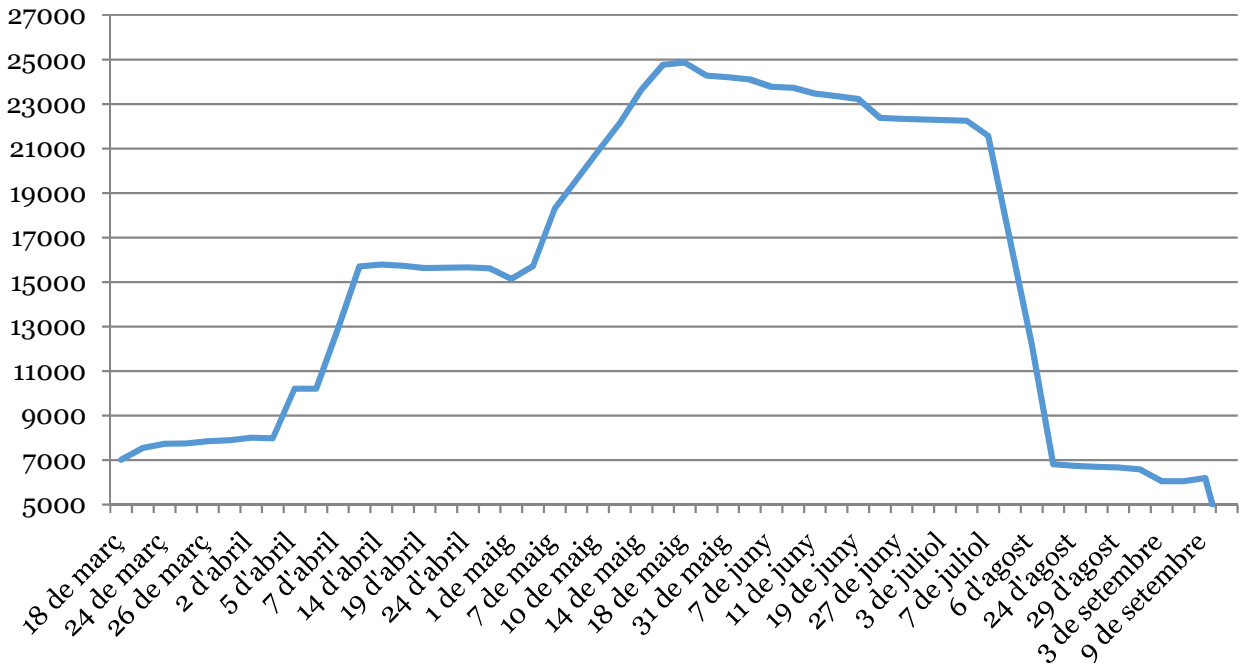

A partir del nombre de refugiats apareguts a la taula anterior s'ha elaborat la gràfica que mostra l'evolució demogràfica dins el camp d'Agde, situant-se en el 18 de maig de 1939 en el punt de màxima ocupació amb 24.861 homes i el 19 de setembre de 1939 el de menor ocupació amb: 2.600. Encara hi va haver valors inferiors a partir d'aquesta data i fins els 800 el desembre de 1939, però amb els valors especificats per a la quantitat d'interns no haurien pogut aparèixer representats, essent massa baixos. Font: *État des réfugiés espagnols stationnent dans le département de l'Hérault. Gendarmerie Nationale* (camp d'Agde, març-setembre de 1939; ADH 4 M 1796, ADH 12 W 754 i 4 M 1800 i AMA 14 Z 43). Elaboració pròpia.

Pel que fa a la davallada en el nombre dels interns són diverses les causes que expliquen aquesta evolució: els retorns a Espanya, les emigracions a Sud-Amèrica i els allistaments en les Companyies de Treballadors Estrangers o en la Legió Estrangera.[324] Van ser els retorns, però, el que amb diferència va fer decréixer més ràpidament el nombre d'interns a Agde. A l'abril de 1939, 257 refugiats espanyols van sortir del camp per ser repatriats a Espanya, al maig, 733

324. En el capítol cinquè s'amplien detalladament cadascuna de les vies per a la sortida dels refugiats del camp.

i al juny, 1.300.[325] Però va ser a l'estiu de 1939 quan es va comptabilitzar el major nombre de refugiats amb autorització per a ser repatriats, fins a 7.000 van deixar el camp entre l'1 i el 31 de juliol. A partir d'aquesta data el nombre de refugiats que sortien del camp per aquest motiu va davallar ràpidament, 1.021 durant l'agost i només 100 al mes de setembre. Amb la suma total de 10.411 retorns entre els primers dies d'abril i els darrers de setembre de 1939.[326]

El 14 de setembre de 1939 encara apareixien crides als diaris, com a *L'Eclair*, on l'ambaixador espanyol a París, José Félix de Lequerica, s'adreçava als refugiats espanyols a França, no necessàriament tancats als camps, on els convidava a tornar a Espanya «sense res a témer», allunyant-se del conflicte europeu en què ja estava immers el país on es trobaven: «Les invite à retourner sur le sol de la patrie. Ils y trouveront, loin des dangers que la guerre moderne fait courir non seulement aux combattants, mais aussi aux populations de l'arrière, un régime de paix et ordre, où ils pourront exercer leurs activités. Notre nation, dirigée par le glorieux caudillo Franco, est ouverte à tous les Espagnols qui n'ont aucun crime à se reprocher. Des masses immenses, des millions d'hommes et des femmes qui n'avaient pas été reçus avec une clémence et une fraternité toute chrétienne. [...] Personne ne croit plus à la légende de la répression espagnole [...] Au moment où la guerre vous laisse désemparés, loin de vos foyers, votre patrie vous appelle. Tous les Espagnols dont la conscience est pure et le passé honnête, ont leur place en Espagne pour travailler à l'améliorer et à réparer les malheurs passés».[327]

Realment, des de la construcció de les primeres barraques i fins que el camp es va buidar per complet, molts van ser els discursos plens de retòrica franquista com els de Lequerica que arribaven als refugiats espanyols als camps, i Agde no en va ser cap excepció. Com es tractarà més endavant, des de l'administració francesa i espanyola, s'animava als refugiats «que no tinguessin les mans tacades de sang» a retornar a Espanya sense por a represàlies. Des de dins dels camps i per les cartes que els enviaven els familiars i coneguts des d'Espanya i des d'altres regions de França els refugiats espanyols, sabien que la

325. Carta del comissari M. Mazet al prefecte de l'Hérault (camp d'Agde, 23 de juny de 1939; ADH 2 W 620).

326. Donald Lecomte, *Approche de l'histoire du camp d'Agde (1939-1944)...*, p. 73.

327. «Un appel aux Espagnols réfugiés ou internés en France», *L'Eclair*, 14 de setembre de 1939.

realitat a l'Espanya franquista, no era tal i com se'ls descrivia per les autoritats d'ambdós països, ja que des de França també se'ls animava i insistia, com a mínim en els primers mesos d'internament, a retornar per tal d'anar buidant els camps del sistema concentracionari i disminuir d'aquesta manera la gran despesa que els representava el problema espanyol. Tot i així, i com ho demostren les dades de retorns, des del camp d'Agde, molts homes, la majoria soldats de base sense un historial militar massa compromès, o civils, que no havien militat a cap partit o sindicat, que havien deixat els seus pobles i ciutats destrossades pels bombardejos i empesos per l'avanç de les tropes franquistes cap al nord havien creuat la frontera fins a França, quan se'ls va donar la possibilitat de retornar a Espanya acceptaren la proposta. Principalment, perquè creien que la seva actuació durant la guerra no comprometia la seva tornada i veien una sortida als mesos que portaven tancats en un camp de concentració.

Les emigracions a Sud-Amèrica van ser un altre motiu que van reduir, encara que en un nombre molt menor, el nombre d'interns a Agde. Van sortir amb destinació a Mèxic, Uruguai, Xile o Argentina o algun dels altres països acollidors com la URSS. Els tràmits per gestionar el viatge eren lents i es necessitaven contactes i mitjans econòmics per aparèixer en una de les llistes per embarcar a Amèrica. Poc més de 1.500 homes van poder abandonar el camp d'Agde per aquesta via.[328]

I el darrer motiu pel qual sortien del camp els refugiats, tal i com apuntava el ministre de l'Interior Albert Sarraut: «La situación de los refugiados españoles que se hallan actualmente concentrados en los campos próximos a la frontera de los Pirineos obliga a todos los Ministerios que sean susceptibles de utilizarlos como mano de obra a que se estudie urgentemente esta cuestión, en el caso de que dichos refugiados no sean devueltos en breve plazo».[329] Ja al mes de maig de 1939 nombroses Companyies de Treballadors Estrangers (CTE) amb 250 homes cadascuna sortien regularment del camp d'Agde. I és que a mida que França necessita aquesta mà d'obra concentrada i barata, la utilitzava, primer empleada a les grans propietats agrícoles i a les indústries, i cobrint més tard els llocs dels

328. Javier Rubio, *La emigración española a Francia*..., p. 241.

329. Circular del 31 de març de 1939 del ministeri de l'Interior francès, transmetent instruccions de la presidència del Consell sobre la necessitat d'utilitzar la mà d'obra dels camps de concentració. Citada a:Juan Carlos Pérez Guerrero, *La identidad del exilio republicano en México*..., p. 85.

francesos que havien estat mobilitzats al front, així com en les tasques de reforçament militar a les fronteres del país.

En la taula que s'inclou a continuació, amb les dades de Javier Rubio, apareixen les causes per les quals els refugiats podien sortir del camp. En el cas dels retorns a Espanya i les emigracions, l'abandonaven definitivament i en dels allistaments en les CTE i en la Legió Estrangera, sortien del camp per un temps determinat, el qual, un cop acabava el període pel qual havien estat requerits, o retornaven al camp d'Agde o en el pitjor dels casos eren enviats al de Saint-Cyprien.

Taula número 7: Sortida de refugiats del camp d'Agde anterior a l'octubre de 1939

Concepte	Nombre de refugiats
Retorns a Espanya	10.411
Emigrats a Sud Amèrica	1.400
Enrolats a les Companyies de Treballadors Estrangers	1.754
Allistats a la Legió Estrangera	1.000
Emigrats a Rússia	120
Interns que resten a Agde	776

Moviments produïts amb anterioritat a l'octubre de 1939 pels interns espanyols d'Agde, i els que encara resten al camp. Fonts: Javier Rubio, *La emigración española a Francia*..., p. 241. I s'ha completat amb informació relacionada a: Donald Lecomte, *Approche de l'histoire du camp d'Agde (1939-1944)*..., p. 73 pels retorns a Espanya i amb documentació original de l'Arxiu Departamental de l'Hérault pels interns que resten al camp en aquelles dates: Informe del comandant del camp el tinent coronel Lamotte (camp d'Agde, 26 de setembre de 1939; AMA 14 Z 43).

2.4. EL PERFIL DELS REFUGIATS ESPANYOLS AL CAMP

El doctor Pelai Vilar, encarregat de la Infermeria Central del camp, apuntava: «una característica del camp d'Agde era que no tenia vells, dones ni criatures, corol·lari del fet de tractar-se d'un camp militar. La nostra població era només d'homes en edat viril, però ja deslliurats de les tensions de la lluita i, en general, en bon estat de salut física i mental».[330] I és que en la documentació administrativa generada des del camp, no s'hi troba molta informació sobre qui eren els homes que ocupaven el camp d'Agde, poques dades concretes es poden localitzar, a banda de les llistes generades pel control i la vigilància dels interns: entrades i sortides del camp, retorns a Espanya, enviaments al camp de càstig de

330. Pelai Vilar i Canales, *Guerra i exili: memòries d'un metge català a la sanitat militar republicana, 1936-1942*..., p. 201.

Collioure, «elements» polítics perillosos que calia tenir vigilats i en algun cas aïllar... De la gran majoria d'interns al camp, no hi apareix més que el seu nom en alguna de les llistes, depenent de la trajectòria vital de cadascun. Dels que es pot localitzar alguna dada concreta més, és d'aquells interns que des de la comandància del camp, per la seva orientació política anterior a l'arribada a França els tenien sota un control més estricte. Per tant, en línies generals i com apuntava Pelai Vilar, els interns al camp d'Agde són homes joves, d'entre 18 i 50 anys (amb poques excepcions pel que fa a l'edat[331]), procedents principalment de Madrid, Andalusia, Aragó i València. La majoria, però, provenien de Catalunya, d'aquí que al camp d'Agde, fos conegut com: «el camp dels catalans».

El general Ménard, ja des de l'organització i construcció inicial dels nous recintes per a descongestionar els camps de les platges del Rosselló, havia decidit repartir els refugiats espanyols per tots els camps de concentració ubicats al territori francès, amb dues excepcions: els bascos i els catalans, aquests reservant-los un dels camps d'Agde i els bascos el camp de Gurs.[332] Aquesta era la idea que des de les autoritats competents es volia seguir, però com ho demostren els trasllats constants d'interns en els primers mesos de posada en marxa dels camps, a la pràctica no va ser tan senzill ubicar-los allà on semblava que els corresponia estar. De vegades aquests trasllats, en un intent de les autoritats franceses de gestionar i reorganitzar els interns en els diferents camps, implicaven un nombre important de refugiats, com el del 15 i 16 d'abril de 1939, quan 135 bascos van sortir del camp d'Agde per ser traslladats al de Gurs.[333] O les nombroses llistes de refugiats d'origen català que es confeccionaren des dels camps d'Argelès i Saint-Cyprien per ser traslladats al camp d'Agde, uns 1.000 homes sortien en cada expedició amb destí al nou camp.[334] O, fins i tot, a finals del mes de juliol de 1939, a través de les gestions de Roc Boronat, 87 catalans van

331. En un article a *Le Travailleur du Languedoc*, l'enviat al camp Gaston Barbé, després de la seva visita al camp a mitjan maig de 1939, va descriure com havia vist a l'interior d'una barraca a dos «nens» de catorze i quinze anys sense sandàlies, amb els peus nus. «Des enfants soumis au régime du camp», *Le Travailleur du Languedoc*, 20 de maig de 1939.

332. Com s'explicitarà en el capítol específic dels catalans al camp, els representants de les institucions catalanes a l'exili, també van jugar un paper important pel que fa a la concentració a Agde de bona part dels refugiats d'origen català interns als camps francesos, ja que van pressionar a les autoritats competents perquè aquesta agrupació es pogués dur a terme, sempre amb la intenció de mantenir la màxima cohesió del col·lectiu a l'exili.

333. Carta del comissari del camp Zwilling al prefecte de l'Hérault (camp d'Agde, 17 d'abril de 1939; ADH 2 W 620).

334. Lluís Martí Bielsa, *Un d'entre tants. Memòries d'un home amb sort*..., p. 92.

arribar a Agde des del camp de Le Vernet.[335]

Geneviève Dreyfus-Armand assenyala que a partir de l'origen dels exiliats espanyols a França, es pot deduir quin era el seu ofici o professió. Les regions tradicionalment industrials d'Espanya aportaven a l'exili obrers qualificats, com en el cas de Catalunya, el País Basc, Castella la Nova i Santander. Els obrers no qualificats provenien principalment de l'Aragó, Navarra, Llevant i Andalusia. Seguint aquesta hipòtesi de Dreyfus-Armand es podria pensar que si una gran part dels exiliats arribats a França provenien de Catalunya –regió fortament industrialitzada amb un sector secundari molt potent–, quina era la causa que explicava que fos el sector primari el predominant en la major part del refugiats espanyols. Cal tenir present que encara que fos Catalunya la regió de la qual arribaven més refugiats, els que els seguien en nombre: l'Aragó, Andalusia i la zona de Llevant, pertanyien a zones dedicades majoritàriament a l'agricultura i, conseqüentment, superaven en nombre els arribats des d'aquesta regió.[336]

Taula número 8: Dedicació per sectors econòmics dels refugiats espanyols als camps francesos, juny de 1939

Percentatge	Sector i professió o ofici
30%	Sector primari: assalariats de l'agricultura
12%	Sector secundari: obrers metal·lúrgics, mecànics i electricistes
10-12%	Sector terciari: empleats del comerç, funcionaris, militars de carrera, enginyers, membres de professions liberals, metges, advocats, dentistes, òptics, arquitectes, entre d'altres.

Sectors d'ocupació dels refugiats espanyols interns als camps francesos, juny de 1939.
Font: Javier Rubio, *La emigración de la guerra civil de 1936-1939*..., p. 214.

Segons un recompte dut a terme pel Servicio de Evacuación de Refugiados Españoles (el SERE), sota el títol: *Recensement Professionnel des Réfugiés Espagnols,* que es localitza a l'Archivo Histórico del Partido Comunista a Madrid, als camps de concentració francesos el juny de 1939, entre 159.000 refugiats, l'ocupació per sectors professionals seria la següent: 45.918 (28,86%) serien treballadors agrícoles, 19.338 (12,28%) pertanyerien a les arts i oficis diversos, 8.690 (5,46%) serien paletes, 6.938 (4,36%) periodistes «aptes pour travaux

335. ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili). Uc 385.
336. Geneviève Dreyfus-Armand, *L'exil des républicains espagnols en France. De la Guerre civile à la mort de Franco*..., p. 192.

publics», 6.524 (4,20%) conductors-mecànics, 5.922 (3,82%) fusters, 5.110 (3.31%) mecànics de tot tipus, 3.763 (2,36%) treballadors de la metal·lúrgia, 3.721 (2,33%) pastissers, 3.311 (2%) treballadors de la indústria tèxtil, 2.809 (1,76%) electricistes, 2.721 (1,70%) miners, 2.688 (1,68%) mariners, 2.611 (1,64%) manyans, 1.031 (0,64%) pescadors, per citar-ne els que tenien més representativitat.[337]

Pel que fa al camp d'Agde, en el document original: *Etat numériques des réfugiés espagnols, par professions*, localitzat a l'Arxiu Departamental de l'Hérault, sobre una base de 1.058 refugiats del camp, se n'especifiquen al detall les professions o oficis de cadascun ells. Les dades que se'n poden extreure ens confirmen, el que en línies generals, apuntava Geneviève Dreyfus-Armand i l'Informe del SERE pel que fa als sector d'ocupació dels refugiats espanyols al camp. En primer lloc apareix com la professió en la qual més interns estaven empleats, la que les autoritats del camp encarregades de fer el recompte, anomenaven els: *cultivateurs* (treballadors agrícoles) amb 425 refugiats, seguits pels: *mécaniciens* (mecànics) amb 127, els *manœuvres* (els obrers) amb 70, els *métallurgistes* (empleats a la metal·lúrgia) amb 53 i els *mineurs* (treballadors a les mines) amb 52. Aquests serien els sectors de producció generals on més refugiats estaven ocupats. A continuació es mostra la taula que conté les dades al detall del document que s'esmenta, on els treballadors agrícoles eren amb gran diferència els més nombrosos al camp:

Taula número 9: Quantificació dels refugiats espanyols del camp d'Agde dedicats a una professió o ofici concret

Nombre de refugiats dedicats a aquesta professió al camp	Professió o ofici	Sector al qual pertanyen	% que representen del total
425	treballadors agrícoles	Primari	40,17%
127	mecànics	Secundari	12%
70	obrers	Secundari	6,6%
53	obrers de la metal·lúrgia	Secundari	5%
52	miners	Secundari	4,9%
38	paletes	Secundari	3,6%
38	xofers	Secundari	3,6%

337. *Recensement Professionnel des Refugies Espagnols* (s.ll., 6 de juny de 1939; AHPCE Caja 97/2.8).

20	forners	Secundari	1,8%
20	fusters	Secundari	1,8%
19	electricistes	Secundari	1,7 %
17	pintors	Terciari	1,6%
16	mestres	Terciari	1,5%
15	venedors	Terciari	1,4%
11	llenyataires	Primari	1%
7	comptables	Terciari	0,66%
5	estudiants	---	0,47%
3	metges	Terciari	0,28 %
2	advocats	Terciari	0,18%
2	músics	Terciari	0,18%

Llista amb el nombre de refugiats espanyols del camp d'Agde dedicats a una professió o ofici determinat i el percentatge que representa en relació al total. Font: *Etat numériques des réfugiés espagnols, par professions* (camp d'Agde, s.d.; ADH 2 W 620). Elaboració pròpia.

Bartolomé Bennassar destaca que 2.906 interns dels camps de Septfonds i a Le Vernet eren treballadors agrícoles i 1.087 treballadors industrials. I en el camp de Gurs, les xifres eren 2.000 pel primers 1.000 dedicats al sector secundari.[338]

La historiadora Phryné Pigenet, a través de les fonts consultades al Consolat Espanyol de Toulouse per tal de quantificar l'ocupació catalana a França a la primera meitat del segle XX, va qualificar els refugiats espanyols als camps, com a una immigració popular qualificada, on el 57,7% d'ells declaraven dedicar-se a una professió agrícola com a explotadors o com a obrers.[339] Aquesta qualificació professional els va ser de gran ajuda als refugiats que van poder sortir des dels camps enrolats a les Companyies de Treballadors Estrangers o com a treballadors contractats individualment per grans explotadors agrícoles del departament de l'Hérault i regions del voltant.

Pel que fa a la ideologia i a la militància política dels interns a Agde, Francesc Tosquellas reflexiona a les seves memòries, on sota la condemna de

338. Bartolomé Benassar, «L'apport des réfugiés espagnols à l'économie (1939-1941)», a: *Républicains espagnols en Midi-Pyrénées. Exil, Histoire et mémoire*, Toulouse, Presses Universitaires du Mirail, 2004, p. 155-161.

339. Phryné Pigenet, «La identidad catalana en Francia del último tercio del siglo XIX a la derrota republicana: ¿afirmación, disolución o evolución?», a: Maria Llombart Huesca, *Identidades de España en Francia. Un siglo de exilios y migraciones (1880-2000)*, Granada, Comares, 2012, p. 67-81.

«rojos» es va pretendre homogeneïtzar a tots els vençuts de la Guerra Civil, fos quina fos la seva ideologia, el seu partit polític, o fins i tot aquells que no manifestaven cap preferència. Havien perdut la guerra i com a tal, creuaren la frontera francesa.[340] Tosquellas ho descriu clarament: «I sabíem quina interpretació es donava a l'etiqueta de "rojos". De què servia, dir no? A Espanya ens havien batejat així. I aquest anatema té força de llei, encara avui. Com si no hi hagués al món res més que "rojos" i els que no ho són. Així resulta que els catòlics del País Basc eren "rojos". Els republicans d'Esquerra de Catalunya, "rojos" també. I tots els republicans i socialistes moderats, fossin d'on fossin, també "rojos". Ser antifeixista vol dir ser un "roig"? Així doncs, tots els europeus, els americans, els africans, etc., que varen lluitar contra l'Alemanya nazi i la Itàlia feixista, també són "rojos"? I si ho són, per què a nosaltres se'ns tira a la cara aquest adjectiu com si fos un insult? Una vegada acabada la guerra, el 1945, cadascú va retrobar el seu color. Conec francesos molt moderats que tenen el títol de "Resistent" i se'n senten orgullosos. Jo no el tinc, i creieu-me que els envejo. A Espanya varen donar-lo als del bàndol que no era el meu. A més un vencedor pot exigir. Un vençut ha d'acceptar el que li donin».[341]

Un cop tancats als camps de França, per part de les autoritats responsables tampoc no hi hagué, en un primer moment, un canvi substancial respecte a denominar a tots els interns de la mateixa manera: *réfugiés espagnols*. En la documentació oficial però, generada en els diferents camps del sistema concentracionari francès, trobem també *républicains espagnols* o *milicians*[342] per a referir-se als espanyols concentrats als camps. El prefecte dels Pirineus Orientals, Raoul Didkowski, en un informe enviat el 19 de maig de 1939 al prefecte de l'Hérault, Antoine Monis, el prevenia dels refugiats espanyols, doncs: «il s'agit de maintenir intact l'esprit de lutte antifasciste de fixer l'attitude que repéraient les réfugiés en cas de guerre. Beaucoup pensent qu'il faudrait garder au début une attitude neutre pour profiter par la suite de circonstances favorables. D'autres y voient le moyen de manifester des représailles à l'égard des

340. Per part de les autoritats franquistes a França, pel cas que ens ocupa, ubicats principalment a Perpinyà i a Béziers, trobem tant referències a: «los refugiados españoles», com a: «los rojos en Francia». Carta de l'ambaixador d'Espanya a França al cònsol espanyol a Perpinyà (París, 29 de novembre de 1939; AGA 54-11287/14).

341. Francesc Tosquellas i Albert, *1939-1948: entre filferrades. Memòries de l'exili*..., p. 77.

342. Sempre en referència a refugiats, no tant a milicians en els sentit de soldats o personal militaritzat.

démocraties françaises et anglaises, signataires du pacte de non-intervention». I afegia, que ell des del seu departament ja tenia sota control al refugiats més polititzats que s'havien reorganitzat des dels camps al voltant del que ell anomenava «l'ancien Frente Popular»[343] i li enumerava partits i organitzacions dels refugiats que ja des dels camps d'Argelès i de Saint-Cyprien havien estat descoberts i sancionats: el PSUC, la CNT-FAI i el PCE, principalment.[344]

A través de la documentació original generada al camp d'Agde per part sobretot de la comandància i del servei del comissariat especial de camp, amb el comissari M. Mazet al capdavant, s'observen importants diferències a l'hora de concedir privilegis o reprimir amb duresa certs comportaments dels interns que determinaven la seva situació a l'interior del camp segons la pertinença en un o altre partit dels refugiats implicats. Els militants de partits comunistes van ser els més durament reprimits i els seus líders sempre estaven sota sospita en qualsevol incident que es produís al camp.

El perfil dels refugiats al camp d'Agde venia marcat en la majoria de casos pel seu sentiment identitari en relació al seu lloc de procedència i a la seva militància política o sindical a l'Espanya republicana i durant la Guerra Civil. Dos elements que determinaren en molts aspectes la vida quotidiana i les actuacions dels refugiats a l'interior del camp. És complex poder concloure les múltiples combinacions ideològiques i polítiques dels refugiats a Agde que, en els cas dels catalans, podien venir determinades per un marcat sentiment d'identitat,[345] de pertinença, que els enfrontava als refugiats espanyols, els arribats d'altres regions de l'estat. Els conflictes els trobem principalment entre els refugiats catalans i espanyols, però també, encara que en menor mesura, entre els refugiats bascos i els espanyols. Hi ha un nombre prou significatiu de documents on des de les autoritats franceses del camp se'n fa aquesta distinció identitària: *réfugiés*

343. Des del Partit Comunista Francès també hi ha referència a la voluntat de crear a cadascun dels camps de França un «Front Populaire», en relació a una petita organització estructurada amb tots els militants comunistes del camp, amb l'objectiu que duguessin a terme un treball polític de reestructuració del comunisme a l'interior de les filferrades disposats a organitzar activitats semi-legals o clandestines. *Conférence française d'Aide à l'Emigration Espagnole*, (s.ll.; 10 i 11 de juny de 1939; ADH 2 W 622/1).

344. Informe del prefecte dels Pirineus Orientals al prefecte de l'Hérault (Perpinyà, 19 de maig de 1939; ADH 4 M 1798).

345. En el capítol que fa referència a l'organització dels catalans al camp d'Agde es tractarà àmpliament el tema de la identitat catalana a l'exili i el pes que va tenir com a element cohesionador d'aquest col·lectiu a França.

castillan[346] i *réfugiés catalans*,[347] i només en dos s'especifica: *réfugiés basques*.[348] A la documentació original treballada no he trobat més referències a cap altre grup identitari o nacional que n'assenyalés aquest possible sentiment identitari en d'altres refugiats a Agde: valencians, andalusos, madrilenys o aragonesos. Han estat els historiadors i historiadores[349] que posteriorment han treballat les fonts que han agrupat, no només a Agde, també en d'altres camps o inclús amb les dades generals de tots els homes i dones que van fugir a França, quantificant l'èxode per comunitats autònomes o per regions de procedència més àmplies: com les dues Castelles, la zona de Llevant que aglutinava el País Valencià i Múrcia o Catalunya i Aragó, conjuntament.

Per tant, el sentiment identitari nacional va ser una de les característiques determinants en el perfil dels refugiats al camp. L'altra, i en el cas dels interns catalans s'entrellaçava essencialment amb el sentiment nacional, la militància a un determinat partit polític o sindicat.

L'historiador Donald Lecomte apunta que el camp d'Agde està menys polititzat que els camps de Le Vernet o el camp de Gurs, i ell ho justifica per la quantitat de retorns que es van produir a Espanya des de les primeres setmanes que se'ls va donar la possibilitat. Segons ell, aquest fet respon: «a que al camp d'Agde es concentrava un nombre molt destacat d'homes poc implicats políticament, civils o soldats republicans rasos que no van militar en cap partit polític i que en el camp es van limitar a sobreviure».[350] A aquesta idea de Lecomte podríem afegir que des de la comissaria especial, que era l'encarregada de gestionar els conflictes polítics que poguessin aparèixer al camp, així com de dur un estricte control i vigilància de tots i cadascun dels moviments dels interns, i investigar aquells que semblessin sospitosos de realitzar una activitat política en clandestinitat, s'havia tramès al responsable de la Oficina de Seguretat Nacional,

346. En referència als refugiats espanyols, en contraposició amb els refugiats catalans comptabilitzats en aquest document emès des de la comandància del camp. *Situation Journalière* (camp d'Agde, 8 de maig de 1939; AMA 14 Z 11).

347. Per citar-ne un exemple: *Rapport du Chef d'Escadron Zwilling sur les incidents ayant marqué l'arrivée à Agde des premier réfugiés catalans* (camp d'Agde, 6 de maig de 1939; ADH 2W620). Inclús el ministre de l'Interior, Albert Sarraut, apunta que: «ton collègue de l'Aude signale une tentative de regroupement, dans la région méridionale, de réfugiés catalans.» Carta del ministre de l'Interior al prefecte de l'Hérault (París, 3 de juny de 1939; ADH 4 M 1800).

348. *Réfugiés Basques internés dans le camp d'Agde. Identifié*. (camp d'Agde, 28 de març de 1939; AMA 14 Z 53).

349. Com els ja citats Javier Rubio, Dolores Pla o Geneviève Dreyfus-Armand.

350. Donald Lecomte, *Approche de l'histoire du camp d'Agde (1939-1944)*..., p. 86-87.

amb seu a Perpinyà, informació confidencial sobre el control i la seguretat dels refugiats al camp d'Agde on destacava: «Au fur et à mesure qu'ils se sont éloignés, dans le temps, des premiers jours passés derrière les fils de fer barbelés, les réfugiés, en général, ont beaucoup perdu de la fièvre politique qui les brulaient presque tous au début de l'exode». En el mateix document M. Mazet torna a destacar repetidament que a diferència d'altres camps, en el d'Agde no s'han comptabilitzat (sense definir-ne més la informació)[351] un nombre d'incidents amb militants i representants polítics molt elevat.[352]

Tanmateix, encara que l'organització i la militància política dins d'Agde no fos molt activa, no va ser insignificant. Aquells refugiats amb compromisos polítics o sindicals abans d'arribar al camp, no els van oblidar un cop van ser concentrats entre filferrades. Es van organitzar internament, sempre sota l'estricta vigilància dels serveis del camp,[353] sobretot del Servei Especial, on el comissari Mazet,[354] no va dubtar en imposar als refugiats sancions lleus com ara: la prohibició per assistir al *parloir* en la visita dels seus familiars, l'obligació de quedar-se tancats a les barraques sense poder sortir a l'exterior, o amb correctius realment greus com per exemple, l'expulsió del camp o l'internament al castell de càstig de Collioure. Als interns se'ls podien aplicar algunes d'aquestes penes quan des de la comissaria especial del camp eren acusats de: moviments sospitosos prohibits entre militants polítics dels diferents recintes que constituïen el camp

351. La informació que especifica el comissari especial d'Agde en aquesta carta al seu superior es pot interpretar de dues maneres: el camp d'Agde realment era un camp amb poca conflictivitat política en relació amb d'altres camps dels sistema concentracionari francès i aquesta teoria aniria en la mateixa línia del que apunta Lecomte o, pel contrari, la informació que vol transmetre M. Mazet estava volgudament «manipulada» per tal que des de l'Oficina de Seguretat Nacional de Perpinyà no posessin en dubte la tasca que ell dirigia des de la seva comissaria del camp d'Agde.

352. Carta del comissari especial M. Mazet al controlador general de l'Oficina de Seguretat Nacional (camp d'Agde, 26 de juliol de 1939; ADH 4 M 1800).

353. Tots i cadascun dels refugiats al camp havia d'omplir una fitxa sota el títol: *Biographie*, on a banda d'haver d'incloure les dades personals més bàsiques (nom i cognoms, lloc i any de naixement, professió abans de la guerra...) apareixia una llarga llista de preguntes sobre la pertinença a partits polítics concretament al PCE, al PSUC i a la JSU, quin paper havien tingut en ell, si havien estat sancionats o exclosos del propi partit, així com si havien militat o pertanyien a alguna organització sindical, havien d'indicar-ne el nom i quin càrrec hi ocupaven. I finalment els demanaven si algun membre de la seva família que restés a França militava en algun partit o sindicat. *Biographie* (camp d'Agde, 23 d'agost de 1939; AN 20000414/14/12).

354. El comissari M. Mazet per la seva actuació al camp semblava que seguia la premissa que s'havia publicat a l'informe sobre *l'État d'Esprit* dels refugiats als camps del sud de França i que des de la prefectura dels Pirineus Orientals s'havia fet arribar a totes les autoritats competents. En relació a com calia tractar i aïllar els «elements polítics perillosos» es deixava clar que: «Le dépistage méthodique des éléments subversifs et leurs isolement dans les camps ou îlots spéciaux accentué la désaffection du gros des réfugiés pour les agitateurs extrémistes». *Rapport sur l'État d'Esprit des Camps* (Perpinyà, 31 d'octubre de 1939; 2 W 622/1).

d'Agde, proclames polítiques contra França, l'entrada de premsa clandestina, la tinença d'armes o material sospitós, qualsevol acte que al comissari del camp o al comissari especial els resultés massa polititzat, per citar-ne algunes. La tipologia de fets i moviments polítics sospitosos per a les autoritats del camp, susceptibles de ser penalitzats era molt divers pel que feia a la categoria i al grau de pena aplicable.

D'altra banda, als militants de partits polítics i sindicats del camp, els estava permès el contacte tant verbalment, al *parloir*, com epistolar, amb d'altres membres dels partits residents a França, sempre i quan els motius fossin coneguts i autoritzats des de la comandància del camp, principalment: distribució d'aliments, de roba, de material de primera necessitat o documentació per tal de facilitar el retorn a Espanya.[355]

Els interns que militaven en algun partit polític al camp d'Agde podien ser membres de partits republicans, comunistes, anarquistes i socialistes, i entre aquests tant podien haver espanyols com catalans. Entre els partits republicans hi havia militants d'Izquierda Republicana (IR), els quals eren una minoria, i d'Esquerra Republicana de Catalunya (ERC), que va tenir un paper destacat en la organització del camp 3 i l'agrupació de refugiats catalans que s'hi van concentrar a partir del maig de 1939. Pel que fa als Partits Republicans, des de les autoritats franceses del camp i des de la prefectura de l'Hérault, no els aixecava una especial sospita d'una militància política molt activa que pogués pertorbar el seu control i vigilància en el dia a dia dels refugiats. També tenien coneixement de l'important grup de republicans catalans establerts a Montpellier, uns 160, homes i dones que pel que sabien: «ne se livrent à aucune agitation politique, n'ont fondé aucune association secrète et semblent apprécier, comme il convient, l'hospitalité dont ils bénéficient».[356] Pel que fa als refugiats interns al camp, també es creia que

355. *Les affaires*, com anomenaven des de la comissaria especial a tots els contactes que havien descobert establerts entre els militants dels partits de l'interior i l'exterior del camp no autoritzats des de la comandància. Un cop l'*affaire* es destapava, l'intern era castigat durant un temps determinat, i si la sanció era ja recorrent, era traslladat de camp per tal de dificultar-ne al màxim la connexió entre les «dues cèl·lules polítiques» de l'interior i l'exterior. Carta del comissari especial M. Mazet al prefecte de l'Hérault (camp d'Agde, 3 de juny de 1939; ADH 4 M 1800).

356. El comissari M. Mazet, adjuntava un llista completa amb tots els noms, els membres que conformaven cada família i l'adreça de tots els refugiats catalans que s'allotjaven a la ciutat: Andreu Colomer, Domingo Pla, Albert Arís, Ramon Junyent, Andreu Boronat, fent esment que el seu germà Roc Boronat vivia a Perpinyà i aviat passaria a viure a la vila d'Agde per ocupar-se de l'organització del seus compatriotes al camp, entre d'altres. Carta del comissari especial M. Mazet al prefecte de l'Hérault (camp d'Agde, 13 de juny de 1939; ADH 4 M 1800).

ERC conformava la «Gauche Catalane, près idéologiquement de l'opinion française moyenne, peuvent être considérées comme désintéressées et sincères».[357] En línies generals, la relació entre els representants d'aquest partit i les autoritats del camp, va ser cordial. També hi va haver membres d'ERC que en algun moment van ser traslladats al camp de càstig de Collioure, però en moments molt aïllats i realment van significar una minoria comparats amb la contundència i la repressió exercida als militants comunistes i anarquistes per part de les autoritats del camp.

Els militants d'Estat Català mantenien una correspondència activa amb el govern català a l'exili i amb Antoni Andreu i Abelló, membre del Comitè Central del Partit i director del *Diari de Catalunya*, en aquell moment instal·lat a la Vil·la Lina de Fréjus (al departament del Var). A Agde es van comptabilitzar 148 militants[358] entre els quals van constituir un Comitè de partit dins el camp: «el [Francesc] Torrent,[359] de Lleida; el [Estanislau] Pedrola, de Reus; el [Josep] Tugues,[360] de Badalona; el [Josep] Tramunt i jo [Francesc Roure] de Barcelona».[361] En línies generals van mantenir una acció discreta dins el camp i només en algun moment molt puntual des del comissariat especial es va tenir constància d'alguna acció concreta. Josep Coll Garriga, de Barcelona, nascut el 17 de setembre de 1909, intèrpret del *Parc-Auto* i membre d'aquesta organització «séparatiste qui rêve de constituer une "Belgique du sud a la Catalogne"» se l'acusava d'haver aprofitat la seva posició al camp i haver falsificat dues cartes, traduint-les al català amb l'objectiu de fer passar per catalans dos companys, un de Múrcia i l'altre de Benicarló «réfugiés espagnoles, non catalans»[362] i evitar que fossin traslladats al camp del Barcarès i poguessin restar al d'Agde. Després de verificar els fets, des de la comandància se'l va enviar a la barraca-presó durant trenta dies com a pena per la seva conducta.[363] El 31 de maig de 1939, Andreu i

357. *Rapport sur l'Etat d'Esprit des Camp* (Perpinyà, 1 de juny de 1939; ADH 4 M 1800).

358. En un Informe dut a terme pel Consell Executiu d'Estat Català a l'exili, el juny de 1939, a banda dels militant al camp d'Agde que eren els més nombrosos, se'n van comptabilitzar: 48 al camp de Bram, 34 al de Septfonds, 25 al del Vernet l'Ariège i una quantitat indeterminada al camp d'Argelès. Jordi Tous i Vallvè, *Antoni Andreu i Abelló. Correspondència política d'exili (1938-1939). D'Estat Català al Front Nacional de Catalunya*, Tarragona, El Mèdol, 1999, p. 26.

359. Nomenat secretari del Comitè del camp.

360. Delegat de Cultura Física del camp 3.

361. Jordi Tous i Vallvè, *Antoni Andreu i Abelló. Correspondència política d'exili (1938-1939). D'Estat Català al Front Nacional de Catalunya*..., p. 133.

362. S'explicitava d'aquesta manera a l'original.

363. Carta del comissari especial Mazet al controlador general de la Seguretat General Nacional a Perpinyà (camp d'Agde, 18 d'agost de 1939; ADH 4 M 1800).

Abelló en una carta adreçada a dos militants al camp, Francesc Roure i Francesc Torrent els informava que des del Comitè Executiu del partit s'estava fent gestions per tal de millorar la vida del interns als camps sempre amb la intenció de poder treure'ls el més aviat possible, amb la possibilitat d'establir-se a França treballant a les grans propietats agrícoles i a les fàbriques dels país o emigrar cap Amèrica, principalment a Mèxic.[364]

Els socialistes al camp eren principalment militants del Partido Socialista Obrero Espanyol (el PSOE) i pertanyents a la seva secció sindical, la UGT. A l'Arxiu Històric de la Fundació Pablo Iglesias d'Alcalá de Henares es localitza documentació en relació als refugiats socialistes. Des de la Comissió Executiva de la UGT de París es va enviar una delegació a cadascun dels camps francesos perquè fes un informe de l'estat dels interns i de les condicions als camps de concentració francesos. De tots se'n conserva l'informe, llevat del d'Agde i Saint-Cyprien. Del camp d'Agde es preserven algunes fitxes fetes per aquests membres de la delegació fent referència a alguns dels dirigents sindicals de la UGT interns al camp.[365] Apareix el nom, els cognoms, l'edat i lloc de naixement, quins càrrecs havien exercit al sindicat i també s'especificava si havia pertangut a alguna altra formació política. Tots els militants d'aquests sindicats estaven agrupats al camp número 1. És també en aquest arxiu on es localitza gran part de la documentació generada al camp pels militants socialistes del PSOE i de les Juventudes Socialistas Unificadas (JSU). Principalment, s'inclouen cartes enviades al Comitè Executiu del Partit Socialista Obrer Espanyol a París per joves interns de les JSU on reclamaven a la Comissió executiva que censuressin l'actitud dels militants del PSOE interns al camp, «los Troskistas, Casadistas, Caballeristas y del demagogo del Besteiro»[366] que volen la divisió entre els militants comunistes i els socialistes que formaven les Joventuts, totes les cartes, una cinquantena, tenen el mateix objectiu i van dirigides al mateix receptor a París.[367] Aquest extracte n'és una

364. Jordi Tous i Vallvè, *Antoni Andreu i Abelló. Correspondència política d'exili (1938-1939). D'Estat Català al Front Nacional de Catalunya…*, p. 152.

365. *Campo de Agde. Fichas Dirigentes UGT* (camp d'Agde, s.d.; FPI-AH-70-3).

366. Carta a la Comisión Ejecutiva del Partido Socialista Obrero Español (camp d'Agde, 7 de juliol de 1939; FPI-AH-70-3).

367. Fundades el març de 1936 com a resultat de la unió de la Unión de Juventudes Comunistas de España del PCE i les Juventudes Socialistas de España. A la tardor de 1938, diferents sectors socialistes dins de les JSU, van expressar la seva disconformitat i la necessitat de desvincular-se de l'organització pel pes i la radicalització que els sectors comunistes estaven agafant, qüestionant el caràcter unitari mentre intentaven atraure bona part dels militants cap a les línies del socialisme. El 10 de març de 1939 joves socialistes de tota l'Espanya republicana es

mostra: «Los abajo firmantes, refugiados en la barraca O 3 del campo nº [núm.] 2 de Agde, protestamos enérgicamente ante esta Comisión por la tan pasiva actitud adoptada por ella, con vistes al movimiento escisionista juvenil, y os pedimos adoptéis una actitud enérgica para cortar este movimiento escisionista, que solo aporta beneficios a les enemigos de la clase trabajadora. La actitud pasiva, es poco revolucionaria. Desenmascaramiento de nuestros enemigos y fortalecimiento de la unidad lo pedimos todos los refugiados que hemos luchado unidos treinta y dos meses de encarnizada lucha contra el fascismo invasor. Esperando que no defraudéis a la clase trabajadora, recibir saludos antifascistas de [signat 43 militants de les JSU]».[368]

Els refugiats comunistes d'Agde eren majoritàriament militants del Partido Comunista Español (PCE) i el Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC), tot i que també se'n comptabilitzava un nombre significant de militants a les Juventudes Socialistas Unificadas (JSU) i al Partit Obrer d'Unificació Marxista (POUM).

A l'Archivo del Partido Comunista a Madrid trobem la documentació original relacionada amb els membres del PCE, del PSUC i de les JSU interns a cadascun dels camp de concentració, les dades recollides fan referència a tots els refugiats espanyols en els camps de concentració francesos, entre els mesos de juny i juliol de 1939.

El camp d'Agde és el segon, per darrera del Barcarès, amb més presència de militants comunistes, amb un total de 2.310 refugiats que afirmen ser militants en un dels tres partits: 869 del Partit Socialista Unificat de Catalunya (d'un total aproximat d'uns 10.000 militants en el conjunt dels camps francesos), 930 del Partido Comunista Español i 511 de les Joventuts Socialistes Unificades de Catalunya. Que representen el 15,60% del total dels militants comunistes que en aquell moment hi havia tancats en tot el sistema concentracionari francès. A Agde del total de refugiats interns, els comunistes representaven el 9,62%, on hauríem de tenir en compte que el % que representaria els militants en partits comunistes a Agde en aquests mesos seria més elevat, ja que el nombre d'interns que s'agafa

van reunir a Madrid per decidir sobre la possible escissió i van acordar reconstruir la Juventud Socialista Española, mentre paral·lelament quadres importants de la JSU s'anaven integrant al PCE, apostant per a la reconstitució de les seves pròpies joventuts, la Unión de Juventudes Comunistas de España.

368. Carta a la Comisión Ejecutiva del Partido Socialista Obrero Español (camp d'Agde, 20 de juliol de 1939; FPI-AH-70-3).

com a base en aquesta mostra és massa alt.[369] Una mica més baix, el 8,51 % representarien els militants comunistes en el total del refugiats espanyols interns als camps al juny i juliol de 1939.

Taula número 10: Quantificació dels militants comunistes (PCE, PSUC i JSU) interns als camps de concentració francesos, juny i juliol de 1939.			
Camps de concentració	**Nombre de refugiats[370]**	**Militants PCE i PSUC[371]**	**Militants JSU**
Agde	24.000	1.799[372] (16,16%)[373]	511 (13,91%)
Barcarès	60.700	2.700 (24,26%)	1.405 (38,25%)
Argelès	11.000	1.201 (10,79%)	318 (8,66%)
Saint-Cyprien	11.000	1.700 (15,27%)	299 (8,14%)
Gurs	19.000	364 (3,27%)	300 (8,17%)
Septfonds	16.500	1.200 (10,78%)	500 (13,61%)
Bram	19.000	1.544[374] (13,87%)	135 (3,68%)
Le Vernet d'Ariège	12.650	622 (5,59%)	205 (5,58%)
TOTAL	173.850 refugiats	11.130 (100%)	3.673 (100%)

Taula de militants comunistes pertanyents al PCE, al PSUC i a les JSU interns als camps de concentració francesos el juny i juliol de 1939. Font: *Informe del PCE con el número de militantes del partido, del PSUC y de las JSU en cada uno de los campos* (s.ll., juny-juliol de 1939; AHPCE Caja97/2.8). Elaboració pròpia.

Van ser els comunistes, a diferència dels socialistes i els anarquistes, els refugiats que van estar més organitzats, duent a terme una militància més activa i desenvolupant una propaganda ideològica i política al camp.[375] A cada barraca es va constituir un «Consell per barraca» format per tres secretaris: el secretari

369. És una xifra massa arrodonida, ja que el 2 de juny de 1939 hi havia 24.099 interns al camp, però durant tot el mes de juny i juliol la xifra va anar baixant considerablement ja que, com s'ha especificat, va coincidir amb el punt més àlgid dels retorns a Espanya i a final del mes de juliol quedaven al camp uns 6.000 homes.

370. Són unes xifres, en línies generals, força altes en relació a d'altres aportades per diferents fonts o autors, com Javier Rubio o Geneviève Dreyfus-Armand, tot i això, aquest document del PCE és molt rellevant en relació a la militància comunista als camps de la qual no disposem de gaire documentació original específica que faci referència a l'activitat política i sindical entre els interns dels camps de concentració francesos.

371. Només en dos dels camps s'especifica els refugiats que militaven en un i altre partit. En línies general, s'apunta només una dada a banda de les que apareixen a la taula. Eren uns 10.000 homes aproximadament els militants al PSUC sumant tots els camps de concentració de França.

372. Pel que fa a les dades que fan referència al camp d'Agde s'explicita que 869 eren militants del PSUC i 930 del PCE.

373. Els % no apareixen en el document original, sí, la resta de dades.

374. En el camp de Bram també s'especifiquen: 1.078 del PSU i 466 PC.

375. Carta del comissari especial M. Mazet al controlador general de la Seguretat General Nacional a Perpinyà (camp d'Agde, 23 d'agost de 1939; AN 20000414/14/9-11).

general, que assenyalava la línia «politicoideològica» a seguir per orientar als companys de partit, a l'interior del camp, que no sabien quin paper podien jugar per mantenir una mínima militància activa, el secretari d'organització, que controlava les activitats polítiques i totes les reunions que es programaven en el camp i el secretari de propaganda que s'ocupava de la cultura i dels esports dins el Consell. A la vegada, a cada camp funcionava un «Comitè de camp» format per un secretari general, un secretari d'organització, un de cultura, un de propaganda, un d'esports i un secretari de direcció. I finalment, els Comitès dels tres camps d'Agde constituïen el «Comitè General del camp», format pel conjunt de tots els secretaris del Comitè de cada camp, menys un, és a dir, disset homes en total. Independentment a aquests consells, es va constituir una «Comissió del camp d'esports», presidida pel secretari general de cada camp, que era l'encarregada d'organitzar tots els tràmits pels esdeveniments festius.[376]

Els militants del PCE interns al camp tenien contacte amb les cèl·lules del Partit Comunista Francès (PCF) de Montpellier, Béziers, Sète i Toulouse a través d'un personatge que a la documentació apareix sota el nom de Jean Pommerat, amb domicili al carrer de l'Homme armé número 18 a Toulouse, que actuava com un dels enllaços entre l'interior i l'exterior del camp «qui permet à des membres dirigeantes du PC hébergés dans les camp, de continuer leurs relations avec le Comité Central du Parti Communiste Espagnol dont l'activité parait se manifester, ainsi, sur notre territoire».[377] Des del comissariat especial encarregat de la Seguretat General de tots els camps de concentració a Perpinyà, el 3 de maig de 1939 es va enviar un carta a tots els comissaris especials dels camps d'Argelès, Saint-Cyprien, el Barcarès, Le Vernet d'Ariège i Agde, avisant que des d'aquest, el d'Agde, es tenia constància d'unes «organisations secrètes[378] dans le camp qui sont en rapport avec les groupement politiques extrémistes français (communistes et anarchistes). Le réfugiés d'Agde porteur de ces documents correspondait lui-même soit par la Poste, soit par l'intermédiaire de visiteurs avec le dirigeant de la cellule communiste d'Agde».[379] La relació entre els militants

376. Vincent Parello*, Un Ailleurs concentrationnaire: le camp d'Agde dans l'Hérault (1939)*, Cahiers d'Études Romanes, 23, 2011. DOI: 10.4000/etudesromanes.679

377. Carta del comissari especial M. Mazet al controlador general de la Seguretat General Nacional a Perpinyà (camp d'Agde, 23 d'agost de 1939; ADH 4 M 1800).

378. En referència als militants dels partits comunistes i/o anarquistes.

379. *Instructions à les commissaires spéciaux des camps* (Perpinyà, 3 de maig de 1939; ADH 4 M 1800).

espanyols de l'interior i els seus contactes de partits francesos a l'exterior, es van dur a terme amb regularitat i va ser un dels temes recurrents que en les cartes i els informes de les autoritats del camp apareixia en repetides ocasions. A nivell local era Etienne André Guillot, nascut a Agde el 3 d'agost de 1899, l'home que el comissari M. Mazet des del camp, però també des de la comissaria de policia de la vila d'Agde, mantenien sota control, doncs tenien la sospita que es tractava del contacte entre els responsables dels partits comunistes del camp i l'exterior com un «ardent militant extrémiste de gauche et fait partie de la cellule locale».[380] De Guillot es va elaborar un informe detallat des de la comissaria especial del camp per a l'Oficina de la Direcció General de la Seguretat Nacional depenent del ministeri de l'Interior francès, on se'n destacaven totes les seves connexions, tant personals com laborals i inclús de militància política dins del Partit Comunista Francès, així com els seus moviments, on van descobrir que estava també en contacte amb Gabriel Mateu, un espanyol domiciliat a Agde. Entre els dos col·laboraven per poder trobar amagatalls segurs pels refugiats que aconseguien escapar-se del camp i una via de fuga que els possibilités poder deixar el país amb unes garanties mínimes.

En una carta del 8 de setembre de 1939 del comissari especial M. Mazet al prefecte de l'Hérault, l'informava que s'havia organitzat una estratègia perquè a partir de les sortides en la campanya de la verema a prop de Béziers de les Companyies de Treballadors Estrangers, de les quals en formaven part deu militants del Partit Comunista Español interns al camp, atraguessin l'atenció de membres del Partit Comunista Francès de la regió que tenien sota sospita, amb l'objectiu de poder-los localitzar, detenir i interrogar exhaustivament. Els espanyols els van dividir en dos grups. Del primer, l'egarenc Narcís Dorach Oliart nascut el 13 de setembre de 1900 n'era el responsable, també formaven part: Eduard Valero Valero nascut a Albacete el 20 de maig de 1902, Enric Busqueta Vergés nascut a Matadepera el 10 d'octubre de 1901 i Virgini Sotos Verbejo nascut a Sabadell el 14 d'abril de 1909. I el segon grup, amb Josep Sandalina Martínez nascut a Badalona al 1911 ,[381] com a responsable, juntament amb Joaquim Blanc Soler nascut a Mataró al 1892, Àngel Blanc Ivern nascut el 1918, Josep Mainou

380. Informe del comissariat especial del camp d'Agde (camp d'Agde, 25 de març de 1939; ADH 4 M 1800).

381. En la segona llista, la informació que hi apareix de cada integrant de grup no és tant completa.

Martín nascut a Blanes el 1906 i Josep Maria Andreu Pira nascut a les Borges Blanques el 1909.[382] L'objectiu de M. Mazet estava clar: «La sortie de ces réfugiés, ce qui nous permettrait, avec les précautions d'usage, d'appréhender aussi bien les auteurs que les exécuteurs de cette propagande criminelle».[383] Però no se'n conserva cap més documentació que ens pugui donar informació de com es van desenvolupar els fets i si el contacte entre els membres del PCE i els del PCF es va arribar a dur a terme tal i com estava previst.

Des de la comissaria especial del camp es mantenia un control detallat de cadascun dels militants comunistes que es consideraven sospitosos de mantenir una activitat política «perillosament massa activa» dins del recinte. Es tenia vigilats els seus moviments, les visites i s'havia recollit tota la informació possible sobre la seva pertinència, militància i activitat anterior a gener de 1939. Entre els homes del PCE més influents dins del camp trobem els tres secretaris generals del partit: Juan Valverde Fuentes, ex-comandant major de la 131a Brigada, nascut a Malgrat de Mar el 12 de març de 1914 i que va ser enviat al castell de Collioure el 14 d'agost de 1939; Fidel Puerto Burgos ex-comandant a la 139a Brigada, nascut a Tarragona el 16 de maig de 1910, que va substituir Valverde quan va ser transferit al camp de càstig, però al cap de pocs dies, el 18 d'agost de 1939, va ser traslladat al camp del Barcarès i Josep Forné Ferreres, nascut també a Tarragona el 24 de juny de 1916, el reemplaçà fins a final d'aquell mes, quan el comandant del camp Benoit-Guyod va emetre la seva ordre d'expulsió.[384]

Una altra de les figures més rellevants del partit comunista al camp va ser l'extinent coronel Manuel Trueba Mirones, nascut a Santander i que en més d'una ocasió va ser traslladat al castell de Collioure com a mesura de repressió ja que segons l'inspector A. Bayle: «Cet individu qui aurait pu, à plusieurs reprises, partir pour la Russie ou le Mexique, n'en a rien fait, car il aurait été chargé par le parti communiste de rester sur place pour regrouper les éléments communistes dispersés dans le camp d'Agde[385] et se tenir prêt à toute éventualité».[386] I és que,

382. *Liste de 10 réfugiés du Camp, ayant la confiance absolue du Parti Communiste* (camp d'Agde, 11 de setembre de 1939; AN 20000414/14/6).

383. Carta del comissari especial M. Mazet al prefecte de l'Hérault (camp d'Agde, 8 de setembre de 1939; AN 20000414/14/5).

384. Carta de l'inspector de la seguretat A. Bayle al comissari de la policia de Béziers (Béziers, 8 de maig de 1939; ADH 4 M 1798).

385. En majúscula a l'original.

386. Germà del també militant comunista Antonio Trueba, qui va organitzar el pas de l'exèrcit espanyol per Le Perthus. Ell va ser el darrer oficial republicà que va entrar a França el 9 de febrer de 1939 per aquest pas fronterer. A França, Antonio es va poder allotjar a Béziers a casa

a banda de tenir sota una estricta vigilància als membres del partit comunista al camp, des de la comandància i amb especial atenció el comissari especial M. Mazet, va ser també entre les files d'aquest partit, on s'exercí amb més duresa la repressió i l'aplicació de les penes màximes a les activitats clandestines, la desafecció i la desobediència entre els seus militants per tal d'aplicar, segons Mazet, «una depuració rigorosa i exemplaritzant».[387]

Cal destacar el judici als oficials espanyols de la Brigada Líster interns al camp d'Agde, que se'ls féu davant del Tribunal d'Apel·lació de Montpeller, condemnats, suposadament, per conductes il·lícites i per traficar amb or. El 5 de juny de 1939 se'ls declarava culpables i es decretava l'ordre d'expulsió del país dels més de seixanta membres[388] d'aquesta Brigada interns al camp. Els afectats van transmetre la seva protesta col·lectiva de la sentència al comandant de camp per tal que li fes arribar al prefecte de l'Hérault i en pogués gestionar el recurs, la petició va ser desestimada pel prefecte que no li va donar curs.[389]

Un altre procés que va generar nombrosa documentació i correspondència va ser el de Manuel Salazar Mauri, nascut a Castissent, Lleida, el 7 de novembre de 1904, militant del PSUC que en el moment de ser registrat per tornar al camp des de l'hospital auxiliar de la Caserna Maraussan de Béziers on havia estat ingressat el mes de juny 1939, li van trobar i requisar un bon nombre de còpies dels *Boletines de información* número 15 i 16, que havien estat prohibits per part del govern francès, així com també dos Butlletins traduïts al català. En el transcurs del seu interrogatori a la comissaria de policia de Béziers, l'intern va declarar que havia estat secretari d'una secció del PSUC quan era professor a Barcelona abans de 1936 i també comissari polític durant la guerra. Un cop a Maraussan, antics companys de partit s'havien posat en contacte amb ell per tal d'informar-lo de l'activitat política que s'estava duent a terme dins de l'hospital. Va afegir que havia estat Benjamin Millat, un metge espanyol encarregat de les guàrdies nocturnes a la caserna Maraussan, qui li havia proporcionat els

del senyor Peyrottes, president del Comitè d'Ajuda Mútua del Front Popular Franco-espanyol de Béziers i encarregat de reagrupar els refugiats comunistes residents per la regió.

387. *Rapport sur l'État d'Esprit des Camp* (Perpinyà, 1 de juny de 1939; ADH 4 M 1800).

388. A la llista que es conserva a l'Arxiu Departamental de l'Hérault, hi figura el nom de 56 dels integrants al grup, dels quals només 7 eren de Barcelona, la majoria eren de Madrid, Galicia, País Basc i Andalusia. *Liste de Certains membres de la Brigade Líster* (camp d'Agde, 4 de juliol; ADH 4 M 1798).

389. Carta del comissari especial M. Mazet al controlador general de la Seguretat General Nacional a Perpinyà (camp d'Agde, 5 de juliol de 1939; ADH 4 M 1798).

Boletines de información, amb l'objectiu que ell els llegís al major nombre d'ingressats a la Caserna i aprofités per endur-se'ls i entrar-los al camp, sense aixecar sospites, quan fos traslladat.[390] Manuel Salazar va ser condemnat i va complir la pena al castell de Collioure per tinença de premsa prohibida.

Des de la secció del Partit Comunista Francès al sud de França, l'agost de 1939 en un comunicat que es va emetre des de Toulouse, s'establien les directrius a seguir per evitar el perill que suposava una gran circulació d'informació entre la seva secció i els Comitès de Camps organitzats pel PCE a l'interior. Des de les prefectures, dels Pirineus Orientals, l'Hérault i la de l'Haute-Garonne es tenia coneixement de com es produïen els contactes entre els comunistes francesos i els refugiats dels camps: «Les dirigeants reçoivent des visites au parloir des camps, des cellules, des comités, sont reconstitués dans chaque ilot. De jour et de nuit, des réunions sont ténues, auxquelles assistants, soit sur la plage [en el cas dels camps d'Argelès, Saint-Cyprien i el Barcarès], dans des barraques, des chefs et des officiers espagnols. On s'efforce aussi de recenser les armes et les munitions cachées par les miliciens, malgré une fouille sévère, pour les mettre à la disposition des dirigeants».[391]

Des del PCE es volia alertar i prevenir de les coaccions que entre els seus militants, però també entre la resta dels interns al camp, podien ser sotmesos per part de les autoritats competents, tant franceses com franquistes, per tal que retornessin a Espanya el més aviat possible, així com els enrolaments forçats a les Companyies de Treballadors Estrangers (CTE) i a la Legió Estrangera també sota pressions per part de les autoritats del camp. En un informe de l'agost de 1939 redactat pel PCF, es proposava elaborar un Butlletí Informatiu sobre les opcions que els refugiats tenien per sortir del camp, quines mesures de protesta es podien prendre des de l'interior per fer front a les coaccions de la comandància, i quins ajuts podien esperar del partit un cop recuperessin la llibertat. S'apuntaven de manera genèrica els objectius dels comunistes francesos vers els seus companys tancat als camps, però no apareixen les mesures concretes que es pretenien dur a terme o com es pensava procedir per introduir els Butlletins Informatius del PCF a l'interior dels camps. Es recordava, alhora, que des dels Comitès dels Camps

390. Carta del comissari especial M. Mazet al controlador general de la Seguretat Nacional a Perpinyà (camp d'Agde, 12 de juny de 1939; ADH 4 M 1798).

391. Informe del prefecte dels Pirineus Orientals al prefecte de l'Hérault (Perpinyà, 19 de maig de 1939; ADH 4 M 1798).

s'havia demanat que s'enviessin cada quinze dies les llistes completes del tots els militants amb l'objectiu de poder portar un recompte detallat de quants refugiats comunistes quedaven interns i per possibilitar un enviament de material (premsa, butlletins, llibres, fulletons,...) d'acord amb el nombre de militants a cada camp. Calia que les fessin arribar en dos sobres, per no aixecar sospites, l'interior a nom de «Charles» i el de fora a l'adreça: «Office Française pour l'Aide aux Réfugiés Espagnols», Square La Bruyère número 4 de París.[392]

Un dels casos que va generar més documentació en relació a la connexió entre el PCF i els de l'interior del camp, va ser *L'Affair Guerrero* com se l'anomenà des del comissariat especial del camp d'Agde en referència a Mariano Guerrero Gutiérrez, un refugiat espanyol militant del PCE que se li van confiscar sense especificar massa: «publications, journaux d'extrême gauche[393] et de document manuscrits apportés du dehors du camp».[394] A l'informe del comissari de la policia d'Agde, Roland Sicard, apareix el nom de la persona que li havia fet l'entrega de la documentació, el francès André Chassefieres, cap de la cèl·lula comunista de la zona.[395] Entre els documents que se li van requisar, en espanyol i en francès, des de l'interior del camp es demanava que se'ls enviés més quantitat de diaris[396] dels que se'ls estava fent arribar fins el moment, ja que els distribuïen entre els tres camps i era complicat que els serveis de seguretat del camp no els detectessin i els hi confisquessin. També se sol·licitava més material pels refugiats que volien aprendre a llegir i escriure i llibres de caràcter general per donar classe a la resta. Finalment, s'incloïen amb noms de pila quins dies es trobarien al *parloir* del camp per a fer l'entrega de tota la documentació.[397]

En l'interrogatori Guerrero Gutiérrez va negar que tingués cap implicació política al camp i cap missió específica encomanada des de l'exterior pel PCF. Coneixia a Chassefieres des del 1938 a Barcelona i el va retrobar quan aquest

392. Aquest informe no va signat ni té cap títol, només apareix: *Confidentiel* (en majúscules) i *Chez camarades. 12 août 1939* (Toulouse, 12 d'agost de 1939; ADH 4 M 1798).

393. A l'informe s'inclou que es tracta de: *l'Humanité*, *Mon Camarade, Ce soir* i *Regards*. Informe del comissari de policia d'Agde (Agde, 26 d'abril de 1939; ADH 4 M 1798).

394. Informe del comissari de policia d'Agde al sotsprefecte de Béziers (Agde, 27 d'abril de 1939; ADH 4 M 1798).

395. En el document no s'especifica cap dada més sobre Chassefieres, tractant-se segurament d'un nom fals.

396. Tornaven a enumerar les publicacions que necessitaven rebre al camp: *L'Humanité*, *Le Populaire*, *La Dépêche du Midi*, *Le Petit Méridional*, *Le Midi-Socialiste*, *La Solidarité*, *Voz* i *Le Travailleur du Languedoc*.

397. El document no té cap encapçalament, només la data (s.ll., 25 d'abril de 1939; ADH 4 M 1798).

passejava per la carretera al costat del camp i van reprendre la relació per mitjà del *parloir* on li havia arribat a portar tabac, queviures i els exemplars de la premsa dels quals se l'acusava, però mai havia tingut sota la seva custòdia el tipus de documentació per la qual se'l volia processar.[398]

En la documentació apareix un últim document que fa referència a aquest tema: un informe del comandant del camp Zwilling on titlla a Guerrero de «militant comunista extremadament polititzat», d'introduir al camp propaganda prohibida i subversiva i l'acusa de desordre i d'indisciplina.[399] A banda de condemnar l'actitud de Guerrero, el comandant també en destacava les mesures de seguretat que des del camp d'Agde s'estaven duent a terme per evitar que aquests casos es repetissin, i recordava que no es podia abaixar la guàrdia perquè, en la seva opinió: «L'Espagnol est fier et orgueilleux. On obtiendra de lui beaucoup si on sait faire vibrer sa corde sensible. La discipline du Camp ne pourra qu'y gagner et le Camp d'Agde[400] se devra d'être un Camp modèle digne de la 16ème Région et du département de l'Hérault[401]».[402]

Processos oberts des del comissariat especial contra militants comunistes espanyols del camp es van donar regularment i a la documentació administrativa generada se'n conserven expedients com els apuntats fins ara, on les dades que contenen permeten entendre les trajectòries polítiques i l'activitat que van poder mantenir dins el camp i que en molts casos els va comportar estar al punt de mira dels cossos de seguretat del camp qui els aplicava unes estrictes mesures de vigilància i control. Un exemple més d'aquesta repressió va ser la que van patir cinc membres del PCE interns al camp, que el 3 de setembre de 1939 van ser enviats al camp de càstig de Collioure. Eduardo Ponce Cruz, nascut a Almeria el 14 d'abril de 1914, i José Huguet Calvero de Sunyer (Lleida) nascut el 18 de març de 1916, se'ls acusava d'intimidar «severement» a l'Inspector del comissariat especial i al propi comissari M. Mazet. I a tres interns més: Alfonso López Camacho nascut a Barcelona el 17 d'abril de 1908, Antonio Senserrich Llivina de

398. Informe del comissari de policia d'Agde (Agde, 26 d'abril de 1939; ADH 4 M 1798).

399. És una acusació que podem llegir en l'informe, però no apareix cap documentació de la comissaria d'Agde o de Béziers on se li imputi cap càrrec o pena formalment. Per tant, desconeixem si Guerrero va ser multat lleument, se'l va traslladar de camp, va ser expulsat del país o se'l va enviar al camp de càstig.

400. En majúscula a l'original.

401. En majúscula a l'original.

402. Informe del comandant Zwilling al sotsprefecte de Béziers (camp d'Agde, 2 de maig de 1939; ADH 4 M 1798).

Cornellà de Llobregat del 22 d'abril de 1908 i Víctor Montaner Gual de Calonge nascut el 23 de març de 1908, van ser acusats de mantenir contactes «il·lícits i sospitosos» amb l'exterior, de proclames a favor del comunisme i d'animar a la resta dels seus companys de camp: «a no deixar-se intimidar per la repressió exercida contra ells pels francesos».[403]

Segons Roc Boronat, representant del govern català a l'exili dins el camp d'Agde, l'activitat dels militants comunistes, majoritàriament espanyols, era molt activa, segons ell, fins i tot «massa», fet que els comportà el trasllat d'un bon nombre d'homes al castell de càstig. Boronat ho descriu amb aquestes paraules a Carles Martí Feced: «Des del pacte Hitler-Stalin [23 d'agost de 1939] les autoritats franceses del Camp empaiten als comunistes amb veritable desfici, ja casi tots són a pa i aigua i destinats a Colliure,[404] són tan rucs i tenen unes activitats tan idiotes que encara no fan un moviment cauen a la trampa. Amb pistola feien fàstic, desarmats fan llàstima. El bo del cas, és que de tot el que passa diuen que en tinc la culpa jo; la policia del Camp ha retingut diverses cartes donant el meu nom i «recomanant-me». Com podeu suposar ni jo, ni cap de nosaltres hem senyalat a cap comunista a les autoritats franceses, ni fem això, ni els fem el joc, ni els ajudem; esdevé que en l'ambient que es mouen, l'únic procediment que dominen és impracticable».[405]

Si els comunistes van ser objecte d'una estreta vigilància i persecució per part de la policia especial del camp i de la guàrdia mòbil, el moviment llibertari i anarco-sindicalista, reagrupats al voltant de la CNT (Confederació Nacional del Treball) i de la FAI (Federació Anarquista Ibèrica), tampoc no van quedar al marge d'escorcolls i detencions.[406] Estaven sota un control estricte pel comissari M. Mazet que en constant comunicació amb el prefecte de l'Hérault, li trametia tota la informació que podia recopilar dels interns «sospitosos que calia tenir sota control». Com el 7 d'abril de 1939, que des del camp li van ser enviades al prefecte les llistes amb els noms de 276 refugiats pertanyents a partits o grups anarquistes:

403. Carta del comissari especial M. Mazet al controlador general de la seguretat nacional a Perpinyà (camp d'Agde, 3 de setembre de 1939; ADH 4 M 1798).

404. «La repressió segueix al camp. Cada dia surten expedicions vers Collioure, i tots aquells que són denunciats com a comunistes immediatament són tancats a "pa i aigua" i al dia següent emmanillats de peus i mans, com si fossin criminals perillosos». Juan Moreu Estrada, *Dans les camps de la Retirada (1939-1940)…*, p. 130.

405. Carta de Roc Boronat a Carles Martí Feced (Agde, 27 d'agost de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 327).

406. Grégory Tuban, *Contrôle, exclusion et répression des réfugiés venus d'Espagne dans les camps du sud de la France. 1939-1944…*, p. 236.

«signalés comme ayant été condamnés en Espagne, avant la révolution, pour des délits ou crimes de droit commun».[407]

De la mateixa manera, el mes de juny de 1939, el prefecte dels Pirineus Orientals es posava en contacte amb el prefecte de l'Hérault per informar-lo que es duria a terme el trasllat d'Antonio González Cruz condemnat pel Tribunal Correccional de Perpinyà a un mes de presó i a la multa de 100 francs per l'entrada irregular a França. Havia estat detingut a Perpinyà, transferit a Béziers el 6 d'abril abans de ser traslladat definitivament al camp d'Agde, a l'informe hi afegia: «Monsieur le Commissaire Central à Perpignan m'ayant fait savoir que l'intéressé était noté à ses archives comme anarchiste, il y aurait intérêt à le faire surveiller spécialement à l'occasion du voyage de Monsieur le Président de la République dans votre département. J'ajoute que j'ai proposé à Monsieur le Ministre de l'Intérieur l'expulsion de cet étranger».[408]

També el 2 de juny de 1939, el comissari especial M. Mazet informava al responsable de l'Oficina de Seguretat Nacional que tenien identificats al camp d'Agde cinc activistes de la CNT que eren molt actius en la seva militància i que tenien constància de què s'havien produït connexions regulars amb grups d'anarquistes francesos, tant per carta com per contacte directe al *parloir*. A Vicente Amorós Crespo de Cullera nascut el 25 de maig de 1902 i a Josep Guillamon Guillamon de Barcelona nascut el 10 d'agost de 1905, se'ls considerava dos dels dirigents de la CNT amb més pes dins del camp. Laurent Santos Cerrado nascut a Miedes de Atienza (Guadalajara) el 12 de novembre de 1909, Pedro Hernández Uribe de Granada nascut el 19 de juliol de 1909 i Ramon Vaqué Agramunt de Flix nascut el 15 de maig de 1899, també membres del sindicat, havien pogut escapar del camp i se'ls declarava fugitius amb una ordre emesa de

407. Carta del comissari especial Mazet al prefecte de l'Hérault (camp d'Agde, 12 de maig de 1939; ADH 4 M 1798).

408. Carta del prefecte dels Pirineus Orientals al prefecte de l'Hérault (Perpinyà, 21 de juny de 1939; ADH 4 M 1798).

cerca i captura[409] des de la comissaria de policia d'Agde i de Béziers.[410]

El 2 de setembre de 1939, Remigio Climent-Ferrer, nascut el 27 d'agost de 1895 a Barcelona, així com Esteban Rovira-Bori, nascut el 14 d'abril de 1897 també a Barcelona, figuraven en aquestes llistes d'anarquistes interns al camp que des de la comissaria especial pretenien tenir sota un control estricte, si després d'un dels registres rutinaris se'ls trobava material susceptible de ser considerat subversiu o amb un «perillós contingut polític», eren sancionats o enviats al castell de Collioure si es creia que la pena era més greu o havia de ser exemplaritzant.[411] Just un dia després, el 3 de setembre, el mateix comissari Mazet, informava que havien estat transferits al camp de càstig com a: «anarchistes à surveiller étroitement».[412] Tanmateix el 4 de setembre era traslladat també des del camp, Juan Ballesteros Hernández de Motril nascut el 3 d'octubre de 1902 i militant i membre destacat de la CNT-FAI dins d'Agde. Primer se'l va retenir i va estar empresonat dins la presó del camp per haver establert contactes amb anarquistes francesos i espanyols residents a la vila d'Agde i que li havien proporcionat material per introduir dins el recinte clandestinament. Des del comissariat especial del camp es considerava que un personatge tant rellevant a nivell intern dins dels militants anarquistes i amb contactes importants amb l'exterior, no era segur tenir-lo dins del camp i van pressionar al comandant Benoit-Guyod fins que aquest en va decidir i autoritzar el seu trasllat a Collioure.[413]

A les seves memòries Pelai Vilar explica, com a mitjan setembre de 1939, pocs dies després de signar-se el pacte germano-soviètic, les dretes franceses

409. No hi ha cap altra documentació en relació a aquest cas on s'especifiqui si van detenir als tres refugiats, si aquests es van poder establir a França o si van poder fugir a l'estranger, que era l'opció desitjada pels interns que aconseguien escapar-se dels camps. En algunes cartes apareixen adreces i contactes, amb noms en clau, disposats a acollir els militants espanyols a Suècia i Dinamarca. Era a través dels partits polítics o sindicats que se'ls ajudava a poder sortir de França. En el cas del camp d'Agde hi ha un nom que es repeteix en diversos documents a l'hora d'ajudar a tramitar la marxa cap a Suècia de militants anarquistes: «Andersen» d'Stockolm. No apareixia cap dada més a les cartes que s'enviaven entre els membres del partit i que en algun moment eren interceptades pels guàrdies del camp o inclús arribaven a la comissaria especial del camp. Carta del comissari especial Mazet al controlador de l'Oficina de Seguretat Nacional (camp d'Agde, 2 de juny de 1939; ADH 4 M 1800).

410. Carta del comissari especial M. Mazet al controlador de l'Oficina de Seguretat Nacional a Perpinyà (camp d'Agde, 2 de juny de 1939; ADH 4 M 1800).

411. Carta del comissari especial M. Mazet al controlador de l'Oficina de Seguretat Nacional a Perpinyà (camp d'Agde, 2 de setembre de 1939; ADH 4 M 1800).

412. Carta del comissari especial M. Mazet al controlador de l'Oficina de Seguretat Nacional a Perpinyà (camp d'Agde, 3 de setembre de 1939; ADH 4 M 1800).

413. Carta del comissari especial M. Mazet al controlador de l'Oficina de Seguretat Nacional a Perpinyà (camp d'Agde, 4 de setembre de 1939; ADH 4 M 1800).

tenien una raó de pes en què sustentar el seu anticomunisme i desfermaren una campanya de persecució sobre aquell que semblés que simpatitzava amb la causa marxista. A l'interior del camp d'Agde es va traduir en una autèntica «cacera de bruixes». Les més altes autoritats van fer detenir a tots els caps i oficials sospitosos de mantenir lligams amb els partits marxistes. La resposta entre els interns no es va fer esperar, fossin de la tendència política que fossin, tots els refugiats van iniciar una vaga de fam en protesta per les mesures adoptades. A l'hora del dinar no es presentà cap refugiat a buscar el seu plat. El dia següent el comandant del camp, el tinent coronel Lamotte, va decidir que en el primer àpat del dia faria formar al refugiats per a servir-los el menjar. Quan els interns es presentaren, van formar, i amb el plat ple el van deixar a terra i van sortir de les barraques, inclús els malalts de la Infermeria Central van refusar el que se'ls serví. L'endemà quan a l'hora de l'àpat des de la comandància van veure que la vaga continuava, van fer venir una companyia d'Infanteria, baioneta en mà, col·locant-se davant dels refugiats que pretenien repetir l'acte del dia anterior. En el moment màxim de confrontació, el doctor Pelai Vilar va començar a cantar «La Marsellesa» i el grup de refugiats s'hi va afegir tots a una. Ningú no es va moure del lloc fins que, finalment, un oficial de la guàrdia mòbil es va acostar al capità i li parlà a cau d'orella. Amb un crit el capità va ordenar als seus homes que es retiressin.[414]

Aquest va ser un dels moments que la pressió d'un grup important d'interns féu que disminuís la implementació de les mesures de control i repressió per part de les autoritats del camp. L'episodi, però, més rellevant i que va generar un major nivell de cohesió dels refugiats i en conseqüència una repressió més brutal per part de les forces policials i de vigilància del camp per ordre de l'alt comandament, va ser la vaga del 6 i 7 de juliol de 1939 en contra dels allistaments forçats a les Companyies de Treballadors Estrangers. Al capítol referent a les CTE, el cinquè, se'n descriuen detalladament els fets, la protesta dels refugiats i les mesures repressores de les autoritats franceses per a contenir-les.

Entre els refugiats espanyols i catalans del camp d'Agde, hi havia civils, intel·lectuals, artistes, treballadors agrícoles, obrers industrials, interns poc

414. Pelai Vilar i Canales, *Guerra i exili: memòries d'un metge català a la sanitat militar republicana, 1936-1942*..., p. 216.

polititzats, però també líders polítics i sindicals, compromesos amb la causa republicana i disposats a seguir amb la seva militància a l'interior del camp, encara que això comportés arriscar les poques condicions que tenien a Agde en relació a d'altres camps i, sobretot, patir físicament la repressió si eren transferits al temut castell de càstig de Collioure en qualsevol moment que des de la comandància del camp o des de la comissaria especial de M. Mazet en decidís el trasllat. Si en línies generals, perquè van haver excepcions, els refugiats militants en partits republicans o en partits socialistes van poder portar una vida sense massa contratemps pel que fa als registres, els controls i la vigilància dels serveis de seguretat del camp, ja que la seva activitat política i de militància era poc activa i se'ls considerava alhora «poc perillosos en els fets i la forma», els anarco-sindicalistes de la CNT i la FAI, els comunistes del PCE, del PSUC i en menor mesura del POUM, ja que en nombre no se'n comptabilitzaven tants al camp, van estar contínuament sota sospita, sent objecte d'una estreta vigilància que, en la majoria de casos, va tenir com a conseqüència sancions que podien comportar: penes d'aïllament, trasllats al camp especial de Collioure o expulsions del territori nacional, com a conseqüència d'una acció més activa i continuada desenvolupada tant a l'interior del camp com en connexió amb els companys del partit o amb els seus homòlegs francesos a l'exterior.

A Agde, per la correspondència dels refugiats amb membres del darrer govern de la Generalitat durant la Guerra Civil i que en aquell moment també eren a l'exili, amb personatges com Josep Maria Trias Peitx[415] i per les impressions que han deixat escrites a les seves memòries, així com la documentació generada a l'interior del camp per les autoritats franceses, tenim constància que les principals discrepàncies polítiques que es van generar, es va donar entre militants d'Esquerra Republicana de Catalunya i membres de la Unió de Rabassaires i Estat Català per una banda i els del Partit Socialista Unificat de Catalunya i el Partit Comunista Espanyol per l'altra. I és que aquesta ruptura

415. Josep Maria Trias Peitx, militant d'Unió Democràtica de Catalunya des dels seus inicis, tingué un paper polític clau durant la Guerra Civil i els primers anys d'exili a França. Durant el conflicte destacaren les seves actuacions per salvar persones perseguides per motius de consciència a la rereguarda de Catalunya i per les gestions efectuades entre la República i el Vaticà. Els primers anys de l'exili centrà els esforços a donar suport a milers de refugiats catalans i espanyols a sortir dels camps de refugiats i, a les portes del retorn de la democràcia, encara intervingué en el primer congrés d'UDC (Unió Democràtica de Catalunya) després de la dictadura. Per ampliar més informació sobre aquesta figura, vegeu: Gemma Caballer i Queralt Solé, «Aproximació a la biografia política de Josep Maria Trias Peitx», *Cercles. Revista d'Història Cultural*, número 15, 2012, p. 165-181. https://doi.org/10.1344/%25x

entre els partits republicans catalans i els comunistes era gairebé irreversible.[416] Els llocs significatius, de responsabilitat i de presa de decisions havien d'estar en mans de republicans catalans, els militants d'ERC van ser majoria dins el camp 3 d'Agde, i tenien també militants en els camps 1 i 2, aconseguint d'aquesta manera un gran representativitat i comoditat a l'hora de demanar i negociar amb les autoritats franceses possibles millores pels catalans al camp i excloent sense excepcions els comunistes catalans i també els espanyols (PCE i POUM principalment),[417] Agde exemplificava d'aquesta manera l'organització de l'exili català en els anys immediatament posteriors a la derrota de 1939.[418]

Algunes van ser les mostres, sobretot per carta, de les confrontacions polítiques que es van produir a l'interior del camp entre ambdós blocs. Josep Pla Brunet en una carta a Antoni Escofet des del camp d'Agde li matisa: «De política no te'n parlo per no ésser mes llarg sols et comunico que afortunadament al passar la frontera vaig desfer-me del PSU un altre dels culpables de la destrossa de Catalunya i de l'assassinat avui dels nostres germans, torno a ésser on era, defensor acèrrim de la meva pàtria[419] junt amb tots els catalans sense diferenciació per qüestions socials i religioses».[420] O Pere Puig també li explica que el cap del camp 3 és Luis León: «Un Tinent coronel, castellà i comunista, i els seus col·laboradors també.»[421] Aquest va ser un conflicte destacat ja que, va ser tant forta l'oposició dels catalans des de l'interior del camp, però també la manifestada per personatges rellevants del que quedava del darrer govern català a l'exili, que en pocs dies van aconseguir que el comandant del camp Benoit-Guyod, substituís a León, pel «Tinent coronel Ricardo Sala Ginesta, també espanyol però "fervent catalanista", maçó i més afí a les línies federalistes d'Esquerra.»[422]

416. Francesc Vilanova, *Exiliats, proscrits, deportats*..., p. 54

417. Denis Peschanski, *La France des camps. L'internement 1938-1946*..., p. 48-52; François Godicheau, «Les courants politiques antifranquistes: 1931-1939», a: *Républicains espagnols en Midi-Pyrénées. Exil, histoire et mémoire*, Toulouse, Presses Universitaires du Mirail, 2005, p. 46-55.

418. En el capítol quart sobre l'organització dels catalans al camp d'Agde es desenvoluparà àmpliament aquesta idea.

419. En majúscula a l'original.

420. Carta de Josep Pla Brunet a Antoni Escofet (camp d'Agde, 18 de juny de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 386).

421. Carta de Pere Puig a Carles Pi i Sunyer (camp d'Agde, 10 de maig de 1939; AFCPS Ca16Cp534).

422. Informe enviat a Josep M. Trias Peitx sobre els diferents camps del sud de França (camp d'Agde, 3 de juny de 1939; CEHI-UB FP(Trias)3(1)C(26)).

3. ORGANITZACIÓ I VIDA QUOTIDIANA AL CAMP

> «Comme tous les autres camps, celui d'Agde est commandé par un officier supérieur de garde républicaine mobile, disposant de corps de troupe pour la surveillance, et de services pour assurer aux internés un régime normal d'existence. C'est un curieux et pittoresque spectacle qu'il offre au visiteur, avec ses cent cinquante baraques fourmillantes de monde, ses cuisines, ses magasins à vivres, son parc du génie, ses hôpitaux-infirmeries, son train abondant en véhicules, ses interprètes, ses chantiers de travail et sa garnison française. On y trouve, d'ailleurs, tous les organes administratifs d'une ville moyenne, y compris son système propre d'adduction d'eau, ses moyens de lutte contre l'incendie, son bureau de poste et jusqu'à son commissariat de police!».

Paul George Benoit-Guyod,[423] «Au Camp d'Agde avec les Espagnols», *Le Monde Illustré. Mirror du monde*, 26 d'agost de 1939.

3.1. LA DIRECCIÓ DEL CAMP, L'ENQUADRAMENT DELS REFUGIATS I LA VIGILÀNCIA

El camp d'Agde era dirigit per un oficial superior francès de la Guàrdia Mòbil Republicana (GMR),[424] comandant del camp com a màxima autoritat,[425] que assumia la responsabilitat en la vigilància, el manteniment de l'ordre i la disciplina dels interns, els Serveis Generals, el Serveis d'Infraestructures, de la Intendència i de Sanitat del camp, així com de la coordinació dels diversos serveis interiors de cadascun dels tres camps. En totes les tasques estava assistit per un oficial superior adjunt de la GMR; i per a la vigilància general comptava amb un batalló d'Infanteria i nombrosos escamots d'aquesta Guàrdia Mòbil. Segons el *Plan d'Organisation Générale du Camp d'Agde* –que es localitza entre la documentació administrativa del camp a l'Arxiu Departamental de l'Hérault–, eren cinc els Serveis Generals del camp que depenien directament de l'alt comandament: els Serveis Generals o Administratius, els d'Enginyeria i Infraestructures, el de Proveïment i Intendència, el Sanitari i el *Parc-Auto*:[426]

Els Serveis Generals o Administratius del camp comprenien: l'Oficina del comandant, l'Oficina d'Informació amb el Servei d'Interpretació i el *Bureau de Recherche* i l'Oficina Central de Policia del camp on estava ubicat el Servei Central de Policia.[427] Aquest servei donava cobertura als tres camps simultàniament. Era

423. Comandant del camp d'Agde entre el 16 de maig i el setembre de 1939.

424. En francès de *Garde Mobile Républicaine* (*GMR*).

425. Aquest, com tota la resta de comandants dels camps dels sistema concentracionari francès, eren dirigits pel general Ménard, la màxima autoritat de tots els camps, que a la vegada havia de retre comptes a Édouard Daladier com a primer ministre i ministre de Defensa Nacional i de la Guerra i a Albert Sarraut, ministre de l'Interior del govern francès.

426. *Plan d'Organisation Générale du Camp d'Agde* (camp d'Agde, s.d.; ADH 2 W 620).

427. *Règlement Générale du Camp d'Agde, annexe nº6, Service d'Information, de recherches, d'interprète* (camp d'Agde, 1 d'abril de 1939; ADH 2 W 620). Cal apuntar que aquest annex era l'únic que apareix al Reglament General del camp classificat com a *Secret*.

dirigit pel cap d'esquadró adjunt al comandant de camp i secundat pels oficials intèrprets de la llengua francesa.[428] S'allotjaven en barraques reservades per a ells més sòlides i aïllades, millor condicionades i mantingudes que les del tipus «Génie» dels refugiats, situades a l'exterior de les filferrades.

Les principals funcions d'aquest servei eren:[429]

- Mantenir el control de totes les persones que creuaven les portes del camp per visitar a un intern.
- Respondre les sol·licituds d'informació de les famílies dels refugiats o de tercers. Es mantenia un registre absolut i minuciós, de totes les cartes i telegrames que es rebien en aquesta oficina amb peticions d'informació d'interns; es feia una còpia de les respostes que se'ls enviava i s'arxivaven en un fitxer amb data d'entrada i sortida, nom del refugiat, nom de la persona que demanava la informació, motiu de la carta, entre d'altres.
- Centralitzar totes les demandes d'aquelles persones que volien concertar una visita amb el comandant del camp. Se li demanaven les dades i eren trameses a l'Oficina del comandant.
- Traduir al francès tots els documents en llengua espanyola que el comandant considerés oportú.
- Assegurar un servei d'oficials d'intèrprets en llengua francesa i espanyola, per reclamar-los des de les autoritats militars del camp en cas que necessitessin traducció. Aquests intèrprets contactaven diàriament amb els oficials superiors espanyols per informar-los sobre les necessitats o els fets que poguessin influir en l'estat d'ànim i la moral dels interns. També estaven en contacte directe amb el comissari especial, els inspectors de policia del camp i amb la comissaria de policia d'Agde, per poder seguir o empresonar qualsevol individu que els semblés sospitós de tenir una conducta inadequada.

D'aquest servei en depenia l'anomenat Servei de Reclamacions del Refugiat, on els interns podien exposar les demandes que consideressin

428. Jaume Ángel va ser fins el setembre de 1939, l'intèrpret del comandant francès al camp i s'allotjava a la barraca d'oficials número 2 del camp 3 (camp d'Agde, 11 d'agost de 1939; CEHI FP(Trias)3(1)bI).

429. *Règlement Générale du Camp d'Agde, annexe nº5, Consigne pour le bureau de renseignements* (camp d'Agde, 13 de març de 1939; ADH 2 W 620).

pertinents als seus caps de barraca, que a la vegada ho trametien als caps de camp a través del comandant de grup. Aquest era en teoria el funcionament del servei, a la pràctica tal i com apareix al Reglament General del camp d'Agde del 13 de març de 1939, cap de les reclamacions o queixes presentades pels interns va ser admesa a tràmit.[430] A la documentació oficial, mostra del poc interès que els despertava a les autoritats a qui anaven dirigides, no apareix una informació massa detallada sobre quines eren aquestes reivindicacions presentades pels interns. De manera molt general, només s'apunta que estaven relacionades amb la quantitat i qualitat de menjar que se'ls repartia, així com amb la falta de mantes que es distribuïen a cada barracó, quantitat que trobaven totalment insuficient. Llevat d'aquestes dues consideracions, no se n'esmenta cap especificació més.

En depenia també el Servei Especial de Policia, amb un comissari al capdavant d'una comissaria especial com a centre d'operacions. La seva missió principal i per la qual aquest servei va ser posat en marxa va ser la detecció de possibles «indésirables» sospitosos de dur a terme una activitat política prohibida a l'interior de les filferrades. Durant les primeres setmanes de vida del camp, era el comissari de la policia de la vila d'Agde el que s'encarregava d'aquesta tasca, però aviat es va veure superat per la burocràcia per una banda, i per la gestió de la vigilància al camp per l'altra, i el 17 de març de 1939 quatre inspectors de la Seguretat Nacional, els comissaris Rey, Pouzol, Campo i Bru,[431] van ser destinats al camp per a rellevar-lo. El 19 d'abril de 1939 i a causa de l'augment d'interns al camp, Albert Sarraut des del ministeri de l'Interior va autoritzar l'enviament de dos inspectors més: M. Mázet i Cru, destinats des de la comissaria especial d'Argelès. A partir de l'1 de maig,[432] el comissari de policia especial, M. Mazet, sotscap a Sète, va ser nomenat comissari especial del camp. Entre les seves tasques principals i per instruccions ministerials de l'11 de maig de 1939,[433] havia de confeccionar una llista completa de tots els interns amb les dades de caràcter personal, però sobretot amb allò que fes referència a la seva militància política per tal de controlar aquells individus sospitosos de poder organitzar-se a l'interior. De la mateixa manera, des de la comandància del camp

430. *Règlement Générale du Camp d'Agde* (camp d'Agde, 13 de març de 1939; ADH 2 W 620).

431. Donald Lecomte, *Approche de l'histoire du camp d'Agde (1939-1944)*..., p. 53-54.

432. Nomenat el 25 d'abril de 1939 pel ministre de l'interior Albert Sarraut.

433. *Personnel dans les Camps. Camp d'Agde* (camp d'Agde, s.d.; AN 20000414/15/1).

es va encarregar a la comissaria especial, la revisió de tota la correspondència que rebien els interns al Servei Postal, així com la vigilància i l'organització dels controls de les entrades al *parloir*.

Un altre dels serveis, el d'Enginyeria i Infraestructures o *Service du Génie*, era l'encarregat de la construcció, el condicionament i el manteniment dels tres camps. Tropes franceses especialitzades d'enginyers van ser les encarregades de la distribució d'aigua per tot el recinte, de la seva canalització fins els lavabos –la zona destinada a la higiene dels refugiats– i també de la connexió de les ràdios a cadascun dels tres camps, la instal·lació dels *haut-parleurs*[434] i de les torres de llum per tot el terreny. El material elèctric va ser llogat a la Compagnie Electrique du Midi,[435] que va concedir a l'alt comandament unes tarifes especials,[436] molt reduïdes, per possibilitar la il·luminació durant tota la nit dels «camins» que quedaven entre les barraques, facilitant-los així la vigilància. Aquestes tropes d'enginyers estaven instal·lades en barraques al costat del camp, a la part exterior de les filferrades, n'ocupaven deu en total: tres grans, sis petites i una cuina. Disposaven d'un magatzem on desaven tot el material que necessitaven per a les tasques de manteniment, aquest espai estava dins del camp a prop de l'entrada principal, a tocar de la carretera cap a Sète. D'aquest servei en depenien directament diversos grups de refugiats espanyols del camp, organitzats en «equips de treball» de diferents classes: manobres, fusters, paletes, pintors, electricistes, entre d'altres.

434. «Monsieur Roger loue à Monsieur Zwilling une installation complète de sonorisation du camp, comprenant un microphone, un amplificateur grande puissance, trois groupes de 4 haut-parleurs déposés dans les camps 1, 2 et 3, et tout le matériel nécessaire au bon fonctionnement de l'installation. Pendant toute la durée de la location, M. Roger [Monsieur François Roger] assurera la bonne marche des appareils et effectuera à ses frais toutes les réparations qui pourraient être nécessaires à l'exception de celles pouvant prévenir d'une destruction volontaire ou causée par négligence. Cette location est faite pour une période de six mois à compter du 1er Avril 1939 moyennant le prix forfaitaire mensuel de deux mille quatre cents francs. Le présent contracte est renouvelable par toute reconduction pour les semestres à venir; il pourra toutefois être dénoncé par l'une ou l'autre des parties après préavis d'un mois à l'expiration du deuxième semestre 1939». Contracte entre el comandant del camp Zwilling i François Roger (ràdio-electricista) (camp d'Agde, 7 d'abril de 1939; ADH 2 W 620).

435. Llogant-los: 16 comptadors distribuïts per tot el camp, 1 subestació i un motor elèctric a cadascú dels tres camps. S'especificava que la durada del contracte dependria de l'ocupació del camp per part dels refugiats espanyols. Mentre ells hi fossin, el contracte entre el comandant del camp i la Compagnie Electrique du Midi, seguiria vigent. *Police d'Abonnement d'Eclairage, numéro 1662* (camp d'Agde, 1 de març de 1939; ADH 2 W 620).

436. Amb un cost total de 19.126,05 francs, que incloïa la construcció de la línia d'alta tensió, el muntatge de tots els posts de transformació al camp, els materials, la mà d'obra i la instal·lació de la línia de baixa tensió per alimentar la moto-bomba, entre d'altres. Informe redactat des de la Compagnie de Distributions Electriques du Midi (Toulouse, 20 de març de 1939; ADH 2 W 620).

A l'esquerra un dels «equips de treball» formats per refugiats del camp dedicats a tasques de fusteria, i a la dreta un «equip» de manobres amb dos membres de les tropes franceses d'enginyers especialitzades, que els dirigien en les seves tasques. Camp d'Agde, juliol de 1939. Collection J. Vilamosa-Agde.

A l'Arxiu Departamental de l'Hérault hi ha dipositada nombrosa documentació pel que fa al material del qual disposava aquest servei, gran part però, fa referència a la darrera etapa del camp, a l'octubre de 1939, quan a Agde quedava una petita quantitat de refugiats espanyols i des de la comandància es va elaborar un inventari exhaustiu per tal de saber quins materials i en quines quantitats cedien a les tropes txeques que, en aquell moment, ja ocupaven el camp.[437]

Taula número 11: Inventari d'alguns dels materials del Servei d'Enginyers del camp d'Agde, octubre 1939

Quantitat	Concepte
301	Taules grans (2m x 1m)
118	Taules mitjanes (1,5m x 0,80m)
237	Tamborets
409	Bancs grans (de 2m i més)
56	Cadires de fusta d'oficina
4	Butaques de fusta
2	Armaris
10	Prestatges
1	Mostrador
1	Rebost

437. *Etat du matériel du Génie (matériel divers)* (camp d'Agde, 15 d'octubre de 1939; ADH 2 W 620).

610 metres	Fil elèctric
6 metres	Cadena
8.000 unitats	Cargols galvanitzats
1 unitat	Forja
32 unitats	Bigues (d'avet i de pi)
3.000 unitats	Estaques
528 metres	Filferrada
20 unitats	Finestres (1,5m x 1m)
22 unitats	Interruptors
230 unitats	Bombetes (de 100 i 75 Wts)

Un exemple d'alguns dels productes que apareixen a l'inventari de materials del Servei d'Enginyers del camp a l'octubre de 1939, el document complet consta de nou pàgines. Confeccionat i signat pel comandant del camp dels refugiats Lamotte i pel comandant Mounier, al capdavant de les tropes txecoslovaques. Font: *Etat du matériel du Génie (matériel divers)* (camp d'Agde, 15 d'octubre de 1939; ADH 2 W 620).

Del Servei d'Enginyeria i Infraestructures en depenia directament el Servei d'Evacuació d'incendis del camp. Des de la comandància s'havia establert un pla de xoc ràpid i eficaç per tal d'evitar una catàstrofe de primer ordre en cas que s'iniciés un incendi. Les barraques havien estat construïdes amb materials fàcilment inflamables, el seu interior tot de fusta i els matalassos de palla, feia que l'extinció depengués del temps de reacció. Els «soldats-bombers», dependents de la Guàrdia Mòbil Republicana, dedicats exclusivament a aquesta tasca, estaven situats al centre del camp, a prop del mirador, i comptaven amb un sistema de prevenció i evacuació d'incendis molt exhaustiu, amb mesures de vigilància i d'evacuació, el més destacat, la construcció d'un gran dipòsit d'aigua al centre del camp 1.[438] Els homes que pertanyien a aquest servei s'allotjaven en tres barraques fora de les filferrades.[439] En el Reglament General del camp s'especificaven les mesures que calia seguir per tal d'evitar que es provoqués un incendi, i les que s'havien de prendre en el menor temps possible, si es detectaven flames a qualsevol dels espai del camp:

- Les mesures preventives: estava totalment prohibit fumar o fer foc a dins de les barraques. S'havia informat als interns que durant el dia, a la mínima espurna, calia que aconseguissin de la cuina del seu camp o

438. Al plànol dels tres recintes del camp que s'adjunta a la pàgina 98, dins el segon capítol, apareix ubicada la cisterna d'aigua al centre del camp 1 i el post de bombers a l'espai situat a l'exterior del camp.

439. *Règlement Générale du Camp d'Agde, annexe nº2, Consigne Générale contre l'Incendie* (camp d'Agde, 13 de març de 1939; ADH 2 W 620).

de les cuines veïnes qualsevol recipient amb aigua per tal d'apagar-la de seguida. I durant la nit, tots els recipients que es tenien a l'abast s'omplien d'aigua i es deixaven arrenglerats a la barraca per poder actuar el més ràpid possible en cas d'incendi.

A cada camp s'havia organitzat un grup de 50 homes anomenat «piquet d'incendi», amb nombrosos mitjans a l'abast per a combatre el foc en cas que fos necessari: dos extintors sobre rodes a cada camp, dues motobombes[440] de la Guàrdia Mòbil Republicana sota la custòdia de l'escamot mòbil número 536 al camp i una eventual al poble d'Agde, dos camions cisterna que cada nit eren reomplerts, dues boques d'incendi i el dipòsit d'aigua al centre del camp 1.

- Les mesures a prendre per part de la caserna de la guàrdia del camp en cas d'incendi: protocol d'actuació establert que es fonamentava en sis fases:
  A. S'alertava el «piquet d'incendi» i als oficials espanyols perquè donessin el senyal d'alarma a la seva barraca i als conductors dels camions cisternes.
  B. Es telefonava a la caserna de la Guàrdia Mòbil Republicana (al número de telèfon 9) del camp per a demanar les dues motobombes i també a la caserna a Agde perquè preparessin la que tenien a la seva disposició per si havia de ser enviada.
  C. Es telefonava als bombers d'Agde per demanar-los que obrissin la clau d'aigua per tal que arribés a les dues boques d'incendi del camp.
  D. S'informava al comandant del camp del que estava passant.
  E. El militar de més alta graduació de la Guàrdia Mòbil Republicana prenia el comandament en l'extinció de l'incendi.

En aquest punt de l'activació del protocol, des de la caserna de la Guàrdia Mòbil Republicana s'enduria el control i la vigilància entre els interns per evitar fugues aprofitant l'incident. És per això, que excepte que es produís un incendi a la caserna de la guàrdia del camp, el personal militar enquadrat en aquest recinte,

440. Màquina que facilita l'ús de l'aigua per mitjans terrestres en l'extinció d'incendis, s'utilitzen grups motobomba o vehicles contra incendis que faciliten que l'aigua a pressió pugui ser emprada a través de mànegues.

mai participava en l'extinció.

Un altre dels serveis del camp va ser el d'Intendència i Proveïment: encarregat de l'aprovisionament de productes per a l'alimentació dels interns i la seva distribució als caps de cada camp que els adjudicaven a les respectives cuines per què des d'allà el poguessin repartir en cadascun dels dos àpats centrals diaris.[441] D'aquest servei en depenia el Servei de Subsistència que vetllava per la distribució de roba entre els refugiats, el subministrament de la palla pels matalassos de les barraques, el carbó, la fusta, els estris per a les cuines i el material comunitari, com galledes o mànegues.[442]

El Servei anomenat *Parc-Auto* se situava a l'exterior de les filferrades dels tres camp, però dins del perímetre del camp a tocar de la Caserna Mirabel, on ocupava entre dues i tres barraques de fusta per allotjar els responsables d'aquest servei i s'aparcaven els vehicles propietat del camp. A l'exterior també es localitzava la cisterna de benzina que utilitzaven per omplir els dipòsits dels vehicles. Des d'aquest servei se supervisaven tots els transports interiors i exteriors del recinte, així com el subministrament de l'aigua potable al camp en camions cisterna, el transport de productes peribles, l'evacuació del camp en cas d'incendi i el taller mecànic. Formaven part del *Parc-Auto*: divuit camions Ford V8, dos camions Ford 4, cinc cotxes, quatre camions-cisterna petits, un vehicle pel Servei Sanitari, un sidecar i un camió que s'utilitzava com a taller mòbil.[443] Entre la documentació referent a aquest servei dipositada a l'Arxiu Departamental de l'Hérault, apareixen les marques i les matrícules detallades de cadascun del vehicles.[444] Una seixantena de refugiats espanyols, sense sortir del camp, van estar a les ordres dels encarregats del *Parc-Auto* fent tasques, principalment, de manteniment dels vehicles.

441. Tenia una importància cabdal en l'organització general del camp, ja que del seu bon funcionament en depenia l'alimentació i l'abastiment d'aigua potable dels refugiats. Es dedicarà un apartat específic dins d'aquest capítol per a tractar-ne la seva estructura, els proveïdors de la intendència del camp, les seves mancances, entre d'altres.

442. *Etat du matériel du Matériel d'Intendance* (camp d'Agde, 15 d'octubre de 1939; ADH 2 W 620).

443. *Etat du matériel du Parc-Auto* (camp d'Agde, 15 d'octubre de 1939; ADH 2 W 623).

444. *Etat du matériel Parc-Auto* (camp d'Agde, 11 d'octubre de 1939; ADH 2 W 623).

Alguns dels refugiats espanyols destinats al Servei del *Parc-Auto* del camp.
Collection J. Vilamosa-Agde.

I el darrer dels serveis del camp, el Servei Sanitari:[445] dedicat a l'organització del sistema mèdic, a la supervisió de l'estat de salut de tota la població del camp, tant dels refugiats espanyols com dels militars francesos i les autoritats franceses, la higiene general del camp, de les tres infermeries a cada camp i la Infermeria Central del camp 2, les farmàcies i el Servei de Desinfecció General. Aquest servei el dirigia un metge militar, el doctor Archimbaud, assistit quan passava visita per un grup de sanitaris espanyols, els quals cadascun d'ells era el professional de referència a les tres infermeries del camp i a la Infermeria Central. I encara que per part d'aquests professionals espanyols es va intentar que l'atenció sanitària als interns fos la millor possible, l'escassetat de mitjans i les condicions de vida no van permetre al personal sanitari poder oferir-los una atenció més acurada. En un informe del comissari especial del camp, on feia referència a aquest servei, puntualitzava que el seu funcionament era correcte però:«Les malades placés à l'Infirmerie du Camp ne sont guère mieux partagés que les internés valides si ce n'est qu'ils couchent dans un lit. Les baraques transformées en Infirmerie ne sont pas plus closes que les autres et le régime

445. Aquest servei va ser un dels que se li va donar més pes des de l'alt comandament del camp i en conseqüència, va tenir una influència més directa en el dia a dia dels refugiats al camp. És per aquest motiu que es dedicarà un punt específic al final d'aquest capítol exclusivament al Servei Sanitari del camp.

alimentaire est le même qu'au Camp».[446]

D'esquerra a dreta, interns espanyols davant d'una barraca del camp: un dels fusters pertanyents al Servei de Génie, el dentista Ramon Morales, un dels xofers d'una «camioneta sanitària», el farmacèutic Guillem Viñas i assegut, el barber del camp, Jaume Pellicer.
Camp d'Agde, a final de 1939. Collection J. Vilamosa-Agde.

S'havien organitzat altres serveis independents que no depenien de cap dels Serveis Generals, però que complien una funció destacada en la quotidianitat dels refugiats espanyols al camp: el Servei Postal i la capella.

Pel que fa al primer, les autoritats del camp permetien que els interns enviessin un número il·limitat de correspondència, tampoc no hi havia límit en la quantitat de cartes, paquets i girs postals que podien rebre.[447] S'havia organitzat una única oficina de correus pels tres camps, ubicada en una barraca rectangular just a l'entrada del camp 1, fora del perímetre d'aquest però dins de la filferrada exterior, la construcció era senzilla, amb la coberta de tela asfàltica i una placa a l'entrada: PTT (*Postes, Télégraphes et Téléphones*). Serveis menors depenien

446. Carta enviada al sotsprefecte de Béziers pel cap del comissariat especial del camp d'Agde (camp d'Agde, 5 de gener de 1940; ADH 2 W 602/1).

447. Els francs (poques vegades també eren pessetes) que els familiars dels interns els feien arribar a través dels girs postals, els destinaven principalment: a comprar sobres i segells per a escriure a familiars i amics o producte a la petita botiga, així com a pagar els serveis del barber del camp. Si la suma era important, des de la comissaria especial s'obria una investigació per conèixer el destinatari i més detalls d'on procedien els diners. Com el cas de l'enviament de 15.000 pessetes, el 28 de juny de 1939, a l'intern José Bach-Daura per part de Dolores Figueras. La investigació va arribar a escatir a on vivia la dona (a casa de la francesa Madame Perrou) i a què es dedicava (empleada a una carnisseria) i quin era el seu domicili a França: Brassy, un petit poble al departament de Nièvre. Carta del comissari especial M. Mazet al prefecte de l'Hérault (camp d'Agde, 2 de juliol de 1939; ADH 2 W 620).

d'aquest Servei Postal:[448]

- El Servei Postal: comprenia el lliurament i l'enviament de correspondència i paqueteria,[449] tant als militars francesos com als refugiats espanyols.
- El Servei Telegràfic: en referència al lliurament i la custòdia dels telegrames oficials de servei i privats. Principalment en feien ús les autoritats del camp, no hi ha constància en la documentació administrativa del camp que cap refugiat rebés telegrames.
- El Servei Telefònic:[450] els refugiats podien fer comunicacions telefòniques sortints previ pagament a la PTT però no els era permès rebre trucades al camp.

L'horari de l'oficina era de dilluns a dissabte de 8,30h a 12h i de 15h a 18h, no s'oferia servei ni els diumenges ni els dies festius. La jornada a l'oficina s'iniciava amb el primer viatge del conductor,[451] un refugiat del camp acompanyat per un guàrdia que el custodiava, que s'encarregava d'anar a buscar el correu a l'oficina central de correus del poble d'Agde i portar-la al camp. Feia quatre viatges al dia, a les 8h, 12h, 14h i el darrer viatge de la jornada a les 18h, en cadascuna d'aquestes anades i vingudes recollia tota la correspondència dirigida al camp, principalment les lletres i els paquets tant pels interns com per a les autoritats, i dipositava la correspondència generada des del camp preparada per entregar.[452]

448. *Règlement Générale du Camp d'Agde, annexe nº8, Consigne relative au fonctionnement du service postal* (camp d'Agde, 20 de març de 1939; ADH 2 W 620).

449. Per alguns testimonis coneixem que en línies generals, els paquets que els refugiats rebien de l'exterior, no eren registrats de manera molt escrupolosa pels guàrdies dels control francesos: «No ens podíem queixar del control de paquets arribats de l'exterior, ja que només els obrien per inspeccionar-ne el contingut i sembla que no en varen treure mai res». Enric Tarradellas, *Un català: dues guerres per la llibertat*..., p. 63-64.

450. En total hi havia 14 línies telefòniques al camp. La central es localitzava en aquesta oficina de correus. Les altres estaven ubicades a: l'oficina del comandant del camp, l'oficina del comissari de policia del camp, a cadascuna de les oficines dels caps de camp 1, 2 i 3, a l'oficina del Servei d'Enginyers, a l'oficina del Servei d'Intendència, a l'oficina del Servei de Vigilància, al *Parc-Auto*, a la Infermeria Central del camp 2 i a la infermeria de cada camp. *Téléphone* (camp d'Agde, 15 octubre de 1939; ADH 2 W 620).

451. Pel *Règlement Générale du Camp d'Agde, annexe nº8, Consigne relative au fonctionnement du service postal* (camp d'Agde, 20 de març de 1939; ADH 2 W 620), sembla que s'havia nomenat més d'un refugiat per fer aquesta funció tot i que en cap moment se n'especifica el nombre exacte.

452. Carta del director Regional al prefecte de l'Hérault (Montpellier, 20 de març de 1939; AMA 14 Z 11).

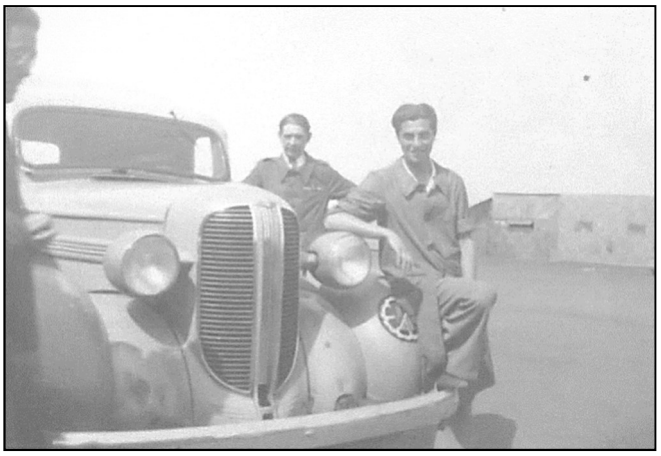

Roger Barbastre, un refugiat empleat a l'oficina de correus del camp. Era un dels encarregats de transportar la correspondència que es generava al camp fins a l'oficina central de correus de la vila d'Agde.
Collection G. Cléophas-Agde.

A l'oficina de correus del camp s'havien destinat dotze refugiats entre els quals hi figuraven: mecanògrafs, traductors-intèrprets... als quals se'ls havia entregat un braçalet de color groc amb lletres negres amb l'acrònim: PTT, i una autorització personal del comandant del camp que havien de dur sempre a sobre que els identificava com a integrants de l'oficina: «Le réfugié (nom et prénoms) est habilité auprès du service postale du Camp comme: employé au bureau des PTT ou come vaguemestre de la baraque A3».[453]

Uns vuitanta refugiats espanyols lluint un braçalet groc i en negre la lletra V (de *Vaguemestre*) feien la funció de carters dels camp, tenien la missió d'entregar les cartes, els paquets, els telegrames, i els avisos telefònics, entre els interns del grup de barraques que li havien estat adjudicades. Aquests encarregats eren escortats a l'oficina de correus del camp per a recollir la correspondència ja que estava ubicada fora de les filferrades. També eren els responsables de mantenir el control d'assistència diari entre els interns de cada barraca, a partir de la llista nominativa que cada cap de camp li havia entregat per tal que dugués a terme aquest recompte. En el Reglament General del camp, aquesta figura tenia un paper destacat, se la considera «l'enllaç» entre els ocupants de la barraca, el Servei Postal del camp i el comandant.[454]

453. *Règlement Générale du Camp d'Agde, annexe nº8, Consigne relative au fonctionnement du service postal* (camp d'Agde, 20 de març de 1939; ADH 2 W 620).

454. *Règlement Générale du Camp d'Agde, annexe nº8, Consigne relative au fonctionnement du service postal* (camp d'Agde, 20 de març de 1939; ADH 2 W 620).

Les grans quantitats de cartes que arribaven al camp se separaven en quatre piles, una per cadascun dels tres camps i l'altra per a les autoritats franceses. Les destinades als refugiats eren dividides per barraques i alhora s'organitzaven alfabèticament. Eren els refugiats «carters», els encarregats de distribuir-les entre els seus companys. Collection J. Vilamosa-Agde.

Les persones que enviaven qualsevol tipus de correu als interns, sabien que en el sobre o paquet havia de figurar en un lloc visible el nom del receptor, el número de camp on es trobava concentrat, 1, 2 o 3, la lletra que feia referència al grup de barraques: A, B, C, D... i el número concret de la seva de barraca (a cada grup acostumava a haver entre 5 o 6) a: Camp d'Agde o Camp de réfugiés d'Agde (Hérault-France). A mitjan del mes de juny de 1939 des d'aquesta oficina es van arribar a distribuir unes 18.000 cartes al dia,[455] el comandant del camp, Benoit-Guyod, aclaparat per la quantitat de correu diari i davant la dificultat de gestionar la situació, va fer la petició formal al prefecte per a la utilització de les franquícies postals en les notificacions i cartes oficials que enviaven les autoritats del camp, d'aquesta manera formarien part de la correspondència oficial exempta de franqueig i, per tant, amb un enviament molt més senzill i ràpid.[456]

Just al costat de l'oficina de PTT es localitzava una barraca del mateix tipus però que al capdamunt de la porta hi havia una creu, la capella del camp. La llibertat de culte era absoluta per a tots els interns i la pràctica de qualsevol religió

455. Christine Delpous-Darnige, «Être dedans, être dehors; solidarités de proximités autour de Camp d'Agde»..., p. 130-146.

456. Carta del comandant Paul George Benoit-Guyod al prefecte de l'Hérault (camp d'Agde, 17 de juny de 1939; ADH 2 W 620).

era respectada des de l'alt comandament. La major part dels refugiats eren catòlics i se'ls permetia desplaçar-se a aquesta barraca qualsevol dia de la setmana en l'horari establert, ja que eren custodiats des del seu camp fins a l'entrada. Els diumenges al dematí un mossèn oficiava una missa per als refugiats catòlics que hi volguessin assistir.[457]

A partir del 29 de juliol de 1939 va arribar al camp per ordre del comandant Benoit-Guyod, un pastor de l'Església Reformada de França, el pastor protestant R. Eltero per tal «d'exercer son ministère d'une façon régulière, comme jusqu'à présent, auprès de ses coreligionnaires internés audit camp d'Agde, dans le but de leur apporter le réconfort moral et la nourriture spirituelle dont leurs âmes ont un si grand besoin»[458]. Hi podia accedir amb una autorització especial dos cops per setmana per reunir-se al *parloir* amb una quinzena de refugiats protestants que havien demanat poder disposar d'aquest servei dins el camp. Des de la prefectura de l'Hérault s'havia enviat a l'alt comandament un informe complet d'Eltero on es feia constar que no se li coneixien activitats polítiques sospitoses.[459]

§ § §

Cadascun dels tres camps era dirigit per un oficial subaltern de la Guàrdia Mòbil Republicana, amb grau de capità o tinent, qui prenia el títol de cap de camp seguit del número del seu camp: 1, 2 o 3. Aquest cap era el responsable de l'enquadrament dels refugiats al seu recinte, alhora que també era l'encarregat de comunicar al comandant qualsevol assumpte relacionat amb la vigilància, la seguretat, la disciplina i ordre entre els interns, la higiene, i qualsevol dels serveis interiors que afectessin directament el funcionament del seu camp.

Aquest cap de camp comptava amb tres figures auxiliars sota les seves ordres:[460]

- El comandant de l'escamot de la Guàrdia Mòbil Republicana que li donava suport en totes les seves accions.

457. *Règlement Générale du Camp d'Agde* (camp d'Agde, 13 de març de 1939; ADH 2W620). En aquest document és molt reduïda la informació que apareix en relació a la capella i molt pocs són els refugiats que en les seves cartes i memòries en fan alguna referència.

458. Carta del pastor protestant R. Eltero al comandant del camp (Béziers, 28 de juliol de 1939; ADH 4 M 1798).

459. Carta del comandant Benoit-Guyod al comandant dels camps de refugiats de la 16a regió militar a Perpinyà, el general Lavigne (camp d'Agde, 29 de juliol de 1939; ADH 2 W 620).

460. *Règlement Générale du Camp d'Agde* (camp d'Agde, 13 de març de 1939; ADH 2 W 620).

- El cap de la secció d'Infanteria, ubicat a l'Oficina Central de Policia del camp a l'interior del camp.
- L'oficial espanyol amb major graduació militar[461] denominat *Chef d'îlot*, que era el màxim responsable de tenir-lo al corrent de tot el que succeïa dins el camp entre els interns. Cada grup de barraques es trobava sota les ordres d'un oficial espanyol i cada barraca era dirigida per un oficial subaltern amb grau de capità (un cap de barraca) i disposava d'un o de més d'un, tinent adjunt.[462] Aquests oficials eren els responsables davant del comandant del camp de la disciplina, la higiene, la distribució d'aliments, de materials i, en general, de tot el que tenia relació amb la vida dels refugiats del camp. Cada dia a les 8h del dematí eren ells els que passaven revista als homes[463] que estaven sota les seves ordres, i si hi havia cap incidència la trametien al cap de camp.

Tots els quadres de la Guàrdia Mòbil Republicana i de l'exèrcit francès que s'encarregaven del funcionament i de la vigilància dels interns formaven part dels Serveis Generals o Administratius del camp i en conseqüència els pertocava allotjar-se en barraques situades fora dels límits del camp. Se n'havien reservat catorze per a ells i disposaven d'instal·lacions per a l'allotjament més completes: cuines pròpies, lavabos més equipats que els de la resta del camp, una infermeria i una farmàcia també independents, més abastides amb medicaments i materials que possibilitava que el personal sanitari del camp els pogués donar una millor assistència mèdica.

461. Pel que fa a la graduació militar dels espanyols dins el camp (i a les Companyies de Treballadors Estrangers) Francesc Tosquellas fa una reflexió en relació al fet que no era necessari demostrar la graduació que cadascú tenia i per tant «l'abús» que això va suposar entre els interns: «Com podien saber els francesos les qualitats de cadascú? [...] Els càrrecs els varen distribuir atenent la categoria militar que havien tingut durant la guerra. Això ja és una altra cosa. Dintre dels camps, tant a les Companyies com fora d'elles, vaig conèixer tants militars de graduació que de vegades em preguntava a on eren els soldats. [...] És clar que n'hi havia prou dient "Jo sóc això...". A ningú no li demanaven nocions d'estratègia ni de teoria militar. Això podia servir per aconseguir un tros més de pa i una ració més de tabac». Francesc Tosquellas i Albert, *1939-1948: entre filferrades. Memòries de l'exili*..., p. 64.

462. Donald Lecomte, *Approche de l'histoire du camp d'Agde (1939-1944)*..., p. 46.

463. A «*La Cour*» com s'anomenava a la gran esplanada descoberta que quedava dins de cada camp (1, 2 i 3) i que s'utilitzava per a reunir i fer el recompte de tots el refugiats de cada camp, o en cas de necessitat, per a concentrar un gran nombre de tropes. A la pràctica va ser un emplaçament que es va fer servir, més com a control i vigilància dels interns, que com a espai on els concentrats poguessin gaudir d'estones lliures.

Des de la creació del camp el 28 de febrer de 1939, fins al setembre de 1942 amb el seu tancament definitiu, una desena de militars de l'exèrcit francès van estar al capdavant de la comandància del camp. A la taula que s'inclou a continuació apareixen els noms i les dates en què van exercir la direcció com a màxima autoritat.

Taula número 12: Comandants del camp d'Agde (1939-1942)	
Durada en el càrrec	**Nom del comandant**
Durant la Tercera República Francesa (1939-1940)	
Del 28 de febrer al 6 de març de 1939	tinent coronel Desert
Del 7 de març al 15 de maig de 1939	cap d'escamot de la GMR Zwilling (entre el 22 i 27 d'abril es va absentar i va ser substituït pel també cap d'escamot Ramel)
Del 16 de maig al setembre de 1939	cap d'escamot Paul Georges Benoit-Guyod[464]
De setembre de 1939 fins a la signatura de l'armistici del 22 de juny de 1940 (*drôle de guerre*)	tinent coronel Lamotte (comandant del camp de refugiats) coronel Mounier (al capdavant de les tropes txecoslovaques al camp)[465]
Sota el règim de Vichy (1940-1944)[466]	
Del 22 de juny al novembre de 1940	general Coulomb i general Bena
Del novembre de 1940 al 15 de març de 1941	capità Tassard
Del maig al desembre de 1941	agent de 1a classe Gérard
De desembre de 1941 al 29 de setembre de 1942	agent Knocker

Caps de la comandància del camp d'Agde des de la seva creació el 28 de febrer de 1939 al seu tancament definitiu el 29 de setembre de 1942. Elaboració pròpia.

A l'escassa historiografia que ha tractat el camp d'Agde i especialment la seva organització i la relació entre les autoritats franceses i els refugiats espanyols, només Christine Delpous i Donald Lecomte fan alguna referència als

464. Carta del comandant Benoit-Guyod al prefecte de l'Hérault (camp d'Agde, 9 de juny de 1939; ADH 2 W 622). És en aquest període que trobem com a cap de camp el tinent Picot a càrrec del «camp del catalans» entre el 6 de juny de 1939 i el 9 d'agost de 1939, data en què va ser rellevat pel capità Tassard.

465. Que des del 20 de setembre de 1939 s'havien instal·lat al camp i compartien espai amb els pocs refugiats republicans espanyols que encara quedaven.

466. Queda fora de la cronologia de l'estudi central de la tesi, però és nombrosa la documentació original dipositada a l'Arxiu Departamental de l'Hérault que en fa referència a aquest període. En el darrer capítol de la tesi, per la temàtica que es tracta, se n'ha utilitzat una petita mostra.

comandants del camps amb la figura de Paul George Benoit-Guyod, com a centre de les seves reflexions. Sobretot Delpous considera a aquest comandant un erudit amb conviccions republicanes, humanistes i democràtiques, que va proposar i implementar millores substancials en la vida concentracionària dels refugiats. Destaca també que va interessar-se pels estudis i treballs d'artistes i intel·lectuals tancats al camp com: Agustí Bartra, Francisco Marco, Josep Narro, Francesc Prat Puig, entre d'altres.[467] Amb aquest darrer,[468] Benoit-Guyod va establir una amistat epistolar que mantindrien inclús, una vegada tots dos havien ja abandonat el camp.

El comandant va publicar dos articles que feien referència i descrivien la vida al camp d'Agde. El 14 d'agost de 1939, al *Journal des Débats littéraires et politiques*, sota el títol «Le problème d'Agde»,[469] presentava de manera detallada el descobriment arqueològic que havia encapçalat Prat Puig i com s'havien desenvolupat els treballs de restauració.[470] El 26 d'agost de 1939 va publicar a *Le Monde illustré. Miroir du Monde,*[471] un text ampli, de quatre pàgines sobre el camp: la seva construcció, el sistema intern entre els comandaments militars superior i inferior, com es desenvolupaven les activitats culturals i d'aprenentatge organitzades pels mateixos refugiats, entre d'altres, incloent il·lustracions realitzades per interns del camp. Realment, aquesta és una peculiaritat de Benoit-Guyod respecte a la resta de comandants. No tenim constància cap altre publiqués a revistes especialitzades ni a diaris locals ni nacionals, articles ni reflexions personals sobre la seva experiència a Agde. Cal remarcar, però, que pel que fa als interns tancats al camp i la seva relació amb el comandant, en les seves cartes i memòries no destaquen cap diferència ni referència explícita, als gestos de solidaritat o de relaxament de l'enquadrament militar i les mesures restrictives en les que vivien quotidianament els interns a Agde. A l'inici del mes de juny de 1939, Benoit-Guyod va millorar les condicions de salubritat als espais d'ús dels

467. Christine Delpous-Darnige, «Être dedans, être dehors; solidarités de proximités autour de Camp d'Agde»..., p. 130-146.

468. Al quart capítol se'n descriu la tasca que va dur a terme al camp aquest personatge al capdavant d'un equip de treball.

469. «Le problème d'Agde», *Journal des Débats littéraires et politiques,* 14 d'agost de 1939.

470. En el capítol quart se'n descriurà amb més detall el descobriment arqueològic de Prat Puig al camp i el punt d'inflexió que va suposar en la seva vida concentracionària.

471. «Au Camp d'Agde avec les Espagnols», *Le Monde Illustré. Mirror du monde*, 26 d'agost de 1939.

refugiats, principalment, les latrines i les dutxes,[472] però al document original no s'explicita quines eren aquestes mesures concretes, que difícilment repercutiren en una millora substancial en la higiene del refugiats o, almenys, no en la proporció perquè aquests se'n fessin ressò en les seves epístoles o memòries destacant-ne la figura del comandant com a impulsor. Benoit-Guyod, com a màxima autoritat del camp, va estar al capdavant en els decrets dels allistaments forçats entre els interns a les Companyies de Treballadors Estrangers en els primers dies de juliol de 1939, i de les consegüents mesures exercides brutalment contra els revoltats, les denúncies i els enviaments al camp de càstig de Collioure. Per tant, és possible que pogués ser una persona instruïda, amb idees humanistes, republicanes, que en moments puntuals mostrés empatia per determinats interns del camp amb un cert nivell intel·lectual o acadèmic, però que no va dubtar en seguir la línia que des dels ministeris de l'Interior i del de la Guerra i l'alt comandament francès se li havia marcat en el seu paper de màxima autoritat del camp, amb una rigorosa militarització de tots els quadres inferiors i una estricta duresa amb els refugiats espanyols interns.

Caricatura del comandant George Paul Benoit-Guyod publicada al seu article a *Le Monde Illustré*, realitzada «respectueusement» pel dibuixant i caricaturista intern al camp José Cabrero Arnal[473], el juny de 1939.[474]

472. Carta del comandant de camp Benoit-Guyod al prefecte de l'Hérault (camp d'Agde, 9 de juny de 1939; ADH 2 W 622).

473. De Cabrero Arnal, Pere Vives apuntava: «Un altre xicot magnífic és l'Arnal. Silenciós, sorrut, quan la pressió és molt forta per dins deixa anar cada cosa que et deixa parat. Hi ha una relació tàcita entre ell i jo, feta de coses que no cal dir i d'altres que tampoc no ens direm mai, però l'afecte hi és, i molt sòlid». Pere Vives i Clavé, Cartes des dels camps de concentració..., p. 35.

474. «Au Camp d'Agde avec les Espagnols», *Le Monde Illustré. Mirror du monde*, 26 d'agost de 1939.

Dels altres comandants d'Agde durant el període de la III República, només hi ha alguna referència al cap d'escamot Zwilling, en la correspondència entre els refugiats catalans al camp i les personalitats del darrer govern català a l'exili. El citaven a les seves cartes, doncs va ser amb aquest comandant amb qui van haver de «negociar» la construcció del camp 3, com el «camp dels catalans», i la posterior confecció de llistes amb refugiats catalans des dels altres camps de concentració susceptibles de ser transferits per a reagrupar-se a Agde. De la mateixa manera que n'apareixen sobre el tinent coronel Desert perquè va ser el primer comandant del camp o el també tinent coronel Lamotte, el darrer comandant a Agde com a camp per a refugiats republicans espanyols al 1939, encarregat de fer el «traspàs» al coronel Mounier, al capdavant de les tropes txecoslovaques el 20 de setembre de 1939.

La taula inclosa a continuació fa referència a l'organització del camp d'Agde durant tots els mesos que va estar en funcionament com a camp de concentració per a republicans espanyols. Aquesta estructura d'alt comandament no va patir, pràcticament, cap modificació que afectés a l'organització i distribució de les tasques durant els mesos que el camp va estar en funcionament.

<table>
<tr><th colspan="6">Taula número 13: Organigrama de l'alt comandament del camp d'Agde, febrer-octubre de 1939</th></tr>
<tr><td colspan="6">general de brigada Lavigne, comandant de tots els camps de refugiats de la 16a regió militar.</td></tr>
<tr><td colspan="6">general de divisió Falgade, cap de l'estat major a la 16a regió militar, comandant de la 16a regió.</td></tr>
<tr><td colspan="6">comandant de camp</td></tr>
<tr><td colspan="6">oficial superior adjunt al comandant de camp
Encarregat principalment dels Serveis Generals del camp: S. Administratius, S. d'Enginyeria i Infraestructures, S. d'Intendència, el Parc-Auto i el S. Sanitaris.</td></tr>
<tr><td colspan="2">cap de camp 1
(oficial subaltern de la GMR amb grau de capità o tinent)</td><td colspan="2">cap de camp 2
(oficial subaltern de la GMR amb grau de capità o tinent)</td><td colspan="2">cap de camp 3
(oficial subaltern de la GMR amb grau de capità o tinent)</td></tr>
<tr><td colspan="2">comandant de l'escamot de la GMR</td><td colspan="2">comandant de l'escamot de la GMR</td><td colspan="2">comandant de l'escamot de la GMR</td></tr>
<tr><td>cap de la Secció d'Infanteria</td><td>oficial espanyol amb més graduació (Chef d'îlot)</td><td>cap de la Secció d'Infanteria</td><td>oficial espanyol amb més graduació (Chef d'îlot)</td><td>cap de la Secció d'Infanteria</td><td>oficial espanyol amb més graduació (Chef d'îlot)</td></tr>
<tr><td colspan="3">oficial encarregat de l'Oficina d'entrades i del control dels interns</td><td colspan="3">Encarregat del material, de les casernes i dels transports</td></tr>
<tr><td colspan="6">Encarregats de la vigilància interior i exterior del camp
1 batalló d'Infanteria i 20 sotsoficials i escamots de la GMR</td></tr>
</table>

Organització, estructura i repartiment de tasques al camp d'Agde entre el febrer i l'octubre de 1939.
Font: *Règlement Générale du Camp d'Agde* (camp d'Agde, 13 de març de 1939; ADH 2 W 620).
Elaboració pròpia.

Els interns eren tractats com a «presoners de guerra», malfactors o delinqüents –en algun cas– que havien de ser custodiats sota unes estrictes mesures de control.[475] De la vigilància d'aquests homes s'encarregaven les unitats d'Infanteria i els escamots de la Guàrdia Mòbil Republicana, tot i que seguint el Pla General de l'Organització del camp, la responsabilitat requeia, principalment, en els darrers.[476] Des del 23 de març de 1939, el general Falgade, comandant de la 16a regió militar, com a màxim responsable al capdavant de l'organització de la vigilància del camp, tenia a la seva disposició entre 1.200 i 1.500 homes, 10 batallons d'Infanteria, 68 escamots de la GMR, així com el 7è regiment d'espahís.[477]

La vigilància del camp d'Agde es dividia en tres nivells:[478]

1. La Caserna Central de Policia[479] formada per un sergent i sis homes, s'encarregava de les qüestions més formals. Els sentinelles ubicats en aquesta caserna mantenien el control de les entrades i sortides del recinte per cadascuna de les catorze portes que tenia el camp. Eren també els encarregats de muntar guàrdia davant de les cuines i de l'oficina de correus. Podien també intervenir en alguna missió concreta a dins del camp. A la Caserna Central a les 7h del dematí, el cap general de la policia del camp, com a màxima autoritat de la caserna, hissava la bandera tricolor i a les 18h la recollia.
2. La Caserna de Policia de cada camp formada per una secció d'Infanteria. Els sentinelles s'encarregaven de la supervisió del recinte del seu camp, l'1, el 2 o el 3. La vigilància era simple de dia i la doblaven de nit i el seu emplaçament era fix o mòbil depenent de si el comandant del camp o el comandant de batalló així ho havien determinat.

   En cas de disturbis o incidents al seu camp, els guàrdies que formaven part d'aquesta caserna i els de reserva, seguien les indicacions de la Caserna de Vigilància de la GMR present al camp.

   En cas d'incendi, tot el personal de la Caserna reforçava el servei general

475. Louis Stein, *Más allá de la muerte y del exilio*..., p. 78.

476. *Plan d'Organisation Générale du Camp d'Agde* (camp d'Agde, s.d.; ADH 2 W 620).

477. Unitats de cavalleria pertanyents a l'armada africana que depenien de les tropes colonials franceses de terra.

478. *Règlement Générale du Camp d'Agde, annexe nº1, Consigne pour le Service de Surveillance* (camp d'Agde, 13 de març de 1939; ADH 2 W 620).

479. En francès: *Poste de Police Central*.

d'extinció d'incendis,[480] a fi d'evitar qualsevol incident o fuga aprofitant la situació d'emergència. En aquest sentit els sentinelles que formaven part d'aquestes Casernes de Policia, també eren els màxims responsables de què els refugiats del seu camp no s'escapessin. Si observaven algun moviment estrany o alguna temptativa d'evasió entre els concentrats, des de la Caserna s'alertava, amb el crit *à la garde!* que era transmès de sentinella en sentinella.[481]

Al mateix temps, eren els encarregats de barrar el pas als familiars que intentaven comunicar-se amb algun refugiat sense el *laissez-passer* obligatori, i registraven les pertinences de totes les visites del *parloir* amb autorització per impedir que passessin clandestinament premsa i d'altres objectes no autoritzats per la comandància del camp.

3. La Caserna de Vigilància de la GMR dins de cada camp formada per un oficial i sis suboficials. Tenien com a missió assegurar que durant el dia cada camp tingués el nombre d'efectius necessaris per a cobrir la vigilància de l'interior i, durant la nit, s'encarregaven de les rondes internes i externes per evitar les anades i vingudes dels interns, els intents de fuga,[482] els robatoris d'aliments a les cuines, a algunes de les infermeries dels tres camps i a la botiga de queviures. Aquesta Caserna podia rebre ordres concretes a aplicar, directament del comandant de camp.

Els refugiats espanyols i catalans d'Agde eren sotmesos a una disciplina

480. *Règlement Générale du Camp d'Agde, annexe nº2, Consigne Générale contre l'Incendie* (camp d'Agde, 13 de març de 1939; ADH 2 W 620).

481. *Règlement Générale du Camp d'Agde, annexe nº1, Consigne pour le Service de Surveillance* (camp d'Agde, 13 de març de 1939; ADH 2 W 620).

482. Per la documentació oficial sabem que es van produir poques fugues organitzades al camp. No hi ha constància que s'aconseguissin escapar massa interns per les fortes mesures de seguretat i control a les que estaven sotmesos els refugiats i a les dificultats per contactar i planificar l'acció amb algú de fora de les filferrades sense ser descoberts. Tot i aquestes mesures, hi ha constància d'alguna fuga a Agde: el 13 de juliol de 1939 dos interns van poder escapar del camp, però just una setmana després, van ser detinguts a la vila d'Agde i els van fer retornar. Beneficiats per una mesura de clemència van ser castigats amb sancions disciplinàries i no judicials. El cas del dibuixant Artur Escoriguela Closas (Arthur Kéry Escoriguel) va ser diferent, a ell li van imposar una pena per la via judicial. Uns mesos després d'haver arribat al camp va decidir fugar-se a Perpinyà amb l'objectiu de poder reunir-se amb dos espanyols més, Liberato Anguera i Paulino Díaz i una dona, Ofelia Cuadrado, per poder arribar fins a París i des d'allà emigrar a Cuba, però va ser detingut a l'estació del poble d'Agde abans de poder agafar el tren i va ser traslladat a la presó de Béziers on fou jutjat i condemnat a tres mesos de presó, després de comprovar els noms de les persones amb qui s'havia de trobar, tots ells membres del Service de la Solidarité Antifasciste (SIT). Carta del comissari especial M. Mazet al controlador general de la Seguretat Nacional a Perpinyà (camp d'Agde, 11 d'agost de 1939; ADH 4 M 1798).

militar,[483] cada matí cantaven «La Marsellesa» sota la bandera tricolor i els diumenges a la tarda a cadascun dels camps es realitzava una desfilada militar.

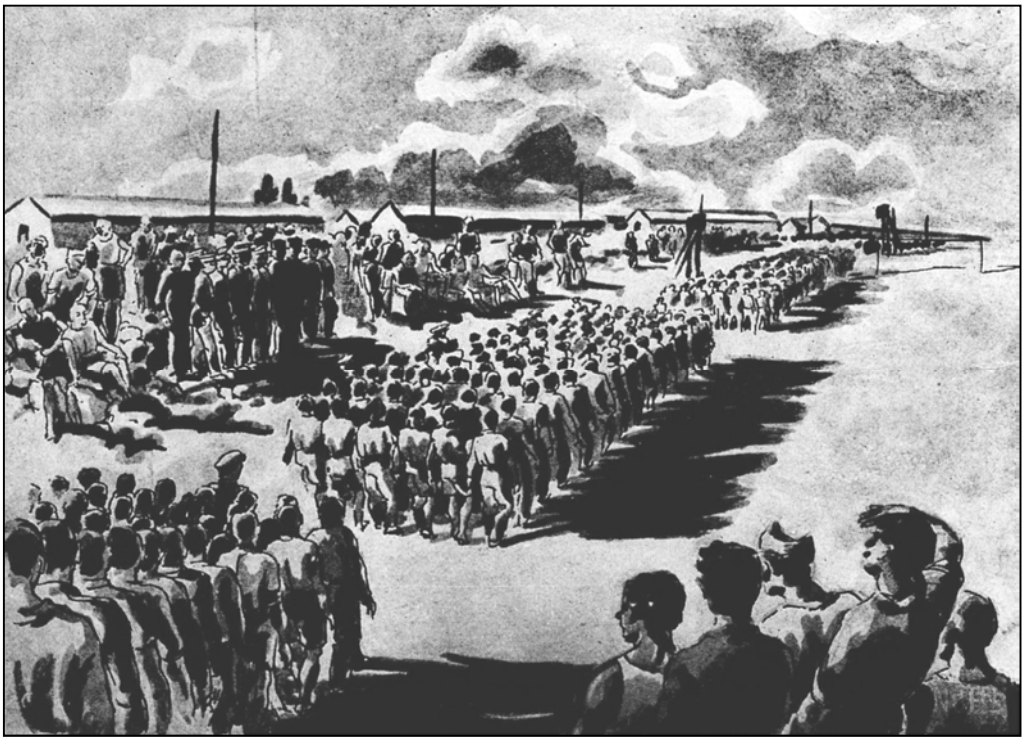

«Le défilé du dimanche», sota aquest títol l'intern que signava com a: *Rosuero* (Juli Rosuero Prieto, artista nascut a Barcelona el 1897[484]) va realitzar aquests dibuixos des de dins del camp el juny de 1939, que el comandant Benoit-Guyod va incloure en el seu article a *Le Monde Illustré*.[485]

Ni a la correspondència dels refugiats ni a la documentació administrativa del camp hi ha massa referències a problemes de disciplina entre els interns. En algun moment concret es van donar situacions com la que apunta el comandant Zwilling a l'informe del 6 de maig de 1939 sota l'ordre: *Tout le monde en bas!*. Els 791 refugiats provinents del camp de Saint-Cyprien, baixaren del comboi a l'estació d'Agde, travessant la vila, en direcció al camp. Tot es desenvolupà sense incidents fins que, sota les ordres del comandant, aquests interns que no eren tots d'origen català, van ser distribuïts a les barraques del camp 3. Els homes que ja les ocupaven prèviament van manifestar el malestar a compartir l'espai amb

483. Luis Suárez apunta que just a l'arribada al camp, el comandant Zwilling els va repetir insistentment que per ell, cadascun dels refugiats del camp era un «oficial», en una clara al·lusió a les seves intencions i al que els esperava. Luis Suárez, *España comienza en los Pirineos*, México DF, ICD, 1944, p. 247.

484. *Liste d'Intellectuels Catalans hébergés à Montpellier* (Montpellier, 31 d'octubre de 1939, ADH 84W 13)

485. «Au Camp d'Agde avec les Espagnols», *Le Monde Illustré. Mirror du monde*, 26 d'agost de 1939.

d'altres refugiats que no fossin catalans. El comissari especial M. Mazet en relació a aquest incident apuntava, que va haver «una preocupació notable» entre els refugiats catalans que ja s'allotjaven en aquestes barraques i no admetien els nous interns, segons el comissari especial, no acceptaven ni volien complir les ordres donades per les autoritats del camp, no comprenien que a Agde hi havia una jerarquia militar i una disciplina com a la resta de camps francesos i que era obligatòria complir-la: «Ils devaient une soumission absolue aux organes de commandement français, responsables de leur couchage, de leur nourriture et de leur entretien, ne serait-ce pour le moins que par égard aux sacrifices immenses que la France[486] fait pour eux. [...] Il s'agit d'incidents sans grande importance au point de vue de la discipline de Camp, imputables aux promesses faites aux catalans qui, une fois qu'ils eurent compris que le Camp d'Agde[487] était un Camp soumis comme les autres Camps à la *discipline militaire*[488], acceptèrent de bonne grâce de se soumettre au règlement en vigueur étirent montre par la suite d'un meilleur esprit comme j'ai eu le plaisir de le constater».[489]

No hi ha cap document més que faci referència a aquest incident, atès que degué ser de poca importància i en una situació molt concreta, protagonitzat per un nombre d'interns no massa elevat, i des de les autoritats del camp el devien controlar sense complicacions.

Més important van ser els fets dels dies 6 i 7 de juliol de 1939 que van derivar en una vaga de fam entre la majoria dels refugiats del camp 3 i alguns de l'1 i del 2, que va acabar amb penes i detencions entre els refugiats.[490]

Com en tots els camps de concentració francesos, la total privació de llibertat dels interns, era la norma principal i indiscutible que regia el dia a dia.[491] Estaven delimitats molt clarament els recintes per on els era permès als refugiats

486. En majúscula a l'original.
487. En majúscula a l'original.
488. Subratllat a l'original.
489. *Rapport* del comandant cap d'escamot de la GMR Zwilling (camp d'Agde, 6 de maig de 1939; ADH 2 W 620).
490. En el capítol que es fa referència a les Companyies de Treballadors Estrangers s'expliquen detalladament com es van desenvolupar aquests fets, la repressió exercida des de l'alt comandament del camp per a contenir-los i les condemnes que van recaure sobre els instigadors.
491. Segons el comandant George Benoit-Guyod, aquesta manca de llibertat havia de ser de caràcter provisional ja que: «On n'a pu encore, et cela se conçoit, autoriser les réfugiés à circuler librement dans l'intérieur de nos frontières; mais étant admise cette restriction nécessaire, et d'ailleurs provisoire, de la liberté individuelle.» George Benoit-Guyod, «Au Camp d'Agde avec les Espagnols», *Le Monde Illustré. Mirror du monde*, 26 d'agost de 1939.

moure's a cadascun dels camps, de la mateixa manera que coneixien perfectament aquells als quals els estava prohibit l'accés. En aquests espais només hi podien accedir els refugiats que havien estat designats a algun dels serveis del camp, i que lluïen un braçalet que els identificava i acreditava en conseqüència. Aquests distintius podien ser de tres colors diferents:[492]

- Els braçalets blancs: pels refugiats espanyols empleats com a xofers. No els estava permès conduir individualment un vehicle, havien d'anar escortats en una missió determinada i sota la responsabilitat del cap d'escorta. El català M. Adell, per exemple, fou el xofer encarregat de transportar els barrils del camp i anava tothora acompanyat d'un soldat de la guàrdia mòbil mentre es movia per la zona habilitada.

Un dels refugiats del camp que feia de xofer amb el braçalet de color blanc que el distingia.
Collection G. Cléophas-Agde.

- Els braçalets grocs: eren atorgats als oficials espanyols, intèrprets i personal de servei. Només podien circular per la zona vigilada dins el recinte dels tres camps, en cap cas sortir de la filferrada que limitava el perímetre exterior.
- Els braçalets blancs amb una creu vermella: distingia el Servei Mèdic del camp. Les mesures per a moure's eren les mateixes que els del braçalet groc.

492. *Règlement Générale du Camp d'Agde* (camp d'Agde, 13 de març de 1939; ADH 2 W 620).

Qualsevol refugiat que fos localitzat sense braçalet o sense autorització especial fora del primer recinte, el camp 1, 2 o 3, era portat davant del cap de camp corresponent i sancionat. Tot i les estrictes mesures de vigilància i control exercides sobre els interns, no es va poder evitar que es produís algun episodi i contactes «no desitjables» entre l'interior i l'exterior del camp, com el que explicitava en un informe el cap d'Esquadró de la 5a Legió de la GMR:«Les services d'information et de renseignement du Camp ainsi que le Service du Commissariat du Camp étaient avises qu'un trafic d'armes s'opérait au Camp entre les refugies et que des armes avaient été vendues en ville».[493] Aquell mateix dia, el 20 d'abril de 1939, a les 14h una desena d'efectius de la GMR van escorcollar les pertinences d'uns refugiats de la barraca G-3 del camp 1, que feia dies que els tenien sota control, i se'ls van localitzar: «10 pistolets automatiques de marques et calibres divers, 9 chargeurs de pistolet automatique, 25 cartouches à calibre de 7m/m 65 en boite ferme, 20 cartouches de pistolet, en vrac, de calibre divers...». A l'informe s'assenyalava a Juan Martínez, antic campió de boxa d'aquesta barraca, com a possible culpable de la tinença d'armes dins del camp.[494] Segons *La Dépêche*, Martínez va ser arrestat i interrogat a la comissaria d'Agde i se'l va declarar culpable. El detingut al·legà que la seva intenció era poder vendre-les per aconseguir diners per a la seva subsistència al camp i es negà a indicar a les autoritats la procedència. Va ser enviat a la presó de Béziers per a complir la condemna.[495]

Pel que fa a la vigilància exterior del camp eren soldats de l'exèrcit francès els que custodiaven tot el perímetre, resseguint la doble filferrada. Anaven armats amb mosquetons i la seva missió principal era permetre l'accés al camp només pels punts d'entrada establerts i evitar la comunicació entre els concentrats i les persones que s'acostaven a mantenir contacte amb ells: a parlar-los, dur-los menjar, cigarretes o articles de primera necessitat, principalment. Si en algun moment havien d'impedir una fuga o algun incident, només podien fer servir l'arma per a intimidar els individus, aquesta condició s'explicitava al reglament.

Al personal autoritzat pel comandament per dur a terme tasques que

493. Informe del cap d'Esquadró de la 5a Legió de la GMR enviat al prefecte i al sotsprefecte de l'Hérault (camp d'Agde, 20 d'abril de 1939; ADH 2 W 620).

494. Informe del cap d'Esquadró de la 5a Legió de la GMR enviat al prefecte i al sotsprefecte de l'Hérault (camp d'Agde, 20 d'abril de 1939; ADH 2 W 620).

495. «Découverte d'un dépôt d'armes dans un camp de miliciens espagnols», *La Dépêche*, 21 d'abril de 1939.

implicaven entrades i sortides del camp, se'ls havia atorgat també uns distintius per tal que aquestes unitats de vigilància de l'exterior del camp els poguessin identificar.

Els braçalets que autoritzaven la circulació a l'interior i a l'exterior del recinte, podien ser de dos colors:

- Grocs: per a les persones autoritzades a entrar o sortir del camp amb finalitats comercials i que havien de transitar al voltant de tot el recinte, per la carretera cap a Sète o en direcció a Septfonds.
- Blanc amb ratlles vermelles i blaves: per a les persones, amb ocupacions que els exigien circular per un petit camí de terra en direcció a Septfonds.

L'accés al camp estava estrictament prohibit a qualsevol persona que no hi treballés o que no portés una autorització especial escrita i signada pel comandant. Els motius pels quals un refugiat podia ingressar al camp d'Agde se centraven principalment en: haver estat transferit d'un camp a l'altre, el retorn al camp després d'haver complert una pena a la presó de Béziers o al camp de càstig de Collioure, per exemple, o després de què el treballs a les Companyies de Treballadors Estrangers haguessin finalitzat i, com s'explicitarà en el capítol cinquè, de les CTE no en tots els casos hi van ser retornats.

A banda de les entrades de refugiats en grup les primeres setmanes de posada en marxa el camp d'Agde des dels camps de les platges del Rosselló, totalment organitzades des de l'alt comandament de cada camp, van ser els trasllats entre els diferents camps de concentració francesos, el que provocà més moviment en el registre d'entrades gestionat per les autoritats d'Agde, que podien ser de caràcter individual o en grup.

Quan es transferia una persona sola, responia a la petició del refugiat per a ser reagrupat amb un membre de la seva família intern al camp d'Agde que, a través de les cartes que els havien fet arribar des de l'exterior, tenia el coneixement que estava concentrat en aquest camp. D'altres vegades, demanaven l'ingrés per poder estar a prop d'algun dels seus familiars, que també a través de les lletres, sabien que s'allotjava en algun poble proper al camp i que, per tant, podríem mantenir un contacte més regular i sense tantes dificultats. Van ser nombroses les peticions dels interns que demanaven ser traslladats a Agde ja que

la colònia d'espanyols als pobles i viles dels departament de l'Hérault era, com ja hem vist a l'anterior capítol, molt destacable. Per poder tramitar el trasllat calia un acord entre els prefectes dels dos departaments, el del camp d'origen i el de l'Hérault. Per la documentació original es pot considerar que aquests tipus de trasllats es van produir molt excepcionalment, perquè implicava unes importants despeses en el transport i en l'escorta de seguretat i les autoritats competents no estaven disposades a dedicar tants esforços per transferir a una sola persona.[496] En relació als desplaçaments en petits grups, a banda de la llista amb els noms i cognoms dels refugiats, no calia cap tràmit addicional, tot i que per la documentació administrativa generada en aquests casos, coneixem que entre els prefectes s'enviaven informació de caràcter personal dels refugiats que consideraven políticament més actius. Com el cas de cinc interns de Gurs que volien ser traslladats a Agde, després de nombroses notes i cartes creuades entre el prefecte del Basses Pyrénées i el de l'Hérault, Antoine Monis, va signar l'autorització perquè l'1 de juny de 1939 es procedís al trasllat.[497]

Les sortides dels refugiats sense autorització explícita estaven totalment prohibides i penalitzades. En el Reglament General del camp s'exposa clarament que les sortides havien de ser autoritzades pel comandant i només es contemplaven de dos tipus:[498]

> - Les autoritzacions permanents: permetien als interns abandonar el camp definitivament i havien de ser atorgades per la prefectura de l'Hérault, un cop el comandant del camp els trametia els motius donant el seu consentiment com a màxima autoritat al camp i el prefecte els acceptava. Només n'autoritzava aquest permís si: l'intern era traslladat a un altre camp i el prefecte del departament de destí ja havia donat el seu consentiment; havia decidit retornar a Espanya i per tant havia de ser traslladat al del Barcarès per a procedir al retorn; per a emigrar a Mèxic o a algun país de Sud-Amèrica; perquè tenia el permís per a treballar a França o per allistar-se a la Companyia de Treballadors

496. En aquestes peticions de trasllat individuals havia de ser l'intern qui cobrís les despeses del trasllat de camp pel que feia al transport d'anada i de tornada de l'escorta de seguretat.

497. Nota del prefecte de l'Hérault al dels Basses Pyrénées autoritzant el trasllat de cinc refugiats (Montpellier, 28 de maig de 1939; ADH 2 W 620).

498. *Règlement Générale du Camp d'Agde* (camp d'Agde, 13 de març de 1939; ADH 2 W 620).

Estrangers o a la Legió Francesa. Per norma general si no era per qualsevol d'aquests motius, des de la comandància del camp es considerava que: «Cette autorisation ne peut être accordée à titre permanent. Les sorties temporaires du Camp doivent constituer une récompense pour les réfugiés, sauf motifs exceptionnels»,[499] i li era denegada.

- Les autoritzacions provisionals o temporals: a la documentació oficial del camp hi ha poques referències a aquests permisos puntuals.[500] Els interns havien d'omplir molta documentació justificant els motius de la seva sortida perquè el comandant del camp els atorgués el permís. Normalment demanaven poder desplaçar-se a pobles propers al camp per visitar algun familiar en un estat de salut molt greu o perquè havia mort. Com és el cas del tinent Pere Serra Corrons, intern al camp 3, que demanava el 15 de juliol de 1939 un permís per sortir del camp i desplaçar-se a Perpinyà a fi de resoldre diferents qüestions familiars.[501] Aquesta petició va generar una gran quantitat de documentació entre l'interessat, el sotsprefecte de Béziers, el comandant del camp i el prefecte dels Pirineus Orientals, qui finalment va concedir-li un permís de vuit dies, passat aquest temps, Serra hauria de tornar a presentar-se a l'Oficina del comandament del camp per a signar l'ordre d'entrada.[502]

En el Reglament General del camp apareixia una referència explícita a les autoritzacions per a les persones de fora del camp que demanaven poder accedir de visita. Si els era concedit, aquest permís tenia una validesa d'un dia i se'ls atorgava un braçalet o un *laissez-passer*, depenent del tipus, que havien de portar amb ells durant tota l'estada:

499. Carta del comandant de camp Lamotte al prefecte de l'Hérault (camp d'Agde, 11 d'agost de 1939; ADH 2 W 622/1).

500. A l'Arxiu Nacional de Catalunya es localitza una documentació molt concreta, dins del fons: ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 353, on s'especifica que en els mesos de juliol i agost de 1939 des de l'alt comandament del camp es van concedir en ocasions excepcionals a interns amb una «conducta exemplar», permisos temporals d'entre 10 i 12 hores per poder sortir del camp i desplaçar-se fins a la vila d'Agde. En la documentació original administrativa generada des de les autoritats franceses del camp, no apareix cap referència a aquest tipus d'autoritzacions temporals concedides als interns.

501. Carta de Pere Serra al sotsprefecte de Béziers (camp d'Agde, 15 de juliol de 1939, ADH 2 W 620).

502. Nota del sotsprefecte de l'Hérault autoritzant la sortida de Pierre Serra Corrons (s.ll., 17 de juliol de 1939, ADH 2 W 620).

- Braçalet blanc amb ratlles vermelles: es concedien a aquelles persones que demanaven poder veure el comandant del camp o a qualsevol altra autoritat militar. Alhora era obligatori que portessin el document de la demanda manuscrita de la petició d'entrada al camp.

- Sense braçalet, però amb una autorització escrita o *laissez-passer* conforme al paràgraf IV del Reglament General del camp,[503] que havia hagut d'enviar-se per ser tramitada prèviament a l'Oficia d'Informació del camp i havia d'estar aprovada i signada pel comandant. Era el suboficial en cap d'aquesta oficina qui procedia a examinar les demandes i rendia comptes a l'oficial i al comandant del camp de les peticions susceptibles a ser acceptades, retingudes o denegades.[504] Aquesta autorització permetia la trobada entre una o dues persones de l'exterior del camp, per norma general familiars propers (progenitors, fills, germans, cosins o la dona amb o sense infants),[505] i un intern. En el cas que hi haguessin dues persones de la mateixa família (germans, pare i fill o cosins), se'ls havia arribat a concedir conjuntament una visita amb la persona autoritzada, es duia a terme però, de manera molt ocasional, ja que des de les autoritats del camp es pretenia que aquestes visites es produïssin entre un nombre de persones el més reduït possible.[506] En la documentació original no es detalla on es materialitzaven aquestes trobades, és probable, que s'habilités alguna estança vigilada a l'interior de l'Oficina d'Informació del camp, o en alguna altra zona reservada per aquest tipus de cites.

L'espai comú destinat a rebre les visites de l'exterior que va generar més notes des de la comandància del camp i l'Oficina d'Informació, va ser el *parloir*. Des de la seva posada en marxa al camp, el 23 de març de 1939,[507] per ordre del

503. *Règlement Générale du Camp d'Agde, annexe* (camp d'Agde, 13 de març de 1939; ADH 2 W 620).

504. *Règlement Générale du Camp d'Agde, annexe nº1, Consigne pour le Service de Surveillance* (camp d'Agde, 13 de març de 1939; ADH 2 W 620).

505. Tot i que hi ha documentat algun cas on qui rebia l'autorització no tenia cap mena de parentiu amb l'home a qui demanava veure.

506. *Règlement Générale du Camp d'Agde, annexe* (camp d'Agde, 13 de març de 1939; ADH 2 W 620).

507. Sense ser l'objecte d'aquest capítol, he trobat poques referències de la implementació d'aquest servei a la resta de camps de concentració francesos. A la bibliografia específica només Grégory Tuban en fa referència al camp de Septfonds i al d'Argelès. Grégory Tuban, *Contrôle, exclusion et répression des réfugiés venus d'Espagne dans les camps du sud de la France. 1939-1944...*, p. 84. i p. 133. I a les memòries de Josep Rubió i Cabeceran en parla en el cas del camp

comandant Zwilling per tal que els familiars i coneguts del refugiats poguessin visitar-los sense haver de demanar ni tramitar cap document especial,[508] va generar una nombrosa paperassa administrativa per exposar clarament quins eren els límits permesos en aquest espai: el nombre de visitants per cada intern, la durada d'aquestes visites, els materials que podrien lliurar-los des de l'exterior, quines sancions els serien aplicades a qui se saltés les normes... En una carta del comandant al prefecte de l'Hérault, li descrivia el *parloir*: «comme une enceinte en plein air qui accueille des centaines de visiteurs par jour sous l'œil de la garde mobile».[509]

En el moment de la seva posada en marxa no es van establir restriccions a ningú que volgués fer ús d'aquest espai per tal de poder visitar un intern, simplement s'havien de presentar a l'entrada del camp dins l'horari establert: de 8,30h a 11h i de 14h a 17h el set dies de la setmana, inclosos els diumenges, i anunciar el nom de qui volien veure al guàrdia que custodiava la porta. Aquest passava la llista amb els noms dels concentrats a un soldat de la GMR, que era l'encarregat de dur-la a l'Oficina d'Informació des d'on avisaven als refugiats pels *haut-parleurs* perquè es dirigissin a la porta interna de cada camp per ser escortats per un soldats fins a la porta del *parloir*.[510]

Aquest espai estava situat estratègicament a l'extrem de cadascun dels tres camps, envoltat d'una doble filferrada, on els visitants ingressaven al camp per una porta que comunicava directament amb l'exterior. Els concentrats entraven per una altre accés que connectava amb l'interior del recinte. D'aquesta manera, segons el comandant, la vigilància de les entrades i sortides era totalment segura i s'evitava qualsevol temptativa de fuga en el moment de desallotjar els

del Barcarès: «La primera festa que els combatents republicans espanyols es trobaven al Camp Provisional del Barcarès: tres joves franceses d'una població veïna d'ací es presentaren al *parloir* del camp i demanaven dos companys refugiats, als quals no coneixien de res. Els portaren paper d'escriure i els oferiren el seu ajut en tot allò que els fos possible. Els dos refugiats no sabien avui encara, passats dos mesos, com les senyoretes Bobo, Barro i Mauri s'ho van fer per saber el nom dels interessats, i és molt possible que mai no puguin desxifrar aquesta incògnita». Josep Rubió i Cabeceran, *Camp Definitiu. Diari d'un exiliat al Barcarès*, Valls, Cossetània, 2010, p. 44.

508. Algunes d'aquestes trobades es van aprofitar per a propiciar els contactes entre companys del mateix partit de l'interior del camp i l'exterior, i passar-se material de manera clandestina per tal d'introduir-lo al camp o per a comunicar-se membres espanyols interns i francesos des de l'exterior per a organitzar les accions conjuntes de partit.

509. Carta del comandant de camp Zwilling al prefecte de l'Hérault (camp d'Agde, 8 d'abril de 1939; ADH 4 M 1800).

510. *Règlement Générale du Camp d'Agde, annexe nº1, Consigne pour le Service de Surveillance* (camp d'Agde, 13 de març de 1939; ADH 2 W 620).

visitants.[511]

«Sorte d'enceinte où sont reçus, matin et soir, les parents ou amis désireux de voir un des leurs. Sous la surveillance de la garde mobile, vigilante et stricte quoique débonnaire dans la forme. Plusieurs centaines de visiteurs des deux sexes viennent, chaque jour, converser avec leurs compatriotes malheureux».[512] Dibuix d'Arthur Kéry Escoriguel[513] del *parloir* del camp 2 d'Agde. Collection J. Vilamosa-Agde.

Després de passar pel *parloir*, els interns retornaven a les seves barraques amb tot el que els havien pogut lliurar des de l'exterior: queviures, roba, articles de primera necessitat, paper, segells, cigarretes, entre d'altres. Estaven totalment prohibits: «journaux, presse locale et armes de toute nature et objets suspects».[514]

El comandant tenia la potestat de prohibir, si així ho considerava, les visites al *parloir*, com va fer en el moment més àlgid d'arribada de refugiats al camp (als mesos d'abril i maig de 1939) o de derogar el dret de visita com a mesura

511. Carta del comandant de camp Zwilling al prefecte de l'Hérault (camp d'Agde, 11 d'abril de 1939; ADH 4 M 1800).

512. «Au Camp d'Agde avec les Espagnols», *Le Monde Illustré. Mirror du monde*, 26 d'agost de 1939.

513. Kéry Escoriguel, *Interférences et exils*, Villemandeur, éditions JPB, 1996, p.60. Citat a: Christine Delpous-Darnige, «Être dedans, être dehors; solidarités de proximités autour de Camp d'Agde»..., p. 130-146.

514. Carta del comandant de camp Zwilling al prefecte de l'Hérault (camp d'Agde, 8 d'abril de 1939; ADH 4 M 1800).

coercitiva o de càstig, com en la revolta de juliol de 1939 contra l'allistament forçós a les Companyies de Treballadors Estrangers per part de la comandància, quan clausurà el *parloir* del camp 3.

En una circular aprovada pel ministre de l'Interior, Albert Sarraut, l'11 de maig de 1939 amb el propòsit de fer davallar el nombre de visites als *parloirs* dels camps de concentració de França, llegim que a partir d'aquella data, només podrien visitar als interns les persones que demostressin un parentiu directe.[515] Des del camp d'Agde, ja amb el comandant Paul George Benoit-Guyod al capdavant des del 15 de maig de 1939, va aplicar la normativa que arribava de París abans de tornar a posar en funcionament el *parloir* del camp, que en aquell moment restava tancat, reforçant la vigilància i el control de totes les persones que accedien al recinte. El comandant el 26 de maig de 1939, en un informe detallat sobre les noves mesures que s'implementarien, informava: «Afin de réduire dès maintenant le nombre des visiteurs et arriver le plus rapidement possible à l'exécution stricte di contrôle prescrit, un avis a été diffusé dans la presse régionale. Bien que des consignes sévères aient été données au personnel de la Garde républicaine mobile, chargé de la surveillance du parloir, à l'effet de contrôler et de relever les identités des visiteurs, il est à craindre que ces mesures restantes, sinon inefficaces, du moins insuffisantes. Il semble que ce contrôle offrirait beaucoup plus de garanties, surtout au point de vue de la Sûreté Nationale, s'il était confié au service de Police spéciale actuellement chargé de la surveillance générale du Camp et de l'identification des réfugiés. [...] sous réserve de porter l'effectif des inspecteurs de 7 à 12».[516]

A la documentació oficial no apareix cap paper que mostri si les mesures aplicades al *parloir* van tenir conseqüències a curt termini i el nombre de visites va disminuir substancialment. Del que tenim constància és que si aquest nombre va baixar, no es va mantenir durant massa setmanes, ja que per les cartes dels interns i per la documentació administrativa generada des del camp i des de les autoritats locals lamentant-se dels moviments constants de població entre la vila d'Agde i el camp en els mesos de maig i juny de 1939, ens fa pensar que aquestes visites es van seguir duent a terme. La historiadora Christine Delpous afirma que

515. Carta des del ministeri de l'Interior al prefecte de l'Hérault (París, 16 de maig de 1939; ADH 4 M 1800).

516. *Rapport du Commandant du Camp d'Agde sur la nécessite de contrôler les visites faites aux réfugiés du Camp* (camp d'Agde, 26 de maig de 1939; ADH 12 W 124).

en els mesos que aquest servei va estar en funcionament, el nombre de visites als refugiats espanyols al camp va augmentar exponencialment, en bona mesura a l'establiment, cada cop més nombrós, de les famílies d'aquests interns a la vila d'Agde. Delpous destaca que en els mesos de maig i juny de 1939, es va donar un augment molt notable de visites al *parloir* de les dones i companyes dels interns, un cop es van poder establir a la vila Agde o a les rodalies.[517]

Aquests moviments de població femenina entre el camp i el poble van despertar certa inquietud entre la policia local. En una carta del 26 d'agost de 1939 el comissari de policia d'Agde, J. Baudian, li comunicava amb aquestes paraules la situació al sotsprefecte de l'Hérault i li acabava fent una proposta per a posar-hi remei: «Le nombre de femmes espagnoles actuellement à Agde croit sans cesse. Ces personnes venant voir leurs maris au camp sont au nombre de 37 femmes avec sept enfants qui venaient voir leurs époux et père. En raison de la situation actuelle, j'ai l'honneur de vous proposer de faire interdire l'entrée du camp d'Agde à ces étrangères et de bien vouloir me faire délivrer un bon de transport pour les emmener dans l'autre camp de concentration que vous voudrez bien m'indiquer».[518]

La resposta va ser prou clara, i afegia: «Il est du reste probable que certaines de ces étrangères sont les agents de liaison naturels entre les extrémistes français et les extrémistes étrangers.»[519] Aquests són dos exemples evidents del que la historiadora Maëlle Maugendre ha tractat com a repressió vers les dones refugiades pel poder de les imatges estereotipades i de gènere que transmeten les autoritats franceses, sempre masculines, i que condemnaven a aquestes exiliades espanyoles a un estricte control social i polític, que no en pocs casos acabava amb aquestes dones detingudes o enviades a un camp de concentració, pel sol fet d'haver-se acostat al camp on estava intern el seu company, pare o germà.[520]

El 8 de setembre de 1939, des del ministeri de l'Interior es promulgà una circular de tancament de tots els *parloirs* dels camps de concentració del sud de

517. Christine Delpous-Darnige, «Être dedans, être dehors; solidarités de proximités autour de Camp d'Agde»..., p. 130-146.

518. Carta del comissari d'Agde al sotsprefecte de l'Hérault (Agde, 26 d'agost de 1939; ADH 4 M 1800).

519. Carta del sotsprefecte de l'Hérault al comissari de policia d'Agde (Montpellier, 28 d'agost de 1939; ADH 4 M 1800).

520. Maëlle Maugendre, *Femmes en exil. Les réfugiées espagnoles en France (1939-1942*), Tours, Presses universitaires François-Rabelais, 2019, p. 301.

França a partir d'aquella data. No s'especificava cap motiu oficial, però, en la línia del que s'apuntava, es pot pensar que des de les autoritats locals havien pressionat, formalitzant un important nombre de queixes en relació al trànsit de persones entre els camps i les seves viles o les autoritats competents havien considerat, raó de pes, el reduït nombre de fugues que s'havien dut a terme entre els interns aprofitant aquest espai i les entrades i sortides dels seus familiars. Però només són hipòtesis d'algunes de les raons que podrien haver motivat el tancament dels *parloirs*, perquè no he localitzat cap document on se'n determini la causa concreta.

Les tropes de la GMR que s'encarregaven de la vigilància i control dels interns, havien rebut consignes molt clares des de la comandància del camp del que es considerava, una indisciplina intolerable: «tout incident grave, toute manifestation prévus ou imprévue, tous agissements pouvant influencer le moral, devront immédiatement être signalés à l'Etat-Major –2ème Bureau du Commandant des Camps– par les voies les plus rapides.»[521] Qualsevol manifestació política que s'expressés amb crits, càntics o gestos estaven totalment prohibides, així com la circulació entre els interns de premsa o butlletins censurats pel comandant.

I és que aquest va ser un dels temes clau que més obsessionà i es perseguí des de les autoritats del camp, aplicant penes i càstigs exemplars als interns que van localitzar amb publicacions prohibides. Des de la comandància s'havia establert a través d'una llista oficial, quina era la premsa permesa que podien llegir els concentrats i que es trobava a la venda a la petita cantina del camp: *L'Eclair*, *Le Petit Méridional*, *Le Matin* i *L'Illustration*.

Es van produir vàries temptatives per a publicar diaris clandestins catalans des de Montpellier. El primer va ser *Treball*, creat per Monsieur Aversenq el 28 de febrer de 1939, però que va ser prohibit el mes següent. El 22 d'abril, els fills d'Aversenq, van intentar, també sense èxit, publicar en francès i català el diari *Midi.*[522] *Reconquesta*, un dels que va tenir més ressò, va aparèixer el 23 de maig

521. Nota del general Lavigne, comandant del camp de la 16a regió militar al comandant Benoit-Guyod (Perpinyà, 1 de juny de 1939; 2 W 622/1).

522. Des del moment en què una publicació revestia l'aparença d'un diari amb més consistència que un butlletí de difusió limitada, era objecte de la prohibició o suspensió per part del govern francès, aplicant la modificació de la llei del 22 de juliol de 1895, on es facilitava la censura i el tancament d'aquells diaris i publicacions en llengua estrangera. Sempre amb la

de 1939, era bilingüe i van prohibir la seva venda al poc temps de sortir.[523] Es tractava d'un diari amb pocs números, però molt interessant per conèixer la vida al camp d'Agde, ja que es localitzen molt articles que en fan una referència directa: a les condicions de vida dels refugiats, al dia a dia a l'interior del camp i a les activitats que s'hi organitzaven, així com també s'inclouen nombroses reflexions dels mateixos interns sobre el seu tancament i les possibilitats de sortida i de retorn a Catalunya. En la premsa francesa de l'època tolerada dins del camp, poques vegades recollien a les seves pàgines referències a la vida als camps de concentració. Malgrat les dificultats però, els refugiats espanyols intentaven aconseguir la premsa prohibida pel comandament del camp, amb l'ajut de persones com Aversenq que els la feia arribar clandestinament, entre la qual, hi havia algun número del *Poble Català*,[524] així com d'altres d'àmbit regional: *Le Travailleur du Languedoc* i *La Dépêche de Toulouse*, o simpatitzants del Front Popular (*L'Humanité*, *Populaire*, *L'Œuvre*, per citar els més rellevants).

La llista de premsa prohibida al camp no era curta, però per les cartes i les memòries dels interns, podem saber, que aconseguien que els arribés, per diferents vies com la d'Aversenq, la premsa censurada. El doctor Pelai Vilar descriu: «A la *baraque de chefs*, jo era l'encarregat de llegir en veu alta els diaris francesos, tot fent la traducció directa al català o al castellà, segons l'auditori. Compràvem [d'amagat, a la cantina del camp els seria impossible de trobar] *L'Independent* de Perpinyà que [...] era reaccionari; *La Dépêche de Toulouse*, ben fet i més equilibrat, i de tant en tant, *La Tribune de Genève*, diari suís que portava

intenció de mantenir les relacions amb el govern de Franco, amb el doble objectiu d'anar reduint el nombre de refugiats espanyols en territori francès mentre s'assegurava la neutralitat de l'Espanya franquista en la Segona Guerra Mundial. Tot i aquestes mesures, des del govern franquista a través de cinquanta-sis notes oficials li feia saber al ministeri d'Afers Estrangers francès, que tenia constància «des journaux et hebdomadaires édité par des émigrés espagnols rouges» i els demanava la immediata prohibició de diaris com ara: *España, Euzko Deya, La Voz de los Españoles, Reconquista* [*Reconquesta*]*, Catalunya* i *Treball*. Nota oficial de l'Ambaixada Espanyola a París (París, 10 de novembre de 1939; AGA 54/11287-19-20).

523. Tenia la seu de la seva redacció al carrer Castilhon 9 de Montpellier.

524. «La fausse et trompeuse amitié pour la France affichée dans pages ne saurait pas occulter les vrais buts de cette publication ni sa violente hostilité contre le gouvernement espagnol. Cet hebdomadaire ainsi que Catalunya sont rédigés par la Layetana Office [...] et tous les deux sont l'expression d'une nouvelle modalité dans les activités politiques des réfugiés espagnols en France». Aquesta era l'opinió que es tenia d'aquesta publicació des de l'Ambaixada Espanyola a París, que declarava oficialment, repetides vegades, a través de notes oficials al ministeri d'Afers Estrangers francès, la prohibició immediata d'aquesta nova publicació apareguda el 27 d'octubre de 1939 amb l'objectiu: «que les relations de bon voisinage entre la France et l'Espagne ne soient plus entravées par des agissements semblables». Nota oficial de l'Ambaixada Espanyola a París (París, 10 de novembre de 1939; AGA 54/11287-19-20).

àmplia i confiable informació internacional».[525]

Als refugiats que se'ls confiscaven exemplars d'algun diari, butlletí o revista de la llista de premsa prohibida pel comandant del camp eren castigats amb penes lleus, com la prohibició de sortir del seu barracó durant dos dies o tenir prohibides les visites al *parloir*. Si es considerava que havien de ser penats amb càstigs més greus, normalment determinats pel tipus i nombre d'exemplars trobats sota la seva custòdia, podia suposar penes de presó, si el jutjat de Béziers així ho determinava o, en el pitjor del casos, ser traslladats al camp de càstig de Collioure.[526]

Des de les autoritats franceses del camp es tenia constància de l'entrada de premsa clandestina a través d'individus que accedien al camp encarregats de desenvolupar diferents tasques passant desapercebuts fàcilment. És el cas del forner Joseph Colas Saus[527] que abastia el camp i se li havien localitzat, al carro on transportava el pa pel camp 1, una caixa amb el diari comunista: *Juventud de España*[528] i llibres sobre la història del Partit Comunista a la URSS. Després de ser interrogat pel comissari especial M. Mazet, Colas va exposar que havia estat Louis Bages, secretari de la secció comunista d'Agde, qui li havia proporcionat la caixa amb el carregament de premsa que ell havia de dipositar a la cantina del camp 1 per tal que un refugiat, del qual no en va voler dir el nom, se'n fes càrrec del repartiment.[529] Només deu dies més tard, en un carta del comissari especial, s'informava que es coneixien els noms dels refugiats als quals els anava dirigida la premsa de Colas, n'exposava els cognoms: Sabuda Urquia, Quilez Royo, López Bronzo, Jacinto Samper, tots capitans del camp 1, menys el darrer que ho era del camp 2. Els quatre refugiats espanyols havien estat ja traslladats d'Agde al camp de càstig de Collioure.[530]

En d'altres casos, només tenim la referència del material que les autoritats

525. Pelai Vilar i Canales, *Guerra i exili: memòries d'un metge català a la sanitat militar republicana, 1936-1942*..., p. 197.

526. Carta del comissari especial Mazet al cap general de la Seguretat Nacional (camp d'Agde, 7 d'agost de 1939; ADH 2 W 624).

527. Segurament Josep, ja que era nascut a Castelló de la Plana el 7 de maig de 1893, amb nacionalitat espanyola i francesa, pare de cinc fills i forner a la vila d'Agde.

528. Tenia la seu de la seva redacció al carrer Jean-Baptiste Baudin 7, de Villejuif, a prop de París.

529. Carta del comissari especial Mazet al cap general de la Seguretat Nacional (camp d'Agde, 7 d'agost de 1939; ADH 2 W 624).

530. Carta del comissari especial M. Mazet al cap general de la Seguretat Nacional (camp d'Agde, 17 d'agost de 1939; ADH 2 W 624).

del camp havien descobert i requisat a l'intern. Apareix algun nom o referència en relació a qui havia pogut introduir la premsa i els llibres clandestinament. Per aquests informes podem deduir que a les autoritats del camp i, sobretot, al comissari especial Mazet, que era qui s'encarregava principalment d'aquests assumptes, l'interessava especialment quines eren aquestes publicacions: premsa, fulletons, informes i llibres que des del l'exterior s'introduïen al camp, ja que en la documentació original generada per aquells episodis apareixen les llistes completes i el nombre de les publicacions localitzades. Els diaris *Juventud de España*, *Reconquesta*, *La voz de los españoles, La correspondencia Internacional*, i fulletons[531] com ara: *En la senda del comunismo* d'Stalin, *Cinco años de lucha contra el fascismo* de D. Manuilski, *Un ejército Invencible* de K. Vorochilov, per citar els que més es repetien.[532]

Hi ha algun document molt concret a l'Archivo Histórico del Partido Comunista Español que fa referència als intents i alguns dels èxits de les temptatives que aquest partit va aconseguir a l'hora d'introduir premsa clandestinament al camp d'Agde. Algú que signava com a *López* transmetia (es pot deduir pel to de l'informe o carta) a l'òrgan responsable del partit a l'exili, com calia efectuar l'enviament d'aquesta premsa al camp perquè fos útil pels interns i no passés un temps excessiu entre la seva publicació i l'arribada a mans dels interessats: «La entrada al campo sigue lo mismo para poder efectuarla pues continúa cerrado y la excesiva vigilancia lo impide. Pero yo creo que si des del interior saben aprovechar la organización de los servicios, Sanidad, Transporte, Intendencia, se encontrará algún medio. Lo que debe corregirse inmediatamente es la forma pesada y defectuosa en que se envía el material. Yo creo que, en lugar de enviarlo a Béziers, debe enviarse directamente a los lugares de enlace inmediatos al campo. En el caso de "*L'Humanité*" sucede que cuando llega al campo ya no interesa... De París la envían a Perpiñán, de aquí a Béziers y de aquí al campo. Como podéis suponer ello supone un retardo de 3 o 4 días, lo cual hace perder actualidad. A tal efecto yo creo que debe de enviarse directamente a la dirección que le adjunto.[533] [...] Es lo más eficaz evitando el hacinamiento del

531. Publicats per la secció espanyola de l'editorial *Europa-Amèrica*, al Boulevard de Magenta 31, a París.

532. Carta del comissari especial M. Mazet al cap general de la Seguretat Nacional (camp d'Agde, 29 de juliol de 1939; ADH 2 W 624).

533. Madame Cannac, rue Haute, Agde (Hérault) per a la premsa que ha d'arribar al camp. I pels Butlletins: Monsieur Louis Bages, rue Châteaudun, Agde (Hérault).

material que se pierde».[534]

La premsa a la qual *López* feia referència, que era enviada pel PCE a l'exili, estava perfectament comptabilitzada en un informe: 10 exemplars de *L'Humanité*, 50 d'*España*, 50 de *Midi Libre* i 50 Butlletins del Partit Comunista Español a l'exili. Al mateix temps s'hi apunta que, a banda de fer arribar aquesta premsa, s'enviava també al camp: 8 Diccionaris, 10 *Boletín PC*, *10 Boletín Catalán*, 4 *Historia del PC*, 4 *Historia de la URSS*, 10 *Informe Stalin*, 10 *Informe Manuilski*.

Altrament des de l'exili català també es demanava l'enviament de premsa al camp. Roc Boronat el 13 de juliol de 1939 demanava des del poble d'Agde a Carles Martí Feced si «podríeu enviar-me els diaris i revistes que compreu i llegiu els que sou a París? Jo ho portaria al camp[535] i la nostra gent faria festa Major cada set dies. Si, a més encara enviéssiu algun llibre, millor».[536]

A l'interior de cada camp, s'havia habilitat una barraca disciplinària o local disciplinari[537] on des de l'alt comandament o des de la comissaria especial es transferia a aquells interns que no haguessin seguit les normes generals del camp i se'ls deixava tancats una o dues nits. Els actes de desobediència o de rebel·lió i les amenaces a les autoritats franceses eren els menys tolerats, i les sancions que els acostumaven a imposar eren molt dures i en algun cas desmesurades.[538] Abans de ser enviats a aquesta barraca, els refugiats podien ser castigats sense rebre visites al *parloir* o sense poder demanar alguna de les seves autoritzacions si tenien la necessitat de sortir del camp puntualment. En el cas que el comandant del camp considerés que la falta era molt greu o es tractés d'un delicte penal, podien ser derivats als tribunals civils perquè es resolgués fora del camp.

Sara Berenguer apunta que en una de les seves visites al camp d'Agde, el seu company Jesús Guillén[539], li va lliurar un paquet amb dues camises per

534. Informe i instruccions de *López* sobre la premsa i els butlletins clandestins comunistes al departament de l'Hérault (s.ll., 27 de maig de 1939; AHPCE Caja97/2.8).

535. En majúscula a l'original.

536. Carta de Roc Boronat a Carles Martí Feced (Agde, 13 de juliol de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 327).

537. També anomenada entre alguns interns com a *barraca-presó*.

538. *Règlement Générale du Camp d'Agde* (camp d'Agde, 13 de març de 1939; ADH 2 W 620).

539. Una de les figures que va deixar la seva petja al camp d'Agde com a dibuixant i il·lustrador destacat. Nascut a Montán (Castelló) al 1913 i conegut amb el sobrenom de Guillembert, amb l'esclat de la guerra va formar part activa dels Comitès Federals del barri de les

rentar, i en el control de sortida els gendarmes li van requisar el paquet acusant-la de còmplice i a Guillén d'haver-les robades. La van tenir retinguda dotze hores, i a ell i a d'altres interns els van detenir sense donar-los massa explicacions al *barracó-presó*. Unes setmanes després van saber, i Berenguer així ho relata, que les camises havien estat distribuïdes per les mateixes autoritats franceses entre els refugiats, però en el trajecte cap al camp havia desaparegut un dels camions que transportava mercaderies i, des de l'alt comandament, van buscar a un culpable a qui responsabilitzar d'aquestes pèrdues. Els van deixar tancats unes setmanes a la barraca disciplinària i després, sense cap explicació, els van deixar retornar a la seva barraca.[540]

Per la documentació generada des de la comandància, la comissaria especial, les memòries i les cartes escrites des del camp pels interns, es pot afirmar que a Agde, a diferència d'Argelès o Saint-Cyprien, no existia un espai a l'aire lliure reservat per infligir càstigs físics, torturant i maltractant als interns anomenat: «l'hippodrome», «le quadrilatère» o «el picadero». A la vista de tota la resta de refugiats perquè servís d'escarment públic, amb la ració alimentària reduïda o suprimida, el refugiat castigat havia de caminar contínuament o romandre dempeus en un espai envoltat de filats fins a caure extenuat. Una altra variant per a la tortura era tenir-lo dempeus, amb les mans lligades a l'esquena, fins que la debilitat absoluta també el feia caure a terra.

Com descriu Ramon Guillot: «Ahí te cortaban todos los botones y sin ninguna cobija ni nada... eran los Pirineos Orientales y hacía mucho frío, en el día había sol y no pasaba nada, pero en la noche tenías que pasártela corriendo para no quedarte helado, por eso le decían el hipódromo».[541]

Corts de Barcelona i al juny de 1937, mentre es trobava en una casa incautada als religiosos de la plaça de la Concòrdia, va conèixer Sara Berenguer (que en aquell moment treballava a la Secció del Combatent de Solidaritat Internacional Antifeixista i era alhora la secretaria de Propaganda del Comitè Regional de l'organització llibertària *Mujeres Libres*). Guillén va ser mobilitzat al front d'Aragó dins la 26a Divisió de l'Exèrcit Popular, i va participar a la batalla de Monte Oscuro on va resultar ferit i va ser evacuat a un hospital a Barcelona per recuperar-se de les ferides i poder reincorporar-se altra vegada al front, aquest cop a Madrid, amb la 28ª Divisió la que s'ocuparia de la defensa del front de Terol. L'atac franquista al front d'Aragó l'hivern de 1938 va ser definitiu. Guillén va poder arribar a Barcelona per travessar la frontera fins arribar a Perpinyà, on l'esperava Berenguer per a traslladar-se junts a Béziers, a casa d'uns familiars. Abans de poder arribar-hi, uns gendarmes el van detenir i el van traslladar al camp d'Agde, on va estar tancat fins el 30 d'agost de 1939, data en què va poder sortir-ne per anar a treballar a la verema a Quarante (a prop de Béziers). En acabar la campanya el van traslladar al camp de Saint Cyprien. Al gener de 1940 va aconseguir fugir a Marsella amb el propòsit de poder arribar fins a Mèxic.

540. Sara Berenguer, *Entre el sol y la tormenta*, Calella, Seuba, 1988, p. 315-316.

541. Citat a: Dolores Pla Rugat, *Els exiliats catalans a Mèxic. Un estudi de la immigració republicana*, Catarroja, Afers, 2000, p. 66.

Era el camp de càstig de Collioure però, el destí més temut dels refugiats del camp d'Agde i de la resta de camps del sistema concentracionari, pel seu règim extremadament dur i pel tracte denigrant dels seus carcellers.[542] Aquest centre estava ubicat en un antic castell dels templers del s.XIII, on el nombre de soldats republicans «dangereux» oscil·lava entre els 300 i 500.[543] En paraules de Juan Moreu, intern a Agde: «Una fortalesa de negra història, una espècie de castell de Montjuich on són detinguts tots aquells que s'han revoltat contra les injustícies inhumanes que es cometen sobre nosaltres. El nom de Collioure és un nom sinistre a les orelles de tots aquells que hem viscut a França. Per referències d'aquells que han pogut sortir amb vida d'aquest presidi inquisitorial, sabem que els càstigs horrorosos a què són sotmesos aquells que han tingut la desgracia de caure en aquest cau de Torquemada del segle vint. Pallisses, turments, calabossos sense llum, dies sencers sense menjar (el comissari de la 60 Brigada perd un ull de resultes dels turments a què és sotmès), d'altres moren extenuats baix el fuet que els fa galopar al voltant del pati del castell, tots els horrors d'un presidi medieval són executats sobre aquells desgraciats que han comès el greu delicte de robar un pa per apaivagar els crits del seu famolenc estómac...».[544]

Els primers homes traslladats a aquest castell van ser 348 republicans que juntament amb membres de les Brigades Internacionals provenien dels camps del Rosselló, havent estat classificats com a «internacional indesitjable».[545] Els motius pels quals els refugiats espanyols eren traslladats a Collioure eren diversos: haver estat descoberts confeccionant llistes il·legals al marge de les autoritzades per a emigrar a Amèrica (com va passar amb uns 17 interns del camp de Bram), per furts a les cantines dels camps, per haver protagonitzat un intent

542. La violència infligida i el tracte inhumà als interns que anaven a parar al Castell va ser denunciat per l'esquerra francesa, fet que propicià el seu tancament definitiu el juliol de 1939. Geneviève Dreyfus-Armand, «L'accueil des républicains espagnols en France: entre exclusion et utilisation; 1936-1940»..., p. 36-41 i Miquel Ferrer, *La Generalitat de Catalunya a l'exili*, Barcelona, Aymà, 1977, p. 33. Al maig de 1939 va poder entrar al castell per primera vegada un testimoni extern a l'univers concentracionari, Paul Bourgeois, de la Comissions de Ravitaillement del Comité International de Coordination et d'Information pour l'Aide à l'Espagne Républicaine, que va protagonitzar una roda de premsa un cop va sortir del camp de càstig i que tenir com a conseqüència el cessament del fins aleshores comandant del camp, el capità Rollet. David Wingeate Pike, *Vae Victis! Los republicanos españoles refugiados en Francia 1939-1944*..., p. 65-66.

543. Miquel Ferrer i Sanxís en fa un descripció molt detallada dels dos mesos que passà al castell de Collioure: l'arribada, la brutalitat i la violència amb què se'ls tractà, els calabossos, els companys de la Brigada de Càstig, els treballs forçats... Miquel Ferrer, *La Generalitat de Catalunya a l'exili*..., p. 23-34.

544. Juan Moreu Estrada, *Dans les camps de la Retirada (1939-1940)*..., p. 126-127.

545. Eduardo Pons Prades, *Los vencidos y el exilio*..., p. 241.

de fuga, per haver criticat obertament el racionament al què estaven sotmesos els interns, per desobeir les ordres de les autoritats franceses, per haver estat descoberts a l'interior del camp amb premsa prohibida per l'alt comandament, per citar-ne algunes.[546] La documentació oficial en relació a les penes imposades als interns i als trasllats al camp de càstig, deixa entreveure que la subjectivitat del comandant o el comissari especial per a fer complir la pena màxima al castell, variava en cada cas, estava marcada per una intenció determinada, en molt casos exemplaritzant davant dels altres interns. Podem trobar que per una mateixa falta, com és el cas del robatori d'aliments a les cantines dels camps, o els intents de fuga al camp, les penes imposades als responsables varien sense cap motiu aparent. Des d'un càstig menor, estar tancat a la barraca disciplinària dues nits, ser traslladats a la comissaria o al jutjat de Béziers o en el pitjor dels casos, ser enviat al camp de càstig.[547]

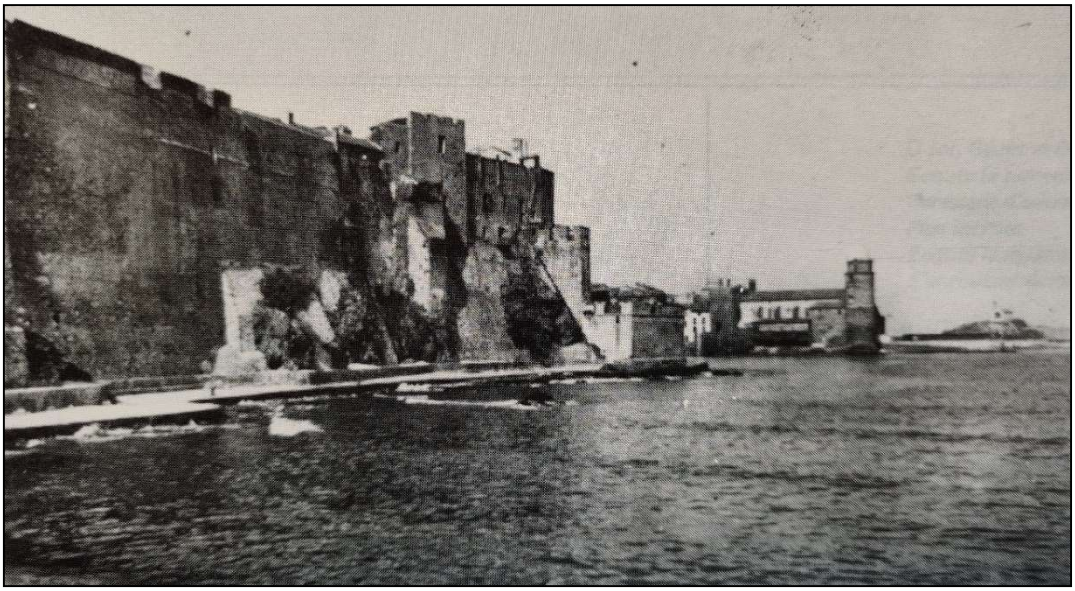

«En la Fortaleza había tres calabozos especiales destinados a los castigos más severos. Uno de ellos, llamado "la tumba", era un nicho practicado en el muro donde el preso tenía que permanecer acostado, pues no podía sentarse ni ponerse de pie. El condenado entraba al nicho desnudo, privado de manta y sometido a la clásica ración de pan y agua. El segundo calabozo era todo lo contrario: aquí, el preso solo podía estar de pie; y en el tercero –el más cómodo si se quiere– el reo debía permanecer sentado».[548] Fotografia apareguda a la mateixa publicació: Juan Carrasco, *La Odisea de los republicanos espanyoles en Francia. Album-souvenir de l'exil republicain espagnol en France: 1939-1945*.

546. Per ampliar sobre la història del camp de Collioure, les condicions i les penes imposades als refugiats espanyols, l'evolució i el desmantellament: Grégory Tuban, *Les séquestrés de Collioure. Un camp disciplinaire au Château royal en 1939*..., p. 13-62.

547. «Les détournements d'un réfugié espagnol», *L'Avenir Agathois*, 7 d'octubre de 1939.

548. Juan Carrasco, La Odisea de los republicanos espanyoles en Francia. *Album-souvenir de l'exil republicain espagnol en France: 1939-1945*, Barcelona, Nova Lletra, 1980, s.p.

Els motius polítics van ser amb diferència la primera causa d'internament a Collioure, ja que les autoritats del camp, a banda de l'objectiu alliçonador, tenien la necessitat de «treure de la circulació» l'intern o interns en qüestió, per tal de neutralitzar-lo a nivell polític i desarticular la xarxa de solidaritat que s'havia pogut crear a l'interior entre els militants d'un mateix partit polític, o entre els militats d'un partit polític espanyol i el seu homòleg francès des de l'exterior del camp, per posar-ne algun exemple. En el capítol on es desenvolupa el perfil polític dels interns a Agde, ja s'apuntava que els militants comunistes i anarquistes van ser els refugiats més perseguits i vigilats de prop per les autoritats del camp i, conseqüentment, més dies van patir tancats al camp de càstig.

També hi ha nombrosos documents emesos des de la comissaria especial del camp d'Agde, on es fa referència a la transferència de refugiats espanyols a Collioure de manera «preventiva» per, segons el comissari en cap M. Mazet, evitar possibles incidents i alteracions de l'ordre a l'interior del camp abans que es produïssin. Com l'informe detallat del 9 de juny de 1939 que es transmeté des d'aquesta comissaria al prefecte de l'Hérault, on es pretenia que sis interns[549] del camp fossin traslladat a Collioure «en raison du voyage prochain de M. le Président de la République dans l'Hérault [que havia de dur-se a terme el 3 de juliol de 1939]». La resposta del prefecte no la coneixem, però davant la insistència de Mazet de traslladar-los a algun altre camp fora del departament de l'Hérault,[550] ens pot fer sospitar que el fet de no poder implicar als refugiats en cap acte d'alteració de l'ordre ni d'indisciplina al camp, va impossibilitar-ne el trasllats a Collioure.

3.2. ELS SERVEIS AL CAMP

3.2.1. El Servei de Proveïment i el cost econòmic del camp

La construcció del camp d'Agde va provocar, com ja s'ha desenvolupat en el capítol anterior, una desconfiança i un descontentament generalitzat entre la població local. En alguns sectors, aquesta sospita i recel es va anar dissipant, en bona mesura, quan des de les autoritats competents es va signar de manera oficial

549. Els refugiats als quals M. Mazet feia referència: Eugenio Vallejo Isla, Eusebi Carbó Carbó, Eusebio Busto Asensio, Remigio Climent Ferrer, José Luis Herrero Sans i José Úbeda Apaolaro.

550. Carta del comissari especial M. Mazet al prefecte de l'Hérault (camp d'Agde, 9 de juny de 1939; AN 20000414/14/8).

alguns contractes amb comerciants *agathois,* pel proveïment de bona part dels productes que es necessitaven pel funcionament i l'avituallament del camp. Com escrivia un cronista a *L'Avenir Agathois:* «Et nous avons compris que "le malheur des uns fait le bonheur des autres" [...], tout le monde va faire "ses petites affaires" n'est-ce-pas? Ainsi va la vie. [...] Résumons: à quelque chose, malheur est bon!».[551] Podien obtenir un benefici doble: per una banda, vendre els seus productes per abastir el camp i per l'altre aconseguirien una nova massa de «consumidors potencials», principalment les tropes i les autoritats franceses desplaçades al camp que s'acostaven a Agde i a les viles properes per a comprar tot allò que necessitaven i que a les cantines de dins del camp no ho podien adquirir.

El camp d'Agde va passar a ser, en gran mesura, el nexe econòmic de la zona, on comerciants i productors van arribar a facturar unes quantitats importants en articles per a la construcció i el manteniment del camp, però també en productes alimentaris, carbó i fusta.[552]

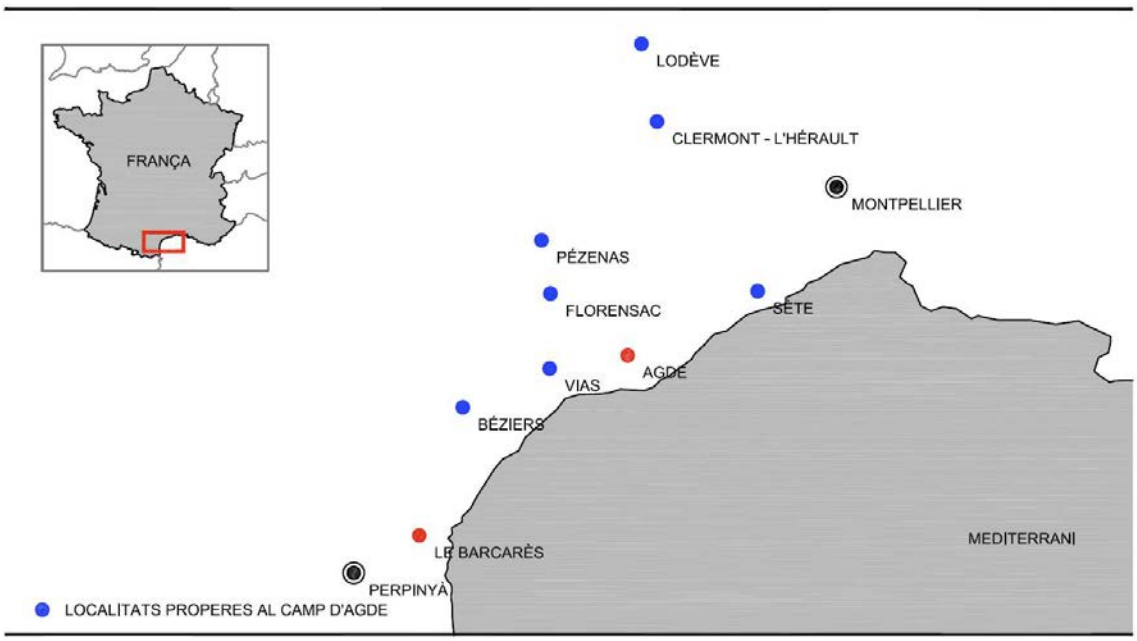

Poblacions del departament de l'Hérault que es localitzaven a prop del camp d'Agde i des de les quals els productors de la zona en van sortir més beneficiats per la distribució de productes de tota mena al camp. Elaboració pròpia © Ricard Gascón.

551. Citat a: Donald Lecomte, *Approche de l'histoire du camp d'Agde (1939-1944)*..., p. 20.

552. A banda d'aquest profit econòmic i de negoci, com apunta l'historiador Denis Peschanski, a: *La France des camps. L'internement 1938-1946*..., p. 131, també cal tenir en compte que, sense tenir dades concretes, gran part del personal militar que s'encarregava de la seguretat als camps de concentració havia estat reclutada per la regió propera al camp.

Des de la creació del camp i fins a finals d'octubre de 1939, el Servei de Proveïment o Intendència va estar en mans de la intendència militar, amb el tinent Delagier al capdavant, a partir de l'arribada de les primeres tropes txecoslovaques i el trasllat dels darrers republicans espanyols, va ser el ministeri de l'Interior francès qui es va fer càrrec d'aquest servei.

Des d'aquest servei es portava un control minuciós de totes les factures, rebuts i contractes que es generaven des del camp, amb cadascun dels principals proveïdors. En la documentació original administrativa que es recull a l'Arxiu Departamental de l'Hérault i a l'arxiu personal de George Cléophas a Agde, es localitzen pocs documents d'aquests tipus que facin referència a l'etapa de 1939, on els interns al camp eren refugiats espanyols. N'apareixen moltes i de tipologia més variada a partir del març de 1940 i fins al 1942: factures, llistes de despeses amb proveïdors, llibres de comptes del camp...[553] que permeten conèixer la panoràmica de l'abastiment del camp, els productes i els serveis amb molt més detall que en el període que ens interessa.

El responsable de la comptabilitat del camp durant el període de març a setembre de 1939 era el tinent Carbonel, encarregat de gestionar les factures i contractes en relació a les demanades fetes des de les autoritats del camp al Servei de Proveïment, centrades principalment en el subministrament de queviures de primera necessitat, l'abastiment d'aigua, així com d'altres serveis relacionats, com per exemple l'adquisició dels dos refrigeradors per a la conservació dels aliments[554] o el pagament per a la recollida de residus que es generaven en els diferents recintes.

Les factures que es generaven en relació a aquests tipus de serveis molt específics, eren simples i es signaven per a qüestions concretes.

553. Alguns dels fons de l'Arxiu Departamental de l'Hérault on s'inclou la documentació entre 1940 i 1942 en referència a l'abastiment del camp són: ADH 12 W 124, ADH 2 W 620 i ADH 2 W 623.

554. A la documentació no se n'especifica la ubicació concreta dels dos refrigeradors al camp.

TÉLÉPHONE: 2.45
R.C. CARCASSONNE N° B

COMPTE CHÈQUES POSTAUX
TOULOUSE N° 11.200

Brasserie Fritz Lauer

SOCIÉTÉ ANONYME CAPITAL 700.000 F
CARCASSONNE

MAISON FONDÉE EN 1815

REGISTRE DES PRODUCTEURS N° 220

P.F.C
A.M

Le II Mai 1939.-

Monsieur Pierre C A L V E L
Entrepositaire de bière
A G D E (Hérault)

Monsieur.-

En réponse à votre lettre du IO courant, nous vous informons que nous vous fournirons les deux glacières que vous devez installer aux deux camps de réfugiés Espagnols.-

Nous vous félicitons d'avoir pu vous assurer ces fournitures.-

Veuillez agréer, Cher Monsieur, nos sincères salutations.-

L'Administrateur délégué.-

Una mostra dels contactes que es van generar entre l'administració del camp d'Agde i alguns comerciants de la zona, de l'11 de maig de 1939 entre Monsieur Calvel i l'administrador delegat del camp d'Agde. Collection G. Cléophas-Agde.

Per a la compra dels aliments que més es consumien al camp: carn, pa, patates, cigrons, llenties, arròs i cafè, els contractes eren més complerts, ja que la quantitat subministrada era considerable i en conseqüència també ho era la despesa del ministeri de la Guerra francès. En molts casos, com en l'adquisició de carn de bou congelada, va signar un contracte amb un proveïdor parisenc que proporcionava gènere per tots els camps de la 16a Regió militar. Aquesta carn, arribava en tren des de la capital a les estacions més properes als camps de concentració del sud de França: al d'Agde, Argelès, Saint-Cyprien i el Barcarès i des d'allà, era transportada en camions a cadascun dels destins finals. La quantitat i la data en què es feien efectius els enviaments, la decidia l'intendent militar de 1a classe Gros, de la Inspecció General de Subsistències de París, actuant en nom del ministeri de la Guerra que signava amb el proveïdor, en aquest cas, Monsieur Gérard Bru, el proveïdor de carn de París, el contracte on aquest es comprometia a vendre el gènere des de l'1 d'abril de 1939 a un preu fixe de 6,80 francs el quilo. Des del ministeri se li assegurava que el total de la seva factura li seria abonada puntualment a través de l'intendent militar de Perpinyà, ubicat al Service Central de Ravitaillement des Camps de Réfugiés Espagnols, que

era qui centralitzava els pagaments de totes les factures dels camps pertanyents a la 16a secció militar.[555]

Totes les notes i les factures eren pagades per Gros des d'aquest servei central, en relació al proveïment de mitjons per part de Jean Bugis des de la Dourgne (Tarn) el qual havia enviat un total 26.400 parells de mitjons perquè des d'allà fossin distribuïts per la resta de camps pertanyents a la 16a secció militar.[556]

Pel que fa al subministrament d'espardenyes entre els interns, abans de fer-ne la distribució als camps d'Agde, Argelès, Saint-Cyprien i Le Barcarès, des del Service Central de Ravitaillement, es va fer una crida als proveïdors d'espardenyes de la zona a fi que comuniquessin als ajuntaments de les seves respectives poblacions, el nombre de parells els quals podrien subministrar i el preu que estipulaven. D'aquesta manera des del Servei Central es va poder fer un càlcul aproximat del nombre d'espardenyes que podrien repartir a cada camp i la despesa total que els suposaria. Es van comprar 293.650 parells d'espardenyes amb sola de corda i 41.900 amb sola de goma, amb un cost total de: 335.550 francs.[557] Al camp d'Agde se'n distribuïren 21.625 espardenyes amb sola de corda i unes 22.000 de sola de goma.[558]

555. Contracte entre l'intendent militar Gros i Monsieur Gérard Bru (París, 14 d'abril de 1939; ADH 2 W 620).

556. Carta de Jean Bugis al Service Central de Ravitaillement des Camps de Réfugiés Espagnols (Dourgne, 29 d'abril de 1939; ADH 2 W 620).

557. *Registre du Intendance Militaire des Camps pour l'achat d'espadrilles* (s.ll., 5 de maig de 1939; ADH 2 W 620).

558. *Registre du Intendance Militaire des Camps pour l'achat d'espadrilles* (s.ll., 5 de maig de 1939; ADH 2 W 620).

Taula número 14: Llista d'alguns dels proveïdors i productes o serveis pel camp d'Agde, entre abril i juny de 1939			
Data	**Nom del proveïdor**	**Producte/Servei**	**Despesa**
14 d'abril de 1939	Gérard Bru	Carn de bou congelada	6,80 francs/quilo
29 d'abril de 1939	Jean Bugis	Mitjons 26.400 parells[559]	46.785 francs
5 de maig de 1939	Union Sandalière	8.000 parells d'espardenyes amb sola de corda	41.600 francs
5 de maig de 1939	Regum. Mauleon en Soule	4.000 parells d'espardenyes amb sola de goma	19.400 francs
11 de maig de 1939	Pierre Calvel	Dos refrigeradors de gel	---
26 de maig de 1939	M. Auguste Chazzottes	S'enduia les restes animals, principalment ossos, que quedaven a les cuines dels tres camps[560]	---
20 de juny de 1939	---	pa	397,60 francs[561]

Llista d'alguns dels productes més utilitzats al camp, els seus proveïdors i el cost entre abril i juny de 1939. Font: Factures de l'ADH 2 W 620. Elaboració pròpia.

Des del Servei de Proveïment es va instal·lar a cadascun dels camps d'Agde una barraca-cantina, que s'utilitzava per una banda, per emmagatzemar productes utilitzats a les cuines del camp i, per l'altra, com a «una petita botiga de queviures» on els interns que havien rebut algun franc des de l'exterior podien adquirir productes o aliments que els ajudaven a complementar l'escassetat concentracionària, principalment: llet, pa de més qualitat que el que els era repartit als àpats, pernil, ous, conserves, xocolata, llimonada, mantega, entre d'altres. Així com també productes per a la higiene personal: sabó i fulles d'afaitar principalment. Cigarretes, paper, llapis, segells i la premsa permesa des del comandament, també podien adquirir-se a la cantina, però com la major part dels productes que estaven a la disposició dels interns, pocs eren els afortunats que tenien francs per poder-los comprar.

El gènere era subministrat pels comerciants locals que el venien a través del cap d'intendència que en tramitava la compra, a preu fix, no podia variar per cap motiu, ja que així s'havia estipulat des de la direcció del camp. En diaris

559. A la documentació original no se n'especifica quina va ser la quantitat enviada al camp d'Agde.

560. Contracte entre el comandant Benoit-Guyod i M. Auguste Chazzottes, industrial d'Agde (camp d'Agde, 26 de maig de 1939; ADH 2 W 620).

561. No apareix el nom del proveïdor, però pel document enviat des de la Intendència militar del camp a l'intendent en cap del Service Central de Ravitaillement a Perpinyà en coneixem l'import total (camp d'Agde, 20 de juny de 1939; ADH 2 W 620).

catalans d'exili, com *El Poble Català*, apareix publicada alguna referència als venedors ambulants que s'acostaven a les filferrades del camp per alguna de les rutes que el connectaven amb la vila d'Agde, per vendre d'amagat algun producte a aquells refugiats que poguessin pagar-ho: pa, llet de pot, sucre, tabac, paper per escriure, tinta, fulles d'afaitar, sabó, entre d'altres.[562] El comissari M. Mazet des de la comissaria del camp ja estava avisat d'aquestes pràctiques, perquè a banda d'estar totalment prohibides, se sabia que aquests venedors en moltes ocasions negociaven el preus dels productes, molt a la baixa, fent perdre les poques vendes que podia tenir la cantina de dins del camp.[563]

El cas de Jaume Pellicer,[564] el refugiat català barber del camp, era especial, ja que estava autoritzat a cobrar pels serveis que oferia als interns i també a alguns homes de la guàrdia mòbil. A les memòries explicava als seus familiars, el 15 de juliol de 1939, que el seu ofici li permetia dur una vida «més normal i amb alguna comoditat més que els seus companys de barraca», podent comprar totes les cigarretes i segells que necessités i complementar els escassíssims àpats que els donaven al camp amb: pa, llet i ous, afegia: «puedo hacerme una vida a parte del rancho que nos dan en el campo. Además, puedo ayudar a muchos compañeros míos conocidos, en dinero y arreglándolos gratuitamente».[565]

562. «Ruta de l'exili. Occitanisme», *L'Emigrant*, 15 de febrer de 1946.

563. Carta del comissari especial M. Mazet al comissari de policia especial de Sète (camp d'Agde, 23 de maig de 1939; ADH 2 W 602/1).

564. Nascut a l'Escala (Girona) el 1914, lluità amb l'exèrcit republicà en els fronts de Terol i del Segre i els primers dies de febrer de 1939 s'exilià a França on va està tancat en diversos camps de concentració, s'enrolà en una CTE, estigué sota la protecció del govern mexicà al Castell de la Reynarde, va ser membre de la Resistència francesa fins que va ser detingut i deportat pels alemanys a un camp d'extermini. El juny de 1944, Jaume Pellicer, morí asfixiat a l'interior del tren que l'havia de portar fins al camp de Dachau.

565. Rafel Bruguera, *Jaume Pellicer Lleonart, Quicus. El tràgic exili d'un republicà...*, p. 119-120.

La barberia del camp, on Jaume Pellicer tallava els cabells i afaitava altres companys de camp, així com alguns soldats de la Guàrdia Mòbil Republicana. Collection J. Vilamosa-Agde.

A cadascun dels tres camps hi havia un nombre de barraques destinades als Servei de Proveïment i de cuina: 5 al camp 1, 3 al camp 2 i dues al camp 3.[566] Les cuines dels camps 1 i 2 s'havien ubicat allunyades del nucli central de barraques on els interns feien vida, pel perill d'incendi que comportava. Al camp 3, en canvi, per qüestions d'espai, les cuines estaven al mig de la «cour».[567] Cada servei de cuina de camp era encapçalat per un refugiat espanyol que dirigia a un grup d'entre cinc i sis interns que es coordinaven per preparar els dos àpats centrals que es distribuïen al camp, sempre sota la permanent vigilància d'un militar de la GMR. Des de l'alt comandament es pretenia que l'alimentació dels refugiats fos variada i suficient i al mateix temps, es posava una atenció especial en la cura de la higiene a la cuina i tots els estris emprats.[568] Aquesta era la intenció, en teoria, de les autoritats del camp, i així apareixia al Reglament General. A la pràctica, per les cartes del refugiats i les seves memòries i inclús algun article aparegut a la premsa local, sabem que en línies generals,

566. *Etat du matériel du Génie* (camp d'Agde, 15 d'octubre de 1939; ADH 2 W 623). En el plànol original del camp es mostren tots els serveis ubicats en cadascun dels tres camps. En el 2 i el 3 apareixen exactament aquest nombre de barraques destinades al servei de cuina, però pel que fa al camp 1, només s'identifiquen dues. Podria ser que la que apareix sota el nom de forn, també la comptessin com a dins dels Servei d'Intendència, però tot i així, encara en mancaria una per identificar. AMA. *Carte du camp d'Agde, 1939.*

567. Donald Lecomte, *Approche de l'histoire du camp d'Agde (1939-1944)...*, p. 28-29.

568. *Règlement Générale du Camp d'Agde, annexe nº3, Consigne pour les cuisines* (camp d'Agde, 13 de març de 1939; ADH 2 W 620).

l'alimentació era escassa i molt repetitiva, en els dos àpats centrals del dia, els repartien el mateix: sempre llegum (llenties, cigrons i excepcionalment pèsols) amb patata i algun tros de carn, tot en quantitats molt minses, i per esmorzar només un petit got amb cafè. I havia algun dia que els donaven arròs i bacallà, però els refugiats sempre assenyalaven que era tan salat que no el podien menjar i l'havien de llençar.[569]

Un grup de refugiats espanyols davant d'una de les cuines al camp 3. Collection J. Vilamosa-Agde.

Com descrivia des del camp en una de les seves cartes Isidre Colell a Jaume Miravitlles (havia estat el xofer abans de la caiguda de Barcelona, el gener de 1939): «Referent al nostre règim de vida també es bastant *fastidiós*, tot va a toc de corneta. Al dematí una mica de cafè, al migdia un caldo de llenties, un caldo de cigrons al vespre i les variants son de canvi de caldo cada dos o tres dies per arròs, patates o bacallà, però tot aigua (com pots comprendre aquest menú, conté) i a més, acompanyat d'un pa per dos no gaire bo, la major part de vegades és florit».[570]

El diari *Reconquesta* també publicava una notícia en relació a la exigua distribució d'aliments entre els interns: «El menjar escasseja; millor direm

569. Emili Cantal, *Diari d'Emili Cantal (1939-1940)*..., p. 64.
570. Carta d'Isidre Colell a Jaume Miravitlles (camp d'Agde, 4 de juny de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 327).

insuficient. Ens remetem a les proves. Per cada individu es subministra diàriament el que segueix: 150 grams de llegum, 200 grams de carn congelada, 300 grams de patates, 15 grams de cafè, 23 grams de sucre, 20 grams de sal i 400 grams de pa. Un cop per setmana, un 0,03 litres de rom. Malgrat tot, creiem que el subministra serà augmentat, perquè així ho consideren justament les mateixes autoritats franceses del camp. Per exemple, la ració del pa ha augmentat ja de cent grams diaris, el que ha satisfet extraordinàriament als concentrats».[571]

La premsa francesa també se'n feia ressò de l'alimentació dels refugiats als camps, *L'Eclair* el 20 de març de 1939,[572] descrivia el menú de les barraques com a «copieux», en canvi *Le Travailleur du Languedoc* el 18 de març de 1939 afegia: «la nourriture est insuffisante. [...] Le camp ne possède que quelques chaudières pour faire cuire, alors que le camp n'est même pas à son effectif maxima».[573]

Com s'apuntava al diari, les condicions a les cuines dels camps eren ínfimes, els refugiats que hi havien estat destinats disposaven de poc espai per poder preparar els ranxos i el material que tenien a l'abast era totalment insuficient. La disciplina militar regia també en el moment de la preparació i assignació dels àpats. A l'hora de formar dins la barraca per a rebre la ració corresponent, que s'organitzava sota la responsabilitat d'un suboficial espanyol encarregat d'aquesta tasca, es repartia en una gran olla el menjar en cadascuna de les barraques.[574] Molts refugiats es queixaven que mentre formaven i se'ls distribuïa el ranxo a tots els homes i se'ls donava l'ordre per poder començar a dinar o sopar, ja estava totalment fred.

A la taula, adjunta a continuació, es mostra els horaris que des de la direcció s'havien establert per a les cuines dels tres camps d'Agde. S'iniciava a les 5,30h del dematí fins a les 19h de la tarda, hora en què es donava per finalitzada la jornada al camp.

571. «Dels sorrals d'Argelers al camp català d'Agde. L'alimentació», *Reconquesta*, 8 de juny de 1939.

572. «Après la débâcle marxiste. Au camp de concentration d'Agde», *L'Eclair*, 20 de març de 1939.

573. «Le camp d'Agde», *Le Travailleur du Languedoc,* 18 de març de 1939.

574. *Règlement Générale du Camp d'Agde* (camp d'Agde, 13 de març de 1939; ADH 2 W 620).

Taula número 15: Funcionament i horaris en el Servei d'Intendència del camp d'Agde, març de 1939	
Horari	**Activitat a les cuines del camp**
5,30h	S'encenia el foc a les cuines i es preparava el cafè per a repartir
7h	Distribució de cafè
de 7h a 10,45h	Preparatius del primer àpat del dia, quan s'enllestia s'apaga el foc
11h	Distribució del primer àpat
11,30h	Dinaven els refugiats encarregats de les cuines
de 12h a 13,45h	Repòs
14h	S'encenia el foc a les cuines i s'iniciaven els preparatius pel segon àpat
de 14h a 16,45h	Preparatius del segon àpat del dia, quan s'enllestia s'apaga el foc
17h	Distribució del segon àpat
17,30h	Sopaven els refugiats encarregats de les cuines
de 18h a 18,30h	Es procedia a fer una neteja completa de cadascuna de les cuines del camp
19h	Repòs

Funcionament i horari de les cuines al camp d'Agde.
Font: *Règlement Générale du Camp d'Agde, annexe nº3, Consigne pour les cuisines* (camp d'Agde, 13 de març de 1939; ADH 2 W 620) Elaboració pròpia.

El carbó i la fusta s'apilaven al costat de les cuines per tenir-lo a l'abast, la quantitat que es col·locava era la justa per cada jornada, ja que es volia evitar l'acumulació de material fàcilment inflamable en cas que saltés una guspira mentre es cuinava.[575] Com s'ha apuntat anteriorment, des de l'alt comandament i des del Servei d'Enginyers del camp es recordava amb regularitat el perill d'incendi al qual s'exposava tota la població del camp i la dificultat de la seva l'extinció.[576] Alhora, a tot el personal de les cuines, se'ls repetia la importància de racionalitzar l'aigua i fer-ne un bon ús, era un bé escàs i es volia ajustar al màxim el seu consum, per això des de la direcció del camp s'insistia en les consignes donades.[577]

575. En algun cas no es va calcular bé la quantitat de carbó que es necessitava per a la preparació dels àpats de tota la jornada i al vespre se'ls havia de repartir als interns «una poma i una tassa de te, ja que el carbó que quedava a les cuines era totalment insuficient per a cuinar qualsevol altra cosa». Carta del comissari especial al comandat del camp (camp d'Agde, 17 de maig de 1939; ADH 2 W 620).

576. *Règlement Générale du Camp d'Agde, annexe nº3, Consigne pour les cuisines* (camp d'Agde, 13 de març de 1939; ADH 2 W 620).

577. *Règlement Générale du Camp d'Agde, annexe nº3, Consigne pour les cuisines* (camp d'Agde, 13 de març de 1939; ADH 2 W 620).

Dins del Servei de Proveïment, l'abastiment i la distribució d'aigua entre els interns va ser un dels temes centrals i més problemàtics. Durant tot el temps que el camp d'Agde va estar actiu, hi va haver escassetat i restriccions.[578] Són nombroses les cartes dels refugiats catalans planyent-se als representants de les institucions catalanes a l'exili, de la poca aigua que se'ls proporcionava i dels problemes que això els comportava en el seu dia a dia. L'aigua que abastia el camp provenia de diverses localitzacions: de la vila Agde, dels pous del Mas Curan, dels pous de Belluire i de Vias, un poble al mateix departament, a uns sis quilòmetres del camp. D'Agde només arribaven com a màxim 30 m³ per dia amb molt poca pressió i es tallava el subministrament de 20h a 7h del dematí. L'estudi bacteriològic donava una qualitat «douteuse». L'alcalde d'Agde, Jean Félix, i el comandant Zwilling, van signar un acord on Félix es comprometia a abastir d'aigua al camp, exceptuant casos de: «force majeure, comme les gelées, réparations de machines en conduites, ou manque d'eau à la source».[579] I pel que fa al pagament de taxes afegia: «Si le camp n'est pas désaffecté à la fin de l'année 1939, à partir du 1er janvier 1940, l'eau sera alors fournie au compteur. [...] Sera payée conformément au tarif minimum appliqué aux concessionnaires et fixé à 0,50 le mètre cube; et cela jusqu'à la suppression du camp».

Dels pous del Mas Curan se'n distribuïen, el doble, uns 60 m³ al dia a través de cisternes. La vigilància i la instal·lació van ser confiades a la guàrdia de l'escamot mòbil número 536,[580] la seva qualitat era bona, tot i que lleugerament salada.[581] S'havia signat un contracte amb Ferdinand Curan on s'estipulava que des del ministeri de l'Interior li abonarien 40 francs per trimestre, se li restituirien les bombes del pou si calgués reparar-les i a canvi, Curan, autoritzava poder extreure aigua i utilitzar les reserves de què disposava si arribat el moment, el pou s'assecava.[582]

Dels pous de Belluire, situats a 200 metres al nord-est del camp 3, es

578. Com Donald Lecomte, *Approche de l'histoire du camp d'Agde (1939-1944)...*, p. 14, durant els mesos d'estiu, ja abans de la instal·lació del camp d'Agde, hi havia problemes d'abastiment d'aigua per als 9.000 habitants de la comuna.

579. *Convention amiable entre le Comandant de Camp et le Maire* (Agde, 18 de març de 1939; ADH 2 W 623).

580. El mateix escamot que tenia cura de les dues motobombes que hi havia localitzades al camp per a l'extinció d'incendis.

581. Carta del comandant provisional Ramel al capità en cap dels enginyers del camp (camp d'Agde, 22 d'abril de 1939; ADH 2 W 622/1).

582. Acord signat entre Ferdinand Curan, el comandant del camp Zwilling i l'alcalde d'Agde Jean Félix (Agde, 21 de març de 1939; AMA 14 Z 28).

preveia que se n'extraguessin 300m³ d'aigua potable per dia, amb un cabdal màxim de 40 m³ l'hora. El propietari, Baptiste Belluire, a través d'un contracte signat per 260 francs al dia amb el prefecte de l'Hérault, es comprometia a subministrar el volum l'aigua acordada a través del bombeig des del pou i la canalització fins a l'entrada del camp 3. Només per força major en podia restringir el proveïment: perquè es glacés l'aigua o per reparacions a les bombes o canonades. Pràcticament tots els serveis del camp 3 eren abastits des d'aquest pou.[583]

A fi de poder distribuir entre els interns del camp aigua d'una qualitat prou bona pel consum i utilitzar-la també a les cuines dels camps, calia que la subministressin des de Vias. Pel seu transport s'utilitzaren camions-cisterna de 6,5 m³ cadascun, la major part d'ells recuperats dels camions de l'exèrcit republicà que transportaven benzina i que les autoritats franceses van requisar en el seu pas per la frontera. Com explica el corresponsal de *Le Petit Meridional*: «Il servait au transport d'essence et le récipient est actuellement désodorisé aux Etablissement Fauga, à Béziers, afin de ne pas altérer l'eau qu'il contiendra».[584] Aquests camions acostumaven a fer de mitjana set viatges cada dia, el que suposava uns 45,5 m³ d'aigua, cadascun, per cada jornada.

La quantitat d'aigua que podia ser utilitzada al camp era limitada, des de les autoritats competents s'havia fet una previsió d'un total de 470 m³ al dia per a tot el camp, uns 18,8 litres per intern/dia i 9,2 litres als mesos d'estiu,[585] pels problemes d'abastiment en l'època de més sequera a la zona. Unes quantitats totalment insuficients per cobrir les necessites higièniques i alimentàries més bàsiques dels interns.

583. Contracte entre el prefecte de l'Hérault i Baptiste Belluire (Agde, 15 de juny de 1939; AMA 14 Z 11).

584. «La création d'un camp de concentration pour les réfugiés espagnols, à Agde», *Le Petit Meridional*, 5 de març de 1939.

585. Informe del cap de *Génie* sobre l'abastiment d'aigua al camp d'Agde (camp d'Agde, 22 de maig de 1939; ADH 2 W 620).

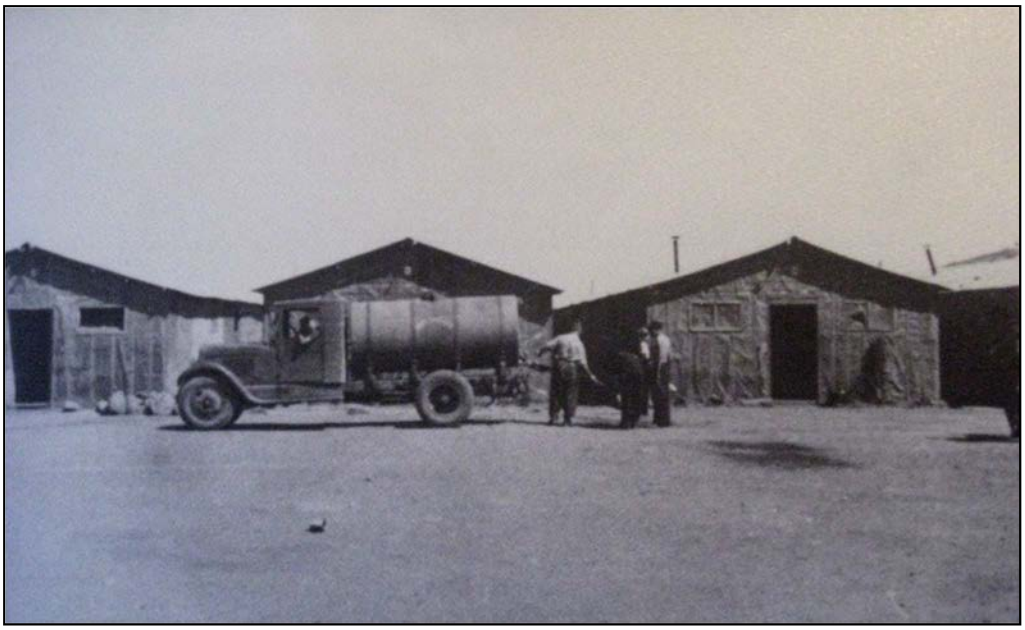

Camió-cisterna pertanyent a l'exèrcit republicà que abastia el camp amb aigua pels interns des dels pous de Vias. Collection J. Vilamosa-Agde.

El comandant Paul George Benoit-Guyod, el 23 de maig de 1939 apuntava que: «Quand la soif est apaisée, on ne peut assurer le minimum d'hygiène corporelle nécessaire que d'une façon tout à fait intermittente. Pour le lavage en ligne, on ne peut l'envisager».[586] Quedaven clares les prioritats des de l'alt comandament: cobrir les necessitats de l'aigua de boca pels concentrats, disposar d'una quantitat per les cuines dels tres camps i dels militars francesos, posar a l'abast dels homes una mínima quantitat per a la seva higiene personal des dels lavabos del camp i, finalment, poder oferir-los també que es rentessin la roba. Es va establir una disciplina estricta i un protocol d'ús de l'aigua perquè cada intern consumís la que li pertocava.[587] A cada camp hi havia un soldat de la GMR encarregat de vetllar per la bona conservació de les instal·lacions, que els brocs dels safareigs i dels lavabos quedessin sempre ben tancats després de cada ús i es va instal·lar sobre les aixetes de la zona reservada a la higiene dels refugiats, la frase en espanyol: «Prohibido lavar en este grifo. Cierra el grifo después de

586. Informe del comandant Benoit-Guyod (camp d'Agde, 23 de maig de 1939; ADH 2 W 620).

587. En el *Règlement Générale du Camp d'Agde, annexe nº4, Consigne pour l'usage de l'eau*, (camp d'Agde; 13 de març de 1939; ADH 2 W 620), no apareixen detallades les mesures que es van prendre per tal de repartir a cada intern l'aigua que li corresponia, o com es controlava que es fes un bon ús de l'aigua al camp.

usarlo[588]».[589]

L'alt comandament amb Benoit-Guyod al capdavant, juntament amb la prefectura de l'Hérault, al juny de 1939 van idear un ambiciós projecte amb l'objectiu de canalitzar l'aigua des dels pous de Belluire fins el camp. A través d'una canonada de 200 metres es pretenia fer arribar l'aigua a un dipòsit i d'allà amb 160 metres més, allargar-la fins a la canalització del camp ja en funcionament. Tot i la seva despesa, que segons les autoritats competents, no era excessivament elevada (7.500 francs),[590] aquest projecte mai es va arribar a dur a terme, l'esclat de la Segona Guerra Mundial i la posterior capitulació de França van desar-lo en un calaix. A l'Arxiu Departamental de l'Hérault, només apareix el plànol de les canalitzacions dels pous al camp i algunes cartes creuades entre el comandant Benoit-Guyod, el prefecte, i Baptiste Belluire que semblava disposat a permetre'n l'actuació.[591]

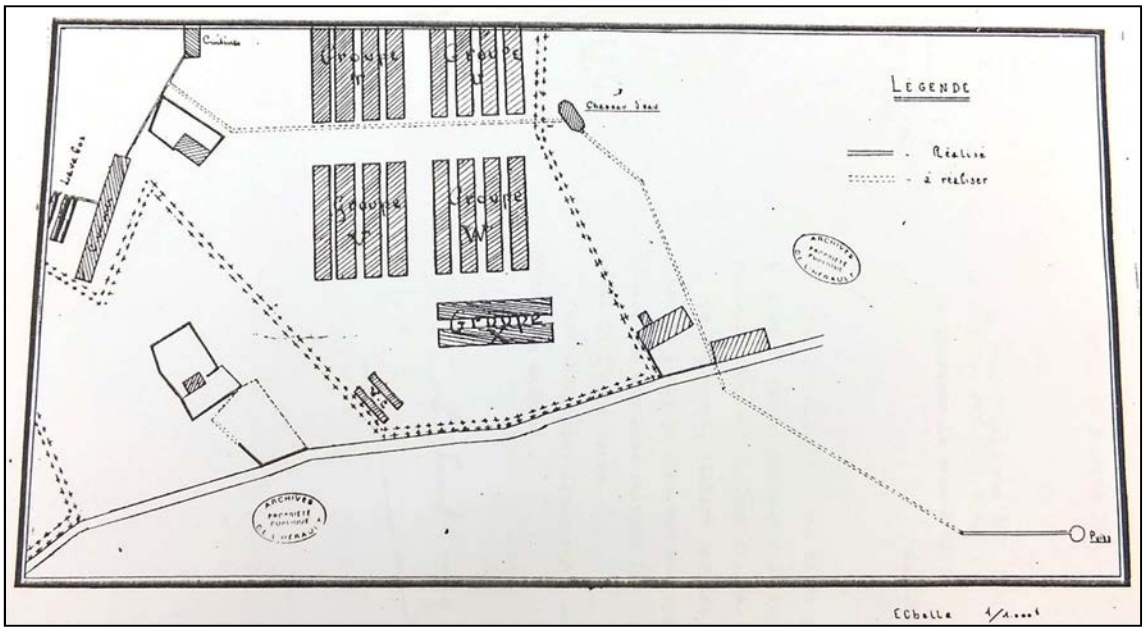

Projecte per a la millora en l'abastiment d'aigua al camp. Se li va donar molt impuls i, fins i tot, es van pagar els honoraris dels enginyers encarregats de l'estudi (14.518,86 francs), però l'esclat de la Segona Guerra Mundial i les seves repercussions a França, van impossibilitar la seva execució.
Font: *Le projet au camp d'Agde*; s.ll., s.d.; ADH 2 W 620.

Les latrines i els lavabos de cada camp eren espais que es desinfectaven

588. En majúscula a l'original.
589. *Règlement Générale du Camp d'Agde, annexe nº4. Consigne pour l'usage de l'eau*, (camp d'Agde; 13 de març de 1939; ADH 2 W 620).
590. *Rapport du commandant Paul George Benoit-Guyod* (camp d'Agde, 13 de juny de 1939; ADH 2 W 620).
591. *Le projet au camp d'Agde*; (s.ll., s.d.; ADH 2 W 620).

regularment pel grup d'interns que se'ls adjudicava la tasca cada setmana.[592] A les latrines tenien permès l'accés en qualsevol hora del dia, mentre que a la zona d'higiene s'havia regulat l'horari: de 6,30h del dematí fins a les 10,30h, hora en què es passava revista, donant-se per finalitzat el temps establert per a la higiene personal i el de l'organització i endreça de les barraques. De 14h a 17,30h era l'estona reservada per a poder anar al safareig a rentar-se la roba, sempre que no hagués estat decretada, pel comandant, una restricció en l'ús de l'aigua.

Els responsables del Sistema Sanitari del camp juntament amb la prefectura de l'Hérault havien previst un pla perquè les aigües residuals i fecals, fossin evacuades ràpidament de les instal·lacions del camp ja que se les considerava: «extrêmement préjudiciable à l'hygiène du Camp».[593] Eren avocades en unes fosses instal·lades al punt més baix entre el camp 3 i la via del tren. Les tasques pel condicionament d'aquestes foses van ser realitzades per refugiats espanyols interns, supervisats pel Servei d'Enginyers i d'Infraestructures del camp. A la documentació original apareix un estudi en un estat molt inicial, on des d'aquest servei, juntament amb el sanitari, es pretenia resoldre el sistema d'evacuació de residus de les latrines, per les olors, els insectes que atreia i la insalubritat general que acompanyava el seu transport fins a la fossa on quedaven soterrats, plantejant una xarxa de clavegueram central a cadascun dels tres camps.[594] No hi ha indicis que aquest projecte s'arribés a materialitzar, ja que durant tots els mesos que els refugiats espanyols van ocupar el camp, les latrines es van seguir utilitzant amb el sistema d'evacuació manual a les foses exteriors del camp.

592. *Règlement Générale du Camp d'Agde, annexe nº9, Consigne pour l'organisation du service médical et du service de désinfection* (camp d'Agde, 13 de març de 1939; ADH 2 W 620). Al final d'aquest capítol es desenvoluparà amb més deteniment la implementació del Sistema de Desinfecció al camp.

593. Carta del general Fagalde al prefecte de l'Hérault (Montpellier, 6 de juliol de 1939; AMA 14 Z 28).

594. *Règlement Générale du Camp d'Agde, annexe nº9, Consigne pour l'organisation du service médical et du service de désinfection* (camp d'Agde, 13 de març de 1939; ADH 2 W 620).

Per a rentar la roba al safareig del camp, s'organitzaven els torns per grups de barraca per evitar que els interns s'hi acumulessin. L'estructura on es va ubicar aquest servei va anar patint modificacions, a l'arribada dels primers interns eren poques aixetes sense cobert, i a mida que el nombre d'homes anà augmentant, es van habilitar més brocs i es construí l'estructura.
Juny-juliol de 1939. Collection J. Vilamosa-Agde.

Quan els refugiats espanyols arribaven al camp d'Agde no se'ls entregava ni roba, ni sabates perquè es poguessin canviar les que duien. La majoria van trigar setmanes o mesos aconseguir-ne i canviar-se la que portaven posada d'altres camps de concentració, o fins i tot, amb la que havia combatut a l'exèrcit republicà i havien creuat la frontera. Van passar setmanes, abans que els familiar, un cop ja els havien localitzat al camp d'Agde, els van poder fer arribar roba en bon estat.

Pere Puig en una carta a Carles Pi i Sunyer l'11 de juny de 1939 en referència al repartiment de roba al camp, comentava: «I roba. No fa molt se n'ha distribuïda; pels caps i oficials, pels que treballen hi ha hagut un equip complet; pels que no són més que refugiats sols han correspost tres peces.»[595] Per la documentació original, podem saber que al material al qual fa referència Puig i que es va repartir l'1 de juny de 1939 era un paquet que contenia: «dues samarretes, una camisa i uns pantalons, tot roba d'estiu, inclús els pantalons són curts i semblem nens que van a col·legi».[596] El 22 d'aquell mes, se'ls entregà un recanvi més de roba i també: una tovallola, un mocador, unes sandàlies, una

595. Carta de Pere Puig a Carles Pi i Sunyer (camp d'Agde, 11 de juny de 1939; AFCPS C16Cp534).
596. Emili Cantal, *Diari d'Emili Cantal (1939-1940)*..., p. 56.

pinta, un raspall de dents i pasta. A final d'agost de 1939 a les memòries de Francesc Tosquellas, trobem una al·lusió a l'enviament d'un paquet que se'ls féu arribar des de Mèxic amb pastilles de sabó, ell descriu aquest fet amb paraules prou eloqüents: «És que oblidaven els refugiats internats als camps? Diu que enviaven paquets de socors. Així fou com després del meu llarg internament vaig poder rebre una pastilla de sabó. Sabó d'olor, per ser precís. Això permetia que els donants poguessin dir que ens varen socórrer».[597] Com apunta Tosquellas, i a banda de les poques referències que apareixen a la documentació oficial emesa des del camp i a les lletres i memòries dels interns, l'enviament de roba i material de primera necessitat, no va ser una pràctica regular ni generalitzada. Puntualment, quan els refugiats s'enrolaven a les CTE, se'ls distribuïa un paquet de roba sobretot per aquells que eren destinats a zones amb un clima molt extrem.

3.2.2. El servei Sanitari al camp

El camp estava situat a prop d'una zona pantanosa molt humida, que propiciava que en el terreny sempre hi haguessin clots plens d'aigua, en un tipus de terra que no filtrava i no arribava a eixugar-se mai, creant un medi idoni per a la propagació d'insectes, sobretot de mosquits que van arribar a ser un problema en els mesos més calorosos, on fins i tot les autoritats del camps se'n van fer ressò, ja que podien transmetre entre els interns, malalties com el paludisme. Tota la superfície era de terra polsegosa, no es va habilitar mínimament, ni enquitranar i quan plovia s'enfangava i es feien grans bassals.

L'intern Luis Suárez descrivia d'aquesta manera la visió just arribar al camp: «La arena, en los viejos campos, funcionaba a modo de esponja que absorbía siempre el agua. ¡Pero cuánto barro había en ese nuevo sitio! [...] La reciente lluvia amasó el suelo en fango. [...] Esquivábamos pegarnos al suelo, saltando de piedra en piedra. [...] Todo el mundo andaba con los pantalones remangados y mirando cuidadosamente dónde ponía los pies. Dentro, las barracas flotaban en el barrizal».[598] Com Suárez, són nombroses les referències en les cartes i a les memòries d'alguns dels interns, a la quantitat de fang i d'aigua

597. Francesc Tosquellas i Albert, *1939-1948: entre filferrades. Memòries de l'exili*..., p. 43.

598. Luis Suárez, *España comienza en los Pirineos*..., p. 251.

que s'acumulava sobretot quan plovia, però també en aquelles èpoques de màxima humitat.

«En les proximitats del camp hi ha unes *xarques* que caldrà cobrir amb terra i pedres per evitar la multiplicació dels mosquits».[599] Collection J. Vilamosa-Agde.

A banda d'aquesta singularitat, pròpia de la situació geogràfica on s'ubicava el camp d'Agde, la superpoblació i l'amuntegament dels refugiats, sobretot dins del barracons, una característica de tots els camps de la xarxa concentracionària a França, no facilitava un mínim descans entre els interns i propiciava la propagació de paràsits i de malalties epidemiològiques, com el tifus. Dins els barracons, on dormien entre 200 i 250 homes, depenent de la distribució, s'havien habilitat unes llargues tarimes de fusta on cada intern tenia el seu matalàs de palla. Alguns testimonis del camp es queixaven que dins d'aquests matalassos s'hi amagaven fàcilment paràsits de tota mena, principalment puces, que els picaven mentre dormien. En aquelles barraques on hi havia disposada una doble tarima, els «del "pis de sota" –entre els quals jo m'hi comptava– rebíem, encara, per mitjà de les escletxes de l'entarimat superior, l'aportació dels insectes perduts que s'escapaven del pis de dalt».[600] La tarima del

599. «Dels sorrals d'Argelers al camp català d'Agde. Serveis Sanitaris», *Reconquesta*, 8 de juny de 1939.

600. «Ruta d'exili. Agde», *L'Emigrant*, 14 de gener de 1946.

pis de sota, com hem pogut veure en l'anterior capítol on s'ha desenvolupat el tema de la ubicació del camp i la construcció de les barraques, estava prou elevada i separada del terra de sorra, per tal d'evitar que la humitat arribés als matalassos dels interns, aquest era un dels pocs beneficis que tenia la ubicació d'aquesta tarima.

En els tres camps que constituïen el d'Agde, només a cadascuna de les tres infermeries i a la Central del camp 2, disposaven de llits (amb potes, somier i matalàs) pel descans i el tractament dels interns.[601]

L'estructura exterior dels barracons no estava ben aïllada, i just quan van arribar els primers refugiats, entre final de febrer i principi de març de 1939 –mesos generalment freds i força humits–, havien d'anar a dormir amb tota la roba de què disposaven i que havien dut posada al llarg de tota la jornada –en algun cas inclús, es deixaven les sabates posades– abans d'estirar-se sota l'única manta que se'ls havia repartit en la seva arribada al camp, això va donar com a conseqüència que en poc temps els polls i les puces fossin abundants dins de les barraques. En els mesos d'estiu en canvi, la temperatura era extremadament alta, i els interns a les cartes apunten que no podien resistir massa temps a dins, les dues finestres de què disposava el barracó no eren suficients per a poder baixar la temperatura de l'interior.[602]

La distribució d'aliments en quantitat i qualitat entre els interns[603] i l'escassetat i potabilització de l'aigua de boca,[604] van ser dos factors també

601. A l'octubre de 1939 al camp d'Agde hi havia un total 150 llits, si es té en compte que havia arribat a tenir, a mitjan del mes de maig, fins a 24.861 interns i que fins a l'inici del mes de juliol la xifra de concentrats no baixaria dels 20.000, realment, i tal i com apuntaven els responsables espanyols dels Serveis Mèdics del camp, el nombre de llits era clarament insuficient. Al camp de Bram, com destaca Rubén Mirón: «existió una enfermería con 36 camas para 16.000 refugiados. Según cálculos de un médico del hospital de Castelnaudary (Aude), al menos debió existir entre 240 y 320 camas para poder cubrir dicha población, con ayuda de los hospitales departamentales apenas alcanzó las 163». Rubén Mirón González, *Asistencia y condiciones sociosanitarias*..., p. 264-265.

602. Emili Cantal, *Diari d'Emili Cantal (1939-1940)*..., p. 54.

603. Al camp d'Argelès però, trobem testimonis on es veu clarament que la subsistència dels refugiats concentrats era molt pitjor que la del camp d'Agde, on cada dia es repartia entre els interns, com a mínim dos àpats diaris: «No teníamos marmita. Encontramos en la orilla del mar una lata de cinco litros que había contenido lubricante o gasolina, medio oxidada y con el fondo agujereado. [...] Frotamos y lijamos la lata con arena de la playa y los agujeros los taponamos con jabón de lavar. Así hervimos nuestra primera sopa de lentejas, aderezadas con un par de latas de carne en conserva». Ángel Pozo Sandoval, «Argelès-sur-Mer. Miserias y grandezas de un campo de concentración», *Canelobre*, número 20-21, 1991, p. 43-54. Citat a: Rubén Mirón González, *Asistencia y condiciones sociosanitarias*..., p. 245.

604. Pel que fa a l'accés a l'aigua potable, la diferència amb els camps de la platja també era notabilíssima, des de Saint-Cyprien un testimoni apuntava: «El agua que teníamos para beber se extraía mediante unas bombas de palanca, embonadas en unos tubos clavados en la arena de

decisius en el seu estat de salut, que juntament amb la poca higiene que podien mantenir en el camp, van fer augmentar la morbiditat[605] entre els interns. Per les seves cartes i memòries sabem que en línies generals, l'alimentació era escassa i molt repetitiva.

Antoni Escofet, des de Perpinyà, li resumia a Josep Tarradellas la situació en què vivien els refugiats al camp d'Agde, posant especial atenció a l'abastiment de l'aigua, amb aquestes paraules: «L'esmentat camp constitueix una decepció pels que hi són traslladats. He vist lletres que són altres tants testimonis que la gent hi viu amuntegada i que pateix set, encara que per estalviar aigua hom sacrifica certes exigències de la higiene.»[606] Com apuntava Escofet, aquesta escassetat d'aigua dificultava que els interns poguessin mantenir un mínim nivell d'higiene personal, el sistema de lavabos i dutxes era molt precari,[607] i encara menys podien rentar-se la roba normalment. Si a aquesta situació li sumem la superpoblació ja esmentada anteriorment, donava com a resultat un escenari propici per a la propagació d'infeccions i malalties. Per un inventari realitzat al camp pel comandant Lamotte, ens consta que entre els mesos de juny i octubre de 1939, els interns tenien a la seva disposició vint dutxes a cada camp, si considerem que en aquell moment el nombre total de refugiats a l'inici del mes de juny a Agde era d'uns 24.000 homes, es fa palesa la impossibilitat a l'hora de mantenir una mínima higiene. Cal puntualitzar però, que al camp d'Agde, a diferència d'altres on era necessari transportar l'aigua calenta perquè els interns

la playa, cerca del agua del mar, y de aquel agua íbamos bebiendo. Como consecuencia, daban unas diarreas que a muchos les costó la vida, porque no teníamos asistencia sanitaria de ninguna parte. Aquella vida era fatal. Yo era joven, pero muchos de los que llegaron allí enfermos se quedaron allí enterrados, porque fue muy gordo lo que pasamos allí todos.», Juan Sánchez Sánchez, «Un relato de la guerra civil española y del éxodo a Francia», *Migraciones y exilios*, número 6, 2005, p. 129-146.

605. Nombre d'interns que patien la mateixa malaltia en un lloc i temps determinat.

606. Carta d'Antoni Escofet a Josep Tarradellas (Perpinyà, 15 de maig de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 66).

607. Tot i aquestes mancances, el sistema de neteja de la roba era molt pitjor als camps de les platges del Rosselló. A Argelès, tant Francesc Tosquellas com Nemesio Raposo en feien esment a les seves memòries. Tosquellas apuntava: «Molt més tard varen començar a instal·lar a la mateixa platja unes bombes que treien una aigua bruta i sobretot salada, prohibit de beure'n, però amb aquella aigua fent-la bullir, vàrem poder començar a exterminar una part d'aquella invasió de polls que se'ns menjaven vius, uns polls que veiem volar i com ens queien al damunt empesos per la Tramuntana». Francesc Tosquellas i Albert, *1939-1948: entre filferrades. Memòries de l'exili...*, p. 32. Raposo en feia referència amb aquestes paraules: «Podíamos lavar nuestros trapos en un riachuelo que delimitaba el campo al norte. Con jabón o sin él, conseguíamos cubrir mal que bien nuestras necesidades higiénicas, tendiendo la colada al sol, sobre los juncos, la piojada acudía presurosa, saliendo de sus catacumbas, a calentarse. Entonces comenzaba la ofensiva de la destrucción». Nemesio Raposo, *Memorias de un español en el exilio...*, p. 117.

no haguessin de dutxar-se amb aigua freda,[608] disposava d'una caldera central a cadascun dels tres camps proveïda de 100 litres d'aigua calenta.[609]

Des dels Serveis Sanitaris Centrals dels camps del sistema concentracionari francès, i el d'Agde no n'era una excepció, es demanava als prefectes potenciar les mesures d'higiene entre els interns per impedir, per tots els mitjans possibles, tot tipus de malalties contagioses.[610] Recordant-los la importància que aquells homes i dones (en el cas de les camps de dones) mantinguessin les millor condicions de salut possibles, a fi d'evitar greus focus epidemiològics als camps, que poguessin traspassar les filferrades i acabar arribant a les poblacions properes, aquest escenari el volien evitar al preu que fos.

I és que des de les infermeries dels camps i des de la Infermeria Central és tenia constància, i es patia l'escassetat de materials i medicaments per a tractar els interns. Aquesta no era una característica d'Agde perquè a tots els camps dels sistema concentracionari, els Serveis Mèdics havien de treballar amb l'insuficient material que se'ls posava a l'abast.[611]

Malgrat la situació i aquestes mancances inicials, cal destacar que a Agde, es va arribar a comptar amb un Servei Mèdic força complet, tant pels interns com per a les autoritats franceses. Com es descrivia en un article al diari *Reconquesta*: «No hi ha dubte que els serveis sanitaris han millorat considerablement en tots els seus aspectes, en relació amb els camps d'Argelers, Saint-Cyprien i el Barcarès que coneixem particularment. Amb tot, el servei no és encara complert».[612]

3.2.2.1. El Servei Mèdic al camp

El Servei Mèdic, com la resta de serveis, tenia una estructura militaritzat sota la tutela del Service de Santé de la 16ème Division Militaire de Montpellier. Sobre el terreny, el Servei Mèdic i d'Higiene estava dirigit per un doctor en cap, el doctor Archimbaud de la guarnició d'Agde,[613] que va estar al capdavant del

608. Rubén Mirón González, *Asistencia y condiciones sociosanitarias*..., p. 248.
609. *Douches* (camp d'Agde, 15 d'octubre de 1939; ADH 2 W 620).
610. Rubén Mirón González, *Asistencia y condiciones sociosanitarias*..., p. 248.
611. Al camp de Gurs, per posar-ne un exemple, el Servei Sanitari d'aquest camp, a mitjan de març de 1939, no disposava ni d'un termòmetre per a tractar a tots els interns. Eduardo Pons Prades, *Los vencidos y el exilio*..., p. 239.
612. «Dels sorrals d'Argelers al camp català d'Agde. Serveis Sanitaris», *Reconquesta*, 8 de juny de 1939.
613. El va succeir al capdavant del Sistema Sanitari del camp i fins el maig de 1941 quan va ser traslladat al camp de Rivesaltes, el doctor, també militar, Cabantous. *Plan d'Organisation Générale du Camp d'Agde* (camp d'Agde, s.d.; ADH 2 W 620).

servei ja durant la seva construcció, des de l'arribada dels primers refugiats i fins a l'octubre de 1939. El doctor Archimbaud va desenvolupar la seva tasca acompanyat pel capità mèdic Clyde Plumauzylle i el capità doctor de Setè, Castelbou, encarregat de fer els informes d'aquest servei al comandant del camp.[614] El doctor en cap, quan passava visita als interns, estava assistit per un grup de sanitaris espanyols,[615] que alhora eren els professionals de referència a cadascuna de les tres infermeries, així com a la Infermeria Central ubicada al camp número 2. El doctor Pelai Vilar Canales,[616] per ordre del doctor Plumauzylle, va ser el màxim responsable d'aquesta Infermeria Central. Segons els mateix Vilar: «Aquest càrrec no volia dir altra cosa que els meus subordinats i jo faríem la feina i que els oficials de sanitat francesos donarien les ordres».[617] A banda del doctor Vilar, qui va arribar a tenir al seu càrrec fins a disset professionals mèdics catalans i espanyols,[618] un bon nombre de professionals sanitaris refugiats van exercir la seva professió al camp d'Agde.

La infermeria del camp 1 la dirigia el doctor Marcos Sopena, que encapçalava el grup de facultatius on destacava també el doctor Alsina, metge català molt amic del doctor Pelai Vilar. Al capdavant de la del camp 2 hi havia el capità mèdic, José Huertas, i al «camp dels catalans», la infermeria era dirigida

614. *Note de Service relative à l'organisation du service sanitaire au Camp d'Agde pendant la période d'installation de camp dater du 1er mars 1939* (Montpellier, 2 de març de 1939; ADH 2 W 622/1).

615. Paco Durán (major mèdic de Sanitat Militar) era uns dels que hi figuraven. Pelai Vilar i Canales, *Guerra i exili: memòries d'un metge català a la sanitat militar republicana, 1936-1942*..., p. 198.

616. Nascut a Oviedo el 1909, es llicencià a Saragossa el 1934. Otorrinolaringòleg d'especialitat. Quan s'inicià la Guerra Civil es va unir a l'equip quirúrgic que viatjà a Mallorca i després a Madrid. Fou metge major provisional de l'11è Cos de l'exèrcit. Acabada la guerra va estar internat a diversos camps de concentració francesos, entre ells Agde i Argelès. Fins que des d'aquest últim va ser reclamat pels representants consulars mexicans per prestar el seus serveis al Refugio de los Estados Unidos Mexicanos para la Ayuda de los Refugiados Españoles (REUM) al departament de Bouches du Rhône. A la tardor de 1942 aconseguí marxar a Mèxic on va exercir com a cirurgià, a més va fundar i dirigir la revista *Acta Médica Hidalguense* entre 1948 i 1961. També treballà de docent a la *Universidad Nacional Autónoma de México (UNAM)* de 1970 a 1975. Àlvar Martínez Vidal, «Metges catalans refugiats a França. Observació clínica i recerca científica als camps de concentració (1939-1942)», a: Roger Barrié, Martine Camiade i Jordi Font (Dirs.), *2e Actes du séminaire transfrontalier. Déplacements forcés et exils en Europe au XXe siècle. Le corps et l'esprit*, Perpinyà, Talaia, 2013, p. 115.

617. Pelai Vilar i Canales, *Guerra i exili: memòries d'un metge català a la sanitat militar republicana, 1936-1942*..., p. 198.

618. Es calcula que van marxar a l'exili prop de 4.000 professionals sanitaris espanyols (metges, infermeres, practicants, dentistes, farmacèutics, odontòlegs, veterinaris, òptics, etc.) juntament amb els metges i infermeres estrangers que es trobaven a Espanya durant la Guerra Civil enrolats a les Brigades Internacionals. Francisco Guerra, *La medicina en el exilio republicano*, Madrid, Universidad de Alcalá, 2003, p. 194.

pel capità mèdic Francesc Boix, ajudat pel doctor Josep Capella.[619] Respecte a la Infermeria Central, era el capità mèdic Josep Font i Puigderrajols[620] el metge encarregat de la sala reservada als interns no contagiosos, l'ajudava el tinent d'Infanteria i estudiant de cinquè any de medicina, Manuel Soler. El doctor Antoni Vilanova Ortiz,[621] capità mèdic del camp 2, va ser traslladat pel doctor Vilar a la Infermeria Central perquè dirigís la sala reservada als refugiats contagiosos. Disposava de Pau Adell,[622] capità de Sanitat Militar i estudiant de sisè any de medicina per ajudar-lo en totes les tasques d'aquest servei. Finalment, la farmàcia pertanyent a aquesta Infermeria Central era dirigida pel doctor Soldevila i el seu germà, sergent de Sanitat.[623] I és que encara que aquests professionals espanyols es trobessin sota les ordres del sanitaris francesos, van ser ells els que van assistir en primera línia als seus compatriotes interns al camp. Malgrat la manca de valor de les seves titulacions acadèmiques, sense cap reconeixement oficial a França, amb uns mitjans materials essencials i necessaris molt precaris per a poder atendre'ls amb una mínima efectivitat, en unes dures condicions de treball i amb una escassetat en l'alimentació, les condicions

619. Nascut a l'Ametlla (Lleida) al 1912, es va llicenciar a Barcelona el 1935. Durant la Guerra Civil fou conseller de Sanitat de Guerra, el 1938 cap de la Sanitat Militar de Lleida, també fou capità metge provisional i cap dels hospitals militars de València. Després de l'evacuació a França va exercir la seva professió en diversos camps de concentració, al batalló de Treballadors número 272 i finalment al camp de Dachau a Alemanya. Quan va acabar la Segona Guerra Mundial va emigrar a Veneçuela on va treballar fins a jubilar-se com a metge rural [*Metges Catalans a l'exili*, Museu de la Medicina de Terrassa].

620. Un dels més estrets col·laboradors del doctor Pelai Vilar que va tornar a Barcelona les primeres setmanes de juny de 1939.

621. Capità mèdic amb molta experiència que procedia del camp de Saint-Cyprien. Va estar al camp d'Agde fins a l'inici del mes de juny de 1939, quan, gràcies a les gestions del seu pare, Josep Vilanova Pallerola (1886-1953), veterinari d'origen andorrà va poder obtenir la ciutadania del Principat on visqué la resta de la seva vida. Al 1941 va revalidar el seu títol de medicina obtingut durant la República i el 1947, juntament amb el seu sogre que també residia a Andorra, el doctor Joaquim Trias i Pujol, van organitzar diverses trobades de metges catalans a l'exili i les seves famílies. Àlvar Martínez Vidal, «Metges catalans refugiats a França. Observació clínica i recerca científica als camps de concentració (1939-1942)»..., p. 115.

622. Nascut a Benifallet al 1912, quan va esclatar la Guerra Civil estava estudiant quart de medicina a la Universitat de Barcelona. Va ser capità metge provisional durant el conflicte, i quan va travessar la frontera a França exercí la seva professió en diversos camps de concentració. Va estar greument malalt de disenteria, i al 1944 quan millorà va poder participar en les lluites dels exiliats en la Resistència i va ser sanitari a l'Hospital Varsòvia de Toulouse. Amb el final de la Segona Guerra Mundial va retornar a Espanya i va ser empresonat a Saragossa, un cop alliberat es va poder llicenciar al 1949 en l'especialització de Traumatologia i Ortopèdia [*Metges Catalans a l'exili*, Museu de la Medicina de Terrassa].

623. Pelai Vilar i Canales, *Guerra i exili: memòries d'un metge català a la sanitat militar republicana, 1936-1942*..., p. 200.

higièniques i de descans molt destacables, el personal sanitari refugiat va prestar el seu ajut, professionalitat i dedicació als interns malalts o ferits al camp.[624]

Alguns d'aquests metges, a banda de dedicar-se a l'assistència i tractament dels refugiats, van realitzar estudis rigorosos de casos clínics (que més tard publicarien en prestigioses revistes mèdiques europees i americanes), estudiant-ne la simptomatologia i els possibles tractaments.[625] Pel que fa als professionals francesos, la dedicació assistencial al camp era més aviat escassa, limitant-se, principalment, al control dels treballs realitzats pels professionals espanyols en els quals havien delegat tot el pes de l'assistència sanitària dels interns.[626]

624. Àlvar Martínez Vidal, «Metges catalans refugiats a França. Observació clínica i recerca científica als camps de concentració (1939-1942)»..., p. 121.

625. A banda de l'estudi i la publicació a Mèxic dels doctors Pelai Vilar i Antoni Vilanova sobre la febre de les trinxeres, el doctor Joaquim Vinyes Espín va publicar a la tardor de 1946 a la Librairie Maloine de París, un assaig clínic dut a terme al camp de Saint-Cyprien i a la Ciotat (al departament de Bouches du Rhône) sota el títol: *Contribution à la connaissance de l'avitaminose C chez l'homme*, on Vinyes presentava el seu estudi que tenia com a objectiu descobrir les correlacions vitamíniques i hormonals en patologies, com la insuficiència renal aguda, la hipertiroidosi, les polineuritis (inflamació simultània de diversos nervis perifèrics), els edemes (acumulacions de líquid), l'hemeralopia (visió borrosa amb sensació d'enlluernament), entre d'altres, en un context de malnutrició i falta de vitamina C o àcid ascòrbic i el seu tractament experimental per a la millora dels símptomes (principalment les tibiàlgies) amb el Vitascorbol, un preparat industrial a base d'àcid ascòrbic combinat en alguns casos amb Vitamina C o B1, administrat amb el medicament Bévitine. Àlvar Martínez Vidal, «Metges catalans refugiats a França. Observació clínica i recerca científica als camps de concentració (1939-1942)»..., p. 115-120.

626. Francesc Hernández a les seves memòries apunta en aquest sentit que des d'Argelès: «El metge militar que hi havia al camp no tenia cap interès pels malalts, als quals tractava amb menyspreu. Els guardians senegalesos no paraven de cridar: "Rojos, rojos, volved a España, que Franco os cortará la cabeza." Recordo que el meu pare em va explicar que estava amb un grup de cinc republicans, tres catalans i dos andalusos, i que dos d'ells es van posar malalts amb molta febre i problemes respiratoris. Un dia se'ls van emportar i no els van tornar a veure més.» Francesc Hernández, «Les meves memòries», a: Josep Puy (ed.), *Trencar el silenci. Records ocults de les famílies*, Barcelona, Hacer, 2016, p. 128.

Part de l'equip mèdic del camp, a l'esquerra del tot amb bata Julio Lechuga (l'encarregat en cap de la farmàcia del camp), a la filera de darrera el tercer per la dreta, l'altre encarregat de la farmàcia del camp, Guillem Viñas [la resta del personal sanitari que apareix a la fotografia no ha pogut ser identificat].[627] Collection J. Vilamosa-Agde.

Era a la infermeria de l'escamot de la GMR a la Caserna Mirabel on visitaven als militars francesos del camp que requerien assistència mèdica en el seu dia a dia. Els evacuaven a la infermeria militar del 24è RTS (Régiments de Tirailleurs Sénégalais) a Sète, si el que patien eren malalties benignes que només necessitaven repòs. Si pel contrari eren contagioses, com la tuberculosi, o els militars estaven ferits, se'ls traslladava a la sala d'aïllament de l'hospital, també a Sète. A l'Hospital de Saint Eloi a Montpellier o el Saint Joseph d'Agde ingressaven aquells homes, l'estat dels quals era més greu o si les fractures que presentaven exigien un tractament i material mèdic més especialitzat. Per poder ser traslladats

627. Guillem Viñas, juntament amb Pau Cirera van treballar al laboratori farmacèutic de l'Hospital Varsòvia. Fundat l'octubre de 1944 quan un grup de metges republicans, la majoria d'ells catalans, que havien combatut als nazis en la Resistència van fundar un hospital de sang a Toulouse per a atendre els maquis ferits en la fallida operació Reconquesta impulsada pel PCE contra Franco. Aquell petit hospital, amb només 60 llits, que ocupava una mansió del carrer Varsòvia —d'aquí el seu nom— confiscada a un col·laboracionista, aviat seria el centre mèdic de referència per als 150.000 exiliats espanyols en el sud França. Al Varsòvia no sols van tractar a ferits en la frustrada invasió de la Vall d'Aran, sinó també a supervivents espanyols dels camps de concentració nazis com Mauthausen o Dachau. Per ampliar la informació sobre l'hospital de Varsòvia: Àlvar Martínez Vidal (coord.), *Exili, medicina i filantropia. L'Hospital Varsòvia de Tolosa de Llenguadoc (1944-1950)*, Catarroja, Editorial Afers, 2010.

a aquest centre, necessitaven un permís determinat que havien de demanar per telèfon[628] a l'hospital abans de fer l'ingrés.[629]

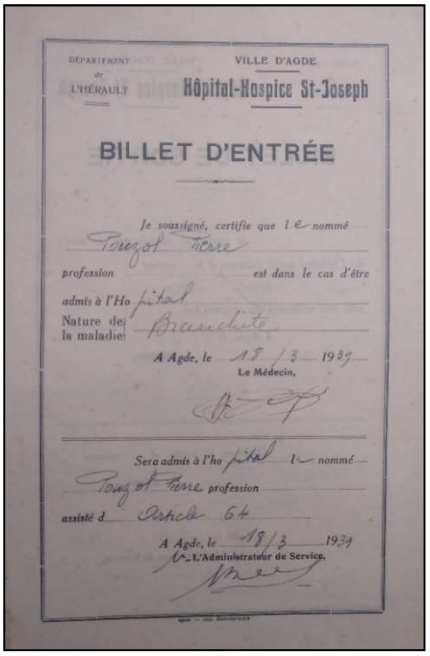
DÉPARTEMENT de L'HÉRAULT

VILLE D'AGDE

Hôpital-Hospice St-Joseph

BILLET D'ENTRÉE

Je soussigné, certifie que le nommé
Pouzol Pierre
profession
est dans le cas d'être
admis à l'Ho pital
Nature de la maladie Bronchite
A Agde, le 18/3 1939
Le Médecin,

Sera admis à l'ho pital le nommé
Pouzol Pierre profession
assisté d Article 64
A Agde, le 18/3 1939
L'Administrateur de Service,

Nota d'entrada a l'Hospital de St. Joseph d'Agde del 18 de març de 1939 del policia especial del camp Pierre Pouzol per una pneumònia.
Collection G. Cléophas-Agde.

Els refugiats que per la gravetat del seu estat no podien ser atesos al camp, eren evacuats i ingressats a l'hospital designat pel director del Service de Santé de la 16ème Division Militaire de Montpellier. Normalment se'ls traslladava a l'Hospital auxiliar de la Caserna Maraussan de Béziers, amb monsieur Labatut al capdavant (exsecretari en cap de la Subdirecció de Béziers) i administrada per monsieur Laurent (antic cap de la Oficina municipal de l'ajuntament de Montpellier), el qual va funcionar com annex al camp de concentració, tot i que els interns també podien ser traslladats als hospitals de Sète o a Montpellier.[630]

628. Al telèfon: 30-67.

629. *Note de Service relative à l'organisation du Service Sanitaire au Camp d'Agde pendant la période d'installation de camp dater du 1er mars 1939* (Montpellier, 2 de març de 1939; ADH 2 W 622/1).

630. *Services des Réfugiés Espagnols (Application de l'Instruction Ministérielle du 6/6/39)* (s.ll., 11 d'agost de 1939; ADH 4 M 1796).

Taula número 16: Centres sanitaris del departament de l'Hérault que van acollir refugiats espanyols ferits o malalts, entre gener i setembre de 1939	
Hospital o centre sanitari	**Nombre d'interns tractats**
Hospital auxiliar Caserna Maraussan a Béziers	700
Hospital temporal a Sète	225
Camp de les Jeunesses Laïques Républicaines de Sète	225
Clínica Saint-Eloi a Montpellier	106
Hospital Clermont l'Hérault	50
D'un total de 1.835 ingressats, els tractats en aquests centres representen el 71%	

Centres sanitaris que van acollir ferits o malalts al departament de l'Hérault entre gener i setembre de 1939.[631] Font: Rubén Mirón González, *Asistencia y condiciones sociosanitarias*..., p. 146-147.

El personal sanitari de Maraussan era mixt, espanyol i francès. El grup francès estava configurat per un metge en cap, el doctor Lucien Misermont, un cirurgià, el doctor Paul Guibal, un metge internista, Jean Robert, dues infermeres diplomades, quatre infermeres de la Société de Secours aux Blessés Militaires (SSBM) i quatre infermeres més de l'Union des Femmes de France (UFF). El personal espanyol, més nombrós, el composaven: nou metges, catorze estudiants d'infermeria, un farmacèutic, nou infermeres titulades, un esterilitzador, dos homes del personal sanitari que s'encarregaven de desinfectar i dutxar als pacients quan arribaven a l'hospital, cinc vetlladors de nit (un per cada pavelló), vint-i-quatre cuidadors, deu cuiners i trenta obrers i artesans: pintors, fusters, perruquers, entre d'altres.[632] Segons les informacions proporcionades pel doctor Misermont, 1.238 refugiats haurien estat atesos a la Caserna de Maraussan entre el 20 de març i el 14 de juny de 1939, on la taxa de mortalitat entre els interns hauria estat molt baixa de l'1,83 %.[633] Si tenim en compte que a mitjan del mes

631. La resta, principalment ferits de guerra, per ordre del prefecte, eren tractats en centres sanitaris més petits o en espais habilitats especialment per atendre'ls, principalment hotels i *villas* de l'estació termal de Lamalou-les-Bains: l'Hôtel des Thermes, l'Hôtel des Bains, l'Hôtel du Centre o l'Hôtel du Nord d'aquesta població, el Centre Sanitari de Villa des Platanes, Villa des Muguets o el de Villa Henri Culié. En total a Lamalou-les-Bains es van atendre 460 persones. La direcció de l'estació termal estava en mans del doctor Tabarié i era assistit pels doctors Combes i Carretier i els serveis de la Creu Roja francesa. Cadascun d'ells s'ocupava d'un sector i amb l'ajuda d'un metge espanyol i de mà d'obra refugiada traslladada des de la Caserna Maraussan. Rubén Mirón González, *Asistencia y condiciones sociosanitarias*..., p. 146-147.

632. Vincent Parello, *La politique sanitaire des autorités héraultaises à l'égard des réfugiés espagnols de la de guerre civile*..., p. 8-9.

633. *Maladies ou blessures soignées à l'hôpital auxiliaire Maraussan depuis le 20 mars 1939 jusqu'au mois de juin 1939* (Maraussan, 16 de juny de 1939; ADH, 4 M 1799).

de juny de 1939 l'ocupació del camp era de 23.362,[634] el nombre d'ingressos per malalties o ferides més greus no va ser gaire significatiu.

Les malalties o lesions més comunes que van patir els refugiats del camp d'Agde i que requeria el seu trasllat i hospitalització a la Caserna a Béziers entre els mesos de març i maig de 1939, són en línies generals les que es presenten en la taula adjunta a continuació:

Taula número 17: Llista de patologies tractades a l'Hospital Maraussan de Béziers, entre març i juny de 1939	
Nombre d'interns tractats	**Malaltia o lesió**
270	Amputacions de les extremitats inferior
180	Ferides[635]
99	Fístules
89	Tuberculosi pulmonar
88	Fractures
78	Infeccions intestinals febrils
60	Tifus
45	Nefritis[636]
44	Amputacions de les extremitats superiors
42	Anquilosi[637]
39	Gastroenteritis
37	Bronquitis-Asma-Emfisema pulmonar
36	Paludisme[638]
34	Fístules els membres superiors
33	Sarna infectada
32	Pneumònies
28	Reumatisme
26	Estats infecciosos

634. *État des réfugiés espagnols stationnent dans le département de l'Hérault. Gendarmerie Nationale*. (camp d'Agde, març-setembre de 1939; ADH 4 M 1796, ADH 12 W 754 i AMA 14 Z 43).

635. Aquest nombre tan elevat ens pot fer pensar que eren ferides com a conseqüència dels mesos de guerra i de la posterior Retirada Pirineus enllà.

636. Inflamació dels ronyons, causada principalment per infeccions, toxines o malalties autoimmunes.

637. Terme mèdic per a definir la disminució o la falta de mobilitat en una articulació. L'artritis reumatoide o la tuberculosi podien causar aquesta malaltia, que en els casos més greus paralitzava progressivament el moviment de l'articulació causant un gran dolor al pacient fins a la pèrdua total de mobilitat.

638. A Agde, a diferència d'altres camps, aquesta malaltia no va tenir una afectació important entre els interns i no hi va haver episodis importants. Pelai Vilar i Canales, *Guerra i exili: memòries d'un metge català a la sanitat militar republicana, 1936-1942*..., p. 206.

Total: 1.237 casos (el 80 % dels pacients ingressats patien alguna d'aquestes malalties o lesions)

Taula de les patologies amb més nombre de pacients tractades a l'Hospital de Maurassan de Béziers entre el 20 de març i 14 de juny. Font: Béziers, 18 de juny de 1939; ADH 4 M 1796. Elaboració pròpia.

A l'Arxiu Departamental de l'Hérault, en el fons específic en el qual es recull tota la documentació oficial generada pel sistemes sanitaris del camp, es localitzen algunes cartes i documents, on consta que el trasllat dels refugiats espanyols a l'exterior del camp per tal de rebre l'assistència mèdica que necessitaven, va generar tensions amb la direcció i els representants administratius dels hospitals on eren evacuats. El President de la Comissió Administrativa dels hospitals i centres sanitaris de Béziers, Monsieur Albertini, avisava i inclús amenaçava a Antoine Monis, el prefecte de l'Hérault, que: «Le Médecin Chef du Camp d'Agde a envoyé, sans avis préalable, trois réfugiés espagnols[639], atteints de fièvre typhoïde. [...] J'ai accepté de les hospitaliser, je proteste énergiquement contre cette façon de faire; je ne puis accepter dans mon Hôpital, déjà encombre, cette catégorie de malades. Je vous prie de bien vouloir donner toutes instructions utiles pour que pareil fait ne se reproduise pas à l'avenir».[640] Des de l'Hospital de Béziers també es queixaven principalment per la falta d'espai i de mitjans per rebre els malalts enviats des del camp, proposaven la redistribució en d'altres hospitals de la zona, alhora que no amagaven la preocupació per quina seria l'autoritat encarregada del pagament de les despeses que generava l'hospitalització dels interns al centre.[641]

És també en aquest fons de l'Arxiu Departamental, on es conserva una carta, del 27 de juny de 1939, enviada pel comandant Benoit-Guyod al prefecte de l'Hérault, en la qual es fa referència a la possible construcció d'un hospital a tocar del camp d'Agde: «Un hôpital réservé aux réfugiés Espagnols [...], J'ai l'honneur de vous informer que j'ai procédé à la location de terrains».[642] Tret d'aquest

639. *Réfugiés espagnols*, en majúscula a l'original.

640. Carta president de la Comissió Administrativa dels hospitals i centres sanitaris de Béziers al prefecte de l'Hérault (Béziers, 9 de setembre de 1939; ADH 2 W 620).

641. Les autoritats havien fet una previsió de la despesa en els centres sanitaris de l'Hérault d'un total de: 2.399.255 francs, on l'Hospital caserna de Maraussan centralitzava el 66,52% del total, 1.596.213 francs. *Dépenses nécessitées par l'hospitalisation de réfugiés blessés ou malades espagnols, dans le département de l'Hérault. Exercice 1939.* (Montpellier, 1939; ADH 4 M 1799).

642. Carta del comandant del camp Benoit-Guyod al prefecte de l'Hérault (camp d'Agde, 27 de juny de 1939; ADH 2 W 620).

comunicat, no hi ha cap altre document administratiu, ni carta, ni factura, ni plànol, i cap testimoni no en fa esment a les memòries ni epístoles, que en corrobori la seva posterior existència.[643]

L'evacuació dels refugiats malalts i ferits es realitzava, sempre que l'estat físic ho permetia, amb tren. Si pel contrari, l'ingrés a l'hospital era molt urgent per l'estat d'extrema gravetat, el trasllat s'efectuava en una «camioneta sanitària»,[644] localitzada sempre al camp, en règim de lloguer.[645] Pel que fa a l'evacuació dels militars francesos, eren traslladats de la mateixa manera que els refugiats, tot i que es duia a terme d'una manera més senzilla i àgil ja que no havien de demanar cap permís especial per tal de poder sortir dels límits del camp. Era el doctor Archimbaud, com a cap del servei mèdic, qui informava al comandant de la necessitat d'evacuar a un refugiat, i aquest, com a màxima autoritat del camp, havia d'emetre una notificació especial al prefecte de l'Hérault per tal que concedís en darrera instància el trasllat del refugiat. De vegades, entre que el doctor demanava el permís de desplaçament i el prefecte retornava la notificació acceptada al comandant, podien arribar a passar entre cinc dies i una setmana.[646]

Per a l'assistència sanitària dels refugiats a l'interior del camp d'Agde, a cadascun dels tres camps s'havia habilitat una infermeria (identificada amb la I i un número) amb una sala de consultes per passar visita als interns. Al camp 2 però, hi havia a més, una Infermeria Central (*Infirmerie Centrale o Infirmerie-Hôpital*[647] que era on s'agrupaven els ferits i malalts més greus dels tres camps. Aquesta Infermeria Central pertanyia als Serveis Generals i, per tant, depenia

643. El d'Agde no va ser l'únic camp que va veure frustrada la construcció d'un hospital per poder atendre en millors condicions els refugiats interns més greus que necessitaven una atenció mèdica intensiva i personalitzada. El 5 de maig de 1939 es va presentar un projecte per a la ubicació d'un hospital adjunt al camp d'Argelès, que mai es va arribar a tirar endavant, estava ubicat en el plànol i tenia un pressupost adjudicat de: 57.1140,55 francs però va ser un projecte, com el d'Agde, frustrat. *Budget pour la construction de l'hôpital du camp de concentration d'Argelès-sur-Mer* (Perpignan, 5 de maig de 1939; ADPO 65 W 1).

644. És la denominació amb què apareix a la documentació. Per la descripció era una petita camioneta de la marca Chevrolet amb la matrícula 91995.

645. *Note de service relative à l'organisation du service sanitaire au Camp d'Agde pendant la période d'installation du camp dater du 1er mars 1939* (camp d'Agde, 1 de març de 1939; ADH 2 W 622/1).

646. *Règlement Générale du Camp d'Agde* (camp d'Agde, 13 de març de 1939; ADH 2 W 620).

647. Se l'anomenava així perquè els interns es quedaven «ingressats», però no era una edificació concebuda com a hospital, a la documentació original, es fa referència a la infermeria central o *l'infirmerie-hôpital*.

directament dels Serveis Sanitaris francesos del camp. A començament del mes d'abril de 1939 havia començat l'adequació del barracó i va ser el 25 d'aquell més que va iniciar oficialment la seva activitat més especialitzada, amb una capacitat de quaranta llits.[648] La Creu Roja anglesa havia lliurat 150 llits amb matalassos i mantes grans i petites per a les infermeries de cadascun dels 3 camps: 69 per l' 1, 49 pel 2, 10 pel 3 i 22 per la infermeria de la Caserna Mirabel que ocupaven les autoritats franceses.[649] Aquesta entitat assistencial i d'ajuda juntament amb els quàquers[650] també anglesos, realitzaren altres enviaments de material i medicines a la Infermeria Central del camp, Pelai Vilar recorda l'entrega de dos quilos de quinina[651] per a tractar el paludisme que va deixar sorprès al doctor Plumauzylle.[652] Entre l'1 de juny i el 22 de juliol de 1939 els quàquers van gestionar un important enviament de material sanitari individual al camp d'Agde, del qual molts interns se'n pogueren beneficiar. El paquet contenia: una tovallola, mitja pastilla de sabó, un tub d'aspirines, un tub de laxants, una pomada contra

648. Pelai Vilar i Canales, *Guerra i exili: memòries d'un metge català a la sanitat militar republicana, 1936-1942*..., p. 198-199.

649. *Matériel de couchage provenant de la Croix Rouge* Anglaise (s.ll., 15 d'octubre de 1939; ADH 2 W 623).

650. Aquesta societat religiosa, *Religious Society of Friends*, fou la que va proporcionar un ajut més constant als refugiats interns als camps. Acabada la gran tasca durant la Guerra Civil, van continuar amb les seves accions a França durant l'èxode republicà i fins el 1947, després de la Segona Guerra Mundial. Aquesta organització va crear centres de distribució de material en aquelles ciutats de referència dels departaments amb més refugiats republicans per atendre, principalment a: Toulouse, Perpinyà, Montauban, Marseille i Montpellier. Acomplien una doble funció, per una banda subministraven als refugiats dels camps: aliments, roba, mantes i materials de primera necessitat (principalment sabó), així com medicaments, material sanitari i equipament de laboratoris que permeteren dotar millor els hospitals i les infermeries dels diversos camps del sistemes concentracionari francès, entre ells el d'Agde i la seva Infermeria Central. I d'altra banda, van impulsar nombrosos projectes d'autoajuda pels interns als camps organitzant tallers de confecció d'aparells i de calçat ortopèdics pels invàlids de guerra, i en alguns camps van muntar tallers de confecció de roba i espardenyes, destinades principalment als infants interns, així com també van organitzar colònies per a ells per tal d'allunyar-los del mon concentracionari. El camp d'Agde, a diferència dels de la sorra, Argelès, Saint-Cyprien i el Barcarès tenia una estructura i unes condicions mínimes de vida en relació a aquests camps i per tant l'ajuda dels quàquers no va ser ni tant nombrosa ni tant continuada en el temps com en aquests primers camps del Rosselló. Per ampliar la informació sobre els quàquers i la seva ajuda als camps de concentració a França: Linda Palfreeman, «La ayuda cuáquera británica a los exiliados republicanos españoles en los campos de concentración del sur de Francia (1939-1940)», *Dynamis*, número 40, 2020, p. 23-47; Gemma Caballer, «Josep Maria Trias Peitx: un català entre els quàquers», *Revista de Catalunya*, número 301, 2018, p. 41-52 i Xavier García Ferrandis, i Àlvar Martínez-Vidal, «La ayuda humanitaria de los British Quakers durante la Guerra Civil española (1936-1939): el caso del Hospital Infantil de Polop de la Marina (Alicante)», *Asclepio*, número 71 (1), 2019, p. 253.

651. A les seves memòries Juan Moreu explica com va ser tractat a la Infermeria Central durant més de tres setmanes, amb comprimits de quinina per tal de baixar-li les febres altes que li produïa el paludisme que patia, un cop es va descartar que fos meningitis. Juan Moreu Estrada, *Dans les camps de la Retirada (1939-1940)*..., p. 129.

652. Pelai Vilar i Canales, *Guerra i exili: memòries d'un metge català a la sanitat militar republicana, 1936-1942*..., p. 206.

la sarna, un pot amb un preparat contra els polls, un paquet de bicarbonat i una capsa de clorat de potassa.[653]

El doctor Jaume Aiguader, així com el coronel doctor Joaquín d'Harcourt, cap dels Serveis Quirúrgics de l'exèrcit de la República, van trametre a títol personal, material i medicaments dirigits al doctor Pelai Vilar per a la Infermeria Central del camp d'Agde.[654]

Pel que fa concretament a la infermeria del camp número 3, uns 200 interns eren visitats diàriament, l'estat dels quals no era molt greu i en conseqüència, no calia que fossin evacuats. Dins d'aquesta infermeria, es localitzava un petit dispensari quirúrgic, una mica apartat, on es realitzaven cures i intervencions senzilles a uns 120 interns al dia. També en aquest camp, en un espai reservat i habilitat dins la infermeria, es tractaven les malalties venèries,[655] les malalties contagioses i les de la pell, especialment, la sarna.[656]

Qualsevol refugiat que considerés que necessitava ser visitat per un metge perquè el seu estat de salut no era bo o estava ferit, podia dirigir-se lliurement a la infermeria del seu camp. Les visites començaven cada dia a les 8,30h del dematí i finalitzaven a les 11,30h per tal que tots els interns, sanitaris inclosos, poguessin anar a recollir el seu primer àpat del dia. Les visites a la tarda es reprenien a la 13,30h i es duien a terme fins a les 16h. Abans d'entrar a la infermeria, els malalts havien de desvestir-se eren rasurats i rentats.[657] Seguidament, i després d'un breu examen mèdic, els dividien en dos grups: en el primer es col·locaven els ferits i els que tenien febre, aquests eren traslladats a la sala de cures. La resta es quedava a la sala d'espera. Els malalts més greus es traslladaven i ingressaven a la Infermeria Central del camp 2, on al dematí eren visitats pel doctor Pelai Vilar,[658] i a la tarda pel cap del servei, el doctor Archimbaud. El doctor Vilar a la tarda tornava a visitar-los i se centrava en aquells pacients l'estat dels quals era més greu o es tenia la sospita que podien d'haver contret alguna malaltia

653. Linda Palfreeman, «La ayuda cuáquera británica a los exiliados republicanos españoles en los campos de concentración del sur de Francia (1939-1940)»..., p. 23-47.

654. Pelai Vilar i Canales, *Guerra i exili: memòries d'un metge català a la sanitat militar republicana, 1936-1942*..., p. 209.

655. Es tractaven de casos poc nombrosos. Pelai Vilar i Canales, *Guerra i exili: memòries d'un metge català a la sanitat militar republicana, 1936-1942*..., p. 203.

656. «Dels sorrals d'Argelers al camp català d'Agde. Serveis Sanitaris», *Reconquesta*, 8 de juny de 1939.

657. Rubén Mirón González, *Asistencia y condiciones sociosanitarias*..., p. 268.

658. Carta de Roc Boronat a Carles Martí Feced (Agde, 2 d'agost de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 353).

contagiosa.[659] El fet que en aquesta infermeria no es visités a malalts amb patologies lleus, permetia que el metge en cap i els dos estudiants de medicina de cinquè i sisè, es poguessin centrar en els possibles diagnòstics i tractament dels hospitalitzats.[660]

A la taula que es mostra a continuació es quantifica part de l'inventari dut a terme pel doctor Pelai Vilar, on s'inclou material mèdic i d'oficina que es localitzava a la Infermeria Central. Encara que hi havia mancances importants, el camp d'Agde va arribar a tenir una Infermeria Central que disposava de farmàcia pròpia, on es centralitzaven els medicaments més actius i en la major quantitat possible.[661] Organitzada de manera que possibilitava donar una cobertura sanitària mínimament digna als interns amb diagnòstic més greu, que requerien un tractament més intensiu i controlat per part dels professionals sanitaris.

Taula número 18: Mostra de l'inventari de la Infermeria Central del camp d'Agde, agost de 1939

Quantitat	Concepte
80	Llençols
12	Escopidores per a malalts allitats
1	Carret per cures portàtil
1	Tractat de patologia mèdica
1	Tractat de patologia quirúrgica
3	Taules per intervencions quirúrgiques
Diverses mides i quantitats	Compreses de gasa estèril
Diverses mides i quantitats	Venes de cautxú
Diverses mides i quantitats	Venes de gasa
2	Caixes de gases estèrils
6	Pinces Rocher
3	Bisturís
2	Separadors
13	Pinces dissecció
Diverses mides i quantitats	Agulles de sutura

659. *Informe sobre la Infermeria Central dels camps de concentració d'Agde*, fet pel doctor Pelai Vilar i enviat a Jaume Aiguader (camp d'Agde, 1 d'agost de 1939; Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 353).

660. Pelai Vilar i Canales, *Guerra i exili: memòries d'un metge català a la sanitat militar republicana, 1936-1942*..., p. 199.

661. Segons un dels metges espanyols del camp, en aquesta infermeria hi havia medicaments suficients per a tractar tots els refugiats traslladats dels camps. La Creu Roja Anglesa i la Central Sanitària Internacional havien fet donatius importants que ajudaven a mantenir l'abastiment.

1	Porta agulles
1	Balança
3	Baixa llengua
1	Sonda duodenal
200	Grapes de Níquel
85	Espèculs
2	Pinces de Péan

Inventari de part del material que es localitzava a la Infermeria Central del camp. Font: *Informe sobre la Infermeria Central dels camps de concentració d'Agde*, realitzat per doctor Pelai Vilar i enviat a Jaume Aiguader (camp d'Agde, 1 d'agost de 1939; Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 353). Elaboració pròpia.

En aquest mateix informe del doctor Vilar, enviat des del camp pel doctor Pelai Vilar al doctor Jaume Aiguader, es transmetia més informació de la situació i les condicions del servei que s'estava aplicant als refugiats: del 25 d'abril a l'1 d'agost de 1939, van passar per aquesta infermeria un total de 190 malalts (on l'estada mitjana era d'uns 25 dies), van arribar del camp 1: 72, del 2: 98 i del 3: 20.[662] Dels 190 tractats, es van curar: 101, van haver de ser evacuats: 66, no en va morir cap i fins l'1 d'agost restaven ingressats encara: 23.[663] I Vilar afegia: «Els llits estan proveïts de matalassos i mantes en quantitat suficient, però manquen llençols, [...] Gibrelletes de malalt, palanganes, tovalloles, doncs les que hi ha són insuficients per la capacitat de *l'infirmerie-hôpital*. El menjar és abundant: el sucre, xocolata, patates, llimones i verdures que ens faciliten, ens permeten, junt amb la llet abundant, fornir diverses menes de règims. Malauradament manca melmelada. La sala de cures[664] i la farmàcia, arranjades amb els mitjans del camp,

662. El nombre de refugiats que van haver de ser ingressats és notablement més baix en el camp 3, ja que aquest va ser el que es posà en marxa més tard (en els primers dies del mes de maig) i, per tant, l'1 d'agost de 1939 portava menys mesos en actiu.

663. *Informe sobre la Infermeria Central dels camps de concentració d'Agde* del doctor Pelai Vilar i enviat a Jaume Aiguader (camp d'Agde, 1 d'agost de 1939; Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 353). Aquest informe que consta de 8 pàgines mecanografiades es localitza a l'Arxiu Nacional de Catalunya. Des del Museu d'Història de la Medicina de Catalunya (MHMC), dins del fons personal del doctor Pelai Vilar Canales, dins d'una documentació recentment enviada des de Mèxic per seu fill, s'inclou també aquest informe, 10 pàgines mecanoscrites pel mateix Vilar que es pot considerar que li van servir com a esborrany per a elaborar l'informe que envià al doctor Aiguader. S'inclouen algunes anotacions personals, la redacció és menys fluida, en les llistes de material hi ha correccions pel que fa a les quantitats... un document de treball elaborat *in situ* pel mateix Vilar. Cal apuntar que la data que apareix en aquest informe, 1 de setembre de 1939, segurament afegida per algú altre anys més tard a llapis, no és la correcta, ja que per la informació que s'inclou al document i basant-nos que l'informe mecanografiat que rebre Aiguader està datat un mes abans, l'1 d'agost de 1939, podem deduir que aquesta va ser la data de la realització de l'informe. Vegeu l'annex número 9.

664. En majúscula a l'original.

compleixen la seva missió».[665]

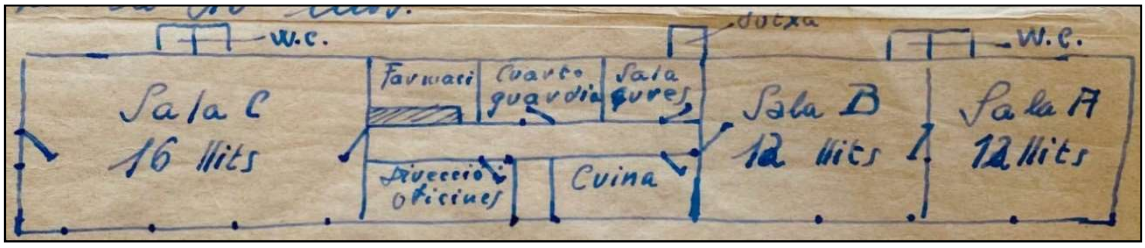

La distribució de la Infermeria Central del camp 2. Font: *Informe del doctor Pelai Vilar sobre la Infermeria Central dels camps de concentració d'Agde.* (camp d'Agde, [1 d'agost de 1939]; Fons Històric Pelai Vilar Canales, MHMC).

Cada dia el doctor Pelai Vilar, un cop acabava de reconèixer a tots els ingressats, intercanviava opinions amb la resta de l'equip de sanitaris espanyols i al final de la jornada informava de la situació general de la Infermeria Central al cap del servei, el doctor Archimbaud i al doctor Castelbou, que era qui transmetia un informe diari al comandant sobre tots els interns tractats a les infermeries de cadascun dels camps, indicant els símptomes, les patologies de cadascun (lleus, moderades o greus), el diagnòstic, el tractament, si havien hagut de ser hospitalitzats a la Infermeria Central o havien estat evacuats fora del camp, en aquest últim cas, n'especificava el lloc d'ingrés i el transport utilitzat per a evacuar-los.[666] El comandant, a banda d'informar al prefecte a fi que n'autoritzés el trasllat, en algun cas especificava també informació de caràcter polític que considerava rellevant que la prefectura i la comissaria de Béziers en tinguessin constància a l'hora de dur a terme el trasllat de l'intern. Com és el cas de l'informe que li va fer arribar Benoit-Guyod al prefecte, en relació a l'evacuació d'Antonio Planaguna: «J'ai l'honneur de porter à votre connaissance que le réfugié espagnol Antoine Planaguna, a été hospitalisé à l'infirmerie du camp du 2 au 12 Juin 1939. Actuellement, il se trouve en bon état de santé et une nouvelle hospitalisation ne parait pas nécessaire puisqu'il est sorti par guérison de l'Infirmerie».[667]

665. Pelai Vilar i Canales, *Guerra i exili: memòries d'un metge català a la sanitat militar republicana, 1936-1942*..., p. 199.

666. *Note de service relative à l'organisation du service sanitaire au Camp d'Agde pendant la période d'installation du camp dater du 1er mars 1939* (camp d'Agde; ADH 2 W 622/1).

667. Carta del comandant de camp Benoit-Guyod al prefecte de l'Hérault (camp d'Agde, 12 de juny de 1939; 2 W 622).

Infermeria Central al camp 2, on es traslladaven els interns en estat més greu que necessitaven fer repòs sota una vigilància mèdica constant o susceptibles a rebre tractaments llargs, es va posar en marxa el 25 d'abril de 1939. Font: Sistema Sanitari del camp d'Agde; ADH 15 W 129.

Un cop el 30 de setembre el camp d'Agde es va anar buidant dels darrers interns republicans espanyols i en conseqüència els hospitals militars auxiliars com l'Hospital de la Caserna Maraussan a Béziers van tancar les seves portes, els mutilats, els infecciosos, els incurables i malalts en tractament que restaven encara interns al camps van suposar un problema econòmic pel prefecte de l'Hérault,[668] que veia que aquests homes no eren aptes per a incorporar-se a les Companyies de Treballadors Estrangers, refusaven ser retornats a Espanya i un trasllat a algun país d'acollida a Sud-Amèrica els hagués resultat físicament inviable. Per aquells pacients que encara estaven ingressats i no eren invàlids, amputats, ni grans malalts, només els quedava la via de l'ingrés a un altre camp

668. Mirón-González i González-Canalejo apunten que ja a partir del mes de juny de 1939, la política fixada pel ministeri de Sanitat francès va ser la d'intentar repatriar al màxim nombre de refugiats ingressats en aquests hospitals, ja que el cost econòmic era molt elevat i en cap cas se'ls podia integrar a les CTE. Va ser en aquest moment que la diplomàcia francesa, a través de l'ambaixador francès a Madrid, va iniciar els tràmits per a una massiva repatriació mitjançant avions medicalitzats que podien realitzar fins a tres viatges en un dia, repatriant a amputats, invàlids i grans malalts, principalment. Aquestes accions van ser denunciades per nombroses organitzacions humanitàries estrangeres i inclús d'alguns directors mèdics i responsables sanitaris francesos, el quals van protestar a favor dels refugiats. Rubén Mirón-González, Rubén i Carmen González-Canalejo, «La asistencia sanitaria a los heridos y enfermos del exilio republicano español en Francia: de la improvisación inicial a los campos de concentración»..., https://doi.org/10.3989/asclepio.2018.18

de concentració que encara restés actiu. Roc Boronat des del camp d'Agde, el 2 de setembre li recordava a Carles Martí Feced, que: «Cal que no oblideu que entre els 5.500 catalans que resten actualment al Camp d'Agde n'hi han de totes les edats [...] Hi ha també un gran nombre de malalts; entre uns i altres són unes 600 persones incapacitades per tota mena de treball».[669]

Del que realment va passar amb els malalts que quedaven al camp d'Agde en aquell moment, no he pogut localitzar cap document que especifiqui què es va decidir des de la comandància del camp, des de la prefectura o des d'algun dels ministeris competents en aquesta matèria. Pocs eren els destins que se'ls reservava: ser traslladats a d'altres camps de concentració, a Argelès per exemple,[670] ser ingressats en algun dels hospitals més propers com el Béziers o Montpellier per a ser tractats, o ser retornats a Espanya apel·lant a la necessitat de trasllat mèdic contra la voluntat de l'intern. Tot podia ser possible, però no tenim cap font que ens indiqui com es va procedir amb ells. El que està clar és que des de l'alt comandament no van trigar a buidar el camp d'aquets homes que no eren aptes ni per treballar, ni per lluitar, abans que arribessin els primers destacaments de les tropes txecoslovaques al camp a finals del mes de setembre de 1939.

Durant la primera quinzena del mes de novembre de 1939, el comandant del camp, el tinent coronel Lamotte, va ordenar a tots els responsables sanitaris espanyols, que encara romanien al recinte,[671] que l'havien d'abandonar per ser traslladats amb tren al d'Argelès, en aquell moment finalitzava la seva estada al camp d'Agde després de vuit mesos de treball en la primera línia de l'assistència sanitària al refugiats.

669. Carta de Roc Boronat a Carles Martí i Feced, (camp d'Agde, 2 de setembre de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 327).

670. Aquesta opció sembla poc probable, ja que a la documentació administrativa elaborada des del camp, no consta cap referència a com s'havia d'organitzar el trasllat a Argelès de tot el contingent d'homes que encara quedaven ingressats a la Infermeria Central del camp d'Agde, ni quants d'aquests refugiats series admesos al nou camp, ni si podrien ser acompanyats per personal sanitari espanyol...

671. Carta del comandant, tinent coronel Lamotte, al prefecte de l'Hérault (camp d'Agde, 13 de novembre de 1939; 2 W 622).

3.2.2.2. Les malalties i el sistema de desinfecció al camp

Van ser moltes les patologies que van patir els interns al camp d'Agde, la majoria ja molt afeblits per la guerra, l'escassetat i el patiment físic que havien hagut de suportar fins arribar al camp,[672] arrossegant malalties i ferides provocades per tots aquells anys de conflicte, la Retirada i els primers mesos d'exili. A aquesta situació, calia sumar-li que en el moment que els primers refugiats van arribar al camp d'Agde, eren mesos encara molt freds, on van haver de suportar una climatologia adversa i molt humida, que va propiciar que els refugiats patissin pneumònies i problemes respiratoris severs així com patologies associades als ossos, reuma i artritis,[673] tot això afegit a la poca salubritat i higiene, amb una dieta pobra en vitamines i nutrients i on l'aigua potable escassejava... va facilitar que el camp es convertís en un veritable caldo de cultiu per a bactèries, fongs i virus.[674] La llista de malalties sofertes pels interns, és llarga, entre les que destaquen: la febre tifoide,[675] el tifus exantemàtic, la febre de Volínia o febre de les trinxeres, el paludisme, el reuma, la gastroenteritis i la diarrea, la tuberculosi pulmonar, les ulceres, els abscessos, les supuracions a les ferides i llagues, entre d'altres.

Emilio Rico en una carta a Carles Pi i Sunyer des del camp li explicava: «Los Campos de Concentración han minado mi salud, pues una colitis me duró 37 días y me hizo perder 32 kilos, pero mi espíritu conserva intacto su temple en espera (creo que no infructuosa) de recuperar a nuestra hermosa y querida Cataluña, que al fin será de quien la merezca y no de quien la ofende en sus fibras más sensibles».[676] Agustí Bartra, que va trobar-se Emilio Rico a Agde, va anotar en una carta al mateix Pi i Sunyer: «Gairebé no el coneixia de tan prim com

672. Al diari *Reconquesta* del 8 de juny de 1939 a l'article: «Dels sorrals d'Argelers al camp català d'Agde. Serveis Sanitaris» podem llegir: «Hi ha encara *enfermetats* cròniques arrossegades pels refugiats de les trinxeres, com: la tuberculosi, les ulceres gàstriques, les cardiopaties, les malalties del fetge, etc., que necessiten, per la seva curació, un règim de sobre alimentació especial, que ací no es dona».

673. La marinada que bufava (la costa es trobava a escassos quatre quilòmetres) i el fred que patien els interns al camp, apareix repetides vegades en les memòries i les cartes que enviaven des del camp.

674. Rubén Mirón González, *Asistencia y condiciones sociosanitarias*..., p. 252.

675. Cal diferenciar aquesta malaltia del tifus exantemàtic, totes dues malalties produïdes per infeccions bacterianes que ataquen l'organisme, on la via de contagi d'una i de l'altra és diferent. La febre arriba a l'organisme per via digestiva, a través d'aliments o aigua contaminats amb dejeccions. I en canvi el tifus ingressa a l'organisme a través de la picadura de diferents artròpodes, principalment: polls, paparres, puces i àcars.

676. Carta d'Emilio Rico a Carles Pi i Sunyer (camp d'Agde, 20 de maig de 1939; AFCPS Ca16Cp558).

està».[677]

Com Raimon Miquel, un intern del camp, exposava a les seves memòries, que les primeres setmanes d'estada al camp se les va passat ajagut en una màrfega dins la barraca, amb uns dolors insuportables, causats pel reuma que arrossegava des de les primeres setmanes de l'èxode: «La resta de companys tenien cura de la meva salut en tot moment. [...] La dolència no marxava, tenia molts dolors i, a l'últim, m'aplicaren un tractament a base de carbur i algun altre tipus de fàrmac. Superat el reuma vingueren la sarna i els polls».[678]

Com ja s'ha apuntat anteriorment, l'aigua era el problema central de la salubritat i la higiene del camp. Els refugiats amb prou feines tenien suficient aigua per rentar-se i mantenir una mínima higiene personal, la roba la podien rentar un cop cada dues o tres setmanes, els interns que tenien més sort. I els barracons, que eren els espais on els refugiats hi passaven més hores, mai se'ls feia una neteja en profunditat.

La brutícia que es generava a l'interior de les barraques es dipositava dins una capsa just davant de la porta de cada barraca, i s'anava acumulant en gran quantitats al final de cada jornada. En moltes ocasions, durant la nit, les bèsties que es colaven a l'interior del camp, regiraven les escombraries deixant-les escampades per terra i per davant de l'entrada. Tota aquesta brutícia descontrolada era un focus important d'infeccions i de microbis. M. Amo, un refugiat del camp, escrivia l'abril de 1939 a un conegut: «Estoy lleno de sarna y no hay forma de ser curado. Mi cuerpo se ha convertido en una plaga inmensa. [...] *Es una cuestión de humanidad*[679] que no se obligue a permanecer *en las peores condiciones higiénicas*[680] a un enfermo como yo, cuya libertad controlada no es en absoluto un peligro para nadie».[681]

677. Carta d'Agustí Bartra a Carles Pi i Sunyer (camp d'Agde, 10 de maig de 1939; AFCPS Ca2Cp64).

678. Raimon Miquel Juscafresa, *Memòria, tu que m'has de sobreviure*, Girona, Llibre dels quatre cantons, 2003, p. 107.

679. Subratllat a l'original.

680. Subratllat a l'original.

681. Carta de M. Amo des del camp [no apareix el nom del destinatari] (camp d'Agde, 9 d'abril de 1939; ADH 2 W 622).

«Sense francs, ple de polls, amb reuma i tot, tinc l'esperança que sortiré amb vida d'aquesta aventura».[682] Collection J. Vilamosa-Agde.

Les principals patologies que van afectar els homes del camp d'Agde no diferien massa de les que van afectar els interns d'altres camps.[683] L'escabiosi o sarna, tal i com apuntaven Miquel i Amo, era un enemic particularment dur que va turmentar els interns d'aquest camp en més d'una ocasió. Per erradicar-la era necessària una desinfecció total dels barracons, que pel que fa a la documentació administrativa oficial, no consta que s'efectués al camp d'Agde. Durant els mesos de març i part d'abril de 1939, va haver una plaga de sarna en els tres camps que va afectar un nombre molt important de refugiats. Per eliminar els paràsits que la provocaven i desinfectar els interns, se'ls proporcionava als afectat una dutxa amb aigua calenta cada dos dies, un raspall per a cavall a cadascun d'ells perquè es freguessin la pell abans de: «pintar-nos tot el cos amb una pasta[684] que havia de portar al cim fins la propera dutxa, i així successivament fins que els paràsits

682. Carta d'E. Gibernat a Miquel Santaló, (camp d'Agde, 17 de maig de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 350).

683. «Catalans a França. L'estat sanitari dels exiliats als camps de concentració», *El Poble Català*, 1 de desembre de 1939.

684. Deuria fer referència a la pomada d'Helmerich (a base de sofre precipitat) que es feia servir al camp per a erradicar la infecció. Lluís Martí Bielsa des del camp d'Argelès, descrivia de quina manera utilitzaven aquesta «pasta» per tal d'erradicar-la: «Per a la sarna també trobàrem "remei". El medicament consistia en una pasta feta amb greix i sofre. Amb un tros de corda fèiem com un fregall que, mullat amb l'aigua del mar, servia per gratar-nos tot el cos afectat per la granellada fins fer-nos-hi sang i després untar-nos amb aquella pomada que coïa com a dimonis i que havíem d'aguantar com més estona millor; després, ens esbandíem com millor podíem amb aigua de mar i ens posàvem la roba sense ni pensar a eixugar-nos.» Lluís Martí Bielsa, *Un d'entre tants. Memòries d'un home amb sort*..., p. 86.

desapareixien».[685] Es va iniciar també una campanya des dels alts comandaments adreçada a erradicar els paràsits que provocaven aquesta malaltia, i s'hi van repartir més pastilles de sabó per tal que tots els refugiats poguessin mantenir una bona higiene personal i alhora poguessin rentar-se la roba, l'eixuguessin al sol i la poguessin tornar a utilitzar lliure de paràsits. Amb aquestes mesures es va poder erradicar la sarna completament del camp d'Agde en el moment en què el brot d'aquesta malaltia va afectar a més interns. Al llarg de tota l'estada dels refugiats republicans al camp es van repetir però, petits brots de sarna, que eren ràpidament detectats, i van aïllar als refugiats infectats i tractant-los degudament a les infermeries.[686]

Una altra de les malalties que va tenir més presència va ser el tifus, tot i que hi ha poca documentació al respecte. Els pics de més afectació van coincidir amb els moments de màxima concentració d'interns, sempre agreujat per la falta d'higiene i el nul control de desparasitació dels interns.[687] I és que els paràsits, els polls, les puces i les paparres, principalment, eren els causants de la propagació de moltes de les malalties. Al camp d'Agde no hi ha constància de què s'habilités cap barracó especial pels refugiats més infectats de polls o de puces per intentar contenir la propagació de la plaga i, que en conseqüència, es produís alguna epidèmia. Aquests paràsits convivien habitualment amb els interns als barracons i així ho transmeten a través de les seves cartes i memòries, sobretot en els primers mesos d'estada al camp.[688]

És a partir del trasllat de camp dels catalans, del camp 3 al camp 1, el 15

685. Raimon Miquel Juscafresa, *Memòria, tu que m'has de sobreviure*..., p. 107.

686. Pelai Vilar i Canales, *Guerra i exili: memòries d'un metge català a la sanitat militar republicana, 1936-1942*..., p. 201.

687. Pel que fa al camp d'Agde no tenim dades concretes perquè no hi ha cap tipus de documentació que en faci referència a la quantificació de casos entre els refugiats, però del que sí tenim constància és que en nombrosos camps dels sistema concentracionari francès es van donar casos d'aquesta malaltia: al de Saint-Cyprien, a finals de febrer de 1939 afectà a 1.050 reclusos, amb 190 morts. Al maig afectà el de Bram amb 28 casos i 9 morts i al juny al de Septfonds, amb 112 casos en dos mesos i un total de 30 morts. Rubén Mirón González, *Asistencia y condiciones sociosanitarias*..., p. 253-254.

688. El testimoni del doctor Pujol a Argelès en aquest sentit apuntava: «Otro gran peligro apareció en el campo: el piojo. El piojo, vehículo conductor de tifus exantemático. Si se hubiese producido en Argelés un solo caso de tifus en esos primeros meses, hubiéramos muerto por millares. El piojo apareció y la gente, sin otro recurso que su voluntad y su paciencia, lo combatió con encarnizamiento. Al sol, desnudándose y ayudándose los unos a los otros, los refugiados practicábamos la guerra al piojo. Nunca existieron ni en Argelés, ni en el Barcarés, ni en Saint-Cyprien, ni en Agde, ni en Vernet, cámaras de despiojamiento. Eran los propios refugiados los que los perseguían, matándolos e hirviendo sus ropas por medios de fortuna. Y en el mes de junio, no existía ya un piojo en Argelés». Citat a: Federica Montseny, *El éxodo. Pasión y muerte de españoles en el exilio*..., p. 42.

d'agost de 1939, on les condicions als barracons eren pitjors i tornava a haver molta més brutícia, que aquests paràsits van tornar a atacar els interns, infectant-los de manera massiva. Emili Cantal fa referència a aquest episodi, quan són traslladats i els paràsits apareixen de nou en el dia a dia dels refugiats: «Des que soc aqueix camp [ho escriu el 17 d'agost, quan hi portava dos dies] que torno a tindre molts polls i puces que a l'altre camp no en teníem».[689]

La tuberculosi va ser un altre dels problemes sanitaris de gran prevalença al camp, ja que era altament contagiosa i mortal i per erradicar-la eficaçment calia unes estrictes mesures d'aïllament pels refugiats, que en cap cas es van dur a terme d'una manera rigorosa i eficaç. Era imprescindible en el tractament de la malaltia una evacuació ràpida als hospitals per tal de fer un bon diagnòstic i tractar-la amb la medicació adient, en la majoria de casos aquest trasllat arribava massa tard. Els recursos departamentals per tal d'implementar aquestes mesures eren molt limitats i, tot i que hi ha constància de l'evacuació d'alguns refugiats als hospitals de referència, la majoria de tuberculosos van ser-hi «aïllats».[690]

Des del 14 d'abril al 23 d'agost de 1939 el doctor Pelai Vilar, juntament amb el doctor Antoni Vilanova, arrel d'un cas de paludisme que presentava semblances a d'altres que havien aparegut al camp, van concloure que presentava un quadre una mica diferent al d'aquesta malaltia. Van seguir-ne molt de prop l'evolució i els diferents símptomes que anaven apareixent, on cada cop més interns mostraven indicis de patir aquesta «malaltia rara». Vilanova, que havia estat intern al de Saint-Cyprien abans d'arribar a Agde, intuïa de quina malaltia podia tractar-se, ja que n'havia vist un gran nombre d'afectats i fins i tot ell, personalment, l'havia soferta.[691]

Els dos doctors van observar els pacients que presentaven els mateixos símptomes, i en van prendre nota de cada cas clínic: el nom de l'intern, l'edat, la graduació militar, els antecedents i l'anamnesi,[692] els pròdroms[693] i el quadre

689. Emili Cantal, *Diari d'Emili Cantal (1939-1940)*..., p. 70.

690. Com a Agde, al camp de Bram, al juny de 1939 es van donar un centenar de casos entre els interns amb la impossibilitat d'aïllar a cap dels afectats. Rubén Mirón González, *Asistencia y condiciones sociosanitarias*..., p. 256.

691. Després de la investigació dels doctors Vilar i Vilanova, es van poder constatar més casos amb la mateixa patologia, a banda de Saint-Cyprien i Agde, també als camps del Barcarès, Septfonds, Bram, Gurs...

692. Informació que proporcionava el pacient i que podia fer referència als seus antecedents familiars i personals, signes i símptomes que havia experimentat en la malaltia, entre d'altres.

693. Els senyals precursors de la malaltia.

clínic que presentava en aquell moment, l'evolució dels símptomes en el temps, la gràfica termomètrica i la diagnosi diferencial.[694] A mesura que passaven els dies, els doctors els van anar aplicant diferents tractaments per intentar pal·liar els dolors que patien. Junts van fer un estudi d'investigació clínica amb els remeis amb què intentaven tractar els símptomes: principalment amb *piramidón* (un analgèsic molt potent que també l'utilitzaven com antipirètic i espasmolític), diversos medicaments arsenicals (per a la cauterització de les ferides cutànies) i amb sulfas (per la seva àmplia acció bactericida).[695] Van posar-se en contacte amb el doctor Elias, company de promoció de Vilanova i que residia a Toulouse, i aquest els va enviar al camp bibliografia especialitzada sobre la temàtica, per tal d'aprofundir més en el seu diagnòstic. Van arribar a la conclusió de què podia tractar-se d'una febre de les trinxeres[696] o febre tibiàlgica.[697] Aquestes febres eren produïdes per uns microbis anomenats: rickèttsies,[698] molt específics, que provocaven un accés febril d'un dia, quatre dies sense febre i al cinquè, una altra pujada forta de temperatura.[699] Aquesta evolució es podia repetir fins a tres o quatre vegades. Pelai Vilar i Vilanova van publicar l'estudi al 1946, quan el primer va arribar a Mèxic, en la revista mèdica: *Multa Paucis Medica* sota el títol: *Contribución al estudio clínico de la fiebre de las trincheras,* amb el subtítol: *35 observaciones verificadas en los Campos de Internamiento del Ejército Republicano en Francia,*[700] on exposaven des de les hipòtesis de treball, la situació dels interns al camp d'Agde al 1939 i finalment la conclusió en la determinació de la malaltia. En aquesta investigació, els dos especialistes es

694. Àlvar Martínez Vidal, «Metges catalans refugiats a França. Observació clínica i recerca científica als camps de concentració (1939-1942)»..., p. 113-115.

695. Pelai Vilar i Canales, *Guerra i exili: memòries d'un metge català a la sanitat militar republicana, 1936-1942*..., p. 211-213.

696. Donat que els primers casos que es coneixien d'aquesta infecció van aparèixer a finals de la Primera Guerra Mundial i van adquirir proporcions epidèmiques, quan les tropes austrohongareses, les russes i les alemanyes van patir aquesta febre produïda suposadament per les picades dels polls. Durant la Guerra Civil espanyola, en el bàndol republicà no s'havia donat pràcticament cap cas, mentre que entre els franquistes es tenia constància d'una vintena. Àlvar Martínez Vidal, «Metges catalans refugiats a França. Observació clínica i recerca científica als camps de concentració (1939-1942)»..., p. 114.

697. Pel dolor dels ossos de les cames, més concretament, a les tíbies.

698. Paràsits unicel·lulars molt petits que infectaven els polls i quan aquests dipositaven els seus excrements sobre la pell humana i picaven a l'infectat, aquest es rascava produint-se petites lesions que les rickèttsies aprofitaven per a afectar-lo. La causa de la malaltia era el paràsits que aprofitava la picada del poll per a introduir-se en el cos.

699. D'aquí el seu altre nom: febre quintana.

700. *Multa Paucis Medica*, volum III, número 1, Mèxic, gener de 1946, p. 23-111. Citat a: Àlvar Martínez Vidal, «Metges catalans refugiats a França. Observació clínica i recerca científica als camps de concentració (1939-1942)»..., p. 115.

plantejaven el motiu de l'aparició de la febre de les trinxeres i la quantitat d'homes afectats entre els republicans interns als camps dels sud de França, contrastant que entre les files de l'exèrcit republicà durant la Guerra Civil, no es tenia pràcticament constància d'aquesta afecció, Vilar i Vilanova concloïen: «Para nosotros, su aparición en este momento se explica por el amontonamiento de los hombres en los campos, la falta de agua, la paja utilizada como lecho, el estado de hipodefensa de las tropas, la época invernal e incluso el estado moral que su derrota supone, condiciones todas que crearon un medio óptimo para la generalización de cualquier caso esporádico vehiculado con el éxodo o para la exaltación de la virulencia del ignoto germen causal».[701]

I és que com ells ja apuntaven en el seu anàlisi: «el estado moral que su derrota supone», la inseguretat, la monotonia, la tristesa, la soledat, la por... feia als interns dels camps, més vulnerables[702] a tot tipus de malalties com ara la sarna, la pediculosis[703] o les pneumònies, sent les infeccions i el trastorn mental les de major prevalença a mitjà termini.[704] Tot i que hi ha poca informació sobre les malalties mentals relacionades amb l'estat d'ànim dins els camps de concentració francesos, les depressions, la neurastènia, els intents de suïcidi, els malsons i els deliris, són algunes de les patologies que es van donar més freqüentment entre els interns.[705] La separació de les famílies a l'arribada a França i posteriorment als camps, va accentuar l'aïllament encara més gran dels exiliats. Actualment disposem de pocs estudis concrets sobre l'impacte psicològic de l'èxode sobre la salut mental d'aquestes persones. Per testimonis i memòries tenim constància però, que el xoc va ser molt dur i dolorós, va perdurar en els anys i moltes persones no ho superaren. Frases com les d'Emili Cantal des d'Agde: «És tant l'avorriment i enyorança la que passo, que els dies se'm fan carregosos, i pensar que encara en tinc per molt de temps d'estada en aquests camps de

701. *Multa Paucis Medica*..., p. 35. Citat a: Àlvar Martínez Vidal, «Metges catalans refugiats a França. Observació clínica i recerca científica als camps de concentració (1939-1942)»..., p. 115.

702. Els infants més petits i la gent gran era la població més sensible; ara bé, els experts apunten, que van ser les dones les que van haver de suportar un pes psicològicament més dur. Carmen González Canalejo «El paradigma de las mujeres en el exilio republicano (1936-1943)», *Arenal*, 2009, volum 16, número 1, p. 175-187.

703. Infecció per polls.

704. Rubén Mirón González, *Asistencia y condiciones sociosanitarias*..., p. 96.

705. Àlvar Martínez Vidal, «Metges catalans refugiats a França. Observació clínica i recerca científica als camps de concentració (1939-1942)»..., p. 106.

concentració»,[706] i dos mesos més tard el mateix Cantal afegia: «La diferència de l'estat actual amb anys anteriors, en fi, una sèrie de coses, que no he pogut menys que posar-me molt *melincós*».[707] Un altre intern, José Santularia, li descrivia a Jaume Aiguader: «Es muy doloroso tener la familia en la misma Francia y no poderlos ver después de llevar cerca de dos años, ahora, sin verlos [...] Como buenos antifascistas no podemos volver al feudo de Franco y espero que mientras se soluciona el problema de los refugiados, tendré la inmensa alegría de poder reunirme con mi familia, en el campo que sea».[708] El doctor Pelai Vilar tot i gaudir, per la seva professió, d'una situació privilegiada al camp, en aquest sentit a les seves memòries també lamentava: «El que ens resultava cada vegada més insuportable era, no tan sols la manca de llibertat, ans el no saber quan acabaria la nostra "condemna"».[709] Francesc Roure en una carta a Antoni Andreu i Abelló li descriu la situació que presencià des de la infermeria del camp 3: «He viscut casos seriosos de desesperació, des del minyó que li agafen 7 i 8 atacs d'epilèpsia seguits l'un darrere l'altre, fins aquell home que intenta posar fi a la seva torturada vida foradant-se amb una ploma una vena del braç».[710]

Al fons de l'Arxiu Nacional de Catalunya,[711] es localitzen també nombroses cartes de refugiats catalans enviades des del camp d'Agde, on es reflecteix aquest estat anímic i aquesta inquietud entre la població interna al camp. Melcior Comas també des de la infermeria del «camp dels catalans» exposava a Antoni Mª Sbert: «Fa tres mesos que, com a conseqüència de la invasió de la nostra terra per les forces feixistes i estrangeres, vaig entrar en aquesta nació, on comptava poder

706. Emili Cantal, *Diari d'Emili Cantal (1939-1940)*..., p. 57. Des d'altres camps les lletres dels refugiats tenien el mateix sentit. Pere Puig des d'Argelès apuntava que: «El que ens pesa com una llosa és la inèrcia obligada amb què hem de viure», Carta de Pere Puig a Carles Pi i Sunyer (camp d'Argelès, 26 de març 1939; AFCPS Ca16Cp534). O Jaime Costa des de Saint-Cyprien: «[Estábamos] Destrozados [...], Derrotados, hambrientos, pero más que hambrientos, derrotados», citat a: Dolores Pla, *Els exiliats catalans. Un estudio de la emigración republicana española en México*..., p.64. I Joan Aleu des del camp de Bram: «Ja que en aquestes circumstàncies el meu interès es poder sortir prompte d'aquesta inactivitat que ens desfà, i d'aquesta separació de la família que és tràgica. [...] No cal que us digui com són de terriblement llargs els dies passats fora l'escalf familiar i condemnats a una inactivitat que no hi estem acostumats». Carta de Joan Aleu a Carles Pi i Sunyer (camp de Bram, 13 de juny 1939; AFCPS Ca1Cp22).

707. Emili Cantal, *Diari d'Emili Cantal (1939-1940)*..., p. 69.

708. Carta de José Santularia a Jaume Aiguader (camp d'Agde, 5 de juliol de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 327).

709. Pelai Vilar i Canales, *Guerra i exili: memòries d'un metge català a la sanitat militar republicana, 1936-1942*..., p. 208.

710. Jordi Tous i Vallvè, *Antoni Andreu i Abelló. Correspondència política d'exili (1938-1939). D'Estat Català al Front Nacional de Catalunya*..., p. 197.

711. Fons Generalitat de Catalunya (Exili) Fons ANC1-511.

treballar en qualsevulla feina, i guanyar-me algun mitjà de vida; però el que no creia mai, era haver d'anar, immediatament d'arribar, a parar en un camp de concentració, sense poder gaudir ni poc ni molt de llibertat, i el que és pitjor encara, restar ociós tot el dia, cosa al meu entendre de funestes conseqüències, puix que inútilment es perden les energies i es deprimeix un, físicament i moral. No m'hagués atrevit mai a molestar-vos, si no hagués estat induït per la crítica situació en què em trobo, creada en aquest famós camp, on la vida de campanya m'ha debilitat en tots els sentits de tal manera, que sols a costa de grans esforços podré refer-me'n».[712]

Alguns testimonis deixen clar que «la neurastenia hacía estragos entre nosotros. Los maníacos y los obsesivos eran numerosos. La falta de alimentación debilitaba nuestras cabezas, el frío y la desesperación hacían zozobrar nuestra razón».[713] Des del camp del Barcarès Lluís Montagut escrivia: «Imagino este campo –y los otros deben de ser semejantes– como un inmenso hospicio, un orfelinato monstruoso. Esperanzas desvanecidas, ilusiones muertas, desorientación total. Los seres queridos lejos de nosotros... y nosotros aquí, atados de pies y manos».[714]

L'«arenitis», «arenosi»[715] o «psicosis de les filferrades» va aparèixer a la llengua dels refugiats i s'emprava per a designar els mals sorgits de la sorra, les platges, el vent, les filferrades, la por i l'absència d'esperança. Va ser considerat com un símptoma de trastorn mental per diferents metges dels camps, que en alguns casos va derivar en estats clars de bogeria i alienació. Eduardo Pons Prades definia l'«arenitis» com «el síndrome que sobrevenía después de muchos e interminables días de viento. Los efectos de la "arenitis" podría resumirlos en un profundo abatimiento, con la consiguiente pérdida de esperanzas».[716]

Francesc Tosquellas exposava que a Agde a mesura que passaven els mesos

712. Carta de Melcior Comas a Antoni Mª Sbert (camp d'Agde, s.d.; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili). Uc 386).

713. Jaime Mas Torné a: Federica Montseny, *Pasión y muerte de los españoles en Francia*..., p. 54.

714. Lluís Montagut, *Yo fui soldado de la República*, Barcelona, Inèdita, 2004, p. 143.

715. «Als ulls, que no miren enlloc, s'hi aboca la fosca interior; a les orelles, que no senten res, només els batecs tumultuosos de la seva sang; a la pell, la fredor del seu isolament. La percepció de les sensacions internes es fa clara, precisa, exquisida, dolorosa, com el frec sobre el dermis poc al descobert. L'exiliat, de posat estuporós, està tibant com un arc a punt de disparar». «Catalans a França. Arenosi», *El Poble Català*, 9 de febrer de 1940.

716. Francisco Pons, *Barbelés à Argelès et autour d'autres camps*, París, L'Harmattan, 1993, p. 83.

de reclusió, era freqüent veure homes parlant sols, com si al davant tinguessin un interlocutor imaginari i descriu escenes que es donaven diàriament al camp: «– En Tal va cada dia pitjor. Passa el temps torrant el pa a les "alambrades". I així era realment. Jo havia vist un home aguantant un bastó amb un rosegó de pa a l'extrem, i acostant-lo al filat per fer-ne torrades, segons deia. Tot això es clar, pot fer riure. Però veient-ho i reflexionant-hi, fa molta pena. Al cap i a la fi, era un home. Com ho érem els altres. La nostra obligació era, doncs, pensar que tots estàvem o podíem estar exposats a imitar un dia aquell pobre desgraciat».[717]

Nemesio Raposo o Alfons Martorell des d'Argelès apunten a les seves memòries com era molt recorrent, en aquell camp també, veure els homes i nois joves parlant sols, plorant, cridant a les seves mares i gesticulant, i inclús subratlla una de les escenes que més van marcar la seva estada dins el camp: «Una vegada, un home es va mudar i va arreglar la maleta i va dir als de la seva barraca que s'anava a embarcar a Mèxic, tots se'l van creure. L'endemà al matí, el van trobar ofegat, amb les seves maletes: s'havia suïcidat, tirant-se al mar».[718]

Pel que fa als suïcidis al camp d'Agde hi ha pocs documents que en facin referència directa, encara que a través d'alguns dels informes emesos per l'administració del camp d'Agde, es pot deduir que també van haver alguns intents de suïcidi, com el de Miguel Gruseris Gracia, del 5 de juny de 1939, que es va auto lesionar proferint-se talls amb un ganivet, a causa segons l'informe, de la seva neurastènia accentuada. Va ser traslladat a la infermeria del camp 3 on se li van fer les cures més immediates per a les ferides. Un cop es va haver recuperat, Gruseris va ser traslladat a un asil per a persones amb trastorns mentals.[719]

Era des de les infermeries de cadascun dels camps des d'on cada dematí a les 7:30h es preparava i es dispensava la medicació als interns que la necessitaven, sota una estricta vigilància i supervisió per part dels responsables

717. Francesc Tosquellas i Albert, *1939-1948: entre filferrades. Memòries de l'exili*..., p. 38.

718. Nemesio Raposo, *Memorias de un español en el exilio*..., p. 132, i Alfons Martorell, *República, revolució i exili: memòries d'un llibertari reusenc*, Reus, Centre de Lectura, 1993, p. 155. Aquesta escena es repeteix una i altra vegada: «A México, a México... [...] Marchaba a México por el mar, como Jesucristo, sobre las olas. Había perdido la razón». Citat a: Silvia Mistral, *Éxodo: diario de una refugiada española*, México, Minerva, 1940, p. 59.

719. Carta del comissari especial M. Mazet al controlador general de la Seguretat Nacional (camp d'Agde, 5 de juny de 1939; ADH 2 W 620).

de cada barraca. El farmacèutic refugiat espanyol Julio Lechuga,[720] era el cap de la farmàcia del camp des d'on es preparaven cadascun dels medicaments i compostos químics que eren distribuïts entre els refugiats. Als militars francesos que necessitaven prendre medicació, els arribaven els medicaments des de la infermeria militar del 24è Régiments de Tirailleurs Sénégalais (RTS) de Sète, i el metge en cap francès, el doctor Archimbaud, els administrava i els hi dispensava diàriament.

La taula inclosa a continuació mostra quins eren els productes dipositats a la farmàcia del camp en els mesos anteriors a l'octubre de 1939, quan tots els interns al camp eren espanyols. Aquest inventari havia estat confeccionat pel comandant de camp Lamotte per tal de tenir constància de quins eren i quines quantitats de medicaments i composts químics passaven a estar sota la tutela de les tropes txecoslovaques.

Taula número 19: Inventari dels productes farmacèutics més utilitzats al camp, octubre de 1939

Quantitat	Concepte
300 ampolles	Adrenalina
10 litres	Tintura de iode
2 quilos	Oli de ricí
1 quilo	Farina de mostassa
3 quilos	Talc

720. En una carta a Josep Maria Trias Peitx, li exposa la seva trajectòria des que va travessar la frontera amb la seva dona i el seu fill i li demana consell i ajut per tal de sortir del camp: «No me es posible estar por más tiempo haciendo la vida en este campo. Deseo que U. [Usted] me oriente y me diga si es posible trabajar aquí en Francia o volver pronto a España. Estoy trabajando desde que entre en Francia en la Farmacia en Le Barcarès, trabaje desde el primer día hasta que fui trasladado donde me encuentro actualmente. Mi mal en la guerra no fue otro que preparar fórmulas, lavar y esterilizar apósitos sanitarios. No tengo en mi consciencia ninguna muerte que me puede acusar, toda mi familia somos como yo, pero fui arrastrado y me encuentro de este modo. En Barcelona vive mi familia, en la calle Urgell 20, donde puede pedir todos los datos que desee. Tengo un cuñado que trabaja en el Banco de España. Todos honrados y cristianos. Yo salí en el mes de agosto del 36 en un tren Sanatorio para el Frente de Aragón, porque mi novia vivía entonces con sus padres en la provincia de Huesca y pasé los primeros días sin poder saber que podía ser de ella. Era imposible vivir en Barcelona que a cada paso me detenían y me quedé en el depósito de Farmacia cerca de donde vivía mi novia. En la guerra me casé en Lérida [...] El Jefe de Sanidad Francés me hizo mandar los documentos al Prefecto de Hérault y el de Indre [la seva dona i el seu fill de vint mesos es trobaven a un refugi en aquest departament] y hace más de un mes, y no me contestan. Pedí permiso estando en Le Barcarès, para ver a mi hijo que estuvo muy malo, y quise bautizarlo, por si le pasaba algo, y no me dejaron. [...] Le pido trabajar, de lo que sea, tengo fe y pido ver a mi esposa y mi hijo, y vivir como Dios manda». Carta de Julio Lechuga a Josep Maria Trias Peitx (camp d'Agde, 9 d'agost de 1939; CEHI FP(Trias)3(1)bI).

2560 ampolles	Vacunes mixtes T.A.B.[721]
3.100 dosis	Vacuna contra la febre tifoide[722]
35 ampolles	Vacuna antigonocòccica (o gonorrea)
60 litres	Aigua oxigenada
40 quilos	Cotó
9 tubs	Sèrum antitetànic
4 litres	Alcohol de 95 graus
30 pastilles	Opi
3 quilos	Aspirina
8 quilos	Salicilat de sodi
180 ampolles	Èter
120 ampolles	Adrenalina
200 ampolles	Cafeïna
9 ampolles	Sèrum fisiològic
34 ampolles	Novocaïna[723]
300 ampolles	Adrenalina
180 ampolles	Aigua destil·lada
5 quilos	Oli de Parafina
7 quilos	Nitrat de Bismuth[724]

Alguns dels productes que apareixen a l'inventari de productes farmacèutics de l'octubre de 1939, el document complet consta de quatre pàgines. Confeccionat i signat pel comandant del camp dels refugiats Lamotte i pel comandant Mounier al capdavant de les tropes txecoslovaques. *Inventaire des produits pharmaceutiques du Camp d'Agde* (camp d'Agde, 15 d'octubre de 1939; ADH 2 W 620). Elaboració pròpia.

721. Vacunes mixtes o polivalents que immunitzaven contra més d'un germen i que són administrades juntament amb els sèrums que corresponen a la mateixa malaltia per tal d'aconseguir simultàniament una immunització activa (vacuna) i passiva (sèrum). En aquesta llista trobem vacunes i sèrums contra el tètan, la diftèria i la verola. Les primeres vacunes es van començar a administrar a interns del camp el 4 de maig de 1939. Carta de Rafael Trueta al seu germà Josep (Agde, 9 de maig de 1939; BC-Fons Josep Trueta sig.929). A la Targeta de vacunació de l'intern del «camp dels catalans» Jordi Robert Ferret, es pot veure que li van administrar dues dosis de la vacuna, el 12 de juny de 1939 i deu dies més tard, el 22 de juny (camp d'Agde, 22 de juny de 1939; AMS-Fons Jordi Robert).

722. Emili Cantal en les seves memòries apunta que la vacuna que li van posar contra el tifus l'11 d'agost de 1939 al camp, li va fer pujar la febre i tenir malestar durant dies coincidint en què dins les barraques la calor era insuportable. Emili Cantal, *Diari d'Emili Cantal (1939-1940)…*, p. 69.

723. Pols blanca cristal·lina derivada de la cocaïna molt soluble en aigua i alcohol, s'utilitza encara en l'actualitat com a anestèsic.

724. És un medicament antiàcid, que s'utilitza encara a l'actualitat com a desinfectant intestinal i en el tractament de determinades malalties de la pell, principalment la sarna.

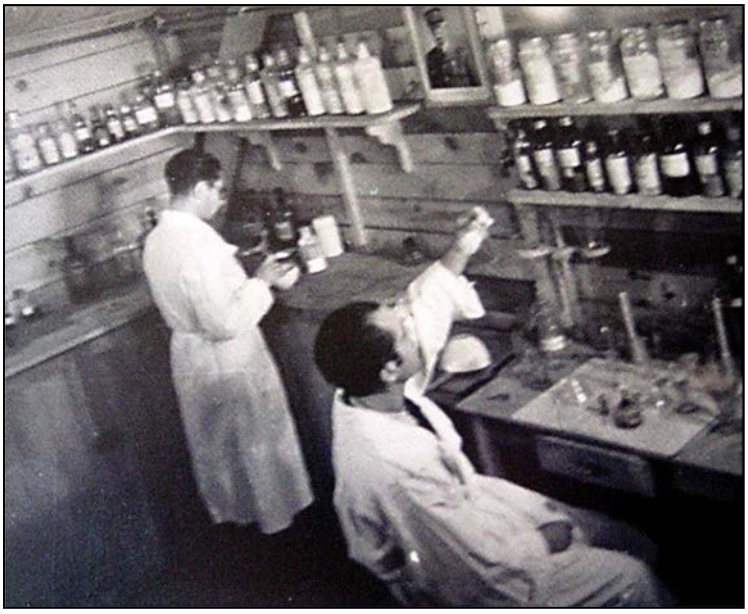

Guillem Viñas i Julio Lechuga, encarregats de la farmàcia del camp. A la dreta, Julio Lechuga al camp d'Agde, intentant mantenir unes mínimes mesures higièniques al Servei Sanitari del camp. Collection J. Vilamosa-Agde.

Respecte al sistema de desinfecció, no va ser fins a final del mes de maig de 1939 que el comandant de camp, en aquell moment Benoit-Guyod, va prendre mesures utilitzant el clorur de calç per a la desinfecció dels dipòsits d'aigua estancada que utilitzaven els refugiats per beure,[725] així com també va col·locar un petit aparell per eliminar els paràsits, que infectaven l'aigua i la feien insalubre. A cada camp s'havia establert també un servei de desinfecció amb lleixiu, constituït pel cap del camp i que funcionava segons les directrius tècniques del metge francès de cada camp. Cada equip de desinfecció estava comandat per un oficial espanyol i es dividia en dos grups: un que es dedicava a la desinfecció pròpiament dita, principalment a la neteja i desinfecció de les latrines i els barrils, i l'altre que s'ocupava de la recollida i la incineració de les escombraries que es produïen, tot i que aquesta recollida no s'organitzava regularment i la brutícia s'acumulava en grans quantitats a l'entrada de les barraques, com ja s'ha comentat anteriorment.[726]

Cada camp disposava d'un conjunt de barrils associats a cada grup de barraques, on anaven a parar les restes de les latrines. Cadascun dels barrils era buidat en una zona costera a vuit quilòmetres, cada dia entre les 7,30 i les 10,30h,

725. En moltes cartes els refugiats en feien referència pel gust fort que deixava a l'aigua, pràcticament imbevible.

726. *Règlement Générale du Camp d'Agde, annexe nº9, Consigne pour l'organisation du service médical et du service de désinfection* (camp d'Agde, 13 de març de 1939; ADH 2 W 620).

amb l'ajuda de dos camions i sis homes, sota l'atenta vigilància d'un guàrdia del cos de la Guàrdia Mòbil Republicana que informava de tots els passos seguits al cap del seu camp.[727]

Un cop buidats els barrils, l'equip encarregat de la higiene, els desinfectava amb *crésyl* i clorur de calç abans de tornar-los a utilitzar, per intentar mantenir la màxima salubritat possible. Un cop desinfectats, es netejaven amb l'aigua que un camió cisterna havia portat del Mas Curan, i un cop net, aquesta aigua tornava al camió per ser buidat al Mas i omplert novament amb aigua neta. El camió cisterna, un cop ja estava ple, tornava al camp per estar a punt per si es declarava un incendi i calia fer-ne ús.[728]

Cada cap de camp tenia un carnet amb 100 ordres per a la recollida i neteja dels barrils, cada vegada que era buidat i desinfectat, es tatxava un orde del carnet i quan ja no en quedava cap, el carnet s'havia d'enviar al comandament,[729] que en prenia nota. D'aquesta manera es mantenia un estricte control de tots els barrils, del seu buidatge i la desinfecció diària.

Segons l'historiador Àlvar Martínez Vidal, encara hi ha molts interrogants per resoldre en relació al Sistema Sanitari als camps de concentració francesos, a la salut entre els interns i als aspectes epidemiològics de l'internament. El tema de la mortalitat als camps és un dels menys analitzats.[730]

En línies generals si exceptuem els primers mesos de posada en funcionament, on els estralls de la Guerra Civil i de l'èxode fins a l'exili havien debilitat tant els interns que arribaven a Agde febles i ja malalts, van morir pocs interns en relació amb l'elevada mortalitat que es va donar en alguns camps del sistema concentracionari francès, com Argelès o Saint-Cyprien.[731] El diari

727. Donald Lecomte, *Approche de l'histoire du camp d'Agde (1939-1944)*..., p. 80.

728. *Règlement Générale du Camp d'Agde, annexe nº9, Consigne pour la surveillance et l'evacuation des tinettes* (camp d'Agde, 13 de març de 1939; ADH 2 W 620).

729. *Règlement Générale du Camp d'Agde, annexe nº9, Consigne pour la surveillance et* l'evacuation des tinettes (camp d'Agde, 13 de març de 1939; ADH 2 W 620).

730. Àlvar Martínez Vidal, «Metges catalans refugiats a França. Observació clínica i recerca científica als camps de concentració (1939-1942)»..., p. 106.

731. Hi ha dades força contradictòries en aquest sentit, les autoritats franceses destacaven que el percentatge de morts en aquests camps era: «quasi insignificant» i el prefecte dels Pirineus Orientals apuntava que a data de 6 de març havien mort 330 refugiats entre ambdós camps. En canvi, des de la Cambra dels Comuns del Regne Unit donaven aquesta xifra com a vàlida (entre 200 i 300) per a comptabilitzar però, les morts diàries. Rubén Mirón González, Asistencia y condiciones sociosanitàries..., p. 283. Respecte al total de morts de refugiats republicans als camps, les xifres oficials del govern francès el situaven sobre els 14.672. Xifra molt per sota de la

L'Avenir Agathois publicava en la secció: *Etat Civil de la Ville d'Agde*, els naixements, els casaments i les defuncions que es produïen al poble cada setmana. Pel que fa a les morts, s'inclouen també els noms dels interns espanyols al camp, especificant-ne el nom complet, l'edat, alguna dada personal i l'adreça del camp d'Agde.

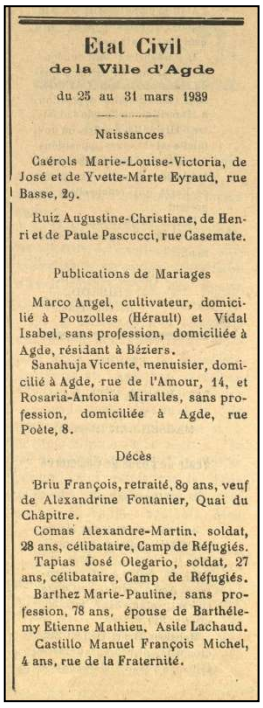

Etat Civil
de la Ville d'Agde

du 25 au 31 mars 1939

Naissances

Caérols Marie-Louise-Victoria, de José et de Yvette-Marte Eyraud, rue Basse, 29.

Ruiz Augustine-Christiane, de Henri et de Paule Pascucci, rue Casemate.

Publications de Mariages

Marco Angel, cultivateur, domicilié à Pouzolles (Hérault) et Vidal Isabel, sans profession, domiciliée à Agde, résidant à Béziers.

Sanahuja Vicente, menuisier, domicilié à Agde, rue de l'Amour, 14, et Rosaria-Antonia Miralles, sans profession, domiciliée à Agde, rue Poète, 8.

Décès

Briu François, retraité, 89 ans, veuf de Alexandrine Fontanier, Quai du Châpitre.

Comas Alexandre-Martin, soldat, 28 ans, célibataire, Camp de Réfugiés.

Tapias José Olegario, soldat, 27 ans, célibataire, Camp de Réfugiés.

Barthez Marie-Pauline, sans profession, 78 ans, épouse de Barthélemy Etienne Mathieu, Asile Lachaud.

Castillo Manuel François Michel, 4 ans, rue de la Fraternité.

L'Avenir Agathois, en la setmana del 25 al 31 de març de 1939, informava dels noms dels interns: Martí Comas Alexandre de 28 anys i José-Olegario Tapias de 27, com les dues defuncions entre els refugiats espanyols al camp d'Agde (Comas i Tapias apareixen en la taula que es mostra a continuació on s'inclou els noms de les defuncions anotades al Registre Civil de l'Ajuntament d'Agde, entre el març i el novembre de 1939).

A l'Arxiu Municipal d'Agde hi ha l'únic registre que he pogut localitzar en referència a les morts al camp entre març i novembre de 1939.[732] S'hi especifica clarament que havien mort al camp: «*Anciens de l'Armée républicaine espagnole décédés au Camp d'Agde*»,[733] amb la data de la defunció, el nom complet, la data i el lloc de naixement si se sabia, a quina companyia o batalló pertanyia durant la

mortaldat real que alguns estudiosos calculen sobre els 50.000 en el conjunt de camps del sistema concentracionari francès.

732. Es fa difícil saber quantes morts s'hi van produir des del febrer-març de 1939 fins a l'evacuació total de refugiats espanyols, ja que a banda d'aquesta documentació localitzada a l'Arxiu Municipal d'Agde, no hi ha cap registre específic. Per norma general, i com s'ha especificat anteriorment, els refugiats, l'estat físic dels quals era més greu, eren traslladats a algun hospital de la zona, en conseqüència, les possibles defuncions es produirien en aquests centres sanitaris i quedaven comptabilitzades allà. Des de l'hospital no enviaven cap informe o estadística dels refugiats que havien estat traslladats des del camp i havien mort en el seu centre.

733. *Anciens de l'Armée républicaine espagnole décédés au Camp d'Agde* (s.d.; AMA 4 Z 11).

Guerra Civil i la seva graduació, el seu ofici si en tenia, la tasca que desenvolupava dins el camp, i alguna informació complementària més, com el seu estat civil i el nom de la seva dona si se'n tenia constància.

Taula número 20: Mostra dels refugiats espanyols que apareixen al Registre Civil de l'Ajuntament d'Agde com a «morts al camp»		
Data de la defunció	**Nom i cognoms**	**Dades de l'intern al camp**
15 de març de 1939	Jaume Cumellas Fumanas[734]	62º Brigade Mixte, 24º bataillon, 3º Compagnie, 36 ans, domicilié à Vic,[735] province de Barcelone.
22 de març de 1939	Jaume Coll Vives[736]	95º Brigade, 60º Division, né à Sant Pol de Mar, province de Barcelona le 14 février 1920. Célibataire.
24 de març de 1939	Martí Comas Alexandre	Peintre, célibataire, soldat barraque B.D.3. Né le 16 février 1911 à Barcelona (Espagne).
25 de març de 1939	José-Olegario Tapias	Caporal à la 135º Brigade de mitrailleurs, 31º Division, né à Arenys de Mar en 1911. Célibataire.
1 o 7 d'abril de 1939	Ricard Oms Lluc	Soldat. 30 ans. Célibataire.
16 d'abril de 1939	Modest Córdoba Aguado	Lieutenant au Bataillon Hippomobile, maitre-bourrelier, né à Palamós, province de Gérone le 18 janvier 1891.
27 de maig o 2 de juny de 1939	Benito Blanc	Coiffeur. 35 ans. Époux de Marie-Thérèse.
30 de juny de 1939	Salvador Estapé Balbona	Soldat au Bataillon des chemin de fer, Baraque U 3, Camp Nº3 né à Mataró (Espagne) le 30 juin 1895.
11 d'agost de 1939	José Gómez Vindez	Né à Cuevas de Almazora, province d'Almeria le 7 juin 1906.
29 de novembre de 1939	Bernabé Samitier	Chauffeur au Camp d'Agde, né à Ardisa[737] (Espagne) le 11 juin 1901.

Anciens de l'Armée républicaine espagnole décédés au Camp d'Agde
Font: s.ll., s.d.; AMA 14 Z 11. Elaboració pròpia.

734. Apareix en el Llibre del Registre Civil de l'Ajuntament d'Agde amb el número 30, on s'especifica el nom i el cognom i «Le quinze mars mil neuf cent trente-neuf. Dix heures vingt, est décédé au camp de réfugiés d'Agde, Jaime Cumellas Fumanas de la 62ene Brigade Mixte, 24eme Bataillon, 3eme Compagnie, âgé de trente-six ans, domicilié à Vic, province de Barcelona (Espagne). Sans autres renseignements. Dressé le seize mars mil neuf cent trente-neuf, neuve heure, sur la déclaration de Joseph Laplane, Garde Républicain Mobile, trente-quatre ans, caserne Mirabel, lecture faite a signé avec Nous Jean Felix Maire d'Agde. Officier de l'Etat civil titulaire de la Croix de Guerre». *Registre Civil de la Vile d'Agde* (Agde, s.d.; AMA 14 Z 52).

735. Els topònims catalans s'han normalitzat.

736. Apareix en el Llibre del Registre Civil de l'Ajuntament d'Agde amb el número 38, on s'especifica el nom i el cognom i «Le vingt-deux mars mil neuf cent trente-neuf. Quinze heure trente, est décédé au camp de réfugiés d'Agde, Jaime Coll Vives de la 95ème Brigade, 60ene Division, né à Sant Pol province d'Espagne, le quatorze février mil neuf cent vingt. Dressé le vingt-deux mars mil neuf cent trente-neuf, dix-sept heures, sur la déclaration de François Garrigues, secrétaire de Police, cinquante ans, domicilié à Agde qui lecture avait fait à signer avec Nous Jean Felix Maire d'Agde. Officier de l'Etat civil titulaire de la Croix de Guerre. [Sant] Pol de Mar (Barcelone)». *Registre Civil de la Vile d'Agde* (Agde, s.d.; AMA 14 Z 52).

737. Municipi de l'Aragó de la província de Saragossa.

Les morts que es produïen al camp havien de ser comunicades immediatament al doctor Archimbaud, que era l'encarregat de confirmar el decés i si li era possible en aquell moment també en determinava les causes. Seguidament se li transmetia tota la informació al comandant qui donava l'avís al responsable del dipòsit d'Agde per tal que se l'enduguessin. El cos de l'intern era conduït al dipòsit de cadàvers d'Agde fins que es pogués contactar amb la família. Els seus objectes personals eren enviats al comissari de Policia del poble d'Agde encarregat d'establir les causes de la mort.[738] Aquest era el protocol que se seguia des del camp quan es produïa una mort entre els refugiats per malaltia o mort natural, es duia a terme de manera ràpida i sense problemes, exceptuant algun suïcidi, on el protocol era més complex.

En la convenció franco-espanyola del 7 de gener de 1862, encara en vigor al 1939, en els seus articles 20 i 21 s'especifica com procedir en relació a les despeses de les morts dels espanyols originades en territori francès i als francesos morts en territori espanyol. Un cop es produïa el decés a França, les autoritats judicials franceses competents, havien d'enviar la informació de la defunció al cònsol Espanyol de la circumscripció on havia tingut lloc, el qual normalment, se'n desentenia de les despeses de repatriació del cadàver cap a Espanya i era competència francesa encarregar-se dels tràmits.[739] El ministeri de l'Interior francès, per mitjà de les diferents prefectures, acabava sufragant a través de les línies de crèdits habilitades per aquests casos, el pagament de totes les despeses del que anomenaven: «l'assistance aux réfugiés espagnols».[740]

738. *Règlement Générale du Camp d'Agde, annexe nº9, Consigne pour l'organisation du service médical et du service de désinfection* (camp d'Agde, 13 de març de 1939; ADH 2 W 620).

739. Carta del ministre de l'Interior als prefectes (París, 29 de juny de 1939; ADH 2 W 624).

740. Carta del ministre de l'Interior als prefectes (París, 21 de juny de 1939; ADH 2 W 624).

4. ELS CATALANS AL CAMP D'AGDE[741]

«El demà de Catalunya és a Agde».

Carles Pi i Sunyer, 1939. Memòries del primer exili, Barcelona, Fundació Carles Pi i Sunyer d'Estudis Autonòmics i Locals, 2000, p. 71.

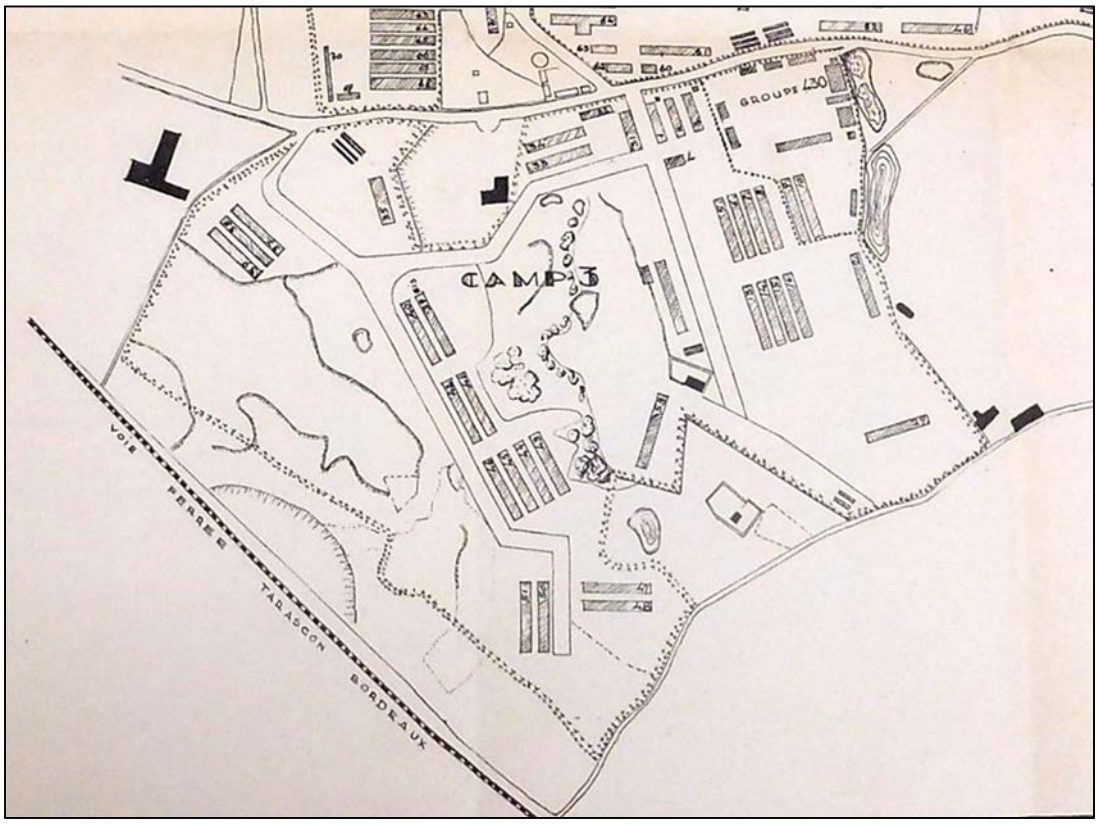

«Ací no existeixen xaboles individuals, o bé partites o tripartites. La cuina funciona bé i el menjar, encara que curt, és força acceptable. Cal remarcar que regna molta més disciplina de la que hom observa a Argelès. I aquells que allí, fugint sempre de la disciplina, havien aconseguit crear-se un *modus vivendis* en perjudici dels altres companys, ací remuguen entre dents perquè l'organització existent els ho impedeix».[742] Font del mapa: *Camp d'Agde*; ADH 426 W 14.

La desfeta republicana significà la sortida cap a l'exili de tota la classe política catalana, de la majoria dels intel·lectuals i artistes del país i d'una part de la població civil. Si prenem com a referència les dades generalment acceptades per la historiografia[743] que ha treballat al detall la quantificació de la població exiliada, tenim, que sobre els 465.000-470.000 refugiats espanyols que van

741. Part d'aquest capítol va publicar-se com a: Laia Arañó Vega, «Le camp d'Agde: une petite Catalogne hors de la Catalogne» a: *Les camps des réfugiés espagnoles en France: 1939-45*, Christian Camps i Nathalie Sagnes-Alem (dirs.), Cazouls-lès-Béziers, Du Mont, 2019, p. 103-119.

742. «El camp d'Agde nº3», *Reconquesta*, 22 de juny de 1939.

743. També en alguna de les fonts contemporànies, com la *Revista de Catalunya* de l'abril de 1940, on Antoni Maria Sbert destacava que la xifra total de l'emigració catalana «calculada globalment ultrapassa els cent mil». «Fundació Ramon Llull. L'Obra d'Assistència Catalana», *Revista de Catalunya*, abril de 1940.

creuar la frontera cap a França els mesos de gener i febrer de 1939, entre 80.000 i 100.000 haurien nascut a Catalunya segons Phryné Pigenet[744] i per Geneviève Dreyfus-Armand i Jordi Gaitx caldria rebaixar la xifra al voltant d'uns 71.175.[745] En canvi, Javier Rubio i Borja de Riquer[746] apunten que la xifra se situaria sobre els 60.000. Aquestes dades s'han generat a partir dels percentatges acceptats, dels exiliats catalans respecte als espanyols que quedaven a França després de la fi de la Segona Guerra Mundial. Per Javier Rubio, a partir de la documentació localitzada al Consolat Espanyol a Sète, els refugiats catalans representaven el 36,5%[747] sobre un total de 162.000 republicans, el que dóna com a resultat la xifra dels 60.000, és a dir un 2% de la població catalana de 1936.[748] Geneviève Dreyfus-Armand, però, amplia la quantificació de refugiats espanyols a 195.000 pel setembre de 1944 en territori francès[749] i, per tant, la presència de refugiats catalans augmentaria fins el 2,43%, el que per ella podria ser el percentatge de referència per aplicar a la quantificació de l'èxode i dona com a resultat la xifra al voltant dels 71.000 refugiats catalans. Jordi Gaitx, per la seva banda, en la recerca sobre l'exili a partir de les fonts catalanes –principalment els padrons municipals–, arriba a concretar que seria adient augmentar la xifra fins el 2,7%.[750]

Javier Rubio, en la seva classificació provincial i regional de l'emigració durant la Guerra Civil a França, dins del seu acceptat 36,5% dels individus nascuts a Catalunya: el 15,4 % pertanyien a la provincia de Barcelona, el 9,5% a la de Tarragona, el 7,2% a la de Lleida i el 4,4% a la de Girona. Seguit dels aragonesos amb un 18%, els nascuts al País Valencià i Múrcia (els comptabilitza conjuntament) amb un 14,1%, els andalusos amb un 10,1% i els nascuts a Castellà-

744. Phryné Pigenet *Catalans malgré tout. L'exil catalan en France au XX siècle histoire et mémoire*, Perpinyà, Trabucaire, 2012, p.130. Pigenet extrapola les seves dades de l'estudi del cens del SERE i el nombre de catalans que en ell es comptabilitza. Per a l'abril de 1940 redueix el nombre d'exiliats catalans a França a uns 35.000.

745. Geneviève Dreyfus-Armand Geneviève Dreyfus-Armand, «L'accueil des républicains espagnols en France: entre exclusion et utilisation; 1936-1940»..., p. 36-41. i Jordi Gaitx, *L'exili del Baix Empordà al 1939*, La Bisbal d'Empordà, Ajuntament de La Bisbal-Diputació de Barcelona, 2007, p. 42-43.

746. Javier Rubio, *La emigración de la guerra civil de 1936-1939*..., p. 668, i en l'obra del mateix autor: *La emigración española a Francia*..., p. 235 i Borja de Riquer (dir.) *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans,* volum 10, Barcelona, Gran Enciclopèdia Catalana, 1997, p. 43.

747. Rubio, Javier, *La emigración de la guerra civil de 1936-1939*..., p. 123.

748. Borja de Riquer (dir.) *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*..., p. 24.

749. Dreyfus-Armand, Geneviève, *L'exil des républicains espagnols en France. De la Guerre civile à la mort de Franco*..., p. 80.

750. Jordi Gaitx, *L'exili del Baix Empordà al 1939*..., p. 42-43.

la Manxa amb un 5,9%. Un 13,9% el destina a la resta de regions espanyoles sense especificar-ne la procedència.[751]

4.1. *UNA PETITA CATALUNYA, FORA DE CATALUNYA*[752]

Per la documentació administrativa originada des de l'alt comandament francès del camp i pels representants de les institucions catalanes a l'exili, no disposem de la quantificació al detall dels refugiats d'origen català en relació a la resta d'interns al camp d'Agde, però en línies general, podríem estar parlant d'una xifra d'entre 8.000 i 10.000 homes.[753] En documents concrets, trobem referències a l'elevada concentració de refugiats catalans al camp número 3, anomenant-se en conseqüència: el «camp dels catalans».[754] Segons un informe enviat a Josep Maria Trias Peitx: «Il y a 10% d'individus non catalans, en majorité communistes qu'il serait souhaitable d'etraire de dit camp. Par contre dans les camps nº1 et 2 il y a 30% de catalans que déssirent passer au camp nº3».[755] En el recompte que Roc Boronat va dur a terme de tots els catalans interns al camp, l'agost de 1939, s'observa molt clarament l'alta densitat de refugiats catalans en aquest camp número 3.

751. Javier Rubio, *La emigración española a Francia*..., p. 235.

752. Carta d'Agustí Bartra a Carles Pi i Sunyer (camp d'Agde, 11 de juny de 1939; AFCPS Ca2Cp64).

753. A l'Arxiu Departamental de l'Hérault hi ha dipositades un bon nombre de llistes dels interns al camp, però no sempre hi apareix la data del document i si està datat no en tots els casos s'inclou el lloc de naixement dels concentrats. De fet, al segon capítol de la tesi apareix detallada la quantificació dels interns al camp del 18 de març al 30 de setembre de 1939, però no se'n detalla el seu origen. Podem fer una aproximació al nombre de refugiats catalans a través de les fonts documentals catalanes que fan referència a les expedicions que es van organitzar des d'altres camps del sistema concentracionari francès al d'Agde, els primers dies del mes de maig de 1939, on es féu un recompte dels refugiats en cadascuna d'elles oferint una imatge de quina era la tendència i el volum en els moviments dels refugiats catalans cap al camp d'Agde.

754. Si ens cenyissin rigorosament a les dades, el títol de: «camp dels catalans» hauria de ser aplicat només per a referir-nos al camp 3 dins del camp d'Agde. Tradicionalment, no s'ha fet aquesta puntualització i s'ha generalitzat al camp d'Agde al complet.

755. Informe enviat a Josep Maria Trias Peitx (s.ll.,s.d.; CEHI FP (Trias) 3 (1) C (13)).

Taula número 21: Quantificació d'interns espanyols i catalans en cadascun dels tres camps d'Agde, agost de 1939		
Número de camp	**Refugiats d'origen espanyol**	**Refugiats d'origen català**
camp 1	2.300	750
camp 2	2.280	820
camp 3	450	4.900
Total	5.030	6.470[756]

Nombre de refugiats espanyols i catalans repartits en els tres camps d'Agde segons el recompte dut a terme per Roc Boronat el 6 d'agost de 1939.[757] Font: Carta de Roc Boronat a Carles Martí i Feced, (Agde, 6 d'agost de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 327). Elaboració pròpia.

Una de les singularitats del «camp dels catalans» se centra, doncs, en la concentració d'un alt nombre d'individus d'un mateix origen en un únic camp,[758] i el que per les seves cartes i memòries sabem què va significar per ells estar junts en aquelles circumstàncies de l'exili.[759]

Els refugiats bascos i els catalans van ser els únics que les autoritats franceses van permetre organitzar-se en camps determinats segons el seu origen, ja que tant els representants de l'extingit govern de la Generalitat de Catalunya, com el govern basc, a l'exili, havien pressionat a les autoritats franceses competents per poder agrupar els seus compatriotes en camps separats de la resta de refugiats espanyols, els catalans a Agde i els refugiats bascos al camp de concentració de Gurs.[760] El govern basc, abans de la seva sortida d'Euskadi, havia posat en marxa diferents delegacions en territori francès i havia desenvolupat una tasca d'assistència per tots els seus compatriotes que havien hagut d'exiliar-se. A

756. D'aquests, 4.000 eren militants i/o simpatitzants del partits republicans catalans; 1.000 es definien com a «neutres», no podien tornar a Espanya per causes que no concretaven, que volien provar sort i buscar feina a França, intentaven trobar els seus familiars... i la resta, 1.470 homes, no donaven massa informació de la seva situació.

757. Els refugiats catalans del camp 3 encara no havien estat traslladats a l'1 i al 2, ho farien al cap de pocs dies.

758. A Agde hi trobem el principal fenomen pel que fa a l'àmbit català, però cal destacar també l'exemple dels mestres catalans del camp de Bram, «els quals davant el caràcter obertament centralista i anticatalà dels nostres companys de professió castellans, hem constituït un grup català de professionals de l'ensenyança per tal de mantenir en tot moment la dignitat de Catalunya allí on ens trobem». Carta de Joan Aleu a Carles Pi i Sunyer (camp de Bram, 2 de juny de 1939; AFCPS Ca1Cap22). El 3 de juny de 1939, Joan Aleu, Jacint Pallejà i Miquel Sol comunicaven a Carles Pi i Sunyer la constitució del Grup de Mestres Catalans del Camp de Refugiats a Bram, format per setze interns i quatre familiars més.

759. En aquest capítol, més endavant, s'ampliarà i desenvoluparà aquest tema.

760. Josu Chueca, en el llibre sobre el camp de Gurs, descriu àmpliament la situació dels refugiats bascos a l'exili, l'organització d'aquest col·lectiu en els diferents camps de concentració francesos on van estar internats centrant-se en el camp de Gurs. Josu Chueca, *Gurs: el campo vasco*, Tafalla, Txalaparta, 2007.

final de 1938 comptava amb el suport de la Lliga Internacional d'Amics dels Bascos que fins l'entrada de l'exèrcit alemany a París va mantenir obertes les delegacions a Baiona i a Bourdeaux. Des de l'Oficina d'Evacuació del govern basc ubicada a Perpinyà es va enviar un delegat oficial als camps de concentració francesos de les platges del Rosselló, amb dues tasques molt concretes: comptabilitzar els compatriotes concentrats i coordinar i organitzar a aquest refugiats ubicats als diferents camps. A Argelès es va poder agrupar en un espai delimitat dins el camp, anomenat: *Gernika Berri*,[761] a refugiats tots ells d'origen basc. Amb la construcció del camp de Gurs, iniciada el 15 de març de 1939 i completada a l'abril, van arribar els primer interns principalment del *Gernika Berri*, Argelès, Saint-Cyprien[762] i el Barcarès.[763]

En el cas que ens ocupa, la política catalana afrontava l'exili immergida en una forta crisi institucional. Com descriu Francesc Vilanova, el desmantellament de les institucions catalanes i la construcció, a l'exili, d'un nou poder polític que, sense arribar a trencar amb la legalitat republicana estatutària establerta, fos eficient en una nova realitat i en unes condicions extremes, oferia poc marge de maniobra i un procés polític complex.[764] El govern de la Generalitat s'havia dissolt al creuar la frontera[765] i el Parlament de Catalunya havia estat pràcticament inactiu des de l'esclat de la Guerra Civil.

761. *Nova Guernika*

762. Lluís Ferran de Pol afegia sobre els refugiats bascos al camp de Saint-Cyprien: «Los vascos pasan por ser una raza fuerte, sana, de anchas espaldas y brazos nervudos. Hoy en esta fina madrugada primaveral, alineados para partir hacia un campo que se organiza para ellos solos, no tienen el aspecto bravo que me había imaginado. ¿Cuándo dejaré de soñar? Son unos hombres flacos, cansados, maltrechos. Ni ellos han podido resistir tan duras pruebas. [...] Euzkadi, como su hermana en libertad Cataluña, sabe dónde están sus amigos. Entre una República que reconoce a estas dos naciones su derecho a vivir con su lengua propia, sus instituciones, sus costumbres, y unos rebeldes que, aliados a extranjeros, quieren arrancar de raíz el alma de los países ibéricos, Euskadi ha escogido pronto. Sabe que su elección puede ser fatal, intuye que su preferencia le puede costar el martirio, pero firme en su decisión, se deja destrozar las ciudades y arrasar los campos». Ferran de Pol, Lluís, *Campo de concentración (1939)*..., p. 123-124.

763. Josu Chueca, *Gurs: el campo vasco*..., p. 31-54.

764. Francesc Vilanova, «L'exili català. De França al no retorn (1939-1948)», a: Jordi Font (dir.), *Història i memòria: el franquisme i els seus efectes als Països Catalans*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2007, p. 33-36.

765. Una dissolució que en cap moment va seguir amb els procediments legals corresponents, però que per part d'ERC es va justificar amb l'argument que el govern havia deixat d'existir en perdre la jurisdicció territorial. El que Antoni Maria Sbert, exconseller de la Generalitat i home fort d'ERC, el febrer de 1939 lamentava en una carta a Josep Pous i Pagès: «Govern sense territori és una entelèquia perillosa». Citat a: Francesc Vilanova i Vila-Abadal, *Als dos costats de la frontera*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001, p. 59.

Esquerra Republicana de Catalunya, des del temps de la guerra, es debatia entre l'opció més sobiranista i el lligam amb la causa republicana espanyola.[766]

Era el temps dels moviments polítics de Josep Tarradellas, Antoni M. Sbert o el mateix president Companys, discutit des de diversos sectors. L'any 1939, ERC és la seva cúpula dirigent i els caps polítics del que queda de la Generalitat i la Fundació Ramon Llull. Pràcticament no hi ha res més. L'obsessió bàsica és assegurar la continuïtat institucional, adaptada a les circumstàncies extremes en què es viu, i el manteniment econòmic (sempre magre) d'una mínima estructura organitzativa. Per sota, com la majoria d'organitzacions del camp republicà, els seus militants tenen prou feina a sortir dels camps de concentració, instal·lar-se a França o buscar ajudes per marxar cap a Amèrica. Els homes del moment són pocs, però poderosos: Josep Tarradellas, secretari general del partit; Antoni M. Sbert, delegat general de la Fundació Ramon Llull (més decantat cap a aquesta ocupació que preocupat per les coses del partit); i Lluís Companys, que encara reté la presidència de la Generalitat. La peça clau però, és Tarradellas, l'home que mou els fils per intentar reestructurar la cúpula política de l'exili. Ha apostat per la ruptura amb el PSUC i ara, el 1939, enfoca l'estratègia cap a una altra direcció: enfortir la presidència de la Generalitat, mitjançant un Consell Assessor de Companys que, d'una banda, el descarregui de poder executiu i, de l'altra, pugui actuar com un govern català oficiós, desmentint les dures crítiques del PSUC a la «traïció» d'Esquerra contra les institucions catalanes. I és que l'oposició entre ERC i els comunistes del PSUC, era explícita i irreversible. Al camp d'Agde, una vegada més, es va fer evident la confrontació, i la capacitat d'actuació de la gent d'ERC, dins i fora del camp, per a mantenir l'hegemonia i recuperar el lideratge, –havent fet fora dels centres de decisió a membres del PSUC– del que ells en deien «el catalanisme a l'exili».[767]

Per tant, podem veure com és en aquest moment quan s'intenta repensar, reorganitzar i d'alguna manera reescriure les bases que havien de possibilitar el

766. Amb la desfeta de 1939, ERC traslladà aquest debat fora del país, segons Ramon Alquézar: «Acabada la guerra, la vertebració de Catalunya amb Espanya es convertí en un tema de debat al si d'ERC. Un sector plantejà la independència (Joan Casanovas), un altre el dret d'autodeterminació (Carles Pi i Sunyer) i un tercer defensà la continuïtat de l'Estatut del 1932 i de la República (Lluís Companys i Josep Tarradellas). El debat [...] acabà amb el triomf de les tesis de Tarradellas». Ramon Alquézar, «Esquerra Republicana de Catalunya», a: *Esquerra Republicana* de Catalunya. *70 anys d'història (1931-2001)*, Barcelona, Columna, 2001, p. 39.

767. En sentit ampli, però sempre assimilant-lo a una política de caire nacionalista.

manteniment i la supervivència de la política catalana des de l'exili.[768] Al camp d'Agde, en aquest sentit i com es desenvoluparà amb deteniment en aquest capítol, se li reservava un paper destacat ja que representava una oportunitat d'evitar la disgregació, garantint la cohesió del col·lectiu[769] català a l'exili.

Com s'ha especificat al capítol on es feia referència al perfil polític dels refugiats a Agde, pel que fa als interns catalans eren majoritàriament: militants de base d'Esquerra Republicana de Catalunya, d'Estat Català, d'Unió de Rabassaires, soldats de la columna Macià-Companys, mossos d'esquadra i guàrdies d'assalt de la Generalitat de Catalunya, membres del batalló Alpí així com també xofers, funcionaris, i població civil que els acompanyava. Altres partits i organitzacions polítiques com el Partit Socialista Unificat de Catalunya i les Joventuts Socialistes Unificades també hi eren representades, tot i que amb un menor nombre d'exiliats.[770]

Pel que fa a la quantitat de Mossos d'Esquadra, se n'havien comptabilitzat quaranta-un, uns 200 soldats de la columna Macià-Companys (300 aproximadament al camp de Septfonds), i uns 250 guàrdies d'assalt de la Generalitat de Catalunya (també se'n localitzaven uns 300 aproximadament a Septfonds).[771] Les autoritats franceses del camp afegien: «Tous les hommes appartenant à ces unités sont des éléments sûrs, disciplinés et avec esprit militaire. Ils peuvent servir d'encadrement sûr pour le reste du camp catalan. L'ordre de qualité des unités est la suivante: Bataillon Alpin, Mossos d'Esquadra, Colonne Macià-Companys et Guàrdies d'Assalt».[772]

Entre la documentació administrativa referent al camp d'Agde a l'arxiu personal del fons de Josep Maria Trias Peitx al CEHI-UB, es localitzen diferents llistes del personal que formava part del cos dels Mossos d'Esquadra intern al camp, diferenciant-se: els Escortes, Escortes Personals o Particulars, Escortes Motoritzats i Escortes Presidencials, només en dos casos s'inclou també la seva graduació.

768. Francesc Vilanova, «L'Esquerra Republicana de Catalunya de postguerra: crisi i davallada», a: *Esquerra Republicana de Catalunya. 70 anys d'història (1931-2001)*. Barcelona, Columna, 2001, p. 130.

769. Francesc Vilanova, *Exiliats, proscrits i deportats*..., p. 50.

770. Lluís Martí Bielsa, *Un d'entre tants. Memòries d'un home amb sort*..., p. 93.

771. Informe enviat a Josep Maria Trias Peitx (s.ll.,s.d.; CEHI FP (Trias) 3 (1) C (13)).

772. Nota oficial del comandant Benoit-Guyod (camp d'Agde, 10 de maig de 1939; ADH 2 W 620).

Taula número 22: Llista dels Mossos d'Esquadra de la Generalitat de Catalunya tancats al camp d'Agde	
Nom i Cognoms	**Categoria**
Josep Gaya Modol	Mosso d'Esquadra
Josep Montaña Maynou	Escorta Motoritzada
Joan Badia Godia	Mosso d'Esquadra
Alexandre Ganau Salafranca	Escorta Motoritzada
Isidre Castells Sala	Mosso d'Esquadra
Joaquim Fontanet Tomás	Mosso d'Esquadra
Isidre Colell Fostaguera	Mosso d'Esquadra
Joaquim Ruiz Pérez	Mosso d'Esquadra
Josep Vives Colet	Mosso d'Esquadra
Pau Urpí Soler	Mosso d'Esquadra
Josep Mª Mas March	Mosso d'Esquadra
Joaquim Valls Aleu	Mosso d'Esquadra
Alfred Riera Vilamala	Escorta Presidencial
Ideal Miró Miret	Mosso d'Esquadra
Frederic Roig Briansó	Escorta Presidencial
Joaquim Julià Terres	Escorta Presidencial
Vicens Casin Gisbert	Escorta Presidencial
Joaquim Serra Ribera	Escorta Presidencial
Pere Font Coll	Escorta Presidencial
Francesc Palacín Cruz	Mosso d'Esquadra
Cebrià Mayach Baro	Escorta Presidencial
Ramon Ferrer Yborra	Mosso d'Esquadra
Jaume Cristofol Bendicho	Escorta
Josep Boixereu Fité	Escorta
Domènech Suñé Muntaner	Escorta Presidencial
Pere Tutusaus Bassons	Escorta Particular
Antoni Armengol Español	Escorta
Mateu Canals Bofill	Escorta Presidencial
Joaquim Mascaras Serras	Mosso d'Esquadra
Jaume Santularia Via	Escorta Presidencial
Francesc Puiggros Palau	Mosso d'Esquadra
Felip Santiveri Gasol	Mosso d'Esquadra (caporal)
Antoni Alujas Batet	Escorta Personal
Carles Ribó Serra	Mosso d'Esquadra
Josep Ribes Chimeno	Mosso d'Esquadra

Pere Saumell Tosal	Escorta Presidencial
Antoni Bernabé Carulla	Escorta Presidencial
Pere Vicens Valls	Escorta Presidencial
Josep Mataix Conesa	Mosso d'Esquadra
Alfred Navarro Viñals	Mosso d'Esquadra
Josep Masip Borrell	Mosso d'Esquadra (sub-cap)

El llista de mossos d'esquadra interns a Agde, quaranta-un noms conformaven la llista.
Font: Informe enviat a Josep Maria Trias Peitx (s.ll.,s.d.; CEHI FP (Trias) 3 (1) C (13)).
Elaboració pròpia.

En aquest fons també es localitza la relació dels soldats que pertanyien al cos de Batallons Alpins, se'n comptabilitzaven 79 al camp 3, xifra realment elevada, en comparació amb un únic membre al camp 1 i dos al 2.[773] En d'altres camps del sistema concentracionari francès: només s'havia localitzat 1 a Septfonds, Bram i Gurs, 3 al Barcarès i 4 a Le Vernet l'Ariège.

A la documentació de l'Arxiu Nacional de Catalunya, dins dels fons de la Generalitat catalana a l'exili, s'inclou una llista completa amb 145 funcionaris de la Generalitat de Catalunya, amb noms i cognoms, departament al qual pertanyia i la barraca on es localitzava dins al camp.[774]

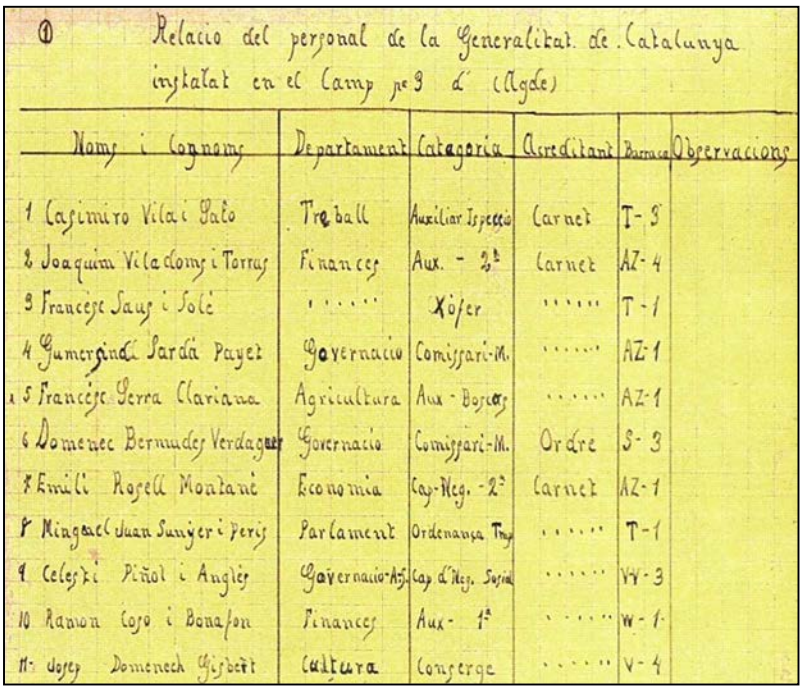

① Relacio del personal de la Generalitat de Catalunya instalat en el Camp nº 3 d' (Agde)

Noms i Cognoms	Departament	Categoria	Acreditant	Barraca	Observacions
1 Casimiro Vila i Salo	Treball	Auxiliar Ispeccio	Carnet	T-3	
2 Joaquim Viladoms i Torras	Finances	Aux. - 2ª	Carnet	AZ-4	
3 Francesc Saus i Solé	.....	Xofer	.....	T-1	
4 Gumersindi Sardà Payet	Governacio	Comissari-M.	.....	AZ-1	
5 Francesc Serra Clariana	Agricultura	Aux - Boscos	.....	AZ-1	
6 Domenec Bermudes Verdaguer	Governacio	Comissari-M.	Ordre	S-3	
7 Emili Rosell Montané	Economia	Cap-Neg. - 2ª	Carnet	AZ-1	
8 Mingael Juan Sunyer i Peris	Parlament	Ordenança Trap	.....	T-1	
9 Celesti Piñol i Anglès	Governacio-A.S.	Cap d'Neg. Social	.....	VV-3	
10 Ramon Coso i Bonafon	Finances	Aux - 1ª	.....	W-1	
11 Josep Domenech Gisbert	Cultura	Conserge	.....	V-4	

Una mostra de la llista del personal de la Generalitat de Catalunya intern a Agde (145 noms conformen el document complet).
Font: Camp d'Agde, s.d.; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 380.

773. Relació enviada a Josep Maria Trias Peitx (s.ll.,s.d.; CEHI FP (Trias) 3 (1) C (26)).
774. Llista del personal de la Generalitat de Catalunya intern al camp d'Agde (camp d'Agde, s.d.; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 380).

Joaquim Viladoms i Torras, el segon nom que apareix a la llista, en una carta el 27 de juny de 1939, li exposava des del camp d'Agde a Carles Martí Feced els càrrecs que havia exercit a Catalunya per tal que l'ajudés a gestionar un ajut econòmic: «Benvolgut amic[775]: el que sotasigna. President del casal d'Esquerra Republicana de Barcelona i membre del comitè executiu del Districte 2on. Secretari Polític a la Federació pel mateix i Delegat als plens de la mateixa: Funcionari al departament de Finances [de la Generalitat de Catalunya] amb el nº[núm.] 1.001. A vos com a cap del mateix departament prego, per si podeu fer quelcom, per si pot ésser possible un ajut cosa que mai havia sol·licitat però actualment amb la necessitat».[776]

Cal apuntar que sense el vistiplau, el permís, de les autoritats franceses i més concretament del seu comandant Zwilling en un primer moment i Paul George Benoit-Guyod després, el «camp dels catalans» i el que va suposar per les institucions catalanes a l'exili i pels interns catalans, no s'hagués pogut dur a terme o hagués estat molt més complicada l'execució de totes les tasques que es van arribar a desenvolupar, ja que en el comandant requeia totes les competències administratives i d'organització del camp.

La relació entre l'alt comandament francès i les autoritats catalanes a l'exili i els seus representants al «camp dels catalans», principalment Roc Boronat, però on també Pere Puig tingué un paper destacat (com s'exposarà més endavant), va ser, en línies generals, cordial, sense incidents destacables,[777] on l'entesa i el diàleg va ser força fluid per ambdues parts. En tots els mesos que el camp 3 va estar en funcionament, per la documentació oficial, es pot veure que des les autoritats franceses del camp hi havia una tendència clara a entendre's millor amb els representants catalans, majoritàriament militants d'ERC, que amb els caps de camp espanyols, com ja hem vist, molts d'ells, comunistes. En moments

775. En majúscula a l'original.

776. Carta de Joaquim Viladoms a Carles Martí Feced (camp d'Agde, 27 de juny de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 327).

777. Tret dels que es van produir els dies 6 i 7 de juliol de 1939 quan l'allistament forçós a les Companyies de Treballadors Estrangers per part de les autoritats franceses va comportar un gran malestar entre els interns dels tres camps d'Agde, però molt concretament el dels catalans, i una contundent negativa a incorporar-se. En conseqüència el comandament del camp (amb Benoit-Guyod al capdavant) decidí procedir amb violència. Gendarmes a cavall i una companyia d'Infanteria van irrompre al «camp dels catalans» i encerclant unes quantes barraques van fer sortir a cop els interns que hi havia a dins i se'n van dur 600 homes en fila de tres. Aquests incidents i les conseqüències que van tenir en el dia a dia dels refugiats, es desenvoluparan detingudament en el proper capítol.

puntuals de la vida del camp, les actuacions del comandant francès denotaven aquesta manera de procedir: a Roc Boronat, se'l deixava entrar i sortir del camp diàriament com a delegat i representant català a l'exili, es donà molta facilitat per habilitar i gestionar les activitats culturals i esportives que es van desenvolupar al «camp dels catalans», quan hi va haver la necessitat de mobilitzar les tropes franceses al camp d'Agde l'agost de 1939, es va decidir que aquests efectius «compartirien» l'espai amb els refugiats catalans i es va procedir a traslladar a la resta d'interns a d'altres camps, acceptant les nombroses peticions proposades pels interns catalans que se'ls obligava a abandonar el camp 3 per a instal·lar-se a l'1.[778] Així com exemples de menor transcendència, però il·lustratius al mateix temps, Roc Boronat, el 27 de juliol de 1939 comentava en una carta que el comandant del camp Lamotte, li havia tramès que estaven estudiant la petició que li havia fet arribar per tal que els interns del camp 3 poguessin sortir per banyar-se al mar. Les autoritats franceses havien trobat la platja adient per poder portar als interns però era a sis quilòmetres del camp, i per evitar que haguessin de caminar dotze quilometres sota el sol, estaven intentant resoldre l'inconvenient del transport.[779]

Mentre les relacions amb les autoritats franceses es duien a terme dins d'un clima de relativa calma i entesa, al camp d'Agde es féu ben palesa la gran divisió entre els refugiats catalans amb els de la resta d'Espanya. La relació entre uns i altres era molt tensa, i nombrosos van ser els conflictes que es produïren al llarg de tots els mesos que el camp va estar en funcionament.

Agustí Bartra, l'11 de juny de 1939, apuntava a Carles Pi i Sunyer: «Vull destacar la reacció d'hostilitat directa amb què es reben les manifestacions del comandament espanyol del camp. La gent prefereix ésser manada pels francesos que no pas pels "espanyols", es sent molt més a prop dels primers, els sent "més catalans"».[780]

Per la seva banda, el juliol de 1939 Roc Boronat li comunicava a Carles Martí Feced: «Les autoritat d'aquí [en referència als comandaments francesos]

778. Al final d'aquest capítol es tractarà àmpliament aquesta qüestió, rellevant en la trajectòria del «camp dels catalans».

779. Carta de Roc Boronat a Carles Martí i Feced (Agde, 27 de juliol de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 327). En referència a aquesta possible sortida del camp, no he localitzat cap document més que especifiqui com es va resoldre la possible expedició.

780. Carta d'Agustí Bartra a Carles Pi i Sunyer (camp d'Agde, 11 de juny de 1939; AFCPS Ca2Cp64).

estan ben disposades a què es fassin noves expedicions de catalans amb destinació a aquest camp. Hi ha prop de 5.000 places; com que les expedicions s'acostumen ha fer de 1.250, si ho creieu convenient que se'n podrien organitzar dels camps de Bram, Septfons i Barcarès».[781] Tres dies més tard, afegia al mateix Martí Feced que havien sortit del camp 2.250 homes allistats en nou Companyies de Treballadors Estrangers, i que calia gestionar ràpidament nous trasllats de catalans al camp per no córrer el risc de què arribessin al camp 3 «ciutadans de tota mena que li fessin perdre les seves característiques actuals».[782] Aquests «ciutadans de tota mena» de què parlava Boronat eren principalment, refugiats no catalans.

Un capítol destacat en les tensions entre els refugiats espanyols i catalans al camp, es va produir quan des del comandament francès se li va demanar a Roc Boronat que dugués a terme la quantificació a través d'un cens, dels catalans que es trobaven en aquell moment a cadascun dels tres camps per tal de traslladar-los tots al camp 3. Boronat acompanyat pels caps militars francesos dels camps 1 i 2, es va dirigir a la comandància dels respectius camps mentre pels altaveus s'avisava que tots els refugiats d'origen català procedissin a col·locar-se en formació dins dels barracons per a ser comptabilitzats, tasca en paraules de Boronat: «gens fàcil, puix que els comandaments espanyols dels camps 1 i 2 són totalment espanyols i comunistes, i cada vegada que senten parlar de catalans com a distinció específica, procuren esverar la gent i enredar la troca».[783] El cens va donar com a resultat que hi havia uns 1.300 catalans fora del camp 3 (600 al camp 1 i 700 al 2).[784]

Els testimonis d'Agustí Bartra o Roc Boronat des de dins del «camp dels catalans» són només alguns dels exemples de la relació conflictiva que es va generar entre els refugiats catalans i els que no ho eren. La militància política en un o altre partit, com ja s'ha especificat al segon capítol, en determinava principalment el posicionament. Al mateix temps el sentiment identitari tenia un paper important a l'hora d'establir les relacions del dia a dia entre els interns,

781. Carta de Roc Boronat a Carles Martí i Feced (Agde, 15 de juliol de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 327.)

782. Carta de Roc Boronat a Carles Martí i Feced, (Agde, 18 de juliol de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 327).

783. Carta de Roc Boronat a Carles Martí i Feced (Agde, 27 de juliol de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 327).

784. Carta de Roc Boronat a Carles Martí i Feced, (Agde, 6 d'agost de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 327).

actuava com un nexe d'unió, però alhora, podia ser-ne la causa de les desavinences, les disputes i tensions entre ells. Com apunta la historiadora Maria Llombart: «con sus rupturas y conmociones, la experiencia del exilio puede, según los casos, transformar, acentuar o atenuar los sentimientos identitarios de una comunidad. Los efectos serán más visibles si previamente a la expatriación lo referente a la nación ya ha condicionado el panorama político y social del país».[785]

I és que en aquest sentit es pot apuntar que la creació d'un camp per a refugiats catalans –de clara filiació republicana catalanista i propers a ERC–, va ser un triomf de la política catalanista a l'exili,[786] agrupats sota l'empara de la Laietana Office,[787] en la mesura que va poder intervenir en l'organització pràctica de la vida i ajuda als seus compatriotes agrupats al camp 3, en negociació amb les autoritats concentracionàries franceses.

La construcció, l'organització i la progressiva, però ràpida, personalització del «camp dels catalans», no va gaudir d'un consens generalitzat entre les primeres files de l'exili republicà. Era un propòsit ambiciós, important pels catalans a l'exili i per a la cohesió de tots ells, i les dificultats per a posar-se d'acord de com havia de ser aquest projecte tan singular i alhora complex, mostra les expectatives que en ell hi havien dipositat. Des que el 28 de febrer de 1939 el general Ménard havia decidit la creació del camp,[788] van començar els moviments per tal de ser els artífex de la posada en pràctica del «camp dels catalans» a Agde. A través de la correspondència entre el doctor Josep Trueta i el seu germà Rafel, així com també a les seves memòries,[789] deixa un testimoni de primera mà sobre la complexitat que va suposar la posada en marxa d'aquest projecte.

Un grup de refugiats catalans, entre els quals hi havia Rafel Trueta (Raf) i l'enginyer Eduard Barba, es van posar en contacte amb un militar danès del Comitè de No Intervenció, Knud H. Broch,[790] un cop es van assabentar que les

785. Maria Llombart, «Política, cultura e identidad: propuestas desde la dirección catalana en Francia (1939-1948)», a: Maria Llombart Huesca (ed.), *Identidades de España en Francia. Un siglo de exilios y migraciones (1880-2000)*, Granada, Comares, 2012, p. 113-133.

786. Francesc Vilanova, *Exiliats, proscrits i deportats*..., p. 54.

787. La seu de la Generalitat de Catalunya a París, a la Rue de la Pépinière, número 26.

788. Carta del general Ménard al prefecte de l'Hérault (Montpellier, 28 de febrer de 1939; ADH 2 W 622/1).

789. Josep Trueta, *Fragments d'una vida. Memòries*, Barcelona, Edicions 62, 1973, p. 197-201.

790. Segons el mateix Rafel Trueta, Broch: «És un tipus desconcertant i que costa força de comprendre. [...] Abans que tot és un militarista. Inflexible, rectilini que no admet

autoritats franceses volien crear un nou camp a Agde amb unes millors condicions per tal de descongestionar els camps del sud de França, on en aquell moment estaven concentrats desenes de milers de refugiats en condicions pèssimes. Van pensar que el criteri que seguirien les autoritats franceses per fer més eficient l'operatiu seria: l'homogeneïtzació dels camps «reagrupant els exiliats d'acord amb llur naturalesa»,[791] pel seu lloc d'origen. L'objectiu estava clar, concentrar el màxim nombre de catalans al camp d'Agde, alhora que col·laboraven en la seva organització inicial.

Perquè això es pogués dur a terme calia un acostament a les autoritats franceses encarregades de gestionar el nou camp, Knud Broch va prendre la iniciativa i el lideratge d'aquest petit grup i el març de 1939 va iniciar un periple que el portà a Londres (on s'entrevistà amb l'alt comissariat per a refugiats de la Societat de Nacions)[792] i al Canadà (on també parlà amb l'alt comissari). D'ambdós rebé la mateixa resposta: ells no tenien potestat de cap mena sobre els refugiats a França, ni per fer prendre unes o altres decisions a les autoritats d'aquell país, o pressionar-les per com havien d'afrontar el problema dels refugiats.

Mentrestant, a París també es feien gestions al voltant de la creació d'un «camp de catalans» a Agde. Antoni M. Sbert, màxim responsable de la Fundació Ramon Llull, home de confiança del president Lluís Companys i partidari d'una gestió centralitzada i eficient dels limitats recursos a l'exili, no devia acabar d'entendre ni d'acceptar, el paper que estava jugant Broch i el grup de Trueta que, possiblement —des del punt de vista d'Sbert—, actuaven al marge de les instàncies oficials reconegudes: el President de la Generalitat, la Fundació Ramon Llull (presidida per Pompeu Fabra) i l'Oficina d'Ajuda als refugiats de Perpinyà,

col·laboració, sinó subordinació. Ell diu que no hi ha ser que li plagui més que un bon col·laborador, però ha d'ésser sempre, en un pla fitxat per ell. Això em fa pensar que és un xic egòlatra encara que no està emfàtic. Té un altre defecte capital per les seves relacions, parla amb una franquesa brutal que li ha portat a l'enemistat de tothom. [...] També sospito, que es pensa té més influència de la que realment té aquí. Tot això va envoltat de la seva vida misteriosa i tan fora de lo corrent. [...] A favor d'ell i que ha sigut la base de la meva defensa, tenim la gran bona fe, la voluntat i la capacitat de treball». Carta de Rafael Trueta al seu germà Josep (Perpinyà, 20 de maig de 1939; BC-Fons Josep Trueta sig.929).

791. Josep Trueta, *Fragments d'una vida*..., p. 198.

792. El *Memorandum on possible Migration and/or group settlement for catalan refugees* fou el document que els mostrava com a presentació, on explicava la situació dels seus compatriotes a França, que els havia portat a l'exili... temes de caràcter general per acabar demanant-los la col·laboració perquè interferissin a favor dels refugiats catalans davant les autoritats franceses per tal d'anar concretant el projecte del «camp dels catalans» (s.ll., 20 de març de 1939; CEHI FP (Trias)).

encapçalada per Ramon Frontera, que depenia directament d'homes com Carles Martí i Feced, Josep Tarradellas, Antoni Escofet, etc.[793]

Josep Trueta, durant tot el mes de març, va anar rebent notícies del seu germà, instal·lat a Perpinyà, que li comunicava dia rere dia les males relacions de Broch i el seu grup amb la gent de París, amb Antoni M. Sbert principalment, però també amb l'Oficina de Perpinyà i amb una figura que esdevindria clau, Ramon Frontera.[794] En una carta del 26 de març de 1939, Rafel li descrivia la situació: «Efectivament es veu que en Bosch Gimpera [...] No els hi va donar cap instrucció precisa, ans al contrari, sembla que apressat pels preparatius de marxa, en Broch era un destorb per a ell i amb el caràcter irresponsable que té, va dir davant d'en Roc Boronat, que una llauna i que se'l traguessin de davant. Tot això va fer que en Broch s'adonés i va anar a París a posar un ultimàtum a l'Sbert. Aquest es veu que es va espantar i va enviar a la *mula* d'en Frontera per a què ho arreglés. En Broch va proposar la col·laboració meva i del Eduard [Barba], però amb la simpatia que ens té l'Sbert, sols va fer una indicació a en Frontera dient-li que si ho necessitava contés amb l'Eduard, però de mi ni paraula».[795]

Aviat però, i malgrat totes aquestes circumstàncies, el grup Trueta-Barba-Broch va anar treballant en el disseny del que havia de ser el nou camp,[796] sempre que les autoritats franceses en donessis l'autorització:

> L'Eduard serà el director tècnic de la instal·lació, jo [Rafel Trueta] el director mèdic. Tindrem un comandant del camp que tindrà d'ésser un home representatiu i que estés compenetrat amb nosaltres tres. L'organització serà apolítica i com si fos una vila de Catalunya, amb el seu jutge, policia interior, etc. Tindrem una infermeria per a mil malalts i que penso organitzar com un hospital amb metges de guàrdia, per torns entre tots els que tinguem. Demanarem una instal·lació de dutxes (una per cada 100 homes) i en el seu defecte mangueres que permetrien anar més de pressa amb menys nombre. Com que el camp l'estrenarem, convindria tindre un servei de Desinfecció, per a què a mida que la gent vagi arribant se'ls pugui netejar i desinfectar la roba. La infermeria serà fora del camp. Aixís com la «residència» dels metges, on hi viuran a demés, tots els responsables del camp. Demanarem també un camp d'esports per a mantindré a la gent en bona condició física.
>
> La distribució interior del camp serà més o menys com el pla següent esquemàtic [hi afegeix el dibuix]: les ratlles grosses marquen la separació entra cada mil homes i les primes cada cent. O sigui en termes militars per a fer-ho més comprensible: es composarà de nou regiments de mil homes, dividits en batallons de 100. Cada batalló tindrà un xef, que pot ésser elegit per ells mateixos i entre els

793. Pere Bosch i Gimpera, *Memòries*, Barcelona, Edicions 62, 1980, p. 298.

794. Josep Trueta, *Fragments d'una vida*..., p. 199-200.

795. Carta de Rafael Trueta al seu germà Josep (Perpinyà, 26 de març de 1939; BC-Fons Josep Trueta sig.929).

796. Amb el temps hom pot veure que aquest projecte s'ajustava en bona mesura amb el que va acabar sent el «camp dels catalans».

> xefs de batalló poden triar el comandament del regiment. Els batallons aniran allotjats en barraques de 10 homes que poden tindre també el seu delegat. Les reclamacions d'aquest, es transmetran al xef del batalló i d'aquest al xef del regiment, etc. Procurarem que cada batalló tingui el seu menjador que pot servir com a escriptori, centre de lectura, etc, organitzarem conferències, cursets de divulgació científica, etc. I en tot moment procurarem que cada refugiat tingui el temps empleat segons les seves activitats professionals.
>
> Tot això, que com veus, té unes possibilitats immenses, depèn de què les autoritats franceses ens ho deixin fer, que per ara no ho veuen gaire bé.[797]

El 6 de maig de 1939, en un informe del comandant del camp Zwilling sobre l'arribada feia dos dies dels primers grups de refugiats a Agde,[798] presentaven a Mr. Broch com un home amb unes habilitats conciliadores que el feien actuar com «enllaç» entre les autoritats franceses i els refugiats catalans que trepitjaven per primer cop el camp.[799] Brock havia acordat amb l'alt comandament que cada evacuació la formarien uns 1.250 homes, amb un dia de repòs per cada dos d'expedició. En conseqüència, el dia 4 de maig havien d'arribar a Agde els primers 1.250 interns procedents del camp de Saint-Cyprien, el 5 del Barcarès, el 6 no hi hauria cap, per reprendre's el 7 amb una segona expedició de 1.250 homes de Saint-Cyprien, i el 8, 10 i 11 de maig haurien d'arribar altra vegada d'Argelès, que era el camp on s'havia comptabilitzat un nombre més alt de refugiats catalans.

Un cop s'haguessin completat les sis expedicions al camp, un total de 7.500 catalans haurien arribat a Agde.[800] Segons Rafel Trueta: «Tots serien gent escollida perquè ens facin quedar bé. Però especialment apolítics o republicans».[801]

797. Carta de Rafael Trueta al seu germà Josep (Perpinyà, 26 de març de 1939; BC-Fons Josep Trueta sig.929).

798. El dia 4 de maig de 1939 per exemple, només del camp de Saint-Cyprien van arribar 791 catalans amb destinació el camp d'Agde i el dia 5, 997 més del Barcarès. Carta del comissari especial M. Mazet al controlador general de la Seguretat Nacional (camp d'Agde, 5 de maig de 1939; ADH 2 W 602/1).

799. Informe del comandant Zwilling (camp d'Agde, 6 de maig de 1939; ADH 2 W 620).

800. A la pràctica va ser molt complicada la confecció de les llistes dels refugiats que podien ser traslladats a Agde i l'organització als camps d'origen, donant com a resultat que les expedicions fossin molt menys nombroses del que s'havia previst. Enlloc dels 1.250 homes, la mitjana va ser aproximadament d'uns 1.000 per trasllat. És il·lustratiu, pel que fa a les prioritats personals i vitals de cada refugiat, el cas de Lluís Ferran de Pol des de Saint-Cyprien, que en el moment que se'ls possibilità ser evacuats al camp d'Agde, ell estava gestionant, amb el Comitè Britànic d'Ajuda a Espanya, la seva emigració a Mèxic i com ell apuntava a les seves memòries: «Trasladarme ahora representaría para mí un retardo en las gestiones. Por esto hemos decidido quedarnos un compañero y yo». Lluís Ferran de Pol, *Campo de concentración (1939)*..., p. 125.

801. Carta de Rafael Trueta al seu germà Josep (Agde, 9 de maig de 1939; BC-Fons Josep Trueta sig.929).

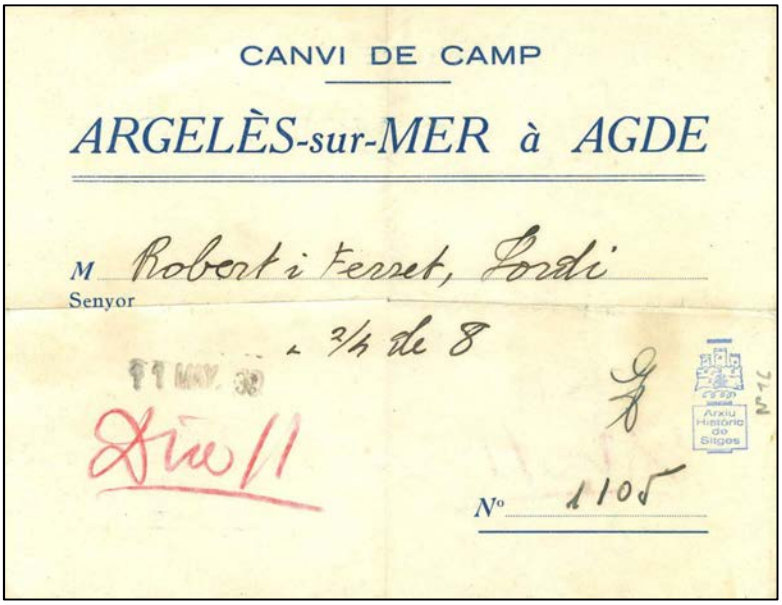
CANVI DE CAMP

ARGELÈS-sur-MER à AGDE

M Robert i Ferret, Jordi

Senyor

2/4 de 8

11 MAY. 39

Dia 11

Arxiu Històric de Sitges

Nº 1105

Autorització de Jordi Robert i Ferret, intern al maig de 1939 al camp d'Argelès, emesa per les autoritats catalanes encarregades de constituir les expedicions al camp d'Agde (camp d'Argelès, 11 de maig de 1939; AMS-Fons Jordi Robert).

Molt diferent va ser, però, la relació de Broch amb els responsables de les institucions catalanes a l'exili (sobretot, amb Ramon Frontera), on els conflictes i les disputes van ser continuades fins al punt, que el 23 de maig de 1939, Knud Broch va presentar al president Lluís Companys la seva carta de dimissió.[802] Encara no quedava massa clar en qualitat de què va dimitir, ja que des de primer moment, aquest militar danès s'havia posicionat com membre destacat d'aquest petit grup i actuava amb una representativitat que ningú oficialment li havia atorgat. Rafel Trueta informava al seu germà que no creia que pogués «retenir» Broch massa temps més, ja que les pressions per part dels representants catalans eren massa dures i continuades: «no puc honorablement demanar-li un altre cop, puix la gent de la delegació són tan "dallonses" que inclús crec que s'han ficat amb la seva senyora. Res, fa fàstic».[803]

Dos dies més tard, el 25 de maig de 1939, Ramon Frontera comentava a Carles Pi i Sunyer que l'afer Broch «havia estat solucionat totalment», sense afegir-hi res més.[804] Finalment, ja amb el «camp dels catalans» en marxa, a les darreries del mes de juny, Antoni M. Sbert oferia una síntesi de la situació: «Vaig

802. Josep Trueta, *Fragments d'una vida*..., p. 200.

803. Carta de Rafael Trueta al seu germà Josep (Perpinyà, 20 de maig de 1939; BC-Fons Josep Trueta sig.929).

804. Carta de Ramon Frontera a Carles Pi i Sunyer (Perpinyà, 25 de maig de 1939; AFCPS Ca9Cp288).

anar a Perpinyà i després de molts draps calents vaig obtenir un apaivagament. Vàrem retirar en Broch de Perpinyà i com no podíem donar la impressió de què fallàvem en favor d'uns o dels altres[805] perquè ni els nostres amics ni en Broch tenien raó a bastament i exclusivament, vàrem fer venir Broch a París. Ell s'havia ofert per a fer unes gestions amb la Comissió Internacional d'Ajut a la Infància i altres entitats d'assistència infantil i també per a intervenir en favor dels estudiants».[806]

Amb aquesta figura clau fora d'escena, es podria pensar que els conflictes interns per tal de reivindicar l'èxit d'una iniciativa tan singular com la del «camp dels catalans» a Agde havien acabat. El nucli oficial des de París i Perpinyà amb figures de l'exili català al capdavant com ara: Antoni Mª Sbert, Ramon Frontera, Frederic Escofet i Pere Puig, podien respirar tranquils i alleugerits sense més trasbalsos polítics a la vora.

Però aquesta calma duraria poc, de fet, només uns dies, ja que va aparèixer un tercer grup que s'autoproclamava responsable de la creació i l'organització dels «camp dels catalans», o almenys, això és el que es podia entendre d'un comentari força genèric que el dirigent democratacristià Josep M. Trias Peitx va fer al seu company de partit, d'Unió Democràtica de Catalunya, Pau Romeva: «Sembla que en Bosch Gimpera ha aixecat la casa que tenia a Perpinyà per a instal·lar-se definitivament a Londres. Suposo que això vol dir que abandona l'acció ací on sols hi quedaran Fronteres i altres *peixi minuti*. No obstant, aquella inconsciència tan catalana, ell guilla en el moment que en els camps i com a reacció pel que nosaltres fem,[807] han parlat a la gent de la creació d'un campament català i han fet gestions per a posar la cosa en marxa amb aquella inconscient manca de responsabilitat que els caracteritza. No crec que fassin res

805. En referència a la denúncia que Broch havia presentat a les autoritats franceses per «agitadors comunistes que sols entraven al camp per fer agitació política» contra Ramon Frontera i Salvador Armendares, contestada per aquests amb una contra denúncia. Carta d'Antoni Escofet a Josep Tarradellas (Perpinyà, 15 de maig de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 66). Rafael Trueta en un carta el seu germà, en relació a aquestes denúncies creuades, afegia: «La denúncia que han fet contra en Brock és acusant-lo d'agent d'en Franco! [...] El cert és que amb això els que hi perden són els dels camps, que creu, són dignes de tots els sacrificis, i quan veus que el temps que s'hauria d'esmerçar en millorar les condicions indignes s'ha de perdre en denúncies i animalades, creu, que hi ha per a desesperar-se». Carta de Rafael Trueta al seu germà Josep (Agde, 9 de maig de 1939; BC-Fons Josep Trueta sig.929).

806. Carta d'Antoni M. Sbert a Carles Pi i Sunyer (París, 22 de juny de 1939; AFCPS Ca18Cp609).

807. En relació a l'ajut als refugiats que es duia a terme des del Comité National Catholique de Secours aux Réfugiés d'Espagne.

de concret, per més que es mouen molt. A demés, deixar un assumpte de tanta volada i possibles conseqüències en mans de la terregada, els retrata».[808]

Aquest enfrontament entre els tres grups, per tal d'atribuir-se l'èxit de la creació del camp d'Agde, pot servir d'indicador de la importància que es donava a una iniciativa com aquesta i les expectatives de resultats que prometia. Per altra banda, el rerefons polític i ideològic també era clar, en la mesura que cada grup representava unes posicions diferents i totalment oposades.[809]

Les autoritats franceses, més concretament el comandant del camp, eren les que realment tenien autoritat a l'hora de decidir si es podien concentrar al camp 3 d'Agde els catalans dispersos pels diferents camps francesos, com s'havia d'organitzar i què podrien fer i què no els estava permès, tant a les autoritats catalanes a l'exili com als refugiats catalans que des de dins, intentaven organitzar-se i personalitzar una experiència d'aquelles dimensions tan singular en l'exili català.[810]

Els primers refugiats catalans en ocupar el camp 3, van arribar el 4 de maig de 1939 a l'estació d'Agde provinents del camp de Saint-Cyprien. Era un contingent de 791 homes, acompanyats en tot moment per un grup d'oficials republicans espanyols, als quals a l'andana, ja els esperava el comandant del camp Zwilling, el cap d'escamot Benoit-Guyod, el cap del batalló de Reserves Dagues i el comissari especial M. Mazet, així com Mr. Broch junt amb els metges Rafel Trueta i Antoni Rallo.[811] Quan el tren s'aturà, en paraules de Rafel Trueta: «Un corneta fa un toc d'atenció. Expectació en tots els que arribaven. Aleshores un oficial diu que baixin primer els oficials. Què va dir! La gent que el toc ja havia escamat, al sentir això, comencen a dir que no volen baixar, però tots els homes a l'hora i allò semblava una tempesta. En Rallo i jo corríem d'un costat a l'altre de tren calmant els ànims, i per fi, després d'haver parlat amb els delegats, aconseguirem que baixessin tots els oficials. El comandant Twilling [Zwilling] que estava més empipat que un dimoni, els va fer un discurs parlant de la

808. Carta de Josep M. Trias Peitx a Pau Romeva (Perpinyà, 18 d'abril de 1939; CEHI FP (Trias)).

809. Francesc Vilanova, *Exiliats, proscrits, deportats*..., p. 53-54.

810. Vicent Parello, *Les réfugiés espagnols de la guerre civile dans l'Hérault (1939-1939)*..., p. 93.

811. Rapport del comandant cap d'Escamot de la GMR Zwilling (camp d'Agde, 6 de maig de 1939; ADH 2 W 620).

disciplina militar francesa, que no poden comprendre, no va calmar gaire els ànims, però com que tant sols el va dirigir a la oficialitat, aquests varen callar. [...] El comandant francès anava com un posseït d'un costat a l'altre parlant només que de disciplina i que ell l'imposaria per la força, etc. etc. i fent càrrecs a en Broch».[812]

En paraules del comandant: «je me rendis compte du mauvais esprit qui régnait dans ce convoi de catalans et qui se révélait par un telle manifestation».[813] I per tal de mantenir l'ordre i controlar la situació, va reunir en un magatzem de l'estació tots els oficials espanyols i comissaris polítics, per recordar-los que eren militars i que s'esperava que actuessin en conseqüència, alhora se'ls van comunicar les gran línies d'actuació i les consignes perquè el desplaçament fins els camp es desenvolupés sense aldarulls dins les estrictes mesures de seguretat i disciplina.[814] En fileres de tres, els homes van anar marxant direcció al camp escortats en tot moment per soldats de la Guàrdia Mòbil Republicana, creuant la vila d'Agde sense incidents.

En el mateix informe, Zwilling indicà que el dia següent, el 5 de maig, van arribar del camp del Barcarès, 1.000 homes més. Rafael Trueta i Antoni Rallo havien pogut avisar als delegats abans de què arribessin a Agde i es va poder evitar «la repetició dels "troubles".[815] Afortunadament aquests varen escoltar amb paciència tots els discursos, menys al tinent coronel [Luis León anomenat "el Castilla" pel seu origen] que no va gosar parlar.[816] Fins i tot hem lograt que després diguessin un Visca França! que ha arribat al cor del comandament francès».[817]

El 7 de maig va arribar des de Saint-Cyprien el grup més nombrós de refugiats catalans quantificat fins el moment, 1.384.[818] I és que les autoritats

812. Carta de Rafael Trueta al seu germà Josep (Agde, 9 de maig de 1939; BC-Fons Josep Trueta sig.929).

813. Informe del comandant Zwilling (camp d'Agde, 6 de maig de 1939; ADH 2 W 620).

814. Pelai Vilar i Canales, *Guerra i exili: memòries d'un metge català a la sanitat militar republicana, 1936-1942*..., p. 195.

815. Complicacions, disturbis.

816. Ja que en l'arribada de l'expedició anterior, del 4 de maig, va voler fer un discurs als refugiats catalans que baixaven del tren, i aquests en sentir-lo parlar en espanyol, el van escridassar i xiular, fent que Luis León no pogués acabar-lo.

817. Carta de Rafael Trueta al seu germà Josep (Agde, 9 de maig de 1939; BC-Fons Josep Trueta sig.929).

818. En aquest recompte del comissariat especial de Sète enviat al camp d'Agde, apareix el recompte molt clarament diferenciat. L'expedició estava formada per: «1.384 catalans et 32 castillans» (camp d'Agde, 8 de maig de 1939; AMA 14 Z 11).

franceses s'havien queixat a Broch que els grups de les dues primeres expedicions eren excessivament reduïts i que calia arribar, com a mínim, als 1.250 homes en cadascuna d'elles, ja que sinó, els trasllats s'allargarien massa en el temps i no podrien complir el compromís que des de l'alt comandament havien signat amb la companyia de ferrocarrils francesa, on s'havia establert que per tal de rendibilitzar al màxim cada trasllat de refugiats d'un camp a l'altre, les expedicions haurien d'estar ben organitzades i incloure el màxim nombre de refugiats a cada viatge.[819]

Abans d'entrar al camp, els refugiats es col·locaven fent una llarga filera a la porta on se'ls sotmetia a un escorcoll minuciós per part dels gendarmes[820] encarregats d'aquesta tasca, els quals els regiraven l'equipatge i totes les pertinences, les butxaques de les jaquetes, dels pantalons... segons Francesc Tosquellas: «armes no en trobaven en aquells registres, però requisaven petits objectes de record sense valor, que simplement es quedaven a la garita de l'entrada i s'acabaven extraviant per sempre més».[821]

El 10 de maig de 1939, Pere Puig i Subinyà, militant d'ERC i un dels homes fonamentals en l'organització del «camp dels catalans» d'Agde, escrivia des del camp a Carles Pi i Sunyer:

> Fa dos dies [8 de maig de 1939] que he arribat a Agde al cap d'una expedició de 1.300 homes, catalans tots.[822] Varen venir amb mi tots els amics, entre ells [Agustí] Bartra i Serafí Singla. L'organització de l'expedició va donar-nos molta feina, però ens sortí força bé. No hi va haver ni un sol accident. En Frontera i en Roc Boronat varen dir-nos que era un camp de catalans, administrat per catalans i civil. Únicament el dia de sortir, en Roc va dir-me que semblava que això volien organitzar-ho militarment i que convenia que preparés uns quants capitans. Naturalment, no vaig tenir temps de preparar-ho bé i d'advertir a tota la nostra gent. [...] El cap del camp és un Tinent Coronel, Luis León, castellà i comunista, i els seus col·laboradors també. Tots els cartells, rètols i documentació es fa en castellà. Hem començat a posar en català tots els rètols. Si fos possible substituir aquest León per un català, encara que fos militar, tots estaríem satisfets; hi ha ací els comandants Rico[823] i López Sagarra; si cap d'aquests no servís, caldria buscar un altre de superior graduació.

819. Carta de Rafael Trueta al seu germà Josep (Agde, 9 de maig de 1939; BC-Fons Josep Trueta sig.929).

820. Com ja s'ha desenvolupat en el capítol de l'arribada dels primers refugiats espanyols als camps 1 i 2.

821. Francesc Tosquellas i Albert, *1939-1948: entre filferrades. Memòries de l'exili*..., p. 37.

822. La primera expedició que arriba a Agde des del camp d'Argelès.

823. En referència al Major Emili Rico, militant d'ERC i maçó. Que en una carta de l'1 de juny de 1939 a Antoni Andreu i Abelló li exposava: «Llené una ficha [estava intern des de mitjan de febrer al camp del Barcarès] para venir aquí a reunirme con los naturales de Catalunya y con

> Ací ens hem reunit diversos elements de la Unió de Rabassaires: Pau Baqués,[824] Buil,[825] Baliarda, etc.; ha d'arribar Rebull.[826] Tinc el propòsit d'agrupar tota la gent de la Unió i posar-los a la disposició de l'Esquerra; ara és el moment de separar de l'organització a tots els elements nocius...[827]

Com descriu Pere Puig, a mesura que els refugiats que ocuparien el camp dels catalans arribaven, des de les autoritats franceses anaven organitzant i delegant els càrrecs administratius que ocuparien espanyols o catalans. A l'hora de nomenar-los, en línies generals, no van tenir en compte el seu origen. La tria del primer cap de camp, el «famós» tinent coronel Luis León, castellà i comunista,[828] va generar un gran malestar entre els refugiats catalans i militants de partits d'esquerra i catalanistes. En les cartes i memòries d'aquests interns ja des del primer moment es considerava León com el «Tinent Coronel de l'exèrcit de Negrín i anticatalanista acèrrim»,[829] que havia arribat al càrrec de la mà del comandant del camp 1 Manuel Trueba, coronel comunista, que amb les seves influències féu que un militant del PSUC com León, coneixedor de Catalunya i les seves tradicions per haver-hi viscut en els darrers anys, pogués ser designat com a comandant del «camp dels catalans». Pels catalans d'ERC, d'Unió de Rabassaires i d'Estat Català, s'interpretà com una maniobra del PCE per tal de controlar també el camp 3 i no estaven disposats a perdre el control «del seu

derechos de ciudadanía en Catalunya encontrándonos con gran y desagradable sorpresa que se han concentrado aquí una buena parte que no son catalanes ni siquiera amigos de Catalunya por lo que estamos un tanto molestos, pero tenemos mayoría y no han podido evitar que prevalezca todo lo catalán». Citat a: Jordi Tous i Vallvè, *Antoni Andreu i Abelló. Correspondència política d'exili (1938-1939). D'Estat Català al Front Nacional de Catalunya...*, p. 156.

824. Pau Baqués Duran, dirigent de la Unió de Rabassaires i durant la guerra, junt amb Pere Puig i Pere Vinyals, va ser designat regidor de l'Ajuntament de Barcelona el 23 d'octubre de 1936 en representació de la Unió, càrrec que ocuparia fins el gener de 1939. Va ser tancat al camp de Saint-Cyprien primer i després al d'Agde. Posteriorment va retornar al de Saint-Cyprien, d'on va poder sortir definitivament el novembre de 1939 per instal·lar-se a Montpellier.

825. Es deu referir a Josep Buil Castan (fill del fundador i dirigent rabassaire dels anys trenta Josep Buil Balafuy), pagès i dirigent també del sindicat a l'Anoia i membre del comitè central.

826. Cristòfol Rebull i Capdevila, fundador d'Unió de Rabassaires, regidor d'ERC a Sant Boi al 1934. Durant la guerra fou membre de la Junta de Seguretat d'Interior i va estar exiliat a França fins els anys setanta. Possiblement no va arribar a Agde i es va quedar a Argelès. Es conserva una carta de Joan Tauler, exdiputat d'ERC i secretari de Companys a París, que des de la seu de la Layetana Office contestà la petició de Rebull d'ingressar a la Residència de Montpellier.

827. Carta de Pere Puig a Carles Pi i Sunyer (camp d'Agde, 10 de maig de 1939; AFCPS Ca16Cp534).

828. En referència a com apareix literalment escrit a la lletra de Pere Puig, citada unes ratlles més amunt.

829. Informe enviat a Josep M. Trias Peitx sobre els diferents camps del sud de França (camp d'Agde, 3 de juny de 1939; CEHI-UB FP(Trias)3(1)C(26)).

camp» d'una manera tan ràpida. Segons ells: «Els elements comunistes creien que podrien fer del camp 3 un camp exactament igual als altres [...] Anaven enganyats. I és que el que havia passat a Catalunya era massa viu en la memòria dels qui arribàvem al camp dels Catalans, per permetre llur predomini. [...] Aquests elements estaven ben situats i no hi havia manera de fer que el sentit de Catalunya pesés prou per a fer ben patent el nostre sentit de separació amb el qui sempre ens han traït».[830]

Luis León va estar al capdavant del camp poc més de dues setmanes, el 27 de maig de 1939, va ser substituït pel també tinent coronel Ricardo Sala Ginesta, també espanyol però «fervent catalanista», maçó[831] i més afí a les línies federalistes d'Esquerra.[832] A León les autoritats franceses el van traslladar al camp de càstig de Collioure[833] acusat per altres oficials del camp, d'estraperlista, així com d'haver fet servir termes com «cabró francès» per a referir-se al comandant del camp i a d'altres càrrecs entremitjos quan aquests no estaven presents, i finalment se'l va acusar també de pertànyer a la francmaçoneria.[834]

Amb Luis León neutralitzat, als republicans catalans se'ls feia més fàcil convertir el camp 3 d'Agde, en un camp: civil, català i republicà i, encara més concretament, controlat i dirigit per gent d'Esquerra Republicana o de la seva confiança,[835] on els llocs significatius, de responsabilitat i de presa de decisions

830. «Catalans a França. El Camp dels Catalans d'Agde», *El Poble Català*, 27 d'octubre de 1939.

831. Carta de Ricardo Sala a Jaume Aiguader (camp d'Agde, 23 de juny de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 327). Un nombre considerable de dirigents i militants dels partits republicans formaven part de la maçoneria en un o altre grau. En tractar-se d'una organització, no secreta, però sí discreta, és difícil saber quina mena de col·laboració es va teixir entre els seus membres a l'exili i en relació directa amb els que en formaven part a França. Per les cartes enviades a Antoni Andreu i Abelló, sabem que alguns catalans maçons en travessar la frontera van poder refugiar-se en masies-refugi que germans francesos posaren a la seva disposició, i inclús en alguna ocasió van respondre per aquests refugiats en el cas que no disposessin de documentació davant de les autoritats franceses. La maçoneria, de la mateixa manera que ho feien els partits polítics o institucions a l'exili, intentava trobar també alternatives pels seus membres tancats als camps de concentració francesos a través de les lògies que tenien disseminades arreu d'Europa i Amèrica. Jordi Tous i Vallvè, *Antoni Andreu i Abelló. Correspondència política d'exili (1938-1939). D'Estat Català al Front Nacional de Catalunya...*, p. 30-31.

832. Informe enviat a Josep M. Trias Peitx sobre els diferents camps del sud de França (camp d'Agde, 3 de juny de 1939; CEHI-UB FP(Trias)3(1)C(26)).

833. Carta dels sotsprefecte al prefecte de l'Hérault. L'informa que resten a l'espera que el prefecte dels Pirineus Orientals doni l'ordre pel trasllat de Luis León al camp de càstig localitzat al seu departament i pugui sortir d'Agde (Montpellier, 27 de maig de 1939; ADH 2 W 622).

834. Carta del comandant Benoit-Guyod al prefecte de l'Hérault, (camp d'Agde, 9 de juny de 1939; ADH 2 W 622).

835. Daniel Díaz Esculies, *Entre filferrades. Un aspecte de l'emigració republicana dels Països Catalans (1939-1945)...*, p. 111-112.

havien d'estar en mans de republicans catalans, excloent sense excepcions els comunistes catalans i també els espanyols (PCE i POUM principalment).[836]

En un document del fons Trias Peitx s'explicita els càrrecs del camp 3 on apareixia la militància o tendència política i s'evidenciava que els militants catalanistes ocupaven els llocs de màxima responsabilitat:

Tinent coronel: Ricard Sala Ginesta (Republicà catalanista)

Major: Amadeo Solé Querol (militant d'Estat Català)

Major: Elias Carduch Prades (Català republicà)

Major: Enrique Garcia Arquero (C.S. Republicà-catalanòfil)

Major: Francesc Hill Ferrer (Catalanista republicà)

Major: Emili Rico Morón (militant ERC, Joventut d'Horta)

Major: Martí López Segarra (militant ERC)

Major: Mateu López Segarra (militant ERC)

Major: Miquel Martín Reverter (militant ERC)

Major: Llucià Orri Jacas (militant Partit federal Català)

Angel Pérez Ripoll (militant ERC)

Joan Rivelles Morera (militant ERC)

Francesc Teixidor Sitjà (Catalanista republicà)[837]

El 25 de maig de 1939 Ramon Frontera li enviava una carta a Carles Pi i Sunyer, on li feia saber que s'havien organitzat des dels camps de concentració de les platges del Rosselló expedicions per possibilitar que uns 10.000 refugiats catalans, poguessin ser traslladats al camp d'Agde, Frontera li transmetia amb aquestes paraules:

> Voldria jo transcriure-us en l'espai reduït que una lletra significa la intensitat d'emoció que jo he viscut, conjuntament amb els que m'han acompanyat, durant el curs d'aquests darrers dies amb motiu de l'organització i trasllat dels 10.000 catalans, que sortint dels camps dels Pirineus Orientals, es traslladaven al nou camp «dels catalans» situat a Agde. Només un detall per a demostrar-vos-ho. Vàrem merèixer l'elogi i la felicitació de les autoritats militars departamentals i dels camps per la magnífica organització, disciplina i moral aconseguida en el curs d'aquesta gestió. Vàrem arribar a aconseguir, amic Carles, que els catalans en expedicions de 1.400 sortissin del camp d'Argelers per a traslladar-se a peu a l'estació, acompanyats sols i únicament per un Capità i sis gendarmes, portant com

836. Denis Peschanski, *La France des camps. L'internement 1938-1946*..., p. 48-52; François Godicheau, «Les courants politiques antifranquistes: 1931-1939», a: *Républicains espagnols en Midi-Pyrénées. Exil, histoire et mémoire*, Toulouse, Presses Universitaires du Mirail, 2005, p. 46-55.

837. Carta de Vigo a Ribera [apareix així al document original] (camp d'Agde, s.d.; CEHI FP(Trias)3(1)c(13)).

a única arma visible un bastonet dels que s'utilitzen per a muntar a cavall. Aquests amics sense una queixa, sense una lamentació, amb una formació perfecta, una disciplina admirable i una moral que mai podíem sospitar, arribaven a l'estació, pujaven al tren, compartien amb nosaltres, els de la Comissió, les seves il·lusions i els seus desitjos i en el moment d'arrancar el tren, abocats tots a les finestretes, amb un mocador o un altre objecte a la mà, ens acomiadàvem al crit de Visca Catalunya! Visca l'Esquerra! I Visca el President![838]

I tot això, com s'havia lograt? Doncs senzillament, pel sol fet de comprovar per primera vegada, que una promesa que se'ls havia fet d'importància es convertia en realitat, proporcionant-los el que ells tant desitjaven de veure's separats de tots aquells que, per no parlar com nosaltres els uns, i per no pensar i sentir com nosaltres els altres, els amargaven la vida augmentant les dificultats que la vida dels camps dels Pirineus Orientals, els obligava a suportar.

[...] Tingueu la seguretat que mai més oblidarem aquest record d'haver vist com uns centenars d'homes pel sol fet de retrobar-se tots ells catalans, i de sentir la il·lusió de fer vida com a catalans, superaven —com us dic anteriorment— tots els seus sacrificis de vida inhospitalària dintre els camps, dels records de la família perduda, de les sofrences d'un interrogant en el futur, per pensar sols i únicament amb el seu retorn a Catalunya com ho demostrava aquell crit continuat que des de l'andana de l'estació tots sentíem de:[839] Tornarem aviat a Catalunya! Però hi tornarem sols, ja n'hi ha prou que ens enganyin els que no parlen com nosaltres! Mestre Fabra, Frontera, Roc Boronat, Escofet, no defalliu, que els catalans que estimem a Catalunya sabem agrair el vostre gest i la vostra feina.[840]

El camp va viure un progressiu però absolut procés de catalanització que el va fer diferent de la resta dels camps del sistema concentracionari francès. En paraules de Carles Pi i Sunyer, s'havia aconseguit donar «un segell propi a aquest camp»[841] i, en aquest sentit Agustí Bartra, quasi un mes més tard, al juny de 1939, apuntava en una carta al mateix Pi i Sunyer una de les idees que sintetitza molt clarament el sentiment que repetides vegades apareix en les cartes i memòries enviades des del camp pels refugiats catalans: «En realitat aquest camp és una petita Catalunya fora de Catalunya. Es té escassament el sentiment d'ésser-ne fora, ja que els contactes amb els francesos són ben rars i la vida diària es produeix normalment dins d'un clima catalaníssim. Tots els rètols dels carrers de barraques són en català (carrer de Pau Casals, carrer de Rafael de Casanovas, avinguda. de Pi i Margall, etc.)».[842]

El sentiment de pertinença, de formar part del col·lectiu català a l'exili va ser en aquell moment de gran importància per a aquests refugiats del camp

838. Els tres Visques en majúscula a l'original.

839. A partir d'aquí fins el final de la carta, apareix en majúscula a l'original.

840. Carta de Ramon Frontera a Carles Pi i Sunyer (Perpinyà, 25 de maig de 1939; AFCPS Ca9Cp288).

841. Carta de Pere Puig a Carles Pi i Sunyer (camp d'Agde, 17 de maig de 1939; AFCPS Ca16Cp534). Vegeu l'annex número 7.

842. Carta d'Agustí Bartra a Carles Pi i Sunyer (camp d'Agde, 11 de juny de 1939; AFCPS Ca2Cp64).

d'Agde. Principalment per les seves cartes sabem, que el fet d'estar junts, agrupats, els reconfortava i els feia l'estada al camp més suportable. La deshumanització que amenaçava a cadascun dels interns la podien intentar combatre, amb el que José María Naharro-Calderón ha anomenat «los paraderechos concentracionarios», que a banda de fer referència a les divisions nacionals o a la militància política a un o altre partit, atorgava a aquesta unió identitària i xarxa de solidaritat, una major capacitat de resistència davant de les experiències i adversitats quotidianes, a diferència dels individus que les vivien des de la individualitat, sense aquesta xarxa d'acció col·lectiva al seu voltant.[843]

El terme «identitat» ha estat utilitzat en tants àmbits del coneixement, que resulta complicat acabar de definir-ne les característiques i poder-les aplicar al cas que ens ocupa.[844] En aquest sentit, psicòlogues com Anna Miñarro i Teresa Morandi, contraposen en els seus estudis l'impacte de l'exili des de l'àmbit de la psicologia i el psicoanàlisi, dos termes que sovint es confonen i s'utilitzen indistintament: *identitat* i *identificació*. Matisen el significat de cadascun d'ells i exposen alguns exemples d'«identificació amb...»: «em sento català a França..., sento que formo part dels refugiats espanyols a França»; els exiliats s'identifiquen amb un conjunt de persones que es troben en el mateix context i la mateixa situació que ells. I la identitat, en canvi, forma part del teixit viu de l'individu, que es refà i es modela contínuament, «cadascú a la seva manera...»; en la conformació d'aquesta identitat hi tenen un paper decisiu els factors familiars i socials, així com també influeixen:[845]

- Els culturals i ètnics de cada persona.
- Els determinats singularment: cada individu té els seus (l'afecta el seu entorn familiar i social més directe); la creació de la seva consciència moral. Una conjuntura històrica determinada també influeix directament en l'individu.
- Els valors ètnics, morals, religiosos... de la societat d'acollida, el que en podem dir: el nou medi social.

843. José María Naharro-Calderón, *Entres alambradas y exilios Sangrías de "las Españas" y terapias de Vichy*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2017, p. 82.

844. Per Rogers Brubakers: «"l'identité" tendait à signifier ou bien trop ou bien trop peu», Rogers Brubakers, «Au-delà de l'identité», *Actes de la Recherche en Science Sociales*, número 139, 2001, p. 66-85.

845. Anna Miñarro i Teresa Morandi, «Repressió, silenci, memòria i salut mental. Trauma i transmissió», *Quaderns de salut mental*, número 5, 2009, p. 10.

- El nivell de cohesió entre els membres d'un col·lectiu i el sentiment de correspondre a aquest grup.
- I la llengua, en aquest cas la llengua catalana, és decisiva com a principal tret que determina aquesta identitat a l'exili.

Tenint en compte aquests factors que decideixen i modelen la identitat individual i la importància de la subjectivitat de les vivències als camps i a l'exili en general, per part de cadascuna de les persones que el van viure, resulta en conseqüència que existeixen tants exilis com nombre d'exiliats.

Per Rogers Brubaker alguns d'aquests factors com ara: la llengua, el sentiment de pertinença a un mateix col·lectiu i el seu nivell de cohesió, donen a aquesta identitat de l'individu, una profunda consciència de grup, sentida de manera objectiva (com una similitud «en si») o subjectiva, com en el cas que ens ocupa, una similitud experimentada o percebuda, que acostuma a manifestar-se en forma de solidaritat o en un sentit d'acció col·lectiva amb d'altres membres que conformen aquest grup comú.[846]

Grup d'homes naturals de Bellpuig (Lleida), on hi apareixen representades totes les famílies del poble, en un dels extrems del camp 3 el 12 d'agost de 1939. Collection G. Cléophas-Agde.

I en aquest sentit Miñarro i Morandi afegeixen que aquesta identitat compartida entre els interns s'articula, en bona mesura, com a contrapunt a la

846. Rogers Brubakers, «Au-delà de l'identité»..., p. 66-85.

ruptura, el desarrelament, que representa l'exili, que el descriuen com: «una de les pitjors formes de repressió, un xoc, una pèrdua traumàtica de les arrels identitàries de l'individu i del col·lectiu, que el marca per a la resta de la seva vida».[847] El trencament pels exiliats que van fugir a França va ser dur, dolorós, ja que aquests homes i dones no marxaven «voluntàriament» a la recerca d'un futur millor, sinó que fugien, expulsats de casa seva, del seu poble, de la seva ciutat, empesos per l'avanç de la Guerra Civil, pels bombardejos i els atacs de l'exèrcit franquista. Aquells que deixaven la família o part d'ella a casa, al mateix temps, arrossegaven la culpa pels que quedaven enrere, els que no poden fugir amb ells, amb la incertesa de quan podrien tornar a reunir-se i quin destí els esperava sota el règim de Franco. Amb l'exili i la fugida a França, s'obrí un abans i un després en la vida de les persones que el van haver de patir, hi ha un tall biogràfic determinant, que els marcarà per sempre. Per a molts, representà la pèrdua de la pròpia identitat, negant la possibilitat d'escollir, de fixar objectius de futur, de definir un projecte de vida i d'actuar-hi en conseqüència. Tot es convertí en profundament desestructurat, podent considerar-se això també, una forma directa de repressió duríssima contra la persona.[848] Desconeixen que passarà, es podria descriure com: «la incertesa del demà». Una idea que Pompeu Fabra reflecteix en la conversa amb la seva dona i que la seva filla Carola transcriu. Només sabia que marxaven a l'exili i que no tornarien, a la seva dona, en un petit diàleg li apuntava: «"No us feu il·lusions perquè nosaltres no tornarem. Ara, les nostres filles, no ho se. Nosaltres –li deia a la meva mare– no tornarem".[849] I la meva mare deia: "Quines sortides que fem! No sortim mai de casa i ara hem d'anar com uns captaires!" El meu pare sols li responia: "Mira, el que hem de fer és callar i aguantar el tipus, perquè no hi ha res a fer. No protestis ni facis res..."».[850]

Miñarro i Morandi en els seus treballs analitzen les experiències vitals d'alguns testimonis de republicans espanyols que van passar pels camps francesos i també d'alguns supervivents dels camps d'extermini nazis, la idea que

847. Anna Miñarro i Teresa Morandi, «Repressió, silenci, memòria i salut mental. Trauma i transmissió»..., p. 83.

848. Anna Miñarro, «Presentació», *Traumas. Niños de la guerra y del exilio,* Associació per a la Memòria Històrica i Democràtica del Baix Llobregat, número 3, 2010, p. 19-29.

849. En aquell moment Pompeu Fabra tenia ja més de 70 anys, i com ell pronosticava, ja no tornà a Catalunya, moria el 25 de desembre de 1948 a l'exili a Prades.

850. Rosa Maria Piñol, *Pompeu Fabra, el meu pare. Records personals de Carola Fabra*, Barcelona, La campana, 1991, p. 61.

es repeteix una vegada i una altra, és la importància que li donen a la cohesió del grup, al sentiment de pertinença i d'identificació amb els individus que conformen aquest col·lectiu. Segons elles aquells interns que van acceptar la seva situació com una realitat inexorable, intentant adaptar-se i teixint alguna coneixença i amistat, varen poder suportar l'internament amb una mínima salut mental, la resistència i la xarxa de solidaritat de la qual en parlava Naharro-Calderón. En aquestes persones es podia observar com apareixia una tímida solidaritat primer, una confiança, una amistat i interès cap a altres refugiats que com ells, els «havia tocat» estar en aquell mateix espai. S'identificaven amb l'altra persona o grup de persones i amb el seu patiment, fent-los a la vegada, suportar millor el seu propi. Aquesta identificació i preocupació pels altres havia de ser ambivalent, ja que el seu company de barraca, amb qui compartia moments de distracció i d'altres no tant bons al camp, a qui li havia cedit una aspirina o un tros de pa o cafè perquè estava malalt, podia de cop i volta desaparèixer perquè havia estat traslladat al castell de càstig de Collioure, morir, enrolar-se a les Companyies de Treballadors Estrangers o a la Legió Estrangera, tornar cap a Espanya o marxar en un vaixell a Amèrica.[851]

Al «camp dels catalans» d'Agde aquest sentiment de pertinença i d'identificar-se com a catalans dins del camp, va ser determinant i tenim mostres que ens permeten copsar ni que sigui mínimament, els «sentiments o estat d'ànim» del moment en què es va escriure el document, contemporani en el cas de les lletres i posterior en el de les memòries. Com Agustí Bartra, després de passar pel camp d'Argelès abans d'arribar al d'Agde, li reconfortava haver-se trobat amb d'altres exiliats catalans: «Ací la vida va lliscant, lenta i monòtona. En general tots els catalans estan satisfets de trobar-se en aquest camp junts. Les condicions d'existència —o millor, de subsistència— són superiors a les dels altres camps, si bé el cansament de la gent s'accentua, després de tres mesos de lleure forçat. Els primers dies d'estada ací s'entretenien fent-se tauletes, prestatges, taulers, etc. i passejant molt. Totes les nits es canta en totes les barraques. A la nostra, àdhuc es canta ja una cançó rossellonesa».[852]

851. Anna Miñarro, «Camp d'Argelers: el rastre (rostre) de la violència», *Intercambios, papeles de psicoanálisis/Intercanvis, papers de psicoanàlisi*, Associació Intercanvis, número 28, 2012, p. 33-41.

852. Carta d'Agustí Bartra a Carles Pi i Sunyer (camp d'Agde, 17 de maig de 1939; AFCPS Ca2Cp64).

Joan Manresa, uns quants anys després de sortir del camp, va escriure al diari *L'Emigrant* en relació als catalans al camp, al que ell anomenava: «El conjunt, una àmplia comunitat [...] ageguts damunt la palla bruta de les barraques d'Agde, recordàvem, més que les odioses hores de la brutalitat feixista, de bombardeigs criminals i d'angoixa de temps de guerra, les glòries i la joia de Catalunya dels temps de pau. [...] Els carrers i carrerons i places de Barcelona, els concerts al Liceu, els del Palau de la Música Catalana i els de Belles Arts».[853] El concepte de comunitat que destaca Manresa és important per tal de teixir la xarxa de solidaritat que apuntàvem anteriorment, i fer les vivències i la duresa del l'exili i dels camps més suportables, però irremeiablement l'experiència de l'exili era viscuda individualment per cadascuna de les persones que havien creuat la frontera cap a França, i els traumes i la desesperació en la quotidianitat van arribar en alguns casos a ser insuportables.

Pere Vives, concentrat primer al camp Argelès abans d'arribar al d'Agde,[854] transmetia amb aquestes paraules l'abatiment i l'enyor que sentia per les seves germanes el 31 d'octubre de 1939: «Tenéis toda la razón en quejaros que no os escribo. Prometo escribir con más frecuencia que hasta ahora. Puede que algún día os escriba una carta. Ahora no sé. Parece como si os hubiera olvidado. Lo parece solo. Hablo mucho de vosotras con los amigos. Y cuando hablo es como si ese pasado inexplicable se me hiciera de golpe demasiado grande para mi corazón y no me cupiera en él. De momento prefiero deciros que estoy bien y que pienso mucho en vosotras. Algún día mi corazón se pondrá a gritar y os escribiré. Ahora no hay más que silencio y una tranquilidad podrida».[855]

També en les memòries de Juan Moreu Estrada es pot llegir com: l'enyorament, el captiveri forçat, les filferrades, les represàlies, la monotonia del dia a dia, la incertesa de quant de temps duraria la seva estada al camp..., estaven molt presents en la vida dels interns. Es lamentava com: «Hem deixat el camp horrorós [en referència al de Saint-Cyprien], per anar a tancar-nos en un altre

853. «Ruta d'exili. Agde», *L'Emigrant*, 14 de gener de 1946.

854. Al seu pas per Agde es féu molt amic d'Agustí Bartra, el poeta el definia amb aquestes paraules: «Un xicot d'un esperit molt subtil i cultíssim. Havia començat a treballar en filologia i traduccions del francès i anglès. Es diu Pere Vives Clavé». Carta d'Agustí Bartra a Carles Pi i Sunyer (camp d'Agde, 11 de juny de 1939, AFCPS Ca2Cp64).

855. Pere Vives i Clavé, *Cartes des dels camps de concentració*..., p. 61.

més ben acomodat, és cert, però igualment monòton i trist, doncs la inactivitat fa que les jornades semblin segles...».[856]

La construcció d'un espai social a l'interior del camp i de les barraques es va convertir en una necessitat, el que Juan Carlos Pérez Guerrero considera les estratègies i tàctiques de «la resistència passiva» en confrontació amb la monotonia del dia a dia al camp. Passiva, però que oferia eines als interns per a poder sobreviure no només a la inactivitat física, sinó que els permetia convertir l'espai transitori, en aquest cas el camp, en un espai «habitable, vivible» on contrarestar la pèrdua de la moral i del desassossec.[857] I fou la vitalitat i la quantitat d'activitats que els propis interns van organitzar per tal de passar les llargues estones de reclusió el millor possible, una altra de les característiques d'aquest «camp dels catalans», que va ser lloada repetides vegades des de l'alt comandament francès.

Ja des de les primeres setmanes al camp, els concentrats passaven el temps conversant llargues estones dins les barraques o a l'exterior, jugant a les cartes –alguns testimonis comenten que es jugava al pòquer apostant pessetes o bitllets de la República «pràcticament inútils»–[858] i d'altres a les bitlles. Alguns concentrats es van afanyar a buscar i crear ells mateixos «distraccions» per tal de passar les hores. Un dels cuiners del camp 3 va confeccionar un dominó amb els ossos de carn que els retornaven després dels àpats[859] per jugar amb els companys de barraca, aquesta peça la va regalar al seu amic Santiago Pipió, l'agost de 1939 abans d'abandonar el camp definitivament.

856. Juan Moreu Estrada, *Dans les camps de la Retirada (1939-1940)*..., p. 122.

857. Juan Carlos Pérez Guerrero, *La identidad del exilio republicano en México*..., p. 58.

858. Pelai Vilar i Canales, *Guerra i exili: memòries d'un metge català a la sanitat militar republicana, 1936-1942*..., p. 197.

859. «D'altres feien anells, collarets i un reguitzell de miniatures decoratives que fins i tot els permeteren vendre a l'exterior». Enric Tarradellas, *Un català: dues guerres per la llibertat*..., p. 63.

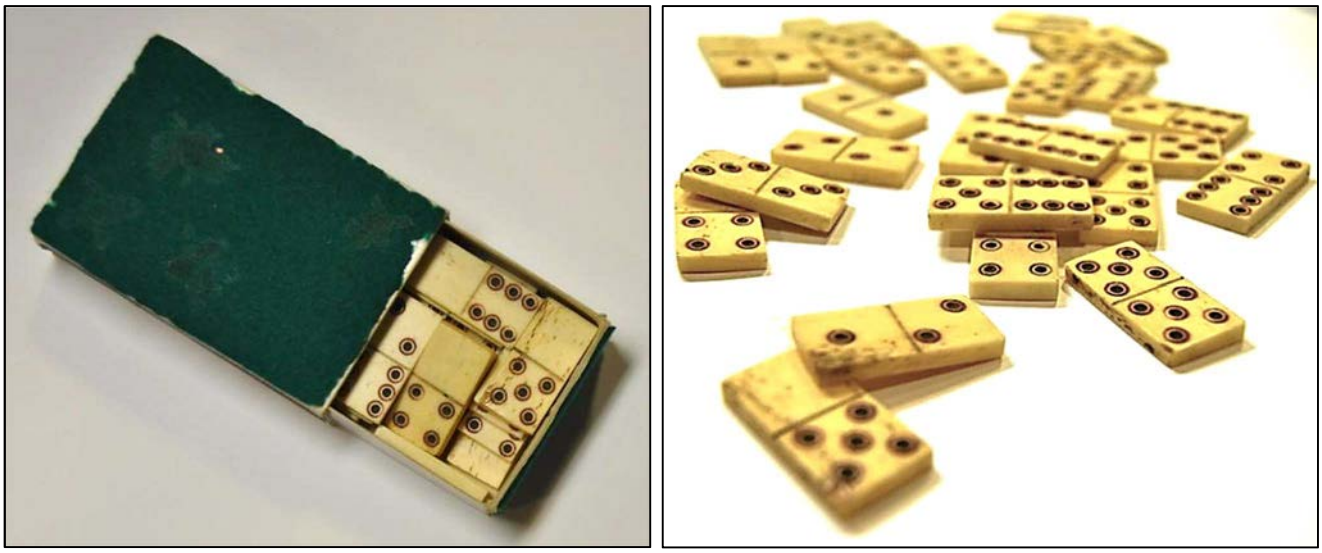

Caixa de llumins folrada i dominó de 27 peces [falta la doble blanca] de Santiago Pipió que Héctor Pipió, el seu fill, va dipositar al 2013 al Museu Memorial de l'exili de la Jonquera. MUME-La Jonquera-Fons personals 2/14.

En aquest camp va destacar la gran activitat social, cultural, artística, i esportiva que es va desenvolupar.[860] Només un mes després de la seva posada en marxa ja s'hi s'havia instituït:[861] una coral, una colla castellera, grups de teatre, de lectura, equips de futbol, rugbi, bàsquet, s'organitzaven curses de cros i atletisme; i també els mateixos interns es van coordinar per impartir cursos de francès i català, i poc més tard d'història i geografia de Catalunya i fins i tot algun de ciència.

En un article del 22 de juny de 1939 aparegut al diari *Reconquesta* en aquest sentit s'apuntava: «El camp català d'Agde compta, amb prou feines, amb

860. En altres camp del sistema concentracionari francès també es van organitzar i dur a terme diferents iniciatives culturals i esportives. Per citar-ne algun exemple: al recinte basc del Gernika Berri dins del camp d'Argelès i al camp de Gurs després, es van organitzar equips de futbol entre els interns i una coral *l'Euzko Ametza* que va arribar a fer actuacions a dins i fora del camp. Segons el seu director, el capità major Muguruza: «una emoción común nos unía en esos momentos y nos transportaba a la patria lejana sobre las alas de nuestra música popular», citat a: Josu Chueca, *Gurs: el campo vasco*..., p. 31-54. Al camp del Barcarès també es va organitzar una petita biblioteca en un barracó on es promocionava l'estudi i la lectura entre els refugiats i on els mateixos interns impartien conferències de temàtica molt diversa. Es van constituir, també, grups esportius que disputaven partits de futbol entre els homes dels barracons, curses, torneigs de boxa... així com petits grups musicals i diferents «coros catalanes, gallegos, asturianos y andaluces». Nemesio Raposo, *Memorias de un español en el exilio*..., p. 140-142. Al camp de Bram, com apunta Agustí Centelles a les seves memòries: «Fa uns dies que a la nostra barraca, per la nit, hi ha una mena de vetllades. Una conferència o una xerrada, documentals, música, acudits, cants, etc. Per millor organització s'ha fet com si fos una ràdio emissora. [...] Passem l'estona. M'han demanat que una nit expliqui alguna cosa sobre periodisme gràfic.» Agustí Centelles, *Diari d'un fotògraf. Bram, 1939*. Edició a cura de Teresa Ferré. Barcelona, Destino, 2009, p. 77-78.

861. Informe per a Josep M. Trias Peitx enviat per R. (el nom complet és il·legible), (Agde, 3 de juny de 1939; CEHI FP (Trias)).

un mes de vida. [...] Durant aquest curt període de temps, la capacitat d'organització d'un poble arriba a la seva última expressió de maduresa i es manifesta pràcticament per l'activitat dirigida. Al camp s'han vençut sense defallir –encara que no totes– dificultats de pes i nombre. Amb enteresa i perspectiva es canalitzen el que tenen de bo les iniciatives personals i de grup per a donar-los-hi efectivitat, llei d'organització i calor col·lectiu. A cap manifestació esportiva, artística o cultural, no se li dóna jerarquia de cap mena, ja que això constituiria un privilegi indigne, impopular, que no està d'acord amb l'esperit dels joves organitzadors. Tot al contrari; és un treball ampli de masses que intenta arribar a tots els nostres refugiats, per a què tots, d'acord amb llurs inclinacions, participin a aquestes manifestacions i perquè ningú no es senti moralment destrossat a un racó de la barraca, abatut pel deixament, l'avorriment que mata, la inactivitat que anquilosa i fa dels nostres homes uns morts».[862]

La formació coral va ser la primera iniciativa artística que es va haver de constituir a contrarellotge el 15 de maig de 1939, pels actes oficials pel relleu de la comandància de Zwilling a Benoit-Guyod. Es van interpretar diverses sardanes i cançons catalanes com, per exemple, «La Mare de Déu», «Els Tres Tambors», «La Santa Espina», entre d'altres. En paraules de Rafel Trueta: «Ens feren allargar la cara a tots els 900 homes que érem allí. Però en aquestes es posen a cantar "L'Emigrant"[863]. El coro[864] se'ns emociona i les veus sanglotants d'emoció cantaren com mai he sentit ni penso sentir-lo. A mida que anava transcorrent el cant, hauríeu d'haver vist tots aquests homes torrats per la intempèrie volent dissimular les llàgrimes que els corrien cara avall (hauria de dir-vos, puix em sembla que no en va quedar cap en tot el camp que no plorés). Tant gran va ésser l'onada emocional que inclús l'estat major, que no entenia ni una paraula de lo que cantaven, es va contagiar i qui més qui menys, tots tenien prouta feina amb els mocadors. Allí no hi havia ideologies polítiques ni de classe. Allí tots érem catalans i res més».[865]

862. «La veu dels concentrats. Document viu del que és la vida dels catalans a l'exili. Capacitat d'organització», *Reconquesta*, 22 de juny de 1939.

863. En cursiva a l'original.

864. En cursiva a l'original.

865. Carta de Rafael Trueta al seu germà Josep (Perpinyà, 20 de maig de 1939; BC-Fons Josep Trueta sig.929).

A final del mes de maig de 1939 aquesta formació es va poder constituir formalment, amb el nom de *Massa Choral Catalunya*[866]. Una agrupació formada per uns 180 homes[867] amb Faust Pintó Vilalta com a director, on els himnes que sempre concloïen el seu repertori eren: «L'Emigrant», «L'Empordà», «El Cant de la Senyera» i «La Marsellesa». Va ser en aquell moment que va celebrar el seu primer concert «oficial», i el diari *Reconquesta* ho recordava amb aquestes paraules: «Un dels darrers dies de maig va debutar davant les autoritats franceses dels tres camps i de milers de compatriotes catalans i espanyols. L'èxit assolit va esser esclatant, essent felicitadíssims pel cap del camp d'Agde».[868]

Sota la Direcció Artística del camp, amb Joan Arnó i Castanyer al capdavant i un secretari, es va organitzar també un grup de deu homes que ballaven el Ball de bastons. El seu responsable era Josep Amigó Martí, un esbart de dansaire.[869] El seu repertori se centrava en les danses populars catalanes com ara el «Ball de Nans» del Berguedà o «L'Hereu Riera» del Pallars. Era dirigit per Ramon Castellví Sunyer, i una petita cobla catalana que interpretaven sardanes formada per uns quinze integrants.[870] Una comissió integrada per quatre o cinc refugiats, en constant contacte amb els alts comandaments del camp, s'encarregava de dirigir els treballs d'organització de les formacions artístiques. Van poder aconseguir una barraca per assajar cada dia i quartilles en blanc on es

866. Escrit així en la documentació original.

867. Lluís Martí Bielsa, *Un d'entre tants. Memòries d'un home amb sort*..., p. 93. Lluís Martí Bielsa en les seves memòries apunta que gran part dels homes que composaven l'Orfeó Català i els Cors Clavé van anar a parar al camp d'Agde. Pot ser que per aquest fet s'expliqui la qualitat que sempre destacaven de la coral del camp ja des del primer moment de la seva formació. En l'Informe de la Direcció Artística del camp no s'especificava tant concretament però s'apuntava que: «La gairebé totalitat d'ells [dels components de la coral] havien cantat en Cors i Orfeons de casa nostra». *Informe de la Direcció Artística del Camp dels Catalans durant el temps que va del 5 de maig d'aquest any fins el dia de la data* [3 d'agost de 1939] realitzat per Miquel Nogués i Josep Sapés. Francesc Vilanova i Vila-Abadal (ed.), *Des dels camps. Cartes de refugiats i internats al Migdia francès l'any 1939*..., p. 116-119.

868. «Primeres actuacions», *Reconquesta*, 22 de juny de 1939.

869. El 19 d'agost de 1939, Jules Boudou, el conservador del Museu Agathois va demanar per carta al prefecte de l'Hérault si podia concedir un permís especial al grup de dansaires catalans per tal de poder sortir del camp i fer una petita actuació al Museu Agathois, en una celebració organitzada pel 28 d'agost. El permís els va ser denegat, les sortides del camp, segons el prefecte: «doivent constituer une récompense pour les réfugiés, sauf motifs exceptionnels». Carta del conservador del Museu al prefecte de l'Hérault (Agde, 19 d'agost de 1939; ADH 2 W 622/1).

870. Els refugiats catalans concentrats al camp de Bram també van organitzar una coral, des del *Poble Català* es feia ressò que: «avui, dia 3 de desembre [de 1939] ha tingut lloc una festa a l'esplanada situada al costat de la porta d'entrada del camp. Ha estat un festival digne de recordar-se. [...] La nota culminant de la festa ha estat l'estrena d'una sardana. [...] Intitulada *Catalunya viu*... Quines notes més vibrants! D'altres expressen dolor, desig de reeixir, expressió d'un consol i manifestació d'una fe. [...] Catalunya viu... quina veritat més positiva!». «Catalans a França. S'ha estrenat una sardana...», *El Poble Català*, 5 de gener de 1940.

dibuixaven els pentagrames i aquells que en sabien s'escrivien la partitura.[871] No disposaven de faristols, ni de partitures impreses i als integrants de la cobla els faltaven molts instruments. En aquest sentit Pere Puig l'11 de juny de 1939 es planyia a Carles Pi i Sunyer de les mancances en relació en les formacions musicals: «Tenim músics que no poden tocar per manca d'instruments (en tenim sis només) i ens manquen de vent i de corda. Ens manquen partitures per la Massa Coral i per l'orquestra-cobla. No tenim ni la "Santa Espina"!».[872]

En la mateixa línia en un dels escrits enviats a Josep Maria Trias Peitx des del camp el dia 3 de juny, l'informant comenta que: «Al acomiadar al general que darrerament inspeccionava el camp, el cor català del camp 3 va cantar «La Marsellesa» i en català «L'Emigrant» i una sardana. El general pogué observar el canvi del posat en els homes i la seva emoció al moment de cantar «L'Emigrant» i demanà quina mena de cançó era que així els havia fet canviar. Li fou contestat que era una cançó d'enyorança a la pàtria. El cor demana, jo per la meva part faré gestions aquí, partitures de les nostres cançons. Ara ho canten quasi tot de memòria».[873]

Tot i les mancances de material evidents, la coral del camp dels catalans, juntament amb l'equip de futbol i la colla castellera, va ser una de les iniciatives conjuntes més rellevants organitzades pels refugiats dins el camp i que més homes va arribar a aplegar.

Segell de la Direcció Artística del «camp dels catalans» d'Agde.[874]

Els «Xiquets de Valls» fou el nom amb què es batejà a la colla castellera organitzada al camp d'Agde en homenatge a la exitosa colla vallenca prohibida en

871. «Com va néixer la idea de fundar la massa choral Catalunya», *Reconquesta*, 22 de juny de 1939.

872. Carta de Pere Puig a Carles Pi i Sunyer (camp d'Agde, 11 de juny de 1939; AFCPS C16Cp534).

873. Carta-informe [signatura il·legible] a Josep Maria Trias Peitx (camp d'Agde, 3 de juny de 1939; CEHI FP(Trias)3(1)bI).

874. *Programa-invitació del festival Folklòric Català*, organitzat per la Direcció Artística del camp 3 (camp d'Agde, 14 de juliol de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 327).

aquell moment, com qualsevol manifestació de la cultura catalana sota el règim de Franco. Felip Mestres Oller n'era el responsable i havia seleccionat una vuitantena d'homes entre tots els que estaven interessats a formar-ne part.[875]

En aquest punt destacar també, els exemples de l'arqueòleg i historiador Francesc Prat Puig per una banda i el del pintor Peire Cadena, Àngel Tarrac i Antoni Clavell com a mostra d'alguns dels intel·lectuals i artistes, menys coneguts, que van passar també pel camp d'Agde.

Francesc Prat Puig, com apuntàvem, historiador, arqueòleg i crític d'art català, deixeble de Pere Bosch i Gimpera, nascut al 1906 a la Pobla de Lillet, vinculat a l'Institut d'Estudis Catalans va dur a terme diversos treballs de renom sobre arqueologia.[876] Durant la Guerra Civil va lluitar amb el bàndol republicà i amb el triomf franquista va travessar la frontera camí de l'exili, a la primavera de 1939 va ser tancat al camp d'Agde. En el primers mesos de la seva estada al camp, Prat Puig va estar destinat a la infermeria, atès que tenia coneixements en processos d'asèpsia i en el tractament de les ferides.

Durant la seva reclusió va adornar-se'n que algunes de les pedres que transportava el grup de refugiats espanyols encarregats de condicionar el camp, podien pertànyer a restes arqueològiques. Juntament amb el seu amic Raymond Arís, ajudant de farmacèutic al camp i també coneixedor d'arqueologia, van aconseguir un permís del comandant del camp Benoit-Guyod per poder inspeccionar el lloc d'on s'estaven extraient les pedres i descartar o no que es tractessin de restes arqueològiques. En pocs dies localitzaren unes possibles restes de ceràmica grega o fenícia just al costat de camp.[877]

Dies més tard van avisar a un arqueòleg local, al qual Prat va explicar que havia estudia a la Universitat de Barcelona i dirigit diverses excavacions a Catalunya. L'expert un cop va confirmar que la troballa era autèntica, Albert Grénier un important arqueòleg i professor de la universitat de París, va

875. Carta de Roc Boronat a Carles Martí i Feced (Agde, 15 de juliol de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 327.)

876. Un estudi complet de la figura de Prat Puig a: María Cristina Hierrezuelo, «Francisco Prat Puig, maestro de ayer, de hoy y de siempre», a: José Manuel Acona i Israel Ascalona (eds.), *Cuba y España. Procesos migratorios e impronta perdurable. Siglos XIX y XX*, Madrid, Editorial Dykinson, 2014, p. 225-227.

877. Francisco Agramunt, *Arte en las alambradas. Artistas españoles en los campos de concentración, extermino y gulags*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2016, p. 406.

recomanar que s'iniciessin les excavacions al poblat.[878] Amb aquest consell la comandància del camp els va concedir un permís per realitzar les pertinents excavacions arqueològiques juntament amb un petit equip d'homes del camp, que en poc temps van localitzar unes ruïnes d'un poblat ibèric molt ben conservat a Embounes (a prop del Cap d'Agde). Aquest descobriment va ser àmpliament divulgat per la premsa del país i va causar una notable impressió en l'àmbit científic francès, les restes es van exposar al museu d'Agde, i va servir, entre d'altres coses, perquè les condicions de l'estada al camp de Prat Puig i el seu grup milloressin considerablement, permetent-los inclús sortir-ne per anar a supervisar les excavacions. Al cap de pocs mesos a Prat Puig se li va concedir la llibertat. [879]

El grup de refugiats espanyols, amb Francesc Prat Puig al centre, que van localitzar el poblat ibèric d'Embounes a prop del camp d'Agde la tardor de 1939. Collection J. Vilamosa-Agde.

El novembre de 1939 va sortir d'Agde per ser traslladat cap a Bordeaux i des d'allà embarcar cap a New York, per passar per Miami abans d'arribar al seu destí final: l'Habana, on s'havien establert alguns familiars de la seva dona. El 1940 va aconseguir la nacionalitat cubana i va ser aleshores quan la seva família va viatjar a Cuba per reunir-se amb ell. Prat Puig va morir a El Caney (Cuba) el 28 de maig de 1997.[880]

878. Carta del comandant de camp Benoit-Guyod al prefecte de l'Hérault (camp d'Agde, 10 de juny de 1939; ADH 4 M 1800).

879. Pere Bosch i Gimpera, *Memòries*..., p. 298.

880. Francisco Agramunt, *Arte en las alambradas. Artistas españoles en los campos de concentración, extermino y gulags*..., p. 407-408.

L'altre cas, és un del que segurament ha perdurat més en la memòria dels *agathois*, el llegat artístic del pintor Peire Cadena (1906-1974), l'escultor Àngel Tarrac (1898-1979) i el ferrer d'art Antoni Clavell (1902-1981). Durant la primera quinzena del mes de maig de 1939 les autoritats del camp van decidir juntament amb l'alcalde d'Agde, Jean Félix, realitzar una exposició amb les obres de tots els artistes tancats al camp, això va possibilitar que gent com el conservador del museu *agathois* Jules Baudou els conegués i el que era més important, els recomanés a Félix. Cadena, Tarrac i Clavell, van ser els que en van treure més profit, i gràcies a les seves obres van poder sortir del camp per a posar-se «voluntàriament» a disposició del conservador del museu i de l'alcalde, que els pagava la manutenció i l'allotjament a canvi que ells prestessin els seus serveis al poble. Una de les seves obres de més renom i per la qual a Agde se'ls recorda, actualment encara, és per la decoració que van fer a una de les sales del primer pis de l'ajuntament. En el moment que els treballs van haver acabat, els tres artistes van tornar al camp.

Agustí Bartra en una carta a Carles Pi i Sunyer li comunicava que el seu amic Cadena, havia il·lustrat una poesia seva, titulada: *Sempre Catalunya*, i afegia: «És una poesia d'improvisació en la qual no m'hi reconec com a poeta. Em fou demandada la lletra d'una cançó patriòtica a fi que hi posés música el que actualment és el director del *chor* d'aquest camp [Faust Pintó]. La música no va sortir, però la poesia va anar a parar en mans d'en Cadena, donà tema a l'il·lustrador i ocasió que ens coneguéssim, i ens féssim molt amics. [...] Ara està en aquest camp, pinta, dibuixa, organitza una exposició, sempre està fent una cosa o altra».[881]

Àngel Tarrac un cop va poder sortir del camp d'Agde va treballar en diverses ciutats franceses sota la ocupació alemanya i ja a finals de 1941 va poder aconseguir un visat per emigrar a Mèxic on s'instal·là per a continuar la seva carrera com a escultor.[882] Peire Cadena, per la seva banda, va establir-se a Clermont l'Hérault on va pintar nombrosos quadres per a particulars, per a l'Ajuntament d'Agde i per a la Casa d'Espanya a Béziers. I finalment, Antoni Clavell, al 1945 es va instal·lar a Revel, a prop de Toulouse, on va seguir la seva

881. Carta d'Agustí Bartra a Carles Pi i Sunyer (camp d'Agde, 11 de juny de 1939; AFCPS Ca2Cp64).

882. Francisco Agramunt, *Arte en las alambradas. Artistas españoles en los campos de concentración, extermino y gulags*..., p. 402.

carrera com a ferrer i des es traslladava regularment per exposar les seves obres en aquesta ciutat com a membre del Salon des Artistes Occitans.

A la fotografia de l'esquerra apareixen els tres artistes catalans interns a Agde que van decorar la sala de l'ajuntament d'Agde al 1939. Des de l'esquerra: Peire Cadena, Àngel Tarrac i Antoni Clavell. A la de la dreta, a dins del consistori, l'alcalde d'Agde, Jean Félix juntament amb el seu secretari Fontana, supervisen la feina de Cadena. Collection J. Vilamosa-Agde.

Placa commemorativa a l'Ajuntament d'Agde que recorda els treballs dels tres artistes catalans. Collection J. Vilamosa-Agde.

La pràctica de l'esport va ser una altra de les activitats que més va motivar als interns. Segons Martí Bielsa, al «camp dels catalans» es va concentrar l'elit de l'esport català, jugadors de futbol de primera divisió, com Josep Escolà i Josep Sastre Perciba[883] del Futbol Club Barcelona i l'equip complet de bàsquet de la Selecció Catalana que havien de participar a la Olimpíada Popular a Barcelona el juliol de 1936 i que s'havia suspès per l'alçament del general Franco.[884]

Al camp s'organitzaven partits de basquet, de rugbi, combats de boxa i sobretot partits de futbol, en un terreny que en paraules de Pere Puig es trobava

883. Conegut com a Sastre, va jugar al FCB fins la temporada 1932-33. Tot i que després es va dedicar a entrenar diversos equips catalans. Francesc Vilanova i Vila-Abadal (ed.), *Des dels camps. Cartes de refugiats i internats al Migdia francès l'any 1939*..., p. 76.

884. Lluís Martí Bielsa, *Un d'entre tants. Memòries d'un home amb sort*..., p. 93.

en prou bones condicions. En l'informe enviat a Josep Maria Trias Peitx des del «camp dels catalans» el dia 3 de juny, s'informava que des del Comitè Nacional Catòlic els havia arribat una tramesa de material per a la pràctica esportiva al camp: principalment, discs i pesos per a fer exercicis, pilotes de futbol i de rubgy.[885]

Ja des de l'inici de l'organització de les diferents activitats esportives i culturals al camp es van nomenar, entre els interns, responsables per a les diferents seccions: Ramon Escolà n'era el Delegat General d'Esports, Miquel Camarassa el Secretari General d'Esports, Jaume Chillida el Secretari de la Direcció Esportiva, Felip Tugues el Delegat d'Atletisme i el seu germà Josep Tugues, el Delegat de Cultura Física i Francesc Valero el dibuixant esportiu. I els entrenadors:[886] Enric Aliaga de boxa i Josep Pons de l'equip de bàsquet del camp.[887]

A quasi totes les barraques del «camp dels catalans» es van organitzar equips de futbol per disputar partits entre diferents equips dels tres camps d'Agde. El futbol va ser la pràctica esportiva més estesa i practicada i es van celebrar nombrosos partits en el terreny reservat al camp 3, ja que era el que disposava de més espai lliure sense barraques: «Cada grups de barraques formen el seus equips de futbol i, d'aquests equips, es formen seleccions que representen a cada camp. De grup a grup, es disputen veritables campionats i quan el "partit" és de camp a camp, hom recorda els temps heroics dels Barça-Espanyol i, doncs, el públic i els jugadors es trenquen el pit pel seu bàndol».[888] Ramon Escolà, com a delegat d'Esports del «camp dels catalans», va demanar al comandant del camp Benoit-Guyod de construir un petit estadi dins del camp per tal «d'alleugerir la monotonia entre els interns i que servís de distracció i esbarjo per a ells». Segons Escolà: «El comandant un home molt afable i digne, va veure amb bons ulls la meva proposta i em va alentar a seguir endavant».[889]

885. Carta-informe [signatura il·legible] a Josep Maria Trias Peitx (camp d'Agde, 3 de juny de 1939; CEHI FP(Trias)3(1)bI).

886. Per la quantitat d'equips de futbol que es van constituir dins el camp, podem pensar que no hi havia un únic entrenador de futbol.

887. Carta de Carles Martí i Feced a Roc Boronat (París, 10 d'agost de 1939. ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 353).

888. Juan Moreu Estrada, *Dans les camps de la Retirada (1939-1940)*..., p. 124.

889. Carta de Ramon Escolà a Carles Pi i Sunyer (camp d'Agde, 6 de juliol de 1939; AFCPS Ca8Cp251).

El camp de futbol es va construir en menys de tres setmanes per Brigades Voluntàries de refugiats espanyols.[890] Els interns van haver d'aplanar el terreny a base de petites explosions que foradaven la pedra volcànica per tal de poder enllestir mínimament aquesta instal·lació[891] amb capacitat per uns 10.000 espectadors que va ser inaugurada el 5 de juny de 1939.[892] Com explicava Ramon Escolà a Carles Pi i Sunyer des del camp el 6 de novembre del 1939: «Ja el suposo enterat de la nostra estada en el Camp dels Catalans d'Agde i en particular de la meva labor esportiva en la creació d'un petit estadi que ha causat l'admiració dels francesos, els quals es feien creus que d'un munt incalculable de pedra viva, pogués sortir-ne aquella magnífica obra.»[893]

També es van bastir una pista de bàsquet, una de salts i una pista d'atletisme. Per a la inauguració, es va jugar un partit de futbol entre un equip format per interns dels tres camps d'Agde i el Racing Club Agathois, l'equip local de la vila d'Agde van empatar a 3 gols.[894] Els diversos actes que es van dur a terme van durar tot el dia, de les 9h del dematí a les 19h de la tarda, on també hi va participar la coral amb l'orquestra de refugiats del camp 3 i el «Xiquets de

890. Als quals, després de diverses peticions d'Escolà al comandant del camp, se'ls oferia un 20% més en les racions dels àpats al migdia, això incentivà que el nombre de refugiats «voluntaris» s'incrementés notablement, així com roba i tabac per tal que acceleressin la feina i es pogués acabar l'estadi en el temps previst.

891. Pocs dies després de la inauguració s'enllestirien les grades i la tribuna de pedra que no s'havien pogut acabar pels actes del 5 de juny de 1939. Carta de Ramon Escolà a Carles Pi i Sunyer (camp d'Agde, 6 de juliol de 1939; AFCPS Ca8Cp251).

892. «Inauguració del camp d'esports», *Reconquesta*, 8 de juny de 1939.

893. Carta de Ramon Escolà a Carles Pi i Sunyer (camp d'Agde, 6 de novembre de 1939; AFCPS Ca8Cp251).

894. Pocs dies després, l'11 de juny, el comandant del camp Benoit-Guyod va donar permís a l'equip d'interns d'Agde perquè poguessin sortir i disputar un altre partit a l'Stadium d'Agde contra l'equip local. Aquest cop l'equip dels refugiats que ja lluïen una equipació amb les quatre barres enllaçades amb la francesa, van guanyar 3 a 1. Emili Cantal, *Diari d'Emili Cantal (1939-1940)*..., p. 58. El 25 de juliol de 1939, el Racing va tornar a entrar al camp 3 per a disputar un partit contra un equip de «milicians rouges» i el comandant del camp, Benoit-Guyod, havia donat l'ordre que dels dos altres camps, de l'1 i del 2 poguessin traslladar-se un total de 18 interns per poder veure el partit, però als gendarmes els va ser impossible aturar el gran nombre «d'infiltrats» que van arribar a entrar al camp 3. Juan Moreu relata els fets que va viure a la «llotja» del camp aquell dia: «Sento a "Monsieur" que li diu a un l'altre: "Mon vieux, je croyais qu'en Espagne il n'[y] avait que des *toreadors*, periodistes, fotògrafs, etc." prenen notes i vistes del camp de joc on una munió de joves atletes demostren a aquests babaus que es creien trobar als descendents de l'home de les cavernes vestits amb pells de fera i a punt de devorar-los, que nosaltres som éssers humans tal vegada superiors a ells en molts conceptes, doncs malgrat el tracte inhumà que se'ns dona, malgrat la gana que passem encara ens hi queda humor per fer demostracions atlètiques, fer veritables treballs d'art i superar-nos culturalment [...] Els francesos no poden contenir l'empenta del nostre equip i el partit acaba 4-2 a favor nostre.» Juan Moreu Estrada, *Dans les camps de la Retirada (1939-1940)*..., p. 133-134.

Valls»,[895] Josep Tramunt Bussoms,[896] que aquell dia era al camp, molts anys després encara recorda: «El dia que vam inaugurar el camp d'esports d'Agde, jo vaig fer d'arbit, amb nom fals perquè no sortís en els diaris, i es va cantar "L'Emigrant", i el cap de tots els camps de França era el general Lavigne, i allà, 10.000 persones hi cabien en el camp aquell, i estàvem tots cantant: *Dolça Catalunya*..., i la gent plorant i ferms. I quan s'acaba, jo estava al costat del general Lavigne, i ell em digué: *Mais pourquoi tout le monde pleure ici*? I jo li vaig dir, miri general, aquest és el cant de l'enyorança dels catalans, i diu: *est maintenant dans le camp d'Agde interdit de chanter "L'Emigrant"*!, ens prohibeix cantar *"L'Emigrant"* i li dic: i perquè? mon *General*? I contesta: Perquè no vull veure plorar a un poble. Això és històric».[897]

Joan Noguera, al setembre de 1939, també en feia referència al que representava aquesta peça, «L'Emigrant», que realment es convertí en l'himne dels catalans i de la seva unió dins del camp d'Agde; els recordava l'enyor per Catalunya a la qual no sabien quan podrien tornar. Noguera en aquest sentit afegia: «El sentit de catalanitat, el sentit nacional de català s'arrelava més fort. [...] Qui no ha sentit "L'Emigrant" en cap Camp de Concentració i no ha vist les llàgrimes d'enyorança dels catalans privats de llibertat, no pot fer-se una idea de la nostra voluntat [...] Aquelles llàgrimes que no podíem, no volíem aturar, eren una afirmació total del nostre pensament i de la nostra voluntat: Pensament de catalans i voluntat infrangible de lluitar per Catalunya com sigui i allí on sigui».[898]

El 14 de juliol de 1939 es va celebrar a tot el camp la festa nacional francesa, organitzant diferents competicions esportives i actes culturals davant de les autoritats franceses del camp i de la vila d'Agde. És dels pocs actes i celebracions de commemoració documentats celebrats conjuntament als tres camps.[899] Pel

895. Carta de Ramon Frontera a Carles Pi i Sunyer (camp d'Agde, 13 de juny de 1939; AFCPS Ca9Cp288).

896. Va ser membre del Comitè d'Estat Català al camp, i havia estat intern a Saint-Cyprien abans d'arribar a Agde.

897. Fragment de l'entrevista a Josep Tramunt Bussoms [agraeixo a Grégory Tuban que em facilités una còpia d'aquest enregistrament].

898. «Catalans a França. El Camp dels Catalans d'Agde», *El Poble Català*, 27 d'octubre de 1939.

899. En relació amb les celebracions que es van dur a terme en d'altres camps del sistema concentracionari francès el 14 de juliol de 1939, les organitzades al camp d'Agde van ser realment excepcionals. Joan de Milany, des d'Argelès apunta que: «El día catorce de julio, aniversario de la toma de la Bastilla, [...] Los miembros de las Brigadas internacionales subrayaron el acontecimiento con una pancarta que colgaron en las alambradas de su campo y en la que en letras gigantescas se podía leer: Liberté, Égalité, Fraternité [en majúscula a l'original]. La ironía

interns, la diada va començar a les 7h del dematí amb el toc de trompeta i un «esmorzar especial»: cafè amb rom i pa fregit, mentre un grup de refugiats retia honors a la bandera tricolor que s'hissava a la part central del recinte. A les 9h, ja amb totes les autoritats instal·lades a la llotja del camp d'esports s'iniciaven les proves atlètiques: curses de cent metres, contrarellotges, relleus, curses de cinc mil-metres, etc., entretant «la ràdio dóna un concert de música selecta en discs, i la gent està contenta oblidant per un dia la tristor d'aquesta vida de ramat tancat».[900]

L'àpat, que se'ls va repartir als interns al migdia, també va ser totalment diferent al que estaven acostumats: brou, patates amb mandonguilles, mongetes estofades, carn amb tomàquet, vi, cafè, préssecs i ametlles i tres cigarretes.[901] A les 15h de la tarda es van reprendre les proves esportives amb un partit de bàsquet al camp 1 i les proves atlètiques amb llançament de pes, de martell, de javelina, de perxa, de disc, curses de relleus, etc. Seguidament el comandant Benoit-Guyod va atorgar els premis als guanyadors i als semifinalistes. Van continuar amb els enfrontaments de rugbi i van finalitzar amb els de futbol entre els equips formats pels interns dels 3 camps d'Agde. A les vuit del vespre es va donar per clausurada la diada esportiva. Durant tota la tarda entre cada prova esportiva s'incloïa una actuació cultural organitzada des del camp 3, la coral va interpretar «La Marsellesa» (que va iniciar i cloure els actes), «El Cant de la Senyera», «L'Emigrant» i «L'Empordà», així com una actuació del Ball de Bastons i de la colla castellera.

era sangrienta, pero si algún francés llegó a captarla no se dio por aludido». Joan de Milany, *Un aviador de la república*, Barcelona, Editorial Nova Terra, 1971, p. 180.

900. Juan Moreu Estrada, *Dans les camps de la Retirada (1939-1940)*..., p. 131.

901. Emili Cantal, *Diari d'Emili Cantal (1939-1940)*..., p. 64

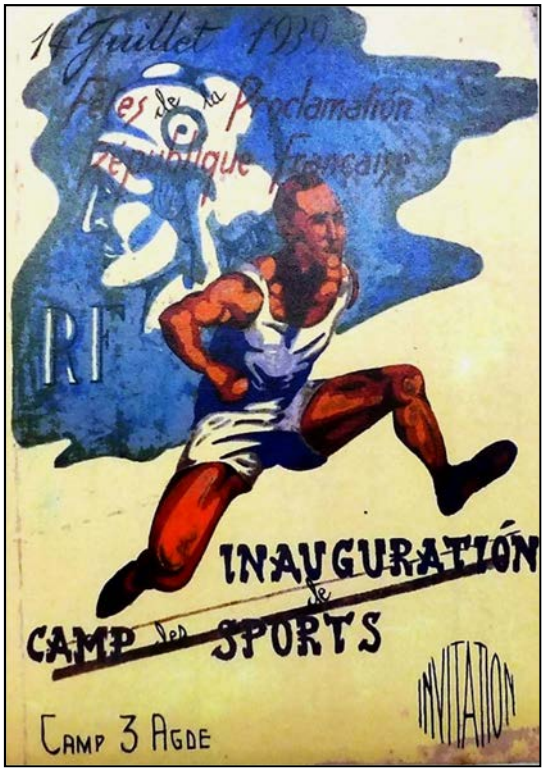

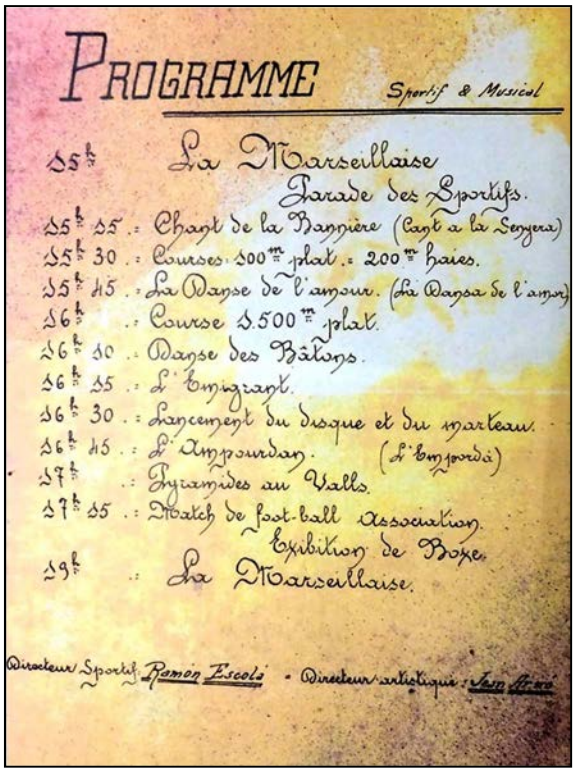

Programa d'actes del 14 de juliol de 1939 al camp d'Agde, tota la part artística i cultural de l'acte va estar organitzada per les seccions encarregades del camp dels catalans. Font: ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 353.

Roc Boronat li descriu a Carles Pi i Sunyer els fets viscuts el 14 de juliol de 1939 al «camp dels catalans»:

> Estic encara sota la impressió que em produïren les festes celebrades ahir amb motiu de la Diada Nacional francesa, en el Camp dels catalans. [...] Presenciar els actes d'ahir rescabalava de totes les misèries viscudes des de la nostra arribada a França; la catalanitat es mostrà en tota la seva força i bellesa i es sentia en l'ànima com s'esquerdava el mur que tanca el pas a les il·lusions més cobejades. Un grup de catalans, aristocràcia de la raça, cantava la Pàtria; el so de les seves veus sortia plàcidament fins més enllà dels filferros punxeguts i dels travessers que tanquen La seva estada. No hi ha gàbia per les nostres cançons! Dansaires i bastoners [...]; en la subtilesa del gest i la dignitat del moviment s'evadia fins la idea de l'internament; els atletes, en les seves competicions, nobles i ardits, eren bocins de la llibertat en acció, el «Xiquets de Valls» cada vegada pujaven més enlaire i l'anxaneta, d'alt de tot, alçava encara el braç en l'intent d'abastar l'estel que posa llum en els nostres esguards. [...] El «Cant de la Senyera»[902] tingué els mateixos honors que «La Marsellesa»[903] foren escoltades dempeus i en un recolliment fervorós.
>
> Les autoritats franceses correctíssimes. [...] Ara jo us faré un prec; voldria que l'atenguéssiu i que'l complimentéssiu amb rapidesa. Caldria agrair ben gentilment –vosaltres ho sabreu fer molt bé– les atencions i facilitats de les autoritats franceses vers nosaltres. [I a continuació apareix una llarga llista d'autoritats franceses de dins i fora del camp a les quals Boronat creu que se'ls ha d'agrair el tracte rebut, entre els quals destaquen l'alcalde d'Agde Jean Fèlix i el tinent coronel Lamotte, comandant del camp, així com els delegats catalans al

902. En majúscula a l'original.
903. En majúscula a l'original.

capdavant de les seccions d'esports i de cultura]. [904]

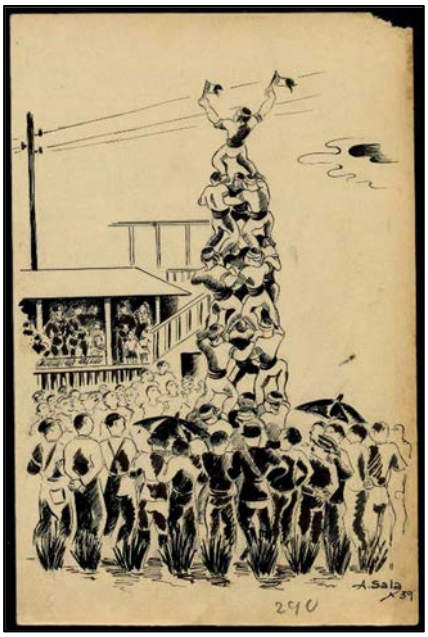

A l'esquerra la imatge utilitzada per a les celebracions del 14 de juliol de 1939 i a la dreta, dibuix de l'intern A. Sala de l'actuació castellera per la diada del 14 de juliol de 1939 al «camp dels catalans» d'Agde.
Fons Generalitat de Catalunya (Exili), T-239.

Les autoritats franceses responsables van facilitar la realització de la majoria d'actes culturals i esportius que es volien dur a terme dins el camp. El 9 d'agost de 1939 es van celebrar els actes de comiat del capità tinent Picot, que des del 6 de juny havia estat el cap del comandament francès al camp dels catalans. En les cartes de Roc Boronat i Pere Puig es deixa constància que havia facilitat molt l'organització i la realització d'activitats esportives, artístiques i culturals al camp 3 i: «havia mostrat un gran respecte a les demostracions de catalanitat».[905]

A continuació s'inclou una taula amb els diferents responsables de les seccions artístiques i esportives del «camp dels catalans» des de la seva posada en marxa a finals del mes de maig i fins el setembre de 1939.

904. Carta de Roc Boronat a Carles Martí i Feced (Agde, 15 de juliol de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 327).

905. Carta de Carles Martí i Feced a Roc Boronat (París, 10 d'agost de 1939. ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 353).

Taula número 23: Responsables de les diferents seccions culturals i esportives del «camp dels catalans», juliol de 1939	
Secció o subsecció	**Nom del responsable**
Director Artístic	Joan Arnó Castanyer[906]
Secretari de la Direcció Artística	Miquel Nogués Freixenet
Responsable de Propaganda Artística	Josep Sapés Esmendia
Responsable de la *Massa Choral Catalunya*	Faust Pintó Vilalta
Responsable Musical	Josep Calull Miró
Responsable de Folklore	Antoni Janer Janer
Responsable del Quadre Escènic	Joan Claramunt Quer
Responsable de Dibuix	Joan Castells Martí
Personal Auxiliar	Àngel Rossell Fàbrega Baltasar Marín Saz Armand Casanoves Menassanc Pere Farrés Bela Miquel Carulla Albareda Antoni Bacardí Redon
Responsable del Ball de Bastons	Josep Amigó Martí
Responsable de l'Esbart Dansaire	Ramon Castellví Sunyer
Responsable dels «Xiquets de Valls»	Felip Mestres Oller
Delegat General d'Esports	Ramon Escolà Cirera
Secretari General d'Esports	Miquel Camarassa
Secretari de la Direcció Esportiva	Jaume Chillida
Delegat d'Atletisme	Felip Tugues
Delegat de Cultura Física	Josep Tugues
Entrenador de Boxa	Enric Aliaga
Entrenador de Bàsquet	Josep Pons
Dibuixant Esportiu	Francesc Valero

Categories i subcategories en els àmbits artístics i esportius organitzats pels mateixos interns del «camp dels catalans» d'Agde. Font: Carta de Roc Boronat a Carles Martí i Feced (Agde, 15 de juliol de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 327.) i Carta de Carles Martí i Feced a Roc Boronat (París, 10 d'agost de 1939. ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 353). Elaboració pròpia.

906. Va estar al capdavant de la direcció artística del camp dels catalans fins el 29 de juliol de 1939: «El sentiment que ens causà la seva partença fou ben palès amb motiu de la festeta de comiat que li organitzàrem com a prova de reconeixement que hi havia dins nostre. [...] Un dels moments més emotius d'aquesta vetllada fou aquell en el qual els que estem ací li férem entrega d'una recordança, signada per tots, que ell agraí emocionat, i aquell en el qual el Tinent Picot, en representació del Comandament Francès, l'abraçà efusivament». *Informe de la Direcció Artística del Camp dels Catalans durant el temps que va del 5 de maig d'aquest any fins el dia de la data* [3 d'agost de 1939] realitzat per Miquel Nogués i Josep Sapés. Francesc Vilanova i Vila-Abadal (ed.), *Des dels camps. Cartes de refugiats i internats al Migdia francès l'any 1939*, Barcelona, Fundació Pi i Sunyer, Quaderns de l'Arxiu Pi i Sunyer, número 3, 1998, p. 116-119.

A banda de les activitats artístiques i esportives, des de la Comissió de Cultura del camp, es van organitzar cursos d'alfabetització i aprofundiment en la llengua catalana impartits pels mateixos interns,[907] a càrrec principalment, d'estudiants de la FUE (Federación Universitaria Escolar) i de la FNEC (Federació Nacional d'Estudiants de Catalunya), mestres de la FETE (Federación de Trabajadores de la Enseñanza) i treballadors de l'Ensenyament en general.[908] Segons el comandant Benoit-Guyod es va promoure l'aprenentatge de la llengua francesa: «sous la direction bénévole de membres de l'enseignement, qui viennent au camp former des moniteurs et ont obtenu, jusqu'à présent, des résultats intéressants».[909]

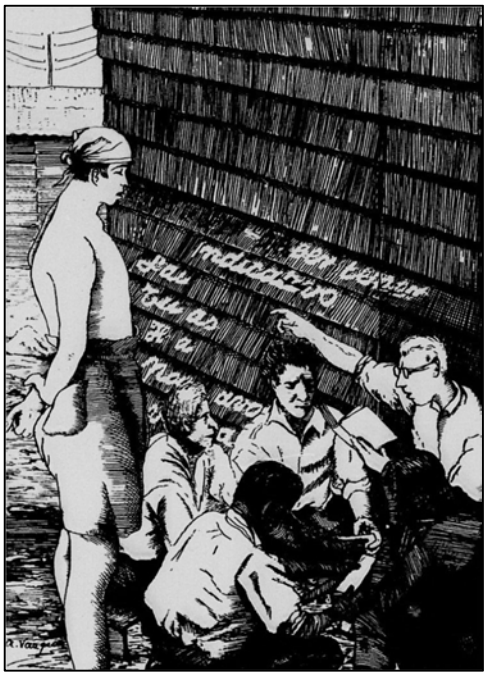

«A la meva barraca fa dies es va inaugurar un curset de francès i dilluns vinent se'n començarà un altre d'anglès, gràcies a una gramàtica que ens ha regalat el Comitè Nacional Catòlic. Les altres barraques fan com la nostra».[910] Dibuix de l'intern A. Vázquez aparegut a l'article del comandant Benoit-Guyod a *Le Monde Illustré*.[911]

907. Cursos d'alfabetització pels interns promoguts per ells mateixos, de ciències... es van donar també en d'altres camps dels sistema concentracionari francès: Saint-Cyprien, Gurs, Bram, al Barcarès, entre d'altres. Juan Sánchez des del Barcarès apunta com: «entre los refugiados organizaron grupos de deportes, teatro, música, canto y una escuela cultural. Yo me incorporé a la escuela como alumno porque era gratuita. El profesor de Gramática era don Jesús Arango, licenciado en Filosofía y Letras que había sido comisario general del quinto cuerpo del ejército republicano. Tenía una facilidad para explicar las lecciones que lo comprendías en seguida. Asistí a los cursos de Geometría, Geografía, Historia y Matemáticas. En este último aprendí Algebra. En los otros temas aprendí bastante. No teníamos libros, escribíamos en papel de estraza, con lápices. No teníamos dinero para comprar nada». Juan Sánchez Sánchez, «Un relato de la guerra civil española y del éxodo a Francia», *Migraciones i exilios*, número 6, 2005, p. 129-146.

908. Jean-Claude Villegas (coord.), *Plages d'exil. Les camps de refugies espagnols en France. 1939...*, p. 120.

909. Paul George Benoit-Guyod, «Au Camp d'Agde avec les Espagnols», *Le Monde Illustré. Mirror du monde*, 26 d'agost de 1939.

910. Informe enviat a Josep Maria Trias Peitx (París, 3 de juny de 1939; CEHI FP (Trias)3(1)C (26)). Hi ha poques referències a l'estudi de la llengua anglesa al camp d'Agde, principalment els interns aprenien i aprofundien el català i el francès.

911. Paul George Benoit-Guyod, «Au Camp d'Agde avec les Espagnols», *Le Monde Illustré. Mirror du monde*, 26 d'agost de 1939.

Poques setmanes més tard d'iniciar-se els cursos de llengua, van sorgir altres iniciatives entre els interns com els cursos d'història i geografia de Catalunya, de França i d'història europea, i també algun de cultura general i de ciència[912] un cop els mateixos interns es van poder organitzar per a poder-los impartir.

A mitjan de maig de 1939, el diari *Reconquesta* se'n feia ressò dels cursos d'alfabetització i de cultura general que ja comptaven amb uns 800 participants: «La comissió de cultura encarregada d'elaborar un pla de treball ampli, que abarqués des de aquells que estan a les beceroles, fins aquells, altres, que tenint coneixements generals volen engrandir llur bagatge cultural, s'ha vist recolzada amb entusiasme pels Professionals de la Ensenyança i els refugiats, animats tots ells d'un mateix afany: capacitar-se. Així, doncs, sorgiren les classes d'analfabets i han estat ells mateixos que han sol·licitat la creació d'altres classes de cultura general elemental, emportats pel desig d'instruir-se. Hom dóna, doncs, ensenyança a 50 analfabets integrals. Per tot hi ha una organització pedagògica, que no és resultat d'un seguit d'esforços aïllats, sinó d'una tasca orientada perfectament per tal d'assolir el màxim de resultats. D'aquí sorgí la necessitat d'ampliar el primitiu pla d'activitat cultural i s'han organitzat classes de francès de 40 alumnes, i un mestre per cada barraca».[913]

A cadascun dels tres camps s'emetia pels *haut-parleur* la locució d'un «diari d'informació parlat» anomenat *Campamento*.[914] Els interns encarregats d'aquesta tasca eren els qui radiaven les notícies, cada vint minuts, més destacades d'Espanya, França i Europa i els «esdeveniments culturals» més importants organitzats dins del camp, que en alguna ocasió requeria la col·laboració dels refugiats.[915] A través de la premsa autoritzada pel comandament, els interns es preparaven les notícies i abans de retransmetre-les havien de passar la censura del cap de camp francès, que actuava de censor i podia prohibir qualsevol notícia que no li semblés pertinent.

912. Carles Pi i Sunyer, *1939. Memòries del primer exili*..., p. 69.
913. «Camp d'Agde. Activitats culturals a Agde», *Reconquesta*, 16 de maig de 1939.
914. Juan Moreu Estrada, *Dans les camps de la Retirada (1939-1940)*..., p. 124.
915. «Cultura i esports», *Reconquesta*, 22 de juny de 1939.

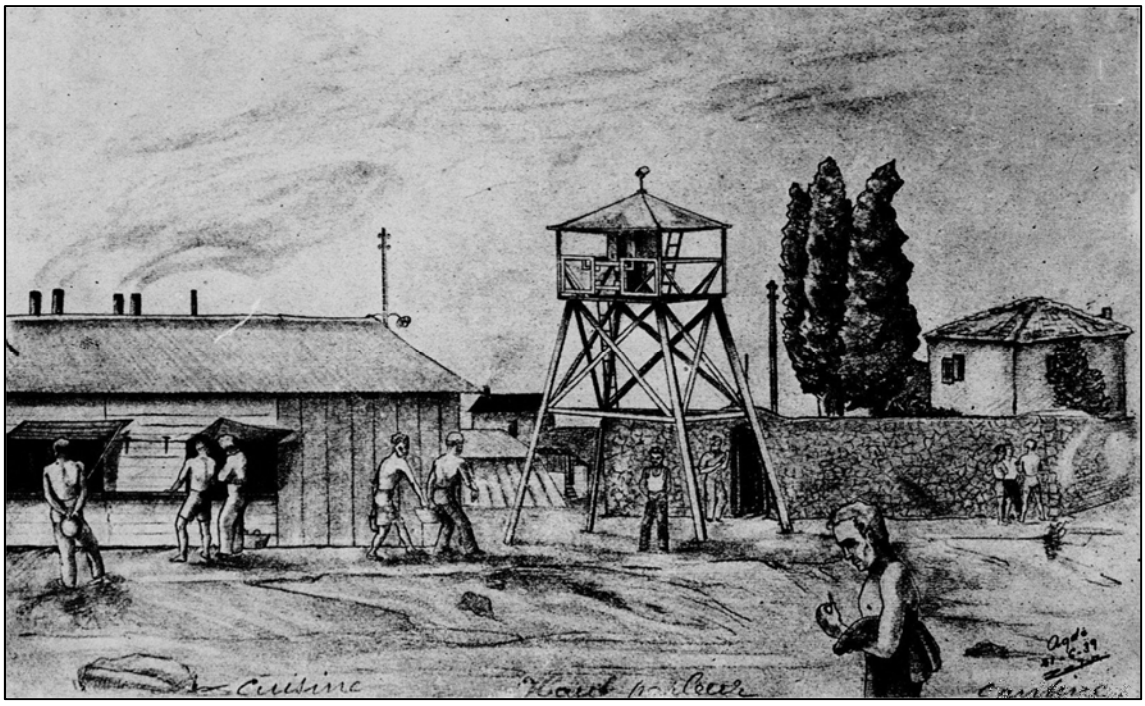

Al «camp dels catalans» el *diari parlat* s'havia catalanitzat el nom, *El Campament* i des de l'alt comandament francès s'havia autoritzat l'emissió de «L'Emigrant», «L'Empordà» i «El Cant de la Senyera». Dibuix realitzat el juny de 1939 per un intern publicat a l'article del comandant Benoit-Guyod a *Le Monde Illustré*.[916]

En relació a la circulació de la informació entre els refugiats, a banda del diari parlat, en alguna carta com la de Pere Puig de juny de 1939 des del camp, s'intueix que es va intentar organitzar la publicació d'un Butlletí d'Informació i Propaganda dins del «camp dels catalans», però cap documentació original posterior confirma que aquesta iniciativa es dugués a terme: «Recullo la vostra suggerència; m'he posat ja a organitzar un servei de propaganda del Camp, que serà l'encarregada de fornir-nos tot aquest material informatiu i anecdotari que demaneu. De mica en mica, anem superant totes les dificultats».[917]

Pere Vives, el 26 d'agost de 1939,[918] comunicava a Agustí Bartra que havia estat nomenat bibliotecari del camp 1, i havia acceptat de bon grat. A partir d'aquell moment passava a ser el màxim responsable de la petita biblioteca (d'uns dos o tres m²) instal·lada en un racó de la infermeria i comptava un centenar de libres que els refugiats tenien a la seva disposició.[919] A final d'aquell mes es van

916. Paul George Benoit-Guyod, «Au Camp d'Agde avec les Espagnols», *Le Monde Illustré. Mirror du monde*, 26 d'agost de 1939.

917. Carta de Pere Puig a Carles Pi i Sunyer (camp d'Agde, 11 de juny de 1939; AFCPS Ca16Cp534).

918. En aquell moment els catalans ja havien estat traslladats del camp 3 al camp 1.

919. Pere Vives i Clavé, *Cartes des dels camps de concentració*..., p. 21.

rebre 200 llibres més enviats pels Amics Quàquers,[920] així ho comunicava Pere Puig des del camp a Carles Pi i Sunyer, el 21 d'agost de 1939.[921] Cap a final del mes d'agost i els primer dies de setembre el mateix Pere Vives feia «lectures "serioses" de poemes amb públic al local de la biblioteca».[922]

Un projecte del qual es localitza documentació original però que no es pot saber si va acabar reeixint, és la gravació d'una filmació a l'interior del camp per iniciativa de l'intern Francesc Alemany i Torrens, de professió director de producció. L'objectiu d'aquest propòsit no quedava clar, doncs segons les fonts variava substancialment. Des del diari *La Dépêche de Toulouse* s'informava sota el titular: *Un film sur les camps de réfugiés espagnols*, que l'objectiu d'Alemany no era altre que fer: «un documentaire romancé sur la vie des réfugiés à Agde. [...] D'autre part, un album des plus belles photos du film sera remis en hommage aux autorités françaises. Nous ne pouvons qu'applaudir à cette initiative, car un tel film, réalisé en dehors de toute sujétion politiques, servira heureusement la vérité».[923]

D'altra banda, Alfons Bosch, reporter gràfic de la Direcció General de Propaganda de la Generalitat de Catalunya concentrat al «camp dels catalans», li comentava per carta el projecte a Josep Tarradellas, per trobar complicitats i suport fora de les filferrades que els poguessin ajudar a dur terme el propòsit on, per les seves paraules, semblava que la finalitat divergia a la que s'havia transmès des del diari: «Possiblement us interessarà en bé del prestigi dels homes de Catalunya de professions diverses que volen demostrar al poble francès i al món, de què són capaços els catalans malgrat estar en un camp de concentració[924]. Es tracta de la realització del següent projecte: la filmació d'una pel·lícula de caire purament comercial. La iniciativa del company Francesc Alemany i Torrens, director de producció cinematogràfica, que es troba en aquest Camp, ha estat acollida, tant pel comandament Espanyol com pel Comandament Francès, amb

920. Els quàquers van donar tota classe de material cultural i educatiu als camps de concentració: quaderns, quartilles, llapis, plomes, gomes d'esborrar, etc. però també mètodes per aprendre francès o anglès i diccionaris, a més de trametre volums de diferents temes com s'explica en la carta.

921. Carta de Pere Puig a Carles Pi i Sunyer (camp d'Agde, 21 d'agost de 1939; AFCPS Ca16Cp534).

922. Un dels autors que Vives llegia més en aquestes sessions a la biblioteca del camp, era el seu amic Agustí Bartra. Pere Vives i Clavé, *Cartes des dels camps de concentració*..., p. 21.

923. «Un film sur les camps de réfugiés espagnols», *La Dépêche de Toulouse*, 26 d'agost de 1939.

924. Camp de concentració, en majúscula a l'original.

grans elogis, estan disposats a donar-hi tota classe de facilitats i prestar-li llur col·laboració. Tots els ressorts necessaris per a portar a cap la realització d'un film d'aquesta naturalesa, completament al marge dels refugiats, estan ja en marxa, puix són diferents els treballs que ja estan realitzant artistes, pintors, dibuixants, cameràman, fotògrafs, escenògrafs, etc».[925]

Bosch en la seva lletra afegia que necessitaven poder trobar un aparell de filmació i li adjuntava les dades de quin havia de ser: «un aparell cinematogràfic de 120 i uns 4.000 metres de pel·lícula negativa panoràmica de les marques: "Celo" o "Dupont"». El film s'enregistraria en francès i en espanyol per: «destinant-se el producte del primer a afavorir les Institucions acollidores de nens orfes d'ambdós països, i el segon podria ésser projectat a l'Amèrica llatina i compensar, així, amb el seu producte, els esforços realitzats per tots nosaltres».

No disposem de la resposta de Tarradellas, però el material no degué arribar al camp, ja que el 4 d'agost de 1939, Alemany li envià una petició de material semblat, aquest cop, a Josep Maria Trias i Peitx.[926] Les gestions van tenir més èxit, no sense reserves per part de Trias Peitx que demanava a Josep Alcrudo: «confidencialment que volgués donar-me una informació sobre la seriositat de l'afer en qüestió. Intento interessar en la qüestió, personalitats d'una certa importància del món cinematogràfic i no voldria fer una planxa.»[927] I en part era comprensible aquesta prudència per part de Trias Peitx ja que en cartes posteriors, llegim les peticions que Alemany afegia a les anteriorment sol·licitades: articles com guix, pintures, robes,..., que no els eren proporcionats pel comandament francès, que els ajudés amb els entrebancs burocràtics que poguessin anar apareixent, que procedís a la divulgació en premsa de la realització del film, entre d'altres.[928]

Una setmana més tard, el 18 d'agost de 1939, Alcrudo des del camp, li contestava a Josep Maria Trias Peitx que després de petites indagacions entre els refugiats creia que el tema de la filmació: «És un "tinglado" que s'han muntat uns quants per a passar-s'ho de la millor manera possible [...] Ha aplegat una

925. Carta d'Alfons Bosch a Josep Tarradellas (camp d'Agde, 10 de juny de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 327).

926. «Demanda de material: 4.000 metros de película negativa imagen Panchromatica (Kodak) super XX o bien Agfa Panquina H o Dupont Panchromatica o Ilford Super-fas». Carta de F. Alemany a J.M. Trias Peitx: (s.ll, [4 d'agost de 1939]); FP(Trias)3(1)bI).

927. Carta de J.M. Trias Peitx a Jaume Angel (París, 11 d'agost de 1939; FP (Trias)3(1)bI).

928. Carta de Francesc Alemany a J.M. Trias Peitx; (s.ll i s.d.; FP(Trias)3(1)bI).

quantitat de gent que treballen intensament: dibuixants, pintors, fusters, ebenistes, literats, actors, etc, etc. etc. Tots enlluernats amb l'esquer d'uns guanys fantàstics, amb uns futurs sous més que respectables i amb un avantatge present positiu: haver aconseguit unes positives millores en el menjar, allotjament i tracte per haver enlluernat les autoritats franceses amb la seva aparatositat i amb el muntatge d'un cabaret on, en privat, s'hi celebren festes tipus Espanya de pandereta, amb actuació d'invertits i tot».[929]

I afegia, a la carta, que tenint en compte que Alemany havia simpatitzat amb la CNT a Barcelona, li semblava que tot es veia «molt fosc i sense ni una mica de moralitat» i que el més probable era que acabés amb un trasllat dels implicats al camp de càstig de Collioure.

Finalment el darrer document que es pot datar i que fa referència al possible film enregistrat al camp d'Agde,[930] és una lletra del comandant Benoit-Guyod del 10 d'agost de 1939 on apareixia el tema recorrent de l'adquisició de l'aparell de gravació. Des de la comandància del camp es pretenia llogar-la a Monsieur Debrie però els costos eren massa elevats, tot el que es necessitava ascendia a uns 8.400 francs (lloguer, assegurança, 1.000 metres de pel·lícula,...). I el mateix comandant acabava afegint que: «Il ne serait pas possible de réaliser cette opération. Je le souhaite de grand cœur, car les efforts accomplis par ces réfugies méritent d'être récompensés».[931]

Però tot i la notable organització, el gran interès i la destacadíssima participació dels interns en aquestes activitats, cal destacar que es va poder dur a la pràctica amb grans mancances i amb uns mitjans materials molt escassos. Pere Puig en una carta l'11 de juny de 1939 a Carles Pi i Sunyer li comentava: «Coses per demanar al Comitè Britànic? N'hi ha moltes [...] Quartel·les [quartilles], quaderns, plomes, tinta, llapissos. Llibres de text: gramàtiques i diccionaris catalans, anglesos, francesos. Històrics i geogràfics; química i física. Aritmètiques, matemàtiques, etc».[932] En la mateixa línia, afegia unes ratlles més

929. Carta de Josep Alcrudo a J.M. Trias Peitx (camp d'Agde, 18 d'agost de 1939; FP (Trias)3(1)bI).

930. No he pogut localitzar el film, en el cas de què al final s'arribés a concloure el projecte, ni a la Filmoteca de Catalunya, ni a cap arxiu departamental, ni a l'Arxiu Municipal d'Agde, ni ningú del poble amb coneixements del camp n'ha sentir a parlar mai. Per tant, m'inclino a pensar que després de tants moviments i gestions per tal de dur-lo a terme no es va poder realitzar mai.

931. Carta de Benoit-Guyod, cap d'esquadró al sotsprefecte (Asnières, 10 d'agost de 1939; ADH 2 W 620).

932. Carta de Pere Puig a Carles Pi i Sunyer (camp d'Agde, 11 de juny de 1939; AFCPS Ca16Cp534).

avall en relació a la possibilitat, si s'aconseguís el material sol·licitat, d'organitzar una Comissió d'Embelliment del camp i un Servei de Franqueig pels interns catalans: «tenim diversos projectes de construcció d'avingudes i d'aplanament de terrenys i de petits jardins, etc. També esperem instruccions de París (que no arriben mai) per organitzar el servei de franqueig de correspondència, de lliurement de paper i segells...». Però com apuntava Puig, els suports des de l'exterior no van arribar mai i aquestes dues iniciatives no es van poder materialitzar per manca de recursos.

Miquel Nogués i Josep Sapés, a l'Informe de la Comissió Artística del «camp dels catalans» emès el 3 d'agost de 1939, també feien referència a les dificultats materials amb què s'estaven trobant a l'hora de tirar endavant les iniciatives que s'havien proposat i plantejaven dos exemples dels darrers projectes que no sabien si es podrien arribar a executar: la construcció d'un escenari desmuntable per representar teatre en català a l'interior del camp i alhora, dotar a la cobla d'instruments necessaris per a la interpretació del repertori que tenien plantejat, ja que fins aquell moment només disposaven d'una tenora a la formació. «Quantes coses no faríem si tinguéssim més possibilitats. Amb ganes de treballar i de reeixir. Però sols no podem fer més. Tot el que ens ha de facilitar i esperonar en el nostre treball ha de venir de l'exterior. Tant de les autoritats franceses com d'aquells amics que poden i deuen fer-ho, esperem trobar la comprensió necessària per a demostrar fora del camp, quina ha estat la nostra feina».[933] Nogués i Sapés acabaven la redacció de l'Informe amb aquestes paraules: «Som catalans. Tota la nostra tasca ha estat enfocada a demostrar-ho. Amb el nostre esforç personal, sense ajuda exterior de ningú, hem fet tot el que hem deixat exposat, i no cal dir que estem disposats a fer molt més. [...] No volem passar per superhomes ni volem fer mèrits interessats, però sí que, almenys, l'ésser creditors de certa distinció entre els que hem volgut i hem aconseguit deixar en un bon lloc el nostre prestigi artístic i els que s'han deixat emportar per la seva flaquesa d'esperit, abatuts i lassos, sense un gest que demostri la vitalitat exigible a tots aquells que procedim d'una terra tan noble com la que ens ha donat

933. *Informe de la Direcció Artística del Camp dels Catalans durant el temps que va del 5 de maig d'aquest any fins el dia de la data* [3 d'agost de 1939] realitzat per Miquel Nogués i Josep Sapés. Francesc Vilanova i Vila-Abadal (ed.), *Des dels camps. Cartes de refugiats i internats al Migdia francès l'any 1939*..., p. 116-119.

vida, la qual tenim l'esperança de retrobar quan hagin deixat de bufar els mals vents que ens allunyen».

A banda d'aquest tipus de peticions, l'interès, les energies i el recursos destinats a aquest camp per part del govern català a l'exili, van deixar desemparats econòmicament els refugiats catalans concentrats en d'altres. Els recursos eren limitats i com José Polo manifestava des del camp d'Argelès, «desde que se marcharon los Catalanes a Agde, de nuestro partido [ERC] por este Campo no ha venido nadie y es por lo que los pocos Catalanes que estamos aquí con nuestras mujeres no tenemos contacto con nadie»;[934] Polo es lamentava que haguessis quedat al marge dels ajuts i les gestions de partits i organitzacions espanyols d'ajuda als refugiats, però, a la vegada, tampoc havien pogut formar part dels plans d'acció que havien donat com a resultat el «camp dels catalans» d'Agde.[935]

Un darrer element a destacar per la tensió que va generar entre els interns, es va iniciar a mitjan de juliol de 1939, quan les activitats culturals i esportives organitzades al camp 3 ja portaven més de dos mesos en funcionament, com a conseqüència dels privilegis que des de l'alt comandament s'havia atorgar als integrants de la coral o dels equips esportius. Francesc Tosquellas a les seves memòries apunta que tots els catalans «sense excepció, havíem col·laborat tant en la creació dels grups artístics i esportius, com en la construcció del terreny d'esports. Però no tothom té dots per fer teatre, per cantar o per jugar a futbol. Així, els qui no hi havíem posat més que el nostre esforç físic, se'ns deixava al marge d'aquella élite[936] que es va crear i que a més, es beneficiava de certs privilegis».[937] Entre els quals destacava: rebre menjar suplementari, l'allotjament en barraques reservades pels integrants d'aquestes formacions i el que més indignació va generar entre la resta de companys: l'exempció en l'allistament a la Companyies de Treballadors Estrangers.[938] Totes aquestes mesures van motivar el malestar i les discrepàncies entre els refugiats catalans del camp 3, entre els que gaudien de privilegis i els que, com Tosquellas, veien injustes i humiliants les

934. Carta de José Polo a Carles Pi i Sunyer (camp d'Agde, 7 de juny de 1939; AFCPS Ca16Cp526).

935. Francesc Vilanova, *Exiliats, proscrits, deportats*..., p. 59-60.

936. En cursiva a l'original.

937. Francesc Tosquellas i Albert, *1939-1948: entre filferrades. Memòries de l'exili*..., p. 39.

938. Carta de Joan Balletbó a Jaume Aiguadé (camp d'Agde, 8 de juliol de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 381).

diferències, arribant a titllar els privilegiats de «col·laboracionistes dels seus carcellers».[939]

La tensió entre els interns va anar en augment fins al punt que un grup dels «no privilegiats» va iniciar una vaga de fam.[940] D'altra banda, des de la comandància del camp en un intent per pressionar als vaguistes a abandonar la seva acció, es va decretar que «els privilegiats» rebrien doble ració de ranxo, cosa que encara va encendre més els ànims i la protesta, doncs feia unes setmanes que a tots els interns del camps se'ls racionalitzava molt la quantitat d'aliment que es repartia als àpats. La vaga va durar tres dies i «només va servir per augmentar els càstigs més severs, i sobretot per renyir entre nosaltres i dividir-nos del tot. [...] Una hostil fredor envoltava tothom.»[941]

4.2. Peticions d'ajut, subsidis i autoritzacions permanents per sortir del camp

El dos homes clau amb què comptaven els refugiats catalans dins del camp d'Agde van ser: Roc Boronat[942] i Pere Puig. Boronat era el delegat al camp del govern català a l'exili i tenia el permís de les autoritats franceses per entrar i sortir diàriament. Puig, en canvi, era un intern del camp, que per la seva trajectòria política anterior a la Retirada s'havia guanyat la confiança de personatges com ara: Carles Martí Feced, Josep Tarradellas, Carles Pi i Sunyer, entre d'altres.

Roc Boronat amb l'arribada dels primers interns al «camp dels catalans», havia estat traslladat amb la seva família, el 26 de maig de 1939, des de la capital francesa a la Residència d'Intel·lectuals catalans de Montpellier, situada a la "Villa St.Roch", número 26 de l'Ancien Chemin de Castelnau d'aquesta ciutat,[943]

939. Francesc Tosquellas i Albert, *1939-1948: entre filferrades. Memòries de l'exili*..., p. 40.

940. No he localitzat referències sobre aquesta vaga a la premsa de l'època, només algun dels interns com Tosquellas en parla, per això, la impossibilitat de situar-la en els dies concrets del mes de juliol de 1939. Es deuria dur a terme, entre el 8 i el 13 d'aquest mes, abans de la celebració de la diada nacional francesa al camp.

941. Francesc Tosquellas i Albert, *1939-1948: entre filferrades. Memòries de l'exili*..., p. 40.

942. Roc Boronat i Font, nascut a Barcelona el 6 de desembre de 1897 i mort a Mèxic DF el 28 d'octubre de 1965. Escriptor i polític català, el 1931 va participar com a membre d'Estat Català en la formació d'Esquerra Republicana de Catalunya, formació de la qual en fou el representant com a regidor a l'Ajuntament de Barcelona on ocupà el lloc de comissari de Beneficència Municipal. Al juny de 1934 va fundà l'Associació de Cecs de Catalunya, el mateix any que va ser empresonat pels Fets d'Octubre. En acabà la Guerra Civil es va exiliar, primer a Montpellier, després a Agde i poc després a Casablanca des d'on sortiria al 1942 cap a Mèxic.

943. On el 31 de maig de 1939 s'havien comptabilitzat 181 catalans (99 homes i 82 dones, la majoria majors de 21 anys). Dossier: *Intellectuels Catalans à Montpellier* (Montpellier, 1939-1941; ADH 84 W 12).

per estar d'aquesta manera allotjat en una localitat propera al camp i establir les relacions necessàries amb l'alt comandament i organitzar el camp des del primer moment. A mitjan de juny de 1939 els Boronat van ser traslladats a una petita residència a la vila d'Agde on es va instal·lar la Delegació Catalana del govern a l'exili, situada a la rue de Mont de Saint Loup, número 20.

La Delegació Catalana a Agde depenia des de l'1 de juny de 1939 del Bureau d'Information de la Generalitat catalana ubicat a París, amb Carles Martí Feced al capdavant. Les tasques principals d'aquesta Delegació, com apuntava el mateix Boronat, se centraven principalment en: acompanyar els familiars que arribaven a la vila d'Agde per visitar un intern que havien localitzat al camp. Se'ls buscava allotjament en pensions properes que havien de pagar-se ells mateixos, i si es tractava d'una dona amb criatures que es presentava a la Delegació per tal de tenir notícies del seu marit tancat al camp, però no disposava de recursos econòmics, se l'ajudava a gestionar l'entrada en algun refugi. També vetllaven per poder concedir les «peticions» que els refugiats els feien (principalment li encarregaven la compra de medicaments comuns, roba d'hivern, paper i segells, tabac,...) ja que era ell qui s'hi traslladava diàriament i tenia l'autorització de l'alt comandament per entregar als interns els paquets amb les petites compres des de l'exterior.[944]

El sou de Roc Boronat era de 1.000 francs mensuals que li era transferit des de la seu del govern català a París, no sense generar alguna queixa per la falta de puntualitat en els pagaments: «El dia 11 de juny vaig rebre 1.000 francs pels meus honoraris de maig, el 16 del mateix mes, 2.000 francs per la instal·lació de la Delegació a Agde, [...] I el 10 de juliol, 2.000 francs corresponents a la consignació del mes de juliol per la Delegació. És ben clar que no he cobrat els meus honoraris de juny».[945] En moltes ocasions, quan la partida econòmica per a cobrir les despeses de la Delegació no li era transmesa o s'endarreria, era el mateix Boronat qui avançava els pocs francs de què disposava[946] per a la manutenció de tota la família, fet que comportava que la situació fos tant crítica

944. Carta de Roc Boronat a Carles Martí i Feced (Agde, 21 de juliol de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 327). La seva dona, Teresa Trinxant, i el fill (un nen afillat a qui li donaren els seus cognoms: Josep Boronat Trinxat) l'acompanyaven al camp d'Agde per a portar tots els encàrrecs que li havien fet els refugiats catalans.

945. Carta de Roc Boronat a Carles Martí i Feced (Agde, 18 de juliol de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 327).

946. En algun moment puntual, li havien deixat francs: «Envieu-me francs, no tinc ni un cèntim a casa; sortosament Mr. Calmette m'ha deixat 250 francs que, cal que els hi torni el més aviat possible» Carta de Roc Boronat a Carles Martí i Feced (Agde, 2 d'agost de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 327).

en algun moment, que les cartes sol·licitant l'ajut econòmic eren realment desesperades. Un exemple, la carta del 6 d'agost de 1939 on sol·licitava: «Envieu-me diners; no tinc altres ingressos ni cap mena de reserves al Camp, malgrat totes les restriccions que jo m'imposo, ocasiona una sèrie de despeses que no hi ha manera humana d'evitar-les, coses diverses, petites, però moltes; no us demano que augmenteu la consignació, però la que tinc acordada envieu-me-la per avançat i puntualment».[947]

No he pogut localitzar més informació de la Delegació Catalana a Agde, Roc Boronat passava la major part de la jornada a l'interior del camp dels catalans, encarregant-se de l'organització interna i gestionant el material que els arribava amb comptagotes, en constant relació amb l'alt comandament, amb el cap de camp, i amb les autoritats del govern català a l'exili amb qui va generar una nombrosa correspondència a través de la qual ens ha permès reconstruir part de la vida a l'interior del «camp dels catalans» a través de la ploma d'un dels seus personatges principals.

Pel que fa a Pere Puig,[948] destaca el que els seus contemporanis van escriure d'ell, de la seva vida i de la seva trajectòria militant i política a Catalunya i els primers mesos de l'exili a França. Carles Pi i Sunyer a les seves memòries de l'exili en féu una descripció detallada des del moment que va conèixer Puig, com a regidor d'Unió de Rabassaires, a l'Ajuntament de Barcelona quan Pi i Sunyer n'era l'alcalde:

> Una història, la seva, entreteixida amb tantes proves d'un heroisme callat, gairebé tímid, inspirades en un fervor patriòtic tan sincer.
>
> Fill de gent del camp, de petits propietaris de la banda del Montseny, es trobava com sorprès i admirat d'haver d'actuar activament en una tasca tan viva i complexa com la de l'organització municipal. Alt, prim, amb un somriure ingenu al rostre, em semblà de primera impressió d'un natural intel·ligent, però massa jove i poc experimentat per a la tasca que hauria de complir. Poc després, les incidències i combinacions polítiques feren que hagués d'encarregar-se de la Conselleria de Proveïments, un lloc de batalla ple de trencacolls, i és just anotar l'aplicació i l'encert amb què va saber sortir-se'n de la difícil comesa. Quan vingué la guerra, el seu càrrec li hauria permès quedar-se a l'ajuntament; en lloc d'emparar-se en aquesta causa justificada, demanà que l'enviessin al front com a soldat. Enrolat a la columna Macià-Companys, estigué sempre al front, i fou el comissari polític dels partits republicans catalans que assolí, ascendint fins a coronel, la més alta graduació. La seva activitat, rectitud i fervor ideològic li crearen acèrrims enemics entre els elements comunistes, que en gran part dominaven

947. Carta de Roc Boronat a Carles Martí i Feced (Agde, 6 d'agost de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 327).

948. Pere Puig i Subinyà nascut el 8 d'octubre de 1914 a Sant Hipòlit de Voltregà i mort a La Paz (Bolívia) al 1999.

l'exèrcit. Sofrí calúmnies i persecucions, estigué exposat a seriosos riscs que es feren més perillosos en l'hora confusionària de la desfeta.

El 26 [de gener de 1939] va arribar a Girona, i després de banyar-se, canviar de roba i menjar a casa uns parents seus, es presentà a la Comandància Militar. Arreu regnava la confusió i el desordre; el seu oferiment de servir al lloc que li assignessin fou rebutjat per la seva situació d'acusat d'alta traïció.[949] Però li oferiren totes les facilitats que volgués per marxar a França. Sabent, però, que el govern de la Generalitat era a Agullana, vingué a parar al mas Perxés, d'on sortí per creuar la frontera amb nosaltres. Tot seguit d'ésser a França anà a parar als camps de concentració, primer al d'Argelers i després al d'Agde. Per poc que ho hagués gestionat hauria pogut evadir-se'n; però igualment que en el cas en què deixà el seu càrrec de regidor per allistar-se com a soldat, ara també, cregué que el seu deure era anar al camp de concentració, com els seus companys.[950]

Pere Puig hagués pogut gestionar la seva sortida d'Agde amb «certa facilitat», tant amb les autoritats franceses del camp que coneixien la seva tasca ingent a l'interior, com amb el govern català que en més d'una ocasió li havia fet arribar un oferiment de sortida, que ell havia refusat cada vegada. Puig des de la seva arribada al camp el 8 de maig de 1939[951] va ser una figura destacada que actuava d'enllaç entre Roc Boronat (que alguns interns el consideraven representant de l'autoritat i distant amb el «interns de base») i els refugiats catalans de dins el camp, que veien en ell un home en qui confiar i que els podia ajudar a millorar la seva situació. En aquest sentit Anna Murià en les seves notes biogràfiques sobre Agustí Bartra amb qui Pere Puig junt amb Serafí Singla van passar llargues estones, apuntava: «Pere Puig, als vint-i-cinc anys, era líder, mentor i protector, germà i pare dels catalans dels camps. Les seves cartes a [Agustí] Bartra són plenes d'observacions justes, humanes, amoroses, sobre una munió de gent. Els comprenia a tots i es preocupava per tots».[952]

En les cartes enviades des del camp, Pere Puig es mostra com un home profundament compromès amb el catalanisme i amb la causa política que, com a molts dels seus companys de barraca, l'havia portat fins aquell camp, des d'on oferia l'ajut a tots els compatriotes que ho poguessin necessitar: redactant cartes que els interns volien enviar a l'exterior, mediant per refugiats que volien canviar

949. En relació a l'acusació que pesava sobre Puig pel suposat informe confidencial que el mes de novembre de 1938 havia passat a les principals autoritats catalanes, i que havia estat traduït al castellà i profusament distribuït, segons sembla, per alguns membres de la CNT. El 12 de gener de 1939 va ser detingut pel SIM i tancat a una presó de Barcelona fins el 24 de gener de 1939 que, junt amb presos franquistes, va ser traslladats a Arenys de Munt i l'endemà a Girona, on just abans d'arribar a la ciutat els van deixar lliures al mig del camí.

950. Carles Pi i Sunyer, *1939. Memòries del primer exili*..., p. 78-81.

951. Carta de Pere Puig a Carles Pi i Sunyer (camp d'Agde, 10 de maig de 1939; AFCPS Ca16Cp534).

952. Anna Murià, *Crònica de la vida d'Agustí Bartra***,** Barcelona, Pòrtic, 1990, p. 59.

de barraca per tal d'estar amb algun familiar o conegut, ajudant en la planificació de les activitats culturals i esportives que s'organitzaven des del «camp dels catalans», mantenint una correspondència activa amb els representants del govern català a l'exili per intentar augmentar els recursos que es poguessin destinar a les activitats dins el camp, entre d'altres.

En una carta enviada a Carles Pi i Sunyer, el juny de 1939, Puig li insistia: «Em plau que tingueu tanta confiança *en Agde*.[953] Participo cada dia més del vostre entusiasme. No tinc cap ganes de sortir d'ací, per ara, encara que fos per millorar, perquè em sembla que el meu deure és romandre ací, puix hi ha moltes coses a fer».[954] I dos mesos més tard, a l'octubre de 1939, Josep Tarradellas li transmetia a Puig des de París: «M'és plaent de comunicar-vos que, en la darrera de les reunions celebrades a París pel Nostre Consell Directiu, va ésser comentada la vostra remarcable actuació prop dels companys exiliats i compartint amb ells les inclemències de la vida als camps de concentració. Les proves que heu donat de companyerisme, de desinterès i de lleialtat al Partit, motiven que es prengués l'acord unànime de palesar-vos el nostre agraïment i de fer-vos objecte de la nostra felicitació per l'encert amb què heu portat a cap una tasca sense gaire més estímul que el vostre amor a Catalunya i el vostre sentit del deure».[955]

Pocs dies després, el 21 d'agost de 1939, Pere Puig reconeixia des del camp en una lletra a Carles Pi i Sunyer que: «ara això d'ací ja rutlla i a més ha disminuït molt la gent nostra que hi havia.[956] Roc Boronat treballa molt i posa en la seva tasca una voluntat i entusiasme innegable i això em fa creure que sense la meva presència l'ambient és mantindria elevat. Per altra part tampoc vull negar que tinc ganes, moltes ganes de llibertat, però vull anar a un lloc on pugui fer quelcom de profit. A Montpellier, no».[957] Els desitjos de Pere Puig es van materialitzar a mitges, ja que des del comandament del camp se li va concedir la llibertat, ara bé, des del govern català només s'havia trobat un destí on allotjar-lo, la Residència d'Intel·lectuals a Montpellier, on es traslladà el 31 d'octubre de 1939.

953. Subratllat a l'original.

954. Carta Pere Puig a Carles Pi i Sunyer (camp d'Agde, 11 de juny de 1939; AFCPS Ca16Cp64).

955. Carta de Josep Tarradellas a Pere Puig (s.ll., 12 d'agost de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 353.)

956. Ja s'havia produït el canvi de camp, havien marxat els interns «no catalans», però encara no havien passat prou setmanes perquè haguessin arribat els catalans provinents dels altres camps.

957. Carta de Pere Puig a Carles Pi i Sunyer (camp d'Agde, 21 d'agost de 1939; AFCPS Ca16Cp534).

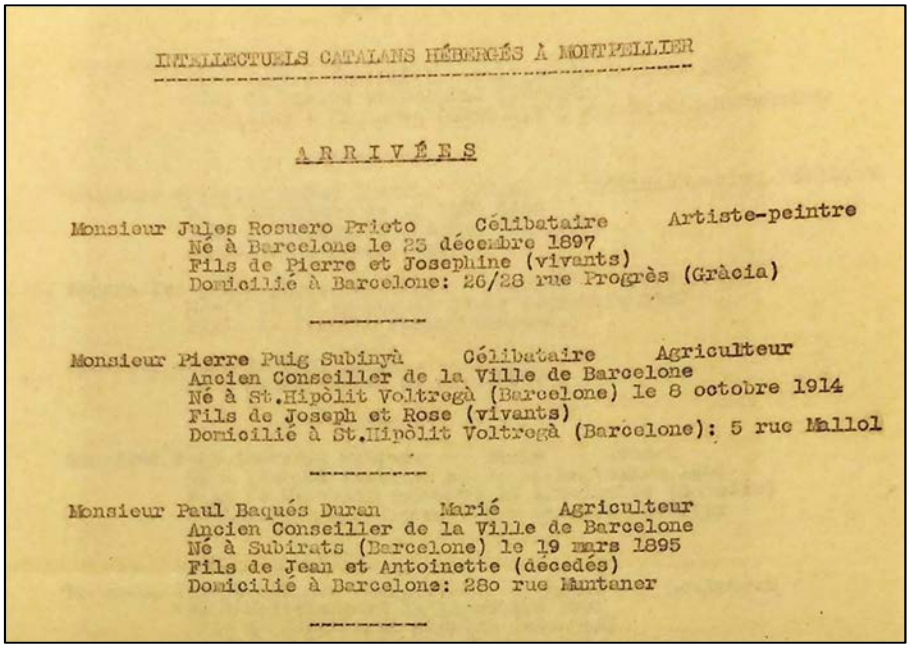

INTELLECTUELS CATALANS HÉBERGÉS À MONTPELLIER

ARRIVÉES

Monsieur Jules Rosuero Prieto Célibataire Artiste-peintre
Né à Barcelone le 23 décembre 1897
Fils de Pierre et Josephine (vivants)
Domicilié à Barcelone: 26/28 rue Progrès (Gràcia)

Monsieur Pierre Puig Subinyà Célibataire Agriculteur
Ancien Conseiller de la Ville de Barcelone
Né à St.Hipòlit Voltregà (Barcelone) le 8 octobre 1914
Fils de Joseph et Rose (vivants)
Domicilié à St.Hipòlit Voltregà (Barcelone): 5 rue Maillol

Monsieur Paul Baqués Duran Marié Agriculteur
Ancien Conseiller de la Ville de Barcelone
Né à Subirats (Barcelone) le 19 mars 1895
Fils de Jean et Antoinette (décedés)
Domicilié à Barcelone: 280 rue Muntaner

Registre d'entrada a la Residència de Montpellier el dia 31 d'octubre de 1939. La conformen 17 homes i dones en total, entre els quals destaquen: Pere Puig i Pau Baqués, ex-regidors a l'Ajuntament de Barcelona i Juli Rosuero artista i il·lustrador, tots tres interns al camp d'Agde. *Liste d'Intellectuels Catalans hébergés à Montpellier* (Montpellier, 31 d'octubre de 1939, ADH 84 W 13).

Pere Puig i Roc Boronat van ser les figures clau per a l'organització i l'ajut dels refugiats catalans interns a Agde, però des de l'exterior, cal destacar altres noms de l'exili català com per exemple, Ramon Frontera, Carles Martí Feced, Carles Pi i Sunyer, Josep Tarradellas, Jaume Aiguader, Antoni Escofet, Antoni Maria Sbert, Pau Casals, per citar-ne els principals. La correspondència generada entre els interns del camp d'Agde i aquests homes va ser nombrosa.[958] A les lletres els interns demanaven principalment que intercedissin en la seva sortida del camp i els buscaven allotjament en alguna de les residències que gestionava el govern català, els enviés algun franc per comprar productes de primera necessitat a la cantina del camp o els ajudés a localitzar algun familiar del qual només sabien que es trobava a França.

Des de Perpinyà, durant els mesos de febrer i març de 1939, Pere Bosch i Gimpera va dirigir, juntament amb Ramon Frontera[959] i Carles Martí i Feced l'Oficina de Perpinyà, uns serveis assistencials creats per la Generalitat a l'exili amb el suport econòmic dels departaments de Finances, Cultura, Governació i

958. Molta d'aquesta documentació es localitza a l'Arxiu Nacional de Catalunya, concretament en el fons: ANC1-511 Generalitat de Catalunya (Exili) a les unitats de catalogació: 353, 379, 380, 381, 382, 386 i 411.

959. A partir del mes d'abril de 1939 n'assumiria la direcció.

Assistència Social.[960] Tenien la seu al Casal català que va ser cedit provisionalment amb finalitats humanitàries sota el nom d'Œuvre d'Entraide aux Républicaine Catalans,[961] des d'aquest servei es van desenvolupar tasques diverses: el cens dels catalans a l'exili, s'organitzaren els serveis d'informació, es distribuïen bons entre els exiliats per poder menjar a determinats restaurants de la zona, es prestava assistència mèdica, s'entregava roba, petites quantitats de francs a les persones necessitades que hi acudien i des d'aquesta oficina també, es van crear i posar en funcionament les Residències per a Intel·lectuals.[962]

Des de l'Œuvre d'Entraide aux Républicaine Catalans es van rebre els lots de roba i d'aliment més quantiosos per ser lliurats entre els refugiats catalans del camp d'Agde. Els paquets s'enviaven a nom de Roc Boronat, que en rebre'ls els feia arribar a les autoritats franceses del camp 3 per revisar-ne el contingut, comptabilitzar-lo i si no hi veien inconvenient li retornaven perquè, junt amb Pere Puig, poguessin fer-ne el repartiment entre els interns. Boronat explicava en una carta a Carles Martí i Feced el 21 de juliol de 1939 que, havent rebut el paquet al camp: «He entregat 24 pots de llet al tinent Picot, Cap militar francès del camp 3 i sis equips de vestir a Mr. Logan, Sots Comissari del Camp, perquè els distribuïssin ells mateixos. La llet i els vestits restants ho repartim en Pere Puig i jo».[963]

La Delegació Catalana d'Agde i l'Oficina de Perpinyà a partir de l'1 de juny de 1939 van passar a dependre del Bureau d'Information del govern català, amb

960. El govern català havia hagut de lliurar tots els seus fons al govern de la República. En paraules de Josep Tarradellas al president de la JARE: «Como prenda de una futura ayuda, recibió el Gobierno de Cataluña del de la República, el día 2 de febrero pasado, una subvención de ciento cincuenta mil francos. Sin otra subvención, invertimos en estas atenciones la totalidad de los menguados saldos de la Generalidad en el extranjero, siempre en espera de las aportaciones prometidas y bajo la presión de necesidades angustiosas de los refugiados, abandonados en los campos por la administración española. En el mes de marzo, la Generalidad había agotado sus recursos y cerraba, con fecha 11 de dicho mes, sus cuentas». Carta de Josep Tarradellas al President de la JARE (París, 17 d'agost de 1939; AMTM C335 E01 C03). Així doncs, despossetda dels seus béns, la Generalitat de Catalunya no va tenir més remei que recórrer a fons de finançament alternatives, principalment de les institucions de l'Estat republicà a l'exili i de la caritat dels francesos. Xavier Puigarnau, «Política i línies d'acció de la Generalitat al primer exili a través de l'anàlisi de les seves finances. França, 1939-1940», *Dictatorships & Democracies. Journal of History and Culture*, número 6, 2018, p. 89-136. doi: https://doi.org/10.7238/dd.v0i6.3148

961. «Fundació Ramon Llull. L'Obra d'Assistència Catalana», *Revista de Catalunya*, abril de 1940.

962. Daniel Diaz Esculies, *Entre filferrades. Un aspecte de l'emigració republicana dels Països Catalans, 1939-1945*..., p. 146.

963. Carta de Roc Boronat a Carles Martí i Feced (Agde, 21 de juliol de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 327).

seu a París[964] i amb dos homes forts al capdavant: Carles Martí Feced com a director i Antoni Escofet que era l'encarregat de gestionar la correspondència que arribava a l'Oficina i al mateix temps establia les relacions amb els delegats dels camps.[965] Les despeses que generava la Delegació i l'Oficina, també van ser assumides directament pel Bureau i en canvi les Residències de Montpellier, Perpinyà, Toulouse i Boissy-la-Rivière eren administrades directament per la Delegació General de la Fundació Ramon Llull: «l'organisme previst per al manteniment de la cultura i de la solidaritat dels catalans agermanats per una mateixa fe en els valors permanents de la pàtria»,[966] on Antoni Maria Sbert, n'era el director, i des de la qual es lliurava també una subvenció mensual del seu pressupost d'assistència als serveis administrats pel Bureau d'Information.[967] Des de la Fundació Ramon Llull es va comptabilitzar una despesa de 31.621,55 francs de l'abril de 1939 al gener de 1940 dedicada a l'enviament de: llibres, paper, ulleres per llegir, estris i eines per escriure i per a la lectura... als refugiats catalans interns als camps de concentració francesos.[968]

Cal apuntar també l'ajut que personalitats com el músic Pau Casals van fer arribar als refugiats catalans als camps.[969] Pere Vives des del camp d'Agde, agraeix els 300 francs que li ha enviat «un dels pocs homes nostres que ens honoren i que no ha traït».[970] Pau Casals establert a l'exili de Prada de Conflent, inicià la tardor de 1939 juntament amb altres exiliats, com Pompeu Fabra o Joan

964. Al carrer de Monceau número 16 de París.

965. En conseqüència, és un dels personatges a qui se li adrecen més cartes des del camp d'Agde. *Disposicions que regulen l'actuació de les Oficines de la Rue Monceau* (París, 1 de juny de 1939; Arxiu Montserrat Tarradellas Macià-Poblet C335).

966. «Fundació Ramon Llull. L'Obra d'Assistència Catalana», *Revista de Catalunya*, abril de 1940. Sobre la creació, les funcions i les discrepàncies polítiques inicials per tirar endavant una institució com la Fundació Ramon Llull, els objectius de la qual se centraven: en el manteniment de les activitats culturals catalanes, l'assistència als refugiats (molts d'ells tancats als camps de concentració) i les relacions entre els catalans establerts a França i a la resta de destins d'arreu del món. Maria Campillo i Francesc Vilanova (eds.), *La cultura catalana en el primer exili. Cartes d'escriptors, intel·lectuals i científics,* Barcelona, Publicacions de la Fundació Carles Pi i Sunyer, 2000, p. 17-24.

967. Daniel Diaz Esculies, *Entre filferrades. Un aspecte de l'emigració republicana dels Països Catalans, 1939-1945*..., p. 154.

968. «Fundació Ramon Llull. Balanç-Inventari», *Revista de Catalunya* [Mèxic], gener-març de 1943.

969. Ja en els darrers mesos de la guerra, Casals havia fet enviaments d'aliments i material a la rereguarda republicana. «L'alcalde, senyor Hilari Salvador, ha rebut una atenta comunicació del gran artista i patriota, mestre Pau Casals, per la qual assabenta d'haver fet una tramesa a l'Ajuntament de Barcelona de 10.000 pots de llet condensada i ensucrada amb destinació als infants, vells i malalts de la ciutat de Barcelona». «L'ajut d'un gran artista i patriota català», *La Humanitat*, 7 de gener de 1939.

970. Pere Vives i Clavé, *Cartes des dels camps de concentració*..., p. 34.

Alavedra, una campanya d'ajuda directa als refugiats catalans als camps de concentració, ja que com assenyalava Ramon Frontera en una carta a Carles Pi i Sunyer: «Mestre Fabra i Pau Casals estan vertaderament consternats per creure que no es fa tot el que es podria fer. Dijous passat, juntament amb Mestre Fabra, vaig anar a visitar a Pau Casals sostenint amb ell una llarga conversa per orientar-lo amb exactitud de la situació dels camps ja que a ell és el que més el preocupa».[971] En un inici, des de l'habitació de Casals al Grand Hotel, i poc després des del seu domicili, instal·laren una oficina improvisada on centralitzaren totes les activitats d'ajuda als refugiats i des d'on van arribar a enviar milers de cartes a persones i organitzacions internacionals per demanar-los col·laboració.[972] L'allau de peticions per part dels interns catalans als camps, obligava a Casals a estar-se durant quatre o cinc hores contestant a totes les cartes i sempre que podia els enviava petits donatius econòmics. L'acció de suport als refugiats de Pau Casals va ser efectiva i diversa, tant des de l'oficina de Prades enviant ajuts de manera més individual, com col·laborant amb diverses organitzacions benèfiques, com la Spanish Refugee Aid (SRA), fundada als Estats Units per l'anarquista Nancy G. McDonald, que oferia, principalment, ajuda als refugiats espanyols exiliats al sud de França.

Des d'aquesta oficina van llogar un petit camió amb un xofer per repartir paquets amb aliments, medicaments i roba als interns als camps de concentració, els quals el mateix Casals visità en més d'una ocasió. Al 1958, en una conversa a la cadena de televisió nord-americana CBS amb el seu gran amic el violinista Isaac Stern, Pau Casals recordava els anys viscuts a Prada i l'ajut dedicat als refugiats als camps, destacant que: «Si alguna cosa bona he fet a la vida, ha estat aquesta».[973]

Els exiliats del camp d'Agde, com els interns en altres camps al sistema concentracionari francès, tenien molt clar a qui calia adreçar les seves cartes per intentar aconseguir algun tipus d'ajuda institucional des de l'exterior. Els que adreçaven les epístoles al Bureau de París eren principalment militants d'ERC

971. Carta de Ramon Frontera a Carles Pi i Sunyer (Perpinyà, 15 de juliol de 1939; AFCPS Ca9Cp288).

972. Josep Maria Figueres, «L'exili de Pau Casals. Símbol de coratge i dignitat en la lluita per la llibertat de Catalunya i la pau al món», *El Contemporani,* número 35-36, 2007, p. 33-41.

973. Citat a: Robert Baldock, *Pau Casals*, Barcelona, Editorial Empúries, 1992, p. 192.

que havien estat treballadors o funcionaris de la Generalitat de Catalunya abans de la guerra en algun dels seus departaments (governació, cultura, educació, finances... o havien estat oficials de l'exèrcit republicà durant la Guerra Civil):[974] «Coneguda és la meva llarga actuació dins el Partit, del qual, com sabeu en sóc dels fundadors»;[975] «He tingut càrrecs que poden equiparar-se en certa manera als de més responsabilitat dintre de la vida pública»,[976] per posar alguns exemples.

La diversitat d'epístoles i pluralitat de funcions que d'elles se n'espera, mostra també les múltiples motivacions que han generat en l'emissor a l'hora d'escriure-les. Com apunta Antonio Castillo Gómez, des del moment de la seva escriptura «el hilo de la unión epistolar constituye, un "espacio social", es decir, un punto de encuentro entre quien escribe y la persona destinataria de la misiva. [...] Cada carta representa una determinada experiencia escrita que podemos desmenuzar en sus componentes estrictamente gráficos, en el nivel de conocimiento y uso de la lengua, en la capacidad para producir un texto, o en el contenido de éste, en el "cuerpo epistolar"».[977]

El ventall d'estratègies discursives de les cartes de súplica, amb l'escriptura com a salvació des del punt de vista emocional i material és molt diversa. Les cartes presenten en la majoria de casos una escriptura amb trets d'epístola personal (per la coneixença amb el receptor) i de sol·licitud institucional per a «despertar» l'interès en ell.[978] Carles Pi i Sunyer fou una de les persones a qui més cartes se li enviaven en aquest sentit, havia estat alcalde de Barcelona, home fort dins d'Esquerra Republicana i conseller de Cultura en el darrer govern de la Generalitat.

Un exemple, és la carta que li van enviar S. Domingo, Tomàs Domingo,

974. En aquest sentit es va generar molta confusió i mals entesos entre els interns, amb el rumor que corria pel camp sobre el suposat cobrament d'un subsidi per a qualsevol home que hagués lluitat al bàndol republicà, des dels soldats rasos fins als capitans. Jaume Aiguader va haver de desmentir-ho, perquè només el rebrien els de rang d'oficial en amunt.

975. Carta de Celestí Pinyol a Josep Tarradellas (camp d'Agde, 14 de juny de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 353).

976. Carta de Jordi Arquer a Josep Tarradellas (camp d'Agde, 25 d'abril de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 411).

977. Antonio Castillo Gómez, «Presentación: ¡Gran invención, precioso hallazgo!», *La correspondencia en la Historia. Modelos y prácticas de escritura epistolar*, Actas del VI Congreso Internacional de Historia de la Cultura Escrita, Madrid, Calambur, 2003, p. 15.

978. Guadalupe Adámez Castro, *Gritos de Papel. Las cartas de súplica del exilio español (1936-1945)*, Granada, Comares, 2017, p. 171-179. I de la mateixa autora: «Las cartas al poder. Definición y evolución de una práctica epistolar (siglos XVI al XX)», *Historia y Sociedad*, número 38, 2020, p. 46-70. doi: http://dx.doi.org/10.15446/hys.n38.82099

Rafael Marí i Josep Sastre des del camp d'Agde el 12 de maig de 1939:

> Nosaltres per desgràcia ens portaren de seguida al camp d'Argelès ahont hem estat tres mesos, fins el nostre trasllat aquet camp, conegut pel camp dels catalans d'Agde, no havent obtingut ni sol·licitat fins a la data cap socors, ni del partit ni dels organismes que ens dirigien a Catalunya.
>
> Avui però, mancats de petites coses com són paper, envelops, espardenyes, fil, agulles, llapis, tinta, pinta per els cabells i demés petites foteses, puig el que ha tingut quelcom per vendre, ja s'ha després d'ell, per cobrir les necessitats perentòries. Trobant-nos com vos dic actualment necessitat, és per el [que] us dirigim aquestes lletres, esperant que serem atesos, puig no em molestat a ningú mentres hem pogut passar i esperant el vostre socors per poguer adquirir totes aquestes coses.
>
> Esperant les vostres agradables notícies es despedeixen els vostres amics i consocis.[979]

Al mateix Pi i Sunyer també se li enviaven epístoles on s'intuïa una complicitat entre l'emissor i el receptor, apel·lant-se al record compartit, a la fidelitat tinguda cap al país, cap a la conselleria o al conseller. Com la que li envià Coloma Feliubadaló,[980] des de l'Hospital de Sète, el 6 de maig de 1939 informant-lo que:

> La trista situació en què em trobo m'obliga a dirigir-vos amic Pi i Sunyer la present. [...] Des de l'entrada a França –ja no en parlo de la sortida, vui oblidar-la, ¡dies negres!... la vida ha sigut per a mi un rosari de dolor.
>
> Fa cinc setmanes que he rebut noves del meu marit. Creia que s'havia mort a Figueres. Em digué que vos trobà i que li diguéreu que per ésser marit meu no l'abandonaríeu, però l'atzar vos separà, i avui és [a] Agde-Camp de Concentració.
>
> Jo estic en un refugi, on m'hi moro de mica en mica; si no en puc sortir aviat, quan ho faci serà amb vestit de fusta. Demà surto de l'hospital per retornar-hi.
>
> Quan encara no estava a n'el refugi que tenia llibertat d'anar per on volia, vaig anar a Perpignan a parlar amb el Sr. Frontera, ja que sabia que molts companys havien sigut ajudats. Aquest senyor em digué que res podia pel moment, que esperés, que li escrigués; eren tan tristos els moments aquells, era tan difícil la meva situació que només l'ajuda de cent francs que li vaig demanar i que em foren denegats m'haurien salvat de veure'm on em trobo.[981]
>
> Sr. Pi i Sunyer, no sé si puc dir-vos amic, n'hi han tants pocs que sempre que truco a una porta, resta tancada. Tinc una por del que em contesteu! M'ajudareu? Podeu ajudar-me? Complireu el que diguéreu a n'el meu marit? Feu-ho si podeu. Per la meva salut no em veig amb força de resistir-ho.
>
> Vos saluda amb una forta estreta de mà, la vostra amiga i subordinada.[982]

979. Carta de S. Domingo, Tomàs Domingo, Rafael Marí i Josep Sastre a Carles Pi i Sunyer (camp d'Agde, 12 de maig de 1939; AFCPS Ca7Cp236).

980. Coloma Feliubadaló Pujol, mestra, escriptora, delegada de Primer Ensenyament de Barcelona, membre del Consell de la Infància evacuada el maig de 1938.

981. El 20 de maig de 1939 Coloma Feliubadaló escriu una altra lletra al conseller Pi i Sunyer per agrair-li l'enviament de 100 francs: «És veritat, res són cent francs, però el gest vostre, junt amb les vostres paraules de conhort, tenen la virtut de suavitzar un xic les nafres morals que porto dintre l'ànima». Carta de Coloma Feliubadaló a Carles Pi i Sunyer (Hospital de Sète, 20 de maig de 1939, AFCPS Ca8Cp267).

982. Carta de Coloma Feliubadaló a Carles Pi i Sunyer (Hospital de Sète, 6 de maig de 1939, AFCPS Ca8Cp267).

A Jaume Aiguader, el delegat d'ERC al Bureau París, li adreçaven les cartes en un to més dur, ja que els refugiats tancats als camps el consideraven com una de les persones realment influent a l'hora de poder gestionar les sortides a les Residències que el govern català tenia al seu càrrec. En algun moment, el to de cordialitat i respecte donava lloc a dures paraules contra dirigents catalans de la Generalitat a l'exili, els quals els refugiats consideraven aliens a la problemàtica real que es vivia als camps de concentració francesos. Casimir Rius des del camp d'Agde, el 24 de juny de 1939, escrivia a Jaume Aiguader: «Vos ho teniu tot, absolutament tot quan voleu, mentre nosaltres no tenim res, absolutament res, ni llibertat, ni comoditats, ni distraccions, ni un mal llibre, ni una miserable cigarreta, a mi particularment, ni m'ha estat pagat el meu sou atrassat de Governació i després de totes aquestes misèries, fins i tot em negueu la resposta a les meves lletres. Jo no sé pas quina atenció és la que deu merèixer un refugiat, però si no se li contesten unes cartes, si fins no mereix una resposta, molt poca cosa deu ésser!».[983]

En absència d'Aiguader, va ser Antoni Escofet qui contestà la carta de Rius, fent-li conèixer els escassíssims mitjans de què disposaven a l'oficina per a contestar l'allau de cartes, peticions d'ajuts, neguits de tota mena i queixes que els arribaven cada dia d'un bon nombre de refugiats catalans dispersos pels camps francesos. Comprenia la frustració i el seu sentiment d'abandonament i li recordava que tot i estant a l'exili, l'objectiu principal de tots els representants del govern català, era millorar la vida al màxim nombre dels seus compatriotes dins i fora dels camps i acabava assegurant-li que tant bon punt els fos possible: «us proposarem per un embarc».[984]

Emili Cuixart, per la seva banda, li retreia a Miquel Santaló, que en el seu trasllat del camp d'Argelès al d'Agde, molts militants d'ERC es van sentir esperançats perquè pensaven que en el nou camp «anava a fer-se una obra positiva, quan menys en el possible, d'ajuts als militants d'E.R.C. [...] En una paraula, per fi anàvem a sentir-nos menys desemparats. La nostra esperança per dissort ha durat ben poc». Cuixart segueix amb una llista de greuges: la resposta que no havia rebut encara des de París a la seva petició per a poder embarcar a

983. Carta de Casimir Rius a Jaume Aiguader (camp d'Agde, 24 de juny de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 386).

984. Carta d'Antoni Escofet a Casimir Rius (París, 30 de juny de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 386).

Mèxic per a la qual ja havia omplert la fitxa, el poc contacte que podien establir amb Roc Boronat els refugiats d'ERC interns al camp, qui se suposava havia de ser «l'enllaç qui està en contacte estret amb vosaltres», i acusava al govern d'ERC d'haver abandonat «als seus fidels companys de partit» als camps de França.[985]

Antoni Secall en aquesta línia i també des del camp Agde apuntava al juliol de 1939, a Jaume Aiguader, que: «Després de cinc mesos de rodar per aquests inhumans camps de concentració, suposo que es arribada la hora de donar alguna solució millor que una companyia de treball al Alps però els homes com jo que sempre i en tot moment ha posat la vida a disposició i en defensa del ideal i de la Pàtria, i més tenint en compte que el tracte no es igual per a tots, tota vegada que hi ha certes diferències, ignoro per quins motius. Suposo no ignoreu que l'hora de la veritat molts d'aquests companys que avui tenen un tracte de favor restaren a les seves llars igual al 6 d'Octubre que al 19 de Juliol esperant que els altres els traguessin les castanyes del foc».[986]

També s'enviaven cartes demanant explicacions pel greuge comparatiu en relació a d'altres interns, perquè uns rebien millor tracte per part d'Esquerra Republicana des de l'exili, en forma d'enviament de diners per fer la vida al camp més suportable o inclús tramitacions per a facilitar la sortida del camp. Pau Baqués escrivia a Carles Pi i Sunyer al cap de tres mesos i mig d'haver arribar al camp: «He vist com sortien dels camps companys de la minoria d'esquerra de l'Ajuntament barceloní; com altres molts sense cap altre mèrit que l'amistat personal, també anaven destinats en determinats llocs especials i jo, continuava la meva vida de camps talment com si fos o hagués estat un mal militant o no hagués complert sempre i especialment durant la meva estava a Saint Cyprien com un perfecte home d'Esquerra Republicana de Catalunya. És més, si el fet de què se m'ha dit si havia destinat per mi i per la meva família, un subsidi, en concepte del meu càrrec de regidor de l'Ajuntament de Barcelona, i en canvi, encara és hora de què jo hagi rebut ni la més mínima quantitat».[987]

Jordi Arquer, indignat, li reclamava en la mateixa línia a Josep Tarradellas algun tipus de subsidi per a ell i la seva família, per tal de no convertir-se en

985. Carta d'Emili Cuixart Rosselló a Miquel Santaló (camp d'Agde, 22 de juny de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 353).

986. Carta d'Antoni Secall a Jaume Aiguadé (camp d'Agde, 22 de juliol de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 411).

987. Carta de Pau Baqués a Carles Pi i Sunyer (camp d'Agde, 14 de maig de 1939; AFCPS Ca2Cp56bis).

«refugiats professionals» i li recriminava que la Generalitat tractés als refugiats catalans per categories d'una manera indignant: «i no hem fet un escàndol per no donar un espectacle al estranger que se n'aprofitaria per fins mesquins, enemics de tots! [...] Els diners que pugui tenir la Generalitat i els que rebi són per a tots els catalans i no pels de la classe "primera" que s'han auto-anomenat».[988]

Com hem pogut constatar en algunes d'aquestes cartes, la petició dels refugiats a les autoritats catalanes a l'exili per tal de ser inclosos en una de les llistes per a embarcar cap a Sud-Amèrica, principalment, i d'aquesta manera poder deixar enrere la realitat viscuda durant mesos als camps de concentració, va ser un dels temes destacats que apareixien reiteradament.[989] L'altre, que també va esdevenir central, va ser la petició per tal de ser allotjats en alguna residència de les que tenia sota la seva empara el govern català.

Les autoritats catalanes a l'exili gestionaven les sortides del camp per traslladar als interns a les residències o refugis i es posaven en contacte amb les autoritats franceses que exercien la màxima autoritat al camp. La Residència de Montpellier era el centre de referència de la zona i on els interns del camp d'Agde volien rebre el permís per a traslladar-se. Però l'autorització d'uns i no d'altres i els mèrits que suposadament aquests tenien en detriment de la resta, va generar malentesos i petits conflictes al «camp dels catalans». Com Roc Boronat explicava a Carles Martí Feced el 21 de juliol de 1939: «Els nous ingressos a la residència de Montpellier, han produït força descontent entre les persones més destacades del Partit actualment al Camp nº[núm.] 3. Entre els acceptats darrerament a la residència de Montpellier hi ha en Celestí Pinyol del Camp dels catalans i ex-dirigent d'una entitat d'Esquerra de Sant Andreu. Aquest cas ha agreujat les coses. Ningú diu res contra en Celestí Pinyol, però els Consellers de l'Ajuntament de Barcelona i d'altres ciutats importants, els alcaldes –encara hi ha el de Tarragona– els membres de Federacions i de les Comarcals i tots els que han tingut càrrecs superiors a l'esmentat Pinyol, es planyen d'abandó i desconsideració».[990]

988. Carta de Jordi Arquer a Josep Tarradellas (camp d'Agde, 25 d'abril de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 411).

989. En el proper capítol de la tesi es tractarà àmpliament les diverses opcions de què disposaven els refugiats per tal d'abandonar definitivament el camp.

990. Carta de Roc Boronat a Carles Martí i Feced (Agde, 21 de juliol de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 327).

Pere Puig, des del camp, també li havia fet arribar al mateix Martí Feced el malestar per aquesta sortida, ja que en la llista només apareixia Pinyol i no els ja anomenats per Boronat: Pau Baqués o Joaquim Baliarda de l'Ajuntament de Barcelona o Jaume Castelló, alcalde de Tarragona, entre d'altres, i li apuntava que: «Pinyol, des que es troba al Camp de Concentració, no ha tingut altre preocupació que el seu cas i mai ens ha ajudat gens en la nostra tasca i s'ha dirigit per la seva fòbia envers els que dirigim el partit, i s'ha passat els dies escrivint a tothom i demanant constantment a tothom. No ha pas suportat gens dignament, fins ara, l'exili i no ha pas fet l'honor a Catalunya. [...] Una colla de gent es troba ben allotjada, sense altre títol que l'ésser cunyat, nebot o cosí d'algú, mentre una colla de valors autèntics i de persones que han esgotat ja la seva vida en la lluita per Catalunya, segueixen als Camps».[991]

Pocs dies més tard, Martí Feced li contestà la carta: «Quan es confeccionen llistes d'aquesta mena s'han de conciliar una sèrie de punts de vista i d'opinions i per tant el resultat podrà no ésser satisfactori per a tothom, però respon a la preocupació de procurar que tingui un mínim dels efectes inevitables de totes les coses humanes. D'altra banda, aquesta llista no és pas la darrera. La majoria de les persones que ens indiqueu, també tenim nosaltres interès a acollir-les a Montpellier en una altra propera oportunitat».[992]

El 28 de juliol de 1939 ja havien estat admesos també a la residència de Montpellier: Jaume Castelló, Pibernat i Joan Moliner Juliachs.[993] Restaven al camp encara Pau Baqués[994] i Joaquim Baliarda.

Des de l'alt comandament francès del camp es permetia que els refugiats que «tinguessin una conducta exemplar» podrien gaudir d'uns permisos molt excepcionals que els possibilitava poder sortir entre 10 i 12 hores i poder moure's amb llibertat per la vila d'Agde. Era Roc Boronat l'encarregat de confeccionar la

991. Carta de Pere Puig a Carles Martí i Feced (camp d'Agde, 19 de juliol de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 327).

992. Carta de Carles Martí i Feced a Roc Boronat (París, 24 de juliol de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 327).

993. Joan Moliner Juliachs agraïa el 8 d'agost a Antoni Escofet les gestions fetes des de París en relació a la seva sortida del camp: «La vida tranquil·la d'aquesta vella ciutat [Montpellier] em farà molt de bé i tinc la seguretat que la meva moral i la meva salut aniran en augment ràpidament, puix em ressentia sensiblement dels 6 mesos als camps de concentració». Carta de Joan Moliner a Antoni Escofet (Montpellier, 8 d'agost de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 353).

994. Com ja hem vist, acabaria ingressant a la Residència de Montpellier el 31 d'octubre de 1939, el mateix dia que ho féu Pere Puig.

llista amb els noms dels «afortunats» i qui la feia arribar al comandant del camp per tal que aquest els autoritzés el permís temporal de sortida. Carles Martí Feced, des de París, agraïa a Boronat la tasca que en aquest sentit estava duent a terme: «Permeteu-nos ara que et felicitem a tu, per l'actuació que es veu que estàs *brodant*[995] a Agde i que resulta palesada per l'èxit que significa el *treure a passejar en llibertat*[996] alguns dels nostres més bons amics que t'ho deuen agrair més que si els donessis diners. Ja ens pensàvem que acabaries essent un personatge influent a Agde, però no tant aviat».[997]

El 2 d'agost de 1939 va sortir del camp Agustí Bartra per traslladar-se a la residència d'Intel·lectuals prop de París, a càrrec d'un Comitè Catòlic.[998] En una carta ja citada anteriorment, del 5 d'agost de 1939, des de Roissy-en-Brie, Bartra explicava a Carles Pi i Sunyer: «No em se avenir a un canvi tan sobtat de vida. D'un camp de concentració a un castell! Encara no m'he desentumit i surto poc. A més, el temps –plujós aquests dies– no ho permet gaire. El paisatge em plau molt. Mai no havia vist arbres tan alts i tanta verdor arreu.»[999]

4.3. El canvi de camp: el camp 1, el «camp dels catalans»

A final del mes de juliol de 1939, va començar a córrer el rumor que els catalans del camp 3 serien traslladats de recinte: «Ara els francesos han decidit destinar el camp 3 a tropes colonials, i han volgut que els veïns d'aquestes tropes fossin refugiats catalans. És una decisió que ens afalaga, perquè mostra que ens consideren i aprecien».[1000] Amb aquestes paraules Pere Puig comunicava a Carles Pi i Sunyer que els catalans havien de canviar de camp.[1001]

995. Subratllat a l'original.

996. Martí Feced fa servir aquesta expressió a la seva carta per a referir-se al permisos als refugiats del camp.

997. Carta de Carles Martí i Feced a Roc Boronat (París, 10 d'agost de 1939. ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 353).

998. Josep Maria Trias Peitx i el Comitè Nacional Catòlic havien fet els tràmits necessaris per poder treure a Agustí Bartra del camp, tot just arribar a Roissy, escriu una carta a Trias on li mostrà el seu profund agraïment per aquestes gestions. Carta d'Agustí Bartra a Josep Maria Trias Peitx (Roissy-en-Brie, 5 d'agost de 1939; CEHI FP(Trias)3(1)bI).

999. Carta d'Agustí Bartra a Carles Pi i Sunyer (Roissy-en-Brie, 5 d'agost de 1939; AFCPS Ca2Cp64).

1000. Carta de Pere Puig a Carles Pi i Sunyer (camp d'Agde, 21 d'agost de 1939; AFCPS Ca16Cp534). Vegeu l'annex número 12.

1001. En un primer moment hi va haver qui, com Carles Martí Feced, en rebre les notícies de l'imminent trasllat, va sospitar que era una: «maniobra per a desfer el camp dels *catalans* [subratllat a l'original] amb motiu dels últims esdeveniments que hi van ocórrer», en relació als conflictes per a l'allistament forçós en les Companyies de Treballadors. Aquest tema es tractarà

La visita, el 3 d'agost de 1939, del cap superior de l'exèrcit francès, el general Maurice Gamelin, sembla, segons la documentació oficial que es va generar des de l'alt comandament, que va ser decisiva perquè es materialitzés aquest trasllat. L'objectiu d'aquesta visita se centrava en conèixer de primera mà l'estat del camp, la intendència i l'estat dels barracons on s'allotjaven els interns. Un cop els refugiats van acabar el primer àpat, el del migdia, s'ordenà que els homes dels tres camps es col·loquessin en formació per rebre al general, passades tres hores, sobre les 15:15h el general i la seva comitiva aparegué. Un cop acabà de passar revista als interns va dirigir-se a l'oficina del comandant del camp Benoit-Guyod, on s'hi quedà una llarga estona.[1002] Abans d'acabar la conversa va voler veure Luis Alcalá Zamora,[1003] fill del president de la República Espanyola que era un dels refugiats del camp 3 allotjat al barracó F4. Gamelin li va recordar que des del juny gaudia d'un permís permanent concedit especialment pel general Ménard, qui havia decretat la seva total llibertat. En aquell moment, el general l'insistí que quan ell decidís només havia de comunicar al comandant la seva voluntat d'abandonar el camp i seria lliure. Alcalá Zamora, com la primera vegada, agraí l'oferiment però el refusà, afirmant que: «mentre quedés un espanyol al camp ell no abandonaria Agde».[1004] Només va demanar si podria rebre una visita del seu pare, i al cap de pocs dies Niceto Alcalá Zamora obtingué un permís per poder entrat al camp d'Agde.[1005]

extensament en el proper capítol de la tesi. Carta de Carles Martí i Feced a Roc Boronat (Perpinyà, 22 de juliol de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 327).

1002. Juan Moreu Estrada, *Dans les camps de la Retirada (1939-1940)*..., p. 128.

1003. Luis Alcalá Zamora va néixer a Madrid el 1912, en l'esclatar la Guerra Civil es trobava a França. Va tornar a Espanya per incorporar-se a l'exèrcit republicà, després d'una curta permanència en el front de Madrid, va ser escollit per assistir a l'Escola Popular de Guerra de Paterna (L'Horta), on es va graduar com a tinent en campanya. Posteriorment va intervenir en les operacions de Terol i Catalunya. Amb la caiguda de Barcelona el 26 de gener de 1939, va creuar la frontera per refugiar-se a França, on va ser internat al camp de concentració d'Agde. El comissari especial M. Mazet li comentava en una carta al prefecte de l'Hérault a mitjan de juny de 1939: «J'ai l'honneur de vous rendre compte que le réfugie espagnol Luis Alcalá Zamora [en majúscula a l'original], fils de l'ancien Président de la République Espagnole, qui avait été autorisé à se rendre, par décision préfectoral en date du 4 mai dernier, à Pau, auprès de sa mère malade, qui est décédés entre temps, a rejoint le camp d'Agde ce jour 16 Juin». Carta del comissari M. Mazet al prefecte de l'Hérault (camp d'Agde, 16 de juny de 1939; ADH 2 W 620).

1004. Alguns autors, com Donald Lecomte, apunten que durant la seva estada al camp d'Agde, Alcalá Zamora, va mostrar una gran solidaritat amb el seus compatriotes. Donald Lecomte, *Approche de l'histoire du camp d'Agde (1939-1944)*..., p. 68

1005. L'única referència que he pogut localitzar sobre la visita del president Alcalá Zamora al camp, ha estat a les memòries de Rafael Bruguera, el barber del camp que coneixia prou bé Luis Alcalá perquè el seu barracó era situat just al costat del de la barberia. Rafel Bruguera, *Jaume Pellicer Lleonart, Quicus. El tràgic exili d'un republicà*..., p. 36.

Els preparatius i la recepció del general Maurice Gamelin al camp del catalans, el 3 d'agost de 1939.[1006]
Collection J. Vilamosa-Agde.

Per acomiadar al General, la *Massa Choral Catalunya* va interpretar «La Marsellesa». Un cop finalitzada, amb l'ajuda d'un intèrpret, el general va felicitar al director i encoratjà a tots els integrants, i va afegir: «Estic emocionat de la simpatia vers França de què acabeu de donar prova amb la interpretació del nostre himne nacional. I encara més pel vostre esforç i la vostra delicadesa posant-li la lletra en espanyol. Gràcies».[1007]

El dia següent, el 4 d'agost, des de l'alt comandament es comunicà oficialment als interns del «camp dels catalans» que preparessin les seves pertinences i es col·loquessin en formació davant dels barracons. Es va organitzar

1006. Aquesta visita del 3 d'agost de 1939 a les 14h del general Gamelin, cap de l'estat major al camp, va produir una nombrosa correspondència en els dies previs ja que havia generat una gran expectativa entre les autoritats del camp.

1007. L'himne no havia estat traduït, però el francès emprat pels cantaires havia estat incomprensible pel general, fent-lo pensar que l'interpretaven en espanyol. Francesc Tosquellas, *1939-1948: entre filferrades. Memòries de l'exili*..., p. 40.

un control. Passarien tots els concentrats per contestar a la pregunta: Espanya o França? Els que la seva opció era el retorn, se'ls conduïa a l'entrada del camp, a la resta,[1008] se'ls comunicà que a mitjan d'aquell mes d'agost es procediria a traslladar-los de camp, del 3 passarien a l'1.[1009]

El comissari especial del camp M. Mazet informava el 10 d'agost de 1939 al cap general de la seguretat nacional de Perpinyà, que en els propers dies els interns catalans del camp 3 serien traslladats al camp 1 i els 5.000 «non catalans» que quedaven entre els camps 1 i 2 serien traslladats amb tren al camp del Barcarès entre els dies 11, 12, 14, 16 i 18 d'aquell mateix mes.[1010]

El camp dels catalans es va haver de reorganitzar als camps 1 i 2, on segons les autoritats franceses serien ocupats únicament i exclusivament per catalans.[1011] En una carta de Pere Puig a Carles Pi i Sunyer des del camp li puntualitzava que: «Resten doncs uns 7.500 catalans [a Agde]. Els Caps francesos d'ací diuen que és possible que vinguin tres expedicions de catalans d'altres camps i aleshores reuniríem a Agde 11 mil catalans, gairebé la totalitat dels que resten als camps de concentració[1012]».[1013]

La notícia del trasllat de camp va provocar reaccions diverses entre els refugiats i així es pot llegir a les cartes i memòries: alguns s'acontentaven, o millor dit es resignaven, d'altres, com Pere Vives ho descrivia en una carta a Agustí Bartra el 17 d'agost de 1939, es trobava: «en un estat d'enfelloniment indescriptible. Saps quina ens han jugat els francesos? Ens han foragitat del camp 3 i ens han albergat al camp més inhòspit, més odiós i més *hideux* dels altres camps: al camp 1, al costat del qual el mateix camp 2 és una encisadora residència. Què et sembla? Déu meu, què devem haver fet!».[1014]

1008. «En aquells moments, després de la resolució que acabava de prendre, vaig sentir per ventura que alguna cosa em separava definitivament d'Espanya? Sincerament, no ho puc dir. Eren tants els interrogants que absorbien contínuament la nostra atenció, que pot ser que aquella idea hagi quedat esborrada, o arraconada. I no obstant, es tractava d'una resolució ben important.» Francesc Tosquellas i Albert, *1939-1948: entre filferrades. Memòries de l'exili*..., p. 42.

1009. Francesc Tosquellas i Albert, *1939-1948: entre filferrades. Memòries de l'exili*..., p. 41.

1010. Carta del comissari especial del camp al cap general de la seguretat nacional de Perpinyà (camp d'Agde, 10 d'agost de 1939; ADH 2 W 620).

1011. De fet amb aquest canvi el dia 15 d'agost de 1939, el camp número 1, es va anomenar: «el camp dels catalans». Carta de Josep Alcrudo a Josep Maria Trias Peitx (camp d'Agde, 18 d'agost de 1939; CEHI FP(Trias)3(1)bI).

1012. En majúscula a l'original.

1013. Carta de Pere Puig a Carles Pi i Sunyer (camp d'Agde, 21 d'agost de 1939; AFCPS Ca16Cp534).

1014. Pere Vives i Clavé, *Cartes des dels camps de concentració*..., p. 19.

Jaume Ángel comunicava a Josep Maria Trias Peitx el 18 d'agost de 1939 que: «El [camp] 3 quedà buit i el condicionament individual en els racons destinats al camp 1, que estava molt malament en tots els aspectes, ha requerit dos dies d'activitat febrosa».[1015]

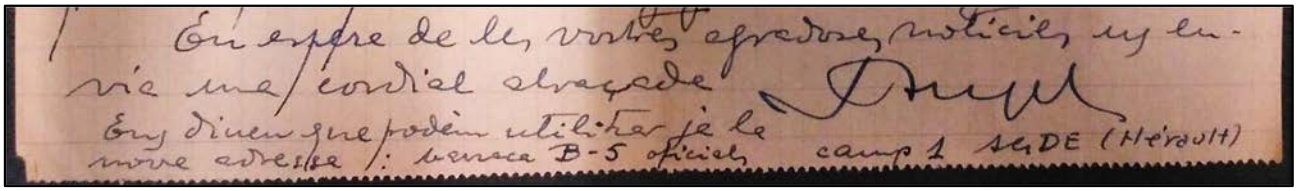
En espera de les vostres agradoses noticies us envio una cordial abraçada
Em diuen que podem utilitzar ja la nova adreça: Secció B-5 oficials camp 1 AGDE (Hérault)

Darreres línies de la carta de Jaume Ángel on comunicava ja la nova adreça del camp 1 a Josep Maria Trias Peitx (camp d'Agde, 18 d'agost de 1939; CEHI FP(Trias)3(1)bI)).

En línies generals els refugiats catalans tenien molta recança a deixar el camp 3, perquè el consideraven «el seu camp», l'havien habilitat i organitzat i no estaven disposats a traslladar-se a canvi de res, i així li van fer saber a Roc Boronat. Si acceptaven el trasllat de camp, volien que els incidents dels dies 6 i 7 de juliol de 1939 quedessin totalment oblidats i demanaven noves concessions als alts comandaments:[1016]

- Que dels camps 1 i 2 en fessin un de sol per evitar duplicitat en les activitats i per a facilitar la relació entre els refugiats. Si aquesta petició no es podia materialitzar, preferien el camp 2 a l'1.
- Que el nou o nous camps on haguessin d'allotjar-se quedessin buits uns vuit dies abans d'entrar-hi, ja que s'organitzaren brigades de neteja, manteniment i desinfecció per tal que el camp presentés unes mínimes condicions de salubritat.[1017]
- Els catalans s'oferien, una vegada el camp 3 quedés buit, a fer les reparacions i millores necessàries per a l'allotjament de les tropes franceses.

Les autoritats franceses del camp van acceptar totes les peticions plantejades pels refugiats catalans i a més, es van comprometre a traslladar als

1015. Carta de Jaume Ángel a Josep Maria Trias Peitx (camp d'Agde, 18 d'agost de 1939; CEHI FP(Trias)3(1)bI).

1016. Carta de Roc Boronat a Carles Martí i Feced (Agde, 27 de juliol de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 327)

1017. Nombroses són les cartes dels refugiats on s'apunta el «malestar de la infecció en la brutícia i la deficiència del nou camp» (CEHI FP(Trias)3(1)bI).

catalans dispersos als camps de Saint-Cyprien, el Vernet i del Barcarès, per tal que el d'Agde fos exclusivament per a catalans.[1018] Segons les dades que li van ser trameses a Carles Pi i Sunyer, un cop hagués finalitzat el trasllat, prop d'onze mil catalans restarien concentrats al camp d'Agde.[1019]

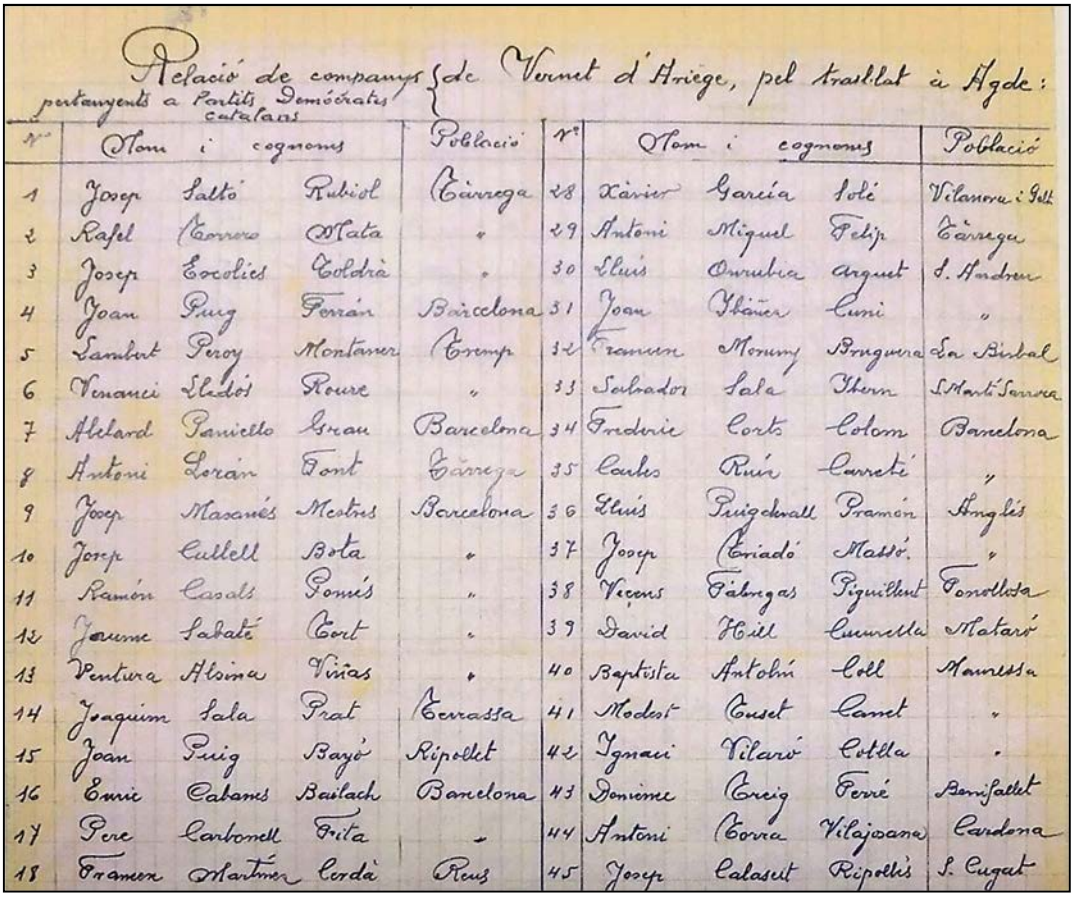

Relació de companys de Vernet d'Ariège, pel trasllat à Agde: pertanyents a Partits Demócrates catalans

Nº	Nom i cognoms			Població	Nº	Nom i cognoms			Població
1	Josep	Saltó	Rubiol	Tàrrega	28	Xàvier	García	Solé	Vilanova i Gelt
2	Rafel	Torrero	Mata	"	29	Antoni	Miquel	Felip	Tàrrega
3	Josep	Escolies	Toldrà	"	30	Lluís	Onrubia	Arguet	S. Andreu
4	Joan	Puig	Ferrán	Barcelona	31	Joan	Ibáñez	Cuni	"
5	Lambert	Peroy	Montaner	Tremp	32	Francesc	Morumy	Bruguera	La Bisbal
6	Venanci	Lledós	Roure	"	33	Salvador	Sala	Ibern	S. Martí Sarroca
7	Abelard	Paniello	Grau	Barcelona	34	Frederic	Corts	Colom	Barcelona
8	Antoni	Lorán	Font	Tàrrega	35	Carles	Ruiz	Carreté	"
9	Josep	Masanés	Mestres	Barcelona	36	Lluís	Puigdevall	Pramón	Anglés
10	Josep	Cullell	Bota	"	37	Josep	Criadó	Massó	"
11	Ramón	Casals	Pomés	"	38	Vicens	Fábregas	Piguillent	Fonollosa
12	Jaume	Sabaté	Tort	"	39	David	Hill	Cucurella	Mataró
13	Ventura	Alsina	Viñas	"	40	Baptista	Antolín	Coll	Manresa
14	Joaquim	Sala	Prat	Terrassa	41	Modest	Tuset	Canet	"
15	Joan	Puig	Bayó	Ripollet	42	Ignaci	Vilaró	Cotlla	"
16	Enric	Cabanes	Bailach	Barcelona	43	Domènec	Treig	Ferré	Benifallet
17	Pere	Carbonell	Fita	"	44	Antoni	Torra	Vilajosana	Cardona
18	Francesc	Martínez	Cerdà	Reus	45	Josep	Calaseit	Ripollés	S. Cugat

Una de les llistes que se li va trametre a final de juliol de 1939 a Roc Boronat, on apareix el nom de vuitanta-set catalans del camp de Le Vernet per ser traslladats al d'Agde. Font: ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili). Uc 385.

Es va iniciar el recompte i el registre de tots els catalans del camp 3 per organitzar el trasllat, però també, ja s'havia donat l'ordre per a la confecció de llistes amb les dades dels catalans concentrats en d'altres camps susceptibles a ser traslladats a Agde. L'artífex de tot aquest engranatge i reorganització fou novament Roc Boronat, una figura clau en qui des del govern català a l'exili

1018. Carta de Carles Martí i Feced a Roc Boronat (Perpinyà, 22 de juliol de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 327). D'altra banda, les autoritats departamentals exposaven les seves reserves i els seus temors a possibles «incidents qui pourraient se produire à l'occasion de ce transfert des espagnols catalans, réfugiés à Agde [en majúscula a l'original], du Camp 3 au Camp 1». Carta del prefecte de l'Hérault al sotsprefecte (Montpellier, 29 de juliol de 1939; ADH 2 W 620).

1019. Carles Pi i Sunyer, *1939. Memòries del primer exili*..., p. 75.

s'havia dipositat tota la confiança i responsabilitat. Llistes, com la que es mostra a continuació, es van rebre regularment al camp d'Agde fins a la total organització del nou «camp dels catalans».

El conflicte entre els refugiats catalans i els d'origen espanyol va tornar a aparèixer amb el trasllat de camp, en paraules de Roc Boronat: «Els castellans del camp ho aprofiten per dir-nos separatistes i fins i tot el representant del SERE, malgrat la seva filiació política, creu que ho fem mal fet i que se'n poden derivar prejudicis pels catalans. La veritat, en aquest assumpte, és, que nosaltres, no hi tenim res a veure; he parlat amb diversos oficials francesos, i malgrat que ells compleixen ordres de les quals, moltes vegades, en desconeixen els motius o la intenció, del resum de les converses en dedueixo que tenint d'allotjar tropes franceses al camp 3, han pensat emplenar els camps 1 i 2 de catalans amics nostres, perquè són els que ofereixen millors garanties de veïnatge amb els seus soldats; ens coneixen i saben que no molestarem a la seva gent amb propagandes extremistes. És força falaguer que ens tinguin en aquest concepte, però això demostra que en la reorganització només han pensat en les seves conveniències, i, per tant, encara que nosaltres en traiem profit, els que en siguin perjudicats no poden fer-nos-en retret. Els que –per no perdre la costum– aprofiten totes les ocasions per a molestar-nos, allà i aquí, no deixaran passar aquest fet sense fer-ne el mal ús acostumat».[1020]

A finals d'agost i els primers dies de setembre de 1939, l'ambient de preguerra a França era cada cop més evident i entre els refugiats només hi havia un tema: la guerra.[1021] A les cartes dels refugiats al camp també es feia palesa la sensació d'incertesa i s'insinuaven tota mena de conjectures i possibilitats. En una carta a Carles Pi i Sunyer, Pere Puig afegia: «En quant a la nostra sort, les informacions que tenim són contradictòries. Al nostre Bureau de París creuen que el govern francès està decidit a liquidar els camps en un plaç brevíssim, utilitzant el procediment d'enrolar a tots els que hi restin en Companyies de treball o traslladant-los a les colònies. En canvi, les autoritats franceses d'ací han rebut ordres de tenir als camps en condicions perquè la gent pugui passar-hi tot l'hivern. El fet que estan disposats a concentrar ací la màxima quantitat possible

1020. Carta de Roc Boronat a Carles Martí i Feced (Agde, 28 de juliol de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 327).

1021. Francesc Tosquellas i Albert, *1939-1948: entre filferrades. Memòries de l'exili*..., p. 40.

de catalans, sembla indicar que no tenen prevista una ràpida dissolució dels camps. No m'atreveixo pas a pronosticar res, per això; la nostra sort depèn d'una colla de factors i d'imponderables. Jo crec ara, és una opinió personal sense gaire valor, que si no hi ha conflicte bèl·lic, el camp dels catalans d'Agde subsistirà encara durant una colla de mesos, mesos que hem d'aprofitar per tot allò que pugui ésser útil a Catalunya».[1022]

Però la guerra arribà i amb ella un període d'incerteses i confusió pels refugiats que quedaven als camps.[1023] Alguns pogueren marxar a Amèrica en les darreres expedicions que s'organitzaren, d'altres foren empesos a retornar a Espanya, un bon nombre van ser enquadrats a les Companyies de Treballadors Estrangers o a la Legió Estrangera i, en menor mesura, els més afortunats, van poder quedar-se a França empleats en aquelles tasques que havien deixat els francesos mobilitzats per la guerra. Els camps de concentració francesos van anar buidant-se progressivament. En una carta de Pere Puig, des de Montpellier, a Carles Pi i Sunyer li comunicava: «On m'a dit que toutes les lettres écrites en catalan étaient retenues pour le service de Censure militaire. J'intente, alors, faire parvenir à vous ces mots en francès[1024], pour vous dire que suis maintenant à Montpellier, 7 rue du Petit Saint Jean, Deuxième étage. Au camp d'Agde demeure seulement quelques amis, assez peu; le camp des catalans[1025] n'existe plus».[1026]

1022. Carta de Pere Puig a Carles Pi i Sunyer (camp d'Agde, 21 d'agost de 1939; AFCPS Ca16Cp534).

1023. Aquest punt, de les darreres setmanes de funcionament del camp i quines van ser les opcions de sortida pels refugiats que encara hi quedaven, es tractarà abastament en el següent capítol de la tesi.

1024. En català, a l'original.

1025. *Le camp des catalans*, en majúscula a l'original.

1026. Carta de Pere Puig a Carles Pi i Sunyer (Montpellier, 3 de desembre de 1939; AFCPS Ca16Cp534).

5. LA SORTIDA DEL CAMP

> «Arribats a la vinya els meus ulls no se separen d'aquell cel blau. Igual de blau que en els camps de concentració, ben segur, però quina diferència! Un blau igual per a tothom, per a nosaltres i per als francesos. Potser hi havia un xic de blau de cel espanyol que venia a reconfortar-nos. Em sentia lliure, com tots els que eren al meu costat. Durant uns dies podríem veure aquell cel i respirar aquell aire tan pur. Calia aprofitar-ho».

Francesc Tosquellas i Albert, *1939-1948: entre filferrades. Memòries de l'exili*, Vilassar de Mar, Katelani, 2001, p. 52.

Els camps de concentració francesos, on es trobaven interns la majoria dels espanyols, no podien ser més que una situació transitòria. Segons l'informe que va presentar la Comissió d'Hisenda el 9 de març de 1939 a la Cambra de Diputats, al govern francès se li presentaven principalment tres opcions davant del problema dels refugiats espanyols: el retorn a Espanya, l'emigració cap a Sud-Amèrica o «aprofitar-se» d'una minoria, ja no com a refugiats, sinó com a mà d'obra treballadora. La gran aposta de les autoritats franceses i on van dedicar més esforços per animar als refugiats i facilitar-ne el procediment, va ser la repatriació a l'Espanya franquista ja que sempre havien considerat l'acollida dels refugiats espanyols com a provisional.[1027]

Des de la Retirada, i fins a l'ocupació d'una part de França per part de l'exèrcit nazi, trobem una gran variabilitat i complexitat pel que fa a la conjuntura i als moviments dels refugiats en el conjunt dels camps dels sistema concentracionari francès: trasllat d'interns entre camps, retorns a Espanya, emigracions a Amèrica (principalment els refugiats que disposaven de mitjans econòmics i unes relacions personals que els possibilitava poder emprendre el viatge) i aquells homes que no podien marxar a Amèrica ni es podien permetre tornar a l'Espanya franquista per les greus conseqüències que això els suposaria, la sortida dels camps per mitjà de les Companyies de Treballadors Estrangers va ser la opció triada majoritàriament per acabar els mesos de reclusió als camps.[1028] En conseqüència el nombre de refugiats espanyols interns anà disminuint progressivament. A mitjan del mes de juny de 1939, encara es comptabilitzaven en el total dels camps dels sistema concentracionari francès, uns 173.000, aquesta

1027. Geneviève Dreyfus-Armand, *L'exil des républicains espagnols en France. De la Guerre civile à la mort de Franco*..., p. 72.

1028. L'allistament a la Legió Estrangera o als Regiments de Marxa de Voluntaris Estrangers, van absorbir també un cert nombre de refugiats que van enquadrar-se en aquestes unitats militaritzades per sortir dels camps.

xifra hauria baixat fins els 84.688 a mitjan d'agost, 53.000 al novembre i entre 35.000 i 40.000 a finals de desembre de 1939 i es va situar vora els 30.000 a l'abril de 1940.[1029] En aquest sentit, el camp d'Agde no en va ser una excepció i, com ja s'ha especificat al segon capítol, a partir de mitjan mes de maig de 1939 la població d'interns, que en aquell moment era de 24.861 homes, inicià el seu decreixement progressiu fins el mes de juliol, on la disminució de població s'accentuà ràpidament, arribant fins els 7.517 interns el 15 d'agost de 1939, en bona mesura però no solament, gràcies a les nombroses expedicions que s'organitzaren des del camp de retorn cap a Espanya.

Pere Puig, el 28 de juliol de 1939, comunicava a Carles Martí Feced els nombrosos moviments de refugiats que s'estaven duent a terme des del camp d'Agde: «Dilluns surt una altra expedició cap a Espanya d'un miler de persones i aleshores restaran als tres camps unes 14.000 persones. En dos mesos i mig han sortit del Camp prop de 12.000 refugiats i en aquesta xifra van compresos tots els que han retornat a Espanya, els que han sortit en les Companyies de Treball, els que han emigrat cap a Amèrica, els que han anat a Barcarès a fer les proves de mecànic i els que han sortit per distints llocs de França».[1030]

L'historiador Émile Temime qualifica de: «transferències quotidianes» aquests moviments interterritorials que es van produir dins de França quan coincidiren en el temps diferents fluxos de refugiats espanyols «executant les seves opcions» de sortida dels camps i els moviments poblacionals que en van generar en conseqüència. Temime fa una menció especial a les famílies separades dins, també, d'un mateix territori, i la impossibilitat de conèixer l'emplaçament de tots els seus membres per cadascun d'ells.[1031]

A l'Arxiu Departamental de l'Hérault es localitza nombrosa documentació en relació amb les diferents causes que van possibilitar la sortida del camp d'Agde

1029. On només restarien als camps uns 3.000 interns a final d'abril de 1940, aquells interns que no eren aptes pel treball. Geneviève Dreyfus-Armand, *L'exil des républicains espagnols en France. De la Guerre civile à la mort de Franco*..., p. 72. Dreyfus-Armand cita diverses fonts originals (principalment els informes que el general Ménard enviava als prefectes) i apunta que hi ha disparitat en algun cas en les dades dels interns, tot i tractant-se de les mateixes dates.

1030. Carta de Pere Puig a Carles Martí Feced (camp d'Agde, 28 de juliol de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 327).

1031. Émile Temime, «Los campos de internamiento de españoles en el mediodía de Francia» a Alicia Alted i Lucienne Domergue (coord.), *El exilio republicano español en Toulouse: 1939*-1999, Toulouse, PUM, 2003, p. 61.

als refugiats espanyols,[1032] aquest quadre del mes de maig de 1939 on s'especifiquen els motius pels quals els homes havien aconseguint deixar el camp, n'és un exemple:

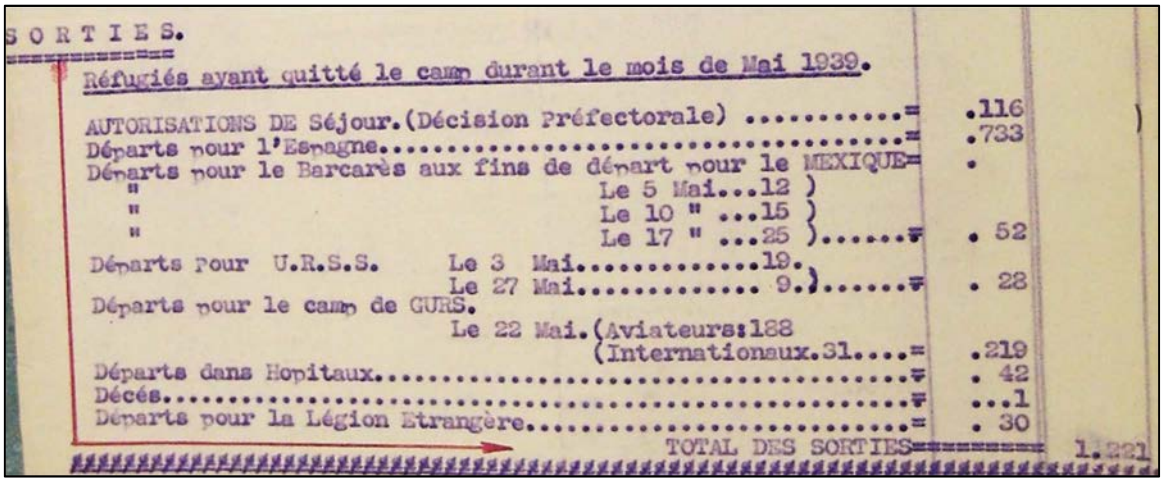

SORTIES.

Réfugiés ayant quitté le camp durant le mois de Mai 1939.

AUTORISATIONS DE Séjour.(Décision Préfectorale)	=	.116
Départs pour l'Espagne.....	=	.733
Départs pour le Barcarès aux fins de départ pour le MEXIQUE	=	.
" Le 5 Mai...12)		
" Le 10 " ...15)		
" Le 17 " ...25).....	=	. 52
Départs pour U.R.S.S. Le 3 Mai.....19.		
Le 27 Mai..... 9.).....	=	. 28
Départs pour le camp de GURS.		
Le 22 Mai.(Aviateurs:188		
(Internationaux.31....	=	.219
Départs dans Hopitaux.....	=	. 42
Décés.....	=	...1
Départs pour la Légion Etrangère.....	=	. 30
TOTAL DES SORTIES==========		1.221

Els moviments de refugiats que es van produir durant el mes de maig de 1939 al camp d'Agde, les seves causes i la quantificació, quan encara no s'havien començat a organitzar els contingents més nombrosos d'interns que deixarien el camp. Font: *Mouvement du camp d'Agde au cours du mois de mai 1939* (camp d'Agde, maig de 1939; ADH 2 W 620).

5.1. ELS RETORNS A ESPANYA

El desig de les autoritats franceses i de gran part de l'opinió pública d'aquest país era que els refugiats espanyols repartits per tot el territori, retornessin el més aviat i de la manera més àgil possible a Espanya, ja que representaven una «amenaça de contagi polític» per a la seva població, però sobretot, per la càrrega econòmica que significaven i que calia alleugerir al màxim, per tant, el govern d'Édouard Daladier des de l'entrada dels primers refugiats, va facilitar les repatriacions a Espanya i les emigracions a d'altres països, principalment a Sud-Amèrica. Albert Sarraut, ministre de l'Interior francès, el 14 de març de 1939, feia un discurs a la Cambra de Diputats en relació a l'altíssim nombre de retorns, que des del govern esperaven que es materialitzessin entre els refugiats que en aquell moment hi havia interns als camps. Uns càlculs extremadament optimistes, molt elevats i allunyats de les xifres reals que es van acabar produint, ell apuntava: «Sense ignorar la dosi

1032. A mesura que es desenvolupi el capítol s'aportaran més detalls sobre els retorns a Espanya, temàtica sobre la qual es localitza a l'Arxiu Departamental de l'Hérault, però també a l'Arxiu Nacional de Catalunya, una important quantitat de documentació original. En canvi, de les sortides cap a Amèrica i els allistaments en les CTE i la Legió no ha estat possible localitzar tanta documentació.

d'arbitrarietat que poden tenir les estimacions que jo puc fer ara, crec que sobre els 450.000 refugiats que hi ha ara a França, n'hi ha uns 400.000[1033] que poden ser repatriats sense altre inconvenient que la seva recepció, reinstal·lació i allotjament a Espanya, i això ja no és cosa nostra».[1034] Les previsions fetes pel ministre de l'Interior, estaven prou allunyades del nombre de repatriacions que realment es van acabar executant, les xifres van ser significativament menors, Sarraut no s'esperava que un bon nombre de refugiats espanyols optessin per quedar-se en territori francès.

La despesa, que representaven aquests refugiats per a la III República, era constantment recordada i publicitada per part de la premsa francesa de centre i de dretes: 15 francs diaris per refugiat i 60 pels malalts i ferits hospitalitzats, és a dir, el que representava més de 7 milions de francs al dia.[1035] Un xifra una mica més baixa era la que el ministre de l'Interior va transmetre en el seu discurs a la sessió del Senat del 31 de març de 1939, en el qual afirmava que la despesa diària per refugiat no superava els 10 francs, i afegia, que segons els càlculs del seu ministeri, amb el contingent de refugiats comptabilitzats a l'inici del mes de març de 1939, de 440.000, resultava una despesa aproximada de 132 milions de francs al mes.[1036] Cal tenir present que des de final d'agost i inici de setembre de 1936, amb la caiguda d'Irún i de San Sebastián, l'èxode de refugiats espanyols a França havia esdevingut un degoteig constant, a mesura que es desenvolupava el conflicte.[1037] Des del ministeri de Sarraut s'havia comptabilitzat la despesa, que

1033. Els 50.000 exiliats, que segons Sarraut havien de quedar dins les seves fronteres, se'ls classificaria entre: «honorables» i «indesitjables». Els primers serien integrats, ja es veuria de quina manera, dins la societat francesa i pels segons se'ls podia buscar un destí el més allunyat possible de la França Metropolitana: «Cap al fons del Pacífic, entre les illes desertes, deshabitades, però fèrtils i cultivables, un territori on es pogués fer el que va fer Anglaterra quan va transportar els convictes a Austràlia». Citat a: Javier Rubio, *La emigración de la guerra civil de 1936-1939*..., p. 829-840.

1034. Citat a: Javier Rubio, *La emigración de la guerra civil de 1936-1939*..., p. 829-840.

1035. Geneviève Dreyfus-Armand, *L'exil des républicains espagnols en France. De la guerre Civile à la mort de Franco*..., p. 73.

1036. José Mª Borrás Llop, *Francia ante la guerra civil española: burguesía, interés nacional e interés de clase*..., p. 289. Per la seva banda a *La Vanguardia Española* en un article titulat: «Gran preocupación por el problema que crean los refugiados rojos», s'augmentava la despesa mensual del contingent de refugiats espanyol a França a 200 milions de francs mensuals ja que: «se debe tener en cuenta, la movilización permanente, militar y policíaca, llevada a cabo por Francia, en las zonas donde se encuentran los grandes contingentes de rojos españoles, militares o políticos profesionales». *La Vanguardia Española*, 15 de febrer de 1939.

1037. Javier Rubio, a través de la premsa i dels arxius del ministeri d'Afers Exteriors Español, diferencia tres etapes en els fluxos de refugiats espanyols cap a França: la caiguda d'Irún i San Sebastián a finals d'agost i començament de setembre de 1939 amb una entrada a França d'uns 10.000 refugiats, la segona i la més important, la campanya del Nord a l'estiu i la tardor de 1937 amb l'arribada d'uns 160.000 refugiats i la tercera amb l'ocupació de l'Alt Aragó entre l'abril

des del 31 d'agost de 1936 al 31 de març de 1939, els havien suposat aquests refugiats. La xifra total ascendia a: 344.680.000 francs, concentrat en el primer trimestre del mes de març de 1939 la quantitat més elevada, un total de: 251.280.000 francs.[1038] Des del govern francès es va fer palesa la necessitat de disminuir el ritme de la despesa destinada a la manutenció i l'assistència dels refugiats espanyols, ja que des de l'oposició, l'opinió pública i inclús des del mateix govern de Daladier, es veia el «problème des réfugiés espagnols» com a insostenible i calia per tots els mitjans possibles facilitar el retorn a Espanya, principalment, el màxim nombre d'individus.

És per això que, ja a finals del mes de març de 1939, l'administració dels camps permeté i facilità que agents franquistes o profranquistes, desenvolupessin dins dels camps de concentració que en aquell moment ja estaven en funcionament, una tasca de propaganda entre els interns per convèncer-los d'un ràpid retorn.[1039] Per algunes cartes i memòries, sabem que es va distribuir a l'interior dels camps un manifest de l'Ambaixada Espanyola a París, on es «convidava a retornar sense por, a tots els espanyols que tinguessin la consciència neta i un passat honest»: «Vuestra Nación regida por el Caudillo Franco, está abierta a todos los españoles sobre cuya conciencia no pesa el crimen ni el robo. No hay razón pues alguna, para recibir de otros, a las demás naciones de quienes la desgracia o el error no permitieron aún reintegrarse a su tierra, y a los que el Generalísimo abre las puertas de España en estas horas memorables. Nadie cree a la leyenda de la represión española, todos saben, incluso por informes directos de los suyos, como se administra la Justicia de Franco, con que benevolencia, con cuanta apreciación de las razones complejas determinantes de muchas conductas preceden sus Gobernantes. Volved pues a la España, Una, Grande, Libre, que os espera. Todos los españoles en conciencia limpia y de pasado honroso tenéis vuestro puesto para trabajar en la empresa de hacerla mejor y reparar sus males.

i el juny de 1938 que va suposar un desplaçament d'uns 24.000 refugiats. Segons el mateix autor, a finals de 1938 restaven a França uns 40.000-45.000 refugiats espanyols, ja que la gran majoria havien optat pel retorn a Espanya. Javier Rubio, *La emigración de la guerra civil de 1936-1939*..., p. 35-65.

1038. José Mª Borrás Llop, *Francia ante la guerra civil española: burguesía, interés nacional e interés de clase*..., p. 292.

1039. Segons el cònsol espanyol a Perpinyà, Román Oyarzun, des del govern republicà espanyol també s'havien fet «visites» als camps: «Como el Sr. Comorera y otros políticos de la izquierda que visitaban dichos campos realizando en ellos labor de propaganda». Carta del cònsol espanyol a Perpinyà a l'ambaixador espanyol a París (Perpinyà, 14 de novembre de 1939; AGA 54/11287-15-16).

Arriba España. Arriba Franco».[1040]

Es tractava de convèncer a homes derrotats, malalts i famèlics, molts d'ells separats de les seves famílies, de les bondats del règim, amb la promesa que si «no tenían las manos manchadas de sangre»,[1041] l'Espanya de Franco estava disposada a rebre, «con emocionada fraternidad», el seus fills «descarriados», «extraviados» o simplement «engañados».[1042] Una propaganda que, en un primer moment, es féu de forma més o menys improvisada, a petits grups, però que a poc a poc, s'anà organitzant i expandint fins arribar a emetre-ho pels altaveus instal·lats als camps francesos.

L'èxit d'aquesta iniciativa és difícil de calcular, ja que els refugiats espanyols desconfiaven de les informacions que els feien arribar. Tenien mitjans per poder-les contrastar, tot i la censura, amb les notícies que els arribaven a través de les cartes enviades pels familiars des d'Espanya o a través de la premsa prohibida francesa i espanyola, que aconseguien d'amagat dins del camp. D'aquesta manera podien conèixer una mica millor la realitat del que s'estava vivint al seu país: la por, les depuracions, els camps de concentració franquistes, les tortures, els consells de guerra, les investigacions politicopolicials, etc., que el govern de Franco exercia brutalment contra els qui considerava els seus enemics. Totes aquestes informacions els feia tenir moltes reserves a l'hora d'abandonar el camp.

Des d'Agde, al juny de 1939, Antoni Janer informava al doctor Cunillera que: «segons notícies vingudes de Barcelona, he estat condemnat a mort i el meu pare ha estat detingut».[1043] A final d'aquell mateix mes, Joan Moliner Juliachs escrivia a Antoni Escofet que: «Sé que de tornar a Espanya, a Catalunya, significaria la meva mort. Sé també que això, fora de la meva família, interessa a ben pocs, però no sé si és preferible arrossegar aquí al camp, aquesta vida sens

1040. Paco Boera, *Un Milicià de Palafrugell: memòries de la guerra i la postguerra*, Sant Cugat del Vallès, Rourich, 2008, p. 127-129.

1041. Però com descriu Pere Bosch i Gimpera a les seves memòries en referència a la falsa promesa del govern franquista, tenia coneixement que alguns dels interns que volien retornar a Espanya eren traslladats en trens de càrrega fins a Hendaye per a seguir cap a Irún: «Quan arribava un tren, a la nit següent, se sentien a Hendaia les descàrregues dels afusellaments de què molts foren víctimes: l'enterrador d'Irún no va poder aguantar-ho més i va acabar passant-se a França». Citat a: Pere Bosch i Gimpera, *Memòries*..., p. 297.

1042. Francesc Vilanova, *Exiliats, proscrits i deportats*..., p. 30.

1043. Carta Antoni Janer al doctor Cunillera (camp d'Agde, 11 de juny de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 353).

profit, sense pervindre i sense esperances, destrossat moralment i materialment, o morir d'una vegada, regant amb sang la terra que estimem».[1044]

Lluís Montagut des del camp d'Argelès va recollir alguns fragments de les cartes que tan ell com els seus companys, rebien d'amics i familiars, on, amb missatges en clau entre el receptor i el destinatari, els advertien del risc de repressió si decidien tornar a Espanya: «Si vienes, el tío "Bastardo" te estará esperando en la estación», en relació a un notari sospitós del seu poble, profundament reaccionari, organitzador de la Unión Patriótica, o «te han encontrado un contrato de trabajo allí donde trabaja tu hermano», quan aquest havia estat afusellat i enterrat al cementiri. A d'altres se'ls advertia d'un possible empresonament: «Tu cuñado se ha mudado, se hospeda en la calle Entença», localització de la presó Model a Barcelona. Montagut assenyala també com un home, de mitjana edat li mostrà la lletra que havia rebut de la seva dona des de Barcelona, en un primer moment li va costar entendre de què li parlava: «Podrás ir a trabajar al campo que se encuentra lejos de casa. Contratan a mucha gente», en referència al Camp de la Bota de Barcelona on s'afusellaven cada dia centenar d'homes condemnats pels tribunals militars.[1045]

Rafel Trueta, en una carta del 20 de maig de 1939, comunicava al seu germà Josep ja a l'exili d'Oxford, que tenia informació de primera mà sobre la situació a Barcelona: «Cada dia ve més gent de casa. Ahir [22 de maig de 1939][1046] va passar un empleat del Ajuntament de Barcelona que estava en la secció de cementiris. Ens ha donat unes dades que et transmeto. Aquests són sols de casos controlats i que consten en el registre: 11.000 afusellats, 23.000 detinguts, des que ells hi són. La setmana passada varen tindré un promitg de 550 enterraments diaris».[1047]

1044. Carta de Joan Moliner Juliachs a Antoni Escofet (camp d'Agde, 25 de juny de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 353).

1045. Lluís Montagut, *Yo fui soldado de la República*..., p. 137-138.

1046. Les cartes de Rafael Trueta són, per lo general, molt llargues i podien passar fins a tres o quatre dies des que la començava a escriure fins que l'acabava i l'enviava.

1047. Carta de Rafael Trueta al seu germà Josep (Perpinyà, 20 de maig de 1939; Biblioteca de Catalunya-Fons Josep Trueta sig.929).

El dibuix que Josep Bartolí va titular «El dolor y la muerte os esperan», dins el seu llibre *Campos de Concentración*, un dels pocs on el tema central és fora de les filferrades dels camps francesos i l'únic que va dedicar al que per ell significava el retorn a l'Espanya de la postguerra.[1048] Font: Josep Bartolí i Narcís Molins i Fàbrega, *Campos de Concentración 1939-194…*, México DC, Ediciones Iberia, 1944, p. 145.

En la premsa que entrava als camp de manera clandestina, com el diari *Reconquesta* al camp d'Agde, els interns podien llegir algun article amb referències molt explícites a la repressió de l'Espanya franquista i a la sort que podien córrer els que tornaven: «Un company ha dut una lletra vinguda d'allà[1049]. De Barcelona. Hi ha la moixiganga del «Arriba España», del «Viva Franco», els saluts al «Caudillo» i «l'any de la victòria» de totes les lletres que venen d'allà. Hi ha també la doble intenció de l'escriptura. En la carta d'aquest company, sobre el «año» hom hi veu una creu mortuòria que no ofereix dubtes de cap mena. Que fa

1048. Francie Cate-Arrie, en el seu llibre: *Culturas del exilio español entre las alambradas: Literatura y memoria de los campos de concentración en Francia, 1939-1945*, Rubí, Antrophos, 2012, p. 91-95, analitza detalladament aquesta obra de Bartolí on assenyala la figura central del dibuix: «El esqueleto enorme, sonriente, [...] Con una mantilla floral y un cinturón con las flechas insignia de la Falange, que da un abrazo de bienvenida a los porcinos guardias franceses, quienes llevan a rastras a través de la frontera a un grupo muy numeroso de exiliados medio muertos procedentes de los campos de concentración de Francia. [...] Las figuras gemelas dominan el primer plano del dibujo, conforme alzan sus armas como si fueran un pelotón de fusilamiento. [...] Cada motivo en el panel completo representa alguna versión de la muerte (cruces, cadáveres, caras sin ojos...). Las únicas imágenes que no aluden a la muerte física y a la destrucción se refieren todos ellos, a los vacíos símbolos de la españolada que puntúan el yermo paisaje cultural de la España de Franco: el ruedo, el guitarrista, el bailaor flamenco».

1049. En negreta a l'original.

tuf de cosa difunta[1050]. Que tot és mort i tot és matar. I la incongruència –incongruència aparent només– del «aquí te estamos esperando», seguit d'un: «pero aquí te enviamos la dirección de nuestros tíos en Francia para que te ayuden entre tanto». No enganyen aquestes lletres. La veritat espanyola és tan negra, tan profundament negra com l'ànima del bon[1051] feixista. Hi ha terror a Espanya perquè hi ha repressió brutal. I cal que hi hagi prudència en l'obrar[1052] i en l'escriure[1053]».[1054]

Un altre element important, que per les cartes i les memòries dels interns sabem que va tenir molta força a l'hora de fer decidir si el retorn era una bona opció, va ser l'actitud que mostraven davant d'aquesta tria els companys de barraca o de partit, persones importants per ell, que mostraven la seva disconformitat quan se'ls insinuava la possible repatriació, ja que la consideraven una «traïció» a la República, als seus valors i als companys de lluita. Com a conseqüència, marginaven i podien arribar a «castigar» amb insults i excloure aquella persona, deixant-la fora dels seus cercles més propers, des del moment que havia mostrat cert interès pel retorn a Espanya, fins el moment de marxar. Retornar a l'Espanya de Franco era pels interns políticament més posicionats, una renúncia a les idees del republicanisme que els havien dut fins allà.[1055]

Al camp d'Agde no hi ha documentats episodis d'enfrontaments ni lleus ni de més gravetat entre els refugiats que volien ser repatriats i els que volien restar a França.[1056] En d'altres camps, com ara Argelès, a través de la documentació oficial de les autoritats franceses al camp d'Agde, sabem que es van produir confrontacions i desordres –sense especificar de quin tipus– entre ambdós posicions, que van fer que se separessin en zones molt delimitades i allunyats els uns dels altres, els refugiats que decidien marxar a Espanya i els que es quedaven a França. El comandant del camp d'Agde, Zwilling, especificava al comissari

1050. «Cosa difunta» en negreta a l'original.
1051. En negreta a l'original.
1052. En cursiva a l'original.
1053. En cursiva a l'original.
1054. «Carta "d'allà"», *Reconquesta*, 16 de maig de 1939.
1055. En aquest sentit Juan Sánchez des del camp del Barcarès apuntava: «Un campo lo ocupaban los que querían a Franco, y el otro, los que queríamos al gobierno de la República española». Citat a: Juan Sánchez Sánchez, «Un relato de la guerra civil española y del éxodo a Francia»..., p. 129-146.
1056. En un article a *L'Eclair* s'apuntava però, que seria convenient: «pour éviter des incidents, les occupants des trois camps ne seront pas mélangés et que les miliciens devant regagner l'Espagne nationaliste seront hébergés séparément». «Le camp de concentration de miliciens à Agde», *L'Eclair*, 14 de març de 1939.

especial M. Mazet, que no podien seguir l'exemple d'Argelès, ja que a Agde no disposaven de suficient espai per habilitar una zona per a concentrar a aquells homes que havien de ser traslladats al Barcarès pel seu retorn.[1057] Segons el criteri del comandant, calia procedir com s'estava fent fins aquell moment, ja que: «Enfin une telle opération désorganiserait tout ce qui a été fait jusqu'à présent pour l'organisation des Camp et nécessiterait actuellement un effort considérable de notre personnel qui ne pourrait l'entreprendre sans être au *préalable fortement renforcé*[1058]».[1059]

A més a més, aquells ja decidits a retornar podien ser desencoratjats i sovint canviaven d'opinió, quan un amic o company de barraca els explicava les darreres notícies que havia pogut aconseguir des d'Espanya o els llegia una carta –per bé que censurada– que els havia enviat algun familiar on els anunciava l'execució, la tortura, l'empresonament o la desaparició d'algun parent o conegut.[1060]

Els interns del camp d'Agde –com els dels altres camps del sistema concentracionari francès, en menor o major mesura– tenien per una banda a les autoritats franceses que insistien i facilitaven el retorn a Espanya i, per l'altra, la por i la reserva que transmetien les cartes que podien rebre dels seus familiars i amics descrivint-los la realitat del *Nuevo Estado*,[1061] les notícies aparegudes en alguns dels diaris clandestins que els arribaven a les mans i la «pressió» dels

1057. Des del camp d'Agde s'enviava els homes que volien ser retornats a Espanya al camp del Barcarès. A continuació se n'especificarà amb més detall quin era el procediment complet fins arribar a Espanya.

1058. Subratllat a l'original.

1059. Carta del comandant de camp Zwilling al comissari especial del camp d'Agde (camp d'Agde, 3 d'abril de 1939; AN20000414/14/1).

1060. A Agde no es va donar el cas, perquè en aquell moment era un camp exclusiu per a homes, però en d'altres camps del sistema concentracionari francès on en aquell moment hi havia dones, o en *centres d'hébergement* on estaven recloses amb els seus fills i filles, els arribaven a algunes d'elles, cartes de comiat dels seus companys i marits des d'Espanya just abans de ser executats, on les avisaven dels perills que corrien si tornaven al país i els demanaven que es quedessin a França. Elisa Reverter, a les seves memòries descriu com una companya de barraca va rebre una carta de tres pàgines de comiat del seu company, on li demanava que per cap motiu retornés al poble, l'avisava per la seva seguretat i per la dels seus fills. Quan aquestes cartes arribaven a les seves destinatàries, hi causaven naturalment un gran impacte emocional, però alhora, repercutia en el seu entorn més proper que podia conèixer de primera mà la realitat a l'Espanya franquista, que en molts casos podia endarrerir la decisió del retorn a Espanya o inclús descartar-la definitivament. Elisa Reverter, *Dones a l'infern*, Barcelona, Columna, 1995, p. 175.

1061. En menor mesura, ja que a la documentació original, a les cartes i a les memòries n'apareixen poques referències, els refugiats del camp també podien tenir notícies de la realitat franquista a través de les visites de familiars al *parloir*. Si tenim en compte que eren persones que vivien a França, la informació que els arribava era també a través de la premsa i de les cartes que podien enviar-se, sota censura, amb amics i familiars a l'Espanya de Franco.

companys i amics de barraca comentant les epístoles rebudes, però també pressionant perquè cap refugiat espanyol no abandonés el camp.

A la segona quinzena del mes de juny de 1939, des del ministeri de l'Interior francès es va alertar a les autoritats departamentals pertinents que s'havien detectat efectius infiltrats no autoritzats en diversos camps dels sistema concentracionari francès. Es tenia la sospita que es tractava d'antics combatents de les Brigades Internacionals, que s'introduïen dins els refugis i camp francesos per informar als refugiats espanyols dels perills que corrien en retornar a Espanya.[1062] El prefecte de l'Hérault envià un comunicat urgent al sotsprefecte de Béziers, al comissari especial de policia del departament i al comissari especial del camp d'Agde, perquè s'augmentessin els efectius de control per detectar, identificar i finalment neutralitzar, els culpables del delicte que s'estava duent a terme. El comissari especial M. Mazet, tres dies més tard, informava al prefecte que no en tenia constància de cap incident en aquest sentit, i apuntava que estava convençut que les notícies que circulaven a l'interior del camp en relació als perills que podien córrer els espanyols retornant als seus pobles i ciutats, els arribaven per les cartes d'amics i familiars des d'Espanya, o per aquelles visites que els interns rebien al *parloir,* els quals també eren portadors de notícies de l'exterior: «sont colportés ensuite dans le camp, d'une façon exagérée. Cette exagération n'est pas intéressée elle est inhérente à la transmission verbale de "nouvelles" dans tout groupement d'individus vivant en commun et principalement dans un camp de réfugiés».[1063]

Per la manera com es van desenvolupar els retorns i el nombre total de refugiats que van optar per aquesta opció, podem pensar que la realitat va ser aquesta, que els interns parlaven entre ells de les notícies que els arribaven des d'Espanya, i que no hi va haver des dels camps ni des de cap sector d'esquerres o progressista a França una oposició ferma i organitzada als retorns dels refugiats republicans espanyols. Cadascun era un cas particular, coneixedor de la seva història i del risc que corria si retornava. Un exemple de la tebior amb què van respondre alguns dels partits polítics d'esquerra francesos, dels quals es podria

1062. Carta del prefecte de l'Hérault al sotsprefectes de Béziers, al comissari especial de policia del departament i al comissari especial M. Mazet (camp d'Agde, 20 de juny de 1939; ADH 2 W 620).

1063. Carta del comissari especial M. Mazet al prefecte de l'Hérault (camp d'Agde, 23 de juny de 1939; ADH 2 W 620).

haver esperat una oposició ferma als repatriaments dels refugiats a l'Espanya franquista, el trobem en els alguns dels punts tractats en la conferència celebrada pel Partit Comunista Francès els dies 10 i 11 de juny de 1939 sota el títol: *d'Aide à l'Emigration Espagnole*, on el tema central era: *Respecter la volonté de chaque compatriote qui désire retourner en Espagne*. Les conclusions a les quals arribà eren poc crítiques i el que valoraven per sobre de qualsevol altra premissa política, era la voluntat de cadascun dels refugiats, havien de poder triar sense ser coaccionats: emigrar a Amèrica o a d'altres països d'Europa, retornar voluntàriament a Espanya (se'ls respectaria plenament la decisió) o decidir quedar-se a França per a sortir del camp i trobar un lloc on ser contractats. Com a colofó final, i podríem dir, el punt més significatiu d'aquesta declaració, se subratllava que com a partit polític tenien el deure d'explicar als refugiats espanyols de dins i fora dels camps: «la situation intérieure du pays» i les «conditions de misère du peuple et a quelle façon un régime de terreur opprime les défenseurs de la Patrie; et, surtout leur faire comprendre que eux là-bas, et nous ici, nous reconquérons son indépendance et sa liberté».[1064] I acabaven amb frases de solidaritat i confraternització amb els republicans espanyols tancats als camps i crides a la llibertat de tots els pobles.

Un cop més es deixava a la voluntat individual de cada persona si el retorn a Espanya era una possibilitat per sortir del camp o, si pel contrari, la seva situació personal ho impossibilitava.

Per la quantificació total d'espanyols que van retornar entre mitjan febrer i mitjan desembre de 1939: unes 360.000 persones sobre els 475.000 d'espanyols que havien travessat la frontera,[1065] podem pensar que cap d'aquestes proclames polítiques, ni les notícies sobre les represàlies i la situació a l'Espanya de Franco, no van afectar excessivament en la decisió final d'aquesta massa de refugiats. Diversos motius van influir-hi a l'hora de prendre la determinació d'abandonar el camp retornant a Espanya: les males condicions viscudes en aquells mesos a Agde que es sumava al cansament acumulat de tant de temps de guerra, al futur ple d'incerteses i d'inseguretats, a la promesa feta per les autoritats del camp a un

1064. *Conférence française d'Aide à l'Emigration Espagnole*, (s.ll.; 10 i 11 de juny de 1939; ADH 2 W 622/1).

1065. Javier Rubio, *La emigración de la guerra civil de 1936-1939*..., p. 124.

retorn simultani amb la seva família des de França[1066] i el fet que, almenys en aquests primers moments, els interns que es plantejaven tornar, eren majoritàriament, soldats del bàndol republicà incorporats a l'exèrcit en els darrers mesos de la guerra, o civils originaris de diferents zones d'Espanya que havien creuat la frontera fugint d'un país bombardejat, empesos per l'avanç de les tropes franquistes cap al nord. Generalment amb una militància política i sindical poc activa, que els feia pensar que podien retornar a Espanya sense témer ser executats o represaliats per la Ley de Responsabilidades Políticas promulgada per Francisco Franco el 9 de febrer de 1939.[1067] Aquesta llei, amb caràcter retroactiu, permetia acusar en un tribunal d'excepció, a aquelles persones que des de l'octubre de 1934 havien pres part de la vida política republicana o qui, des del febrer de 1936 s'havia oposat al Movimiento «mediante actos concretos o pasividad grave». En aquest sentit, el ministre francès de l'Interior, Albert Sarraut, el 14 de març de 1939, puntualitzava que l'Estat francès no tenia dret a entregar a la força als espanyols en territori francès fins a estar segur que no eren objecte de represàlies. França, segons ell, no podia convertir-se en proveïdora pels escamots d'execució franquistes.[1068] I Sarraut acabava donant garanties d'asil als refugiats «honorables».

Abans de l'acabament de la guerra, el 26 de gener de 1939, França s'havia afanyat a reconèixer el govern franquista. El Parlament francès, per 323 vots a favor i 261 en contra, va reconèixer oficialment al Generalísimo Franco. En aquest sentit i segons l'historiador Javier Rubio, sinó hagués estat per l'incompliment del pacte signat el 25 de febrer de 1939 entre Léon Bérard[1069] i el compte de

1066. A la documentació que arribava al camp d'Agde des del ministeri de l'Interior hi ha poques referències a aquesta qüestió, però en una carta molt explícita del ministre Sarraut dirigida a tots els prefectes amb camps de concentració ubicats als departaments, s'exposava que per petició del general Ménard calia preveure que hi havia un bon nombre de refugiats als camps que per tal de ser repatriats posaven com a condició, fer-ho conjuntament amb les seves famílies que es trobaven en aquell moment en territori francès. Ménard, els informava com calia procedir en aquesta repatriació simultània ja que l'objectiu era que el major nombre de refugiats, tancats en aquell moment als camps o no, abandonessin el país. Els refugiats que sortien del camp d'Agde eren traslladats al del Barcarès i les famílies dels interns, a les quals s'havia pogut localitzar, se les agrupava a Perpinyà. En aquest moment, des d'aquest dos punts estratègics, el Barcarès i Perpinyà, tant els interns com les seves famílies, passaven a estar sota la tutela del prefecte dels Pirineus Orientals, qui donava l'ordre per iniciar els tràmits pel repatriament simultani. Carta del ministre de l'Interior als prefectes del país (París, 8 d'agost de 1939; ADH 2 W 624).

1067. *Ley de Responsabilidades Políticas*. Boletín Oficial del Estado, número 44, 13 de febrer de 1939, p. 824-847.

1068. Geneviève Dreyfus-Armand, *L'exil des républicains espagnols en France. De la Guerre civile à la mort de Franco*..., p. 73.

1069. Senador francès que és enviat pel president del consell Édouard Daladier i el ministre d'Afers Estrangers, Georges Bonnet, a negociar les relacions diplomàtiques entre França

Jordana,[1070] i el conseqüent tancament de la frontera franco-espanyola, «el problema de les repatriacions» hagués estat solucionat en poques setmanes.[1071] El govern francès pretenia subordinar el retorn dels béns que demanava Jordana per Espanya, a una compensació econòmica que ajudés a alleugerir les despeses que els estava generant l'entrada massiva de refugiats espanyols al seu país. Però això no era el que havien signat en els acords,[1072] on l'entrega de béns per part de França apareixia com innegociable. Espanya, a canvi, es comprometia a mantenir una política de *bon voisinage* amb el seu homòleg. Jordana sabia que el govern francès tenia pressa en iniciar les repatriacions i ho va utilitzar per tal que es complissin els acords signats. El govern francès va deixar de banda la pressió pel pagament de les despeses ocasionades pels refugiats,[1073] però va condicionar l'entrega dels béns que reclamava Jordana, a què els retorns es facilitessin el màxim des d'Espanya per tal que fossin el més nombrosos possibles i es reprenguessin des d'aquell moment. Els dos països van arribar a un acord i les repatriacions, interrompudes el 20 de febrer de 1939 per les autoritats franquistes, es van tornar a activar la segona meitat del mes de maig,[1074] quan el

i el govern espanyol dirigit per Franco des de Burgos a poques setmanes de l'acabament de la guerra civil, l'1 d'abril de 1939.

1070. Vicepresident del govern de Franco i ministre d'Afers Exteriors.

1071. Javier Rubio, *La emigración de la guerra civil de 1936-1939*..., p. 217-221.

1072. El text del «Conveni Jordana-Bérard» comprenia una relació nominal de béns i valors que el govern francès es comprometia a entregar a les autoritats franquistes: L'or dipositat com a garantia d'un emprèstit al Banc de França a Mont de Marsan, les armes i el material de guerra de tota mena pertanyent al govern de la República, el bestiar de tot tipus que havia travessat la frontera amb els republicans, el retorn també de tota la flota mercant i de pesca, sense discriminació de port amb registre espanyol, el patrimoni artístic espanyol exportat des del 18 de juliol de 1936 contra la voluntat dels legítims propietaris, així com el dipòsit d'or, de joies, de pedres precioses, bitllets, monedes, accions... pertanyents a l'estat espanyol o a Societats o particulars espanyols que haguessin sortit d'Espanya a partir del 18 de juliol de 1936. I es feia referència al retorn de tots els vehicles sense cap mena de distinció de classe ni de propietaris, matriculats a Espanya, els quals havien estat abandonats per l'entrada a França dels seus propietaris. Jordi Guixé, *La república perseguida. Exilio y represión en la Francia de Franco, 1937-1951*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2012, p. 88-89.

1073. Al gener de 1941 el govern francès va renunciar formalment a rebre qualsevol compensació econòmica per les despeses ocasionades per la manutenció i l'assistència dels refugiats espanyols en el seu territori. José Mª Borrás Llop, *Francia ante la guerra civil española: burguesía, interés nacional e interés de clase*..., p. 305.

1074. Per ampliar sobre el pacte Berard-Jordana i les relacions que es van establir en conseqüència: Jordi Guixé, *La república perseguida. Exilio y represión en la Francia de Franco, 1937-1951*..., p. 85-92, Michel Catala, *Les Relations franco-espagnoles pendant la Deuxième Guerre mondiale. Rapprochement nécessaire, réconciliation impossible (1939-1944)*, París, L'Harmattan, 1997, p. 24-27, José Mª Borrás Llop, *Francia ante la guerra civil española: burguesía, interés nacional e interés de clase*..., p. 305, Juan Avilés, *Pasión y farsa, Franceses y británicos ante la guerra civil española*, Madrid, Eudema, 1994, p. 186-188, Javier Rubio, *La emigración de la guerra civil de 1936-1939*..., p. 217-221 i Marie-Claude Rafaneau Boj, *Los campos de concentración de los refugiados españoles en Francia (1939-1945)*..., p. 119-123.

govern de Franco va obrir la frontera i el de Daladier va iniciar el retorn dels béns materials. Durant tot el mes d'abril i el mes de maig de 1939 des dels sectors més conservadors de la premsa francesa com ara: *L'Action Française*, *Le Matin*, *Le Petit Journal*, *Le Jour*, entre d'altres, van iniciar una campanya a favor de la signatura del pacte Bérard-Jordana, doncs titllaven de «necessitat nacional», el que per ells representava l'arribada, la ubicació i el manteniment al seu país dels refugiats espanyols, constituïen: un greu perill social i calia aprofitar l'ocasió que se'ls presentava de retornar-los ràpidament al seu país d'origen.[1075]

Com a conseqüència de l'acord entre ambdós països, des del final de la primavera i durant tot l'estiu de 1939, el ritme dels retorns de refugiats espanyols a França va anar progressivament en augment i va arribar a un màxim de 2.500 repatriacions diàries.[1076]

La taula següent aporta xifres sobre el nombre de refugiats espanyols que es localitzaven a França entre el febrer i el desembre de 1939 i les repatriacions que es van comptabilitzar també en aquelles mateixes dates.[1077]

Taula número 24: Quantificació dels refugiats espanyols a França i els retorns a Espanya, entre mitjan febrer i mitjan desembre de 1939

Cronologia	Nombre de refugiats	Repatriacions a Espanya
Mitjan febrer de 1939	475.000	40.000
Inici maig de 1939	440.000	75.000
Inici abril de 1939	430.000	85.000
Mitjan maig de 1939	410.000	105.000
Inici juny de 1939	278.500	---
Inici agost de 1939	255.000	250.000
Mitjan desembre de 1939	140.000	360.000

Nombre de refugiats a França i repatriats a Espanya entre febrer (tot just acabada la Guerra Civil) i mitjan desembre de 1939. Font: Javier Rubio, *La emigración de la guerra civil de 1936-1939*…, p. 124.

1075. José Mª Borrás Llop, *Francia ante la guerra civil española: burguesía, interés nacional e interés de clase*..., p. 307.

1076. Javier Rubio, *La emigración de la guerra civil de 1936-1939*..., p. 122.

1077. Alguns autors, com Dolores Pla [Dolores Pla, *Els exiliats catalans. Un estudio de la emigración republicana española en México*..., p. 90.] o J.B. Climent [«España en el exilio», *Cuadernos Americanos*, número 126, 1963, p. 100], consideren que Javier Rubio aporta unes xifres pel que fa als retorns a Espanya massa elevades. Però ens serveixen per copsar la tendència dels repatriaments i veure com pràcticament la meitat dels exiliats que van entrar a França amb la Retirada, sis mesos més tard, ja havien sortit del país.

Els quasi tres mesos que la frontera va estar tancada, entre febrer i maig de 1939, van ser determinants en la xifra total de refugiats espanyols que es van establir definitivament a França. Tot i la represa en el ritme i el volum dels retorns, el preludi i l'esclat de la Segona Guerra Mundial, el setembre de 1939, va donar lloc a un canvi en la visió que el govern francès tenia en relació als refugiats que encara hi restaven al país. Es va passar d'una insistència ferma per convèncer i despertar en ells el màxim interès per tornar a casa, a què aquesta voluntat tan decidida, quedés frenada pel profit que el govern francès veia que podia treure dels interns espanyols que quedaven als camps, una mà d'obra barata de la qual es podien beneficiar, tant per a reemplaçar els treballadors francesos que havien estat mobilitzats al front com per atendre la nova indústria de guerra.[1078] Va ser en aquest moment, entre l'agost i el setembre de 1939, que la política des del govern de Daladier va canviar radicalment, i va facilitar els retorns, a aquells individus «non susceptibles d'apporter un travail utile à l'économie française».[1079]

5.1.1. L'EVOLUCIÓ I EL PROCEDIMENT DELS RETORNS DES DEL CAMP D'AGDE

El 21 de març de 1939, des del camp d'Agde només es van presentar tres refugiats espanyols (dels 7.550 concentrats), en el moment que les autoritats franceses van comunicar que s'iniciaven les gestions per aquells interns que voluntàriament decidissin retornar a Estanya.[1080] A partir d'aquella data el nombre de refugiats que sol·licitaven aquesta opció augmentà progressivament i ràpida. A l'abril la xifra era de 257 refugiats, al maig de 733[1081] i a final de juny de 1.300.[1082]

Va ser durant l'estiu de 1939 que es va comptabilitzar el nombre més elevat de sol·licituds entre els interns del camp per retornar a Espanya. Dels 8.010

1078. Més endavant s'hi desenvoluparà un apartat dedicat a la formació i a l'allistament dels refugiats, que en aquell moment encara quedaven a França, a les Companyies de Treballadors Estrangers i a l'enrolament a la Legió Estrangera.

1079. Circular del ministeri de l'Interior del 19 de setembre de 1939. Citat a: Javier Rubio, *La emigración de la guerra civil de 1936-1939*..., p. 886.

1080. *État des réfugiés espagnols stationnent dans le département de l'Hérault. Gendarmerie Nationale* (camp d'Agde, 21 de març de 1939; ADH 4 M 1796).

1081. *Mouvement du camp d'Agde au cours du mois de mai 1939* (camp d'Agde, 30 de maig de 1939; ADH 2 W 620).

1082. Carta del comissari M. Mazet al prefecte de l'Hérault (camp d'Agde, 23 de juny de 1939; ADH 2 W 620).

homes que van sortir d'Agde, 6.304 van ser repatriats via el camp del Barcarès[1083] i 120 més, havien aconseguit una autorització del prefecte de l'Hérault, també per abandonar el camp i tornar al seu país.

Gràfica número 25: Evolució dels retorns a Espanya dels refugiats espanyols al camp d'Agde, entre març i octubre de 1939

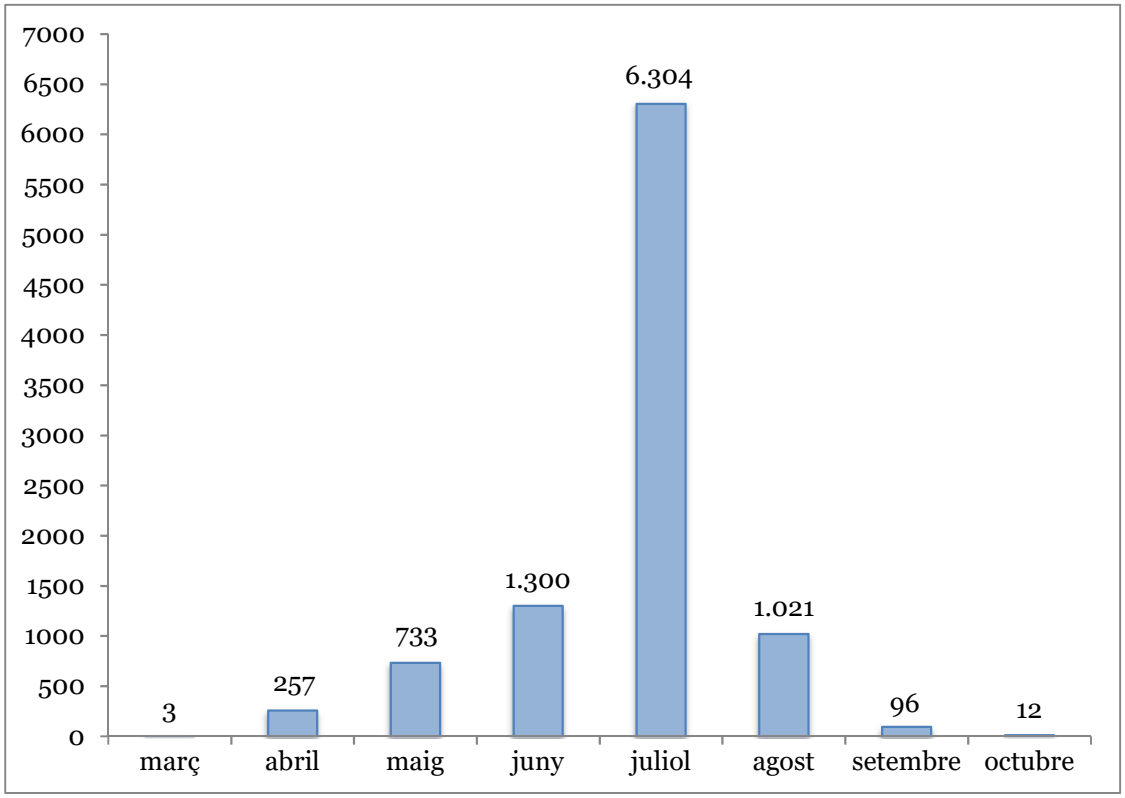

Gràfica de barres de l'evolució dels retorns a Espanya entre els mesos de març a octubre de 1939.
Font: Diverses unitats de catalogació dels ADH: 4 M 1796, 4 M 1800 i 2 W 620.
Elaboració pròpia.

El 2 d'agost de 1939 el comissari especial M. Mazet enviava una carta al responsable de la seguretat nacional de la prefectura dels Pirineus Orientals, on l'informava detalladament de les repatriacions gestionades des del camp durant el mes de juliol i els dos primers dies del mes d'agost i va afegir les xifres d'aquests dos dies: 395 l'1 d'agost i 478 el 2 i apuntant que:«représente à peu près une

1083. Segons l'historiador Grégory Tuban havia estat el camp d'Agde l'escollit en un primer moment per les autoritats competents per a reagrupar els refugiats espanyols dels camps que volien retornar a Espanya. Finalment es va optar pel del Barcarès perquè complia millor els requisits de seguretat i disposava de més espai per a l'enquadrament dels interns. Grégory Tuban, *Contrôle, exclusion et répression des réfugiés venus d'Espagne dans les camps du sud de la France. 1939-1944*..., p. 189.

proportion de 8%[1084]. Ce pourcentage peut paraitre faible à première vue. Cependant, comme du 1er au 31 juillet écoulé plus de sept mille réfugiés ont déjà quitté volontairement le camp pour être rapatriés».[1085]

A partir del 31 de juliol de 1939, el nombre de retorns des del camp d'Agde, va anar progressivament decreixent. I va passar dels 1.021 homes repatriats durant aquell mes d'agost,[1086] als 96 al setembre[1087] i només 12 a l'octubre.[1088] En total, des la construcció del camp d'Agde i fins a final del mes d'octubre, es van dur a terme 10.423 retorns a Espanya. En conseqüència, si en els mesos d'abril i sobretot maig de 1939 va ser quan va arribar al camp un nombre més elevat de refugiats i al mes de juliol del mateix any, quan més sortides cap a Espanya es van produir, podem afirmar, que per la majoria dels homes que van triar ser repatriats ràpidament, la seva estada al camp no va ser excessivament llarga, només de pocs mesos. El que Javier Rubio descriu com a «persones temporalment desplaçades a través d'una frontera a conseqüència d'uns esdeveniments bèl·lics».[1089]

De la mateixa manera que la insistència metòdica i diària als interns del camp per a ser retornats, apareix repetidament en la documentació administrativa generada per les autoritats franceses i en les cartes i memòries, és important també destacar-ne el respecte a la voluntat del refugiat a l'hora de decidir la seva opció per part de les autoritats del camp que no exercien, almenys durant els primers mesos de la posada en marxa del camp, una excessiva pressió sobre els refugiats espanyols, doncs no faltaven voluntaris un cop es van superar els primers moments d'indecisió.

Una circular enviada pel ministre de l'interior, Albert Sarraut, el 5 de maig

1084. L'1 de juliol de 1939 es comptabilitzaven al camp: 22.282 interns i el 28 de juliol: 14.028. Per tant el percentatge que podien representar els aproximadament 7.000 retorns als quals es refereix el prefecte, pot variar mínimament. El que és representatiu és l'altíssim nombre de sortides del camp que es van concentrar en el mes de juliol i que en pocs dies van fer baixar notablement el nombre de concentrats. Quan arriben el 6 d'agost als 11.500 i el 15 d'agost als 7.517, en aquest moment, s'han de contemplar també altre factors que van fer que el nombre d'interns disminuís, com el canvi del «camps del catalans» del recinte 3 a l'1 que féu, que un bon nombre de refugiats que no tenien la intenció d'abandonar el país, sortissin d'Agde per ser traslladats a d'altres camps dels sistema concentracionari francès.

1085. Carta del comissari especial M. Mazet al controlador general de la Seguretat Nacional (camp d'Agde, 2 d'agost de 1939; ADH 2 W 620). Vegeu l'annex número 11.

1086. Carta del comissari especial Mazet al prefecte de l'Hérault (camp d'Agde, 3 d'agost de 1939; AN20000414/31/2).

1087. Donald Lecomte, *Approche de l'histoire du camp d'Agde (1939-1944)*..., p. 73.

1088. *Mouvement du camp d'Agde au cours du mois d'octobre 1939* (camp d'Agde, octubre de 1939; ADH 4 M 1796).

1089. Javier Rubio, *La emigración de la guerra civil de 1936-1939*..., p. 116.

de 1939 a tots els prefectes, il·lustra molt clarament la intencionalitat del govern francès en relació al «caràcter voluntari i lliure» en la tria dels refugiats per retornar o no a Espanya. Alhora, els puntualitzava la necessitat de convèncer al màxim nombre d'indecisos, sobretot dones amb criatures, per tal que es decidissin a abandonar el país el més aviat possible i tornar a Espanya un país, segons Sarraut, on la majoria dels refugiats, no tenien res a témer: «Aucun rapatriement de force ne devra être effectué. Ce principe rappelé, il reste cependant entendu que vous devez vous efforcer de convaincre les hésitants, quand il s'agit manifestement de personnes n'ayant rien à redouter d'un retour en Espagne et qui n'ont cherché refuge en France que sous l'effet de la panique qui a déferlé en Catalogne dans les derniers jours de Janvier. Le cas de femmes venues seules, ou avec leurs enfants, et qui ne peuvent même pas invoquer la présence d'un mari dans un camp, est particulièrement typiques; ce n'est pas enfreindre[1090] les instructions que je vous donne comme règles de hospitalité française que d'insister après des personnes qui n'ont rien à craindre pour leur faire comprendre qu'elles doivent regagner leur Pays sans plus tarder. Il vous est possible et facile de concilier dans ce conseil à la fois le tact et la fermeté qu'il appelle».[1091]

L'agost de 1939, en el moment que el nombre de peticions per a retornar a Espanya iniciava el seu descens progressiu, el ministre envià novament un comunicat a tots els prefectes on els recordava que sense exercir cap mena de coacció per a forçar els repatriaments, calia insistir i informar, ja a partir d'aquell moment, de manera individual a cadascun dels interns als camps francesos: que la frontera espanyola «étant maintenant largement ouverte», que 250.000 compatriotes ja havien retornat a Espanya, i que des de feia prop de sis mesos: «el pa, les patates, les mongetes..., que els estaven alimentant, així com l'assistència mèdica que rebien els malalts i ferits, i els subsidis de les dones, gent gran i criatures, provenia directament de l'estat francès, amb l'agreujament que tots els homes mobilitzats als camps eren soldats francesos que tenien a les seves famílies desateses a casa».[1092] També s'afegia que des de la Secretaria General i

1090. Infringir, contravenir.

1091. Circular del ministre de l'interior Albert Sarraut enviada als prefectes del país (París, 5 de maig de 1939; ADH 2 W 602/1).

1092. Informe del ministre de l'interior Albert Sarraut enviada als prefectes del país (París, 7 d'agost de 1939; ADH 2 W 602/1).

les sotsprefectures departamentals, havien de portar un control rigorós de cadascun dels refugiats instal·lats al seu territori que no havia mostrat cap interès per tornar a Espanya i esbrinar-ne els motius d'aquesta negativa. Si es sospitava que algun refugiat espanyol suposava un perill per a l'ordre públic francès, es tenia l'ordre des del ministeri de l'Interior d'avisar als Services de Police departamentals per tal que iniciessin una vigilància continuada.

Des del camp, en l'informe enviat a Josep Maria Trias Peitx el 4 d'agost de 1939 també apareixia reflectida la insistència per part de les autoritats del camp que mostraven: «Un interès extraordinari en accelerar el retorn a Espanya de tots aquells que tinguessin intenció d'anar-hi. A tal efecte, hom anunciava sovint per la ràdio, la sortida d'expedicions i invitava a inscriure's als que volguessin marxar. La setmana passada, hom anuncià per la ràdio, que el dia 31 de juliol, sortiria la darrera expedició cap a Espanya i calia per tant, que no deixessin d'anar a inscriure's els que volguessin marxar amb avals o sense.[1093] Els dies 31 de juliol i 1r i 2on del corrent [agost de 1939] (cada dia a un camp) hom féu format els refugiats sense excepció i els fou preguntat un per un si volien retornar a Espanya o pensaven quedar-se ací i en aquest cas, si estaven decidits a acatar les lleis dels país i els decrets en virtuts dels quals, ens comprometíem, a servir i defensar a França tant en pau com en guerra. Cal dir que per fer-nos aquestes preguntes, se'ns féu formar amb tot l'equipatge».[1094]

La insistència continuada per part de les autoritats franceses del camp, així com el perfil dels interns que demanaven retornar a Espanya, va tenir com a conseqüència que el ritme de les sortides des d'Agde fos constant i, com s'ha apuntat, en moments puntuals molt nombrós. Els refugiats que protagonitzaren aquests repatriaments des del final de la Guerra Civil espanyola i sobretot durant l'estiu de 1939,[1095] com ja s'ha especificat anteriorment, havien estat arrossegats per la dinàmica de la marxa cap a la frontera francesa i en el moment que des del comandament del camp se'ls oferí la possibilitat de retornar, van acceptar sense

1093. A partir dels primers dies del mes de juliol de 1939 des del govern francès es va autoritzar la possibilitat de poder gestionar els retorns, sense la necessitat de l'aval administratiu emès per les autoritats consulars franquistes. Carta del comissari especial M. Mazet al controlador general de la Seguretat Nacional (camp d'Agde, 26 de juliol de 1939; ADH 4 M 1800).

1094. Informe des del camp d'Agde enviat a Josep Maria Trias Peitx (camp d'Agde, 4 d'agost de 1939, CEHI FP(Trias)3(1)bI).

1095. La frontera havia estat tancada als retorns massius el 20 de febrer de 1939, tot i que es va tornar a obrir la segona setmana de maig de 1939, la fase restrictiva de les repatriacions havia estat superada i s'iniciaven les repatriacions massives de milers de refugiats diàriament cap a Espanya.

que les notícies que els podien arribar en relació a la situació a l'Espanya franquista, els fes témer les conseqüències en ser repatriats.[1096]

Des de l'alt comandament, quan a aquest interns se'ls demanava: «Voulez-vous être rapatriés?» si la resposta era afirmativa, el qüestionari acabava en aquest punt i s'iniciaven els tràmits pertinents pel retorn, i els feien signar un document on constava que abandonaven *volontairement* el camp.[1097] Si d'altra banda, contestaven que la seva intenció era restar a França, se'ls feia descriure'n les raons per les quals no volien marxar del país. Les motivacions que majoritàriament es repetien, acostumaven a ser: tenir la família a França, no poder-se arriscar a tornar a l'Espanya franquista pel perill de mort que corrien, per l'esperança d'acollir-se a una amnistia promulgada pel règim franquista,[1098] perquè restaven a l'espera de poder tenir els papers que els possibilitessin quedar-se a França o poder emigrar a Sud-Amèrica, entre d'altres.[1099]

Aquells homes que volien retornar a Espanya havien d'iniciar els tràmits de repatriació amb un aval o autorització consolar, emesa des d'alguns dels consolats espanyols més propers al camp: Sète, Marseille, Montpellier o Perpinyà, que els permetés ser incorporats en alguna de les llistes de sortida del camp d'Agde al del Barcarès. A la documentació original apareix algun cas molt puntual, que ja en el moment d'inici dels tràmits per a sortir del camp, l'intern disposava de l'aval consolar i alhora també dels avals enviats requerits des d'Espanya. Aquest va ser el cas de Josep Esplugas Civit, que ja abans de creuar la frontera un familiar, Josep Güell Parés[1100] des de Narbonne, li havia fet la gestió aconseguint els avals de l'alcalde del seu poble i del cap de Falange i els havia enviat al vicecònsol espanyol a Narbonne, qui a la vegada els havia tramès al comandant de camp, Benoit-Guyod per tal que Esplugas Civit fos «Rentre

1096. Javier Rubio, *La emigración de la guerra civil de 1936-1939*..., p. 116.

1097. Informe des del camp d'Agde enviat a Josep Maria Trias Peitx (camp d'Agde, 4 d'agost de 1939, CEHI FP(Trias)3(1)bI).

1098. En l'informe general dels camps del general Lavigne s'apuntava l'esperada amnistia, com uns dels motius pel qual els refugiats endarrerien el seu retorn a Espanya: «l'espoir persistant d'une amnistie prochaine dissipe chez les timides et les indécis les sujétion morale dans laquelle ils étaient tenus par les irréductibles partisans de l'exil volontaire et de l'opposition systématique aux institutions actuelles de l'Espagne». *Rapport sur l'État d'Esprit des Camps* (Perpinyà, 31 d'octubre de 1939; 2 W 622/1).

1099. Carta del comissari M. Mazet al responsable de la Seguretat Nacional de la Prefectura dels Pirineus Orientals (camp d'Agde, 2 d'agost de 1939; ADH 2 W 620).

1100. Que signa com a: Joseph Guell.

immédiatement en Espagne[1101]».[1102] En aquest cas el procés s'agilitzava, ja que en el moment que el refugiat entrés a territori espanyol i després de passar els controls i tràmits de rigor, seria posat en llibertat.

En la gran majoria de casos, el procediment a l'hora de tornar a Espanya no era tant senzill, cal tenir en compte, que en el decurs de la guerra i l'entrada a França, molts refugiats havien perdut la seva documentació. Per tal de facilitar l'expedició de la documentació necessària i agilitzar les repatriacions, el nou consolat espanyol de Sète,[1103] va decidir crear un viceconsolat d'Espanya a Agde,[1104] amb la seu al número 16 de la Grand-rue,[1105] nomenant com a vicecònsol a José Serena.[1106] Les oficines, els dissabtes a la tarda i els diumenges al dematí, oferien servei als familiars dels interns al camp[1107] perquè des de l'exterior agilitzessin els tràmits per aconseguir la tramitació de la documentació necessària pel trasllat.

A la documentació de l'Arxiu Departamental de l'Hérault es descriu un enfrontament lleu entre les autoritats franceses del camp i el vicecònsol espanyol a Agde, ja que Serena els havia tramès un formulari que els refugiats havien d'omplir obligatòriament si volien seguir amb els seus tràmits de repatriament on, a banda d'incloure les dades personal, cadascun d'ells havia de descriure amb detall unes: *Observaciones de carácter político o sindical*. Les autoritats del camp van comunicar-ho al prefecte de l'Hérault perquè creien que amb aquesta pregunta molts interns es farien enrere i fins i tot podien «motivar des incidents».[1108] No s'inclouen més dades que indiquin com es va desenvolupar la situació i si el prefecte va «pressionar» al vicecònsol en relació al qüestionari, però del que tenim constància és que el nombre de retorns no va disminuir, al contrari, i va arribar el mes de juliol al nombre màxim de repatriaments.

1101. Tota la frase en majúscula a l'original.

1102. Carta del vicecònsol de Narbonne al comandant del camp d'Agde (Narbonne, 24 de juny de 1939, ADH 2 W 622/2).

1103. Franquista des del 2 de març de 1939, amb F. Vidal com a cònsol espanyol.

1104. A la documentació també hi ha autoritzacions signades pel vicecònsol espanyol a Narbonne.

1105. Donald Lecomte, *Approche de l'histoire du camp d'Agde (1939-1944)*..., p. 72.

1106. De professió representant de productes alimentaris.

1107. En alguns casos, interns del camp havien pogut contactar amb coneguts o familiars que residien en municipis propers que els havien ajudat a tramitar l'autorització consolar per tal d'agilitzar les gestions del seu retorn a Espanya.

1108. Carta del comissari M. Mazet al prefecte de l'Hérault (camp d'Agde, 26 de juny de 1939; ADH 2 W 620). Vegeu l'annex número 8.

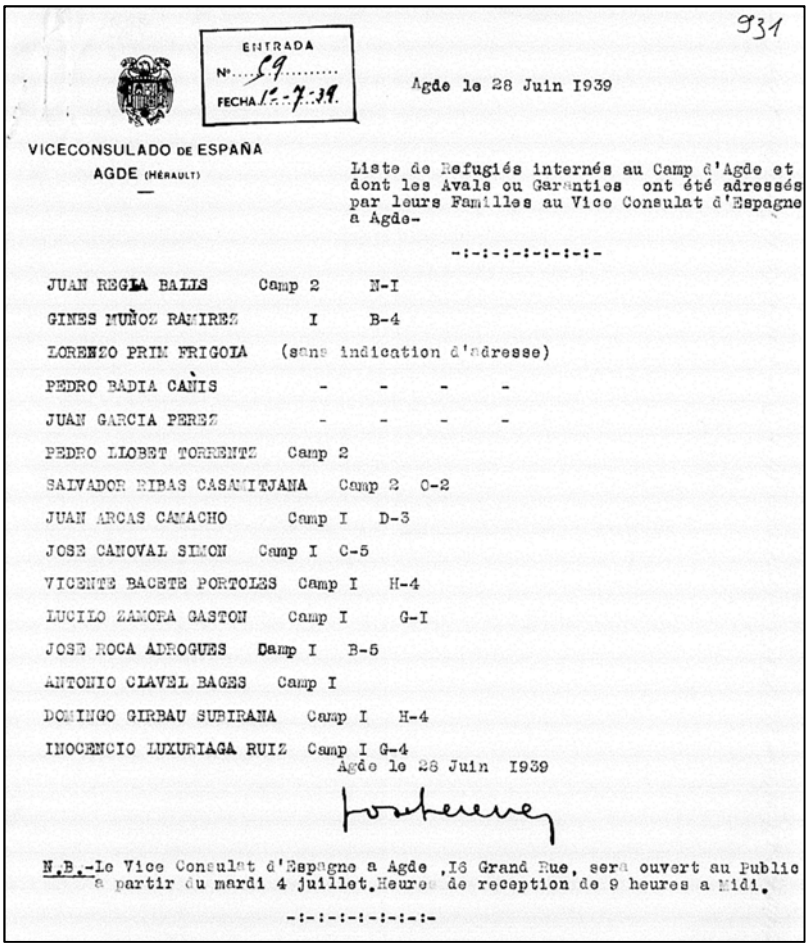

931

ENTRADA
Nº 59
FECHA 12-7-39

Agde le 28 Juin 1939

VICECONSULADO DE ESPAÑA
AGDE (HÉRAULT)

Liste de Refugiés internés au Camp d'Agde et dont les Avals ou Garanties ont été adressés par leurs Familles au Vice Consulat d'Espagne a Agde-

-:-:-:-:-:-:-:-

JUAN REGLA BALLS Camp 2 N-I
GINES MUÑOZ RAMIREZ I B-4
LORENZO PRIM FRIGOLA (sans indication d'adresse)
PEDRO BADIA CANIS - - - -
JUAN GARCIA PEREZ - - - -
PEDRO LLOBET TORRENTE Camp 2
SALVADOR RIBAS CASANITJANA Camp 2 C-2
JUAN ARCAS CAMACHO Camp I D-3
JOSE CANOVAL SIMON Camp I C-5
VICENTE BACETE PORTOLES Camp I H-4
LUCILO ZAMORA GASTON Camp I G-I
JOSE ROCA ADROGUES Camp I B-5
ANTONIO CLAVEL BAGES Camp I
DOMINGO GIRBAU SUBIRANA Camp I H-4
INOCENCIO LUXURIAGA RUIZ Camp I G-4

Agde le 28 Juin 1939

N.B.-Le Vice Consulat d'Espagne a Agde ,16 Grand Rue, sera ouvert au Public a partir du mardi 4 juillet.Heures de reception de 9 heures a Midi.

-:-:-:-:-:-:-:-

Llista tramesa a final de juny de 1939 per José Serena, vicecònsol espanyol d'Agde, amb els noms dels interns del camp d'Agde proveïts dels avals necessari per poder entrar a Espanya. Font: Agde, 28 de juny de 1939; ADH 2 W 622/1.

Roc Boronat, el 18 de juliol de 1939, en una carta a Carles Martí Feced, apuntava que en relació als avals consulars que necessitaven els interns per sortir del camp: «les autoritats franceses tenen la intenció de deixar-los marxar prèvia instància escrita i signada per l'interessat sense la necessitat de l'aval», i afegia: «Si s'adopta aquest procediment marxarà molta gent, és ben possible que passi de molt el cinquanta per cent dels actualment als camps de concentració[1109]».[1110] Poc més d'una setmana va caldre perquè es corroborés la teoria de Boronat. El comissari especial M. Mazet, en una carta confidencial del 26 de juliol, comunicava al seu superior de l'Oficina de Seguretat Nacional a Perpinyà, que el fet d'haver eliminat des de l'inici del mes de juliol l'obligatorietat de l'aval consolar per a retornar a Espanya, havia augmentat molt el nombre de refugiats

1109. En majúscula a l'original.
1110. Carta de Roc Boronat a Carles Martí i Feced (Agde, 18 de juliol de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 327).

que demanaven iniciar-ne els tràmits des del camp d'Agde. Els refugiats *non avalisés* havien passat dels 300 diaris als 564,[1111] el que va augmentar les expedicions fins al miler d'homes diaris (1.100 el 10 i el 27 de juliol de 1939) els dos dies que hi ha datada les sortides més nombroses des del camp d'Agde amb destinació al camp del Barcarès.

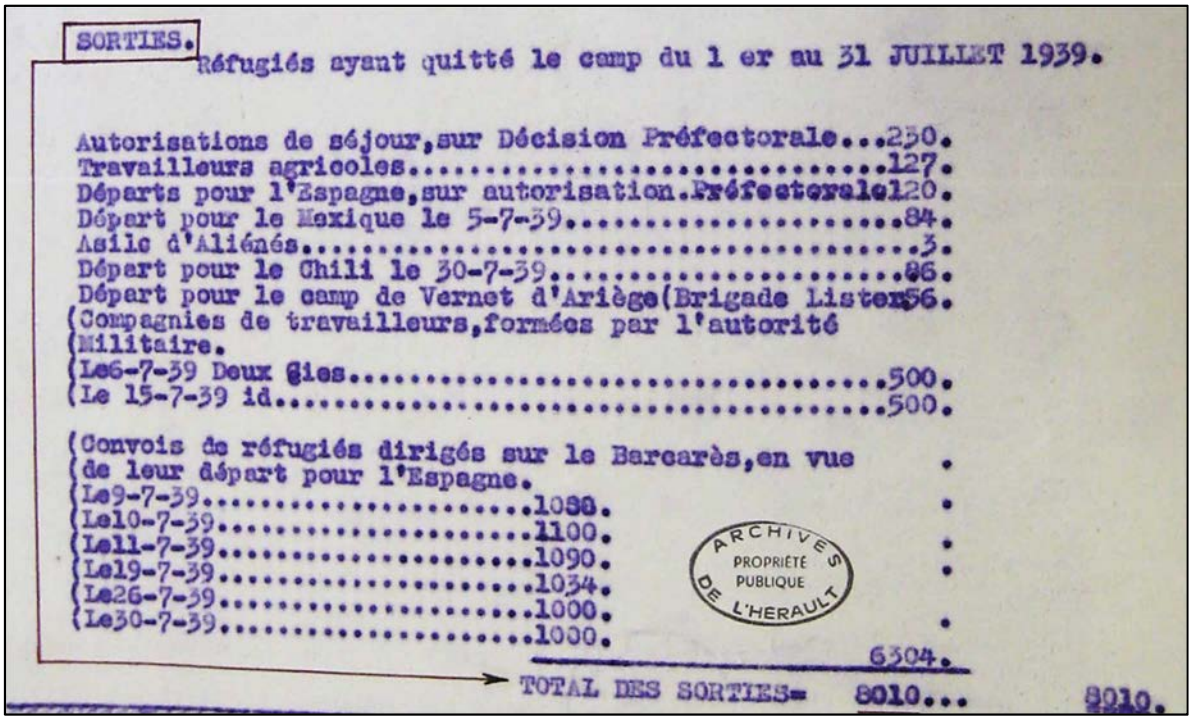

SORTIES.

Réfugiés ayant quitté le camp du 1 er au 31 JUILLET 1939.

Autorisations de séjour,sur Décision Préfectorale...250.
Travailleurs agricoles.....127.
Départs pour l'Espagne,sur autorisation.Préfectorale120.
Départ pour le Mexique le 5-7-39.....84.
Asile d'Aliénés.....3.
Départ pour le Chili le 30-7-39.....86.
Départ pour le camp de Vernet d'Ariège(Brigade Listex56.
Compagnies de travailleurs,formées par l'autorité
Militaire.
Le6-7-39 Deux Cies.....500.
Le 15-7-39 id.....500.

Convois de réfugiés dirigés sur le Barcarès,en vue de leur départ pour l'Espagne.
Le9-7-39.....1080.
Le10-7-39.....1100.
Le11-7-39.....1090.
Le19-7-39.....1034.
Le26-7-39.....1000.
Le30-7-39.....1000.

6304.

TOTAL DES SORTIES= 8010... 8010.

ARCHIVES PROPRIÉTÉ PUBLIQUE DE L'HERAULT

El 31 de juliol de 1939 restaven al camp 14.272 interns,[1112] després que s'haguessin comptabilitzat les 8.010 sorties (efectuades entre l'1 i el 31 de juliol)[1113]. Font: *Mouvement du camp d'Agde au cours du mois de juillet 1939* (camp d'Agde, juliol de 1939; ADH 2 W 620).

Amb aval consular o sense, un cop els refugiats tenien l'autorització corresponent de les autoritats espanyoles a França, el comandant del camp també donava el seu vistiplau i eren inclosos a les llistes definitives pel retorn a Espanya.

Des del camp d'Agde, els refugiats eren traslladats al del Barcarès en camions militars si el nombre d'homes ho permetia, i si no recorrien el trajecte amb tren passant per Narbonne. En aquest camp hi havia dos sectors diferenciats de la resta: el *camp provisionnel* on quedaven reclosos els refugiats que estaven

1111. Carta del comissari especial M. Mazet al controlador de l'Oficina de Seguretat Nacional (camp d'Agde, 26 de juliol de 1939; ADH 4 M 1800).

1112. Repartits de la següent manera: 3.541 al camp 1, 4.769 al camp 2 i 5.962 al camp 3.

1113. Es pot considerar que el nombre de refugiats que sortien del camp per retornar a Espanya era més elevat, ja que en recomptes com aquest, falten comptabilitzar algunes de les expedicions que hi ha documentades, com la del 27 de juliol de 1939 integrada per 1.100 homes.

pendents de ser repatriats[1114] i l'altre: *camp Mexique* que tancaven els refugiats abans d'iniciar el viatge a aquest país.

El *camp provisionnel* disposava d'un servei administratiu francès centralitzat on rebien des del camp d'Agde les llistes amb els noms, l'any i el lloc de naixement de cadascun dels espanyols per a ser repatriats. En tot moment tant les autoritats franceses com posteriorment les espanyoles, mantenien un estrictíssim control de tots i cadascun dels refugiats que havien de ser repatriats.

La verificació d'aquestes llistes la duia a terme un comissari especial francès a la frontera.[1115] Des del ministeri de l'Interior francès es recordava als prefectes dels departaments propers a la frontera, com el de l'Hérault, que s'havien de posar en contacte amb el prefecte dels Pirineus Orientals, Raoul Didkowski, abans que arribés el comboi de refugiats al camp del Barcarès, lliurant les llistes detallades amb les dades de tots els interns, per tal de tenir-lo informat i que aquest es pogués preparar per evitar qualsevol tipus d'incident,[1116] així com prevenint-lo dels possibles casos de malalties contagioses que havien estat detectades en el moment de la sortida dels refugiats per tal que prenguessin totes les mesures sanitàries necessàries per evitar contagis.[1117]

1114. A la documentació oficial no se'n fa massa referències, però aquells refugiats que volien ser repatriats a Tànger o Tetuan podien retornar sense problema tot i que «sous leur propre responsabilité et sans intervention préalable des autorités consulaires françaises», ja que d'aquesta manera ho havien especificat les autoritats d'ambdues dues ciutats. Carta del ministre de l'Interior enviada a tots els prefectes (París, 24 de juny de 1939; ADH 2 W 601/2).

1115. *Note de Service del general Lavigne* (camp d'Agde, 23 de juny de 1939; ADH 2 W 620).

1116. Carta del ministre de l'Interior als prefectes dels departaments propers a la frontera (París, 6 de desembre de 1939; ADH 2 W 602/1).

1117. Carta del ministre de l'Interior als prefectes dels departaments propers a la frontera (París, 12 d'abril de 1939; ADH 2 W 624).

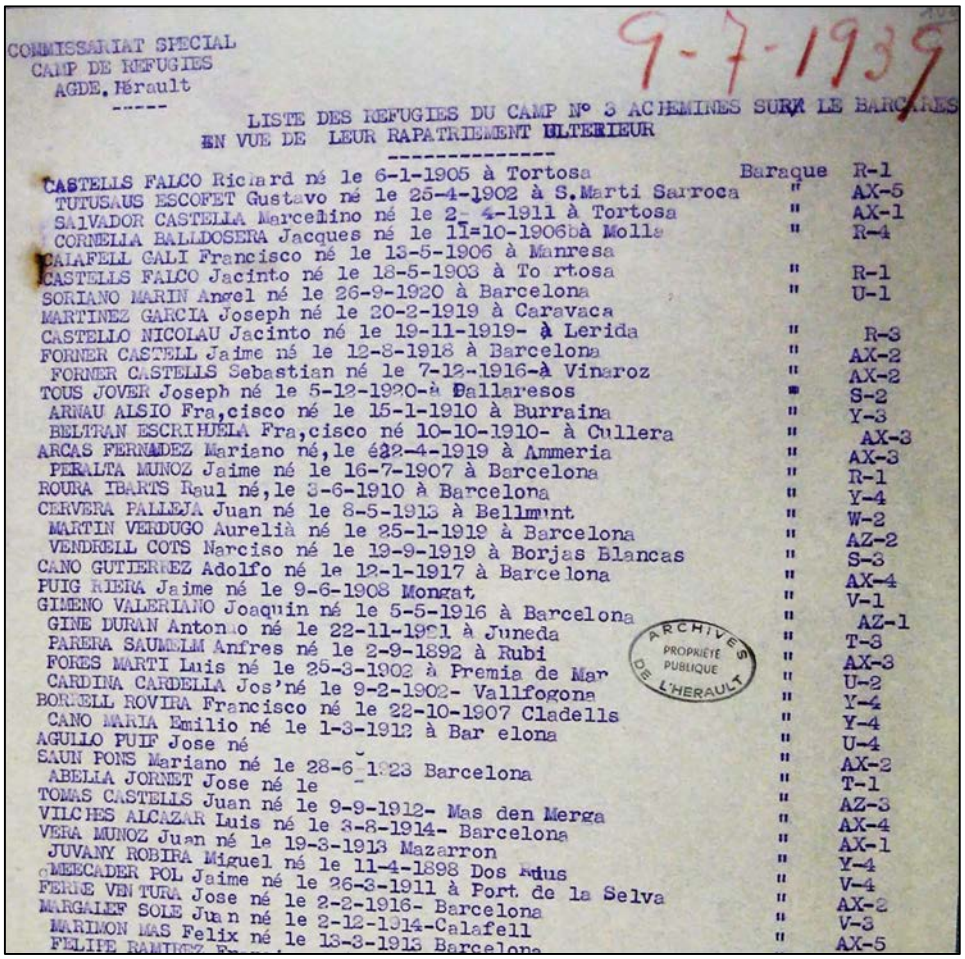

COMMISSARIAT SPECIAL
CAMP DE REFUGIES
AGDE, Hérault

9-7-1939

LISTE DES REFUGIES DU CAMP N° 3 ACHEMINES SURR LE BARCARES
EN VUE DE LEUR RAPATRIEMENT ULTERIEUR

CASTELLS FALCO Richard né le 6-1-1905 à Tortosa	Baraque	R-1
TUTUSAUS ESCOFET Gustavo né le 25-4-1902 à S.Marti Sarroca	"	AX-5
SALVADOR CASTELLA Marcelino né le 2- 4-1911 à Tortosa	"	AX-1
CORNELLA BALLDOSERA Jacques né le 11=10-1906bà Molla	"	R-4
CALAFELL GALI Francisco né le 13-5-1906 à Manresa		
CASTELLS FALCO Jacinto né le 18-5-1903 à To rtosa	"	R-1
SORIANO MARIN Angel né le 26-9-1920 à Barcelona	"	U-1
MARTINEZ GARCIA Joseph né le 20-2-1919 à Caravaca		
CASTELLO NICOLAU Jacinto né le 19-11-1919- à Lerida	"	R-3
FORNER CASTELL Jaime né le 12-8-1918 à Barcelona	"	AX-2
FORNER CASTELLS Sebastian né le 7-12-1916-à Vinaroz	"	AX-2
TOUS JOVER Joseph né le 5-12-1920-à Ballaresos	"	S-2
ARNAU ALSIO Fra,cisco né le 15-1-1910 à Burraina	"	Y-3
BELTRAN ESCRIHUELA Fra,cisco né 10-10-1910- à Cullera	"	AX-3
ARCAS FERNADEZ Mariano né,le 22-4-1919 à Ammeria	"	AX-3
PERALTA MUNOZ Jaime né le 16-7-1907 à Barcelona	"	R-1
ROURA IBARTS Raul né,le 3-6-1910 à Barcelona	"	Y-4
CERVERA PALLEJA Juan né le 8-5-1913 à Bellmunt	"	W-2
MARTIN VERDUGO Aurelià né le 25-1-1919 à Barcelona	"	AZ-2
VENDRELL COTS Narciso né le 19-9-1919 à Borjas Blancas	"	S-3
CANO GUTIERREZ Adolfo né le 12-1-1917 à Barcelona	"	AX-4
PUIG RIERA Jaime né le 9-6-1908 Mongat	"	V-1
GIMENO VALERIANO Joaquin né le 5-5-1916 à Barcelona	"	AZ-1
GINE DURAN Antonio né le 22-11-1921 à Juneda	"	T-3
PARERA SAUMELM Anfres né le 2-9-1892 à Rubi	"	AX-3
FORES MARTI Luis né le 25-3-1902 à Premia de Mar	"	U-2
CARDINA CARDELLA Jos'né le 9-2-1902- Vallfogona	"	Y-4
BORRELL ROVIRA Francisco né le 22-10-1907 Cladells	"	Y-4
CANO MARIA Emilio né le 1-3-1912 à Bar elona	"	U-4
AGULLO PUIF Jose né	"	AX-2
SAUN PONS Mariano né le 28-6-1923 Barcelona	"	T-1
ABELLA JORNET Jose né le	"	AZ-3
TOMAS CASTELLS Juan né le 9-9-1912- Mas den Merga	"	AX-4
VILCHES ALCAZAR Luis né le 3-8-1914- Barcelona	"	AX-1
VERA MUNOZ Juan né le 19-3-1913 Mazarron	"	Y-4
JUVANY ROBIRA Miguel né le 11-4-1898 Dos Rius	"	V-4
MEECADER POL Jaime né le 26-3-1911 à Port de la Selva	"	AX-2
FERNE VENTURA Jose né le 2-2-1916- Barcelona	"	V-3
MARGALEF SOLE Juan né le 2-12-1914-Calafell	"	AX-5
MARIMON MAS Felix né le 13-3-1913 Barcelona		
FELIPE RAMIREZ		

ARCHIVES DE L'HERAULT PROPRIÉTÉ PUBLIQUE

Una de les moltes llistes dels interns del camp 3 d'Agde que demanaven ser retornats a Espanya i que es trametien quasi diàriament al camp del Barcarès en un dels moments més àlgids pel que fa al nombre de sortides del camp. Font: camp d'Agde, 9 de juliol de 1939; ADH 2 W 620.[1118]

Des del camp del Barcarès s'organitzaven petits grups de refugiats per ser traslladats al camp de Rivesaltes des d'on es preparaven els combois amb què travessarien la frontera franco-espanyola.[1119] Mentre esperaven que es procedís a la repatriació, en aquest camp se'ls revisaven totes les pertinences i se'ls preparava la documentació per evitar que no sorgís cap contratemps i es pogués procedir al retorn de la manera més ràpida possible.

Juan Sánchez Sánchez a les seves memòries apunta com va abandonar el *campo republicano* del Barcarès,[1120] el 15 d'agost de 1939, en un comboi de 1.000 homes que sortien d'aquell camp es dirigiren a la Jonquera:

> Ya en camiones del ejército de Franco salimos hacía España, al pueblo de la

1118. Vegeu l'annex número 10 com a exemple d'altre tipus de llistes confeccionades per a les repatriacions des del camp.

1119. Carta del comissari especial M. Mazet al cap general de la Seguretat Nacional (camp d'Agde, 15 de juny de 1939; ADH 2 W 622/1).

1120. Ell l'anomena així en contraposició amb el «camp de Franco» que hi havia al del Barcarès.

Junquera. En grupos de diez personas entramos en la sede de la Falange española.

En la oficina había un falangista uniformado, con boina roja, camisa azul, en el pecho de la camisa llevaba un emblema con el yugo y las flechas, un correaje cruzado, pantalón negro y botas también negras. [...] Algunos de los que entraron a la oficina ya no salieron, no supinos nunca lo que harían con ellos».[1121]

Des de la Jonquera amb camió, la policia espanyola traslladava i internava els republicans a la Carbonera, un antic magatzem de carbó habilitat com a camp de concentració, –entre el carrer del Progrés i el del Far–, de Figueres, on es verificava si els interns tenien o no aval,[1122] ja no dels representants franquistes a França, sinó emesos des d'Espanya per una de les autoritats representants del Nuevo Régimen, tal i com s'anunciava a la *Vanguardia Espanyola* el 26 de maig de 1939:

Con objeto de evitar que los refugiados, una vez repatriados queden estacionados en un campo de concentración español, hasta su depuración, la Delegación en Barcelona del Comité Internacional de la Cruz Roja de Ginebra,[1123] con el fin de dar las máximas facilidades a los familiares de los refugiados, para llevar a feliz término y con mayor rapidez posible la repatriación de los mismos. Comunica a todas las personas que quieran avales que pueden hacerlo a la mayor brevedad y personalmente en nuestras oficinas en Barcelona, a fin de que sean entregados a los interesados al entrar en España y puedan hacer uso de los mismos ante las autoridades militares españolas competentes. Dichos avales, que se advierte de antemano, no serán devueltos bajo ningún concepto, ni podrán ser reclamados una vez depositados en nuestras oficinas, pueden ser:

1º Del alcalde de la población dónde residía habitualmente.

2º Del jefe de la Falange o comandante militar de la misma.

3º De la Dirección de la Empresa donde trabajaba con anterioridad al 18 de julio de 1936, acreditando su buena conducta y la necesidad de su reintegración al trabajo, cuando su situación militar se lo permita.[1124]

1121. Juan Sánchez Sánchez, «Un relato de la guerra civil española y del éxodo a Francia», Migraciones i exilios, número 6, 2005, p. 129-146.

1122. Aquest aval l'havien hagut de rebre, normalment al viceconsolat d'Agde, abans d'iniciar el trajecte de retorn a Espanya, sinó la localització de l'intern per part dels familiars o coneguts que li havien fet la gestió ja resultava pràcticament impossible, ja que les rutes de retorn variaven sobre la marxa fins arribar a Figueres, l'altra ubicació on possiblement podien localitzar-lo en el cas que no haguessin enviat la documentació mentre l'interessat era al camp d'Agde.

1123. Pocs dies abans, també des de les pàgines de la *Vanguardia Española,* apareixia una informació rellevant pels familiars dels interns espanyols als camps francesos que estaven gestionant la documentació i avals per fer-los arribar a França. S'havien dividit els camps en dos grups: l'A i el B i els avisava que calia que s'informessin bé a quin grup pertanyia la persona a qui volien ajudar. El grup A incloïa: el camp d'Argelès, El Barcarès, Saint-Cyprien, Bram i Agde i s'havien de dirigir a les oficines: *de la Delegación de la Cruz Roja Internacional (calle Lauria, 93, primera planta en Barcelona)* i el B: el camp del Vernet, Septfonds i Gurs, a la *Delegación de la Cruz Roja Española en Irún.* «Repatriación de los refugiados en Francia», *La Vanguardia Española*, 23 de maig de 1939.

1124. «Instrucciones para la repatriación de refugiados en Francia pertenecientes al grupo A. Argelés sur Mer, Le Barcarés, Saint Cyprien, Bram, Montolieu y Agde», *La Vanguardia Española*, 26 de maig de 1939.

Des de les pàgines del *Correo Catalán*, el 4 de juliol de 1939, es publicava també una informació de servei emesa des de la Jefatura de los Servicios de Frontera de los Pirineos Orientales, d'acord amb les autoritats civils i militars espanyoles i franceses, amb la Delegación Fronteriza i la Asamblea Suprema de la Cruz Roja, pels familiars dels refugiats al camp d'Agde –perquè així s'especificava– que volguessin retornar a Espanya, posa en coneixement que sota cap concepte ningú podria demanar-los diners per a gestionar els tràmits de repatriació, «ya que los que así obran son gentes desaprensivas que especulan con la ansiedad natural de las familias de los refugiados que desean que regresen a su hogar lo antes posible».[1125]

No he pogut localitzar documentació que indiqui de quina manera es duia a terme el procediment complet de revisió de la documentació i de repàs de les llistes dels refugiats espanyols que arribaven des del camp d'Agde a Figueres, però les tres opcions que se'ls plantejaven a partir d'aquell moment, en el context de l'Espanya en la segona meitat de l'any 1939, podrien ser les següents: aquells que havien rebut els avals «favorables» eren posats en llibertat sense més contratemps; els que havien rebut els avals qualificats de «no favorables» se'ls traslladava a un camp de concentració, aquest cop franquista, a Cervera, Reus o Miranda de Ebro,[1126] principalment, i només alguns van ser internats al de Figueres, entrant a partir d'aquell mateix moment dins la dinàmica concentracionària que es donà a Catalunya des del febrer de 1939.[1127] Els que no havien rebut els avals, eren conduïts a la presó militar del Castell de Sant Ferran a Figueres,[1128] abans de ser tramesos a les presons de Barcelona, Girona o Miranda de Ebro a l'espera de rebre els avals pertinents.

1125. «Jefatura de los Servicios de Fronteras de los Pirineos Orientales», *El Correo Catalán*, 4 de juliol de 1939.

1126. Josep Clara, «El camp de concentració de Figueres (1939-1942)», *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, número 47, 2016, p. 475-495.

1127. Per ampliar sobre la història dels camps franquistes a Catalunya, dins de l'obra de referència sobre el camp de concentració d'Horta a Barcelona, Aram Monfort, *Barcelona 1939: el camp de concentración d'Horta*, Barcelona, L'Avenç, 2008, p. 61-75.

1128. Que a partir del maig de 1940, també faria la funció de camp de concentració franquista. A l'Arxiu Arxiu Comarcal de l'Alt Empordà a Figueres (ACAE), en el Fons presó militar del Castell de Sant Ferran a Figueres, es conserven les fitxes descrites de cada intern que va passar per aquest centre amb: nom, cognoms, edat, ofici, lloc de naixement. Pel cas que ens ocupa s'han creuat les llistes dels interns del camp d'Agde que demanaven retornar a Espanya i les conservades en aquest fons, i no ha aparegut cap intern que coincidís. Al quedar allunyat del tema central de la tesi no s'ha seguit treballant aquest aspecte, però seria interessant com a objecte d'estudi en futures investigacions reprendre'l, ja que sobre els procediments i les vies de retorn dels exiliats dels camps de concentració queden encara molts interrogants per a resoldre.

Dins de l'organització franquista pensada per ubicar a aquests homes provinents dels camps de concentració de França, es van produir situacions com la de Paco Boera, que a l'espera de l'aval, va ser traslladat directament des de Figueres al camp de concentració de Reus. A les seves memòries explica el periple que, juntament amb 150 homes més, va patir des del seu trasllat a la Jonquera, que passà per la plaça de braus de Figueres, fins a l'edifici «Institut Mata» de Reus, on va estar reclòs, juntament amb 400 o 500 presos més, fins a l'arribada de l'aval que li envià la seva família: «Els rostres demacrats dels reclosos evidenciaven la manca d'aliment a què estaven sotmesos, ben aviat nosaltres palparíem també les privacions, com per exemple, la distribució de dues llaunes de sardines per a quatre persones, completades amb un panet. Era per quedar deshidratat en el transcurs de pocs dies».[1129] Boera, amb un aval favorable entre les mans enviat per la seva mare, va poder sortir de la presó.

D'altra banda, com Lluís Trias Peitx escrivia al seu germà l'agost de 1939, als camps francesos arribaven notícies de companys que tot i tornant a Espanya amb els avals necessaris, se'ls havia tancat durant més d'un mes i mig en un camp de concentració franquista.[1130]

En aquest sentit, el seu germà, Josep Maria Trias Peitx rebia des del camp d'Agde, el 4 d'agost de 1939 l'informe on s'explicitava la repressió que el govern franquista estava exercint contra els homes arribats des de França:

> De la gent que ha retornat a Espanya, sabem que són molts, moltíssims els que han estat recollits a domicili i empresonats. Fins i tot sabem de gent que han rebut els avals i posteriorment han estat avisats de que no fessin cas i no retornessin [a Espanya], puig havien obligat als familiars a enviar-los-hi.
>
> Un que va rebre una lletra dient-li que retornés immediatament, puig la seva mare estava greument malalta... i al cap de tres o quatre dies la seva mare el venia a veure al camp i li recomanava que sobretot no retornés a Espanya. I és una cosa constatada al comissariat de policia del camp, que es rebien avals en els que es llegia a contra-claror: "dudoso" o "indeseable" així com n'hi ha que al costat del nom hi ha dues o tres creuetes en tinta... Sembla que hi ha el costum de permetre que els que retornen arribin a casa seva i facin les visites que recomanen els companys que resten i arribin a escriure que estan bé i res els ha passat ni els molesta. Després no se'n sap res més o per altres conductes se sap que han estat empresonats. El company X Va marxar amb els avals, als 4 dies empresonat. El company XX agent de la Generalitat, fou empresonat i apallissat, al cap de poc temps fou posat en llibertat i al cap de pocs dies, fou trobat assassinat. El company X, fou també assassinat.

1129. Paco Boera, *Un Milicià de Palafrugell: memòries de la guerra i la postguerra*..., p. 120-121.

1130. Carta de Lluís Trias Peitx a J.M. Trias Peitx (s.ll., 3 d'agost de 1939; CEHI FP(Trias)3(1)bI).

> Si calia podria fer-se una llista interminable de gent que ha retornat proveïda dels avals i confiant en la seva actuació honrada i no gens extremista, i que al poc temps d'arribar han estat empresonats o assassinats.[1131]

El retorn dels refugiats des del camp d'Agde, un cop el govern de Franco va permetre la reobertura de tota la línia fronterera entre Espanya i França, en la segona setmana del mes de maig de 1939, a banda de per la Jonquera, com s'ha especificat, els repatriaments es van produir per altres posts fronterers: principalment per Hendaye[1132] i Cerbère –i en menor mesura també per Le Perthus.

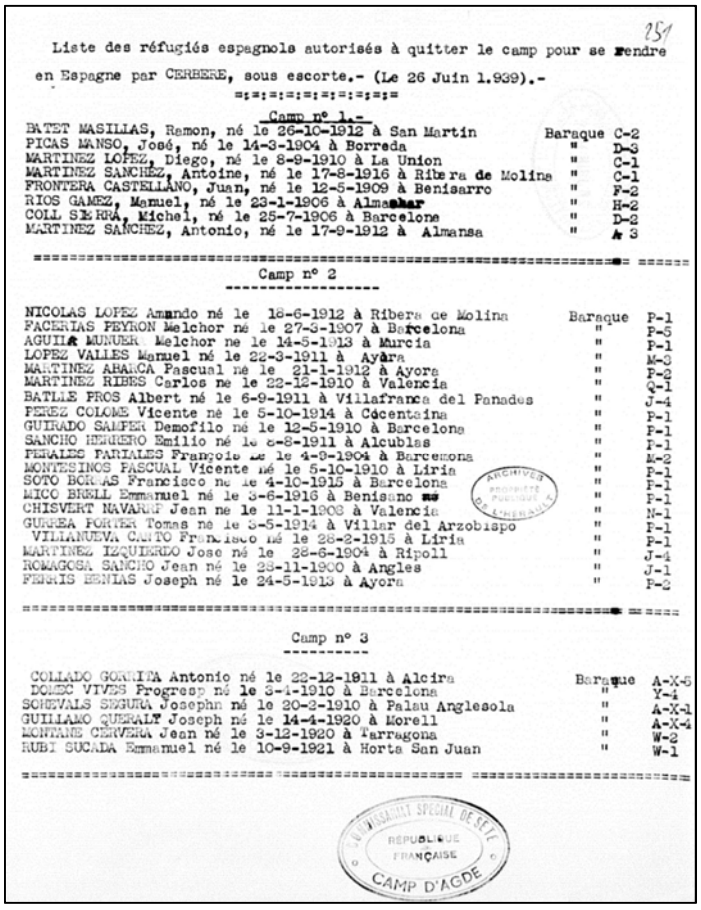

251

Liste des réfugiés espagnols autorisés à quitter le camp pour se rendre en Espagne par CERBERE, sous escorte.- (Le 26 Juin 1.939).-

Camp nº 1.-

BATET MASILLAS, Ramon, né le 26-10-1912 à San Martin	Baraque	C-2
PICAS MANSO, José, né le 14-3-1904 à Borreda	"	D-3
MARTINEZ LOPEZ, Diego, né le 8-9-1910 à La Union	"	C-1
MARTINEZ SANCHEZ, Antoine, né le 17-8-1916 à Ribera de Molina	"	C-1
FRONTERA CASTELLANO, Juan, né le 12-5-1909 à Benisarro	"	F-2
RIOS GAMEZ, Manuel, né le 23-1-1906 à Almanar	"	H-2
COLL SIERRA, Michel, né le 25-7-1906 à Barcelone	"	D-2
MARTINEZ SANCHEZ, Antonio, né le 17-9-1912 à Almansa	"	A 3

Camp nº 2

NICOLAS LOPEZ Amando né le 18-6-1912 à Ribera de Molina	Baraque	P-1
FACERIAS PEYRON Melchor né le 27-3-1907 à Barcelona	"	P-5
AGUILA MUNUER Melchor ne le 14-5-1913 à Murcia	"	P-1
LOPEZ VALLES Manuel né le 22-3-1911 à Ayora	"	M-3
MARTINEZ ABARCA Pascual ne le 21-1-1912 à Ayora	"	P-2
MARTINEZ RIBES Carlos ne le 22-12-1910 à Valencia	"	Q-1
BATLLE FROS Albert né le 6-9-1911 à Villafranca del Panades	"	J-4
PEREZ COLOME Vicente né le 5-10-1914 à Cocentaina	"	P-1
GUIRADO SAMPER Demofilo né le 12-5-1910 à Barcelona	"	P-1
SANCHO HENERO Emilio né le 8-8-1911 à Alcublas	"	P-1
PERALES PARIALES François ne le 4-9-1904 à Barcelona	"	M-2
MONTESINOS PASCUAL Vicente né le 5-10-1910 à Liria	"	P-1
SOTO BORRAS Francisco ne le 4-10-1915 à Barcelona	"	P-1
MICO BRELL Emmanuel né le 3-6-1916 à Benisano	"	P-1
CHISVERT NAVARRO Jean ne le 11-1-1903 à Valencia	"	N-1
GUARDIA PORTER Tomas ne le 3-5-1914 à Villar del Arzobispo	"	P-1
VILLANUEVA CANTO Francisco né le 28-2-1915 à Liria	"	P-1
MARTINEZ IZQUIERDO Jose né le 28-6-1904 à Ripoll	"	J-4
ROMAGOSA SANCHO Jean né le 28-11-1900 à Angles	"	J-1
FERRIS HENIAS Joseph né le 24-5-1913 à Ayora	"	P-2

Camp nº 3

COLLADO GORRITA Antonio né le 22-12-1911 à Alcira	Baraque	A-X-5
DOMEC VIVES Progreso né le 3-1-1910 à Barcelona	"	Y-4
SOLEVALS SEGURA Josephn né le 20-2-1910 à Palau Anglesola	"	A-X-1
GUILLAMO QUERALT Joseph né le 14-4-1920 à Morell	"	A-X-4
MONTANE CERVERA Jean né le 3-12-1920 à Tarragona	"	W-2
RUBI SUCADA Emmanuel né le 10-9-1921 à Horta San Juan	"	W-1

COMMISSARIAT SPECIAL DE SETE — RÉPUBLIQUE FRANÇAISE — CAMP D'AGDE

Llista de refugiats del camp d'Agde, proveïts tots ells de l'aval consolar, que en aquell moment encara era necessari per tal de ser admesos en un del combois per retornar a Espanya. Aquest contingent de trenta-quatre homes travessaria la frontera per Cerbère i Portbou.
Font: camp d'Agde, 26 de juny de 1939; ADH 2 W 622/1.

Pel nombre de llistes de refugiats generades per la comandància del camp d'Agde on s'especificava clarament que passarien la frontera per Cerbère i

1131. Informe des del camp d'Agde enviat a Josep Maria Trias Peitx (camp d'Agde, 4 d'agost de 1939, CEHI FP(Trias)3(1)bI).

1132. A l'Arxiu Departamental de l'Hérault es localitza només alguna llista dels refugiats espanyols que van sortir del camp d'Agde en direcció a la frontera per Hendaye al departament dels Pyrénées-Atlantiques. És un nombre (no arriba a un centenar d'homes), poc significatiu en relació a la quantitat de retorns totals. *Départs individuels pour Hendaye* (camp d'Agde, 31 de març de 1939; ADH 2 W 622/1).

Portbou, i tenint en compte que l'objectiu principal del govern francès era que els retorns es desenvolupessin de la manera més ràpida possible, generant les mínimes despeses en el trajecte, podem concloure que la ruta principal de retorn a Espanya des del camp, s'efectuava amb tren direcció Narbonne, el camp del Barcarès i Cerbère. S'entrava a territori espanyol per Portbou i Figueres.

Les estacions de Cerbère i Portbou quedaven connectades, també per tren, amb les ciutats de Figueres, on s'iniciava els tràmits comentats anteriorment, des de la Carbonera, i es tenia via directa amb Girona, Barcelona i Reus.

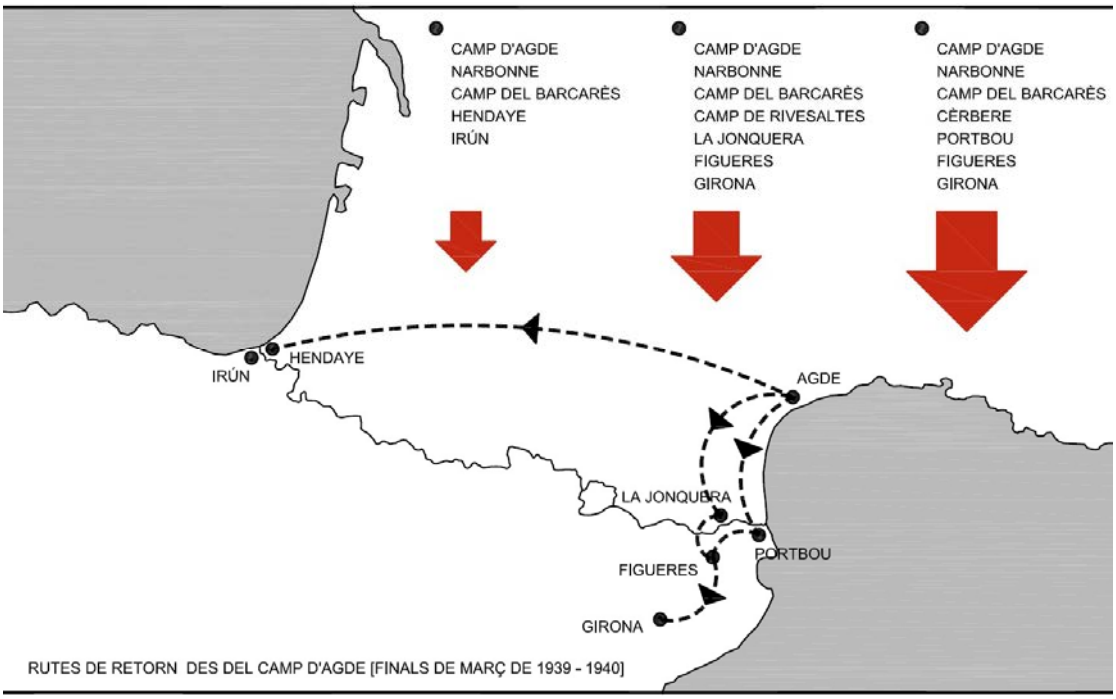

Les tres rutes de retorn cap a Espanya que es van establir des del camp d'Agde. La d'Hendaye i Irún va ser la menys utilitzada per les despeses i la dificultat en el trasllat dels refugiats i la de Cèrbere i Portbou la que va acumular més volum de repatriacions, donat que el trajecte de tornada fins a la frontera era molt més ràpid i directe. Març de 1939-1940.
Elaboració pròpia © Ricard Gascón.

A partir de setembre de 1939, l'entrada de França al conflicte europeu féu que la pressió exercida fins aleshores per les autoritats franceses del camp vers els refugiats espanyols, per tal que el major nombre d'homes en el menor temps possible retornessin a Espanya, quedés frenada. Interessava que aquests refugiats útils com a mà d'obra, tant per a incorporar-los al mercat laboral reemplaçant als treballadors francesos que havien estat mobilitzats amb l'exèrcit francès, com per atendre la nova indústria de guerra, allistar-los a les Companyies de Treballadors Estrangers, a la Legió o als Regiments de Marxa de Voluntaris Estrangers, es

quedessin al país.

5.1.2. ELS REAGRUPAMENTS FAMILIARS

La recerca als dos costats de la frontera

Un cop acabada la Guerra Civil, moltes famílies van quedar divididas dins el territori francès o entre França i Espanya. Ara bé, cal tenir present que un bon nombre havien travessat la frontera juntes i havien estat separades per les autoritats franceses, per la política de classificació entre *camps d'hébergement* per a les dones, infants i gent més gran i els *camps de concentration* pels homes en edat laboral. Tenien «la voluntat» o almenys així s'informava, al maig de 1939, des del ministeri de l'Interior: «Lorsque des membre d'une même famille auront demandé à être rassemblé, [...] Sa satisfaction devra être donnée. [...] Aucun de vos Collègues [es dirigeix a tots prefectes] ne devra se refuser à favoriser ce regroupement dont l'importance morale est évidente. Sans avoir au préalable fait connaître les raisons de ce refus. Vous me transmettriez immédiatement des difficultés que vous pourriez rencontrer.»[1133] Podem localitzar diverses circulars ministerials, de maig a octubre de 1939, que promovien les reagrupacions entre els refugiats espanyols a França pertanyents a una mateixa família.

Per procedir al reagrupament, primer calia localitzar a França el familiar que estaven buscant. En la situació dels refugiats espanyols, es trobessin o no tancats a un camp de concentració, no era gens senzill. Per poder localitzar a la persona en qüestió des del mateix país, els refugiats espanyols van trobar el suport i l'assistència de diversos organismes d'ajuda als refugiats com ara: el Comité National Catholique de Secours aux Réfugiés de l'Espagne, per la Creu Roja Suïssa i el Comité Internacional de la Creu Roja. Mitjançant uns censos i registres de refugiats espanyols que es crearen a través del Comité National Catholique, amb Maurici Serrahima al capdavant de la iniciativa, es localitzaven familiars dispersos pels diferents camps, refugis... del territori francès. L'èxit d'aquesta innovadora iniciativa per a posar en contacte «recercadors» i «recercats» va ser absolut, i va donar com a resultat que unes 45.000 famílies es poguessin retrobar.[1134] Maurici Serrahima, a les seves memòries, explica com: «El

1133. Informe del ministre de l'interior, Albert Sarraut, enviat a tots els prefectes (París, 5 de maig de 1939; ADH 2 W 602/1).

1134. Gemma Caballer Albareda, *Aidez les réfugiés!: Josep Maria Trias i Peitx, un home d'acció entre catòlics i quàquers*, Maçanet de la Selva, Editorial Gregal, 2020, p. 59-61.

procediment que va ser adoptat consistia a distribuir en tots els indrets on sabíem que hi havia «refugiats» [...] Unes fitxes en les quals calia que cada un d'ells posés el propi nom complet, les característiques personals i l'adreça exacta de l'indret on es trobava; i en l'altra cara, els noms i les característiques de les persones –familiars, amics o el que fossin– pel retrobament de les quals s'interessava. Quan rebíem les fitxes omplertes, les ordenàvem per ordre alfabètic en uns grans fitxers [...] I miràvem en cada una si els noms de les persones cercades coincidien amb els dels que fins aleshores havien enviat les fitxes demanat alguna recerca. I, cada vegada que el fet es produïa, escrivíem immediatament al cercador fent-li saber on era el recercat i al recercat a on era el recercador».[1135]

Van ser nombroses també les pàgines de diaris de l'època que es van omplir amb seccions especials dedicades a la recerca de familiars o coneguts dels refugiats espanyols a França. *L'Indépendant des Pyrénées-Orientales* fou dels que, amb aquest objectiu, hi va destinar tota una secció: «¿Donde están ustedes?: Le courrier des émigrés espagnols».[1136] Des de la redacció d'aquest diari, inclús es va dedicar un servei especialitzat de recerca des d'on es va proposar als prefectes dels departaments del sud del país, on es localitzaven la majoria dels refugiats espanyols, que se'ls faria arribar regularment un bon nombre d'exemplars per tal que fossin distribuïts als centres d'acollida d'espanyols.

Des del diari *Reconquesta*, amb la secció: «Recerca de familiars» o en francès: «Recherche de familles»,[1137] es donava la possibilitat als refugiats d'escriure «un anunci breu» amb l'objectiu que els integrants d'una mateixa família es poguessin posar en contacte.

1135. Maurici Serrahima, *Memòries de la guerra i de l'exili: 1936-1940,* Barcelona, Edicions 62, 1978-1981, p. 290.

1136. «¿Donde están ustedes?: Le courrier des émigrés espagnols», *L'Indépendant des Pyrénées-Orientales*, 1 d'abril de 1939. Aquest diari, tot i ser d'adscripció ultradretana, fou dels que més crides a refugiats publicà de franc a les seves pàgines, durant mesos. Pelai Vilar i Canales, *Guerra i exili: memòries d'un metge català a la sanitat militar republicana, 1936-1942*..., p. 207. *Le Midi Socialiste*, també hi dedicà una secció especial: *Le Courrier des Réfugiés*.

1137. «Recherches de familles», *Reconquesta*, 16 de maig de 1939.

- RECERCA DE FAMILIARS -

Fermin Notario Gil, resident à Montpellier es pregat d'escriu-re à Cyprià Robles, place Saint-Cérat, Eauze (Gers).

Pere Mata Vidal, pila seus germans Josep i Jaume. Escriu-re a Camp. n. 3, b. S. I, Agde.

Antonio Grino, refugiat a Retournac (Haute-Loire), per Josep i Antoni, Farras Arbos.

Julià Justo, refugiada a Lectoure (Gers), per Maurici Carcasona Pujol i Francesc Montserrat.

Dolors Garcia Diego, pel seu marit Angel Balañas Gamelle. Escriu-re a Asile de Lavacan, Pavie (Gers).

Violeta Lopez Martinez, per Lola Cebrian. Escriu-re à Chantereine, Criel-sur-Mer (Seine-Inférieure).

Antonia Boada Vidal, infermera de la Colonia de Transit (Bonanova), es pregada d'escriure a Mme Vidal, 7, rue Ste-Ursule, Montpellier (Hérault).

Francesc Masó Masip, per les seves germanes Josefa i Elena. Escriure a Camp n. 3, b. Z, 2, la Cia, la Secció, Agde (Hérault).

Victoriana Fernandez, pels seus fills, Josep, Eladi i Adolf. Escriure a Ferrières St-Mary (Cantal).

Josep Romo Narciso, es pregat d'escriu-re a Mme Pasquier, 2, rue de la Gare, Belleville-sur-Saône (Rhône).

Uns refugiats a Bram (Aude), C. 91, E., demanen noves de llurs familiars: Antoni Estrada Reyes, per Julia Viñas Lludo. — Antoni Acuña Viñoles, per Trini Prat Panet. — Joaquim i Miquel Blaco Gea, per la seva mare i Maria Canroma Mateu. — Bartomeu Segura Garcia, per Neus Villarubia i fills.

Eduard Ponce Cruz, per Matilde Puig Agustin i Ramona Santacullalia. Escriure a Camp n. 3, C. A., 2, Agde (Hérault).

M.-F. Cortezón, per Pepita Cadenas. Escriure : Camp n. 8, Argelès-sur-Mer (P.-O.).

Manuel Larrazabal, es pregat d'escriure a la seva muller a: Sarge-sur-Bayre (Loir-et-Cher).

Josep Esmil, per Martí Rouret Callol i Ramón Nogues Viset. Escriure a Vernat-d'Ariège, Cap n. 1, b. 32.

Olimpia Zayas Corral, pel seu marit Pere Manuel Lopez i fill Pere. Escriure a Meillon

Un refugiats a Borderes per Miranda (Gers), per llurs familiars: Francesca Afonso, pel seu fill Lluis Martin, 16 anys. — Manuela Gonzalola Penas, per Ramón Prago Canadell. — Sara Cañado Juve, per la seva mare, germanes i nebots. — Josefa de Lorenzo Afonso, per Joaquim Pueyo (12 Cia). — Josep Castaño, Manel Blanco, Jovino Fernandez i Antoni Calatrava. — Daniel Gonzalez, per Josep Nicsera.

Llum Vellina Arduengo, per Didac Cuenca Rodriguez. Escriure a Ferté-St-Aubin (Loiret), Colonie de la Luzière.

Tres refugiades a Neufchâtel, Bray (Seine-Inférieure), per llurs familiars: Merce Grieva Masachs. — Carme Garcia Aparicio per Josep Ballot Sancho. — Mercé Pla Curto, per Joan Vidal Gisbert i Benjamin Vidal. — Consol Muñoz Tomàs, per Marcelí Matamoros i Salvador Muñoz.

Josep Arcste i Enric Sordo, per llurs familiars: Rosa i Josefa Areste, Carme Pilar i Amable Sordo Ardines. Escriure à Magnac-Laval (Hte-Vienne).

Calvado Garcia Vilapiana, camp n. 2 pav. 2, Agde (Hérault), per Merce Ornaque Garcia i Salvado Garcia Ornaque.

Antonia Sanchez Jorge, per Nestor Arévalo Lopez. Escriure a St-Sirgues-de-Jordanne (Cantal), per Lascelles.

Els refugiats a Vaguas per Vallon (Ardèche), per llurs familiars: Josefa i Encarnació Aixendri, per Joaquim Altadill Tarragó i Josep Garcia-Aixendri. — Cecilia Arcos Navarro, per Ambrosio Martinez Arcos i Miquel Belmonte Delgado. — Aurora Barceló Panies, per Francesc Barcelo i Pilar Panies.

Brigida Camacho, per Valeria Gonzalez Molera Autol, berasvides Camacho. Escriure a Retournac (Hte-Loire).

Gerard Ramos, per Lluis Ramos i Jaume Soler Llenas. Escriur a Bello-Vue-la-Montagne, place de l'Eglise (Hte-Loire).

Isabel Reyes i Isabel Serrano, Hôpital Tonneins (Lot-et-Garonne), per Emili Novoa Roma, Gregori Rodriguez, Policarpi i Manuel Santana.

per Josep Maria Baies Moset. — Antonia Biasol Duc, pel seu fill Josep Bufach, Dolors, Josep i Maria Biasol; Josep Llaze i Baltasar Corcó. — Maria Mallat, per Llorens Torres. — Francesca Palou pel seu fill Francesc Solà. — Rosari Torras, per Felip Vilaro Gil i Joaquim Jofre Camó. — Encarnació Fernandez, per Ramon Oltesa Oro. — Maria Serra Pons, pel seu germà Miquel. — Lluisa Espasa Iene amb llurs fills, per Antoni Nasplugues Roig. — Dionisia Perez Bello, per Joan Bastillo Moreno. — Maria Call Farré, per Genaro Puilats, Ursula Mulet i Casimir Farré. — Maria Teresa Malràs, per Josep i Francese Alcovero Malats. — Flora Villarreal, per Miquel Lora Torres. — Pilar Pujol, per Joan Pujol Martí. — Pepita Sala Vilamitjana, per Magi Sala Miro i Josep i Maria Rosa Sala Casas.

Uns refugiats a Bosmoreau-les-Mines (Creuse), per llurs familiars: Joana Màs Gustà, per Francese Gimenes Rodriguez. — Maria Sanromà Mateu, per Joaquim i Miquel Blasco Gea. — Salvado Elias Mort per Concha Princep Leion i Maria Santa Maria.

Maria Urpi Cardona, per Antoni Fernandez Peseés. Escriure a Sanatorium Marin, Grandes-Dalles (S.-I.).

Salvado Perez Esteban, per Joaquim, Manuel i Josep Peres, Bernat Garcia Garcia i Manuel Bernal Sancho. Escriure a Camp Difinitiu de Barcarès, ilot T, b. 18.

Dolors Alfonsa Hies, per Salvado i Bautista Casado i Fermin Alfonso Blanch. Escriure a Bourg de Guisseny, par Lleneven (Finistère).

Joan Farré, per la seva esposa i tres fills, Maria Arborés i Maria Lluisa, Antoni i Fermin.

Josep Roig, per la seva esposa Ramona Pallerja i fills Concha, Josep i Ideal. Escriure a ambdos a Camp St-Cyprien, n. 13, p. C (P.-O.).

Rosa Pallas Ribes, per Josep Oriol Sanches i Ramón Montero. Escriure a Gilley (Doubs).

Jaume Palau Sonet, per Pau Palau, Rosa Sonet i Josefa Sadurni. Escriure a Cité Charmont par Niyoseau, Segré (Maine-et-Loire).

Casimir Morer Gareta, per Dionisia Morer i fills, Elena, Climent i Lluis (14, 12 i 10 anys), i Josep Ramón Gareta (55 div.). Escriure a Sanatorium de Saint-Godard (Loire).

Aleix Vives, pel seu cunyat Isidre Garriga Nolles (45 div.), ferit. Escriure a Camp n. 2, Agde (Hérault), C. O, n. 1.

Antoni Martinez Morate, per llurs familiars i amics. Escriure a ilot S, p. Oficials, camp de Barcarès (P.-O.).

Ramón Carré Arqué, pel seu pare Josep Carré Mauresa. Escriure a Camp n. 1, Vernet-d'Ariège, barraco 37, la Cia (Ariège).

Ramón Vives Torrella, camp n. 1, b. F 2, Agde (Hérault), per Rosa Torrella Estruch.

Andreu Jodra, ilot 10, b. 5, Barcarès (P.-O.), per la seva esposa Angela Lopez Lardiez i fill de 13 anys.

Pere Ardiaca Martin, pel seu cunyat Francesc Massas (24 D.). Escriure a Maison Carrée, Nimes (Gard).

Rosari Porcel Ribas, del Centre d'Hébergement de la Verrerie, Les Ayde, Orléans, control. n. 1905, p. n. 2, pel seu germà Josep.

Balbi, per Isabel, Maria i Leonor. Escriure a Magnac-Laval (Hte-Vienne), refuge.

Rosa Campos, Centre d'Hébergement de la Verrerie, les Aydes, Orléans, per Josep Torra Badenas i Pere Prades Gil.

Josep Vilanova Barà, per Joan Qui Roca, i Marcel Vilanova. Escriure a Camp n. 1, b. n. 32, Vernet (Ariège).

Lola Juan Izquierdo, per la seva germana Amparo. Escriure a M., Paul Bouillot, Central Garage, Luzy (Nièvre).

Climent Velasco Albaina, Parndis Espaly, Le Puy (Haute-Loire), pel seu fill Antoni.

Robustiana Rey Pernyera, pel seu marit Salustià Fernandez i fills Artur i Juli. Escriure a Rue de Paris, 65, Conerre (Sarthe).

Un grup de refugiades, per llurs familiars: Basilisa Carbajo, per Antoni Brel Lopez. — Antonia Torres, per Josep Caruelaegui. — Merce Torres, per Josep Domenech Paloma i Carme Lorena. — Pilar Calzedo, pels seus companys. Escriure a, Rue Daurmenec, Maison Frian, Quimper (Finistère).

Un cop acabada la guerra, la recerca de familiars es duia a terme, principalment, a través de diaris que simpatitzaven amb la causa republicana, aquest n'és un exemple: «Recerca de Familiars», *Reconquesta*, 15 de juny de 1939.

En tractar-se d'un diari regional destaca que entre els «anuncis» principalment apareixien refugiats tancats als camps de concentració de: Agde, Argelès, Barcarès, Saint-Cyprien i Le Vernet, així com residents de poblacions localitzades als departaments propers al de l'Hérault: Pirineus Orientals, Gers, Haute-Loire i Cantal.

Per les cartes i les memòries dels refugiats espanyols hem pogut conèixer que aquestes dispersions dels membres d'una mateixa família van esdevenir la base de molts drames individuals dels refugiats espanyols a França, perquè en la majoria de casos va ser un procés molt complicat que les persones pertanyents a una mateixa família poguessin tornar a reunir-se transcorreguts els primers mesos d'exili. D'altres van haver de passar anys separades i inclús algunes, es van desfer definitivament.[1138]

1138. Geneviève Dreyfus-Armand, *L'exil des républicains espagnols en France. De la Guerre Civile à la mort de Franco*..., p. 87-89.

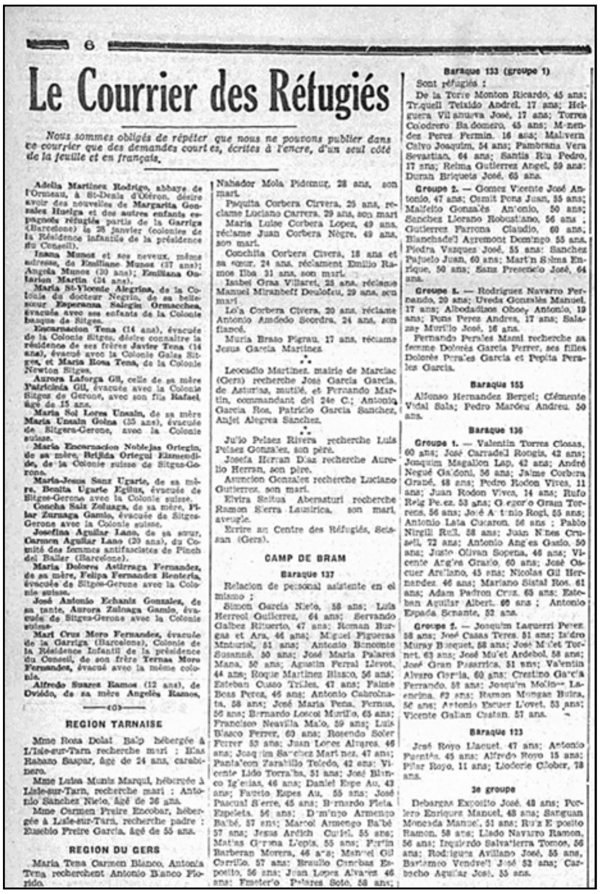

6

Le Courrier des Réfugiés

Nous sommes obligés de répéter que nous ne pouvons publier dans ce courrier que des demandes courtes, écrites à l'encre, d'un seul côté de la feuille et en français.

Adelia Martinez Rodrigo, abbaye de l'Ormeau, à St-Denis d'Oléron, désire avoir des nouvelles de **Margarita Gonzales Huelga** et des autres enfants espagnols réfugiés partis de la Garriga (Barcelone) le 28 janvier (colonies de la Résidence infantile de la présidence du Conseil).

Inana Munoz et ses neveux, même adresse, de **Emiliane Munoz** (37 ans); **Angela Munoz** (30 ans); **Emiliana Ontarion Martin** (34 ans).

Maria St-Vicente Alegrina, de la Colonie du docteur Negrin, de sa belle-sœur **Esperanza Salegin Ormaechea**, évacuée avec ses enfants de la Colonie basque de Sitges.

Encarnacion Tena (14 ans), évacuée de la Colonie Sitges, désire connaître la résidence de ses frères **Javier Tena** (14 ans), évacué avec la Colonie Gales Sitges, et **Maria Rosa Tena**, de la Colonie Newton Sitges.

Aurora Laforga Gil, celle de sa mère **Patricinia Gil**, évacuée avec la Colonie Sitges de Gerone, avec son fils **Rafael**, âgé de 15 ans.

Maria Sol Lores Unsain, de sa mère **Maria Unsain Goina** (35 ans), évacuée de Sitgera-Gerone, avec la Colonie suisse.

Maria Encarnacion Noblejas Ortegin, de sa mère, **Brijida Ortegui Elzmendide**, de la Colonie suisse de Sitges-Gerone.

Maria-Jesus Sanz Ugarte, de sa mère, **Benita Ugarte Egilux**, évacuée de Sitges-Gerone avec la Colonie suisse.

Concha Saiz Zeluaga, de sa mère, **Pilar Zurnaga Gamio**, évacuée de Sitges-Gerone avec la Colonie suisse.

Josefina Aguilar Lano, de sa sœur, **Carmen Aguilar Lano** (20 ans), du Comité des femmes antifascistes de Pinch del Baller (Barcelone).

Maria Dolores Astirraga Fernandez, de sa mère, **Felipa Fernandez Renteria**, évacuée de Sitges-Gerone avec la Colonie suisse.

José Antonio Echaniz Gonzales, de sa tante, **Aurora Zuinaga Gamio**, évacuée de Sitges-Gerone avec la Colonie suisse.

Mari Cruz Moro Fernandez, évacuée de la Garriga (Barcelone), Colonie de la Résidence Infantil de la présidence du Conseil, de son frère **Ternas Moro Fernandes**, évacué avec la même colonie.

Alfredo Suares Ramos (12 ans), de Oviédo, de sa mère **Angelès Ramos**, Nahador Mola Pidomur, 28 ans, son mari.

Paquita Corbera Cirvera, 25 ans, réclame Luciano Carrera, 29 ans, son mari.

Maria Luise Corbera Lopez, 49 ans, réclame Juan Corbera Negre, 49 ans, son mari.

Conchita Corbera Civera, 18 ans et sa sœur, 24 ans, réclament Emilio Ramos Ilba, 31 ans, son mari.

Isabel Gras Villaret, 25 ans, réclame Manuel Miranbell Deulofeu, 29 ans, son mari.

Lola Corbera Civera, 20 ans, réclame Antonio Amdedo Scordra, 24 ans, son fiancé.

Muria Braso Pigrau, 17 ans, réclame Jesus Garcia Martinez.

∴

Leocadio Martinez, mairie de Marciac (Gers) recherche José Garcia Garcia, de Asturias, mutilé, et Fernando Martin, commandant del 24e C.; Antonio Garcia Ros, Patricio Garcia Sanchez, Anjel Alegrea Sanchez.

∴

Julio Pelaez Rivera recherche Luis Pelaez Gonzalez, son père.

Josefa Herran Diaz recherche Aurelio Herran, son père.

Asuncion Gonzalez recherche Luciano Gutierrez, son mari.

Elvira Seitua Aberasturi recherche Ramon Sierra Lauzirica, son mari, aveugle.

Ecrire au Centre des Réfugiés, Seissan (Gers).

—o—

REGION TARNAISE

Mme Rosa Dolat Balp hébergée à L'Isle-sur-Tarn recherche mari : Blas Rabano Saspar, âgé de 24 ans, carabinero.

Mme Luisa Muniz Marqui, hébergée à Lisle-sur-Tarn, recherche mari : Antonio Sanchez Nieto, âgé de 26 ans.

Mme Carmen Preire Encobar, hébergée à Lisle-sur-Tarn, recherche padre : Eusebio Preire Garcia, âgé de 55 ans.

REGION DU GERS

Maria Tena Carmen Blanco, Antonia Tena recherchent Antonio Blanco Florido.

CAMP DE BRAM

Baraque 137

Relacion de personal asistente en el mismo :

Simon Garcia Nieto, 58 ans; Luis Herreol Guilerrez, 64 ans; Servando Galbez Rituerto, 47 ans; Roman Burgas et Ara, 46 ans; Miguel Figueras Mintoriol, 51 ans; Antonio Boncomte Susanné, 50 ans; José Maria Palares Mana, 50 ans; Agustin Ferral Llevot, 44 ans; Roque Martinez Blasco, 56 ans; Esteban Cusso Trilles, 47 ans; Faime Boas Perez, 46 ans; Antonio Cabroinata, 58 ans; José Maria Pena, Fernus, 56 ans; Bernardo Loscol Murillo, 63 ans; Francisco Neavilla Malo, 59 ans; Luis Blasco Ferrer, 60 ans; Rosendo Soler Ferrer 53 ans; Juan Lopez Alvares, 46 ans; Joaquim Sanchez Martinez, 47 ans; Pantaleon Zarabillo Toledo, 42 ans; Vicente Lido Torralba, 51 ans; José Blanco Iglesias, 46 ans; Daniel Espe Au, 43 ans; Fatrio Espes Au, 55 ans; José Pascual Sierre, 45 ans; Bernardo Fiela Expeleta, 56 ans; Domingo Armengo Balbé, 57 ans; Marcel Armengo Balbé 57 ans; Jesus Ardich Curiel, 55 ans; Matias Gerona Llopis, 55 ans; Fortin Barberan Morera, 46 ans; Manuel Gil Corrillo, 57 ans; Braulio Cambas Esposito, 56 ans; Juan Lopez Alvares 46 ans; Emeterio Palares Soto, 58 ans;

Baraque 133 (groupe 1)

Sont réfugiés :

De la Torre Monton Ricardo, 45 ans; Triquell Teixido Andrel, 17 ans; Helguera Villanueva José, 17 ans; Torres Colodrero Baldomero, 45 ans; Menendez Perez Fermin, 16 ans; Malvern Calvo Joaquim, 54 ans; Pambrana Vera Sevastian, 64 ans; Santis Riu Pedro, 17 ans; Reima Gutierrez Angel, 59 ans; Duran Briquets José, 65 ans.

Groupe 2. — Gomez Vicente José Antonio, 47 ans; Cemit Pons Juan, 55 ans; Malfeito Gonzalès Antonio, 50 ans; Sanchez Llorano Robustiano, 56 ans ; Gutierrez Farrona Claudio, 60 ans; Blanchadell Agremont Domingo 55 ans; Piedra Vazquez José, 55 ans; Sanchez Pajuelo Juan, 60 ans; Martin Selma Enrique, 50 ans; Sanz Presencio José, 64 ans.

Groupe 3. — Rodriguez Navarro Fernando, 20 ans; Uveda Gonzalès Manuel, 17 ans; Albodadisos Oboey Antonio, 19 ans; Pons Perez Andres, 17 ans; Salazar Murillo José, 16 ans.

Fernando Perales Mami recherche sa femme Dolorès Garcia Ferrer, ses filles Dolorès Perales Garcia et Pepita Perales Garcia.

Baraque 155

Alfonso Hernandez Bergel; Clémente Vidal Sala; Pedro Mardeu Andreu, 50 ans.

Baraque 136

Groupe 1. — Valentin Torres Closas, 60 ans; José Carradell Rongis, 42 ans; Jonquim Magallon Lap, 42 ans; André Negué Galdoni, 56 ans; Jaime Corbera Grané, 48 ans; Pedro Rodon Vives, 11 ans; Juan Rodon Vives, 14 ans; Rufo Reig Perez, 53 ans; Gregorio Gram Torrens, 56 ans; José Antonio Rogi, 55 ans; Antonio Lata Cucaron, 56 ans ; Pablo Nirgili Rull, 58 ans; Juan Nines Crusell, 72 ans; Antonio Angles Gasio, 50 ans; Justo Olivan Sopena, 46 ans; Vicente Angles Grasio, 60 ans; José Oscuer Arellano, 45 ans; Nicolas Gil Hernandez, 46 ans; Mariano Sistal Ros, 61 ans; Adam Padron Cruz, 65 ans; Esteban Aguilar Albert, 60 ans ; Antonio Espada Senante, 52 ans.

Groupe 2. — Joaquim Laguerri Perez, 58 ans; José Casas Teres, 51 ans; Isidro Muray Bosquet, 58 ans; José Mulet Tornet, 63 ans; José Mulet Ardebol, 58 ans; José Gran Pasarrica, 51 ans; Valentin Alvaro Garcia, 60 ans; Crestino Garcia Ferrando, 58 ans; Joaquim Molins Laencina, 62 ans; Ramon Mongas Buira, 56 ans; Antonio Escuer Llovet, 53 ans; Vicente Galian Castan, 57 ans.

Baraque 123

José Royo Llacuet, 47 ans; Antonio Puentes, 45 ans; Alfredo Royo, 15 ans; Pilar Royo, 11 ans; Lioderic Clober, 78 ans.

3e groupe

Debargas Exposito José, 48 ans; Porlero Enriquez Manuel, 48 ans; Sanguan Moncada Manuel, 51 ans; Ruiz Esposito Ramon, 58 ans; Llado Navarro Ramon, 56 ans; Izquierdo Salvatierra Tomos, 56 ans; Rodriguez Avillano José, 55 ans, Bartomeo Vendrell José 52 ans; Carbacho Aguilar José, 55 ans.

La rercheche des réfugiés espagnols

Enric Palau Claveres, journaliste, demeurant chez M. J. Fusade, 40, Faulvurg Pont-Neuf, Limoges (Haute-Vienne), désire des nouvelles de Luz Hernandez Lluc.

Angel Carles Soriguera, camp n. 2, barraque 2, Agde (Hérault), désire des nouvelles de son frère Ramon Carles Soriguera, appartenant à la 144e brigade, 31e division.

Coloma Pons, qui demeure chez Maria Pruja Giro, Maison Rouane, Clermont-l'Hérault (Hérault), désire des nouvelles de son mari, Manuel Pifarre Griols, de la 72e Division, 206 brigade.

Ignasi Llado, camp d'Argelès, n. 8, groupe 265, 27 Miller, désire des nouvelles de ses frères Joseph et Jaume Llado

Emili Roger Madron, Ilot E., Barraque 1, camp de Les Barcarès (P.-O.), désire des nouvelles de sa femme Teresa Coso Pallarès.

Rafael Gil Cribillé, Barraque 14, camp Septfonds (Tarn-et-Garonne), désire des nouvelles de Lluis Jornet Gil.

Vincenc Reixac, qui demeure Route Neuve, Elne (P.-O.), désire des nouvelles de Jean Fabregat Cusos.

L. Pous, route Capestang, Distillerie, Béziers (Hérault), désire des nouvelles de Louis Pou Oll. r.

Miquel Galceran Jorba, Camp 3, Barraque S. 3, Agde (Hérault), désire des nouvelles de son père.

Josep Badia, Barraque 19, groupe « Hipomovil », camp Vernet d'Ariège (Ariège), désire des nouvelles de Josep Pola.

Eugeni Castillo Leon, Poste Restante Saint-Symphorien-de-Lav (Loire), désire des nouvelles de Paquita Arevalo Aillen, et de sa petite fille Maria Lluisa Castillo.

Jaume Monjo, Camp civil n. 8, groupe 75, ArYgelès-sur-Mer (P.-O.), désire des nouvelles de Francesc Rodon.

Lidia Aleu Angles, 29, rue de l'Anguille, Perpignan, désire des nouvelles de sa belle-sœur Javiera Ceron Vicente.

Enriqueta Sans Rodriguez, Casal Catala de Perpignan, désire des nouvelles de son frère Joan Sans Rodriguez, qui dernièrement était au camp de Le Tech.

Joseph Macia, rue de la Sous-Préfecture, n. 32, à Narbonne, demande des nouvelles de Macia Garcia Pascual, âgé de 23 ans.

Mme Tonijuan, chez Mme Vie, rue de l'Avenir, à Sallèles-d'Aude, demande des nouvelles de Juan Rosiol, 60e brigade, 3e division, 238e bataillon, 1re compagnie 3CC n. 15.

«Le Courrier des Réfugiés» a *Le Midi Socialiste* el 3 març 1939 i «La recherche des réfugiés espagnols» a *L'Eclair* del 4 de juny de 1939.

D'altra banda, encara era més complicat poder aconseguir des d'Espanya notícies d'algun familiar que havia travessat la frontera amb la Retirada i del qual només se'n coneixia que es trobava a França. A través de la correspondència, principalment el mitjà des d'on podien intentar localitzar-lo, posaven en contacte amb familiars o coneguts del mateix barri, ciutat o poble, podien arribar a conèixer la seva localització: en camps de concentració, residències, a casa d'algun parent o amic que els havia acollit a França. En aquests casos, la Creu Roja Internacional va tenir un pes molt destacat ja que comptava amb uns mitjans de difusió importants per poder arribar a un gran nombre de persones tant a dins com a fora del país. A través del seu butlletí *Servicio de noticias a familiares*, que entre el 15 d'abril i el 15 de juny de 1939 se'n van distribuir més de 90.000,[1139] tenia com a objectiu reagrupar a les famílies de refugiats espanyols disperses per França i alhora posar en contacte a les persones que des d'Espanya buscaven a

1139. Gemma Caballer Albareda, *Aidez les réfugiés!: Josep Maria Trias i Peitx, un home d'acció entre catòlics i quàquers...*, p. 62.

algú del qual només tenien constància que havia travessat la frontera.

El retorn dels infants espanyols des de França

Pel que fa a la qüestió dels repatriaments dels infants espanyols localitzats a França, cal apuntar que ja durant la guerra, organitzats en petits grups, s'havien dut a terme alguns retorns a Espanya. Les repatriacions infantils massives es van accelerar a partir de l'acabament de la Guerra Civil, l'1 d'abril de 1939, i situaven el govern franquista com a gran protagonista i artífex d'aquests retorns. Ben aviat, la premsa espanyola li donà un gran ressò, per tal que la població –sobretot els que havien lluitat al costat de l'exèrcit republicà– tingués molt present que si podien arribar a recuperar a aquelles criatures, que el govern de la República havia evacuat massivament[1140] durant la Guerra Civil i que en aquell moment es trobaven «perdudes, soles i allunyades de les seves famílies», era només gràcies a ells, al govern del general Franco.[1141]

La Vanguardia Española del 2 de juny de 1939 en un article amb un títol prou il·lustratiu: «Repatriación de los niños que fueron sacados de España», mostra clarament la idea que tenia el règim en relació a la repatriació dels infants: «Madrid. A las dos de la tarde, el presidente de la Diputación recibió la visita del comisionado directamente por el Generalísimo, don Antonio Maceda, ex concejal del Ayuntamiento de Madrid, a quien le fue confiada por el Caudillo la delegación extraordinaria de protección a menores para repatriar a los desgraciados niños que fueron llevados al extranjero por los rojos, para explotar turbiamente su desamparo con fines políticos. [...] Se llegó a un completo acuerdo en cuanto a alojamiento y atención de los niños hasta que pasen al poder de sus familiares».[1142]

En el mateix article, es presentava al Caudillo com el «salvador benvolent i generós» que retornava a Espanya i a les seves famílies uns infants «abandonados en el extranjero por la barbarie roja. [...] Cuando sacaban a estas

1140. Segons Alicia Alted, sobre un total aproximat de 33.000 infants espanyols evacuats durant la guerra, el país que va acollir un major nombre va ser França amb: 20.000, seguit de Bèlgica amb: 5.000, Anglaterra amb: 4.000, la URSS amb: 2.900, Suïssa amb: 430, Mèxic amb: 463, l'Àfrica francesa amb: 335 i Dinamarca amb: 100. Alicia Alted, *La voz de los vencidos. El exilio republicano de 1939*, Madrid, Ed. Aguilar, 2005, p. 40.

1141. «En el mes de mayo fueron repatriados 1.623 niños de la tiranía roja», *La Vanguardia Española,* 13 de juny de 1939.

1142. «Repatriación de los niños que fueron sacados de España», *La Vanguardia Española,* 2 de juny de 1939.

criaturas en atropelladas expediciones, para obtener el efecto político que buscaban lo hacían en tales condiciones, que muchos llegaron enfermos y es considerable también el número de heridos en accidentes ocurridos durante el transporte.» No deixa de sorprendre aquesta visió tan esbiaixada de la situació, ja que l'evacuació massiva dels infants (iniciada a la primavera de 1937) la va dur a terme el govern legítim de la República per tal de protegir la seva població més jove i allunyar-la de la guerra, una guerra que els mateixos que proclamaven «su amor a la infancia de España» havien provocat.

Els tràmits per aquests retorns infantils es gestionaven des de la Delegación Superior de Protección de Menores que delegaven en les Juntas Provinciales de Protección de Menores, amb els governadors civils al capdavant. També eren atesos en molts casos per l'Auxilio Social i per altres institucions també de caire assistencial i algunes de beneficència. Arribaven en tren en expedicions d'entre 50 i 100 infants, tant els que procedien de famílies que els havien acollit, com els de les colònies infantils, que ja s'han apuntat en el segon capítol, gestionades per organitzacions franceses d'ajuda als refugiats espanyols o d'altres que no ho eren, com el Comité Neutre Suisse d'Aide à l'Espagne que des del Camp des Jeunesses Laïques Républicaines a Sète es va encarregar d'uns 425 infants espanyols de la prefectura de l'Hérault.[1143]

A França se'ls concentrava a les estacions de les grans ciutats per ser enviats cap a Espanya, i durant tot el viatge eren acompanyats per membres dels Comitès d'acollida i personal de la Creu Roja.[1144] Fins el 16 de setembre, segons la premsa de l'època, havien arribat de França 14 expedicions amb un total de 1.118 nenes i nens.[1145]

Seguint amb la línia d'enaltiment i de màxima difusió al mitjans de totes «les grans proeses» del règim i, més concretament, del seu cap d'estat, en qüestió dels retorns del infants espanyols, nombroses foren les notícies[1146] aparegudes a la premsa, on s'anomenaven cadascun dels infants repatriats per tal de què les

1143. Carta de l'administrador delegat de la JLR de Sète al prefecte de l'Hérault (Sète, 10 de febrer de 1939; ADH 4 M 1796).

1144. Alicia Alted, *La voz de los vencidos. El exilio republicano de 1939*..., p. 357.

1145. «Llegada de una nueva expedición de niños repatriados», *La Vanguardia Española,* 16 de setembre de 1939.

1146. Alguns exemples: «Niños repatriados», *La Vanguardia Española,* 9 de juny de 1939, «Más niños repatriados», *La Vanguardia Española,* 23 de novembre de 1939 i també, més tardans: «Niños repatriados», *La Vanguardia Española,* 9 de febrer de 1940 i «Protección de menores», *La Vanguardia Española,* 30 d'agost de 1940.

seves famílies els poguessin localitzar a la llista i iniciessin els tràmits a la Junta Provincial corresponent per a poder recuperar-los.

Más niños repatriados

Procedentes del extranjero y repatriados por la Delegación especial que, en nombre del Caudillo, viene ocupándose en devolver a España los niños que los rojos se han llevado a Francia, ha llegado hoy a nuestra capital una nueva expedición compuesta de los siguientes menores: Mercedes y José Torras Masvidal; Edelmiro Tutain Vila; Emilio Carreras Arau; Anunciación y Rosa Mir Fuster; Francisco Martín Lecha; Artura Isla de Frutos; Luis Baudero Gómez; Rafael Monferrer Solsona; Víctor Xinxola Roca; Matías Auge Roselló; María Rosa y Salvador Bertrán Ramón; Tomás Rosa y Pedro Llovell Jiménez; Antonio y Montserrat Ros Ballester; Ramón y Aurora Casanovas Mulits; José y Palmira Pedreny Crusat; Jaime Caubet Godall; Teresa Durán Rosell. Se ruega a los padres o familiares de estos niños que se presenten de 9 a 1 y de 4 a 6, en las oficinas de la Junta Provincial de Protección de Menores y Tribunal Tutelar de Menores, Paseo de Gracia, núm. 61, para, mediante las formalidades de costumbre, hacerse cargo de los citados menores.

Un exemple de les notícies que utilitzava el règim per a contactar amb les famílies dels infants que eren repatriats des de França a alguna localitat espanyola, en aquests cas retornaven a Barcelona. Font: «Más niños repatriados», *La Vanguardia Española*, 2 de juliol de 1939.

5.2. Les emigracions a Sud-Amèrica

Per a molts dels refugiats espanyols tancats als camps de concentració francesos, l'opció preferent per poder sortir de l'univers concentracionari va ser l'emigració a Sud-Amèrica. El govern francès estava també interessat en aquesta sortida, però els primers esforços per poder materialitzar-la no van donar els resultats, almenys immediats, que s'esperava. Les emigracions van ser, en línies generals, força modestes. La Comissió d'Hisenda de la Cambra dels Diputats, en la seva sessió del 14 de març de 1939 en el debat sobre els refugiats espanyols, informava que: «Determinat país que cada any admet la immigració d'un cert nombre–d'altra banda molt petit– de refugiats espanyols, no ha volgut augmentar aquest nombre ni en un de sol, malgrat les circumstàncies realment excepcionals i fins i tot tràgiques existents. Un altre país ha manifestat estar disposat a rebre un grapat d'espanyols, però que fossin de determinada regió, professió i religió, i sempre que el transport els fos pagat. Un tercer, ha ofert a

falta d'allotjament una contribució financera que no arriba al que nosaltres gastem en un dia».[1147]

Podem pensar que el primer país al que es referien des de la Comissió era Mèxic, el segon Xile o la República Dominica i el tercer, la Unió Soviètica.[1148] França va sol·licitar ajuda internacional per a l'acollida dels refugiats que tenia dins les seves fronteres, però no va rebre la resposta esperada, sobretot per part dels països europeus. Probablement aquesta falta de col·laboració fos deguda al context prebèl·lic que ja s'intuïa en aquell moment, juntament a la manca de preparació tant materialment com legal per part d'aquest països, el desinterès per l'aportació socioeconòmica que aquests refugiats a mitjà termini els podien oferir i a una falta de coneixement sobre els problemes migratoris generats pels conflictes armats. Finalment, caldria afegir que una important part de l'opinió pública europea veia en aquests refugiats republicans espanyols, el perill de l'extremisme comunista amb una experiència bèl·lica, capaç de provocar «un contagi revolucionari» en els països d'acollida.

L'emigració a Mèxic va ser la més nombrosa, al 1940 havia acollit entre 7.500 i 8.000 refugiats espanyols, Xile n'havia acceptat uns 2.300 i la República Dominicana entre 3.000 i 4.000. Aquests van ser els tres països americans que van respondre a la crida per a rebre i acollir refugiats espanyols des de França. D'altres nacions llatinoamericanes, com Argentina, Veneçuela, Colòmbia i Cuba van rebre uns 2.000 espanyols. Alguns països europeus com ara: Anglaterra, Suïssa o Bèlgica van acollir refugiats espanyols, encara que amb unes xifres molt reduïdes, uns 3.000 en total. La URSS doblaria la quantitat amb un contingent de poc menys de 6.000 refugiats entre el 1939 i 1940, si exceptuem els que ja es trobaven en aquest país a final de la Guerra Civil.[1149]

Les xifres globals comptabilitzades a dia d'avui sobre els refugiats espanyols que van poder sortir de França no són exactes, però entre els

1147. Publicat a: Javier Rubio, *La emigración de la guerra civil de 1936-1939*..., p. 829-840. Citat a: Dolores Pla, *Els exiliats catalans. Un estudio de la emigración republicana española en México*..., p. 95.

1148. Segons W. Pike, la URSS va enviar a França cinc milions de francs per ajudar a cobrir la despesa que els generaven els refugiats espanyols. Segons aquest autor, la quantitat era realment irrisòria ja que com es va dir a la Cambra no suposava ni la despesa que generaven aquests refugiats en un dia. David Wingeate Pike, *Vae Victis! Los republicanos españoles refugiados en Francia 1939-1944*..., p. 15.

1149. Javier Rubio apunta que la URSS va acollir uns 4.000 refugiats espanyols, amb independència dels 1.760 infants que ja havien estat evacuats durant la guerra. Javier Rubio, *La Emigración española a Francia*..., p. 227.

historiadors i historiadores que les han treballades, Javier Rubio és qui n'ha pogut quantificar més el detall i apunta que entre 22.000 i 25.000 refugiats haurien pogut abandonar els camps de concentració emigrant a tercers països.[1150] Es tractava d'una emigració selectiva, ja que davant del nombre total de refugiats que es comptaven a França entre 1939 i 1940, només uns 15.000-16.000 van poder marxar cap a Sud-Amèrica,[1151] principalment persones amb un cert nivell econòmic i influència, que en la gran majoria de casos van ser capaços de poder pagar-se les despeses del viatge, amb contactes polítics i intel·lectuals. Contràriament els governs d'acollida de la major part de països llatinoamericans reclamaven preferentment treballadors del sector primari i secundari per impulsar i reforçar les seves economies.

Ja des del febrer de 1939[1152] el president de Mèxic, Lázaro Cárdenas, s'havia ofert per a rebre i acollir refugiats espanyols a França. Dues van ser les principals motivacions per a iniciar els tràmits per a les emigracions: les raons humanitàries, les simpaties amb l'Espanya republicana i els beneficis en relació a la política poblacionista mexicana, possibilitant un augment demogràfic per intentar fer front als EUA. Els espanyols nouvinguts podien ser part de la solució de despoblació, que segons el president, patia el seu país.

En un principi tot indicava que aquest país acolliria un nombre il·limitat de refugiats espanyols, però a la pràctica, la quantitat d'expedients que van poder tramitar-se van quedar subjectes a la Ley General de Población, on el marc legal dins el qual s'havien de dur a terme els tràmits per les emigracions, quedava molt restringit. Molt sintèticament, en aquesta llei es prohibia als estrangers l'exercici de les professions liberals i se'ls restringia la pràctica remunerada de les activitats

1150. Javier Rubio, *La emigración de la guerra civil de 1936-1939*..., p. 170-199.

1151. Geneviève Dreyfus-Armand, *L'exil des républicains espagnols en France. De la Guerre civile à la mort de Franco*..., p. 79.

1152. I durant la Guerra Civil, el govern d'aquest país i la societat mexicana en línies generals van mostrar el seu suport al govern de la República amb qui havia mantingut unes relacions «cordials i prometedores» des de la seva instauració. Però l'esclat de la Guerra Civil originà la materialització d'uns punts en comú: la reforma agrària, la reivindicació de demandes obreres i l'impuls a l'educació, entre d'altres. Així com també dels enemics semblants, a Mèxic, encara que amb poca força, havien aparegut organitzacions de caire feixista que s'oposaven al reformisme que es volia desenvolupar des del govern de Cárdenas. L'ajuda material que Mèxic havia procurat al govern de la República era poc significant ja que constava principalment de l'enviament de: cigrons, cafè, 20.000 fusells i 20 milions de cartutxos de fabricació nacional. Dolores Pla, *Els exiliats catalans. Un estudio de la emigración republicana española en México*..., p. 113-118. I a: Clara E. Lida, *Caleidoscopio del exilio. Actores, memoria, identidades*, México DF, El Colegio de México, 2009, p. 131-139. Lida amplia també la informació sobre els ajuts que va prestar el govern de Cárdenas al de la República espanyola des de 1936.

intel·lectuals o artístiques (tret d'algunes excepcions que no s'especificaven), el comerç (excepte les exportacions) i per evitar-ne la concentració dels immigrants principalment als nuclis urbans, es va autoritzar a la Secretaría de Gobernación, la potestat de distribuir a aquestes persones en colònies de les zones rurals, fora de les ciutats i molt particularment de la capital.[1153] Un cop la Ley va marcar els límits pels quals els refugiats espanyols havien de moure's, l'ambaixador mexicà a França, Narciso Bassols, d'acord amb la Secretaría de Relaciones Exteriores mexicana, va plantejar les Bases sobre les quals es duria a terme la tria dels refugiats susceptibles a embarcar en un dels vaixells[1154] per emigrar. Que com diria Artur Bladé i Desumvila, a les seves memòries: «Dos vaixells –el *Sinaia* i l'*Ipanema*– han transportat ja a Mèxic uns tres milers de refugiats arrencats, com qui diu, dels horribles camps filferrats. És prou per a mantenir la il·lusió i les forces. La magnitud del problema, però, és tan evident que es fa molt difícil de creure en una solució de caràcter general. Per a poder embarcar tots els "concentracionats" caldrien centenars de vaixells i una quantitat fabulosa de diners».[1155]

Algunes de les condicions que proposava Bassols per poder embarcar a aquests «concentracionats» eren les següents:

- De la selecció dels emigrants i del seu «suport econòmic» se n'hauria d'encarregar el govern espanyol a l'exili i d'altres entitats nacionals espanyoles.[1156]

1153. Dolores Pla n'amplia detalladament el desenvolupament de la Ley General de Población, a: Dolores Pla, *Els exiliats catalans. Un estudio de la emigración republicana española en México*..., p. 142.

1154. Vaixells com el *Sinaia* (que va sortir del port de Sète el 23 de maig de 1939 amb 1.599 refugiats a bord), l'*Ipanema* (que ho va fer des de Bordeaux el 14 de juny de 1939 amb 998) i el *Mexique* (que també salpà de Bordeaux el 14 de juliol amb 2.200) van atracar al port de Veracruz. També van salpar rumb a Amèrica el: *Flandre* (des de Saint Nazaire el 4 d'abril de 1939 amb 300 espanyols i 98 jueus), el *Winnipeg* (que va sortir de port de Bordeaux els primers dies del mes d'agost amb 1.350 refugiats en direcció a Xile) així com el *Nyassa*, el *Cuba*, l'*Orinocco*, el *Syboney*, l'*Orizaba*, el *Leerdan*, el *Quança*, el *Monterrey*, l'*Iberia* i el *Santo Domingo*. Emilio Calle i Ada Simón, *Los barcos del exilio*, Madrid, Ed. Oberon, 2005, p. 76-77.

1155. Artur Bladé Desumvila, *L'exiliada*..., p. 231.

1156. Moltes són les cartes i memòries dels refugiats als camps que fan referència a aquesta qüestió als diferents organismes competents que els ajudessin en una possible sortida del camp i en els tràmits que calia gestionar per a emigrar a Mèxic. Com Juan Sánchez Sánchez que va escriure des del camp del Barcarès a l'Ambaixada de Mèxic a París i demanava ser embarcat a bord de qualsevol dels vaixells que sortien rumb a Mèxic. La resposta rebuda va ser determinant: «Me contestaron diciendo que si había sido jefe o comisario político en el ejército de la República española, o si temía por mi vida en España, me pagarían el pasaje. Si no, tenía que pagarlo yo. Como yo había sido corneta y no tenía ni una peseta, no pude emigrar». Juan Sánchez Sánchez, «Un relato de la guerra civil española y del éxodo a Francia», *Migraciones i exilios*..., p. 129-146.

- En cap cas el govern mexicà podria distribuir ajuts econòmics entre els emigrants espanyols arribats al seu país.
- Un cop establert al país d'acollida, s'intentaria organitzar unitats econòmiques de producció preferentment agrícola.
- Pel que fa als emigrants intel·lectuals, s'intentaria conservar, en la mesura del possible, grups d'emigrants perquè es pugui mantenir viu l'esperit, la política i les tendències culturals autèntiques del poble espanyol.

Als arxius que sota el títol: *Haz Memoria*, ha penjat en línia el govern de Mèxic, es localitza molta documentació en referència als exiliats espanyols provinents dels camps de concentració francesos. Des del camp d'Agde hi ha algunes cartes d'interns a Narciso Bassols, per tal que interferís per ells i els facilités la documentació necessària per aconseguir el passatge en algun dels vaixells cap a Mèxic. Un dels molts exemples fou el de Juan Serra, José Viñas i Salvador Vives, des del «camp dels catalans», amb una carta que li enviaren el 13 de maig de 1939, demanant-li: «Rogamos a Ud. [Usted] tenga a bien de informarnos sobre los trámites que debieran seguirse, para poder ser trasladados al país por Ud. tan dignamente representado. [...] Los tres pertenecemos al Cuerpos de Seguridad de Cataluña donde como teniente y sargentos hemos luchado, a las órdenes de nuestro Gobierno.»[1157] Cap resposta oficial s'inclou en aquest expedient, on apareix una nova carta enviada a París pels mateixos interns pocs dies més tard.

També des d'Agde, el 19 de maig de 1939, Juan Ricarte Grau, director de la seu de Pirelli a Manresa trametia a l'ambaixador mexicà, una llista amb tots els treballadors de la fàbrica interns als camps de concentració francesos amb la intenció que Bassols els ajudés a gestionar les sortides de tots ells, inclòs Ricarte, cap a Mèxic. L'insistia que: «Nos dedicamos únicamente y exclusivamente a la fabricación de neumáticos y cámaras para aviones, camiones, automóviles, motocicletas y bicicletas. Tenemos el honor de poner a disposición del país que tan dignamente representa [...] Los servicios de un grupo de trabajadores todos ellos especializados por largos años de trabajo».

1157. Carta de Juan Serra, José Viñas i Salvador Vives a Narciso Bassols (camp d'Agde, 13 de maig de 1939; DGAH-GM [Exilio Español]-257) [en línia].

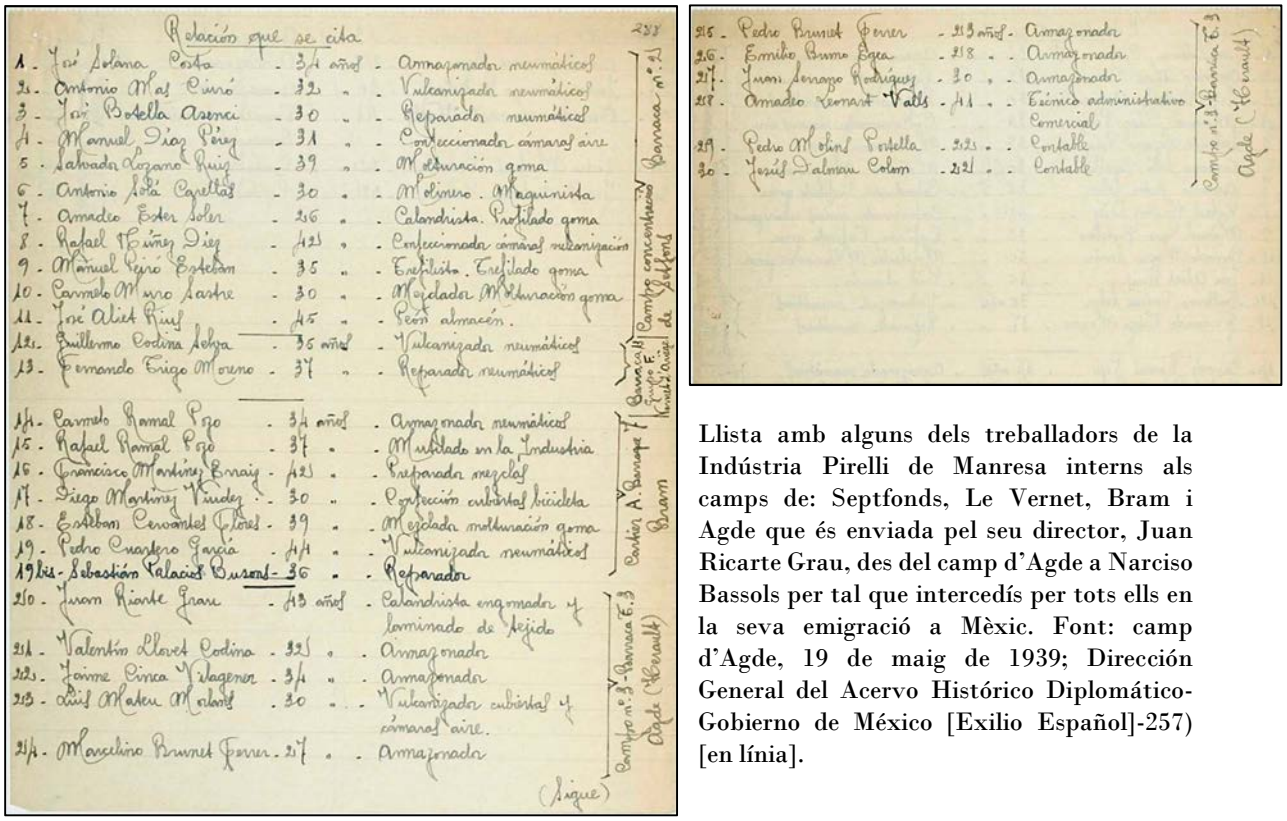

Llista amb alguns dels treballadors de la Indústria Pirelli de Manresa interns als camps de: Septfonds, Le Vernet, Bram i Agde que és enviada pel seu director, Juan Ricarte Grau, des del camp d'Agde a Narciso Bassols per tal que intercedís per tots ells en la seva emigració a Mèxic. Font: camp d'Agde, 19 de maig de 1939; Dirección General del Acervo Histórico Diplomático-Gobierno de México [Exilio Español]-257) [en línia].

Acabava la carta destacant que: «Nosotros en nuestra ansia de ser hombres[1158] libres y útiles al mismo tiempo, nos ponemos incondicionalmente a las órdenes de su Excelencia y de su Gobierno, al quedarnos sin Patria, escogemos (si tenemos esa suerte), la del país más libre de la Tierra: México».[1159]

Pel que fa al còmput global de refugiats espanyols que van poder sortir dels camps de concentració per emigrar a Mèxic, la historiografia que ha treballat aquesta temàtica estima que es podria situar entre 15.000 i 30.000.[1160] Destaquen que França va conservar una població de refugiats republicans políticament

1158. En majúscula a l'original.

1159. Carta de Juan Ricarte Grau a Narciso Bassols (camp d'Agde, 19 de maig de 1939; Dirección General del Acervo Histórico Diplomático-Gobierno de México [Exilio Español]-257) [en línia].

1160. Segons Florence Guilhem, Mèxic entre 1939 i 1944 havia acollit un contingent de més de 15.000 refugiats espanyols. Florence Guilhem, *L'Obsession du retour: les républicains espagnols, 1939-1975*, Toulouse, Presses Universitaires du Mirail, 2005, p. 14. De la mateixa manera, Dolores Pla apunta que fins el 1950 podrien haver arribat a Mèxic més de 20.000 espanyols, *Els exiliats catalans. Un estudio de la emigración republicana española en México*..., p. 158, i Vicente Llorens també la quantifica entre 15.000 i 20.000, Vicente Llorens, «La emigración republicana de 1939», a: José Luis Abellán (dir.), *El Exilio español de 1939*, Madrid, Taurus, 1976, p. 126-127 i Javier Rubio, que dóna la cifra exacta dels: 21.750, Javier Rubio, *La emigración de la guerra civil de 1936-1939*..., p. 180. En canvi, Pike duplica la xifra fins als 50.000, David Wingeate Pike, *Vae Victis! Los republicanos españoles refugiados en Francia 1939-1944*..., p. 60.

militant i professionalment obrera, mentre que la que va arribar a Mèxic fou una emigració culturalment més preparada i dedicada a professions liberals.[1161]

El SERE, el Servicio de Evacuación de los Republicanos Españoles,[1162] convertit al març de 1939 pel govern de Negrín en Servicio de Emigración de Republicanos Españoles, va ser l'òrgan oficial encarregat de l'evacuació dels refugiats espanyols. El Consell Executiu del SERE va quedar constituït amb Pablo Azcárate a la presidència, i els vocals Jaume Aiguader (ERC), Emilio Baeza Medina (IR), Julio de Jáuregui (PNB), Antonio Mije (PCE), Frederica Montseny (CNT), Alejandro Otero (PSOE), Eduard Ragassol (ACR), Manuel Radríguez Vázquez (CNT), Amaro del Rosal (UGT) i Manuel Torres Campañá (UR).[1163] La seva seu es localitzava a la rue Saint-Lazare, número 98 a París. Els representants d'aquest servei gaudien de petits privilegis, disposaven d'un visat i un certificat especial expedit pel govern de Mèxic que els permetia viatjar a França per tal de confeccionar les llistes d'aquells refugiats susceptibles de ser traslladats. A través del seu representant a Perpinyà,[1164] Ramon Viguri,[1165] el SERE va fer una aportació de 45.000 francs al camp d'Agde,[1166] per millorar directament la vida dels interns: 15.000 dels quals es van invertir en la compra de material i medicaments per abastir les infermeries, en fer-se càrrec de les despeses generades per la correspondència dels interns i sufragar el cost que suposaven els desplaçaments dels refugiats quan amb una autorització, podien sortir del camp

1161. Josep-Vicent Garcia Raffi, *Lluís Ferran de Pol i Mèxic: literatura i periodisme*, Barcelona, Ajuntament d'Arenys de Mar-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998, p. 49.

1162. Simultàniament amb el Comité Técnico de Ayuda a los Republicanos Españoles (CTARE) que era un organisme depenent del SERE encarregat, principalment, de proporcionar un allotjament, cobertura sanitària i un lloc de treball a tots els refugiats que enviats pel SERE arribessin a Mèxic.

1163. Javier Rubio, *La emigración de la guerra civil de 1936-1939*..., p. 133.

1164. El SERE, a banda de la seva seu a París, va obrir delegacions a les zones on es concentrava el major nombre de refugiats espanyols: Perpinyà, Bordeaux, Orà i Mèxic. La seu del SERE a Perpinyà es localitzava a la rue 14 Juillet número 6.

1165. Dins de l'Estructura administrativa del SERE de 1939, Viguri, era el cap dins la Secció *Campos de Concentración*, l'encarregada de fer arribar l'ajuda als refugiats dels camps. D'aquesta secció depenien les delegacions que aquest organisme tenia a Bordeaux, Perpinyà i Orà. A l'abril de 1940 la secció havia desaparegut i Viguri ja no forma part de l'estructura de l'organització. Del 19 d'abril al 31 de desembre de 1939 el SERE va aportar un total de 1.089.850,80 francs en ajuda als camps (enviaments als caps dels camps per qüestions urgents, inversions en millores dels camps i ajudes als refugiats i despeses en les delegacions del SERE) Aurelio Velázquez Hernández, «La labor de solidaridad del gobierno de Negrín en el exilio: el SERE (1939-1940)», *Ayer*, número 87, 2015, p. 147.

1166. El representant del SERE al camp d'Agde fou Cid Mulet, tot i que no apareix a pràcticament cap document ja que va ser forçosament substituït per les autoritats militars del camp que no li permetien cap mena d'activitat. Carta de Roc Boronat a Carles Martí i Feced (Agde, 29 de juliol de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 327).

per visitar a un membre malalt de la seva família. Els altres 30.000 francs restants es van invertir en: la compra de llibres per a la biblioteca, instruments de música, material de dibuix, articles per a la pràctica de l'esport al camp (roba i material esportiu), entre d'altres.[1167]

A causa de les dissensions polítiques existents en el bàndol republicà, el SERE va imposar quotes en funció de la pertinència política o sindical, fet que va suposar que entre els refugiats el titllessin de seguir unes tendències ideològicament properes al darrer govern republicà.[1168] Des del seu servei efectuaven una emigració selectiva, ja que van tenir més privilegis a l'hora d'aparèixer a les llistes per embarcar, aquells refugiats militants en partits comunistes i socialistes que els anarquistes, molt nombrosos a l'exili francès.

En un principi, el govern de Lázaro Cárdenas va oferir als republicans l'entrada al país sense fixar-ne una quantitat límit, però a la pràctica, inclús l'oferiment d'acceptar tots aquells refugiats que consideressin que la seva vida corria perill, es va esvair en constatar-se que des del govern mexicà es pretenia acollir unes 40.000 persones. Per tant, el nombre de refugiats que finalment podrien entrar al país era limitat i encara prenia més importància la tria que es pogués fer a l'hora de concedir els visats a unes o altres persones.[1169] Les diferències pel que fa a les proporcions en els embarcaments cap a Amèrica –entre comunistes i socialistes en un 50% del total, un 20% pel que fa als anarquistes, un 20% pels republicans i els partits regionalistes i el 3% als no afiliats–, mostren aquest biaix ideològic que es va seguir en línies generals a l'hora de fer la tria entre els refugiats.[1170] Dos testimonis, Arturo García, emigrant espanyol del *Mexique* i Silvia Mistral a l'*Ipanema,* apunten a les seves memòries com es va dur a terme el que ells anomenen la «selecció política» en les llistes dels embarcaments per a emigrar cap a Amèrica. García relata com: «El SERE había

1167. Carta del sotsprefecte de l'Hérault al comandant de camp Benoit-Guyod (s.ll., 6 de juny de 1939; ADH 2 W 622/1).

1168. Vicenç Riera Llorca, *Els exiliats catalans a Mèxic*, Barcelona, Curial, 1994, p. 36.

1169. David Wingeate Pike, *Vae Victis! Los republicanos españoles refugiados en Francia 1939-1944*..., p. 82.

1170. Són, aproximadament, les que proporciona el moviment llibertari en una circular difosa pels camps a l'agost de 1939. Geneviève Dreyfus-Armand, *L'exil des républicains espagnols en France. De la Guerre civile à la mort de Franco*..., p. 79.

eliminado de sus listas a los simpatizantes del golpe de Casado[1171]».[1172] Mistral afegeix que als comunistes se'ls havia donat prioritat sempre a l'hora d'embarcar en els vaixells rumb a Amèrica.[1173] Ara bé, malgrat que són nombroses les cartes i memòries on els refugiats espanyols exposen les seves denúncies en aquest sentit, investigadors i investigadores que han treballat sobre la composició de les llistes dels refugiats que integraven aquests viatges cap a Mèxic, creuen que no es pot afirmar rotundament que es dugués a terme una discriminació política evident.[1174]

I és que des dels camps de concentració, i Agde no n'era cap excepció, a través de les nombroses cartes enviades, localitzades principalment a l'Arxiu Nacional de Catalunya,[1175] els interns expressaven el seu malestar en relació al que ells titllaven: «els privilegis d'alguns interns en detriment dels altres a l'hora de poder sortir en vaixell cap a Amèrica».

Les cartes es dirigien principalment a Jaume Aiguader a París, com a delegat d'ERC al SERE, a Carles Martí Feced com a director del Bureau d'Information del govern català, i Antoni Escofet com a encarregat de la correspondència d'aquesta l'oficina i home fort amb les connexions de les relacions amb els delegats dels camps. En menor mesura i generalment a títol personal, per una coneixença professional o personal més directa, també es localitzen cartes dirigides a: Josep Tarradellas, Antoni Maria Sbert, Carles Pi i Sunyer, entre d'altres.

Emili Cuixart des del camp adreçà una carta a Artemi Aiguader,[1176] germà de Jaume Aiguader, on li demanava que intercedís per ell per tal que l'ajudés a sortir del camp: «Enterats per diversos conductes –visites de quelcom prohoms,

1171. En clara referència, a grans trets, als republicans d'esquerres, als socialistes moderats, com Besteiro, i alguns sectors anarquistes, que van donar suport al cop d'Estat del 5 de març de 1939, encapçalat pel vicepresident de la UGT i comissari de l'exèrcit del Centre, Segismundo Casado.

1172. Arturo García Igual, *Entre aquella España nuestra... y la peregrina. Guerra, exilio y desexilio*, València, Ed. Universitat de València, 2005, p. 87.

1173. Silvia Mistral, *Éxodo: diario de una refugiada española*..., p. 154.

1174. Francisco Caudet, «Dialoguizar el exilio», a: Manuel Aznar (ed.), *El exilio literario español de 1939: Actas del Primer Congreso Internacional*, UAB, volum 1, Barcelona, Ed. Gexel, 1998, p. 31-56.

1175. La referència per a localitzar tota aquesta correspondència seria la següent: ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili) i les unitats de catalogació: 66, 327, 350, 353, 379, 380, 381, 382, 385, 386 i 411.

1176. Juntament amb Joaquim Dardalló, eren els encarregats dins del Bureau d'Informació de la Generalitat catalana a l'exili d'estar atents de tot el que pogués esdevenir als camps en relació als interns catalans. *Disposicions que regulen l'actuació de les Oficines de la Rue Monceau* (París, 1 de juny de 1939; Arxiu Montserrat Tarradellas Macià-Poblet C335).

Tarradellas, Sbert, Boronat...– que ací a França les perspectives futures per a nosaltres són molt negres, i veient en les expedicions a Mèxic una possible sortida a la nostra mala situació actual, hem determinat de fer els possibles per aconseguir ésser inclosos en una de les expedicions a organitzar, i passar l'Oceà. Assabentats que el vostre germà Jaume, és membre del SERE, en representació de l'Esquerra, i com que no tenim cap de nosaltres la sort de què ens hi uneixi amb el mateix una amistat personal, us prego vulgueu ésser el nostre intermediari prop del vostre germà, per tal de veure si és possible la nostra inclusió en alguna de les esmentades expedicions, per a quina finalitat, ja vàrem emplenar degudament una fitxa de l'esmentat organisme, en temps oportú».[1177]

Totes les lletres responien a un únic objectiu: l'ajut en la gestió del tràmits necessaris (que se centraven principalment en omplir unes fitxes personals[1178] i que des del SERE se'n tingués constància), per tal de figurar en una de les llistes per embarcar cap a Amèrica. Cada refugiat explicava la seva situació i demanava l'ajuda que necessitava: que li enviessin fitxes per omplir perquè a la seva barraca no n'havien arribat, d'altres havien estat traslladats de camp un cop havien enviat les fitxes, i informaven del canvi d'adreça per tal que el tinguessin localitzat per si era un dels afortunats de ser inclòs en un embarcament, d'altres es queixaven de l'enviament de desenes de fitxes sense cap resposta per part del SERE...

Vicente Ruiz Huerta des del camp d'Agde, després de portar mesos de reclusió al camp i de no pertànyer a cap partit, enviava a Jaume Aiguader la seva petició d'ajuda com a Guàrdia de Seguretat de la Generalitat Republicana: «No perteneciendo a ningún partido me dirijo a U. [Usted] por si tiene a bien ordenar que me envíen las fichas y al mismo tiempo para salir lo más pronto posible para

1177. Carta d'Emili Cuixart Rosselló a Artemi Aiguader (camp d'Agde, 28 de maig de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 353).

1178. Les fitxes amb les dades dels refugiats catalans militants d'ERC eren enviades cada dia a l'oficina de Martí Feced a París. Els enviaments des del camp tenien uns costos que no tots els refugiats del camp podien permetre's, per aquest motiu en la majoria de casos els interns ajuntaven les seves fitxes en un paquet per fer només una tramesa cap a París. Podien contenir cinc fitxes, o deu o inclús hi ha casos de quarant-vuit fitxes o una cinquantena. Carta de Celestí Pinyol a Carles Martí Feced (camp d'Agde, 2 de juliol de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 353). El 18 de juliol, Pere Puig des del camp d'Agde li enviava a Carles Martí Feced 36 fitxes d'evacuació a Mèxic perquè ell en tramités la sortida del camp. Carta de Pere Puig a Carles Martí Feced (camp d'Agde, 18 de juliol de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 353). Roc Boronat des d'Agde, el 2 d'agost apuntava que havien sortit del camp 47 interns en direcció Bordeus i cap a Xile, 1178 entre els que hi havia Joan Arnó el director Artístic del camp dels catalans (fou substituït per J. Nogués, el Secretari de la Direcció Artística, i en el seu lloc i posaren a Josep Sapés el responsable de Propaganda de la Secció.). Carta de Roc Boronat a Carles Martí Feced (Agde, 2 d'agost de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 353).

México, pues como veo que sólo salen los de los partidos y como no puedo regresar a España por diversas causas y pertenecer al 19º Tercio de la Guardia Civil para ver si puedo rellenarla como funcionario de la Generalidad».[1179]

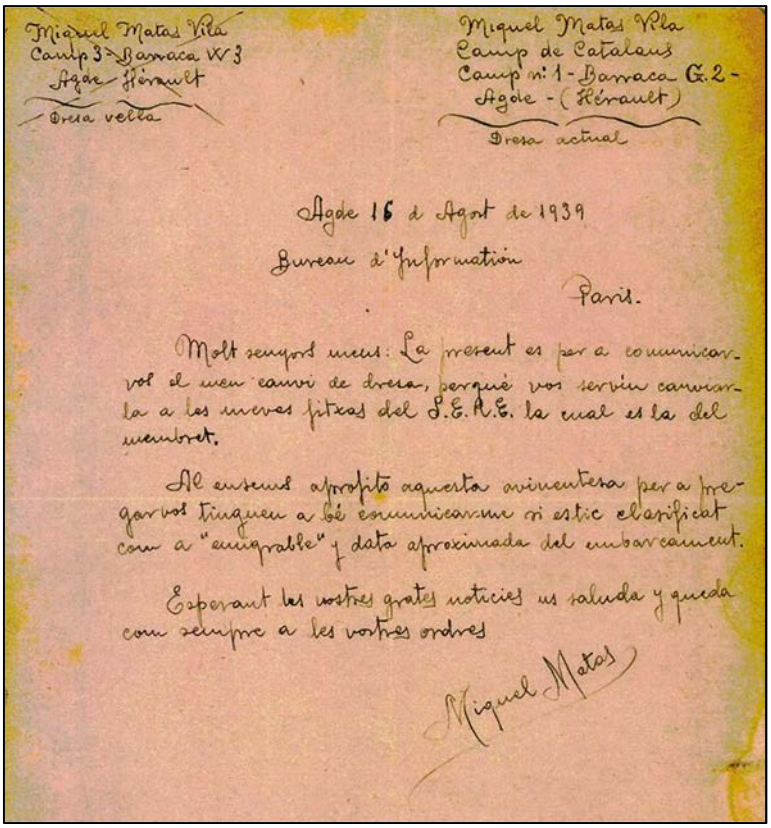

Miquel Matas Vila
Camp 3 - Barraca W 3
Agde - Hérault
Dresa vella

Miquel Matas Vila
Camp de Catalans
Camp nº 1 - Barraca G.2 -
Agde - (Hérault)
Dresa actual

Agde 16 d Agost de 1939

Bureau d'Information

Paris.

Molt senyors meus: La present es per a comunicar-vos el meu canvi de dresa, perquè vos serviu canviar-la a les meves fitxes del S.E.A.E. la qual es la del membret.

Al mateix aprofito aquesta avinentesa per a pregar-vos tinguen a bé comunicar-me si estic classificat com a "emigrable" y data aproximada del embarcament.

Esperant les vostres grates noticies us saluda y queda com sempre a les vostres ordres

Miquel Matas

Carta de Miquel Matas al Bureau d'Information de París on sol·licitava que tinguessin en compte el canvi d'adreça. Els catalans ja havien estat traslladats del camp 3 a l'1. I els demanava si el consideraven «emigrable» per a sortir del camp. Font: camp d'Agde, 16 d'agost de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 353.

Els interns, a les cartes, a banda d'incloure totes les referències dels seus càrrecs i la militància a ERC anterior a la Guerra Civil, sempre feien esment a algun contacte o coneixença que els pogués ajudar a gestionar la seva petició de sortida del camp: «Creient que sóc *emigrable*, doncs sóc antic militant d'Esquerra Republicana, "Casa del Poble de Terrassa", i havent complert com a tal, en el 6 d'octubre i el 19 de juliol com a milicià voluntari [...] I aconsellat pel nostre correligionari al camp Pere Puig, m'he pres la llibertat de molestar-vos. Perdoneu-me».[1180]

1179. Carta de Vicente Ruiz a Jaume Aiguader (camp d'Agde, 6 de juliol de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 353).

1180. Carta de Francesc Solé Olcina a Jaume Aiguader (camp d'Agde, 21 de juliol de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 411).

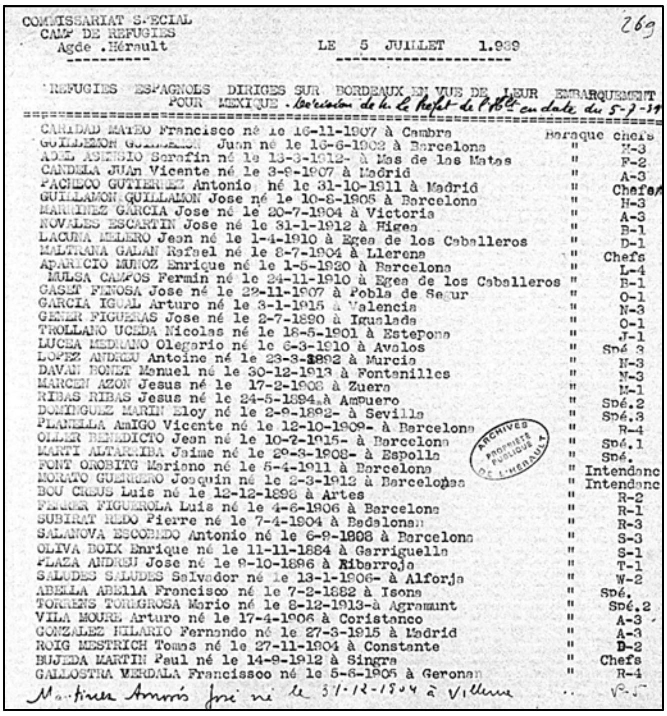

COMMISSARIAT SPECIAL
CAMP DE REFUGIES
Agde .Hérault

LE 5 JUILLET 1.939

269

REFUGIES ESPAGNOLS DIRIGES SUR BORDEAUX EN VUE DE LEUR EMBARQUEMENT POUR MEXIQUE. Décision de M. le Préfet de l'Hlt en date du 5-7-39

CARIDAD MATEO Francisco né le 16-11-1907 à Cambra — Baraque chefs
GUILLEMON GUILLEMON Juan né le 16-6-1902 à Barcelona — " H-3
ADEL ASENSIO Serafin né le 13-3-1912- à Mas de los Matas — " F-2
CANDELA JUAn Vicente né le 3-9-1907 à Madrid — " A-3
PACHECO GUTIERREZ Antonio né le 31-10-1911 à Madrid — " Chefs
GUILLAMON GUILLAMON Jose né le 10-8-1905 à Barcelona — " H-3
MARTINEZ GARCIA Jose né le 20-7-1904 à Victoria — " A-3
NOVALES ESCARTIN Jose né le 31-1-1912 à Higea — " B-1
LACUNA MELERO Jean né le 1-4-1910 à Egea de los Caballeros — " D-1
MALTRANA GALAN Rafael né le 8-7-1904 à Llerena — " Chefs
APARICIO MUNOZ Enrique né le 1-5-1920 à Barcelona — " L-4
MULSA CAMPOS Fermin né le 24-11-1910 à Egea de los Caballeros — " B-1
GASET FENOSA Jose né le 22-11-1907 à Pobla de Segur — " O-1
GARCIA IGUAL Arturo né le 3-1-1915 à Valencia — " N-3
GENER FIGUERAS Jose né le 2-7-1890 à Igualada — " O-1
TROLLANO UCEDA Nicolas né le 18-5-1901 à Estepona — " J-1
LUCEA MEDRANO Olegario né le 6-3-1910 à Avalos — " Spé 3
LOPEZ ANDREU Antoine né le 23-3-1892 à Murcia — " N-3
DAVAN BONET Manuel né le 30-12-1913 à Fontanilles — " N-3
MARCEN AZON Jesus né le 17-2-1908 à Zuera — " M-1
RIBAS RIBAS Jesus né le 24-5-1894 à Ampuero — " Spé.2
DOMINGUEZ MARIN Eloy né le 2-9-1892- à Sevilla — " Spé.3
PLANELLA AmIGO Vicente né le 12-10-1909- à Barcelona — " R-4
OLLER BENEDICTO Jean né le 10-2-1915- à Barcelona — " Spé.1
MARTI ALTARRIBA Jaime né le 29-3-1908- à Espolla — " Spé.
FONT OROBITG Mariano né le 5-4-1911 à Barcelona — " Intendance
MORATO GUERRERO Joaquin né le 2-3-1912 à Barcelona — " Intendance
BOU CREUS Luis né le 12-12-1898 à Artes — " R-2
FERRER FIGUEROLA Luis né le 4-6-1906 à Barcelona — " R-1
SUBIRAT REDO Pierre né le 7-4-1904 à Badalona — " R-3
SALANOVA ESCOBEDO Antonio né le 6-9-1808 à Barcelona — " S-3
OLIVA BOIX Enrique né le 11-11-1884 à Garriguella — " S-1
PLAZA ANDREU Jose né le 9-10-1896 à Riberroja — " T-1
SALUDES SALUDES Salvador né le 13-1-1906- à Alforja — " W-2
ABELLA ABELLA Francisco né le 7-2-1882 à Isona — " Spé.
TORRENS TORREGROSA Mario né le 8-12-1913-à Agramunt — " Spé.2
VILA MOURE Arturo né le 17-4-1906 à Coristanco — " A-3
GONZALEZ HILARIO Fernando né le 27-3-1915 à Madrid — " A-3
ROIG MESTRICH Tomas né le 27-11-1904 à Constante — " D-2
BUJEDA MARTIN Paul né le 14-9-1912 à Singra — " Chefs
GALLOSTRA VERDALA Francisco né le 5-6-1905 à Gerona — " R-4
Martinez Amorós José né le 31-12-1904 à Villena — " V-5

ARCHIVES PROPRIETE PUBLIQUE DE L'HERAULT

Una de les llistes dels refugiats espanyols que van sortir del camp d'Agde, el juliol de 1939, per a emigrar a Mèxic. A la documentació original no he pogut localitzar cap recompte oficial dels interns que van sortir del camp rumb a Sud-Amèrica.
Font: camp d'Agde, 5 de juliol de 1939; ADH 2 W 622/1.

Jaume Pellicer a les seves memòries apunta com, descartades les opcions per poder abandonar la Companyia de Treballadors (on era amb unes condicions duríssimes), de tornar a Espanya per haver-se d'afrontar a un Consell de Guerra i el consegüent empresonament, i en no haver pogut quedar-se a França a treballar lliurement de la seva professió de barber, havia de provar sort d'embarcar-se cap a Mèxic: «Ya no tengo confianza en nada ni en nadie. Solo una ilusión me hace soportar todo lo que estoy soportando, para ver las miserias de aquí, para consagrarme otro día a vosotros [en referència a la seva família] y esa ilusión de principio es: América»[1181] I amb aquest objectiu va sol·licitar a la seva família la tramesa d'una maleta gran i una llista de les coses que ell creia que podria necessitar en el seu nou destí, especialment roba tant d'estiu com d'hivern, si les coses sortien com ell preveia.

Per aconseguir l'embarcament a Mèxic, Pellicer tenia molta confiança en Martí Rouret, mestre de professió, un dels fundadors d'ERC, diputat al Parlament de Catalunya, conseller de Sanitat els primers mesos de la Guerra Civil i, posteriorment, sotssecretari del president Companys. El 14 d'abril de 1942 Rouret salparia des de Marsella rumb a Mèxic.[1182]

1181. Rafel Bruguera, *Jaume Pellicer Lleonart, Quicus. El tràgic exili d'un republicà...*, p. 48.

1182. Per ampliar la informació sobre el personatge, vegeu: Salomó Marquès, *Martí Rouret: Mestre, republicà i català*. Girona, Marquès Tallers Gràfics, 2001.

Francesc Tosquellas, el 22 de juliol de 1939, li enviava a Antoni Escofet una carta on li deia que com a contramestre de teixits ell, i nuadora de teixits la seva dona, creia que podien ser útils a la indústria tèxtil de Mèxic, a on havien enviat tots dos les fitxes corresponents per tal de poder formar part d'alguna de les expedicions a aquest país. Pere Puig i Josep Alcrudo havien recomanat a Tosquellas que fes arribar a la Delegació del Partit a París la seva petició, doncs el mateix Tosquellas pertanyia a la Comissió d'ERC a dins del camp. Acaba la carta afegint que ja havia format part d'una Companyia de de Treball i necessitava una resposta ràpida del Bureau per evitar que no el fessin sortir del camp allistat en cap altra.

L'ambaixador mexicà a França li comunicava per carta a Francesc Tosquellas, intern a Agde, que estaven esperant la documentació del SERE per tramitar la seva emigració cap a Mèxic.[1183]

En aquest cas sí que sabem que la resposta, o va ser negativa, o no va arribar mai o va arribar massa tard, ja que Tosquellas fins el 15 de setembre de 1939 va estar concentrat al camp d'Agde, data en què va sortir a treballar a Montblanc, un poblet del departament de l'Hérault.[1184]

I és que Francesc Tosquellas en un punt de les seves memòries ja apuntava: «Allò que ara no ignoro és que de refugiats n'hi havia de dues menes: els que com jo ens podríem als camps, i els privilegiats. Que no eren pas pocs. A més dels membres del govern, diputats, alcaldes i certs alts funcionaris, s'hi afegien els domèstics i els familiars d'aquell món distingit i els que havien sabut camuflar-se entre ells, i que de moment duien una vida força còmoda, ja fos a Montpeller, a Marsella, a París, o a Mèxic. De moment a Mèxic només hi eren uns quants. Amb la declaració de la guerra, gairebé tot aquell distingit món se n'hi va anar. No pas tots, però sí la gran majoria...».[1185]

A diferència del cas de Tosquellas, que a través de la documentació i les memòries podem conèixer amb més detall la seva trajectòria, la majoria de vegades no tenim els elements que ens confirmin si la demanda d'ajut va sorgir efecte, i l'interessat va formar part d'alguna de per les expedicions cap a Amèrica.

1183. Carta del ministre Narciso Bassols a Francesc Tosquellas, (París, 15 de juliol de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 411).

1184. Carta de Francesc Tosquellas i Albert a Antoni Escofet (camp d'Agde, 22 de juliol de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 353).

1185. Francesc Tosquellas i Albert, *1939-1948: entre filferrades. Memòries de l'exili...*, p. 43.

Del que podem disposar és d'un bon nombre de lletres on els refugiats es queixen de les poques respostes que rebien per part de la Comissió d'ERC al SERE encarregada de gestionar les llistes dels refugiats catalans. Se'ls retreu que els hagin «abandonat de manera voluntària als camps de concentració», sense donar cap resposta a les seves súpliques, i els recriminen que militants d'altres partits tinguin millor sort en les seves demandes i gestions. Els acusen «d'haver tingut la dissort de pertànyer al grup de refugiats de 2[ona] o de 3[era] categoria»[1186] i de no conèixer la realitat dels camps, perquè ells viuen «lluny amb les múltiples comoditats que ofereix a vostès la ciutat de la llum».[1187]

I és que en l'informe que envià Roc Boronat des de la Delegació Catalana d'Agde a Carles Bartí Feced a París, li destacava la «impossibilitat de contestar individualment als diferents amics d'aqueix camp que ens han escrit darrerament», en conseqüència Boronat fa confeccionar quatre llistes: «Peticions d'Ajut: [...] Sentint-ho molt no tenim el mitjà de distribuir subsidis personals de cap mena. Peticions de Fitxes: [...] Preguem a l'amic Pere Puig es posi en contacte amb els interessats i faci omplir qüestionari i tres fitxes a tots aquells que encara no ho hagin fet. Acus de Rebut de Fitxes: l'hem establerta per a tranquil·litat dels que ens han escrit per saber si tenim rebudes les fitxes. I Peticions Diverses: es refereix a temes diversos, sobretot aquells que ens han escrit més d'una vegada i a diferents personalitats...».[1188]

Boronat pretenia organitzar els diferents tipus de demandes que li arribaven des del camp amb: la data en què s'havien rebut les fitxes, el nom i cognom de l'interessat, el número de barraca, camp i graduació militar i quina era la «persona de contacte» del Bureau d'Information o de l'Oficina de Perpinyà. Principalment, així com d'altres personatges influents a l'exili català. Boronat feia servir les inicials del nom i el cognom: M.F (Martí Feced), J.A. (Jaume Aiguader), J.T. (Josep Tarradellas) i A.E. (Antoni Escofet).

1186. Carta de Josep Borrell Torrents al Bureau d'Information (camp d'Agde, 22 de juny de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 411).

1187. Carta de Joan Rambla i Josep Navarro Ruiz a Jaume Aiguader (camp d'Agde, 20 de juliol de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 353). Afegeixen que després de la llarga espera a la resposta que no ha arribat per part de la Comissió, han estat cridats per a sortir del camp a final del mes de juliol en una Companyia de Treballadors Estrangers, i apunten en el mateix to de crítica de tota la carta: «les companyies, ja tant cèlebres entre els *petits exiliats* [subratllat a l'original]».

1188. Informe de Roc Boronat a Carles Martí Feced (Agde, 20 de juliol de 1939, ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 411).

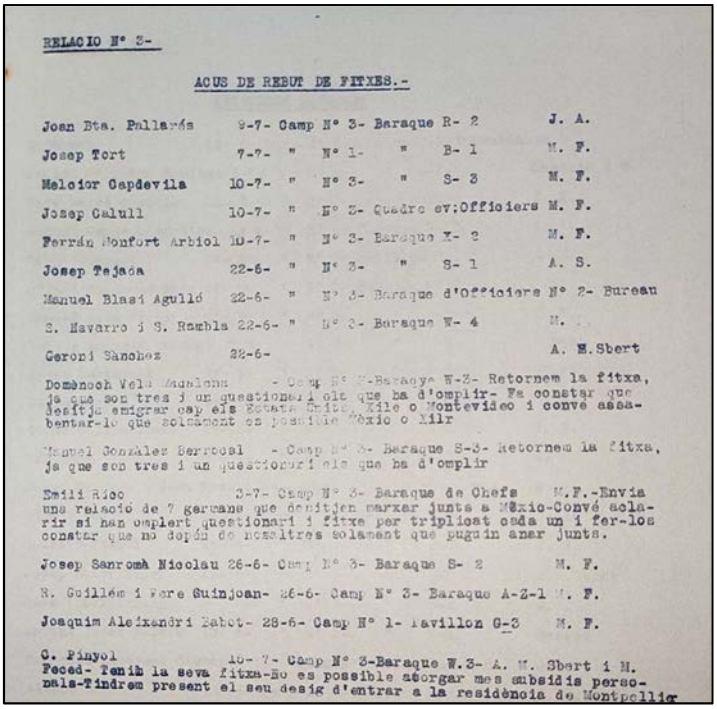

RELACIO Nº 3-

ACUS DE REBUT DE FITXES.-

Joan Bta. Pallarés 9-7- Camp Nº 3- Baraque R- 2 J. A.

Josep Tort 7-7- " Nº 1- " B- 1 M. F.

Melcior Capdevila 10-7- " Nº 3- " S- 3 M. F.

Josep Calull 10-7- " Nº 2- Quadre ev:Officiers M. F.

Ferrán Monfort Arbiol 10-7- " Nº 3- Baraque X- 2 M. F.

Josep Tejada 22-6- " Nº 3- " S- 1 A. S.

Manuel Blasi Agulló 22-6- " Nº 3- Baraque d'Officiers Nº 2- Bureau

S. Navarro i S. Rambla 22-6- " Nº 3- Baraque W- 4 M.

Geroni Sánchez 22-6- A. M.Sbert

Domènech Vela Magalona - Camp Nº 3-Baraque W-2- Retornem la fitxa, ja que son tres i un questionari els que ha d'omplir- Fa constar que desitja emigrar cap els Estats Units, Xile o Montevideo i convé assabentar-lo que solament es possible Mèxic o Xilr

Manuel Gonzalez Berrocal - Camp Nº 3- Baraque S-3- Retornem la fitxa, ja que son tres i un questionari els que ha d'omplir

Emili Rico 3-7- Camp Nº 3- Baraque de Chefs M.F.-Envia una relació de 7 germans que desitjen marxar junts a Mèxic-Convé aclarir si han omplert questionari i fitxa per triplicat cada un i fer-los constar que no depèn de nosaltres solament que puguin anar junts.

Josep Sanromà Nicolau 26-6- Camp Nº 3- Baraque S- 2 M. F.

R. Guillém i Pere Guinjoan- 26-6- Camp Nº 3- Baraque A-Z-1 M. F.

Joaquim Alcixandri Sabot- 28-6- Camp Nº 1- Pavillon G-3 M. F.

C. Pinyol 10- 7- Camp Nº 3-Baraque W.3- A. M. Sbert i M. Feced- Tenib la seva fitxa-No es possible atorgar mes subsidis personals-Tindrem present el seu desig d'entrar a la residència de Montpellier

«Les fitxes ho són tot per mi, amic. [...] Estic convençut que si no em feu sortir lo més aviat possible d'aqueix camp, hi deixaré la vida, i això em té molt preocupat, no per a mi, que tant se me'n dóna, però sí al pensar en a situació que quedaria la meva família sense *l'apoio* de ningú en un país estrany, puix a Catalunya no podem tornar».[1189] Font: Informe de Roc Boronat a Carles Martí Feced (Agde, 20 de juliol de 1939, ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 411).

A banda de gestionar les peticions per emigrar a Sud-Amèrica, des d'aquesta Delegació d'ERC, també es tenia la potestat d'organitzar les possibles sortides dels camps i els trasllats a les Residències, com la de Montpellier o la del Vernet les Bains. Roc Boronat, des del camp d'Agde, era el responsable d'enviar les llistes dels possibles candidats a ser-hi traslladats, a les quals els refugiats també accedien a través de les mateixes fitxes personals que pels embarcaments. El 21 de juny de 1939 Carles Martí Feced escrivia des de París: «Podeu comunicar als vostres recomanats que tenim les fitxes corresponents i que farem els possibles per a què surtin en un dels primers embarcs cap a Mèxic. En quant a la residència de Montpellier, sentim comunicar-vos que de moment no hi ha possibilitats d'acollir-hi més compatriotes».[1190]

El 26 de juliol de 1939 Boronat demanava al Bureau: «Us envio cinquanta-cinc fitxes omplenades amb la intenció que els signants fossin acollits a la

1189. Carta de Josep Vinardell Armengol a Carles Martí Feced (Agde, 12 de juliol de 1939, ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 411).

1190. Carta de Carles Martí Feced a V. Cordomí (París, 21 de juny de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 353).

residència del SERE a Vernet les Bains. Veureu que bona part dels sol·licitants no són catalans, tots però, són germans.»[1191]

Les divisions polítiques espanyoles a l'exili eren tan importants que el sector més moderat del PSOE, reagrupat al voltant de la figura d'Indalecio Prieto, ex Ministre de defensa del govern de Negrín, va constituir a l'exili el 31 de juliol de 1939 la JARE, la Junta de Auxilio de los Republicanos Españoles.[1192] El seu president va ser Lluís Nicolau d'Olwer, d'Acció Catalana Republicana. Els vocals d'aquest organisme foren Faustino Valentín (UR) i Belarmino Tomás (UGT), primer, i Amador Fernández Montes (UGT), després, i Joan Peiró (UGT) i Antoni Escofet (ERC), secretari adjunt del partit. A Mèxic es va instituir una delegació integrada per Prieto, president, Carlos Esplá (IR), secretari general, i els vocals Josep Andreu i Abelló (ERC) i Emilio Palomo (IR). Aquest seria substituït temps després per José Giral (IR), a qui rellevaria Esplà el 1941.[1193]

Aquesta organització va dedicar part dels seus esforços a la millora de les condicions de vida dels refugiats als camps, on entre els mesos de febrer i maig de 1940 va invertir: 155.257,75 francs, xifra molt per sota del que va destinar a les despeses i als tràmits per a l'emigració a Sud-Amèrica dels refugiats espanyols, amb un total de: 5.148.474,74 francs.[1194]

Aquest organisme es va convertir en l'únic responsable de l'emigració espanyola quan el SERE va ser dissolt pel govern francès al maig de 1940, per ser una organització «sospitosa de ser comunista» després de la signatura del pacte germano-soviètic.

Xile, per la seva banda, va acceptar rebre refugiats espanyols des dels camps de França, principalment, per l'afinitat política del seu president, Pedro

1191. Carta de Roc Boronat a Carles Martí Feced (camp d'Agde, 26 de juliol de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 411).

1192. Daniel Arasa apunta que les confrontacions entre aquests dos organismes governamentals van perjudicar al conjunt dels republicans exiliats i al bon desenvolupament de les seves accions d'ajuda a França. Daniel Arasa, *Exiliados y enfrentados. Los españoles en Inglaterra de 1936 a 1945*, Barcelona, Ediciones de La Tempestad, 1995, p. 61-65.

1193. Mercè Morales, *La Generalitat de Josep Irla i l'exili polític català*, Barcelona, Editorial Base, 2008, p. 110.

1194. *Resumen de Gastos por Conceptos Correspondientes a los meses de febrero, marzo, abril y mayo de 1940* [fins el 18 de maig] (s.ll., s.d.,; Arxiu Montserrat Tarradellas Macià-Poblet C335 E01-17 i 18). A l'Arxiu Montserrat Tarradellas Macià del Monestir de Poblet hi ha alguna documentació que fa referència a la gestió d'aquest organisme per treure exiliats dels camps però també apareixen referències a com eren les relacions entre la JARE i el govern català a l'exili: C335 E01-02.

Aguirre Cerda,[1195] amb els refugiats espanyols. Tot i que va tranquil·litzar a part de l'opinió pública i als sectors més conservadors de la diplomàcia xilena quan va afirmar que el seu país només acceptaria un nombre limitat de refugiats als quals se'ls aplicarien uns criteris selectius per a l'entrada, a la vegada, va emetre un comunicat al consolat xilè a París on deixava clar que calia: «Seleccionar persones útils –especialment bascos i catalans per a activitats pesqueres– que constitueixin una aportació positiva per a l'agricultura i la indústria del país, però sense que impliquin problemes de competència, sobretot als nivells superiors de qualificació. Sobre això es precisa que si calguessin tècnics només haurien de venir amb caràcter temporal, mentre es capaciten xilens per a desenvolupar aquestes funcions. I als nivells superiors, els professors, els intel·lectuals, la negativa a poder acollir refugiats és rotunda; pels professionals, que curiosament s'equiparen en el tracte als prestadors i especuladors, les portes estan totalment tancades».[1196]

Es deixava clar que havien de ser els refugiats (és a dir, en aquest cas el SERE) qui havia de fer-se càrrec de les despeses del viatge des de França i l'estada a Xile els primers sis mesos, el que representava un cost total d'uns 17.250.000 francs per uns 1.500 refugiats espanyols.[1197]

El 4 d'agost de 1939 sortia del port de Trompeloup, prop de Bordeaux, el vaixell Winnipeg, amb prop de 2.500 republicans espanyols i un petit nombre de xilens que havien combatut a les Brigades Internacionals on, pel que semblava, no sabia seguit la tria de passatgers a la que feia referència el comunicat del cònsol xilè: juntament amb obrers agrícoles i industrials havien desembarcat a Xile, també refugiats amb professions liberals i intel·lectuals.[1198]

Paula Chahín, una de les moltes dones que anava a bord del gran vaixell, apunta que: «El momento en que el barco comenzó a separarse del Puerto fluvial

1195. Escollit el 24 de desembre de 1938 a través d'un Front Popular i on Indalecio Prieto va assistir a la presa de possessió. Dolores Pla, *Els exiliats catalans. Un estudio de la emigración republicana española en México*..., p. 95.

1196. Citat a: Javier Rubio, *La emigración de la guerra civil de 1936-1939*..., p. 182-183.

1197. En un document administratiu del SERE es desglossa aquesta despesa total en: 7.000 francs pel passatge de cada emigrant, 1.500 francs per persona com a ajuda individual i 3.000 francs més a cadascú per a «l'assentament» al país. Aquests càlculs donaven com a resultat que per cada refugiat emigrant espanyol aquest organisme havia de pagar: 11.500 francs. *Nota: Emigración a Chile* (s.ll., juliol de 1939; Arxiu Montserrat Tarradellas Macià-Poblet C335 E01-42).

1198. Julio Gálvez, *Winnipeg. Testimonios de un exilio*, Sevilla, Biblioteca del exilio, 2014, p. 13-14.

fue, para muchos de los emigrantes, la última vez que verían su continente. La amargura más grande fue cuando partió y empezaron a tocar el Himno Republicano. Ahí lloramos todos, Hombres y mujeres. En ese instante comenzó a oírse un coro, el primero que se formó a bordo. Eran los catalanes, que cantaban *«El Emigrant»*[1199]».[1200]

Juan Vélez, un jove de 19 anys intern del camp d'Agde, que havia pogut embarcar al Winnipeg, en l'arribar al port de Valparaiso, aproximadament un mes després d'haver sortir de França, reflexionava sobre el que per ell representava la llibertat d'iniciar una nova vida, lluny dels camps de concentració, la misèria, la sarna, l'enquadrament militar, però sobretot la incertesa de l'Europa de preguerra i es lamentava pels companys que no havien tingut tanta sort com ell: «pues para nosotros, el partir era la libertad absoluta y el reencuentro con la vida»,[1201] i descrivia les escenes que s'havien viscut al Winnipeg just abans de tocar port: «Cuyos rostros traslucían dolor como asimismo una inmensa alegría y esperanza. El inicio de la Segunda Guerra Mundial rompió totalmente la paz, el mundo se cubrió de nubes de espanto, mientras ese compacto núcleo humano esperaba ansioso pisar tierra firme, tierra hospitalaria, las llagas de la Guerra Civil española y los horrores de los campos de concentración eran recuerdos pigmentados en sus rostros. Bastaba una pasarela, un puentecillo, y esos rostros volverían a humanizarse».[1202]

1199. De nou, torna a aparèixer «L'Emigrant» com a una expressió conjunta dels catalans a l'exili, en un moment decisiu, aquesta peça amb la seva lletra esdevenia un símbol.

1200. Testimoni de Paula Chahín citat a: Julio Gálvez, *Winnipeg. Testimonios de un exilio*..., p. 117.

1201. Julio Gálvez, *Winnipeg. Testimonios de un exilio*..., p. 118.

1202. Testimoni de Juan Vélez Soriano a *Apsi*, número 320, Santiago de Chile, 1989, p.4. Citat a: Julio Gálvez, *Winnipeg. Testimonios de un exilio*..., p. 14-15.

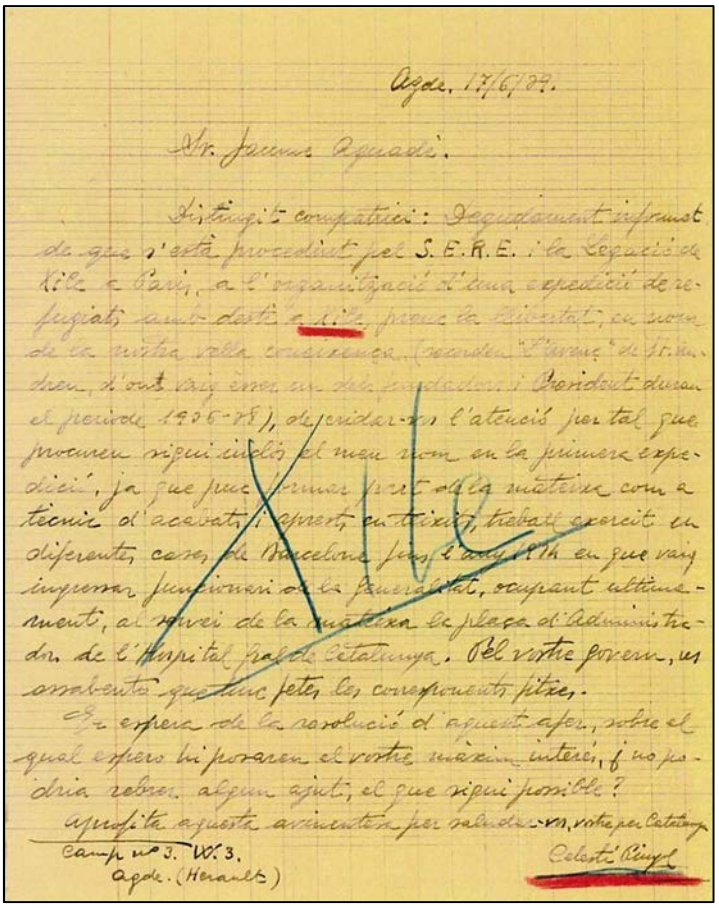

Agde, 17/6/39.

Sr. Jaume Aguadé.

Distingit compatrici: Degudament informat de que s'està procedint pel S.E.R.E. i la Legació de Xile a París, a l'organització d'una expedició de refugiats amb destí a Xile, prenc la llibertat, en nom de la nostra vella coneixença (recordeu "L'Avenç" de St. Andreu, d'ont vaig ésser un dels fundadors i President durant el període 1936-38), de cridar-vos l'atenció per tal que procureu sigui inclós el meu nom en la primera expedició, ja que puc formar part de la mateixa com a tècnic d'acabats i aprests en teixits, treball exercit en diferentes casas de Barcelona fins l'any 1914 en que vaig ingressar funcionari de la Generalitat, ocupant ultimament, al servei de la mateixa la plaça d'Administrador de l'Hospital Gral de Catalunya. Pel vostre govern, us assabento que tinc fetes les corresponents fitxes.

Es espera de la resolució d'aquest afer, sobre el qual espero hi posaren el vostre màxim interés, ¿no podria rebrer algun ajut, el que sigui possible?

Aprofita aquesta avinentesa per saludar-vos, vostre per Catalunya

Camp nº 3. W. 3.
Agde. (Herault)

Celestí Pinyol

Com s'ha especificat en el cas de Mèxic, els interns dels camps de concentració enviaven peticions d'ajuda, com aquesta. On Celestí Pinyol des del camp d'Agde li demanava a Jaume Aiguader que intercedís per ell per ser un dels escollits per embarcar cap a Xile.[1203] Font: camp d'Agde, 17 de juny de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 353.

Pel que fa a la seva filiació ideologicopolítica la integraven majoritàriament comunistes,[1204] segons Dolores Pla i Javier Rubio, el fet que el poeta Pablo Neruda fos el cònsol xilè a París i que el SERE representés el principal organitzador de les expedicions, va tenir molt a veure en l'elecció de la llista final dels integrants del Winnipeg.[1205] La Federación de Organismos de Ayuda a la República Española (FOARE) va col·laborar amb el SERE fent un ingrés de 3.000 francs al Banc Central Xilè per cada refugiat que havia d'embarcar. Un total de 3.500 espanyols van arribar a Xile, 2.500 ho van fer a bord del Winnipeg, 51 en un petit vaixell

1203. Celestí Pinyol sortiria del camp d'Agde, el 22 de juliol de 1939 camí de la Residència d'Intel·lectuals de Montpellier.

1204. Segons fonts del SERE la distribució va ser la següent: sector marxista un 74,8% (només del Partit Comunista trobem un 33,5%); sector republicà un 18,6% i el sector confederal el 6,6%. Segons Javier Rubio és un fet prou sorprenent si es té en compte la proporció d'afiliats a Espanya –i a França encara amb més raó per procedir la major part dels refugiats de Catalunya– era més aviat a la inversa, ja que almenys hi havia cinc i sis vegades més afiliats a la CNT-FAI que al partit comunista. Javier Rubio, *La emigración de la guerra civil de 1936-1939*..., p. 185-186.

1205. Dolores Pla, *Els exiliats catalans. Un estudio de la emigración republicana española en México*..., p. 96. A l'Arxiu Departamental de l'Hérault (ADH 12 W 754), es localitza algun document on s'informa des del Consolat de Xile a Toulouse a través del prefecte i el sotsprefecte de l'Hérault, que el Cònsol Pablo Neruda a París, havia admès algun refugiat del camp d'Agde (amb nom i cognoms) per a embarcar en un dels vaixells rumb a Xile (ADH 12 W 754).

anomenat Órbita, i 1.000 més, van aconseguir arribar en expedicions més reduïdes i improvisades des de països propers com l'Argentina o més allunyats com la República Dominicana, formaven part de grups i embarcacions petites com el Formosa o el Reina del Pacífico.[1206]

A la convenció de Ayuda a los Refugiados Españoles que va tenir lloc a Mèxic al febrer de 1940, des del govern de Xile es va oferir la possibilitat d'acollir 3.000 refugiats més, fet que no es va materialitzar i va donar com a resultat petites expedicions amb cabuda per a 50 refugiats, com la que va embarcar des del port de La Pallice amb destí Valparaíso.[1207] Dolores Pla apunta que, amb els anys, alguns dels refugiats que havien emigrat a Xile, van reemigrar de nou cap a l'Argentina ja que el mercat laboral xilè no els va poder incorporar.[1208]

La República Dominicana en aquell moment sota el govern dictatorial de Rafael Leónidas Trujillo Molina, va acollir entre novembre de 1939 i maig de 1940 més de 3.000 refugiats espanyols arribats des de França en set expedicions.[1209] Des del govern de Trujillo es va accedir a rebre aquests refugiats, no per una motivació d'afinitat política, lògicament, sinó que l'oferiment va respondre a ambiciosos i utòpics plans del dictador de desenvolupament per enfortir l'agricultura i crear una indústria més o menys estable al país amb l'impuls de ma d'obra qualificada.[1210] D'altra banda es pretenia reforçar l'hispanisme contribuint al mestissatge de la cultura dominicana,[1211] i se li oferia al règim una oportunitat per millorar la seva imatge després de la matança de treballadors haitians

1206. Encarnación Lemus, «La investigación de "los refugiados españoles" en Chile: fuentes y hallazgos en un exilio de larga duración», *Exils et migrations ibériques au XXe siècle*, número 5, 1998, p. 273-293, https://doi.org/10.3406/emixx.1998.991

1207. Javier Rubio, *La emigración de la guerra civil de 1936-1939*..., p. 188.

1208. Dolores Pla, *Els exiliats catalans. Un estudio de la emigración republicana española en México*..., p. 96.

1209. Daniel Díaz Esculies en la seva obra de referència sobre l'exili català a la República Dominicana, les descriu al detall i apunta que, a banda de 3.237 refugiats espanyols que van arribar en les expedicions col·lectives (en vaixells com el Flandre, el De la Salle, el Cuba, principalment), cal sumar-hi també els 207 espanyols que van viatjat individualment o en petits grups, fos per compte propi o subvencionats pel SERE. Daniel Díaz Esculies, *L'Exili català de 1939 a la República Dominicana,* Barcelona, La Magrana, 1995, p. 36-38. Amb l'apunt de Javier Rubio, que un 24,6% correspondria a refugiats d'origen català, uns 847 individus del total. Javier Rubio, *La emigración de la guerra civil de 1936-1939*..., p. 271.

1210. Que va resultar ser un autèntic fracàs per les mateixes raons que en el cas de Mèxic, ja que els refugiats que van arribar-hi procedien majoritàriament de zones urbanes, i no tenien coneixements del mon agrícola. Ana González, *Prensa del exilio republicano 1936-1977*, Santiago de Compostela, Andavira, 2010, p. 49.

1211. Javier Malagón, «El exilio de las Españas en Santo Domingo (1939-1946)», a: José Maria Naharro Calderón (coord.), *El exilio de las Españas de 1939 en las Américas: ¿a dónde fue la canción?*, Barcelona, Anthropos, 1991, p. 157.

l'octubre de 1937.[1212] A la Conferència Intergovernamental convocada pel president dels EUA, Franklin Delano Roosevelt, celebrada del 6 al 15 del juliol de 1938 a l'Hotel Royal a Évian-les Bains (vila termal francesa al departament de l'Haute Savoye),[1213] es va tractar el tema del problema dels refugiats, principalment dels jueus. La República Dominicana va exposar que podia arribar a acollir dins les seves fronteres entre 50.000 i 100.000 refugiats sense discriminació per la seva ocupació. En relació als refugiats espanyols provinents de França, el govern xilè demanava que fos el SERE qui els pagués les despeses del viatge i la seva manutenció en el país els primers sis mesos.[1214] I així va ser, ja que tant el SERE com els quàquers, van cobrir les despeses per cada refugiat que desembarcava a la República Dominicana, ingressant 600 dòlars al banc nacional del país per cadascun d'ells.

Les expedicions d'emigrants espanyols es van dur a terme fins el juny de 1940, quan el dictador Trujillo va tancar les fronteres per aquests refugiats

1212. Rafael Leonidas Trujillo va ordenar al seu exèrcit matar tots els haitians instal·lats a la frontera nord-oest de la República Dominicana, al límit territorial amb Haití, i també certs territoris de la regió del Cibao. Entre el 2 i el 8 d'octubre de 1937, centenars de tropes dominicanes amb el suport dels alcaldes de les pedanies van envoltar i massacrar prop de 15.000 haitians. Els civils dominicans i les autoritats locals van jugar diversos papers en aquesta massacre. Alguns van assistir a l'exèrcit de la República identificant i localitzant els haitians, mentre que d'altres van ajudar a aquesta població a amagar-se i fugir. L'exèrcit va reclutar uns quants civils per a participar en les matances, encara que generalment eren presoners provinents d'altres localitats del país, o residents locals que ja estaven compromesos amb el règim (aquests van ser els que l'exèrcit de Trujillo, va obligar a cremar i sepultar els cadàvers de les víctimes). La resolució diplomàtica de la massacre va permetre al dictador justificar la matança com una defensa nacionalista contra la suposada «invasió pacífica» dels haitians. L'acord d'indemnització que Trujillo havia signat amb el president d'Haití, Sténio Joseph Vincent, per tal d'evitar qualsevol responsabilitat oficial, ascendia a 750.000 dòlars (dels quals només en va acabar pagant 525.000). Així es va signar a Washington DC, el 31 de gener de 1938, el tractat on Trujillo afirmava de manera inequívoca que el govern dominicà «no reconeixia cap responsabilitat en aquestes morts», i emfatitzava que aquest acord establia un nou *modus operandi* per a inhibir la migració entre Haití i la República Dominicana. Per tal d'ampliar més aquesta informació: Richard Lee Turits, «A World Destroyed, A Nation Imposed: The 1937 Haitian Massacre in the Dominican Republic», *Hispanic American Historical Review* 82, número 3, 2002, p. 589-635. http://dx.doi.org/10.3998/lacs.12338892.0002.001

1213. Tenia com a principal objectiu discutir, entre els 33 països convidats, sobre el «problema» que representaven els refugiats jueus que fugien de diferents països, víctimes de les polítiques racials implantades pel nazisme. Es va decidir la creació d'un Comitè Intergovernamental per als Refugiats amb seu a Londres, que havia d'encarregar-se de l'assistència als refugiats jueus alemanys, encara que amb el temps i amb l'esclat de la Segona Guerra Mundial va acabar ampliant les seves funcions a tots els refugiats europeus. No obstant això, els experts que ho han estudiat amb profunditat i les conseqüències determinen que els resultats d'aquesta Conferència van ser decebedors pel conjunt de refugiats d'Europa, ja que ni els Estats Units d'Amèrica ni el Regne Unit, els seus principals promotors, estaven disposats a augmentar les quotes migratòries ja establertes per a l'arribada de jueus alemanys, ni van aconseguir, tampoc, que altres països s'interessessin per rebre grans contingents d'exiliats. Paul R. Bartrop, *The Evian Conference of 1938 and the Jewish Refugee Crisis, Cham, Palgrave*, 2017, p. 102.

1214. Juan Carlos Pérez Guerrero, *La identidad del exilio republicano en México*..., p. 93.

procedents de França ja que considerava: «que entre los desterrados podrían existir quintacolumnistas nazis, así como comunistas».[1215] Si com apuntava Díaz Esculies, la quantitat total d'emigrants espanyols la podem situar al voltant de 3.444, i Dolores Pla quantifica, que entre l'any 1939 i 1940, la població a la República Dominicana no arribava als dos milions de persones,[1216] es pot concloure que proporcionalment, va ser el país de Sud-Amèrica, que més refugiats va acollir. Tot i així, l'emigració i l'establiment dels refugiats espanyols al Carib no va ser massa exitosa, ja que en aquests països de destí, hi faltava una indústria autòctona articulada que pogués absorbir-los amb normalitat i donar-los una ocupació laboral. Per ells se'ls havia reservat, El Seibo i Dajabón, uns petits poblets amb cases de fusta i sostre de palla destinats pel govern a ser colònies agrícoles,[1217] on disposaven d'uns mitjans per a l'explotació molt precaris i on aquests refugiats, gens acostumats a treballar al camp en un clima tropical, van ser abocats irremeiablement al fracàs econòmic.[1218]

Agustí Bartra i Anna Murià, van embarcar des de Bordeaux[1219] el 31 de gener de 1940 en el vaixell La Salle rumb el Puerto Plata, i segons ells: «En aquests moments, més que mai, pensem en Catalunya, i en el fons de la nostra ànima viu, intensa, l'esperança que, més tard o més aviat, la reveurem i ens hi retrobarem tots aquells la vida dels quals té per creació viure per ella, en amor tenaç i constant, amb voluntat, insubornable.[1220] Se'ls assignà la residència a Dajabón, des d'on al cap de tres setmanes van poder traslladar-se a Santo

1215. Ana González, *Prensa del exilio republicano 1936-1977*..., p. 50.

1216. Dolores Pla, *Els exiliats catalans. Un estudio de la emigración republicana española en México*..., p. 97.

1217. Daniel Díaz Esculies, *L'Exili català de 1939 a la República Dominicana*..., p. 67.

1218. «Santo Domingo, bajo Trujillo, llegó a ser como una gran losa invisible que impedía nuestros movimientos más espontáneos, o mejor dicho, como una campana neumática que no nos dejaba respirar normalmente», Vicente Llorens, «La emigración republicana»..., p. 153.

1219. Bartra havia sortit del camp d'Agde el 2 d'agost de 1939 per instal·lar-se a la Residència d'Intel·lectuals a Roissy-en-Brie, amb la intenció de poder sortir de França en direcció a Anglaterra o als països Nòrdics, Suècia principalment. Però com explicava per carta a Carles Pi i Sunyer:«Era impossible l'entrada a Anglaterra com a conseqüència de la guerra. [...] Totes les nacions –bel·ligerants o no– estan en un esperit d'autodefensa que les obliga a deixar de banda tot allò que sigui estrany als seus interessos de força». Carta d'Agustí Bartra a Carles Pi i Sunyer (Roissy-en-Brie, 30 de setembre de 1939; AFCPS Ca2Cp64). L'opció d'emigrar a Sud-Amèrica anà prenent força. Descartant Xile, que hauria estat l'opció desitjada, però sense possibilitats d'entrar a la llista d'embarcaments amb d'altres escriptors com Xavier Benguerel, Domènec Guansé, Francesc Trabal, Cèsar-August Jordana o Joan Oliver, inicià els tràmits per emigrar a la República Dominicana (més assequible que viatjar a Mèxic, que demanaven 3.000 francs) i des d'allà intentar traslladar-se després cap a Xile o Mèxic.

1220. Carta d'Agustí Bartra a Carles Pi i Sunyer (Bordeaux, 29 de gener de 1940; AFCPS Ca2Cp64).

Domingo, gràcies als divuit dòlars aconseguits pels articles enviats per tots dos, al diari *La Nación,* que els possibilità l'autorització del governador pel trasllat a la capital. Anna Murià descriu la seva arribava a la colònia: «Era una sala gran [reservada només per a les dones] amb rengleres de llits, nous, completament nous, amb marfegó, llençols, coixí, mosquitera, tot per estrenar. Quin gust, després de tants dies de brutícia en el vaixell! Vàrem dormir tres o quatre hores.» i afegia: «Allò era una sabana alta, als quatre vents, o millor, un pujol aixafat cobert d'herba curta.[...] Allò ens digueren, havia de ser la granja dels refugiats».[1221]

La major part d'aquests refugiats es van veure obligats a seguir el seu periple per Sud-Amèrica, reemigrant novament a Veneçuela, Cuba i sobretot a Mèxic. Per tant, la primera onada d'emigrants espanyols arribats a la República Dominicana va anar disminuint progressivament fins a situar-se en els primers mesos de 1942, en una tercera part dels arribats entre 1939 i 1940, i el 1959, la xifra havia baixat fins al centenars dels refugiats.[1222]

L'Argentina, per la seva banda, no va esdevenir un país acollidor en línies generals pels refugiats espanyols, argumentant qüestions laborals que no els permetia incorporar-los en el seu mercat, va arribar a acollir un total de 2.500 republicans espanyols[1223]. Javier Rubio destaca les raons polítiques com a fons de la qüestió per a no facilitar-ne la seva arribada.[1224]

El 13 de juny de 1939, des del consolat argentí a Bordeaux, es van posar en contacte amb el comandant del camp d'Agde per informar-lo de totes les gestions que calia dur a terme per tots aquells refugiats que des del camp pretenguessin arribar a l'Argentina. Puntualitzaven que era necessari diferenciar molt clarament tres tipus de refugiats: els argentins interns als camps que volien retornar al seu país i que tinguessin la documentació necessària en regla, els quals des de l'administració argentina no se'ls posava cap impediment perquè retornessin; els refugiats espanyols, que sense tenir cap vincle amb l'Argentina, hi volguessin emigrar, aquests els era totalment prohibida l'entrada al país. Finalment, aquell grup de refugiats espanyols que sí que tenien familiars que podien fer-se càrrec d'ells i de les despeses del viatge des de França fins a

1221. Anna Murià, *Crònica de la vida d'Agustí Bartra*..., p. 120-121.
1222. Javier Rubio, *La emigración de la guerra civil de 1936-1939*..., p. 194.
1223. Ana González, *Prensa del exilio republicano 1936-1977*..., p. 44-45.
1224. Javier Rubio, *La emigración de la guerra civil de 1936-1939*..., p. 195.

l'Argentina. Calia que demanessin un formulari corresponent al vice-cònsol argentí a Toulouse, per tal de què la Direcció de la Immigració Argentina des de Buenos Aires els donés finalment el permís per a embarcar.[1225]

El president de Colòmbia, Eduardo Santos, va deixar molt clares des de primer moment les seves preocupacions de caràcter social i polític en relació als refugiats espanyols i les reticències per a deixar-los entrar al país. Tot i així, i donada l'admiració pel govern republicà espanyol i pel seu president Manuel Azaña, va permetre l'entrada al 1939 d'uns 200 refugiats «de validesa intel·lectual».[1226]

Jaume Ángel, en una lletra el 18 d'agost de 1939 des del camp d'Agde, comentava a Josep Maria Trias Peitx en relació a la seva possible marxa a Colòmbia que: «Malgrat tenir tots els documents arreglats i disposar tan prompte surti del camp de la quantitat necessària per a l'import del trasllat a Colòmbia, l'ordre de sortida que he de donar a la prefectura de l'Hérault, conseqüentment a una repetida demanda del Cònsol General de Colòmbia, s'eternitza a Montpellier. La meva muller ja fa 15 dies que té l'autorització de la Prefectura del seu departament i espera... Amb els quatre companys d'aquest camp que estan en el mateix cas i que, com jo, han perdut ja un vaixell, hem fet gestions per conductes diversos prop de la prefectura de l'Hérault, sense que fins el moment hagin arribat a cap resultat positiu ni insinuï esperança... Vindrà... quan vingui, com els que fa mesos que estan pendents de què els arribi el torn a l'oficina de Montpellier».[1227]

Per la seva banda, la Unió Soviètica, que per la implicació en la Guerra Civil al costat del legítim bàndol del govern de la República, es podia esperar que jugués un paper important en l'acollida dels refugiats espanyols a França, va mantenir una actitud tèbia davant d'una possible arribada massiva de republicans al seu país. Es podria explicar, a grans trets, per la precària situació econòmica en què es trobava el país en aquells moments i a la situació del conflicte europeu. Stalin podia pensar que la guerra contra Alemanya podia

1225. Carta del Consolat de l'Argentina al comandant del camp d'Agde (Bordeaux, 13 de juny de 1939; AMA 14 Z 26).

1226. Javier Rubio, *La emigración de la guerra civil de 1936-1939...*, p. 197-198. El mateix que féu el govern cubà, amb Federico Laredo Bru al capdavant, que va ser molt selectiu amb els refugiats espanyols sense arribar a acceptar gran contingents dins de les seves fronteres.

1227. Carta de Jaume Ángel a Josep Maria Trias Peitx (camp d'Agde, 18 d'agost de 1939; CEHI FP(Trias)3(1)bI).

endarrerir-la però no evitar-la. En aquell moment la Itàlia de Mussolini i l'Alemanya nazi ja mantenien el control sobre tots els seus vaixells que navegaven pel mar Bàltic i el Mediterrani. En conseqüència, la resposta a la crida de les autoritats franceses al problema dels refugiats espanyols, el van resoldre amb una mínima aportació financera i l'acceptació per acollir un reduït nombre del refugiats espanyols interns als camps. Del camp d'Agde, que en tinguem constància documental, el 3 de maig de 1939, 19 refugiats van sortir en direcció Narbonne per, en tren, seguir el viatge fins a París. A partir d'aquí no se n'especifica el trajecte que van recórrer fins a arribar al destí final.[1228] Una possibilitat era seguir des de París a Le Havre en tren, i allà embarcar-se en un vaixell seguint la ruta marítima del nord pel mar Bàltic, i entrar pel mar Blanc fins tocar terra.[1229]

En total, a final de 1939, van ser uns 7.000 els republicans espanyols que van arribar al país comunista. D'aquests, al voltant de 3.000 eren infants, fonamentalment bascs i asturians evacuats durant la guerra i instal·lats primer a Leningrad i amb l'esclat de la Segona Guerra Mundial traslladats a Geòrgia.[1230]

Josep Pla el 18 de juny de 1939 escrivia una carta des del camp d'Agde a Antoni Escofet on exposava molt clarament les reflexions que constantment es repetien en les lletres enviades pels interns des d'Agde, així com des dels altres camps del sistema concentracionari francès:

> Naturalment al arribar ací després de la pèrdua, o abandó de Catalunya, igual que tothom vaig omplenar una fitxa del SERE en la que tenint en compte el pànic que em fan, tota vegada que a casa nostra no parava d'omplenar-ne, solament vaig anotar-hi les dades més imprescindibles i en la indicació dels països, demanava l'Argentina i Mèxic!! Això fou els primers temps, després hi ha hagut molts que han fet ampliació de la mateixa, jo no he cregut convenient, ja que en franquesa l'anada en col·lectivitat a Mèxic m'esparvera [...]. Ja se que tu no pots indicar-me res en concret, però lo que et demano es el de què vivint lliure i amb contacte permanent amb polítics, la teva opinió sempre serà de mes pes i raonada que la de qualsevol altre, per això jo et prego em diguis lo que et sembla de les següents preguntes: dintre de poc podrem retornar a casa? O bé creus més oportú l'anada a Amèrica, ja que les possibilitats actuals per a tornar a la nostra llar són llunyanes? Si veritablement l'assumpte nostra es de llarga duració, molt a pesar meu hauré de decidir fer lo possible per a embarcar-me com un bé mes.

1228. Llista confeccionada pel comissari especial del camp M. Mazet (camp d'Agde, 3 de maig de 1939; AMA 14 Z 84).

1229. A l'Arxiu Nacional a París, hi ha una relació de 87 refugiats espanyols que van sortir en direcció a la URSS des del camp d'Argelès el 23 d'abril de 1939 (camp d'Argelès, 23 d'abril de 1939; AN20000414/31).

1230. Juan Carlos Pérez Guerrero, *La identidad del exilio republicano en México...*, p. 94.

> Perquè per lo que es veu a França no hi haurà manera de considerar-nos com a homes, hi per tant l'eixida del camp per anar a treballar ací es inútil pensar-hi per lo que solament cap una solució, emigrar.[1231]

La por al desarrelament i pel desconcert al futur que els esperava a aquests refugiats en els nous països d'acollida, era intensa i era la tònica general. Havien deixat enrere tres anys de Guerra Civil, un llarg èxode cap a França, el país que a la majoria els havia rebut en camps de concentració amb unes pèssimes condicions per a sobreviure. I la incertesa i els dubtes de si la millor opció de vida era per ells creuar l'Atlàntic, es repeteixen una vegada i una altra a les seves lletres. Pere Vives descrivia aquestes incertituds a Agustí Bartra des del camp de Saint-Cyprien el 14 de desembre de 1939:

> Potser tu de París estant ho veus d'una altra manera. Per mi em sembla tan miraculós això d'anar a Amèrica que no hi crec gaire. Hi crec com quan era infant creia en el cel.
>
> M'han tornat a venir unes ganes boges d'anar a Amèrica. Punt de convergència de dos desigs que han anat madurant dintre meu. Les ganes de fugir d'aquesta Europa enfollida, de tota aquesta bestialitat desfrenada i del desig de veure gent i terres noves. Aquests darrers temps havia amanyagat la il·lusió de tornar a casa, a Catalunya. Ja sé que és una il·lusió de derrotat, però el neguit furiós d'anar net, de no haver de rentar la roba, em va fer donar crèdit a una carta de casa.
>
> No podré deixar mai de creure en la meva terra, i aquesta fe no em deixarà, vagi on vagi. Em penso que és massa tard i les arrels són massa pregones perquè valgui la pena de pensar en un possible perill de desarrelament. Però com la carta de casa, la teva, m'ha fet venir ganes d'anar a Amèrica. Les ganes de tornar a casa i les d'anar a Amèrica coexisteixen en mi fa temps.[1232]

Per a molts dels refugiats que decidien emprendre el viatge i tenien la sort d'aparèixer en una de les llistes pels embarcaments, un cop travessaven l'Atlàntic, l'allunyament físic però també el trencament emocional i psicològic amb seu país d'origen es feia més palès, dolorós en molts casos, ja que per les seves cartes i memòries, molts d'aquests refugiats i refugiades, eren conscients, en el fons, que marxaven per no tornar-hi més. La idea del possible retorn que havia estat present en el seu exili francès, per la proximitat territorial principalment –trobem nombroses referències, per exemple, des dels camps de la platja que al·ludien al Canigó com a figura recorrent per la seva proximitat a Catalunya–, la muntanya símbol de la catalanitat del Rosselló, els reconfortava i els esperançava a un exili curt, estaven a prop i podrien tornar aviat.

1231. Carta de Josep Pla Brunet a Antoni Escofet (camp d'Agde, 18 de juny de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 386).

1232. Pere Vives i Clavé, *Cartes des dels camps de concentració*..., p. 45.

Des del diari *El Poble Català* es feia esment també al gran significat que pels concentrats tenia aquesta muntanya.[1233] En un article escrit des del camp de Saint-Cyprien es descriu com: «En aquestes hores de dolor apartats de la terra pàtria, els homes de cor treballen malgrat les filferrades i la sorra, i les barraques de fusta, els ulls fits ens les muntanyes, aquestes muntanyes blaves del Canigó i el cor a la terra tan estimada i és així com fem pàtria, malgrat tot, i és així, com molt bé diu la sardana, que Catalunya viu[1234]!».[1235]

Frases com ara «la impossibilitat de retorn a la nostra estimada Catalunya», «la nostra pàtria estimada», «la nostra terra enyorada», «no oblidarem mai la terra que ens han fet deixar», «tenim l'esperança que un dia podrem retornar», «el nostre deure és seguir a l'exili fins que puguem tornar amb tota dignitat a casa nostra», entre d'altres, apareixen de manera continuada en les lletres que s'enviaven des dels camps[1236] a persones que per la posició que representaven els podien ajudar a sortir-ne, o si més no, a millorar la seva vida de concentrats, un exemple clar, són les cartes rebudes pel conseller Carles Pi i Sunyer a l'exili.[1237]

Coloma Feliubadaló en una lletra enviada des de Sète el 19 de juliol de 1939, li transmetia amb aquestes paraules al conseller els dubtes i temors a deixar Europa: «Farem bé el meu marit i jo, junt amb els fills, de marxar a Mèxic? Fa tanta pena allunyar-se de la terra que un tant estima! Cap país del món em sembla tan bonic com la nostra Catalunya. Però si restem ací el que farem és morir-se de mica en mica. Un consell vostre, amic! De vós, per a mi tindrà un gran valor».[1238]

1233. Antoni Rovira i Virgili en: *Els darrers dies de la Catalunya republicana. Memòries sobre l'èxode català*..., p. 64-65. O el capítol «Visiones del Canigó» que li dedica Lluís Ferran de Pol on en destaca la representació de la muntanya com a símbol, també, de puresa, de tranquil·litat, de llibertat: «Hacia poniente, se yergue la mole reconfortante del Canigó. Su masa pura de resbaladizo cono es de una blancura absoluta. Quizás hay demasiada pureza de color en su masa, quizá sus líneas tienen excesiva severidad, pero, en contraste con nuestra miseria, parece una abstracción, casi una idea; es un buen motivo de fuga, de evasión para nuestro espíritu». Lluís Ferran de Pol, *Campo de concentración (1939)*..., p. 65-67.

1234. En majúscula a l'original.

1235. «Catalans a França. S'ha estrenat una sardana...», *El Poble Català*, 5 de gener de 1940.

1236. Principalment a l'Arxiu Nacional de Catalunya a: ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili) i les unitats de catalogació: 323, 350, 353, 385, 386 i 411.

1237. Laia Arañó i Josep-Vicent Garcia, «La identitat i la pèrdua en l'epistolari del primer exili del conseller Carles Pi i Sunyer (1939-1940)», *Afers*, Catarroja, Editorial Afers, número 96-97, 2020, p. 307-332.

1238. Carta de Coloma Feliubadaló a Carles Pi i Sunyer (Sète, 19 de juliol de 1939; AFCPS Ca8Cp267).

D'altra banda, cal destacar que l'emigració a Sud-Amèrica va ser una des les opcions a les que es van poder acollir els refugiats tancats als camps i com a tal la van viure els que van poder emigrar-hi. L'escriptor Lluís Ferran de Pol descriu a les seves memòries la sortida des del port de Sète el 23 de maig de 1939 a bord del vaixell Sinaia rumb a Puerto Rico i Vera Cruz, on arribaria el 13 de juny. En la seva narració es pot copsar la melangia del que deixa enrere, dels qui resten encara a França, però es llegeix entre línies prou clarament també, l'esperança que per aquests homes i dones els possibilitava l'inici d'una nova vida lluny de la sorra i les filferrades dels camps de concentració:

> Ja som a port. Mai la frase no ha tingut més relleu, per a mi. Sí, hem arribat a port segur, després d'uns quants mesos desesperats. És cert, encara caminem entre soldats, però no és igual que uns soldats t'acompanyin —o t'empenyin— a la captivitat o que acordonin el camí que et porta a la llibertat. Tant de bo que per a tots els milers i milers d'internats hagués sonat aquesta hora. Ells resten als sorrals, a la fam, a la submissió: quin destí els espera?...
>
> A poc a poc, el mar s'empassa el senyal del nostre pas. Ja no veiem Sète, només una massa muntanyosa. I, encara amb Valéry, ens diem: *Le vent se lève... Il faut tenter de vivre!*
>
> Provar de viure, prou: però encara som davant les costes on uns quants noms de poble evoquen la nostra derrota: Cotlliure, Sant Cebrià, Argelers, el Barcarès... En els seus camps de concentració jeu una joventut malaguanyada. I amb una mica de vergonya, feliç i emmelangit alhora, em dic que sí, que el vent s'alça i que bé cal provar de viure... Però sense oblidar que, anem allà on anem, serem per sempre, els fills d'una derrota...[1239]

De la mateixa manera, Josep Bartolí, que va poder emigrar a Mèxic, en alguns dels seus dibuixos, transmetia l'esperança de futur en els viatges a Amèrica per sortir dels camps, apuntant: «¡Sed Fuertes! ¡No os vencerán! Detrás del mar, junto a la luz, está la libertad».[1240]

Amb l'esclat de la Segona Guerra Mundial i un cop alguns d'aquests refugiats, realment una minoria, van poden embarcar rumb a Sud-Amèrica, la idea d'un possible retorn a Catalunya no massa llunyà s'acabà d'esvair. El fet de travessar l'Atlàntic els impressionava pel que representava territorialment però també psicològicament, la quantitat de dies de viatge en els vaixells que els portaven a Amèrica els allunyava de les seves esperances de retorn, Ramon Frontera era molt clar, preferia no haver de creuar l'oceà per la possibilitat del «no retorn» de terres americanes: «És veritablement agradable veure que encara

1239. Lluís Ferran de Pol, *Un de tants*, edició a cura de Josep-Vicent Garcia i Raffi, Barcelona, Club Editor, 2009, p. 100-106.

1240. Josep Bartolí i Narcís Molins, Narcís, *Campos de Concentración 1939-194...*, p. 67.

hi ha persones que tenen sensibilitat i senten el goig de l'agraïment, en resum, em diu que ja fa gestions per a assolir l'autorització d'entrada a l'Argentina, oferint-me la seva casa i demanant-me dades personals per aquestes gestions que realitza. Com que tot això és lent de tramitació, penso enviar-li per si arribés el moment, d'utilitzar-ho, encara que com podeu suposar, el tenir que passar l'Atlàntic és cosa que fa pensar i millor que fos possible evitar-ho, ja que el difícil no és pas el fet d'anar-hi, sinó la seguretat de què tindràs assegurat el retorn, doncs hem de suposar que un dia o altre, a prop o llunyà, tornarem amb dignitat a Catalunya».[1241]

Alguns dels exiliats que arriben a Amèrica, també deixen per escrit que el seu exili serà permanent i moriran lluny de casa seva. August Pi i Sunyer, en una carta al seu germà Carles des de Caracas el 3 de maig de 1942, es lamentava: «Nosaltres enyorant sempre i més "el mite" de Roses.[1242] Però no s'hi pot fer res damunt dels impulsos afectius, emocionals... Que pogués ésser-hi, menjant sardineta i jugant al dominó. Ja veus que les aspiracions no poden ésser més modestes...»[1243]. I el 24 juliol, en una altra carta, afegia: «Que la Carmen[1244] es cuidi i cuideu-vos tots. El que em fa més pànic és pensar que pogués deixar els ossos per aquestes terres, que no pogués tornar a morir tranquil·lament a Roses. Cal, doncs, cuidar la salut i veure de no estar malalt per no deixar-hi la pell.»[1245] Els dos germans Pi i Sunyer, tant el Carles com l'August, van morir a l'exili, August a Mèxic el 12 de gener de 1965 i Carles a Caracas el 15 de març de 1971. Els dos però, van demanar que les seves despulles fossin traslladades al cementiri de Roses (a l'Alt Empordà) un cop morís el dictador, com féu també, Pau Casals mort a l'exili el 22 d'octubre de 1973 a San Juan de Puerto Rico i traslladat al Vendrell (al Baix Penedès) el 1979 complint la voluntat expressa del músic.

1241. Carta de Ramon Frontera a Carles Pi i Sunyer (Perpinyà, 3 d'abril de 1939; AFCPS Ca9Cp288).

1242. Vila de l'Alt Empordà d'on era originària la família i on estiuejaven en la infantesa els germans Pi i Sunyer. Durant l'exili, Roses va representar l'esperança del retorn en un primer moment i el record i l'enyor del país perdut, després des de l'exili.

1243. Carta d'August Pi i Sunyer a Carles Pi i Sunyer (Caracas, 3 de maig de 1942; AFCPS).

1244. En referència a Carmen Cuberta, dona de Carles Pi i Sunyer.

1245. Carta d'August Pi i Sunyer a Carles Pi i Sunyer (Caracas, 24 de juliol de 1942; AFCPS).

5.3. Les Companyies De Treballadors Estrangers (CTE)

Segons el decret de l'11 de juliol de 1938 sobre: «l'organisation générale de la nation pour le temps de la guerre» s'instaurava a França el principi que tots els francesos i els residents a França, homes amb edats compreses entre els 18 i els 40 anys havien d'acceptar en temps de pau un compromís en un dels cossos de l'exèrcit francès. En qualsevol moment, l'estat podia prendre la decisió de nacionalitzar la fabricació de materials de guerra, suspendre l'exportació, la importació o la circulació de certs productes, prohibir la venda de recursos concrets, taxar-los o racionalitzar-los. De la mateixa manera podia aplicar la confiscació d'animals, béns materials i els diversos serveis de transports i de transmissions.

En un decret del 12 d'abril de 1939[1246] es van publicar esmenes a aquesta llei de juliol, en relació al compliment per part dels refugiats espanyols que des de feia poc més de dos mesos i mig havien entrat a França. Tant els estrangers sense nacionalitat, els apàtrides, com els asilats temporals masculins entre els 20 i els 48 anys beneficiaris del dret d'asil –tots els ciutadans espanyols que van entrar a França a partir del mes de gener de 1939, i que no podien retornar a Espanya, podien acollir-se al dret d'asil[1247]–, quedaven sotmesos de la mateixa manera que els ciutadans francesos, a les obligacions de la llei de «l'organisation générale de la nation pour le temps de la guerre». El dret d'asil a partir d'aquell moment quedava supeditat a unes condicions que els refugiats havien de complir en relació amb l'estat, principalment: estar disponible pel reclutament militar o treballar per a la indústria nacional o en l'agricultura, per tal de cobrir la falta de mà de d'obra especialitzada francesa que havia estat mobilitzada al front.[1248]

En paraules del ministre de l'interior Albert Sarraut el 5 de maig de 1939: «França necessitava ja que els republicans espanyols tancats als camps, deixessin d'estar assistits i tractats com a tals, per començar a ser tractats com a estrangers

1246. Una anàlisi extensa del decret del 12 d'abril de 1939, a Marie-Claude Rafaneau Boj, *Los campos de concentración de los refugiados españoles en Francia (1939-1945)*..., p. 195-198.

1247. «Es considerarà refugiat amb dret d'asil tot aquell ciutadà espanyol que hagi entrat a França, sense passaport expedit pel Govern de Franco, d'ençà del gener de l'any passat. [...] Queda ben comprès, però, que en el cas de no acollir-se a aquest dret, poden ser invitats en tot moment a tornar a Espanya». «Les prestacions dels estrangers beneficiaris del dret d'asil», *El Poble Català*, 9 de febrer de 1940.

1248. Informe del ministre de l'Interior a tots els prefectes dels país (París, 30 d'octubre de 1939; ADH 2 W 624).

a França amb drets. Per tant, calia transformar "aquesta massa passiva i no organitzada" en treballadors útils per a la col·lectivitat nacional».[1249]

Sota l'autoritat del ministre de Treball encarregat del repartiment de la mà d'obra, els prefectes havien d'assegurar que aquests treballadors arribessin, equitativament, tant al sector públic com al privat, donant prioritat als establiments dedicats a la indústria bèl·lica i a la defensa del país.[1250]

Els refugiats que es negaven a sotmetre's a aquest règim d'excepció, perdien automàticament el dret d'asil i l'autorització per a residir a França i s'arriscaven a ser expulsats d'immediat del país.[1251] Segons Vincent Parello amb aquest decret del govern Daladier, que legitimava la creació de les *Compagnies des Travailleurs Étrangers*,[1252] el marc estatutari de les qual va ser fixat en un decret el 27 de maig de 1939,[1253] es legalitzava la utilització dels refugiats espanyols com a treballadors forçosos a França.

Com a conseqüència, des de final de la primavera de 1939, en la majoria dels camps del sistema concentracionari francès s'anaren organitzant sense massa dificultats les CTE. Geneviève Dreyfus apunta que hi havia constituïdes unes 53 companyies de 250 homes cadascuna després de la promulgació de l'ordre ministerial del 20 d'abril de 1939, i 26 companyies més, després d'una segona ordre el 13 de juny, en total uns 20.000 homes que ja s'havien allistat voluntàriament abans de l'esclat de la Segona Guerra Mundial.

Al camp d'Agde els primers documents datats sobre aquestes CTE apareixen a mitjan abril de 1939. Els refugiats podien allistar-se a les companyies per via de l'enquadrament voluntari, en qualsevol moment, o mitjançant les crides que des de l'alt comandament emetien en moments puntuals per la megafonia del camp. L'Oficina Central de Reclutament es centralitzava des de

1249. Citat a: Geneviève Dreyfus-Armand, *L'exil des républicains espagnols en France. De la Guerre civile à la mort de Franco*..., p. 105.

1250. Vincent Parello, «Les compagnies de travailleurs étrangers (CTE) en France à la fin de la Troisième République»..., p. 233-250.

1251. Geneviève Dreyfus-Armand, *L'exil des républicains espagnols en France. De la Guerre Civile à la mort de Franco*..., p. 104-105.

1252. D'ara endavant: Companyies de Treballadors Estrangers o CTE.

1253. Des del ministeri de la Guerra i el de Defensa francès, per aconseguir cobrir les necessitats nacionals però també les necessitats econòmiques de caràcter local i departamental, es va rendibilitzar al màxim el treball d'aquestes CTE. Per aquest motiu, es van constituir grans categories professionals en les quals havien de classificar-se les diferents CTE: mineria, metal·lúrgia, indústria elèctrica, aviació, construcció i agricultura. Vincent Parello, «Les compagnies de travailleurs étrangers (CTE) en France à la fin de la Troisième République»..., p. 233-250.

París al Bureau de Recrutement des Étrangers Prestataires a l'Escola Militar d'aquesta ciutat.[1254] Com als altres camps, les CTE estaven formades per cinc seccions, de cinquanta homes cadascuna, en total: uns 250 homes per companyia. La conformaven dos comandaments: un francès encarregat de la direcció, administració, control i custòdia dels refugiats mobilitzats, i un altre espanyol, generalment amb la graduació de capità, amb la missió de coordinar la tasca que havien de realitzar, i complimentar les ordres que els comunicava el comandament francès. El cap francès tenia el suport d'un comptable, un secretari, dos sergents en cap, i diversos soldats de l'exèrcit que s'encarregaven de la vigilància del campament, així com un grup de gendarmes els quals, la seva tasca principal, era la de supervisar que cap espanyol abandonés la companyia.[1255] En cas d'indisciplina, de mostrar poca voluntat a l'hora de treballar o de propaganda contra França, els treballadors eren traslladats a una CTE amb un règim de disciplina especial on el treball era extremadament sever. Si la infracció havia estat qualificada com a molt greu, se'ls enviava al camp de càstig de Le Vernet.

Per la seva banda, el capità espanyol tenia el suport d'un subcap adscrit a la prefectura de la companyia i també, un secretari, un comptable, diversos intèrprets, dos conductors, així com el servei de barberia, intendència, sabateria i cuina.[1256] Aquest fet repercutia en la qualitat del menjar que el destacaven com a «més que decent i amb tendència a l'abundor».[1257] El mateix Pere Vives en relació a les condicions de vida les resumia així en una carta a Agustí Bartra: «Per

1254. Vincent Parello, «Les compagnies de travailleurs étrangers (CTE) en France à la fin de la Troisième République»..., p. 233-250.

1255. Antonio Vilanova, *Los olvidados. Los exiliados españoles en la segunda guerra mundial*, París, Ruedo Ibérico, 1969, p. 51.

1256. Aquest personal permanent que complementava la unitat, el formaven aquells homes menys aptes per a treballs manuals o que ja se'ls preveia menys resistents per les feines físiques. Quan la companyia estava formada per menys de cinc seccions, el nombre d'aquest personal complementari també disminuïa en relació al nombre total d'homes que conformava la companyia. Una camioneta d'uns 1.500 quilos de queviures i equipatge acompanyava la CTE, així com també una altra amb 1.500 quilos més de proveïment i un cuina mòbil. En aquelles companyies més estables que treballaven en fàbriques d'armament, per exemple, la cuina era substituïda per fogons auxiliars. En tots els casos, els integrants de les companyies, els oficials i suboficials els era dispensat el material d'acampada necessari per poder muntar i desmuntar el campament allà on fossin destinats. Parello destaca que en aquestes companyies no es va donar un sentit de solidaritat entre els refugiats enfront les condicions que patien o les situacions adverses que es podien presentar, hi va haver una profunda escissió entre els comunistes i els que no ho eren, on els primers van agafar el control a l'interior de les companyies i n'ocupaven els llocs clau en detriments de la resta. Vincent Parello, «Les compagnies de travailleurs étrangers (CTE) en France à la fin de la Troisième République»..., p. 233-250.

1257. Pere Vives i Clavé, *Cartes des dels camps de concentració*..., p. 48.

malament que s'estigui a les companyies de treball, per dura que sigui la vida, ho prefereixo a restar al camp».[1258]

Es va estipular que la setmana laboral seria de quaranta-cinc hores[1259] i on la remuneració a cada treballador es dividia de la següent manera:[1260]

1. Els recursos econòmics de caràcter individual: un salari que li era entregat a cadascun dels refugiats, mig franc diari,[1261] una ració mensual de 160 cigarretes o 200 grams d'escafarlata,[1262] dos segells especials al mes pel franqueig de cartes simples i de targetes postals amb destinació al territori francès.[1263] El general en cap de la Regió podia determinar si algun treballador era mereixedor d'una prima de rendiment[1264] de 0,75 cèntims diaris en feines especialitzades, de 1,50 francs en feines molt especialitzades o de 15 francs per a treballadors a les mines que els eren entregats junt amb els 0,50 cèntims que els corresponien diàriament. Per norma general i en el departament que ens ocupa, el de l'Hérault, els treballadors que formaven part de les CTE eren explotats sistemàticament, amb llargues jornades laborals, on la majoria feien tasques agrícoles molt dures i per un sous que en cap cas superaven els 300 francs al mes, amb les primes incloses.[1265]

1258. Pere Vives i Clavé, *Cartes des dels camps de concentració*..., p. 42.

1259. On només se'ls permetia un diumenge de descans cada quinze dies, quan només treballava la meitat de la companyia. El dia lliure el dedicaven normalment a descansar, rentar la roba i com que els gendarmes els vigilaven perquè no s'acostessin massa a les poblacions veïnes i contactessin amb la població, aprofitaven per a passejar una mica, normalment pels camps propers on s'estaven hostatjats.

1260. Geneviève Dreyfus-Armand, *L'exil des républicains espagnols en France. De la Guerre civile à la mort de Franco*..., p. 105.

1261. Que li eren retirats quan els treballadors estaven malalts, havien estat enviats a algun camp de càstig o estaven absents per alguna altra raó.

1262. Tabac tallat en fils per a la pipa i les cigarretes, els exiliats als camps en fan moltes referències a aquest tipus de tabac, era més fàcil d'aconseguir-ne i a més bon preu que les cigarretes.

1263. Informe del general Ménard als prefectes dels departaments de l'Hérault, l'Aude, Pirineus Orientals, l'Aveyron i la Lozère (París, 20 de juny de 1939; ADH 2 W 624).

1264. Es concedia una prima individual de bon rendiment als treballadors destinats a les fàbriques, en obres especials o en les mines. Aquesta prima variava segons el rendiment de cadascun, la categoria professional, la naturalesa del treball i la indústria. El càlcul es feia per acord entre el propietari de la mina o de la fàbrica i el comandant de la companyia, previ dictamen del director de l'Estat d'adscripció o del representant local del ministeri al qual se'n fes referència. Vincent Parello, «Les compagnies de travailleurs étrangers (CTE) en France à la fin de la Troisième République»..., p. 233-250.

1265. En aquells anys, un treballador francès fent la mateixa feina podria arribar a cobrar entre 1.000 i 1.100 francs mensuals. Vincent Parello, «Les compagnies de travailleurs étrangers (CTE) en France à la fin de la Troisième République»..., p. 233-250.

2. Els recursos econòmics de caràcter comunitari: l'alimentació, l'equipament per acampar, la roba que se'ls dispensava als treballadors, la calefacció, el sistema sanitari de la companyia, entre d'altres. El cap de la Regió podia atorgar una prima als treballadors que formaven part de les companyies encarregades de les zones on les condicions de vida i de treball eren més dures, com la zona dels Alps, on les baixes temperatures feren que molt homes patissin malalties i fins i tot, alguns, arribessin a perdre la vida.

De la mateixa manera que qualsevol soldat, els treballadors de les CTE gaudien de permisos que anaven en relació amb la graduació i la posició que ocupaven dins d'aquesta companyia:[1266]

1. Permís excepcional de tres dies com a màxim, reservat per a casos greus: malalties o mort de familiars propers, entre d'altres.
2. Permís de descans concedit per un únic destí en la França Continental, a raó de quinze dies seguits o de dues vegades una setmana a l'any.
3. Permís de convalescència de vuit dies com a màxim.

Si els caps francesos de la companyia creien que havien complert com s'esperava amb les seves obligacions i el seu rendiment era l'esperat, als treballadors que estaven empleats en tasques a la indústria o a l'agricultura, al departament de l'Hérault en la verema principalment, els era atorgat un permís per poder passar un dia amb la seva família, si residien dins la zona d'on estaven destinats.[1267] Per poder gaudir d'aquest consentiment, el treballador havia de presentar una autorització d'allotjament expedida pel comissari de policia o, al seu defecte, l'alcalde del poble o ciutat on habitava la família de l'interessat.

Els refugiats espanyols només podien abandonar definitivament les CTE per uns motius molt concrets que venien marcats des del ministeri de Defensa i

1266. Vincent Parello, «Les compagnies de travailleurs étrangers (CTE) en France à la fin de la Troisième République»..., p. 233-250.

1267. Des del govern francès es va prometre que les famílies d'aquests homes serien traslladades a refugis propers dels pobles i viles on es trobessin destinats per tal que es poguessin trobar els dies de permís. I des del ministeri de l'Interior s'afegia que: «il paraît légitime d'attribuer aux familles des miliciens employés actuellement en compagnies de travail à la disposition de l'autorité militaire, le bénéfice des allocations militaires, puisque leur situation les classe incontestablement dans la catégorie de prestataires étrangers visés par le décret du 12 avril 1939». Informe del ministre de l'Interior a tots els prefectes dels país (París, 15 de novembre de 1939; ADH 2 W 624).

de la Guerra: per ser repatriats a Espanya, per a l'emigració a Mèxic o a qualsevol altre país estranger, o per a enrolar-se a la Legió Estrangera o als Regiments de Marxa de Voluntaris Estrangers.[1268]

Al camp d'Agde, com al de Gurs, Le Vernet, Septfonds, Argelès, Saint-Cyprien o el Barcarès[1269] durant els dos primers mesos, des de mitjan d'abril fins a mitjan de juny de 1939, no hi va haver excessius problemes perquè les Companyies de Treballadors Estrangers que havien de sortir des del camp d'Agde s'anessin constituint en la mesura que es necessitaven refugiats voluntaris, van ser entre quatre o cinc les companyies que van sortir en aquests dos mesos.[1270] En línies generals l'anunci de la formació d'aquestes companyies va ser ben rebut, amb una certa esperança entre els interns, ja que se'ls obria la possibilitat de poder abandonar el camp deixant enrere moltes de les misèries viscudes i les males condicions de vida, sortint a treballar i guanyant uns francs per a ells i les seves famílies.[1271] Per les cartes i memòries dels refugiats sabem que esperaven poder millorar la seva vida, la seva alimentació i trobar la «llibertat» lluny de les filferrades del camp. Pere Vives, des del camp, en una carta a Agustí Bartra li escriu: «Me'n vaig a veremar. Em fa una il·lusió extraordinària. Tinc la sensació que m'ajudarà a sortir d'aquesta asfíxia dels camps que aquests darrers dies s'ha fet insuportablement opressiva».[1272]

Un altre refugiat català al camp, Miquel Ollé, allistat a la 19a Compagnie des Travailleurs Espagnols a Briançonnet (al departament dels Alps marítims),

1268. Informe del general Ménard als prefectes dels departaments de l'Hérault, l'Aude, Pyrénées-Orientales, l'Aveyron i la Lozère (París, 20 de juny de 1939; ADH 2 W 624).

1269. Nombrosos són els interns que des de diversos camps deixen el testimoni del que en aquell moment va suposar la possibilitat d'allistar-se en una companyia, trencant la monotonia dels mesos de reclusió. Eulalio Ferrer des del camp del Barcarès recordava: «Ahora sobran voluntarios y hay que hacer triple fila. La desesperación es la esperanza común. Llenamos y firmamos un extenso impreso. Se nos aclara que las compañías de trabajo dependen del ejército francés y que dan derecho a alimentación, alojamiento y medio franco diario. Cada compañía se compone de doscientos hombres, divididos en secciones dentro de una estructura completamente militar. Preguntamos cuando saldremos y se nos contesta que muy en breve, sin concretar nada. En el estado mayor español son más claros. Se nos dice que, ante la inminencia de la guerra, el alto mando francés planea la utilización de todos los refugiados españoles. Voluntaria o forzosamente». Eulalio Ferrer, *Entre alambradas. 41 días en el mar. Memorias de un exilio*, Barcelona, Ediciones Grijalbo, 1988, p. 57.

1270. És un càlcul aproximat, ja que a la documentació original dipositada a l'Arxiu Departamental de l'Hérault en relació a la quantificació de les entrades i sortides del camp, no apareix una referència explícita al nombre d'homes que sortien en cadascuna de les Companyies de Treballadors.

1271. Tot i que al cap de només poques setmanes, els refugiats van començar a queixar-se a les seves cartes pel que consideraven una explotació en el treball tan dur que se'ls havia reservat per uns salaris miserables.

1272. Pere Vives i Clavé, *Cartes des dels camps de concentració*..., p. 30-31.

tot i creure que la seva situació no era la desitjada: estava mal pagat per la feina que feia i no cobrava des de feia mes i mig, seguia pensant que era molt millor estar a una CTE que retornar a qualsevol camp de concentració de França. Amb aquestes paraules li descrivia a Carles Martí Feced el 18 de juny de 1939 la seva situació des de Briançonnet:

> Tots els qui em coneixeu sabeu que no tinc complicacions i per tant amb poc resolc les meves necessitats, però el cas és que de fet no sabem quan ens abonaran els francs que ens deuen des del primer de maig, a raó de: esgarrifeu-vos! 0,50 francs diaris. Crec que hem de cobrar uns 20 francs. Es clar que per a qui no en té, pot resoldre quelcom.
>
> El meu desig seria quedar-me a treballar a França, de la meva professió. Això, que hi tenia molta esperança, la vaig perdent. No es decideixen a donar solució del nostre cas i encara que hem millorat molt, car sempre és més recomanable ací que a St. Cyprien, Argelers, Barcarès o Agde, ens manca la llibertat per saber les coses que passen a Barcelona i veure si és possible ajudar als nostres familiars a fer-los passar la frontera.[1273]

D'altres, com Francesc Tosquellas, van sortir del camp en diferents ocasions. En el seu cas, a mitjan de setembre de 1939 des del camp d'Agde cap a Montblanc (una petita població al departament de l'Hérault) per a ser contractat en la campanya de la verema, i el 28 de desembre de 1939 a les poques setmanes d'arribar a Saint-Cyprien, ja amb la 113a Companyia de Treballadors Estrangers per a ser destinat a la zona de les Ardennes. Al camp d'Agde, en concret, entre mitjan mes d'abril fins a final de setembre de 1939, van ser uns mesos on els moviments en les entrades i sobretot les sortides de refugiats enrolats en les Companyies de Treballadors des d'un i altre camp van ser continus. França necessitava homes, i les llistes de refugiats amunt i avall en són una bona mostra. Quan els refugiats eren retornats o traslladats a un camp, en poques setmanes se'ls «informava que es formarien Companyies de Treballadors per sortir a treballar. [...] I si no es presentava un nombre suficient de voluntaris, seríem enrolats a la força».[1274]

1273. Carta de Miquel Ollé a Carles Martí i Feced (Briançonnet (19 Compagnies des Travailleurs Espagnols), 18 de juny de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 381).

1274. Francesc Tosquellas i Albert, *1939-1948: entre filferrades. Memòries de l'exili*..., p. 63.

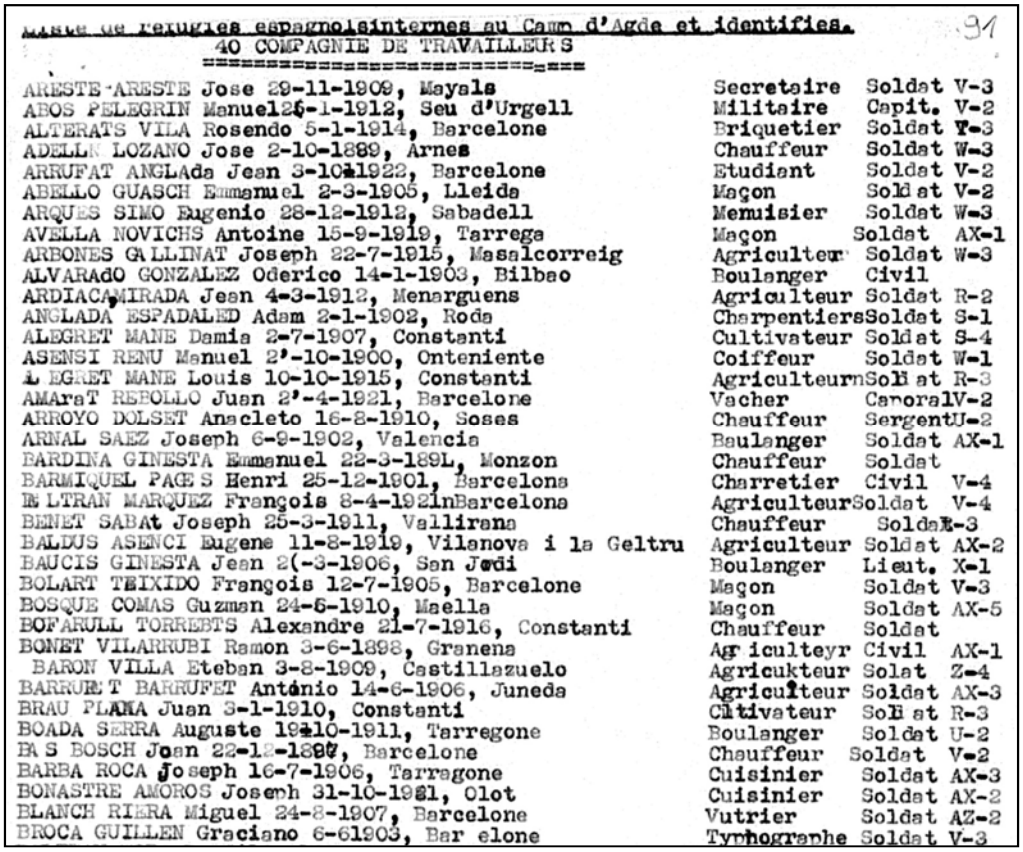

Liste de refugiés espagnols internés au Camp d'Agde et identifiés. 91

40 COMPAGNIE DE TRAVAILLEURS

ARESTE-ARESTE Jose 29-11-1909, Mayals	Secretaire	Soldat	V-3
ABOS PELEGRIN Manuel2[illegible]-1-1912, Seu d'Urgell	Militaire	Capit.	V-2
ALTERATS VILA Rosendo 5-1-1914, Barcelone	Briquetier	Soldat	W-3
ADELLA LOZANO Jose 2-10-1889, Arnes	Chauffeur	Soldat	W-3
ARRUFAT ANGLAda Jean 3-10[illegible]1922, Barcelone	Etudiant	Soldat	V-2
ABELLO GUASCH Emmanuel 2-3-1905, Lleida	Maçon	Soldat	V-2
ARQUES SIMO Eugenio 28-12-1912, Sabadell	Menuisier	Soldat	W-3
AVELLA NOVICHS Antoine 15-9-1919, Tarrega	Maçon	Soldat	AX-1
ARBONES GALLINAT Joseph 22-7-1915, Masalcorreig	Agriculteur	Soldat	W-3
ALVARADO GONZALEZ Oderico 14-1-1903, Bilbao	Boulanger	Civil	
ARDIACA MIRADA Jean 4-3-1912, Menarguens	Agriculteur	Soldat	R-2
ANGLADA ESPADALED Adam 2-1-1902, Roda	Charpentiers	Soldat	S-1
ALEGRET MANE Damia 2-7-1907, Constanti	Cultivateur	Soldat	S-4
ASENSI RENU Manuel 2[illegible]-10-1900, Onteniente	Coiffeur	Soldat	W-1
ALEGRET MANE Louis 10-10-1915, Constanti	Agriculteur	Soldat	R-3
AMARAT REBOLLO Juan 2[illegible]-4-1921, Barcelone	Vacher	Caporal	V-2
ARROYO DOLSET Anacleto 16-8-1910, Soses	Chauffeur	Sergent	U-2
ARNAL SAEZ Joseph 6-9-1902, Valencia	Boulanger	Soldat	AX-1
BARDINA GINESTA Emmanuel 22-3-189[illegible], Monzon	Chauffeur	Soldat	
BARMIQUEL PAGES Henri 25-12-1901, Barcelona	Charretier	Civil	V-4
BELTRAN MARQUEZ Francois 8-4-1921nBarcelona	Agriculteur	Soldat	V-4
BENET SABAt Joseph 25-3-1911, Vallirana	Chauffeur	Soldat	R-3
BALDUS ASENCI Eugene 11-8-1919, Vilanova i la Geltru	Agriculteur	Soldat	AX-2
BAUCIS GINESTA Jean 2[illegible]-3-1906, San Jordi	Boulanger	Lieut.	X-1
BOLART TEIXIDO Francois 12-7-1905, Barcelone	Maçon	Soldat	V-3
BOSQUE COMAS Guzman 24-6-1910, Maella	Maçon	Soldat	AX-5
BOFARULL TORREBTS Alexandre 21-7-1916, Constanti	Chauffeur	Soldat	
BONET VILARRUBI Ramon 3-6-1898, Granena	Agriculteyr	Civil	AX-1
BARON VILLA Eteban 3-8-1909, Castillazuelo	Agricukteur	Solat	Z-4
BARRUFET BARRUFET Antonio 14-6-1906, Juneda	Agriculteur	Soldat	AX-3
BRAU PLANA Juan 3-1-1910, Constanti	Cultivateur	Soldat	R-3
BOADA SERRA Auguste 19[illegible]10-1911, Tarregone	Boulanger	Soldat	U-2
BAS BOSCH Joan 22-12-189[illegible], Barcelone	Chauffeur	Soldat	V-2
BARBA ROCA Joseph 16-7-1906, Tarragone	Cuisinier	Soldat	AX-3
BONASTRE AMOROS Joseph 31-10-19[illegible]1, Olot	Cuisinier	Soldat	AX-2
BLANCH RIERA Miguel 24-8-1907, Barcelone	Vutrier	Soldat	AZ-2
BROCA GUILLEN Graciano 6-61903, Barcelone	Typhographe	Soldat	V-3

Llista de refugiats espanyols (molts d'ells catalans) del camp d'Agde amb nom i cognom, professió, graduació militar i allotjament dins del camp. La professió i ofici era una característica important ja que s'agrupava als homes a les CTE segons aquest criteri en treballs més o menys especialitzats dins la 40a Companyia de Treballadors Estrangers. Font: camp d'Agde, 1939; ADH 2 W 622/2.

A Agde era el comissari especial del camp M. Mazet, qui transmetia al director de la policia du Territoire et des Etrangers (4ème Bureau) a París, les llistes dels interns que volien enrolar-se a les CTE. Mazet, sota el títol: *Les «équipes de travailleurs» du camp d'Agde*, enviava setmanalment la constitució de les tres companyies integrades per 250 homes[1275] cadascuna: «ont été dirigés hier [21 de juny de 1939], par les soins de l'Autorité Militaire, du camp d'Agde, sur Nice,[1276] d'où elles doivent être envoyées dans les Alpes».[1277] En el document *Mouvement du Camp de 16 au 30 de juin de 1939* apareixen exactament

1275. Era el nombre oficial establert que havien de tenir cadascuna de les Companyies, tot i que hi va haver moments que els grups eren constituïts per 200 treballadors, com les dues CTE que van sortir del camp d'Agde amb destinació Limoges el 5 d'octubre de 1939. Carta del comissari especial M. Mazet al prefecte de l'Hérault (camp d'Agde, 5 d'octubre de 1939; ADH 2 W 622/2).

1276. En majúscula a l'original.

1277. Carta del comissari especial del camp M. Mazet al *Directeur Police du Territoire et des Etrangers (4ème Bureau)* (camp d'Agde, 22 de juny de 1939; ADH 2 W 622/2).

comptabilitzats els 754 homes que van sortir del camp en direcció a Nice en tres Companyies de Treballadors el 21 d'aquell mes.[1278]

Un cop s'acceptava la llista amb els noms dels refugiats que integrarien la Companyia, se'ls comunicava als interns per tal que poguessin preparar les poques pertinences que podien tenir.

Per ordre del ministeri de l'Interior, des de la comandància del camp es volien evitar dos situacions de risc: les possibles fugues dels interns en el moment que sortissin del camp,[1279] i el contacte «indesitjat» entre els refugiats espanyols i els militants francesos d'esquerra o d'extrema esquerra que es poguessin fer passar per propietaris necessitats de ma d'obra refugiada. Des del ministeri s'havia fet arribar la petició a tots els prefectes i comandants de camp, que abans de destinar companyies de treballadors a indústries o grans propietats agrícoles dels seus departaments, s'informessin dels antecedents i de tot allò que fos remarcable a nivell polític sobre «leurs employeurs ou ils seront dirigés». També era necessari notificar a l'oficina de la gendarmeria del poble o vila més propera, la data d'arribada d'aquests refugiats, la localització precisa d'allotjament, així com la durada aproximada de la seva estada fora del camp de concentració.[1280]

A tots els refugiats que havien de sortir del camp se'ls atorgava un *laisser-passer*[1281] d'un mes, amb la possibilitat d'anar-lo renovant cada 30 dies.[1282] Per norma general se'ls repartia un lot de roba abans marxar, depenent de l'estació de l'any en què es trobaven i el departament al qual serien traslladats. Francesc Tosquellas, destinat els mesos de cru hivern a Vendresse, al departament de les Ardennes, a l'extrem nord del país, explica a les seves memòries el sentiment de

1278. *Mouvement du Camp de 16 au 30 de juin de 1939* (camp d'Agde, juny de 1939; ADH 2 W 620), és un dels documents més explícits que es localitzen a l'Arxiu Departamental pel que fa a les CTE al camp. En la resta de documents on hi ha alguna referència al nombre d'homes que van sortir del camp, només hi apareix: *sortie du camp*, però els motius, com ja hem vist, podien ser diversos.

1279. El ministre Sarraut havia tramès a tots els prefectes la necessitats d'evitar al màxim que els refugiats poguessin abandonar les CTE, i en conseqüència, tenien l'ordre des dels serveis de vigilància de les CTE de mantenir un estricte control de cadascun dels homes que les integraven. Cada tarda es passava llista i si faltava algun membre es donava l'avís per telegrama a l'Inspector general dels Serveis de la Policia Criminal que formava part de la Direcció General de la Seguretat Nacional per tal d'iniciar la cerca i trobar al subjecte en qüestió. Carta del ministre de l'Interior a tots els Prefectes dels país (París, 3 de setembre de 1939; ADH 2 W 624).

1280. Informe del ministre de l'Interior a tots els prefectes dels país (París, 30 d'octubre de 1939; ADH 2 W 624).

1281. Segons les circulars establertes pel ministeri de l'Interior el 14 de febrer i el 3 de setembre de 1939.

1282. Carta del ministre de l'Interior a tots els prefectes dels país (París, 3 de setembre de 1939; ADH 2 W 624).

desconfiança i el mal pressentiment que va tenir quan encara estant al camp d'Agde, desconeixent la destinació de la seva companyia, els van repartir un paquet ple de roba d'abric: dues samarretes i dues camises, una americana i uns pantalons de vellut, un parell de sabates amb claus i dos parells de mitjons força gruixuts; un barret i un abric. També una motxilla, una cullera i una forquilla, tot pertanyent a la intendència de la Primera Guerra Mundial.[1283]

El trajecte des del camp fins el poble més proper on s'hostatjaven els refugiats el recorrien normalment en camions i si havien de traslladar-se més lluny, amuntegats en trens de càrrega. El viatge podia durar entre un i quatre dies, i el passaven asseguts o estirats al terra del vagó, amb unes temperatures molt baixes i on el menjar que els havien repartit al pujar al tren l'havien de fer durar fins arribar al nou destí. Francesc Tosquellas explica molt detalladament el viatge en tren i en quines condicions, des del camp de Saint-Cyprien fins al departament de les Ardennes entre el 28 i el 31 de desembre de 1939: «El vent entrava per les escletxes del vagó, era glaçat. [...] Dins de les cantimplores l'aigua era un bloc de glaç. Quaranta-dos homes dins un vagó de tren haurien de produir per si mateixos una mica d'escalfor, i segurament així era. Però el vent glaçat que entrava pels forats i les escletxes de les taules mal unides, imposava el seu fred a les dèbils calories dels nostres cossos [a fora la mitjana era de 27 graus sota zero]. Asseure's era difícil, però amb bona voluntat podia aconseguir-se. Alçar-se ja eren figues d'un altre paner. Ni amb voluntat aconseguíem aixecar-nos. Vaig passar dos dies assegut sense moure'm, amb els genolls clavats al pit, glaçat, sense menjar ni beure, i si bé les petites necessitats podíem evacuar-les pel forat [una petita apertura que feien servir de "comuna"] Les "grosses" ens les havíem d'aguantar. Encara bo que els paràsits, segurament que també glaçats, ens deixaven tranquils».[1284]

Un cop baixaven del camió o del tren, els homes eren dirigits a la plaça del poble, on esperaven en formació que els militars de més graduació els donessin instruccions de com havien de procedir. Allà, l'alcalde els avisava que: «Les llevamos aquí para reemplazar a nuestros soldados movilizados, ellos marchan a defender la patria, no saquen provecho de su libertad que se les concede para

1283. Francesc Tosquellas i Albert, *1939-1948: entre filferrades. Memòries de l'exili*..., p. 65.

1284. Francesc Tosquellas i Albert, *1939-1948: entre filferrades. Memòries de l'exili*..., p. 65.

huir, si lo hacen, [...] Serían internados en un campo disciplinario».[1285] I després de la «benvinguda», els refugiats eren distribuïts entre els grans propietaris de la zona que proporcionaven diferents espais que els mateixos homes pertanyents a les CTE haurien de condicionar: granges, estables, pallers, casalots desafectats, coberts, magatzems, molins... en unes condicions lluny de ser acceptables, on la duresa climàtica durant el dia i també durant la nit era una constant. Quan tot just arribaven a la nova destinació, havien de construir-se la cuina, el barracó per a la intendència, preparar la llenya per a escalfar-se, netejar els espais interiors i exteriors que ocuparien, construir les latrines lluny del lloc d'allotjament, entre d'altres tasques.

El capità francès de la CTE els havia deixat clar que: «teníem uns drets i uns deures i els havíem de començar a complir, havíem d'organitzar el nostre aquarterament i la nostra vida de soldats», mentre els recordaven que: «sense que feu la guerra, treballareu per ella. Així feu un servei per França, que abans us ha fet ella acollint-vos. Tindreu els mateixos drets que els soldats, però també els mateixos deures».[1286]

Al camp d'Agde, des del moment que van iniciar-se el allistaments a les Companyies i fins a mitjan-finals mes de juny de 1939, es va donar una regularitat pel que fa a l'enquadrament de refugiats. No en tots els casos quedava coberta la totalitat de les places disponibles a les CTE, al contrari, a mesura que passaven els mesos va augmentar la reticència per part dels refugiats a apuntar-se, però des de les autoritats franceses, encara en aquell moment, no mostraven la seva disconformitat i es respectava la voluntarietat dels interns en la tria.

En les memòries d'alguns dels refugiats que van enrolar-se a les CTE apareix que fins a l'estiu de 1939, es van fer córrer pels camps les notícies sobre quines eren realment les condicions de vida i de treball a les companyies. La majoria si disposaven d'infermeria, tenien unes condicions realment pèssimes. L'alimentació que se'ls dispensava no era de tanta qualitat ni tan abundant com en un primer moment es va pensar, les hores de treball deixaven els refugiats exhausts al límit de les seves forces per uns sous realment molt baixos.

1285. Així ho relata Josep Donjó a les seves memòries: Josep Donjó Callol, *Memòries d'un Mestre escalenc (1934-1945)*, L'Escala, Ajuntament de l'Escala, 2011, p. 151 (El text està escrit en espanyol).

1286. Francesc Tosquellas i Albert, *1939-1948: entre filferrades. Memòries de l'exili*..., p. 71-72.

Aquesta sèrie de condicionants van donar com a conseqüència que els allistaments entre els refugiats anessin disminuint dràsticament des de meitat del mes de juny de 1939 i en les conseqüents setmanes, i la resistència a l'enrolament a les companyia augmentés exponencialment. Els espanyols cada cop mostraven més les seves reticències a un treball forçat i mal pagat, ells el que pretenien era poder sortir del camp per, preferiblement, quedar-se a França a treballar, però com a treballadors i persones lliures.[1287] Com li transmetia un intern a Josep Maria Trias Peitx, el 18 de juny de 1939 des d'Agde: «no volen treballar de franc i com a soldats. Volen sou i llibertats».[1288]

Unes reivindicacions però, que estaven lluny de poder materialitzar-se, ja que des de l'Estat francès, l'exèrcit, l'administració pública, les indústries de defensa i els petits i mitjans empresaris en particular, no pretenien desaprofitar el que per ells representaven els refugiats espanyols: tenien al seu davant un mercat de mà d'obra «captiva» que, previsiblement, tindria uns costos laborals i de manteniment molt baixos, que a la vegada reduïa les despeses que aquests homes generaven pel mateix estat francès, dins dels camps: en alimentació, medicació... En una carta que el ministre de l'Interior, Sarraut, envià a tots els prefectes recordava que: «Pour limiter le plus possible les frais considérables que représentent l'hébergement et la subsistance de ces réfugiés, et pour parer au danger d'une oisiveté forcée, il était opportun de rechercher, avec les divers services administratifs intéressés, les moyens d'utiliser cette main-d'œuvre, pendant la période où elle contrainte de demeurer sur notre territoire».[1289]

Aquests homes podien ser destinats a treballs especialitzats o enviats a construir i reforçar les línies de defensa. Les CTE van ser distribuïdes per molts departaments de França, però la majoria van ser destinats a la zona de la línia Maginot,[1290] o al costat de la frontera amb Luxemburg o Bèlgica, on es dedicaren a construir barreres antitanc, trinxeres, etc.[1291] Havien de talar arbres per fer, amb

1287. Antonio Vilanova, *Los olvidados. Los exiliados españoles en la segunda guerra mundial*..., p. 52.

1288. Carta a Josep Maria Trias Peitx (Perpinyà, 18 de juny de 1939; CEHI FP (Trias)3(1)bI).

1289. Carta del ministre de l'Interior Albert Sarraut als prefectes de tots els departaments del país (París, 1 de juny de 1939; ADH 2 W 624).

1290. Llarguíssima fortificació que pretenia contrarestar la línia Sígfrid alemanya.

1291. Tot i que el destí d'aquestes companyies no es limitava només a l'interior del país, també podien ser destinades a l'Àfrica occidental i equatorial francesa. Per ampliar la informació sobre les Companyies de Treballadors Estrangers enviades a aquests territoris: Pablo Escribano,

les branques més gruixudes, grans palissades que col·locaven dins les trinxeres per a reforçar-les i evitar que s'esllavissessin. Carregaven sacs de ciment, vies de tren... amb l'objectiu de reforçar també les línies de defensa.

Refugiats espanyols pertanyents a la 32a CTE mobilitzats des d'Agde al camp de Septfonds per a ser traslladats a la fortificació de la línia Maginot i línies antitancs en el nord-est del país. Aquesta fotografia és del 1941 a l'Stalag XVII. Font: Montserrat Roig, *El catalans als camps nazis*, Barcelona, Edicions 62, 1977, p. 160.[1292]

Cal tenir present que a les condicions de vida i de treball dels darrers mesos de la primavera i l'estiu de 1939, en els darrers mesos de l'any es va afegir el fred, en alguns casos extrem, amb unes temperatures que, podien passar dels vint graus sota zero. Que agreujaven molt dràsticament la situació a les infermeries de les CTE que no donaven a l'abast a poder atendre a tots els homes amb símptomes d'hipotèrmia o congelació a les extremitats inferiors,[1293] infeccions pulmonars severes o greus ferides obertes i infectades a les mans,[1294] principalment.

Refugiats del Republicanisme espanyol a l'Àfrica del Nord durant la Segona Guerra Mundial, Segle XX. Revista Catalana d'Història, número 5, 2012, p. 63-83.

1292. El 7 d'abril de 1941 serien traslladats al camp nazi de Mauthausen on dels dotze espanyols que apareixen a la fotografia, només en sobreviurien dos. Montserrat Roig, *El catalans als camps nazis*..., p. 160.

1293. Alguns homes van necessitar ser traslladats des de les infermeries improvisades de les Companyies de Treballadors als hospitals més propers per ser tractats de gangrena on, un nombre molt elevat, van perdre mans i cames.

1294. «Las manos desnudas, sin ningún género de protección al contacto del fango, de la humedad, todo ello avivado por el frío [a 14 graus sota zero treballant en la collita de la remolatxa], se me abrieron materialmente y con los días, iban convirtiéndose en un amasijo de barro y de sangre. [...] No nos proporcionaban vaselina, glicerina o cualquier otro ingrediente para que pudiéramos aliviar nuestras manos heridas durante la noche. No quedaba otro remedio que

A les seves memòries, Lluís Martí Bielsa des de la 173a CTE es queixava que: «Les condicions de treball eren el més semblant a les de treballs forçats. Pràcticament treballàvem pel menjar, que era escàs i dolent, cinquanta cèntims de franc al dia i un paquet de cigarretes a la setmana. En aquelles condicions el més fàcil era perdre la integritat, tant la física com la moral».[1295]

I Francesc Tosquellas des de les Ardennes, en relació al ranxo que els repartien, destaca que: «Cada dia per sopar i per dinar teníem sopa de llenties. Unes llenties que nedaven amb tanta llibertat dins el plat que qui tenia la sort de trobar-ne una dotzena era un veritable rècord. Per coure aquella sopa hi afegien no se quina mena de greix que el deixava immenjable. El pa ens el donaven congelat i no era possible tallar-lo amb ganivet [...] Fins i tot el vi que ens donaven era glaçat dins les botes. [...] Vàrem patir un veritable clavari».[1296]

Però des del ministeri de l'Interior, lluny de rebaixar les aspiracions dipositades en aquests refugiats, es comunicava als prefectes dels departaments amb camps de concentració, que augmentessin la insistència i pressió des de la comandància per tal que s'allistessin el major nombre d'homes possible a les CTE. Si era necessari calia amenaçar als interns que serien allistats forçosament o repatriats d'immediat a Espanya.[1297]

Al camp d'Agde, a partir de final del mes de juny de 1939, la pràctica més utilitzada des de la comandància per confeccionar les llistes de les CTE que havien de sortir des del camp, va ser el sorteig. En quedaven exempts: els malalts, ferits o mutilats de guerra, els de més edat i els homes que formaven part del cor o dels equips esportius del camp.[1298]

acudir a los propios orines.» Josep Donjó Callol, *Memòries d'un mestre escalenc (1934-1945)...*, p. 152.

1295. Després d'haver sortit del camp d'Agde i haver anat a Saint-Cyprien es va enrolar a la 173a CTE per anar a treballar al departament de Deux-Sèvres (a la regió de Nouvelle-Aquitaine). Lluís Martí Bielsa, *Un d'entre tants. Memòries d'un home amb sort...*, p. 99.

1296. Francesc Tosquellas i Albert, *1939-1948: entre filferrades. Memòries de l'exili...*, p. 73-74.

1297. En una carta del ministre de l'Interior a tots els perfectes del país així com al governador general d'Algèria, apuntava que tots els refugiats espanyols, sota la circular del 17 d'agost de 1939, tenien el deure de treballar per l'economia nacional de França, qui s'oposés, sota l'empara del decret llei del 12 d'abril de 1939, seria escortat fins a la frontera espanyola pel seu repatriament immediat. Carta del ministre de l'Interior Albert Sarraut als prefectes francesos (París, 2 d'octubre de 1939; ADH 2 W 624).

1298. Carta de Joan Balletbó a Jaume Aiguader (camp d'Agde, 8 de juliol de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 381). Hi ha altres refugiats que en fan referència també a les seves cartes, el fet que els «integrants dels equips esportius o els cantants del cor del camp» s'estalviessin d'entrar al sorteig de les CTE. Agustí Bartra, en una carta el 18 de juliol de 1939 a Josep Maria Trias Peitx li descrivia amb aquestes paraules les possibilitats de què l'allistessin en algun moment en una Companyia ja que: «del sorteig d'un tan per cent d'homes per barraca, del

En conseqüència, entre final de juny i les primeres setmanes de juliol de 1939, a la documentació original, es localitzen un bon nombre de cartes escrites des del camp on els interns demanen que s'agilitzin els tràmits per poder sortir, ja que qualsevol intern (exceptuant els casos apuntats), podia acabar sent apte en un sorteig per formar part d'una CTE. Així Agustí Bartra, el 18 de juliol de 1939, descrivia amb gran preocupació a Josep Maria Trias Peitx, el neguit de ser enviat a una companyia als Alpes Maritimes a fer obres de fortificació, en el moment que només li mancaven els darrers tràmits per sortir del camp i ser traslladar a la residència d'Intel·lectuals de Roissy-en-Brie. Bartra es lamentava que en el darrer moment pogués acabar en una CTE si els papers pel trasllat arribaven massa tard: «Existeix doncs la possibilitat evident que si abans no sóc alliberat hagi d'anar a la fortificació. Aquesta contingència no em preocuparia gens si no impliqués més que un lleuger ajornament del meu trasllat a Roissy, però tinc motius fonamentats per creure que la sortida d'una companyia de treball és bastant dificultosa. I després de més d'un any de vida de front, de tants mesos de camp, un, no pot sostreure's de sentir una certa impaciència davant el temor que una solució humana d'acord amb la seva vocació i professió sigui desfeta per tercera vegada –la primera ocorregué al camp d'Haràs[1299] i la segona a Argelers– per un retard d'unes hores o d'uns dies».[1300]

De la mateixa manera un altre intern, Jordi Farré Coll, també li demanava a Trias Peitx que agilitzés els tràmits per a la seva sortida i pogués evitar ser enquadrat en una de les companyies que sortien setmanalment del camp, ell necessitava amb urgència: «l'Autorització Prefectoral per la meva residència a Montpellier a casa del meu amic Henri Danoy (1, Place du Palais). Efectivament, es signen moltes sortides i seria molt dolorós que desaprofitada aquesta ocasió em trobés jo, de cop i volta fent carreteres pels Alps.» [1301] Són nombroses les cartes dels refugiats demanant poder sortir del camp, abans que per sorteig s'haguessin d'allistar en una companyia.

qual estan exempts els inútils, els homes que formen el *chor*, els atletes, etc. ço que redueix molt el personal sortejable entre el qual em compto jo». Carta d'Agustí Bartra a Josep Maria Trias Peitx (camp d'Agde, 18 de juliol de 1939; CEHI FP(Trias) 3(2)aI).

1299. El primer camp de concentració on estigué molt breument Bartra, es localitzen poques referències documentals del seu pas per aquest camp. Anna Murià, *Crònica de la vida d'Agustí Bartra*..., p. 305.

1300. Carta d'Agustí Bartra a Josep Maria Trias Peitx (camp d'Agde, 18 de juliol de 1939; CEHI FP(Trias) 3(2)aI).

1301. Carta de Jordi Farré i Coll a Josep Maria Trias Peitx (camp d'Agde, 12 de juliol de 1939; CEHI FP (Trias)3(1)bI_10).

És en aquest punt, a l'inici de juliol de 1939, concretament els dies 6 i 7, que es va iniciar la revolta i la posterior vaga de fam al camp d'Agde, com a protesta pels allistaments obligatoris efectuats pel comandant Paul George Benoit-Guyod i la repressió exercida als vaguistes.

Josep Alcrudo des del camp li transmetia a Josep Maria Trias Peitx que: «el dia 6 del corrent [juliol de 1939] van iniciar-se en aquest camp nº[núm.] 3 d'Agde (dit "camp dels catalans"[1302]), uns incidents que podien haver ocasionat el desprestigi dels refugiats catalans fent-los caure de l'alt concepte i estima que amb el seu comportament i activitats havien sabut guanyar-se prop del Comandament[1303] i autoritats superiors».[1304]

El 6 de juliol de 1939 a les 8h del dematí havien de sortir del camp 3 dues Companyies de Treballadors cap a La Valbonne (prop de Lyon) organitzades feia setmanes amb interns enrolats voluntàriament.[1305] El dia abans, des de l'alt comandament, en revisar-se les llistes definitives que havien de conformar-les, es va comprovar que com a conseqüència de les darreres sortides d'homes cap a Espanya, quedaven 160 vacants que calia cobrir abans de traslladar-los a la nova destinació. El comandant va deixar per escrit que abans de l'endemà s'havien de presentar voluntaris per cobrir la totalitat de les places, en cas contrari, s'omplirien amb incorporacions obligatòries. La nit del dia 5 de juliol es va fer la crida oficial entre els interns i només van presentar-se dotze homes: «prétextant que ces derniers allaient rentrer en Espagne, ce qui les ennuyant d'avoir été mis dans l'obligation de se substituer, au dernier moment, à ces "franquistes" et que, de plus, leur désignation d'office, la veille seulement du départ, ne leur permettait pas d'aviser leurs parents ou amis».[1306] En conseqüència, l'endemà dia 6 de juliol, se li notificà al comandant Benoit-Guyod, que faltaven 148 noms per tal d'omplir les places que restaven sense candidats a les companyies.

Entre les 8:30h i les 12:30h es va produir al camp d'Agde un fet insòlit fins el moment. Els refugiats dels tres camps, però sobretot els del 3, van oferir una resistència passiva al comandant i als oficials espanyols que l'acompanyaven

1302. En majúscula a l'original.

1303. En majúscula a l'original.

1304. Carta de Josep Alcrudo a Josep Maria Trias Peitx (camp d'Agde, agost de 1939; CEHI FP (Trias)3(1)bI).

1305. Rafel Bruguera, *Jaume Pellicer Lleonart, Quicus. El tràgic exili d'un republicà...*, p. 33.

1306. Carta del Comissari especial M. Mazet al prefecte de l'Hérault (Agde, 7 de juliol de 1939; AN20000414/14/22-23).

davant la insistència de convèncer als refugiats per a l'allistament.[1307] Les 9:45h s'apunta a la documentació oficial original com el moment més tens dels esdeveniments,[1308] ja que des de la comandància del camp es va donar l'ordre d'acordonar entre dues i tres barraques[1309] del «camp dels catalans» per fer-ne sortir els interns que hi havia a dins amb les seves pertinences preparades i obligar a 148 refugiats a sortir del camp enquadrats en les CTE.

Els homes es van negar rotundament i, com a conseqüència, els gendarmes que acompanyaven a la comitiva oficial els van retenir a la força dins dels barracons.[1310] Davant d'aquesta escena, la resta d'interns van iniciar una protesta amb xiulets i crits contra les autoritats. Domingo Gómez Cid (militant comunista i un dels capitans d'enginyers espanyol) va exaltar els ànims entre els refugiats repetint consignes com: «Je préfère être fusillé ou guillotiné que de vivre comme esclave».[1311] En un primer moment, davant de la situació creada, semblava que els francesos rectificaven el criteri i només traslladarien a aquells homes que voluntàriament s'havien inscrit a les llistes. Aquesta decisió va calmar els ànims, i momentàniament, es restablí la normalitat al camp.

La calma entre els interns, va durar poc més de mitja hora, ja que a les cartes i a les memòries, els refugiats relaten com, al cap de poca estona de donar per finalitzats els aldarulls inicials, van aparèixer gendarmes a cavall i una companyia d'Infanteria per tornar a encerclar dues barraques al camp dels catalans (la R 1 i la R 2), i davant la reiterada negativa dels interns a sortir i a formar davant les barraques, per ordre de Benoit-Guyod, es va exercir una repressió contundent contra els interns per part dels gendarmes que amb de l'ús de la força van treure de les barraques a tres-cents refugiats, exceptuant els homes

1307. Per testimonis com Nemesio Raposo o Raimon Miquel, tenim constància que a d'altres camps com al d'Argelès o al Barcarès, es donà un resistència molt passiva als enrolaments obligatoris a les Companyies de Treballadors Estrangers entre els refugiats d'aquests camps. És per això que els fets ocorreguts a Agde són tan singulars.

1308. A la *Dépêche de Toulouse* també situa sobre les 10h de dematí la «Tentative d'émeute [...] Dans les camp numéro 3 à Agde à l'occasion du départ d'un certain nombre de miliciens. [...] Un convoi de 500 hommes devait être dirigé sur la frontière, pour y être occupé à l'édification d'ouvrages de fortifications. [...] Les internés du camp 3 s'opposèrent formellement eu départ de leurs camarades volontaires [la persona que escriu la notícia no estava assabentada del motius reals de la resistència dels interns]. La troupe et la garde mobile durent intervenir pour maintenir l'ordre que des fauteurs de désordre ont voulu troubler». «Une tentative d'émeute dans un camp de refugies espagnols», *La Dépêche de Toulouse*, 8 de juliol de 1939.

1309. Per la documentació original no queda clar si van ser dues o tres.

1310. Carta de Josep Alcrudo a Josep Maria Trias Peitx (camp d'Agde, agost de 1939; CEHI FP (Trias)3(1)bI).

1311. Procés verbal del comissariat especial de Sète pels fets dels dies 6 i 7 de juliol de 1939 (Sète, 17 de juliol de 1939; ADH 2 W 620).

de més edat i els mutilats, que els van deixar tancats a dins les barraques perquè no poguessin sortir i comunicar-se amb refugiats de les barraques veïnes.

D'aquesta manera, retinguts i traslladats a la força, van poder omplir els vagons amb prop de 300 refugiats, el doble dels que realment necessitaven per tal de suplir els retornats a Espanya.[1312] Davant la situació creada, els gendarmes afixaren a les parets de totes les barraques del camp una nota informativa exposant el decret oficial del govern francès del 12 d'abril de 1939, on s'obligava els exiliats a integrar-se en les Companyies de Treballadors Estrangers com a contrapartida al dret d'asil. Quedaven clarament detallades les obligacions dels refugiats: «Els estrangers beneficiaris del dret d'asil amb edat entre els 20 i els 48 anys, han de prestar servei a les autoritats militars».[1313]

A més a més, com a càstig general pels fets ocorreguts, Benoit-Guyod va dictar el tancament del *parloir* del camp 3 durant unes setmanes, així com la suspensió de la pràctica de l'esport al camp i es reforçà la vigilància i l'enquadrament dels refugiats. Juan Moreu, un intern del «camp dels catalans», recorda com a partir d'un ordre del comandant, des del 6 de juliol de 1939, es va establir que cada diumenge hi hauria una formació militar obligatòria de tots els interns que finalitzaria amb desfilada davant del *chef français du camp*.[1314]

Uns 8.000 refugiats[1315] del camp 3 decidiren iniciar una vaga de fam contra les noves mesures imposades, que consideraven totalment injustes i desproporcionades. La vaga esdevingué una paralització total d'aquest camp, però també tingué un important ressò a l'1 i el 2, on s'havien conegut ràpidament les noves imposicions preses per les autoritats del camp i el conseqüent inici de

1312. Lluís Martí Bielsa, *Un d'entre tants. Memòries d'un home amb sort*..., p. 94.

1313. Nemesio Raposo apunta que des del camp del Barcarès també es va dur a terme aquesta pràctica: «En los islotes del campo y en un lugar bien visible, se han colocado, firmados por el coronel francés jefe del campo, unos escritos aclaratorios al Decreto del Gobierno francés movilizándonos militarmente. [...] Destacando con machacona insistencia "la gratitud que debemos a Francia por habernos dado asilo político." Hasta ahora las autoridades trataban por todos los medios de ganar "voluntarios" para tales compañías, pero como la guerra ya está cerca, les precisa acelerar el "voluntariado"». Nemesio Raposo, *Memorias de un español en el exilio*..., p. 154-155.

1314. Juan Moreu Estrada, *Dans les camps de la Retirada (1939-1940)*..., p. 127 [Les dates que apareixen en aquest llibre en relació als fets ocorreguts a la vaga del 6 i el 7 de juliol de 1939, l'autor les situa el 27 i 28 de maig de 1939. En tractar-se d'unes memòries escrites al cap dels anys, pot donar com a conseqüència que el testimoni no recordi amb exactitud les dates concretes en què van ocórrer els fets, però sí del transcurs detallat d'aquests. També pot ser, que es tracti d'una errada de transcripció de l'original].

1315. Procés verbal del comissariat especial de Sète pels fets dels dies 6 i 7 de juliol de 1939 (Sète, 17 de juliol de 1939; ADH 2 W 620).

la vaga com a protesta.[1316] La situació, en poques hores, s'havia agreujat de tal manera que: «Aquella mateixa tarda [el dia 6 d'agost de 1939] els elements republicans catalans, veient el caire que prenien els esdeveniments i havent observat que actuaven uns "comitès fantasmes" i circulaven consignes, la qual cosa ens donà a comprendre que hi havia elements interessats en produir i mantenir la pertorbació amb finalitats tèrboles. Tinguérem uns canvis d'impressions i establírem contacte amb el Comandament per tal de fer fracassar aquelles baixes maniobres. Aconsellàrem a la nostra gent de deposar aquella actitud i retornar a la normalitat, i a despit de què els ànims encara estan excitats, aconseguírem d'entrar en raó els elements republicans i l'endemà, a migdia, després d'haver obligat a tothom a entrar a les barraques per tal d'evitar coaccions, els nostres homes foren els primers en sortir amb les casseroles a cercar el menjar i poc després menjava tothom... i quedava liquidat el moviment».[1317]

Paral·lelament als moviments que feien els republicans catalans dins del camp per tal d'escatir què estava passant, qui havia organitzat el moviment de protesta i què es podia fer per aturar-lo, les autoritats del camp: el tinent coronel Lamotte, el comandant del camp Benoit-Guyod, el comissari especial M. Mazet, els inspectors de policia mòbil Loga i Taglia i el comissari de la policia d'Agde M. Boudouin, van dur a terme els interrogatoris i les identificacions dels possibles instigadors dels esdeveniments dels dies 6 i 7 de juliol.[1318] El dia 9 es van detenir i processar a Béziers una vintena de concentrats al camp, tots ells militants del PCE, entre els que se'ls imputaren els càrrecs més greus: Domingo Gómez Cid, com a instigador principal i que va ser l'únic home que es va enviar al camp de càstig de Collioure a instàncies de l'autoritat militar,[1319] a Domingo Gómez se

1316. Nemesio Raposo, a les seves memòries, deixa constància com, des del camp del Barcarès, en van tenir coneixement de la vaga de fam dels interns al camp d'Agde per la formació obligatòria de les Companyies de Treballadors Estrangers: «Allí se llegó a la huelga de hambre, cuando los gendarmes procedieron a formarlas (las CTE) a la fuerza, penetrando en los barracones y organizándolas contra la voluntad de los presos. La huelga del hambre comenzó por los barracones afectados y después se hizo general. Gran lujo de fuerzas armadas rodearon el campo, y sólo la serenidad evitó un día de luto.» Nemesio Raposo, *Memorias de un español en el exilio*..., p. 155.

1317. Carta de Josep Alcrudo a Josep Maria Trias Peitx (camp d'Agde, agost de 1939; CEHI FP (Trias)3(1)bI).

1318. «Une tentative de rébellion au camp de concentration d'Agde est rapidement réprimée», *L'Eclair*, 9 de juliol de 1939.

1319. Acta oficial del comissariat especial de Sète pels fets dels dies 6 i 7 de juliol de 1939 (Sète, 17 de juliol de 1939; ADH 2 W 620).

l'acusà de prevaricació i violència contra l'autoritat,[1320] a José Flores Tortajada de provocació a la rebel·lió i d'actuar amb violència contra els agents de la seguretat del camp, a José Jodas Sánchez, Maximiliano Monterde Alegre i Ricardo Rolas Giménez de desacatament a l'autoritat.[1321]

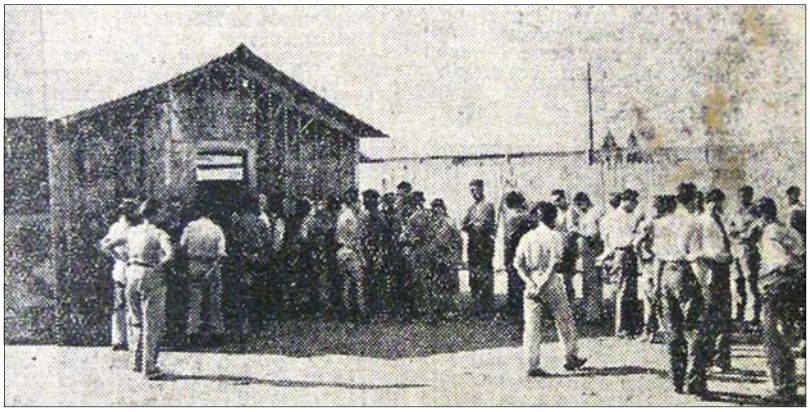

Fotografia del diari *l'Eclair*, el 10 de juliol de 1939, on s'explicita: «Les rebelles attendent leur tour pour être interrogés».[1322]

Per les cartes i memòries dels interns, només sabem que paral·lelament a aquestes detencions van tenir lloc reunions creuades entre la comandància del camp, els representats de les institucions catalanes al camp i alguns representants d'altres camps, com el fill del president de la República, Alcalá Zamora, per tal que la calma i l'ordre tornés amb la major brevetat possible.

Per part de les autoritats catalanes a l'exili, no es veia amb bons ulls la revolta produïda al camp d'Agde i es pretenia que quedés sufocada ràpidament, ja que partits polítics concrets intuïen (tot i que en cap moment apareix a la documentació original) que els instigadors de la vaga havien estat petits grupuscles propers al partit comunista espanyol interns al camp dels catalans. Pere Puig en aquest sentit anava més enllà i en una carta escrita des del camp el 16 de juliol de 1939 a Carles Pi i Sunyer li apuntava que: «Deveu tenir ja alguna notícia dels incidents d'ací; us en diré dos mots: [...] A la tarda el conflicte prengué un caire que no ens agradà; es parlava de consignes del Partit Comunista francès; de convertir la protesta en rebel·lió, i de mantenir-la fins a la celebració de la Conferència Internacional pro-refugiats del dia 15. En virtut d'això aconsellàrem

1320. «Tout est rentré dans l'ordre au camp d'Agde», *La Dépêche de Toulouse*, 9 de juliol de 1939.

1321. Carta cap de la Seguretat General, el capità Sallet , al director general de la Seguretat Nacional (Perpinyà, 12 de juliol de 1939; AN20000414/14/17-18).

1322. «La tentative de rébellion du camp de concentration d'Agde», *l'Eclair*, 10 de juliol de 1939.

a la nostra gent de no secundar la vaga, i ens posàrem en contacte amb les autoritats franceses per tal de normalitzar la situació i impedir les represàlies; a l'endemà va quedar tot arranjat».[1323]

Com tornava a recordar Puig, des dels partits catalans d'esquerra organitzats dins del camp, es pensava que aquella revolta i posterior vaga havia significat el que ells van anomenar: «la maniobra de desprestigi del camp dels catalans». Era tanta la convicció que tenien que havien estat víctimes, en paraules del mateix Pere Puig, d'una «conjura», que van redactar un informe conjunt signat pels representants d'Esquerra Republicana, d'Unió de Rabassaires, d'Acció Catalana i d'Estat Català del camp. En aquest document es posava de manifest per unanimitat: «la repulsió que havien causat als republicans demòcrates, els fets ocorreguts, el nostre agraïment a França, la nostra actuació per a sortir al pas de la pertorbació i, a l'ensems que indicàvem la procedència i finalitats anti-catalanes de la maniobra, suggerim algunes mesures per tal d'evitar la seva repetició».[1324] Amb aquest document com a centre de les converses entre els representants dels partits polítics catalans i les autoritats franceses del camp, van haver acusacions creuades, on els primers retreien a la comandància que haguessin «concedit tant de poder i no haguessin aïllat dels llocs estratègics dins dels tres camps, a "elements extremistes" que havien propiciat l'esclat de la revolta»[1325] i en canvi, no haguessin acabat d'agrupar a tots als catalans que encara quedaven en els camps 1 i 2 en un mateix recinte.[1326] Per la seva banda, als catalans se'ls retreia, el no haver sabut controlar també entre les files del catalanisme a algun «exaltat».[1327]

No es localitza cap document que indiqui quines conseqüències va comportar la redacció, la signatura i la posterior discussió d'aquest informe, però a partir de la segona quinzena del mes de juliol de 1939, la tensió entre els

1323. Carta de Pere Puig a Carles Pi i Sunyer (camp d'Agde, 16 de juliol de 1939; AFCPS Ca16Cp534).

1324. Carta de Josep Alcrudo a Josep Maria Trias Peitx (camp d'Agde, agost de 1939; CEHI FP (Trias)3(1)bI).

1325. En clara al·lusió a representants de partits comunistes, espanyols, però també catalans com el PSUC.

1326. Això succeiria el mes següent, justament el 15 d'agost, quan tots els interns del camp 3 van ser traslladats principalment al camp 1, tot reagrupant també els pocs catalans que encara quedaven dispersos per l'1 i el 2. Al camp 1 el juliol de 1939 encara hi havia: 600 catalans i al 2: 700. Carta de Roc Boronat a Carles Martí i Feced (Agde, 27 de juliol de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 327).

1327. En clara referència a un dels detinguts a Béziers, conegut militant d'Esquerra Republicana.

representants catalans al camp i l'alt comandament, anà disminuint fins que la normalitat tornà a ser la tònica general al camp. Pel que fa a la sistematització dels allistaments, a partir de la segona meitat del mes de juliol de 1939, cap intern es plantejava la possibilitat d'evitar-ho, des de l'alt comandament del camp els havien deixat clar que a la Companyies de Treballadors Estrangers necessitaven homes. Joan Balletbó li explicava a Jaume Aiguader just després dels fets dels dies 6 i 7 de juliol: «Des d'ara som soldats i sortirem a treballar quan el govern francès ho acordi. Amic Aiguader, espero que fareu tot el possible perquè pugui embarcar el més aviat possible, doncs temo que si em veig obligat a ingressar en una d'aquestes Companyies, veig molt difícil la meva anada a Mèxic. A un amic que se l'han emportat en les Companyies de Treball d'aquests darrers dies, per tal d'evitar la sortida, va escriure una carta en la qual li deien que la seva sortida cap a Mèxic era imminent. No li va servir per a res, se'l van emportar».[1328]

Durant tot el mes de juliol, per la documentació de les autoritats franceses del camp i per les cartes creuades dels catalans interns als representants de les institucions catalanes a l'exili on descrivien la seva resignació alhora d'enrolar-se, tenim constància que les CTE van anar constituint-se i sortint del camp d'Agde sense més incidents.

Julius Busquet transmetia a Carles Martí Feced que: «Havent-me tocat, per sorteig, incorporar-me "voluntàriament" en una de les Companyies de Treball que han organitzat en aquest camp de concentració[1329], i tenint d'abandonar Agde el proper divendres dia 14, que en el successiu us serviu adreçar-vos al Company [i escriu el nom i l'adreça d'un altre company del camp 3], en tot allò que faci referència a la demanda de subsidi que tenim sol·licitada a la Generalitat de Catalunya».[1330]

El 15 de juliol el comissari especial M. Mazet comunicava al prefecte de l'Hérault que per a les dues Companyies de Treballadors formades des del camp amb destinació, de nou, a La Valbonne, només s'havien presentat 153 refugiats espanyols voluntaris, la resta, 347, havien estat designats pel comissari.[1331] Mazet

1328. Carta de Joan Balletbó a Jaume Aiguader (camp d'Agde, 8 de juliol de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 381).

1329. En majúscula a l'original.

1330. Carta de Julius Busquet a Carles Martí i Feced (camp d'Agde, 12 de juliol de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 381).

1331. Una pràctica tan estesa per a triar els homes que faltaven per a complementar les CTE com els sorteig o les crides amb nom i cognoms pels altaveus dels camps, *les Haut-Parleurs*.

acabava la seva lletra comunicant que: «Il n'y a eu aucun incident».[1332] I és que, tant les autoritats franceses del camp, els representants dels diferents partits polítics, com els mateixos interns, cada vegada que des de la comandància es notificava la necessitat de constituir noves CTE s'encenien totes les alarmes per tal d'evitar incidents com els succeïts els dies 6 i 7, encara prou recents. Francisco Rabaso Coste va ser integrat en una de les companyies, la 92ena, que va sortir amb aquesta destinació. De La Vallbonne van ser traslladats a una caserna de muntanya per a fer treballs de reforçament a la Fourche, a 2.290 metres, al massís del Mercantour.[1333]

A l'Arxiu Nacional de Catalunya es localitza una documentació molt específica que correspon, a la segona quinzena del mes de juliol de 1939, a la possibilitat de crear des del camp d'Agde unes Companyies Voluntàries de Treball impulsades des de les files d'Esquerra Republicana dins i fora del camp, amb Pere Puig al capdavant. El 16 de juliol de 1939 demanava a Antoni Maria Escofet com s'havia de procedir en l'organització d'aquestes Companyies especials: «El Comandament francès ha rebut ordre de formar tres Companyies més a cada Camp. Del nostre (del 3) hauran de sortir 750 homes i si no s'ofereixen voluntàriament (i no s'oferiran pas) el 19 o 20 pròxim faran un altre sorteig i 16 o 18 homes per cada barraca hauran d'anar-hi.[1334] Entre aquests, és molt possible que hi hagi una bona quantitat de gent nostra que haurà de marxar barrejada amb gent de tota mena i amb comandaments que no poden oferir-nos cap garantia. Què fer doncs? Anar-hi jo, no ens serà gens difícil de trobar 750 militants que s'inscriguin voluntàriament, i jo estic ben disposat a anar-hi, perquè al meu

1332. Carta del comissari M. Mazet al prefecte de l'Hérault (camp d'Agde, 15 de juliol de 1939; ADH 2 W 620).

1333. Nascut a Tarragona el 1909 es va integrar a la Marina de Guerra l'any 1928, de professió mecànic, el 13 de febrer de 1939 deixant la seva família a Barcelona va travessar la frontera i va ser internat en diferents camps: d'Arles-sur-Tech al Barcarès fins arribar al camp d'Agde el 10 d'abril de 1939. Va deixar escrit nombrosos poemes que es troben dipositats a l'Arxiu Municipal d'Agde. Des del camp es va assabentar que la seva mare i la seva germana havien estat empresonades i torturades en una presó per a dones de València (a la presó provincial de dones o al Convent de Santa Clara, molt probablement) i poques setmanes després, a través d'una carta que li arribà al camp, l'informaven que el seu pare, Francisco Rabaso Canellas de 62 anys, havia estat torturat fins a morir, l'11 de març de 1940, a la presó del monestir de Sant Miquel dels Reis, també en aquesta ciutat. Amparo Salvador (coord.), *El genocidi franquista a València. Les fosses silenciades del cementiri*, Barcelona, Icària editorial. Fòrum per la memòria del País Valencià, 2008, p. 309.

1334. Va ser el 19 quan van sortir nou companyies més del camp d'Agde, que sumaven un total de 2.250 homes. Encara que Boronat no especifica quants catalans o militants d'ERC hi havia entre els cridats a files. Carta de Roc Boronat a Carles Martí i Feced (camp d'Agde, 15 de juliol de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 327).

entendre, crec que el pitjor seria que ens anéssim dispersant en petites fraccions, impossibilitant-nos d'exercir influència enlloc».[1335]

Es pot llegir de nou la importància que tenia la cohesió del col·lectiu català a l'exili, per tal d'evitar-ne la dispersió, que per ells era sinònim de pèrdua d'identitat, d'arrels i de país, s'havien proposat sortir junts en les Companyies de Treballadors Estrangers, com junts havien passat aquells mesos a les barraques del «camp dels catalans» a Agde. Pere Puig en aquest sentit afegia: «Hem dit al «Bureau» de París que nosaltres havíem pensat en la conveniència de formar Companyies voluntàries formades exclusivament amb militants d'E.R., com a únic mitjà d'impedir la disgregació total de la nostra gent; ells ens han contestat que no ens precipitem, però el problema és que si dintre de dos o tres dies no presentem al Comandament francès tres Companyies voluntàries, ells tornaran a fer un sorteig per barraca, i tots aquells que els correspongui hauran de sortir, uns cap a un lloc i altres cap a un altre, i són una colla d'amics que restaran escampats i perduts, sense cap contacte amb els dirigents. No sé què farem».[1336]

I mentre esperaven notícies del Bureau de París respecte a la formació o no de les Companyies Voluntàries de Treballadors, des del camp, Pere Puig i Roc Boronat havien començat a confeccionar la llista amb voluntaris, tots militants d'ERC determinats a allistar-se a la nova formació. Puig estava decidit, i així ho havia transmès a Carles Martí Feced, a sortir en la primera Companyia Voluntària que quedés constituïda a Agde, pensava que Roc Boronat: «ja està instal·lat a Agde, i ja coneix i manté contacte amb els comandaments del Camp i les Autoritats Locals», creia que: «ja no faig cap falta ací. Tinc dret a descansar, a allunyar-me de les petites misèries i baixeses que ací m'envolten[1337] i no em deixen respirar obertament i entelen, en el meu cor, la imatge sagrada de Catalunya».[1338]

Carles Martí Feced, des de París, el 26 de juliol de 1939 li contestava que des del Bureau encara no es tenia una opinió clara respecte a com s'havia de gestionar ni procedir en el tema de les Companyies Voluntàries, que s'estaven

1335. Carta de Pere Puig a Antoni Escofet, (camp d'Agde, 16 de juliol de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 327).

1336. Carta de Pere Puig a Carles Pi i Sunyer (camp d'Agde, 16 de juliol de 1939; AFCPS Ca16Cp534).

1337. En relació als conflictes que precediren la sortida del camp de Celestí Pinyol per a instal·lar-se a la Residència de Montpellier.

1338. Carta de Pere Puig a Carles Martí i Feced (Agde, 19 de juliol de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 327).

formant des del camp, ja que a la vegada s'estava treballant en la confecció d'unes llistes on els interns catalans eren classificats per oficis i professions per intentar treure'ls del camp oferint-los, encara que en molts casos precària, una solució a nivell laboral a França. Des del Bureau de París tenien clar, i en l'intercanvi epistolar així li feren saber a Pere Puig, que eren les autoritats franceses del camp, sempre sota l'empara del govern de la nació, les que tenien la darrera paraula respecte a la possible formació de les Companyies Voluntàries, i que calia evitar qualsevol confrontació i conflicte en la constitució de les mateixes.

En la documentació administrativa del camp no apareix cap referència a aquestes Companyies, per tant no podem conèixer l'opinió concreta que en tenia ni el prefecte ni el comandant. Però la resposta que els catalans a París li enviaren a Pere Puig sobre com convenia actuar, ens en pot donar una idea. Li suggerien que al màxim què podien aspirar els catalans davant de les autoritats franceses, era mantenir el major nombre de refugiats, dins i fora del camp, junts. Per aconseguir-ho, creien que calia avançar-se als allistaments obligatoris. L'estratègia que van posar en pràctica fou la confecció d'unes llistes amb els noms dels refugiats catalans per ser enquadrats a les mateixes CTE, d'aquesta manera s'anticipaven a la demanada per part de la comandància del camp. Confiaven que si es presentava a l'alt comandament un nombre prou elevat de «voluntaris catalans» per sortir del camp, no veurien inconvenient que ho fessin en la mateixa companyia. Amb aquesta selecció prèvia es pretenia evitar la dispersió pel territori francès dels catalans agrupats fins aquell moment en el camp d'Agde.

En relació a l'oferiment i el possible allistament en les Companyies Voluntàries i per tant sortida del camp de Pere Puig, Martí Feced afegia que: «És preferible que ens digueu si el camp es va buidant entre els que van a Espanya i els que van a les companyies de treball, perquè en aquest cas acceleraríem el que es referís a la vostra sortida, perquè creiem que després de la tasca que heu efectuat a Agde, més aviat us convé repòs i la llibertat, que no la inscripció a una companyia de treball».[1339] En conseqüència, la iniciativa de les Companyies Voluntàries de Treballadors sorgida del camp va quedar neutralitzada per l'actitud continuista de les autoritats catalanes des de París, que van escollir una opció poc arriscada davant les autoritats del camp.

1339. Carta de Carles Martí Feced a Pere Puig (París, 26 de juliol de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 327).

Esquerra insistia entre els seus militants i simpatitzants del camp per omplir les llistes a les CTE i sortir junts, les autoritats del camp no veien cap inconvenient perquè es pogués dur a terme, sempre i quan: «Les dirigeants viennent de faire savoir aux responsables de la "ERC" qu'ils étaient libres de laisser enrôler ou pas les membres du parti pour les compagnies de travailleurs, l'objectif essentiel, actuellement, de ne pas quitter la France.»[1340] Per tant, el seu objectiu estava clar i era ben diferent del que perseguia Pere Puig, ells pretenien que aquests homes, catalans o no, es quedessin en territori francès, els necessitaven i la resta, per ells, quedava en un segon pla.

A final de juliol de 1939, concretament el dia 28, s'havien allistat a les Companyies de Treballadors Estrangers 330 militants d'Esquerra Republicana del «camp dels catalans», abans que el comandament francès requerís noves incorporacions. Pere Puig en una carta a Carles Martí Feced li comunicava que tenia informacions de primera mà, que mentre es dugués a terme el trasllat del «camp dels catalans» als camps 1 i 2,[1341] la formació de noves CTE quedaria ajornada.[1342]

Passat aquest trasllat i amb un notable ambient de preguerra al camp, el 27 d'agost de 1939, Roc Boronat comunicava a l'Oficina de Perpinyà que s'havien hagut de constituir, per sorteig, tres CTE, el que feia un total de 750 homes.[1343] I és que per ordre del ministeri de l'Interior i de Treball francès s'enviava regularment instruccions (i a l'Arxiu Departamental de l'Hérault hi ha un bon nombre de documents d'aquests tipus), als prefectes que als seus departaments tenien localitzats camps de concentració: Pirineus Orientals, l'Ariège, l'Hérault, l'Aude, Tarn-et-Garonne i Basses-Pyrénées, principalment, per a que, formats en CTE traguessin refugiats dels camps i els enviessin allà on eren necessaris per a l'economia nacional. L'1 d'agost se'ls envià la petició en la qual se'ls demanava

1340. Carta del comissari especial M. Mazet al controlador general de la Seguretat Nacional (camp d'Agde, 24 de juliol de 1939; AN20000414/14/15).

1341. Es va dur a terme entre el 10 i el 15 d'agost de 1939, encara que se'ls havia comunicat als interns el dia 4, just un dia després de la visita del general M. Gamelin al camp.

1342. Carta de Pere Puig a Carles Martí Feced (camp d'Agde, 28 de juliol de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 327).

1343. Carta de Roc Boronat a Carles Martí Feced (Agde, 27 de juliol de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 327).

que enviessin cent homes des de cada camp, al departament de la Nièvre, al nord, a la regió de la Bourgogne.[1344]

Francesc Tosquellas a les seves memòries reprodueix la locució que des del camp d'Agde se'ls féu als interns el 3 d'agost de 1939, després de la visita al camp del general Maurice Gamelin, on se'ls recordava quines eren les seves condicions un cop havien decidit no retornar a Espanya, amb una clara al·lusió als enrolaments de les CTE i al servei que havíem de prestar a França: «Heu decidit lliurement quedar-vos. Amb la vostra decisió demaneu a França el Dret d'Asil. I França us el concedeix. A partir d'aquest moment us seran imposats certs deures respecte a França i el seu govern. Heu de respectar i complir les lleis franceses i abstenir-vos de prendre part en els assumptes polítics i socials d'aquí. Un dia França podrà ser la vostra segona pàtria si en sou dignes. Quan obtingueu el vostre Dret d'Asil se us demanarà que treballeu per França. A mesura que se us necessiti sereu enrolats en Companyies de Treballadors Estrangers. Sobre aquest punt se us donaran més detalls. [...] I tingueu en compte que d'avui en endavant la vostra condició de refugiats millorarà sensiblement. Visca la República! Visca França!».[1345]

Tosquellas, com la resta de refugiats que en aquell moment eren al camp, ja havien decidit quedar-se i obtenir el dret d'asil i restar a l'empara del que des del govern francès se'ls proposés, principalment l'allistament a les CTE, això els ho havien deixat clar des del primer moment i els era recordat sempre que tenien ocasió. A les seves memòries fa una reflexió interessant, ja que es planteja el perquè en aquell moment, a l'agost de 1939, als interns al camp d'Agde se'ls torna a demanar des de la comandància del camp, altra vegada: Espanya o França?. Ell apunta altres preguntes com a reflexió que parteixen de l'eterna qüestió plantejada infinitat de vegades per les autoritats franceses. En aquell moment, els refugiats que havien volgut ser repatriats no ho havien fet ja abans? I quin país sortia beneficiat amb una o altra posició, si hi havia més refugiats que optaven per quedar-se a França o si pel contrari creien que havia arribar el moment de retornar? Tosquellas afegia: «Per ventura Espanya s'adonava que li faltaven

1344. Carta del ministre de l'Interior als prefectes dels departaments dels Pirineus Orientals, l'Ariège, l'Hérault, l'Aude, Tarn-et-Garonne i Basses-Pyrénées (París, 1 d'agost de 1939; ADH 2 W 624).

1345. Francesc Tosquellas i Albert, *1939-1948: entre filferrades. Memòries de l'exili*..., p. 42.

aquells 400.000 fills, i que algun dia podria necessitar els seus braços? O és que França volia alleugerir la càrrega de mantenir tantes boques? Volia fer una veritable selecció? Volia que els que ens quedàvem assumíssim certs deures? La guerra era a les portes de França.[1346] Preveia la necessitat d'uns braços que la guerra els obligava a utilitzar? [...] Només sé que després d'haver decidit quedar-nos a França [...] vaig sentir per ventura que alguna cosa em separava definitivament d'Espanya? Sincerament, no ho puc dir».[1347]

Amb l'inici de la Segona Guerra Mundial l'1 de setembre de 1939, des del govern francès es decretà la mobilització general, la qual cosa significava que cinc milions de ciutadans abandonaven els seus llocs de treball i de producció, creant una forta demanada de mà d'obra.[1348] Les CTE es van organitzar massivament sobretot a partir de la declaració de guerra de França i Anglaterra a l'Alemanya nazi el 4 de setembre. Des de l'1 de setembre es van constituir 20 companyies de treballadors des de tots els camps francesos, la majoria destinades als departaments de l'Interior, i el ministeri de la Guerra pretenia formar-ne 40[1349] més, abans del 15 de novembre de 1939.[1350] França estava en guerra i els seus poders públics volien mobilitzar totes les forces vives possibles que tinguessin a l'abast i els refugiats eren, com ja s'havia pogut comprovar, una bona opció per motius diversos: a França l'interessava econòmicament perquè mentre se li buidava els camps de refugiats espanyols i per tant les despeses disminuïen,

1346. En relació a l'imminent inici de la Segona Guerra Mundial, Pere Vives apuntava el 27 d'agost: «Què passarà? Ens tocarà enfrontar-nos amb una altra afrosa aventura com la que vam deixar enrere? Guerra civil, camp de concentració, guerra. Què hem fet perquè ens toqui aquesta remaleïda sort?» Pere Vives i Clavé, *Cartes des dels camps de concentració*..., p. 21-22.

1347. Francesc Tosquellas i Albert, *1939-1948: entre filferrades. Memòries de l'exili*..., p. 42.

1348. Des de la vila d'Agde, l'alcalde Jean Félix, el dia 2 de setembre de 1939, al diari regional *L'Avenir Agathois*, anunciava que la mobilització general al país havia estat decretada i seguia el seu discurs amb una crida a la unitat i al treball de tots els *agathois* a la rereguarda: «Hommes et femmes de mon pais, mes enfants comme les vôtres, répondent d'un même élan à l'appel de la patrie. [...] Vous connaissez l'enjeu de la partie où leurs vies sont engagées. Et vous savez aussi que cette partie ne sera véritablement gagnée que si notre courage est à la hauteur de leur courage, notre union à l'image de leur unité». «A tous les Agathois!», *L'Avenir Agathois*, 2 de setembre de 1939.

1349. Set CTE des del camp d'Agde, uns 1.750 homes que estaven preparats des del camp esperant ordres del ministeri de Defensa Nacional per ser traslladats on se'ls comuniqués. Si tenim en compte que el nombre total d'interns el 30 de setembre era de: 2.485 refugiats, realment l'enquadrament dels refugiats espanyols en les CTE en les darreres setmanes com a camp de concentració per a refugiats espanyols era molt rellevant. Carta del comissari especial M. Mazet al controlador general de la Seguretat Nacional (Perpinyà, 30 de setembre de 1939; ADH 12 W 754).

1350. Geneviève Dreyfus-Armand, *L'exil des républicains espagnols en France. De la Guerre civile à la mort de Franco*..., p. 107-108.

utilitzava una mà d'obra que pagava a un preu molt baix.[1351] Per tant, un dels objectius que en aquells moments es plantejava el govern francès i el seu ministre de l'Interior, Albert Sarraut, era: buidar el camps d'homes per acabar tancant-los definitivament o per a allotjar-hi a d'altres interns,[1352] però els refugiats espanyols «utilitzables» havien d'abandonar els camps.

En aquest sentit el mateix Sarraut el 19 de setembre de 1939 transmetia al prefectes del país quina era l'opció que des del seu ministeri es reservava per aquells refugiats que no podien ser útils per a l'economia del país, el «réfugié maintenu»: «Plus que jamais, désirable le retour en Espagne du plus grand nombre possible de réfugiés espagnols et surtout des éléments non susceptibles d'apporter à l'économie française le concours d'un travail utile» i afegia dos paràgrafs més avall, una declaració clara d'intencions: «Les raison d'humanité qui nous ont amenés à accueillir en France les réfugiés qui pensaient courir un danger grave, perdent beaucoup de leur valeur au moment même où l'on peut considérer que, du faut de la guerre, l'ensemble de notre territoire se trouve menacé per l'aviation ennemie».[1353] Per tant, quedava clar que els refugiats espanyols que en aquell moment restaven a França tenien només dues opcions: o

1351. Vincent Parello fa un recull minuciós a través de la documentació original que es va generar en aquelles setmanes en relació als allistaments a les CTE, que realment mostra com la mobilització entre els refugiats dels camps va ser generalitzada. Els primers dies de setembre 1939, dues companyies formades al camp de Septfonds –la CTE 31 i la CTE 32– van sortir en direcció a la fortificació de la línia Maginot, i línies antitancs en el nord-est del país. A Toulouse, deu companyies van ser posades a disposició de la indústria de guerra. Al departament du Lot, sis companyies eren utilitzades en treballs agrícoles, en condicionaments i en reforçament de preses i canals. A començament del mes d'octubre de 1939, al poble de Sentein (Ariège) va acollir 160 refugiats dels camps de Saint-Cyprien, del Barcarès i d'Argelès, per treballar a la cantera al llac d'Araing i a la fàbrica hidroelèctrica d'Eylie. A Tarascon (Ariège) la CTE 558 utilitzava refugiats metal·lúrgics i miners per a la construcció d'embassaments i l'explotació de mines. A Saint-Jean-de-Verges (Ariège), la CTE 721 els treballadors estaven destinats a treballs agrícoles, i a Quérigut (Ariège), la CTE 145 treballava en les fàbriques de tèxtil. Al desembre de 1939, un gran contingent de refugiats espanyols procedent del camp de Bram va treballar en la collita de remolatxes al departament d'Eure-et-Loir. I durant els mesos d'hivern de 1939, hi ha comptabilitzades més de quaranta companyies, uns 10.000 homes, estacionades a la regió dels Alps, efectuant treballs de general com: la retirada de neu dels colls de muntanya, la construcció i reparació de ponts i l'eixamplament dels camins i les carreteres. Vincent Parello, «Les compagnies de travailleurs étrangers (CTE) en France à la fin de la Troisième République»..., p. 233-250.

1352. El camp d'Agde no en va ser una excepció i als mateixos barracons on durant mesos havien estat tancats republicans espanyols, s'hi van concentrar altres interns, primer tropes txecoslovaques desmobilitzades, belgues, indoxinesos, entre d'altres. En el capítol final se'n fa referència a l'estada d'aquests interns a Agde.

1353. Carta del ministre de l'Interior a tots els prefectes del país (París, 19 de setembre de 1939; ADH 2 W 624).

retornaven a Espanya (o trobaven un país que els acollís) o s'allistaven a una CTE.[1354]

Des del camp d'Agde, i per la documentació dipositada a l'Arxiu Departamental de l'Hérault principalment, i també per les memòries dels interns, tenim constància que a partir de setembre de 1939 i durant els darrers mesos de l'any, es va repetir i consolidar una dinàmica en l'enquadrament dels refugiats: cada dues o tres setmanes sortien del camp CTE amb homes preparats per treballar en la campanya de la verema als pobles i viles del departament de l'Hérault i dels altres departaments propers.

Jaume Pellicer a les seves memòries apunta com entre el 15 de setembre i el 12 d'octubre de 1939 va ser «reclutat per sortir del camp a treballar en una zona vitícola del sud de França a uns 50 quilòmetres del camp per un salari ridícul».[1355] Ell va formar part, junt amb 78 homes més del camp, de la 21a Companyia de Treballadors Estranyers a Cessenon, a prop de Béziers.[1356] La seva situació era una mica més favorable que la de la resta de companys ja que el salari el podia complementar amb el d'ajudant d'una barberia del poble a les estones que li quedaven lliures. Pellicer aporta el seu testimoni en relació a la rebuda que en un primer moment els féu la gent de Cessenon:

> En este pueblo (un poco más pequeño que La Escala[1357]) nos han hecho una acogida regular. Viven aquí muchos españoles, pero la gente del país esta malhumorada porque todos los jóvenes son a la guerra. Desde luego que creo que aquí estaremos mucho mejor que en el campo de Agde, en cuanto a la comida por lo menos.
>
> En los primeros días la población se mostraba recelosa con nosotros, pues elementos interesados en desprestigiarnos habían informado muy mal a la gente de nuestra conducta y de nuestros antecedentes; por otra parte, el malhumor reinante a causa de la guerra contribuía a que nosotros pagáramos las consecuencias de aquel estado de ánimo.[1358]

1354. Quedaven exclosos els invàlids, els ferits i els incurables, que un retorn a Espanya posava en perill la seva salut, les famílies dels quals tenien al cap de família treballant en una CTE, a una unitat de l'exèrcit o detingut en un camp per a sospitosos. D'aquesta manera també es volia «forçar» que els homes s'allistessin a les companyies per donar estabilitat a les seves famílies, si aquestes residien a França, ja que no se les obligaria a retornar a Espanya i podrien estabilitzar mínimament la seva vida al país. Florence Guilhem, *L'Obsession du retour: les républicains espagnols, 1939-1975*..., p. 28-29.

1355. Rafel Bruguera, *Jaume Pellicer Lleonart, Quicus. El tràgic exili d'un republicà*... p. 37-38.

1356. Llucià Valls Collell, gran amic de Pellicer, es conegueren al camp d'Agde, va sortir del camp a Céssenon amb la mateixa CTE tot i que a finques diferents i va anar a parar també al camp de Saint-Cyprien quan va acabar la temporada de la verema. Emili Valls i Puig, *Els fills de la República*, Lleida, Pagès Editors, 2000, p. 285-286.

1357. En relació al poble de l'Escala, a l'Alt Empordà, on havia nascut el 1914.

1358. Rafel Bruguera, *Jaume Pellicer Lleonart, Quicus. El tràgic exili d'un republicà*..., p. 38-39.

Pere Vives va ser un altre dels interns que va sortir del camp com a intèrpret a la 22a Companyia de Treballadors Estrangers, en una altra de les moltes companyies que es van organitzar des d'Agde per a treballar en la verema. El 25 de setembre de 1939, escrivia des d'Alignan-du-Vent[1359] al seu amic i antic company de barraca, Agustí Bartra: «Aquests dies darrers et volia escriure, però et ben juro que no he pogut fer-ho. He arribat al destacament, materialment "éreinté".[1360] Encara que hi hagi hagut dies que hagi patit de debò a estones, ara, al final, m'ha provat. L'experiència com diries tu, m'ha fet més bé que mal. Tot i que, oficialment, essent com sóc l'intèrpret de la companyia, no tinc l'obligació de treballar, m'he ofert voluntàriament. Estic –millor dit estava, [havia estat uns 10 dies] perquè avui he plegat– en un celler. La feina, com t'he dit, és, a estones, dura; les portadores pesen més de cent quilos i són d'una feixuguesa hostil que t'enceta les mans. Afegeix a això que hem vingut del camp ben poc preparats per a les feines aquestes. Amb tot ha provat. La companyia és plena d'amics».[1361]

Com Pere Vives o Jaume Pellicer, fins a 4.000 interns del camp[1362] van formar part del que ells mateixos van anomenar: les «Companyies de Verema». El camp d'Agde setmana rere setmana s'anava buidant. *El Poble Català* a les seves pàgines, se'n feien ressò d'aquestes sortides: «El camp ha perdut aquella animació que li donava, especialment al vespres després de sopar, una semblança amb una gran plaça de poble català. La multitud passejant sempre i comentant les notícies del dia –tràgica i dolorosa en la vida del presoner– ha deixat ara, el pas a uns quants grups que encara quedem, però que semblem més tristos encara, del que en realitat estem».[1363]

Els interns que es quedaven al camp tenien la recança de no poder sortir-ne, i destacaven en les seves cartes i memòries que l'organització i el dinamisme creat durant aquells mesos en les diferents activitats que des del camp dels catalans s'havien impulsat, quedaven totalment aturades. A banda d'un

1359. El comissari M. Mazet li comunicava al prefecte que des del camp d'Agde, el 23 de setembre de 1939, havien sortit 37 refugiats espanyols, 7 a Alignan-du-Vent i 30 a Castelnau-de-Guers. Carta del comissari especial M. Mazet al prefecte de l'Hérault (camp d'Agde, 23 de setembre de 1939; ADH 2 W 622/1).

1360. Exhaust, esgotat.

1361. Pere Vives i Clavé, *Cartes des dels camps de concentració*..., p. 21.

1362. «Catalans a França. D'Agde a Saint-Cyprien passant per les veremes», *El Poble Català*, 22 de desembre de 1939.

1363. «Catalans a França. El Camp dels Catalans d'Agde», *El Poble Català*, 27 d'octubre de 1939.

distanciament físic, evident, es produïa un trencament en els lligams emocionals i d'amistat que s'havien establert entre els refugiats durant el mesos que havia durat la seva estada, en alguns casos, destaquen ells mateixos, que aquestes ruptures van ser definitives.

Altrament, per les cartes i les memòries dels exiliats que sortien a veremar, sabem que la majoria d'ells tenia la sensació que deixaven el camp per no tornar-hi més, l'abandonaven definitivament. Va ser però, només una sensació, ja que quan la collita de raïm va finalitzar van veure que «això no fou així, la consigna va ésser de retornar als camps, i s'hi tornà amb recança i mal al cor».[1364] Com Pere Vives escrivia a Agustí Bartra: «Quan em tornis a escriure fes-ho a la meva adreça antiga del Camp d'Agde. Penso que diumenge, tot el més tard, hi tornarem a ésser. Si no hi fóssim les lletres també arribaran. A sota dels noms pots posar entre parèntesi, de la 22e Cie. [Compagnie] De Travailleurs Espagnols, i així serà més segur».[1365]

Però el pla calculat per Vives i tants altres integrants de les CTE va resultar ser diferent del que havien previst, enlloc de retornar al d'Agde d'on havien sortit, a la majoria se'ls traslladà directament al camp de Saint-Cyprien.

A Jaume Pellicer aquesta nova destinació, la seva ubicació i configuració li recordaven llocs i paisatges propers: «Desde el cual divisamos montañas españolas que al contemplarlas parecen que nos hablan de nuestra Patria con un lenguaje mudo, pero elocuente y significativo [...] Me hace pensar en la playa de San Pedro. Imaginaros las alambradas en el límite del río Fluvià y "Riuet". Lo que se entiende "playa", de unos 4 kilómetros de longitud por 1 de anchura, está ocupado por unas 400 barracas, en cada una de las cuales se alojan 60 o 70 personas».[1366]

Amb aquestes paraules li descrivia també Pere Vives, el 3 de novembre de 1939 a Agustí Bartra, la seva entrada a Saint-Cyprien: «No t'he parlat del camp, encara, ni ganes. És més trist, més inhòspit, més *morne*, més odiós que Argelers.[1367] Recordo Agde amb nostàlgia. Encara que no t'hi hagués conegut. M'evadeixo tan perfectament que em penso que ni recordaré haver-hi estat. Els

1364. «Catalans a França. D'Agde a Saint-Cyprien passant per les veremes», *El Poble Català*, 22 de desembre de 1939.

1365. Pere Vives i Clavé, *Cartes des dels camps de concentració...*, p. 36-37.

1366. Rafel Bruguera, *Jaume Pellicer Lleonart, Quicus. El tràgic exili d'un republicà...*, p. 40.

1367. Camp on Vives havia estat fins l'agost de 1939 quan va ser traslladat al camp d'Agde.

catalans hem estat disseminats en petits grups per tota la inacabable immensitat del camp, i quan ens trobem parlem del paradís perdut de la verema».[1368]

L'hivern de 1939, «Vives sofria una depressió moral terrible, l'estat psíquic que acabà per emmalaltir-lo físicament i fou la causa indirecta de la seva mort. S'esfondrà gairebé de cop quan, després del treball voluntari a les veremes que li féu bé, es trobà tancat al camp de Sant Cebrià sense esperances de sortir-ne», amb aquestes paraules descriu Anna Murià l'estat anímic de Pere Vives que els transmetia a ella i a Agustí Bartra a través de l'intercanvi epistolar continuat que s'enviaven. Agustí Bartra, li féu arribar una carta breu amb la frase: «No t'aclofis, collons», la qual féu reaccionar a Vives com «el cop de fuet que m'ha tret d'aquest ensopiment resignat en què havia caigut».[1369]

Les condicions de vida i de treball en aquestes «Companyies de la Verema» eren equiparables a les descrites anteriorment en referència a les CTE. Els refugiats patien unes jornades laborals llargues, en unes condicions molt dures, per uns sous escassos i on l'allotjament i l'alimentació eren també deficients.[1370] Phryné Pigenet assegura, com també apunta Vincent Parello, que les Companyies de Treballadors Estrangers, van legitimar l'explotació i la utilització dels refugiats espanyols com a treballadors forçosos a França i, en el cas que ens ocupa, els propietaris agrícoles de la zona van aprofitar-se d'una ma d'obra barata i temporal per els treballs agrícoles i ramaders, però sobretot per a cobrir la temporada de la verema.[1371]

En els darrers mesos de l'any 1939, amb la campanya de la verema finalitzada, i fins la signatura de l'armistici a Compiègne el 22 de juny de 1940, els 50.000-60.000 homes[1372] que van ser enquadrats a les CTE, notablement militaritzades, van ser destinats, principalment, a tasques de construcció i reforçament de les línies defensives franceses, a la línia Maginot i a la frontera

1368. Pere Vives i Clavé, *Cartes des dels camps de concentració*..., p. 41.

1369. Anna Murià, *Crònica de la vida d'Agustí Bartra*..., p. 61. Murià afegeix que la millora en l'estat d'ànim de Vives i la represa de les forces li durà fins a la detenció per part de l'exèrcit alemany i el trasllat al camp de Mauthausen, on «l'esfondrament del seu esperit fou absolut i fatal».

1370. L'únic aspecte positiu, que apareix citat a les memòries del refugiats integrants de les «Companyies de la Verema», en relació als companys del camp que eren enrolats a les CTE enviats al nord del país, era el clima. Ja que quan el fred i la humitat començaven a ser més intensos, la campanya de la verema ja havia acabat.

1371. Phryné Pigenet, «"Papiers!" Les forces de l'ordre et les réfugiés espagnols (1939-1940)», *Police et migrants. France, 1667-1939*, Rennes, Presses Universitaires, 2001, p. 181-182.

1372. Geneviève Dreyfus-Armand «L'accueil des républicains espagnols en France: entre exclusion et utilisation; 1936-1940»..., p. 36-41.

italiana. Raimon Miquel descriu a les seves memòries, com des del camp de Saint-Cyprien va sortir amb una CTE destinat al departament de l'Haute-Vienne a la regió de la Nouvelle-Aquitaine, al centre del país:

> Ens va tocar fer tota classe de treballs, amb temperatures de vint graus sota zero. Arrencàvem arbres, fèiem canalitzacions, aplanàvem terrenys per a la construcció de carreteres, transportàvem vagonetes, descarregàvem material ferroviari, i moltes més tasques relacionades amb la fortificació del territori.
>
> El problema de fons era la pressa i l'eficàcia en el treball, perquè el front de guerra podia saltar d'un moment a l'altre. L'amenaça real comportava una situació tensa i de desesperació, i s'intentava trobar la solució a l'esgotament dels homes per mitjà d'acusacions de ganduleria i negligència en el treball. I així vàrem continuar fins que els alemanys travessaren el riu Loira.[1373]

Jaume Pellicer, el 27 de desembre de 1939, també abandonava el camp de Saint-Cyprien allistat en la 171a Companyia de Treballadors Estrangers a la regió de la Vienne, al nord-est de Poitiers, a la localitat de Saint Martin-Lars, per a la construcció de trinxeres defensives i fortificacions, en unes condicions molt pitjors que les que havia sofert en la campanya de la verema a Céssenon, treballant «de pico y pala con 18 grados bajo cero de temperatura [...] En este país del Polo Norte que no deshiela en todo el día»[1374] i on van ser atacats en diverses ocasions per les tropes alemanyes, fins que el 20 de juny de 1940, dos dies abans de la signatura de l'armistici, la Companyia va haver de ser evacuada i traslladada a la Dordogne.

Com el cas de Pellicer, durant l'ofensiva alemanya de maig i juny de 1940, van ser nombroses les Companyies de Treballadors que van haver de ser evacuades de la zona de conflicte, on molts refugiats van ser ferits, morts pels atacs o fets presoners, ja que no se'ls equiparava als soldats de l'exèrcit regular i eren detinguts i deportats a Alemanya.[1375] El 21 de maig de 1940, a la zona d'Amiens, s'empresonaven els primers «Roth Spanien» enrolats a la Companyies de Treballadors Estrangers, i al mes de juny els que es trobaven a la zona de la línia Maginot.[1376] Uns i altres van ser separats dels presoners francesos i

1373. Raimon Miquel, *Memòria, tu que m'has de sobreviure*..., p. 108-109.

1374. Rafel Bruguera, *Jaume Pellicer Lleonart, Quicus. El tràgic exili d'un republicà*..., p. 44-45.

1375. Geneviève Dreyfus-Armand «L'accueil des républicains espagnols en France: entre exclusion et utilisation; 1936-1940»..., p. 36-41.

1376. Com va ser el cas dels dos targarins, interns al camp d'Agde, Antoni Foguet Doll i Josep Real Lloses que van ser exterminats al camp de Gusen. Foguet havia sortit del camp enrolat en una de les CTE per treballar a la localitat de Montagnac, molt a prop del camp. Un cop acabats els treballs a la companyia va ingressar al camp de Saint-Cyprien per tornar a sortir poc després amb l'exèrcit francès a la frontera amb Bèlgica, on va ser fet presoner per la Wehrmacht durant la

traslladats al camp d'extermini de Mauthaussen on 7.000 van ser executats, i al camp de Gusen, on els refugiats espanyols van ser duríssimament explotats treballant a les canteres de granit i 5.000 hi van deixar la vida.[1377]

A continuació a mode d'exemple dramàtic, s'inclou l'itinerari de Pere Vives Clavé, des del moment que emprèn el seu camí cap a l'exili francès el febrer de 1939 fins que és executat el 30 d'octubre de 1941 al camp d'extermini de Mauthausen.

A la fotografia d'esquerra a dreta: Vives, Amat-Piniella, Planes i Cabrero Arnal al febrer de 1940.
Font: Association pour la Mémoire du Camp d'Agde (AMCA)

Amb l'inici de la Segona Guerra Mundial Vives va ser mobilitzat per l'exèrcit francès amb la 109a Companyia de Treballadors Estrangers a la Lorraine

batalla de Dunkerque entre els dies 25 de maig i 3 de juny de 1940 en l'avanç de les tropes nazis cap a la invasió de França. Va estar tancat en un camp per a presoners de guerra, Stalags, al nord-est de Polònia per ser deportat primer al camp de Mauthausen el 9 d'agost de 1940 i més tard, el 24 de gener de 1941 a Gussen on va ser assassinat a la cambra de gas. Per la seva banda Josep Real, des del camp dels catalans d'Agde va sortir en una CTE al Port-de-Bouc, prop de Marseille, per ser traslladat més tard a treballar en tasques de fortificació a la línea Maginot, on va ser detingut per la Wehrmacht a la ciutat d'Épinal al departament dels Vosges el 30 de juny de 1940. I després d'estar tancat, com Foguet, en un Stalag, el 25 de gener de 1941 va ser deportat a Mauthausen primer i a Gussen un any més tard, on va ser executat el 24 de juny de 1941. Núria Bonet, Amanda Cardona i Gerard Corbella, *Tarrega 1939-61. Aproximació a la repressió, l'exili i la vida quotidiana*, Tarrega, Museu Comarcal de l'Urgell, 2008, p. 37-38.

1377. Michel Fabreguet, «Les Espagnols rouges à Mauthausen, 1940-1945», *Guerres mondiales et conflits contemporains*, número 162, 1991, p. 77-98. Citat a: Geneviève Dreyfus-Armand «L'accueil des républicains espagnols en France: entre exclusion et utilisation; 1936-1940»..., p. 36-41.

juntament amb el seus companys i amics: Ferran Planes, Joaquim Amat-Piniella, José Cabrero Arnal i Hernández.[1378]

Els cinc van ser fets presoners pels alemanys i traslladats al Fort Hatry de Belfort, transformat en camp de presoners de guerra. Planes i Hernández van aconseguir escapar-ne però els altres tres al cap de quinze dies, el gener de 1941, van ser deportats al camp de Mauthausen, Arnal hi passarà quatre anys i mig fins a l'alliberament del camp, el maig de 1945, Amat-Piniella entre el 1943 i 1944 serà traslladat a d'altres camps nazis més petits també fins el final de la guerra, Pere Vives va ser executat el 30 d'octubre de 1941 al camp de Mauthausen.[1379]

1378. A l'epistolari Pere Vives l'anomena així, sense nom de pila.

1379. Inspirà dos personatges literaris: un a la novel·la d'Agustí Bartra, *Crist de 200.000 braços*, i l'altre a la de Joaquim Amat-Piniella, *K.L. Reich*.

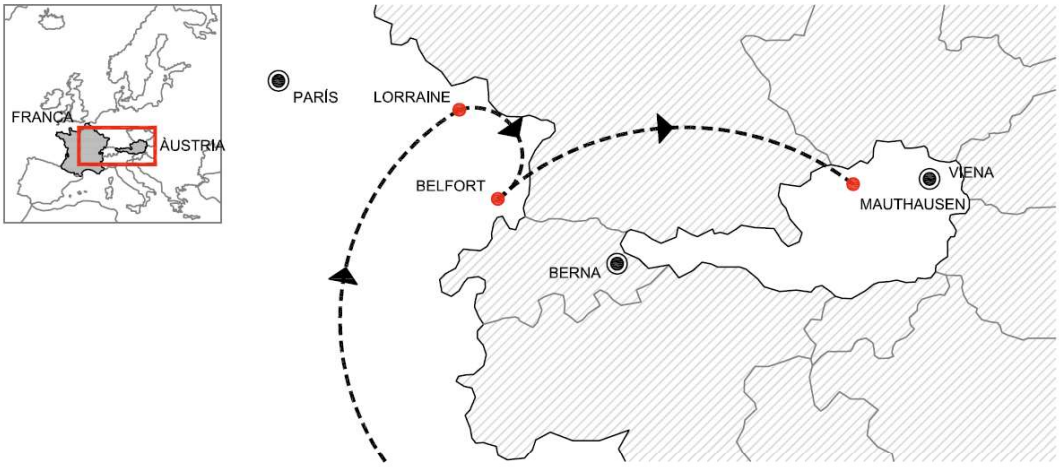

PERE VIVES CLAVÉ

. RECORREGUT EN ELS ANYS 1939 . 1941

.	TERRITORI	ARRIBADA	SORTIDA	DISTÀNCIA	OBSERVACIONS
.	CATALUNYA [BARCELONA]	.	FEBRER 1939	.	.
.	ARGELÈS - SUR - MER	FEBRER 1939	MAIG 1939	191 QM.	.
.	AGDE	MAIG 1939	15.09.1939	146 QM.	.
.	ALIGNAN - DU - VENT	15.09.1939	01.11.1939	26 QM.	.
.	SAINT - CYPRIEN	01.11.1939	GENER 1940	134 QM.	.
.	LORRAINE	GENER 1940	MAIG 1940	896 QM.	.
.	BELFORT [FORT HATRY]	MAIG 1940	GENER 1941	212 QM.	INTENT DE FUGIDA A SUÏSSA
.	MAUTHAUSEN	FEBRER 1941	.	748 QM.	DEPORTAT A MAUTHAUSEN
.					EXECUTAT 30.10.1941

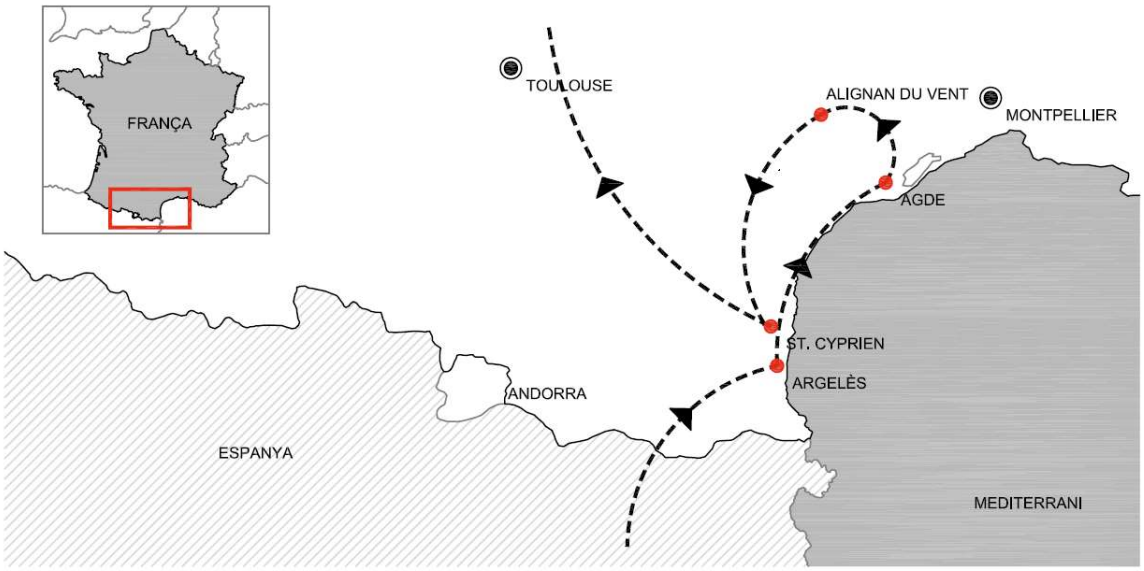

«És molt trist de no trobar una frase personal i autèntica per acomiadar-me de tu. I em repugna de recórrer a una que no sigui meva. No hi ha cap humiliació i sí un joiós i gens tèrbol sentiment de jerarquia i dependència emprant la teva mateixa: t'abraça cor contra cor. A reveure!».[1380]

Elaboració pròpia © Ricard Gascón.

1380. Pere Vives i Clavé, *Cartes des dels camps de concentració*..., p. 51. Les darreres línies de l'última carta que li envià Pere Vives a Agustí Bartra, el 27 de gener de 1940.

5.4. La contractació individual del refugiats espanyols. Les prestataires. El cas de Francesc Tosquellas

El treball dels refugiats espanyols es contemplava, majoritàriament, a través dels allistaments de les Companyies de Treballadors Estrangers, però també des del ministeri de la Defensa Nacional i de la Guerra. S'havia estipulat que aquests homes també podien ser contractats directament en una explotació com a agricultors, obrers agrícoles o artesans rurals, segons les necessitats locals, i treballaven individualment o en petits grups sota el control directe del director del Service Agricole.[1381] Aquests *prestataires*[1382] podien ser incorporats en qualitat de treballadors sota la supervisió d'un superior, de treballadors aïllats adscrits a empreses o propietaris i, només en casos molt concrets, contractats individualment, en llibertat i sense cap mena de control,[1383] aquesta categoria era reservada a: «personnalités intellectuelles dont le loyalisme à l'égard de la France ne peut être mis en doute et dont les capacités peuvent être utilisées dans l'intérêt national à des fins autres que l'exécution des tâches manuelles».[1384]

1381. Geneviève Dreyfus-Armand, *L'exil des républicains espagnols en France. De la Guerre civile à la mort de Franco*..., p. 114.

1382. Mot en francès (no equivalent a prestataris en català) en referència a una persona que en un contracte de préstec rep els diners del prestador i es compromet a retornar-los juntament amb l'interès acordat (definició que apareix al Diccionari de l'Institut d'Estudis Catalans). La traducció més aproximada a *prestataire* en aquest cas podria ser: persona que fa un servei o «contractat». Utilitzo *prestataire* en el text, perquè era la paraula que entre els refugiats feien servir (encara que amb escriptures diverses) per a referir-se a aquesta condició laboral.

1383. Pel que fa a aquest tipus de contractació, es localitza una documentació original molt escassa, però per la quantitat de cartes enviades des del camp a polítics catalans a l'exili, com Carles Martí Feced, Antoni Mª Sbert, Carles Pi i Sunyer o Josep Maria Trias Peitx (com a principal responsable del Comitè Nacional Catòlic que tenia el seu propi Servei de Mà d'Obra), sabem que era l'opció més desitjada entre els interns del camp d'Agde, poder sortir del camp a treballar amb un contracte laboral. Però pel govern de Daladier afegir aquests milers d'homes disposats a treballar per uns sous baixos, podria significar el col·lapse d'un mercat laboral ja prou fràgil i afeblit i comportar un greu perill per a l'estabilitat social i l'economia del país. En conseqüència, es van establir unes mesures molt estrictes, que per la seva complexitat i rigidesa dificultaven la contractació dels refugiats tancats als camps. Carta del ministre de Treball francès, Charles Pomaret, als prefectes departamentals del sud i als directors departamentals de les oficines de col·locació i de treball (París, 25 de maig de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 327)). Per tant, totes les cartes dels interns al camp demanant ajut a les autoritats catalanes a l'exili perquè mediessin per ser contractats a les fàbriques, empreses, o granges franceses, van acabar, la majoria, sense resposta. Com Àngel Vidal li escrivia a Carles Martí Feced des del camp d'Agde:«Jo sóc d'ofici ebenista, però he fet molts anys de fuster i constructor de carros, conec força be l'ús de les màquines de treballar la fusta, tant al bosc com a la fusteria, durant 18 anys he fet totes les instal·lacions elèctriques de llum, i força que s'han fet al poble, de manera que com electricista me'n sortiria bastant bé.» Carta d'Àngel Vidal a Carles Martí Feced (camp d'Agde, 18 de maig de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 386). I com la d'Àngel Vidal, en trobem de vaquers, forners, manyans, ferrers... tots demanat ajuda per sortir del camp amb un contracte laboral, però poc sabem del nombre i les trajectòries dels refugiats que van sortir del camp per aquesta via.

1384. Vincent Parello, *Les compagnies de travailleurs étrangers (CTE) en France à la fin de la Troisième République*..., p. 233-250. Artur Bladé i Desumvila és un exemple de

Els refugiats que sortien del camp d'Agde en condició de *prestataires* eren supervisats per dues Companyies,[1385] adscrites al departament de l'Hérault, que tenien la missió de fer d'enllaç entre els propietaris de les explotacions agrícoles i ramaderes i els refugiats, tot mantenint el control i la vigilància sobre aquests homes. Les condicions de treball variaven en funció de l'exigència i personalitat del propietari i del departament on es trobaven, així com el salari que se'ls pagava, que oscil·lava entre els 5 i 10 francs per dia, que els homes rebien en un únic pagament quan finalitzava el treball pel qual havien estat contractats a l'Ajuntament d'Agde.[1386] Estaven obligats, a més, a oferir ajuda mútua sota el control del Comitè departamental de la producció agrícola i del comandant d'unitat, que consistia en proporcionar dos dies de prestacions per setmana a altres agricultors del municipi i prioritàriament a les explotacions dels propietaris francesos que havien estat mobilitzats.[1387] Els *prestataires* no podien sortir dels límits de la zona establerta sense una autorització prèvia de l'alcalde, si desobeïen, s'arriscaven a penes de presó o a retornar al camp d'on havien sortit.

Francesc Tosquellas descriu amb tota mena de detall a les seves memòries, com en els primers dies de setembre de 1939 des de la comandància del camp es va informar als interns que encara restaven a Agde, que s'estaven organitzant grups per sortir a treballar a la campanya de la verema pels pobles i viles del departament de l'Hérault, aquells que estaven interessats s'havien d'apuntar a les llistes que es repartien pels barracons per organitzar les sortides dels grups i les destinacions. Francesc Tosquellas, descriu com es va rebre la notícia que

treballador que fou contractat directament per un propietari agrícola per els treballs de la verema. A les seves memòries explica com a mitjan de setembre de 1939 va ser contractat per anar a treballar a Saint-Jean-de-Védas (a prop de Montpellier) juntament amb els diputats del Parlament català: Martí Rouret, Xavier Casademunt i Antoni Dot. Des del Centre Cultural Català de Montpellier, així com el Comité d'Aide aux Intellectuels Catalans, i per indicacions de la Prefectura de l'Hérault s'havien organitzat els grups de treball per a la verema per tal d'oferir-los als vinyaters de la zona que a causa de la mobilització general s'havien quedat sense mà d'obra en les seves explotacions agrícoles. Alguns d'aquests homes van cedir el seus llocs de treball a refugiats que procedien dels camps de concentració. Artur Bladé Desumvila, *L'exiliada*..., p. 281-285.

1385. A la documentació i bibliografia no se n'especifica més detall.

1386. A *L'Avenir Agathois* del 23 de setembre de 1939 es recordava que «aux propriétaires qui utilisent des réfugiés espagnols miliciens du camp d'Agde pour la rentrée des vendages [...] par journée de travail, doit être obligatoirement effectué tous les samedi soir à partir de 17h à la Mairie entre les mains du fonctionnaire municipale chargé du service. [...] les propriétaires ne doivent payer directement leur hommes, lesquels recevront leur salaire de 5 francs par les soins du capitaine espagnol à la diligence de la Mairie d'Agde», «Main-d'œuvre des réfugiés espagnols pour les vendages», *L'Avenir Agathois*, 23 de setembre de 1939.

1387. Vincent Parello, *Les compagnies de travailleurs étrangers (CTE) en France à la fin de la Troisième République*..., p. 233-250.

possibilitava deixar el camp d'Agde: «A l'alegria de poder ser útils s'afegia la de poder sortir. Deixar el camp i les tanques de filferro. En una paraula respirar un aire més lliure. I el 15 de setembre, amb el sac a coll, sortíem del camp. Al grup del qual jo formava part, érem uns 120 que ens duien al poble anomenat Montblanc,[1388] del departament de l'Hérault.[1389] Un nom ben català».[1390]

Aquests refugiats eren traslladats amb camions, si no havien de recórrer molts quilòmetres, o amb tren si la distància era més llarga. Anaven directament del camp a l'ajuntament dels pobles i viles on normalment l'alcalde els donava la benvinguda i els recordava en to amenaçant que confiava que serien: homes seriosos, responsables en la seva feina i amb un comportament exemplar.[1391] Els propietaris vitícoles de la zona que havien sol·licitat formalment al consistori la contractació de refugiats espanyols,[1392] es desplaçaven també a l'ajuntament per procedir a «l'elecció» i iniciar-ne els tràmits formals. Raimon Miquel descriu així el moment de la «tria de refugiats» a les seves memòries: «com si d'una exposició es tractés, els pagesos passaven pel nostre davant i triaven l'home que els semblava més idoni. Hi havia la tendència d'escollir el guapo i el jove, i la resta que no tenia aquestes condicions era escollida al final».[1393] Aquesta escena és descrita amb un to més grotesc i humiliant per Francesc Tosquellas: «La manera de fer la tria em recordava certes fires on havia vist els marxants de cavalls triar les seves bèsties preferides. Generalment comprovaven l'estat de la dentadura

1388. On s'hi estaria veremant fins el 12 d'octubre d'aquell any, moment que es donà per finalitzada la temporada de la verema al poble.

1389. Aquell mateix dia, 15 de setembre, van sortir del camp d'Agde un total de 2.250 homes a treballar a la verema a diferents municipis del departament: 160 a Puisserguier, 150 a Saint-Thibéry, Alignan i Cazouls-Béziers, 140 a Servian, 120 a Nissan, 110 a Quarante, 100 a Roujan, 90 a Sérignan, 80 a Cessenon, 70 a Caux, per destacar-ne alguns. Carta del comissari especial M. Mazet al prefecte de l'Hérault (camp d'Agde, 15 de setembre de 1939; AN20000414/14/4).

1390. Francesc Tosquellas i Albert, *1939-1948: entre filferrades. Memòries de l'exili*..., p. 50.

1391. Francesc Tosquellas i Albert, *1939-1948: entre filferrades. Memòries de l'exili*..., p. 51.

1392. Cada propietari pagava a l'ajuntament de la seva vila o poble 25 francs diaris (que era el sou d'un treballador francès per fer les feines del camp) per cadascun dels refugiats que tenia contractats a la seva explotació. Havia d'abonar tot l'import conjuntament al final de la campanya de la verema. Carta del ministre de Treball als prefectes de tot el país (París, 27 de setembre de 1939; ADH 2 W 624). Per tant, els ajuntaments tenien uns guanys importants ja que només s'encarregaven de fer de nexe entre el camp de concentració i els propietaris, als quals els cobraven amb escreix els serveis que els proporcionaven. Si cada propietari pagava 25 francs per refugiat que tenia contractat i des de l'ajuntament es pagava aquest refugiat una mitjana de 5 francs, el consistori obtenia un benefici de 15 francs per cada refugiat que estava treballant en el seu municipi.

1393. Raimon Miquel Juscafresa, *Memòria, tu que m'has de sobreviure*..., p. 108.

dels animals. A Montblanc, els propietaris palpaven els bíceps, miraven si teníem durícies a les mans, etc. Cadascú triava els seus homes, llevat dels darrers, que van haver d'acontentar-se amb allò que quedava al mercat».[1394]

A cada refugiat, a banda dels cinc francs diaris que cobraven pel seu treball, els propietaris li proporcionaven els àpats diaris i tres litres de vi. Una vegada ja coneixien quin propietari els havia contractat, els portaven a conèixer els terrenys on havien de treballar per traslladar-los després a unes dependències, moltes d'elles municipals, i d'allotjar-los improvisadament en grans espais, a terra. «Vàrem preparar els nostres jaços de palla, a la gran sala que ens havien destinat per al cas. Poder-nos passejar aquella tarda per aquell poble de Montblanc i sense cap gendarme darrere nostre, semblava un miracle. Era meravellós poder parlar, gairebé amb signes, amb aquella gent que ens feien tota mena de preguntes amb tanta simpatia».[1395]

La feina per la qual havien estat seleccionats era molt dura, la majoria havien de carregar els semals plens de raïm i dur-los fins als camions per a buidar-los, Raimon Miquel apuntava que: «l'esquena es dolia molt i les mans s'emplenaven de llagues. Només vaig aguantar un mes i vaig retornar al camp d'Agde[1396]».[1397] Francesc Tosquellas afegia: «I quan no s'hi està acostumat, i després de tants mesos sense fer res, que fins i tot les mans han agafat la finor de les d'un buròcrata, les dificultats es multipliquen i el pes també. [...] Una suor freda ens baixava pel front. El dolor que em cremava les mans era tan viu que em pensava no poder continuar. I la idea del ridícul i de perdre una ocasió tan bona de ser útil i de disfrutar[1398] d'aquells dies de llibertat em negaven els ulls».[1399]

Un cop els treballs pels quals havien estat contractats els refugiats acabaven, cobraven els francs que els pertocaven per dies treballats i es donava el contracte entre el propietari i el treballador refugiat per finalitzat. A través de les cartes que aquests homes escrivien als seus familiars i per les seves memòries, tenim constància que alguns dels propietaris agrícoles amb qui havien treballat

1394. Francesc Tosquellas i Albert, *1939-1948: entre filferrades. Memòries de l'exili*..., p. 51.

1395. Francesc Tosquellas i Albert, *1939-1948: entre filferrades. Memòries de l'exili*..., p. 52.

1396. Per ser traslladat al cap de pocs dies al camp de Saint-Cyprien, on va passar el nadal de 1939.

1397. Raimon Miquel Juscafresa, *Memòria, tu que m'has de sobreviure*..., p. 108.

1398. En cursiva a l'original.

1399. Francesc Tosquellas i Albert, *1939-1948: entre filferrades. Memòries de l'exili*..., p. 52-53.

aquelles setmanes, els havien transmès la voluntat de allargar el contracte durant més temps independentment dels tràmits de l'ajuntament. Necessitaven la seva mà d'obra i els refugiats desitjaven treballar per poder abandonar definitivament el mon concentracionari, però en aquell moment, a mitjans mes d'octubre de 1939, a França encara no els ho era permès.[1400]

L'alcalde, un cop acabada la verema, havia de retornar als comandaments militars de cada camps tots els refugiats espanyols que havia tingut sota la seva empara. Alguns d'aquests alcaldes pretenien fer una petició formal a les autoritats departamentals competents, perquè tinguessin coneixement de la necessitat de mà d'obra i les grans aptituds d'alguns d'aquests refugiats per a la pagesia i els treballs agrícoles.[1401]

A la plaça de l'Ajuntament es concentraven tots els refugiats per emprendre el viatge de tornada: «era plena de gent per veure'ns marxar. Però no era pas com el dia de la nostra arribada, que la gent hi havia acudit per inspeccionar el "ramat". Ara venien a dir "adeu" a homes que se n'anaven, o potser "a reveure" qui ho sap. [...] Ho veieu que no som tan salvatges com de vegades volen fer-vos-ho creure. Encara hi ha gent que ens aprecia i ens mostra simpatia».[1402]

Seguidament pujaven als camions o emprenien la marxa a peu cap a l'estació per tal de retornar cap els camps de concentració.[1403]

Els interns que havien sortit des d'Agde per anar a treballar a la verema no van retornar-hi, els van traslladar, a la majoria, al de Saint-Cyprien: «una platja

1400. Per alguna carta del ministre de Treball, Charles Pomaret, es pot deduir que algun d'aquests gran propietaris agrícoles i ramaders haurien traslladat al prefecte i a la Direction Générale du Travail et de la Main-d'œuvre francesa, la intenció de contractar directament a algun d'aquests refugiats per treballar en les seves propietats. Pomaret, en una carta del 29 de novembre de 1939 adreçada als directors de les Oficines departamentals d'Ocupació i a tots els Prefectes, afirmava rotundament que: «Par décision des Autorités Militaires, le recrutement de cette catégorie de main-d'œuvre est suspendu. [...] En conséquence, vous abstenir désormais de me transmettre toute demande d'ouvriers espagnols appartenant à ces formations». Carta del ministre de Treball als directors de les Oficines departamentals d'Ocupació i a tots els prefectes departamentals (París, 29 de novembre de 1939; ADH 2 W 624).

1401. Francesc Tosquellas i Albert, *1939-1948: entre filferrades. Memòries de l'exili*..., p. 58.

1402. Francesc Tosquellas i Albert, *1939-1948: entre filferrades. Memòries de l'exili*..., p. 59.

1403. Un altre exemple com Tosquellas l'explica a les seves memòries Alfons Martorell, quan un cop acabava la temporada de la verema a Pollestres (al departament del Pirineus Orientals), les administracions del departament els van fer reunir a tots els refugiats que estaven dispersos pel departament a la plaça de l'ajuntament de Tuïr (vila propera a Perpinyà) per tal de, en quinze camions, ser retornats al camp d'Argelès. Citat a: Alfons Martorell, *República, revolució i exili: memòries d'un llibertari reusenc*..., p. 153.

amb tanques de filat, com la d'Argelers. Ja n'havíem sentit a parlar, d'aquest camp, i no gaire bé». I és que el camp d'Agde, a mitjan d'octubre de 1939: «deien que era gairebé buit i que el destinarien a l'exèrcit».[1404]

A continuació s'adjunta la ruta de Francesc Tosquellas Albert des que va sortir de Barcelona el 29 de gener de 1939 fins que amb una CTE arriba el 31 de desembre de 1939 a Raucourt.

1404. Francesc Tosquellas i Albert, *1939-1948: entre filferrades. Memòries de l'exili*..., p. 60.

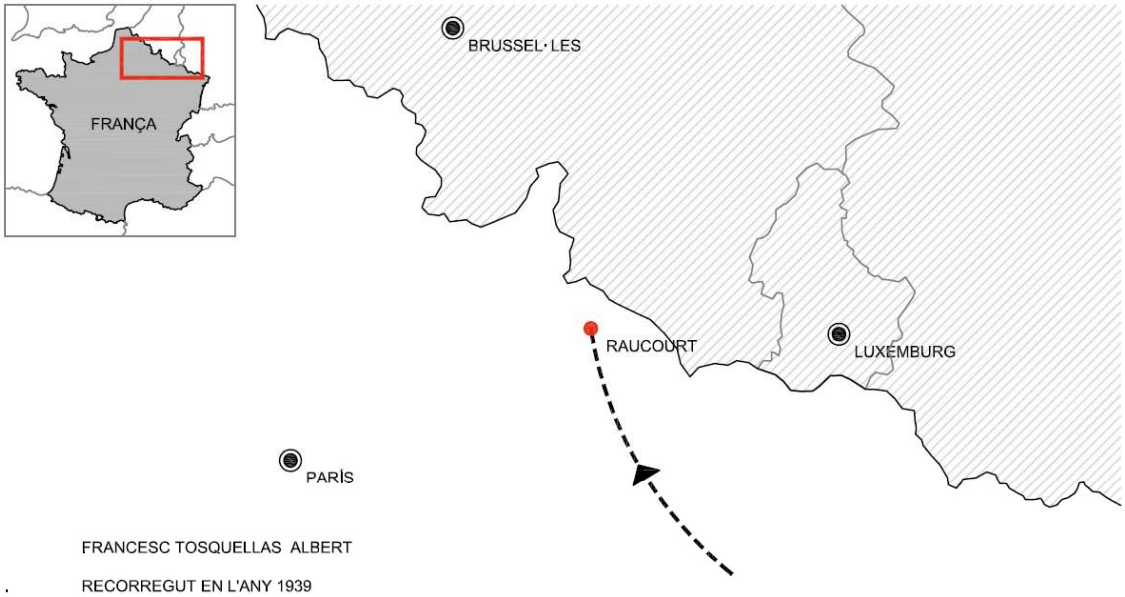

FRANCESC TOSQUELLAS ALBERT

RECORREGUT EN L'ANY 1939

.	TERRITORI	ARRIBADA	SORTIDA	DISTÀNCIA	MITJÀ EN QUÈ ARRIBA
.	CATALUNYA [BARCELONA]	.	29.01.1939	.	.
.	ST. LLORENÇ DE CERDANS	29.01.1939	04.02.1939	185 QM.	A PEU
.	ARLES DEL TEC	04.02.1939	05.02.1939	281 QM.	CAMIÓ
.	ARGELÈS - SUR - MER	05.02.1939	10.05.1939	256 QM.	CAMIÓ +TREN
.	AGDE	10.05.1939	15.09.1939	142 QM.	TREN
.	MONTBLANC	15.09.1939	12.10.1939	14 QM.	CAMIÓ
.	SAINT - CYPRIEN . ELNA	FINALS 10.1939	28.12.1939	128 QM.	CAMIÓ
.	RAUCOURT	31.12.1939	.	1.024 QM.	TREN

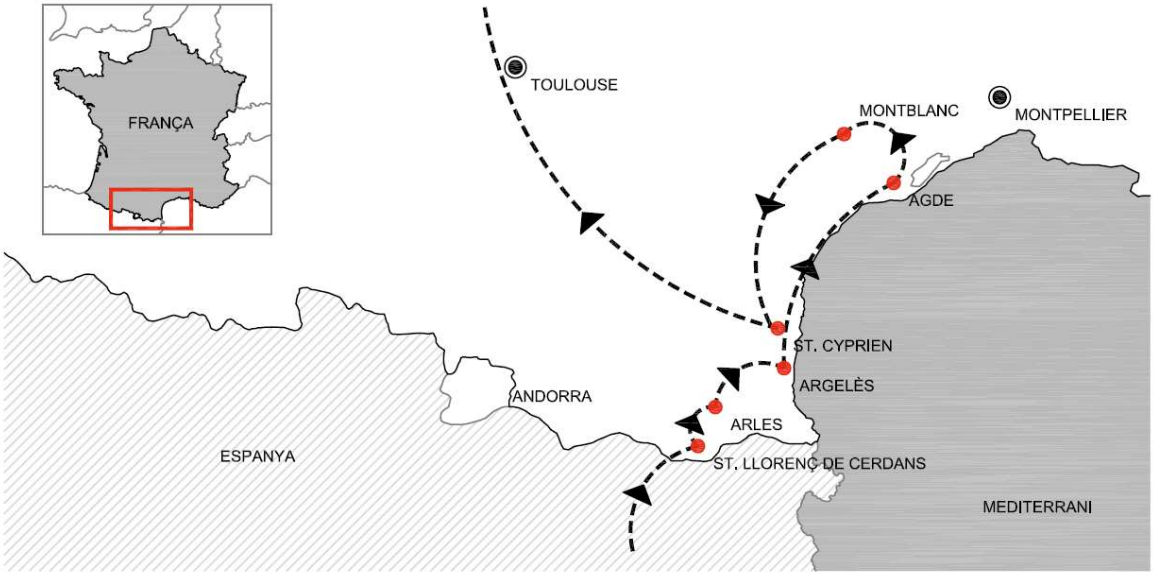

«Adéu Marcel, noble Marcel! I també a vosaltres, adéu tothom, noble gent de Montblanc! Ho veieu? No som tan salvatges com de vegades volen fer-vos-ho creure».[1405]
Elaboració pròpia © Ricard Gascón.

1405. Francesc Tosquellas i Albert, *1939-1948: entre filferrades. Memòries de l'exili*..., p. 59.

5.5. La Legió Estrangera i els Regiments de Marxa de Voluntaris Estrangers

Des del març de 1939 el govern francès oferí als refugiats espanyols la possibilitat d'abandonar els camps de concentració per allistar-se a la Legió Estrangera. Una opció, que malgrat la insistència i la gran propaganda desplegada per part del govern de Daladier, en cap cas, es pot considerar exitosa.[1406] Segurament a causa, de l'oposició dels refugiats més polititzats,[1407] entre ells els anarquistes i els comunistes, que equiparaven la Legió Estrangera amb els *Tercios* franquistes,[1408] per la qual cosa, un bon nombre de refugiats van manifestar la seva disconformitat a formar-ne part.[1409]

En aquest sentit el testimoni de Matías Arranz des del camp del Barcarès és il·lustratiu: «Los que se apuntaban [a la Legión] eran cebados durante una semana y después los traían al campo bien vestidos y limpios. Se trataba de un engaño, una trampa para que la gente se alistara. [...] Éramos soldados, luchadores por la libertad y antifascistas. La consigna general en los campos fue prevenir contra esta situación: "Nadie a la Legión". Solamente se apuntaron los que no tenían ideología o que no obedecían consignas de las organizaciones políticas».[1410]

Els refugiats que decidien incorporar-se a la Legió havien de tenir entre 18 i 40 anys, una talla mínima d'1,55 metres i «être apte physiquement au service militaire».[1411] El primer contracte que signaven era per a cinc anys, el qual a partir de la segona renovació podien ampliar per un any més com a mínim i un màxim

1406. El general Lavigne el 31 d'octubre de 1939 apuntava que: «le fonctionnement du recrutement sur place pour la "Légion" et les Régiments de Volontaires Etrangers donne des résultats satisfaisants, il alimente un courant continu de demandes d'importance encore modeste mais qui a tendance à s'accroître». *Rapport sur l'État d'Esprit des Camps* (Perpinyà, 31 d'octubre de 1939; ADH 2 W 622/1).

1407. Des del ministeri de l'Interior, Albert Sarraut, afirmava que: «les réfugiés communistes s'emploient à empêcher leurs camarades de s'engager dans la Légion Etrangère» dins l'apunt que titulava: *L'Activité communiste dans les camps de réfugiés espagnols*, (París, 25 d'agost de 1939; ADH 4 M 1798).

1408. Miquel Ferrer, *La Generalitat de Catalunya a l'exili*..., p. 14.

1409. Stéphane Leroy, «Les exilés républicains espagnols des Régiments de Marche des Volontaires Étrangers. Engagement, présence et formation militaire (janvier 1939-mai 1940)», *Cahiers de civilisation espagnole contemporaine*, 6, 2010. https://doi.org/10.4000/ccec.3285

1410. Citat a: Daniel Serra i Jaume Serra, *L'Exili dels republicans: el somni derrotat*, Barcelona, Columna, 2004, p. 189.

1411. Certificat que els era expedit als refugiats mitjançant un examen mèdic que passaven prèviament, per tal que el comandant de l'Oficina de reclutament els entregués el certificat per poder allistar-se. *Rapport sur l'État d'Esprit des Camps* (Perpinyà, 31 d'octubre de 1939; ADH 2 W 622/1).

de cinc.[1412] Aquests legionaris estaven obligats a prestar els seus serveis tant en la França metropolitana com als territoris colonials,[1413] i no quedaven exempts de les seves obligacions militars si acabava la guerra abans que la vigència del contracte, motiu pel qual, després de signat l'armistici el 22 de juny de 1940, molts refugiats quedaren militaritzats.[1414]

Als refugiats que formaven part de la Legió se'ls proporcionava la manutenció necessària, i al cap del cinc anys de prestar servei havien aconseguit una assignació total de 2.000 francs, que els eren entregats de la següent manera: 350 francs el dia de la incorporació definitiva a la unitat militar –un cop ja tenien el vistiplau posteriorment a la revisió mèdica–, 350 francs més, quatre mesos després de la incorporació a la Legió, 800 francs passats els dos primers anys de servei –el pagament diari s'havia estipulat en 1,10 francs, el que suposava uns 396 francs anuals– i 500 francs més, que se li atorgaven en el moment que finalitzava el seu vincle amb la Legió La primera vegada que els refugiats renovaven el contracte després d'haver transcorregut els primers cinc anys, se'ls atorgava una prima de 400 francs, i 200 francs més cada anys que el contracte era renovat, fins un màxim de deu anys.[1415]

Al camp d'Agde, el 17 d'abril de 1939, es van rebre instruccions des de Montpellier per part del cap de l'Estat Major, el general Fagalde, especificant que a partir del 18 d'abril de 1939, a les 8h del dematí, un oficial de reclutament duria a terme totes les gestions per tal que aquells refugiats que es volguessin allistar a la Legió poguessin completar tots els tràmits. El comandant del camp Zwilling tenia l'ordre de facilitar l'organització de l'estada del reclutador, així com totes les seves peticions de caire administratiu i les revisions mèdiques, que eren encarregades al cap francès del servei mèdic del camp. El reclutador lliurava les *Actes d'Engagement* al comandant, abans de marxar del camp, de tots aquells homes llestos per a enrolar-se.[1416]

1412. *Engagements volontaires dans la Légion Étrangère. Conditions d'Engagement* (s.ll., s.d.; ADH 4 M 1798).

1413. Javier Rubio, *La emigración de la guerra civil de 1936-1939…,* p. 332.

1414. Diego Gaspar Celaya, «Breve historia de un exilio combatiente. El alistamiento español en las Fuerzas Francesas Libres (1940-1945)», *No es país para jóvenes*, 2012, p. 5.

1415. *Engagements volontaires dans la Légion Étrangère. Avantages Pécuniaires* (s.ll., s.d.; ADH 4 M 1798).

1416. *Note de Service. Recrutement de la Légion Etrangère* del general Fagalde al comandant del camp d'Agde (Montpellier, 17 d'abril de 1939; ADH 2 W 622/1).

A partir de l'inici de la Segona Guerra Mundial, milers de refugiats es van incorporar als Regiments de Marxa de Voluntaris Estrangers. Formacions militars amb poques diferències respecte a la Legió, la més important però, era que als Regiments de Marxa, el contracte anava en relació a la durada del conflicte pel qual s'havien allistat, un cop aquest finalitzés, els refugiats rescindien el contracte signat, quedant alliberats de qualsevol prestació militar. Els voluntaris inscrits en ambdues formacions eren en la seva majoria joves i militars de carrera.[1417] Aproximadament entre 6.000 i 7.000 homes van allistar-se a la Legió Estrangera i els Regiments de Marxa[1418] per servir a la campanya de 1939-1940,[1419] 1.000 interns van sortir del camp d'Agde.[1420]

Taula número 26: Quantificació de la situació dels refugiats espanyols fora dels camps de concentració, primer semestre de 1940

Ocupació/situació	Nombre
Incorporats a companyies de treballadors	70.000 (57%)
Contractats en la indústria o l'agricultura	40.000 (32,5%)
Incorporats als règims de marxa	7.000 (5,6%)
En camps de concentració (sobretot dones i infants)	6.000 (5%)

Situació de la contractació i l'enquadrament dels exiliats espanyols al primer semestre de 1940.
Font: Javier Rubio, *La emigración de la guerra civil de 1936-1939*..., p. 392.

Hi va haver un intent, impulsat per Pere Puig i Roc Boronat, de crear una Legió Catalana, integrada únicament per interns catalans del camp d'Agde. D'entre la documentació dipositada a l'Arxiu Nacional de Catalunya es localitzen unes cartes creuades entre Puig, Boronat i Carles Martí Feced, on li plantejaven la idea de crear i organitzar aquesta Legió Catalana, afegien que molts dels interns ja havien mostrat interès per tal de formar-ne part. Es pretenia que fos una Legió paral·lela a la Legió Estrangera «de dubtosa reputació», integrada només per catalans. Segons Roc Boronat dels 6.000 catalans que en aquell moment, a l'agost

1417. Eduardo Pons Prades, *Republicanos españoles en la Segunda Guerra Mundial*, Barcelona, Editorial Planeta, 1975, p. 422.

1418. Especialistes com ara: Diego Gaspar Celaya, Vincent Parello i Geneviève Dreyfus-Armand, que han treballat sobre aquests dos temes en concret, la Legió Estrangera i els RMVE, apunten que la diferència entre les dues formacions és molt delicada i en pocs estudis es diferencien els refugiats que es van allistar en una o altra unitat.

1419. Geneviève Dreyfus-Armand, «L'accueil des républicains espagnols en France: entre exclusion et utilisation; 1936-1940»..., p. 36-41.

1420. Javier Rubio, *La emigración española a Francia*..., p. 241.

de 1939, estaven tancats al camp, tindrien la voluntat d'allistar-se en aquesta Legió Catalana més de la meitat,[1421] uns 4.200.[1422] Però Martí Feced, el 30 d'agost de 1939, li contestava: «En aquest sentit s'abstinguin de fer oferiments de voluntariat militar català, que d'altra banda tampoc no foren acceptats».[1423]

Com apuntava Martí Feced, els intents de crear unitats regulars pròpies, catalanes o espanyoles, van ser ràpidament desestimats per l'alt comandament francès –a diferència del que va succeir amb polonesos i txecoslovacs, que van crear unitats regular pròpies. Des del govern de Daladier es temia que aquestes iniciatives poguessin generar problemes en les relacions entre el govern francès i el de Franco, ja que si haguessin estat reconegudes, Espanya, en la guerra europea, hagués estat representada per aquestes unitats militaritzades en el bàndol aliat, i podria haver posat en entredit la suposada neutralitat del govern franquista.[1424] Aquesta fraternitat d'armes no era la primera vegada que s'invocava, ja que durant la Gran Guerra, una «Légion des Volontaires Catalans»,[1425] s'havia constituït per tal de fer avançar les reivindicacions autonomistes de cara als aliats i al president Wilson.

Per a promoure l'allistament als Regiments de Marxa de Voluntaris Estrangers, grups d'oficials de l'exèrcit francès recorregueren els camps de concentració del sud de França: Argelès, el Barcarès, Saint-Cyprien[1426] i també Agde, per tal de buscar refugiats disposats a sortir del camp i «enrolar-se per defensar la bandera francesa com a "gloriosos combatents en un exèrcit gloriós

1421. Carta de Roc Boronat a Carles Martí Feced (Agde, 27 d'agost de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 327).

1422. Realment la xifra dels interns que havien mostrat interès és molt elevada, si tenim en compte el nombre total dels que finalment van acabar sortint del camp allistats per formar part de la Legió Estrangera o dels RMVE.

1423. Carta de Carles Martí Feced a Roc Boronat (París, 30 d'agost de 1939; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (Exili), uc 327).

1424. Geneviève Dreyfus-Armand, *L'exil des républicains espagnols en France. De la guerre Civile à la mort de Franco*..., p. 120.

1425. Integrada a la Legió Estrangera i a pesar del seu nom, no estava constituïda només per catalans. David Martínez Fiol, *Els Voluntaris Catalans a la Gran Guerra*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991, p.105-127. Citat a: Phryné Pigenet, «La identidad catalana en Francia del último tercio del siglo XIX a la derrota republicana: ¿afirmación, disolución o evolución?», a: Maria Llombart Huesca, *Identidades de España en Francia. Un siglo de exilios y migraciones (1880-2000)*, Granada, Comares, 2012, p. 67-81.

1426. Lluís Martí Bielsa explica a les seves memòries com des del camp de Saint-Cyprien s'instal·là una caixa de reclutament just a l'entrada del camp on un oficial francès s'encarregava d'anar explicant: «les oportunitats dels Regiments de Marxa als refugiats perquè aquests s'acabessin apuntant voluntaris per anar a la guerra». Lluís Martí Bielsa, *Un d'entre tants. Memòries d'un home amb sort*..., p. 98.

per definició"».[1427] Els refugiats que mostraven interès eren traslladats al camp del Barcarès on, se'ls instruïa ràpidament i se'ls agrupava per sortir del camp integrats en el 21è, 22è i 23è dels RMVE, entre l'octubre de 1939 i el maig de 1940.[1428]

Avel·lí Artís Gener a les seves memòries descriu que eren uns homes que anaven mal equipats, mal armats: «amb mosquetons més antics que els que disparaven a la Guerra Civil, amb metralladores supervivents de la Primera Guerra Mundial, manats, a més, per una oficialitat amb tremenda moral de derrota, així sortien a rebre els cops de la Wehrmacht, blindada i invulnerable».[1429] Els refugiats espanyols allistats en les diferents unitats militaritzades, tant a la Legió Estrangera com als Règims de Marxa, van ser mobilitzats als diferents fronts de guerra quasi de manera permanent fins l'estiu de 1940: a la zona de les Ardennes, a Argonne, a la zona dels Vosges, a la Lorraine, als departaments de Somme e Oise i a Narvik a Noruega.

Durant l'avanç de les tropes nazis la primavera de 1940, molts dels refugiats espanyols que s'havien allistat a la Legió i als RMVE van ser fets presoners pels alemanys, sobretot a la zona dels Vosges, a Doubs, als departaments de Ainse i Meuse i al territori de Belfort. Aquest presoners, no assimilats als soldats de l'exèrcit regular –com ja els havia passat als integrants de les Companyies de Treballadors Estrangers–, van ser deportats als camps d'extermini nazis. D'aquesta manera, els refugiats espanyols es van convertir en els primers deportats[1430] que van deixar el territori francès, al voltant del 6 d'agost de 1940 camí de Mauthausen.[1431] En paraules de Jaume Àlvarez:[1432] «Així que

1427. Avel·lí Artís-Gener, *Obres completes Tísner/V, Narrativa testimonial 1: La diàspora republicana,* Barcelona, Editorial Pòrtic, 1994, p. 180.

1428. Diego Gaspar Celaya, «Breve historia de un exilio combatiente. El alistamiento español en las Fuerzas Francesas Libres (1940-1945)»..., p. 5.

1429. Avel·lí Artís-Gener, *Obres completes Tísner/V, Narrativa testimonial 1: La diàspora republicana*..., p. 182.

1430. Segons Dolores Pla 7.189 van ser internats i 5.000 van ser exterminats (el que representa el 69,50% dels homes que hi van ser concentrats). 1000 serien tancats a d'altres camps nazis on moririen 215. En total, dels 8.189 espanyols que van ser fets presoners i internats als camps nazis, 5.215 van ser exterminats. Dolores Pla, *Els exiliats catalans. Un estudio de la emigración republicana española en México*..., p. 105. D.W. Pike en canvi eleva fins a 10.000 els espanyols en aquest camp amb un índex de supervivència molt més baix, amb només 2.000 supervivents. David Wingeate Pike, *Vae Victis! Los republicanos españoles refugiados en Francia 1939-1944*..., p. 114.

1431. Geneviève Dreyfus-Armand, *L'exil des républicains espagnols en France. De la Guerre civile à la mort de Franco*..., p. 120-121.

1432. Intern al camp provisional de Prats de Molló i al d'Argelès després, des d'on s'allistà a la Legió Estrangera per ser destinat, el nadal de 1939, a les fortificacions de la línia Maginot i a

vam entrar [al camp de Mauthausen] vam veure els primers espanyols, gent que feia una temporada que hi eren. No ens van animar gaire, precisament. Ens van dir: "Veieu aquestes pedres dels murs? Estan totes tacades de sang espanyola". Les SS ens van fer formar al pati, ens van dutxar i ens van rapar tots els pèls del cos, absolutament tots. Tot seguit ens van donar la roba: calçotets i camises. A qui li donaven camisa, no li donaven calçotets, i a l'inrevés. Després ens van portar a fer la quarantena».[1433]

la primavera de 1940 als boscos alemanys d'Alsàcia, on va ser empresonat i traslladat a l'Stalag 17-B prop de la ciutat austríaca de Krems an der Donau.

1433. Daniel Serra i Jaume Serra, *L'Exili dels republicans: el somni derrotat*..., p. 220.

6. EL TANCAMENT DEL CAMP

> «Sabem que això dels camps s'acaba. Millor dit, ho veiem cada dia. Els dies passen, però amb una lentitud exasperant, mai com ara no havia entès tan bé que els dies passen com tu dius[1434] en un poema, "com bèsties exhaustes"».
>
> Pere Vives i Clavé, *Cartes des dels camps de concentració,* Barcelona, Edicions 62, 1972, p. 43.

El comandant del camp, el tinent coronel Lamotte, el 26 de setembre de 1939 va emetre un informe on es comptabilitzaven els refugiats espanyols que encara restaven al camp d'Agde en aquell moment. A conseqüència de la sortida de 3.510 refugiats que havien estat posats a disposició dels alcaldes per a la campanya de la verema al departament l'Hérault quedaven 2.526 homes, dels quals 1.750 estaven disposats en formació de set Companyies de Treballadors Estrangers per quan, des del ministeri de Defensa i de la Guerra, se'ls assignés un destí. Quan aquests homes abandonessin el camp, només quedarien, 776 interns, concentrats al camp 1, el 2 i 3, estaven completament buits.[1435] Lamotte descrivia com alguns dels interns «manifestent une certaine inquiétude au sujet de la suppression éventuelle du Camp des réfugiés d'Agde, ou ils pensaient rester en attendant pour la plupart une amnistie générale en Espagne». Una amnistia que des de l'Espanya de Franco, no arribava ni arribaria mai, però que els refugiats del camp d'Agde no es resignaven que en algun moment es pogués materialitzar. Això explicaria en part, el baix nombre de peticions per a retornar a Espanya, del 14 al 26 de setembre de 1939 se'n van gestionar 96. El comandant afirmava que: «le calme règne à l'intérieure du Camp où la propagande politique semble être en sommeil malgré les événements actuels que chacun suit attentivement souhaitant «la victoire des démocraties».[1436]

Pocs dies més tard, el 30 de setembre de 1939, el comissari especial M. Mazet transmetia al cap general de la Seguretat Nacional a Perpinyà, que desconeixia si els homes que havien sortit en les darreres Companyies de Treballadors Estrangers i els contractats com a *prestataires* tornarien al camp

1434. En referència a Agustí Bartra.

1435. En l'informe afegia que en aquell moment, el camp tenia 16.000 places totalment disponibles, podent arribar fins a les 23.000 fent treballs de condicionament en els barracons. Demanava també, l'enviament immediat de sis escamots de la Guàrdia Mòbil Republicana suplementaris per garantir la seguretat i l'ordre al camp. Informe del comandant tinent coronel Lamotte amb les mesures a prendre per a l'allotjament de nous efectius al camp (camp d'Agde, 9 de setembre de 1939; ADH 12 W 754).

1436. Informe del comandant del camp tinent coronel Lamotte (camp d'Agde, 26 de setembre de 1939; AMA 14 Z 43).

d'Agde un cop haguessin acabat els serveis pels quals se'ls havien requerit. Mazet afegia: «La liquidation totale du Camp des réfugiés d'Agde a été envisagée par l'Autorité Militaire afin de permettre l'installation, au même endroit, d'une légion tchéco-slovaque, déjà en voie de formation. Cependant, jusqu'à ce jour, rient de définitif n'a été décidé».[1437]

Però el possible tancament del camp d'Agde al qual feia referència el comissari ja havia estat decidit des de la prefectura de l'Hérault, amb Antoine Monis al capdavant, a instàncies del comandant general de la 16a Regió de Montpellier i s'efectuaria de manera diligent i definitiva, pels pocs refugiats espanyols tancats encara al camp, i va donar pas a la Legió Txecoslovaca que n'ocuparia els espais.

Com s'ha especificat al capítol anterior, els homes que tornaven de les CTE o dels seus serveis com a *prestataires* ja no se'ls concentrava al camp d'Agde, eren dirigits al de Saint-Cyprien, de la mateixa manera que els pocs interns que encara quedaven al camp també hi van ser transferits. En una carta d'Agustí Bartra a Carles Pi i Sunyer el 30 de setembre de 1939 li feia saber que «estic en contacte regular per carta amb l'amic Pere Puig. Continua a Agde, però té la impressió, que el camp el traslladaran aviat a Saint Cyprien, ja que a Agde està destinat sembla, a organitzar els txecs».[1438]

Durant les setmanes que des de l'alt comandament es va trigar en organitzar el trasllat dels homes al camp de Saint-Cyprien fins que es va materialitzar, els refugiats republicans van compartir l'espai amb les tropes txecoslovaques destacades al camp d'Agde des del 20 de setembre de 1939.[1439]

A la documentació original no apareix la data exacta en què sortí el darrer comboi de refugiats espanyols del camp d'Agde, ni el nombre d'homes que en les últimes setmanes de setembre i durant tot el mes d'octubre de 1939 restava al camp. Tanmateix, havia de tractar-se d'un nombre baix, no arribava al miler. Diverses fonts documentals assenyalen que algun sanitaris formaven part d'aquest contingent, per tant, podria ser que es tractés d'homes malalts, mutilats,

1437. Carta del comissari especial M. Mazet al cap general de la Seguretat Nacional a Perpinyà (camp d'Agde, 30 de setembre de 1939; ADH 12 W 754). Vegeu l'annex número 13.

1438. Carta d'Agustí Bartra a Carles Pi i Sunyer (Roissy-en-Brie, 30 de setembre de 1939; AFCPS Ca2Cp64).

1439. El dia que el comissari especial M. Mazet anunciava al prefecte de l'Hérault que la bandera txecoslovaca onejava al camp. Carta del comissari especial del camp M. Mazet al prefecte de l'Hérault, Antoine Monis (camp d'Agde, 20 de setembre de 1939; ADH 12 W 754).

d'edat més avançada... que no havien pogut allistar-se a les Companyies de Treballadors Estrangers, a la Legió Estrangera, ni als Batallons de Marxa, i restaven a Agde a l'espera de ser traslladats a algun altre camp del sistema concentracionari francès o retornats a Espanya. El que podem assegurar és que aquests refugiats espanyols van compartir el camp d'Agde fins a les darreres setmanes de l'octubre de 1939 amb integrants de la Legió Txecoslovaca.

6.1. LES TROPES TXECOSLOVAQUES AL CAMP

La nova Legió de l'exèrcit txecoslovac al camp d'Agde. Del Pacte de Munic a l'Armistici del 22 de juny de 1940.

Amb la signatura del pacte de Munic del 30 de setembre del 1938, Mussolini, Hitler, Arthur Neville Chamberlain i Édouard Daladier, van aprovar la incorporació dels Sudets a Alemanya –fins aleshores pertanyents a Txecoslovàquia però on es parlava l'alemany. El govern txecoslovac, que no havia estat convidat a la reunió, amb Edvard Beneš al capdavant, es va sentir traït pels qui considerava els seus aliats, Gran Bretanya i França, ja que creien que havien cedit fàcilment a les pressions del govern nazi.

Encara que Hitler havia promès que només annexionaria la part dels Sudets, aviat va començar a pressionar els governants de Txecoslovàquia perquè acceptessin el control alemany sobre el país. D'aquesta manera va envair el que quedava de Txèquia el 15 de març del 1939 fent desaparèixer Txecoslovàquia del mapa. El govern txecoslovac en ple es va exiliar primer a París i, posteriorment, a Londres on Beneš presidí el Comitè Nacional Txecoslovac.

Quan l'1 de setembre Alemanya ocupava Polònia i es declarava oficialment la guerra, el govern francès, amb l'objectiu d'aconseguir el suport de l'exèrcit txecoslovac, es va convertir en el primer país a signar, el 2 d'octubre de 1939, un conveni bilateral amb el govern de Beneš a l'exili, que possibilitava la reconstitució oficial de l'exèrcit nacional txecoslovac en territori francès. De fet, aquestes noves tropes de l'armada txecoslovaca van lluitar al costat dels francesos en les darreres etapes de la Batalla de França, del 10 de maig de 1940 al 22 de juny amb la capitulació de França a Compiègne.

A l'Arxiu Departamental de l'Hérault es localitza un bon nombre de documentació que ens permet situar a aquesta Legió de l'exèrcit txecoslovac al camp d'Agde. El 20 de setembre de 1939 el comissari especial del camp M. Mazet

informava al prefecte de l'Hérault:

> J'ai l'honneur de vous faire connaitre que le drapeau tchéco-slovaque a été hissé. Au Camp, pour la première fois, ce jour 20 de septembre, à 8 heure 45, en même temps que les couleurs françaises et en présence des Autorités Militaires qui ont rendu les honneurs. Ont pris également part à cette cérémonie tous les Officiers de la Légion Etrangère [...] présents au Camp, ainsi que les officiers tchèques arrivés récemment et ci-après désignés:
>
> - Coronel JANOUCH Karel [...]
> - Coronel SATORIE Jean [...]
> - Coronel CHVALOVSKY Joseph [...]
> - Sous-commandant BRÜHA Joseph [...]
> - SPANIEL Joseph [...] interprète.
>
> Lorsque les deux drapeaux ont été hissés, M. Le Colonel ASTRAUD, de la Légion Etrangère, a précisé, dans une brève allocution, le symbole de cette cérémonie; la lutte pour la résurrection de la Tchécoslovaquie et pour la défense de la France et de nos libertés.[1440]

Una setmana més tard li comunicava l'arribada a les 18h de la tarda d'un destacament de 510 legionaris txecs al camp.[1441] Els aproximadament 600 refugiats espanyols que encara estaven concentrats a d'Agde, van treballar en les tasques de condicionament als barracons i a la resta dels espais comuns per a les tropes txecoslovaques.[1442]

El doctor Pelai Vilar, màxim responsable de la Infermeria Central i, que en aquell moment encara es trobava al camp, descriu l'entrada d'aquestes tropes a Agde: «Els futurs soldats anaven arribant al camp d'Agde, la majoria alts i rossos, d'aspecte sanitós. En general, ben vestits, encara que el seus abillaments hom podia distingir el minaire, l'obrer, l'empleat, el professional i el camperol. Molts parlaven francès, encara que no eren pocs els que només s'expressaven en txec o eslovac. Aquestes dues nacionalitats no eren pas fàcils de distingir pel seu aspecte físic ni pels idiomes, força semblants. Els txecs donaven la impressió de pertànyer a un estatus social més elevat».[1443]

El camp es va convertir, a mesura que passaven les setmanes, en una de les localitzacions clau pel reagrupament i organització de les tropes txecoslovaques. El periple per arribar fins a Agde era llarg i ple de complicacions. Els que venien

1440. Carta del comissari especial del camp M. Mazet al prefecte de l'Hérault (camp d'Agde, 20 de setembre de 1939; ADH 12 W 754).

1441. Carta del comissari especial del camp M. Mazet al prefecte de l'Hérault (camp d'Agde, 26 de setembre de 1939; ADH 12 W 754).

1442. Informe del comandant del camp Lamotte (camp d'Agde, 26 de setembre de 1939; AMA 14 Z 43).

1443. Pelai Vilar i Canales, *Guerra i exili: memòries d'un metge català a la sanitat militar republicana, 1936-1942*..., p. 217.

des del Protectorat de Bohèmia i Moràvia per una banda, i els del territori de la República d'Eslovàquia per l'altra, havien hagut d'emprendre la fugida per l'est (el Reich alemany havia tancat el camí de l'oest), cap a Hongria, Romania, Bulgària i Turquia per arribar fins al protectorat francès de Síria-Líban, des d'on embarcaven direcció a Marseille per agafar un tren fins a Agde.[1444] Els que ja es trobaven a França, lògicament, tingueren menys dificultats per arribar.

Els mobilitzats al camp feien instrucció d'armes i organitzaven els batallons amb els quals abandonaven Agde pocs dies després. El lloc que deixaven aquests homes era ocupat per d'altres soldats, «Agde s'havia convertit en una fàbrica de soldats».[1445]

El 30 de setembre de 1939 el comissari especial M. Mazet informava al controlador general de la Seguretat Nacional a Perpinyà, que des de les autoritats del camp, així com la comandància a Montpellier, es creia que la seguretat i el control havia de seguir sent una prioritat en relació a l'establiment d'aquestes tropes, li argumentava la seva decisió: «Envisageant l'hypothèse du départ définitif de tous les réfugiés[1446] du Camp d'Agde, M. Le Colonel Astraud[1447], de la Légion Etrangère, a instamment demandé, le 10 septembre courant, à M. Le Général, Commandant la 16 RM, à Montpellier, le maintien de l'élément de Sûreté, actuellement détaché au Camp, et cela, tout au-moins pendant la période de l'installation et de la formation de la Légion en question. Cet officier supérieur a motivé sa demande en laissant entrevoir que des éléments pro-allemands ne manqueront pas de s'infiltrer à cette Légion dans le but d'y faire de la propagande en faveur de III Reich, éléments que mon Service aurait pour tâche de démasquer et de soumettre à une surveillance active et continue soit dans le camp même, soit à ses abords, soit en ville».[1448]

1444. Donald Lecomte, *Approche de l'histoire du camp d'Agde (1939-1944)*..., p. 91.

1445. Pelai Vilar i Canales, *Guerra i exili: memòries d'un metge català a la sanitat militar republicana, 1936-1942*..., p. 218.

1446. En referència als republicans espanyols.

1447. En majúscula a l'original.

1448. Carta del comissari especial M. Mazet al controlador general de la Seguretat Nacional a Perpinyà, el (camp d'Agde, 30 de setembre de 1939; ADH 2 W 622/1).

«Ens sorprenia la seva salutació, que a les nostres orelles sonava com "nas llarg", potser era "nacht dargh". El cert és que mai ho vam poder esbrinar, però era evident que els agradava que els saludéssim i contestaven invariablement amb un altre "nas llarg"».[1449] Desfilada de les tropes txecoslovaques al camp. Octubre de 1939. Collection J. Vilamosa-Agde.

Les autoritats franceses mantenien un control escrupolós de tots els interns, per tal de localitzar i neutralitzar aquells elements que consideressin enemics potencials de França o que simplement calgués tenir-los sota vigilància com a possibles infiltrats nazis entres les tropes txecoslovaques, «en raison de leur affiliation à des partis extrémistes».[1450]

Molts txecoslovacs manifestaven el rebuig a combatre al costat de les tropes franceses, principalment per dos motius: acusaven aquest país d'haver-los abandonat davant l'atac de l'Alemanya nazi, i alhora, els titllaven de traïdors per haver venut la seva independència als alemanys. En conseqüència, quan les autoritats franceses del camp els van obligar a vendre la roba que duien de paisà perquè pensaven que els hi podrien comprar a bon preu, els txecoslovacs, per unanimitat van decidir donar-la com a mostra de solidaritat als pocs interns espanyols que encara quedaven al camp. Quan es va informar al comandament francès dels fets, aquest ordenà cremar tota la roba abans que els fos entregada

1449. Pelai Vilar i Canales, *Guerra i exili: memòries d'un metge català a la sanitat militar republicana, 1936-1942*..., p. 217.

1450. Carta de l'inspector de policia de l'oficina de correus al comandant de camp Zwilling (camp d'Agde, 28 d'octubre de 1939; ADH 2 W 622/1).

als republicans espanyols.[1451]

A finals d'octubre del 1939 es trobaven al camp d'Agde 139 oficials txecs i 1.826 soldats.[1452] Aquestes tropes gaudien d'unes condicions de vida molt diferents a les concedides als refugiats espanyols mesos abans. Ells eren soldats aliats i com a tal se'ls tractava en un ambient, llevat d'algun cas molt aïllat, de total cordialitat i entesa amb les autoritats del camp i amb la població d'Agde. El 28 d'octubre de 1939 a *l'Eclair* es publicà una notícia en relació a la festa nacional txecoslovaca sota el títol: «*La fête nationale tchécoslovaque au Camp d'Agde*».[1453] Davant de les banderes txecoslovaca i francesa va desfilar un escamot francès, un txecoslovac i un conformat per un petit grup de republicans espanyols.[1454] Segons Pelai Vilar, testimoni a l'acte: «La presència d'un tercer escamot desarmat i pseudouniformat donava un toc sinistre a l'espectacle. Dues banderes i tres escamots. Hi mancava quelcom o hi sobràvem nosaltres».[1455]

El sentiment nacional i d'identitat dels soldats de la Legió Txecoslovaca era un tema complex, tal i com mostren els diferents informes i cartes escrites des del camp tant per les autoritats franceses com les txecoslovaques. En un informe del 30 de gener de 1940 enviat pel comissari especial M. Mazet al comandant del camp, després d'una llarga dissertació sobre les divergències a l'interior del camp ocasionades entre els txecs i els eslovacs, explicitava:

> La légion tchécoslovaque ne se présente pas sous un tout homogène. Les déréférences de races y sont accentués par le fait que les tchèques y poursuivent, au détriment des slovaques, des juifs, des ruthènes, des hongrois et des sudètes, une politique nationale nettement pan-tchèque.
>
> J'ajoute, à ce sujet, que l'arrivée récente, au camp d'Agde, de M. Le Général Viest, d'origine slovaque, a donné de l'espoir aux slovaques. En effet, ces derniers ont déjà voir se dessiner une neutralisation des influences tchèques, et ils pensent qu'ainsi se rétablira une balance des forces, en leur faveur.
>
> Je crains bien que nous n'assistions, alors à des luttes intestines plus grandes.[1456]

El comissari no anava massa errat, ja que després de diversos incidents

1451. Pelai Vilar i Canales, *Guerra i exili: memòries d'un metge català a la sanitat militar republicana, 1936-1942*..., p. 217.

1452. Carta del comissari especial del camp Schmitt, al prefecte de l'Hérault (camp d'Agde, 28 d'octubre de 1939; ADH 12 W 754).

1453. «La fête nationale tchécoslovaque au Camp d'Agde», *L'Eclair*, 28 d'octubre de 1939.

1454. «La Fête National Tchécoslovaque au Camp d'Agde», *L'Avenir Agathois*, 27 d'octubre de 1939, on s'expliciten els actes que es van dur a terme al camp.

1455. Pelai Vilar i Canales, *Guerra i exili: memòries d'un metge català a la sanitat militar republicana, 1936-1942*..., p. 218.

1456. Informe del comissari especial M. Mazet al comandat del camp d'Agde (camp d'Agde, 30 de gener de 1940; ADH 12 W 754).

entre txecs, eslovacs, hongaresos... es va optar per separar per barracons els soldats segons el seu origen i la seva llengua. Als ocupats pels soldats txecs, ràpidament van penjar cartells on hi figurava: «Sale tchèques, Sale slovaque, Sale juif, Sale sudète, Sale français».[1457]

Estona de lleure de les tropes txecoslovaques al camp d'Agde on molts homes l'aprofitaven per escriure cartes. Gener de 1940. Collection G. Cléophas-Agde.

Un cop la Legió Txecoslovaca va finalitzar l'enquadrament i la formació militar al camp d'Agde, es van traslladar diversos batallons a d'altres localitats del departament: Béziers, Pézenas[1458] i Montagnac. El general R. Viest, comandant de la 1a Divisió Txecoslovaca, amb motiu de l'enviament de tropes a Béziers el 5 de març de 1940, comunicava al sotsprefecte d'aquesta localitat: «Le séjour des unités de l'Armée Tchécoslovaque dans votre Arrondissement contribuera à l'approfondissement de l'amitié des deux peules unis dans la lutte pour la justice et la liberté».[1459] Al camp d'Agde s'instal·laren el segon i tercer Regiment d'Infanteria amb la seva corresponent companyia antitanc.

1457. Informe del comissari especial M. Mazet enviat al comandat del camp d'Agde (camp d'Agde, 30 de gener de 1940; ADH 12 W 754.)

1458. El 15 de març de 1940 el 1r Regiment d'Infanteria txecoslovac arribava a l'estació d'aquesta localitat per ser instal·lats en una: «destination inconnue». Carta del general R. Viest, comandant de la 1a Divisió Txecoslovaca al sotsprefecte de Béziers, (camp d'Agde, 5 de març de 1940; ADH 12 W 754).

1459. Carta del general R. Viest, comandant de la 1a Divisió Txecoslovaca al sotsprefecte de Béziers, (camp d'Agde, 5 de març de 1940; ADH 12 W 754).

El mateix 5 de març, amb motiu de la commemoració del naixement del primer president de la República Txecoslovaca, Tomáš Garrigue Masaryk, es van celebrar al camp d'Agde actes en la seva memòria:

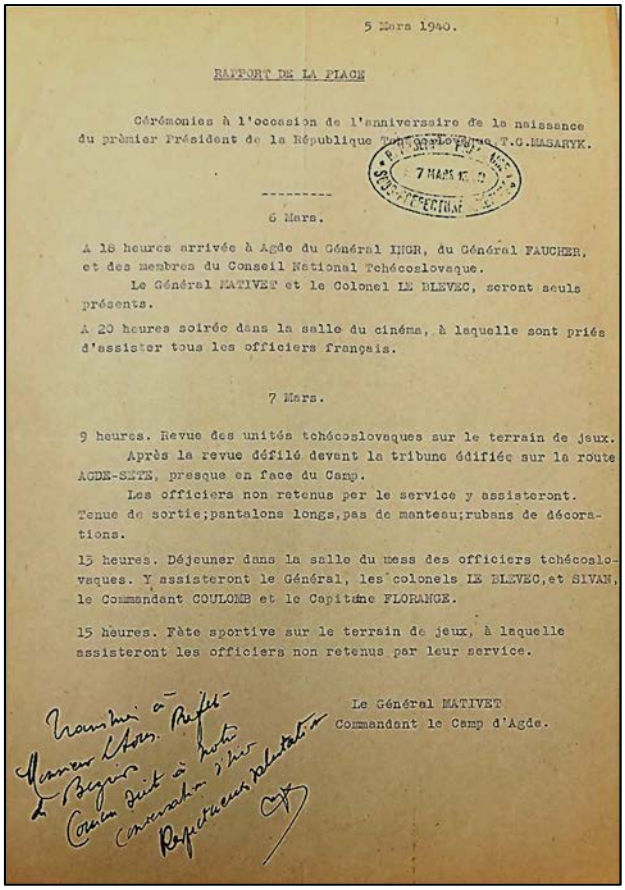

5 Mars 1940.

RAPPORT DE LA PLACE

Cérémonies à l'occasion de l'anniversaire de la naissance du prémier Président de la République [illegible] T.G.MASARYK.

7 MARS 1940

---

6 Mars.

A 18 heures arrivée à Agde du Général INGR, du Général FAUCHER, et des membres du Conseil National Tchécoslovaque.

Le Général MATIVET et le Colonel LE BLEVEC, seront seuls présents.

A 20 heures soirée dans la salle du cinéma, à laquelle sont priés d'assister tous les officiers français.

7 Mars.

9 heures. Revue des unités tchécoslovaques sur le terrain de jeux.

Après la revue défilé devant la tribune édifiée sur la route AGDE-SETE, presque en face du Camp.

Les officiers non retenus per le service y assisteront. Tenue de sortie;pantalons longs,pas de manteau;rubans de décorations.

13 heures. Déjeuner dans la salle du mess des officiers tchécoslovaques. Y assisteront le Général, les colonels LE BLEVEC,et SIVAN, le Commandant COULOMB et le Capitaine FLORANGE.

15 heures. Fête sportive sur le terrain de jeux, à laquelle assisteront les officiers non retenus par leur service.

Le Général MATIVET
Commandant le Camp d'Agde.

Programa dels actes commemoratius celebrats al camp en memòria de T.G. Masaryk els dies 5, 6 i 7 de març de 1940: desfilades militars, competicions esportives... Font: camp d'Agde, 5 de març de 1940; ADH 12 W 754.

El 10 d'abril de 1939 els batallons txecoslovacs a l'Hérault van sortir en direcció la Côte d'Or per intentar frenar l'avanç de les tropes alemanyes en territori francès. La història d'aquests soldats del camp d'Agde no acaba aquí, ja que pocs mesos més tard tornaran derrotats del front per ser desmobilitzats ja sota el règim de Vichy.

Les unitats txecoslovaques desmobilitzades, estiu de 1940

Amb la desfeta militar soferta, els txecoslovacs que no havien mort o no havien estat fets presoners per les forces de l'eix, van tornar al camp d'Agde, on s'havia creat un Centre de Desmobilització de l'exèrcit txecoslovac. Els homes que pocs mesos abans havien ocupat el camp com a soldats mobilitzats de l'exèrcit

txecoslovac, van passar a formar part, en el mateix espai, de les Unitats Desmobilitzades Txecoslovaques (UDT). En un comunicat, el ministre de la Guerra, Eugène Bridoux, s'adreçava als generals de les regions militars de la França de Vichy, en el qual els informava de les condicions de la desmobilització dels militars de l'exèrcit txecoslovac i el destí d'aquests un cop finalitzat el seu pas per les UDT.[1460]

Alhora s'organitzà al camp d'Agde una Comissió de Desmobilització, on el seu objectiu principal era identificar els militars txecoslovacs, definir els drets de cadascun d'ells (prima, sou, etc.) i realitzar les operacions de desmobilització un cop determinada la categoria del militar.[1461] Aquesta comissió la presidia un oficial superior francès i estava formada per: dos adjunts, un funcionari d'Intendència, un intèrpret francès i dos oficials txecoslovacs que havien format part dels regiments establerts en el territori metropolità.[1462]

El règim de Vichy lluny d'agrair a aquestes tropes haver estat les seves aliades, va considerar els militars que les integraven uns «indesitjables» i com a tals els reservava dos possibles destins: l'expulsió del país o el reclutament als Grups de Treballadors Estrangers.[1463] Aquest reclutament forçat va comportar sovint malestar, incidents i fins i tot situacions de revolta entre els reclutats i les forces d'ordre franceses, el més destacat, l'iniciat el 31 d'agost de 1940, quan un centenar d'homes, escollits entre els txecoslovacs, foren enviats a treballar a la ciutat de Sète.[1464]

A partir del 15 d'agost del 1940 i durant quinze dies, els txecoslovacs van ser pràcticament els únics ocupants del camp d'Agde, amb 146 homes.[1465] Els belgues, com s'exposarà a continuació, ja havien abandonat el camp, i els indoxinesos no arribarien a Agde fins el 22 de setembre de 1940.

1460. Donald Lecomte, *Approche de l'histoire du camp d'Agde (1939-1944)*..., p. 95-96.

1461. A l'agost de 1940 ja hi havia: 2.500 militars txecoslovacs desmobilitzats, els quals van poder disposar d'un sou fins el 15 d'agost del 1940, per rebre després una prima de desmobilització. Podien mantenir l'uniforme militar i tenien dret a utilitzar gratuïtament el transport públic que necessitessin per tal de dirigir-se al destí que havien decidit, per arribar a la frontera i abandonar així territori francès.

1462. Donald Lecomte, *Approche de l'histoire du camp d'Agde (1939-1944)*..., p. 96.

1463. Als oficials txecs se'ls atorgà tracte de favor, i se'ls va donar facilitats per abandonar el territori francès o se'ls nomenà subcomandants dels grups de treballadors estrangers (GTE).

1464. Carta del sotsprefecte de Béziers al prefecte de l'Hérault (Béziers, 8 de setembre de 1940; ADH 12 W 754).

1465. Carta del comissari de policia d'Agde al prefecte de l'Hérault (Agde, 30 de novembre de 1940; ADH 12 W 754).

La derrota del front francès en la Segona Guerra Mundial provocà l'èxode de milers de belgues i francesos que fugien de l'avanç de les tropes alemanyes. Durant els mesos de maig i juny de 1940 es concentraren al camp d'Agde per a buscar refugi, població francesa de la regió de la Lorena i belgues.

Els *Centres de Recueils de la Réserve de Recrutement* (CRRR)

Durant els primers dies de la invasió de Bèlgica,[1466] el govern d'Hubert Pierlot, s'adreçà a la ciutadania mitjançant la ràdio, els cartells i la premsa perquè els belgues en edat de ser mobilitzats –entre els 16 i 35 anys– es presentessin als CRAB, als Centres de Recrutement de l'Armée belge.[1467] A mesura que les tropes alemanyes avançaven, aquests centres s'anaren ubicant a territori francès, i es concentraven principalment als departaments de l'Haut-Garonne, Gard, Gers i l'Hérault. El camp d'Agde va ser un dels emplaçaments escollits on l'exèrcit belga havia de reconstituir-se. El periple des de Bèlgica, en guerra, fins arribar al camp, no era fàcil. Encara menys en aquesta circumstància se li afegia que, des del govern belga, no es va proporcionar cap mitjà de transport per fer-ho, els homes havien de buscar la manera d'arribar-hi: amb bicicleta, amb tren, en autoestop, a peu...[1468]

A partir del 29 de maig del 1940, quan s'anuncià la capitulació del rei Leopold III de Bèlgica i la consegüent ocupació nazi del país, la vida d'aquests homes al camp canvià: «Alors depuis les 30 mai commençait la vie de camp très monotone. La nourriture commençait à manque. Il n'y avait pas assez d'eau potable. Nous ne pouvions pas sortir du camp, qui était gardé par des tirailleurs sénégalais».[1469]

1466. L'ocupació de Bèlgica per part de l'Alemanya nazi va començar el 10 de maig de 1940 dins de l'àmplia ofensiva contra França, els Països Baixos i Luxemburg.

1467. Alain Colignon et Chantal Kesteloot, «Un exode forcé: les jeunes des Centres de Recrutement de l'Armée belge», a: Stefan Martens et Steffen Prauser (dirs.), *La guerre de 1940. Se battre, subir, se souvenir*, Villeneuve d'Ascq, Presses universitaires du Septentrion, 2014, p. 119-128.

1468. Donald Lecomte, *Approche de l'histoire du camp d'Agde (1939-1944)...*, p. 93.

1469. «Les 4.000 jeunes gens belges», *L'Avenir Agathois*, 2 de desembre de 1940.

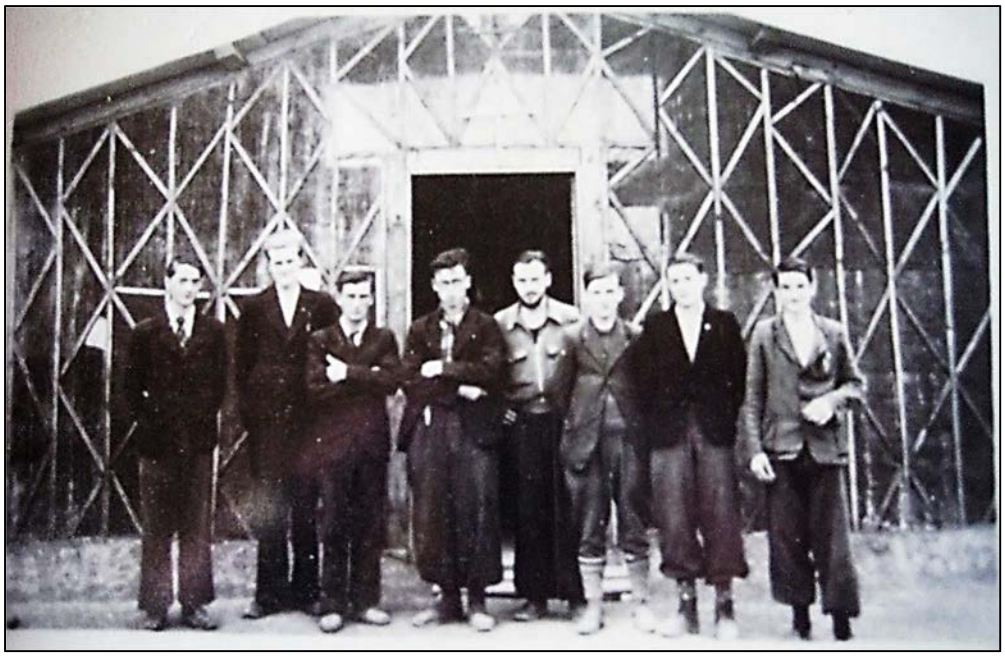

Una vegada instal·lats a Agde, uns 4.000[1470] joves belgues van compartir els barracons amb els soldats txecoslovacs que, en línies generals, van proporcionar-los una bona acollida. Joves belgues al camp al 1940, davant del barracó que es feia servir d'església. Collection J. Vilamosa-Agde.

La seva categoria al camp havia variat en qüestió de setmanes, en aquell moment esdevenien concentrats, als quals no se'ls permetia sortir lliurement, amb l'afegit que fruit del clima i del context existent durant el mes de juny de 1940, des de l'alt comandament del camp, es tenien sospites que aquests joves belgues que s'havien rendit tan fàcilment, conformaven la «cinquena columna» dins del bàndol del aliats.[1471]

Tot i això, a la premsa local es publicaren crides en solidaritat i per ajudar a aquests homes tancats al camp, a *L'Eclair* en un article del 12 de juny de 1940, sota el títol «Pour les réfugiés» s'insistia que: «Les 4.000 jeunes gens belges qui se trouvent actuellement au camp d'Agde, seraient heureux d'être aidés. On demande pour ces jeunes: des culottes, pantalons (neufs ou usagés) des pantoufles, des chemises d'hommes et du linge pour le bain: slips, caleçons, essuie-mains, savons, etc... Balles football, instruments de musique et du tabac seraient reçus avec reconnaissance. Prière d'envoyer les dons à M. L'abbé Joseph Desmet (oncle Jos), camp belge, à Agde (Hérault) ou de les déposer au bureau de

1470. Al departament de l'Hérault es van comptabilitzar uns 20.000 homes arribats de Bèlgica.

1471. Alain Colignon et Chantal Kesteloot, «Un exode forcé: les jeunes des Centres de Recrutement de l'Armée belge»..., p. 119-128.

clergé belge, 9 boulevard Victor-Hugo, Montpellier».[1472]

Amb la signatura de l'armistici franco-alemany del 22 de juny de 1940 la situació d'aquests interns canvià mínimament i se'ls va donar la possibilitat de poder sortir del camp amb un permís especial expedit pel comandant per desplaçar-se en petits grups fins a la vila d'Agde. Normalment visitaven el *Foyer du Soldat* (La llar del soldat) i la seu de la Creu Roja, on els acollien i els oferien aliments i roba.

Un grup de joves soldats belgues al *Foyer du Soldat* d'Agde. L'estiu de 1940.
Collection J. Vilamosa-Agde.

Tot i aquesta sensible modificació en el règim d'internament, en un informe realitzat pel ministre de Defensa l'11 de juliol del 1940, adreçat a la Inspecció General del Servei de Salut de l'exèrcit, denunciava les importants deficiències de l'allotjament als barracons d'aquests interns: «Ils couchent à la même le plancher, car ils ont spontanément jeté la paille, qui ne pouvait pas être renouvelée, à cause des parasites. Beaucoup n'ont qu'une seule couverture. [...] Il n'y a ni moyens de chauffage, ni d'éclairage, ni d'aération».[1473] I l'informe seguia: «l'alimentation est complètement déficiente. [...] leurs repas du midi et du soir se composent de 250 grammes de pain et plus souvent 200 grammes et deux potages aux légumes». Aquesta escassetat va provocar més d'un incident entre els

1472. «Pour les réfugiés», *L'Eclair*, 12 de juny de 1940.
1473. Citat a: Donald Lecomte, *Approche de l'histoire du camp d'Agde (1939-1944)*..., p. 94.

belgues i les autoritats franceses, quan durant la primera quinzena del mes de juny de 1940 va esclatar un motí en el moment que els soldats belgues, desesperats per la gana, van ocupar les cuines del camp saquejant-les i robaren 1.600 quilos de pa.

Malgrat totes aquestes mancances s'assenyalava que «l'état sanitaire est fort satisfaisant» i els joves gaudien d'una«moral encore relativement bon». No obstant això, l'informe subratllava el perill que suposava deixar en aquesta situació d'abandonament i inacció un grup tan nombrós de joves, i n'indicava la necessitat de «les occuper», «les distraire», «les amuser», i «les procurer le minimum de confort nécessaire».

Pel que fa al nombre de joves membres del CRAB, tot i l'escassíssima informació que es coneix en relació a la seva estada al camp d'Agde, Donald Lecomte estableix una tendència decreixent que s'inicia ja des del moment de la seva arribada al camp, el 10 de maig de 1940. Com s'ha apuntat, per la premsa regional de l'època, coneixem que el grup estava conformat per uns 4.000 homes, 3.777 l'11 de juliol de 1940 i pocs dies abans de la seva repatriació total a Bèlgica, el 31 de juliol al camp quedaven 1.478 joves.[1474]

6.3. De nou, republicans espanyols al camp

Des del 27 d'octubre de 1940 el camp d'Agde es tornen a documentar entrades d'interns republicans espanyols, aquest cop, a banda dels homes, també s'hi concentraren dones i criatures. Aquelles famílies, homes sols, dones amb criatures..., que des de les autoritats prefectorals, coordinades amb les comissaries de policia del departament o del poble o vila que detectessin refugiats espanyols sense feina, allotjats de manera irregular o estaven sota sospita per la seva militància política o sindical, principalment, eren tancats al camp d'Agde.

Des de cadascun dels departaments francesos es tenia sota control i una estricta vigilància tots els refugiats espanyols (homes, dones i infants) residents al seu territori. Un exemple, el 3 de novembre de 1940, el comissari de policia de la vila d'Agde envia al prefecte de l'Hérault una carta informant de «l'estat» en què es trobaven els refugiats espanyols: «J'ai l'honneur de vous adresser, ci-joint, un état complémentaire de la commune d'Agde,[1475] en possession de laissez-

1474. Donald Lecomte, *Approche de l'histoire du camp d'Agde (1939-1944)*..., p. 95.
1475. En majúscula a l'original.

passer ou de récépissés de cartes d'identité arrivant à expiration le 15 novembre».[1476] I adjuntava la llista detallada amb noms i cognoms, l'adreça, i la situació familiar en què es trobaven els refugiats. Sota el títol prou suggeridor: «Liste des refugies pouvant être internes dans un camp».

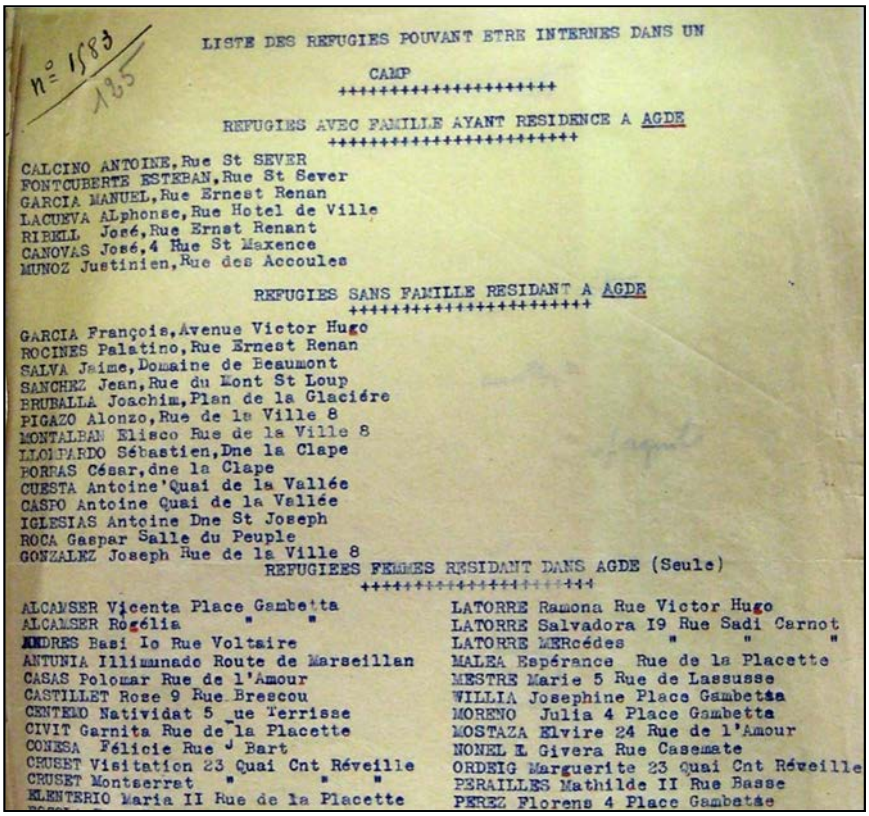

LISTE DES REFUGIES POUVANT ETRE INTERNES DANS UN CAMP

REFUGIES AVEC FAMILLE AYANT RESIDENCE A AGDE

CALCINO ANTOINE, Rue St SEVER
FONTCUBERTE ESTEBAN, Rue St Sever
GARCIA MANUEL, Rue Ernest Renan
LACUEVA ALphonse, Rue Hotel de Ville
RIBELL José, Rue Ernst Renant
CANOVAS José, 4 Rue St Maxence
MUNOZ Justinien, Rue des Accoules

REFUGIES SANS FAMILLE RESIDANT A AGDE

GARCIA François, Avenue Victor Hugo
ROCINES Palatino, Rue Ernest Renan
SALVA Jaime, Domaine de Beaumont
SANCHEZ Jean, Rue du Mont St Loup
BRUBALLA Joachim, Plan de la Glaciére
PIGAZO Alonzo, Rue de la Ville 8
MONTALBAN Elisco Rue de la Ville 8
LLOPARDO Sébastien, Dne la Clape
BORRAS César, dne la Clape
CUESTA Antoine Quai de la Vallée
CASPO Antoine Quai de la Vallée
IGLESIAS Antoine Dne St Joseph
ROCA Gaspar Salle du Peuple
GONZALEZ Joseph Rue de la Ville 8

REFUGIEES FEMMES RESIDANT DANS AGDE (Seule)

ALCAMSER Vicenta Place Gambetta
ALCAMSER Rogélia " "
ANDRES Basi Io Rue Voltaire
ANTUNIA Illiminado Route de Marseillan
CASAS Polomar Rue de l'Amour
CASTILLET Roze 9 Rue Brescou
CENTENO Natividat 5 ue Terrisse
CIVIT Garnita Rue de la Placette
CONESA Félicie Rue Bart
CRUSET Visitation 23 Quai Cnt Réveille
CRUSET Montserrat " " "
KLENTERIO Maria II Rue de la Placette
LATORRE Ramona Rue Victor Hugo
LATORRE Salvadora I9 Rue Sadi Carnot
LATORRE MERcédes " " "
MALEA Espérance Rue de la Placette
MESTRE Marie 5 Rue de Lassusse
WILLIA Josephine Place Gambetta
MORENO Julia 4 Place Gambetta
MOSTAZA Elvire 24 Rue de l'Amour
NONEL L Givera Rue Casemate
ORDEIG Marguerite 23 Quai Cnt Réveille
PERAILLES Mathilde II Rue Basse
PEREZ Florens 4 Place Gambetta

Llista enviada al prefecte de l'Hérault, Pierre Olivier de Sardan, pel comissari de policia d'Agde, on apareixen els refugiats espanyols i catalans residents al poble d'Agde. Font: *Liste des réfugiés pouvant être internes dans un camp* (camp d'Agde, 3 de novembre de 1940; ADH 2 W 624).

A l'Arxiu Departamental de l'Hérault es localitza un nombre significatiu de cartes enviades entre els prefectes de la zona al de l'Hérault amb la petició explicita d'internar al camp d'Agde un nombre determinat de refugiats espanyols, per raons diverses.

El 20 de novembre de 1940 el sotsprefecte de Saint-Amand li demanava al prefecte de l'Hérault que: «En raison de la fermeture d'usines dans mon département un groupe comprenant environ 40 femmes et 20 enfants de nationalité espagnole, se trouve actuellement sans travail et sans ressources. Les rapports de police qui m'ont été fourni concluent à la nécessité d'internement dans un camp de ces étrangers dont l'oisiveté et la manque d'argent prolongés

1476. Carta del comissari de policia del poble d'Agde al prefecte de l'Hérault (Agde, 3 de novembre de 1940; ADH 2 W 624).

pourraient pousser à des excès. Dans ces conditions, je vous serais reconnaissant de bien vouloir me faire connaitre si ce groupe peut être dirigé sur le camp d'Agde».[1477]

També el 20 de novembre el prefecte de Bouches-du-Rhône li enviava una carta al prefecte de l'Hérault en la qual l'avisava que havia sortit des de Marseille un comboi amb seixanta-cinc espanyols amb destinació al camp d'Agde, i 17 més just una setmana després. El degoteig d'arribades era constant.[1478] Tant, que el 3 de desembre de 1940, el prefecte de l'Hérault contestava una petició per a l'allotjament de refugiats enviada pel prefecte de Cantal, François Francisque Coldefy: «J'ai l'honneur de vous informe que le camp d'Agde est absolument complet et ne peut plus recevoir aucun interne. D'autre part, en vertu des instructions ministérielles du 30-11-40, il y a lieu de diriger maintenant les internés sur le camp d'Argelès».[1479]

A la taula que s'inclou a continuació s'observa el constant nombre de peticions al prefecte de l'Hérault i fins al desembre, noves entrades de refugiats espanyols[1480] al camp:

Taula número 27: Quantificació de nous ingressos de refugiats espanyols al camp d'Agde, octubre i novembre de 1940

Data	Nombre d'interns
24/10/1940	Entre 150 i 200 dones, infants i ancians espanyols
25/10/1940	3 homes espanyols[1481] 1 home català 2 dones espanyoles 20 infants espanyols
29/10/1940	200 homes espanyols
31/10/1940	59 dones espanyoles 53 infants espanyols 2 ancians espanyols
5/11/1940	25 estrangers (no especifica la nacionalitat)
6/11/1940	72 homes espanyols
7/11/1940	50 homes espanyols

1477. Carta del sotsprefecte de Saint-Amand al prefecte de l'Hérault (Saint-Amand, 20 de novembre de 1940; ADH 2 W 624).

1478. Carta del prefecte de Bouches-du-Rhône al prefecte de l'Hérault (Marseille, 28 de novembre de 1940; ADH 2 W 624).

1479. Carta del prefecte de l'Hérault al prefecte de Cantal (Montpellier, 3 de desembre de 1940; ADH 2 W 624).

1480. En algun cas, on les autoritats franceses especifiquen: nacionalitat espanyola, pels cognoms que s'inclouen, com ara: Mañé, Pujolar, Riera, Julivert, Serrat i Roca, entre d'altres, es podria pensar que es tractava de refugiats d'origen català.

1481. Que havien estat retornats per les autoritats alemanyes a la prefectura de Jura.

9/11/1940	12 espanyols ex-milicians de les Brigades Internacionals 60 homes espanyols 28 dones i infants espanyols
14/11/1940	3 homes espanyols
16/11/1940	1 homes espanyol 1 dona espanyola 4 infants espanyols
20/11/1940	2 dones catalanes 6 infants catalans 1 home català
22/11/1940	6 homes espanyols
TOTAL: 779 interns nous	

Llista de noves entrades al camp de refugiats espanyols al camp d'Agde entre l'octubre i el novembre de 1940.[1482] Font: camp d'Agde, octubre-novembre de 1940; ADH 2 W 624. Elaboració pròpia.

Els prefectes temien que el nombre de persones desocupades en els seus pobles i ciutats augmentés, en paraules del president de la Creu Roja a l'Hérault: «si les hommes sont sans secours, les familles sont sans aucun secours [...] et les femmes se plaignent et créent autour d'elles dans les villages un concert de plaintes et de récriminations qui ne sont pas favorables à la paix sociale».[1483] Per aquest motiu i per la malfiança i el menyspreu vers els refugiats espanyols que en menor o major mesura seguia present per part de la societat francesa i en la majoria de les polítiques adreçades a aquesta població, el control estricte a què se sotmetia especialment als homes refugiats espanyols, era un continu. Des de les autoritats prefectorals i municipals s'asseguraven que la seva ocupació laboral fos constant, perquè en el moment que deixessin de tenir feina, pel motiu que fos, serien internats al camp de concentració. Des de la prefectura de l'Hérault ho deixaven clar: «s'havia d'estar preparat per un trasllat ràpid al camp».

El 18 de novembre de 1940, el prefecte de l'Haute-Savoie li demana al de l'Hérault si podia enviar al camp d'Agde un refugiat espanyol perquè: «L'intéressé, victime d'un accident du travail, ne peut se livrer à aucun travail pénible et ne peut espérer trouver, avant un temps plus au moins long, un emploi

1482. El 15 de novembre de 1940 es comptabilitzaven al camp: 1.080 refugiats sobre un total de 2.754 interns de totes les nacionalitats entre homes, dones i infants. Aquesta xifra de 779 nous ingressos, a final de novembre de 1940, representa un nombre alt en relació al total de refugiats que l'1 de desembre de 1940 es trobarien concentrats a Agde: uns 1.859. Això ens pot fer pensar que el nombre de peticions per l'ingrés d'espanyols al camp, anava progressivament, en augment. *Liste comprenant le nombre des estrangers internes les 1er octobre et les 15 novembre 1940, au camp d'Agde* (camp d'Agde, 25 de novembre de 1940; AMA 14 Z 26).

1483. Carta de Monsieur Sarret, president de la Creu Roja a l'Hérault, al prefecte de l'Hérault (Béziers, 25 d'octubre de 1940; ADH 2 W 624).

répondant à ses aptitudes. Il ne perçoit aucune indemnité de l'Assurance Travail et il est à la charge de son compatriote, père de 8 enfants, l'héberge».[1484] Estava clar, segons les autoritats franceses, si els refugiats espanyols no estaven ocupats, calia tancar-los per a mantenir-los sota control. De la mateixa manera que al febrer de 1941, Alexandre Cirici explica a les seves memòries que uns gendarmes els van venir a buscar a casa seva perquè: «Franco passaria per Montpellier, camí d'Itàlia, per anar-se a entrevistar amb Mussolini [el 12 de febrer de 1941 a Bordighera], i els francesos volien tenir ben guardats els refugiats per estalviar-se cap sorpresa».[1485] Cirici va ser detingut i traslladat al camp d'Agde, juntament amb Frederic Rahola, i un bon nombre d'altres refugiats espanyols i catalans que van restar al camp fins el 15 de febrer de 1941.

Segons Cirici, el camp d'Agde no havia canviat res des que els darrers republicans espanyols havien marxat a final d'octubre de 1939: «L'aspecte del conjunt era sinistre. Per sobre les barraques, a l'horitzó, es veia una muntanya amb la mateixa silueta exacta de Montjuïc, però en petit, i també coronada per una fortificació. A l'interior de les barraques hi havia com dues grans lleixes sobreposades a cada costat, plenes de palla, que eren el lloc per a viure i per a dormir. No tenien finestres. Només les portes. Calia conviure-hi amb milions de puces que suposo que, a l'estiu, devien acompanyar-se amb milions de xinxes. La latrina era una simple trinxera on calia fer les necessitats en fila, amb gran por de caure-hi dins».[1486]

Taula número 28: Quantificació dels refugiats espanyols al camp d'Agde, novembre de 1940-març de 1941

Data	Nombre d'interns	Total
11/11/1940	1.460 homes 729 dones 585 infants[1487]	2.754
24/11/1940	2.328 homes 1.402 dones 1.045 infants	4.775
30/11/1940	2.716 homes 1.813 dones 1.378 infants	5.907
14/12/1940	2.565 homes	5.403

1484. Carta del prefecte de l'Haute-Savoie al prefecte de l'Hérault (Annecy, 18 de novembre de 1940; ADH 2 W 624).

1485. Alexandre Cirici, *Les hores clares*, Barcelona, Destino, 1977, p. 285.

1486. Alexandre Cirici, *Les hores clares*..., p. 286.

1487. De 0 a 12 anys.

	1.619 dones 1.219 infants	
31/12/1940	2.379 homes 1.529 dones 1.111 infants	5.019
16/1/1941	1.258 homes 836 dones 659 infants	2.768
15/2/1941[1488]	1.136 homes 506 dones 497 infants	2.139
1/3/1941	--- homes --- dones --- infants	590
12/3/1941	0 homes 0 dones 0 infants	0

Nombre d'interns espanyols al camp d'Agde. Des del novembre de 1940 al març de 1941, on s'aprecia l'evolució creixent fins al final de l'any 1940, quan comença a davallar regularment, per situar-se, sobretot a l'inici del mes de març de 1941 per sota del miler de refugiats i acabar sense cap intern espanyol ja a meitat del mes de març de 1941. Font: Donald Lecomte, *Approche de l'histoire du camp d'Agde (1939-1944)*..., p.81

6.4. TREBALLADORS INDOXINESOS AL CAMP

Pel govern de la III República era fonamental, al setembre de 1939, comptar amb l'ajut d'efectius de les seves colònies per frenar l'avanç de l'exèrcit alemany, ja fos com a soldats o com a treballadors a les fàbriques d'armament. Pel reclutament a l'Indoxina, el govern de Édouard Daladier va calcular quants homes necessitava de cada regió del país i ho va trametre a les autoritats indoxineses.[1489]

El nombre de voluntaris que es van presentar en un primer moment per a ser reclutats i traslladats a França va ser molt reduït. Georges Catroux, governador general francès a l'Indoxina des del juliol de 1939, va fer complir l'ordre donada des de França on s'estipulava que de cada família que comptés amb almenys dos homes en edat de ser enrolats, havien obligatòriament de ser embarcats cap a la metròpoli; si es negaven, el pare de família seria empresonat. La posada en pràctica d'aquestes mesures donà com a resultat que 20.000 indoxinesos, sobretot de les zones rurals i més pobres, foren reclutats i preparats per ser enviats en vaixell des de Saigon a Marseille.[1490]

1488. Donald Lecomte per aquesta data n'especifica: 15 de gener de 1941, però es deu tractar d'un error, per les dades que n'apunta.

1489. Liêm-Khê TRAN-NU, *Les travailleurs indochinois en France de 1939 à 1948*, Université Paris X – Nanterre, U.F.R. d'Histoire, 1987-88, p. 10.

1490. Liêm-Khê TRAN-NU, *Les travailleurs indochinois en France de 1939 à 1948*..., p. 16.

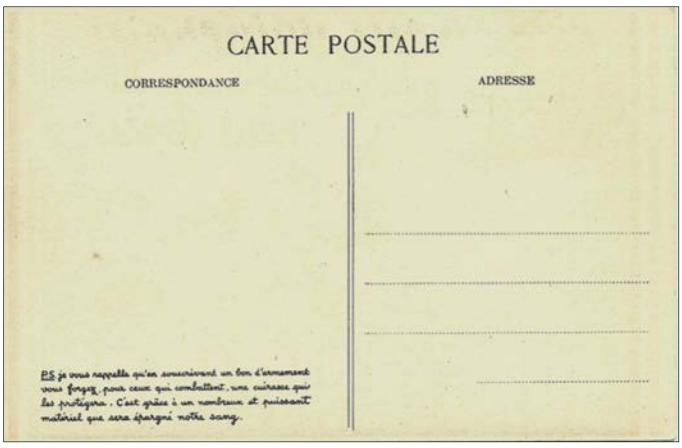

Postal de 1939, amb França en guerra, on es reproduïa la frase del ministre francès Paul Reynaud com a reclam a les colònies per a lluitar al costat de la metròpoli. A la banda del darrera es podia llegir: «Je vous rappelle qu'en souscrivant un bon d'armement vous forgez, pour ceux qui combattent, une cuirasse qui les protégera. C'est grâce à un nombreux et puissant matériel que sera épargné notre sang». Font: David Rumsey Historical Map Collection.

Ja en territori francès passaven la seva primera nit a la presó de Les Baumette, inaugurada per acollir-los, a la mateixa ciutat de Marseille, mentre s'organitzaven sota un estricte enquadrament militar, les setanta-tres companyies que com les Companyies de Treballadors Estrangers, estarien composades per 250 homes cadascuna i serien repartides per tot el territori francès.[1491]

Amb la derrota de França i l'armistici posterior, la majoria d'aquests treballadors[1492] i soldats (els que encara eren vius) van ser repatriats al seu país en els mesos posterior a l'ocupació. Els retorns, altra vegada organitzats des del port de Marseille,[1493] comportaven una despesa molt elevada per la qual cosa el ritme de sortides era molt lent. Des del ministeri de Defensa es va decidir que els homes, mentre esperaven a ser embarcats, se'ls distribuís pels camps de concentració que es localitzessin més a prop d'aquesta ciutats, entre els quals, hi destacava el camp d'Agde, per la seva ubicació i capacitat.

Els treballadors indoxinesos van arribar al camp el 22 setembre del 1940, dirigits pel comandant Gérard. Gaudien d'un règim de llibertat total, que els permetia entrar i sortir. No eren considerats refugiats de l'estat francès, ja que

1491. Pierre Daum, *Immigrés de force: Les travailleurs indochinois en France (1939-1952)*, París, Actes Sud, 2009.

1492. A aquests treballadors indoxinesos també se'ls anomenava: *Ouvriers Non Spécialisés* (ONS).

1493. La ruta per les repatriacions era la següent: Marsella - Dakar - Madagascar - Saigon.

sols estaven de pas a l'espera de poder tornar aviat al seu país.[1494]

L'estat de salut de la majoria d'aquest homes en arribar era molt precari i les pèssimes condicions de vida que es trobaven dins el camp no els ajudà a recuperar-se en un primer moment. A mesura que passaven els mesos els mateixos interns indoxinesos van anar organitzant i millorant els serveis existents, fet que els fa comportar una sensible millora en la seva estada.

La celebració de l'any nou al camp d'Agde el 12 de febrer de 1941, quan els interns indoxinesos ja portaven uns mesos instal·lats i les millores en les condicions de vida eren una mica més confortables. Font: *La fête du Novel an Indochinois*. AMA 14 Z 44.

L'arribada al camp el 21 de maig de 1941 dels doctors de la 1a Legió de Treballadors Indoxinesos, el doctor Iwenicki i el doctor Dijan, va marcar un punt d'inflexió en la vida d'aquest interns, que en aquell moment se'n comptabilitzaven uns 5.000, ja que s'habilitaren uns serveis mèdics específics pels indoxinesos com una farmàcia, una sala de cures, una infermeria on podien quedar ingressats...

1494. Donald Lecomte, *Approche de l'histoire du camp d'Agde (1939-1944)*..., p. 109.

A la fotografia de l'esquerra, la farmàcia pròpia del camp indoxinès, es va posar en marxa a mitjan 1941.
Font: camp d'Agde;
ADH 15 W 129.

A la dreta, la infermeria on els interns en un estat més greu quedaven ingressats per rebre una atenció continuada.
Font: camp d'Agde;
ADH 15 W 129.

L'estiu de 1941 la via marítima cap a l'orient va ser bloquejada per la flota britànica i uns 14.000 indoxinesos es van trobar aïllats a França durant tota la Segona Guerra Mundial. Va ser aleshores quan el Servei de Mà d'Obra Indígena (MOI), creat per una instrucció de 1926 pel ministeri de Treball on es preveia la utilització en temps de guerra de la mà d'obra indígena, nord africana i colonial en benefici de la metròpoli, va decidir «emplear» a aquesta mà d'obra en l'economia francesa, tant en empreses privades (a les fàbriques de teixits, la indústria metal·lúrgica, en explotacions agrícoles...) com a les col·lectivitats locals pels treballs de serveis de vies públiques. L'empresari que volia contractar-los signava un contracte amb el MOI i li pagava la suma corresponent del total d'obrers i dies treballats. Aquests empresaris treien profit d'exoneracions de

cotitzacions socials, particularment sobre els accidents laborals.[1495]

Philippe Devilliers, Liêm Tran-Nu, Pierre Angeli o Pierre Daum,[1496] entre d'altres, han aprofundit en els seus estudis sobre els indoxinesos a França i destaquen l'explotació indiscriminada a què estaven sotmesos aquests treballadors, ja que ells no tenen constància que el MOI els pagués pels treballs que havien realitzat, només en algun cas s'apunta que rebien un pagament diari corresponent a una desena part del que cobrava un treballador francès fent la mateixa feina.

Taula número 29: Nombre de treballadors indoxinesos al camp d'Agde, novembre de 1940- novembre de 1942	
Data	**Quantitat d'interns indoxinesos**
11/11/1940	2.275
21/11/1940	2.300
25/11/1940	2.734
30/11/1940	2.801
1/1/1941	3.300
15/3/1941	3.289
3/5/1941	2.671
1/7/1941	1.303
15/7/1941	1.273
17/11/1942	1.000

Llista quantificativa del nombre d'indoxinesos al camp d'Agde entre 1940 i 1942.
Font: camp d'Agde; ADH 12 W 754, ADH 2 W 623 i ADH 2 W 602/1. Elaboració pròpia.

En el moment del restabliment de les relacions marítimes entre França i l'Indoxina, l'octubre de 1945, la repatriació dels treballadors indoxinesos que encara quedaven a la metròpoli, no va ser una qüestió prioritària fins l'inici de 1946, quan les operacions de repatriacions s'engegaren definitivament, constituint-se la Base de Desembarcament dels Treballadors Indoxinesos (BDTI) al Cap Saint Jacques (al sud del Vietnam), sota l'autoritat del tinent coronel

1495. Liêm-Khê TRAN-NU, *Les travailleurs indochinois en France de 1939 à 1948...*, p. 31.

1496. Pierre Angeli, *Les travailleurs indochinois en France pendant la Seconde Guerre mondiale (1939-1945)*, [tesis] París, 1946, Philippe Devilliers, *Histoire du Viêt-Nam 1940 à 1952*, París, Éditions du Seuil, 1952, Liêm-Khê TRAN-NU, *Les travailleurs indochinois en France de 1939 à 1948...*, i Pierre Daum, *Immigrés de force: Les travailleurs indochinois en France (1939-1952)*.

Debarge, on es centralitzaven els treballadors indoxinesos que arribaven de França per a formalitzar les qüestions administratives i dur a terme el trasllat a les seves províncies d'origen.[1497]

Al 1948 es van organitzar les darreres repatriacions de ciutadans indoxinesos que encara quedaven. Es calcula que dels 20.000 homes que van arribar a trepitjar territori francès en les primeres expedicions de final de 1939, només uns 1.000 homes optaren per instal·lar-se definitivament a França.[1498]

El camp d'Agde va ser creat al departament de l'Hérault al març de 1939 per encabir els refugiats espanyols i catalans que fugien en la Retirada, amb l'objectiu de descongestionar els camps de les platges al Rosselló. Aquesta infraestructura immensa edificada en tres mesos, prevista per allotjar provisionalment a refugiats espanyols, va durar molt més temps del previst i es va utilitzar i reutilitzar durant més de quatre anys.

A la gràfica que s'inclou a continuació apareix de manera sintètica la cronologia en què diferents col·lectius van passar pel camp d'Agde, coincidint en algun moment en el temps entre ells: els republicans espanyols, els soldats del nou exèrcit txecoslovac i les unitats txecoslovaques desmobilitzades, els joves soldats de l'exèrcit belga i la Legió de Treballadors indoxinesos.

1497. Liêm-Khê TRAN-NU, *Les travailleurs indochinois en France de 1939 à 1948*..., p. 120.

1498. Liêm-Khê TRAN-NU, *Les travailleurs indochinois en France de 1939 à 1948*..., p. 132.

Gràfica número 30: Els interns al camp d'Agde, entre març de 1939 i novembre de 1942

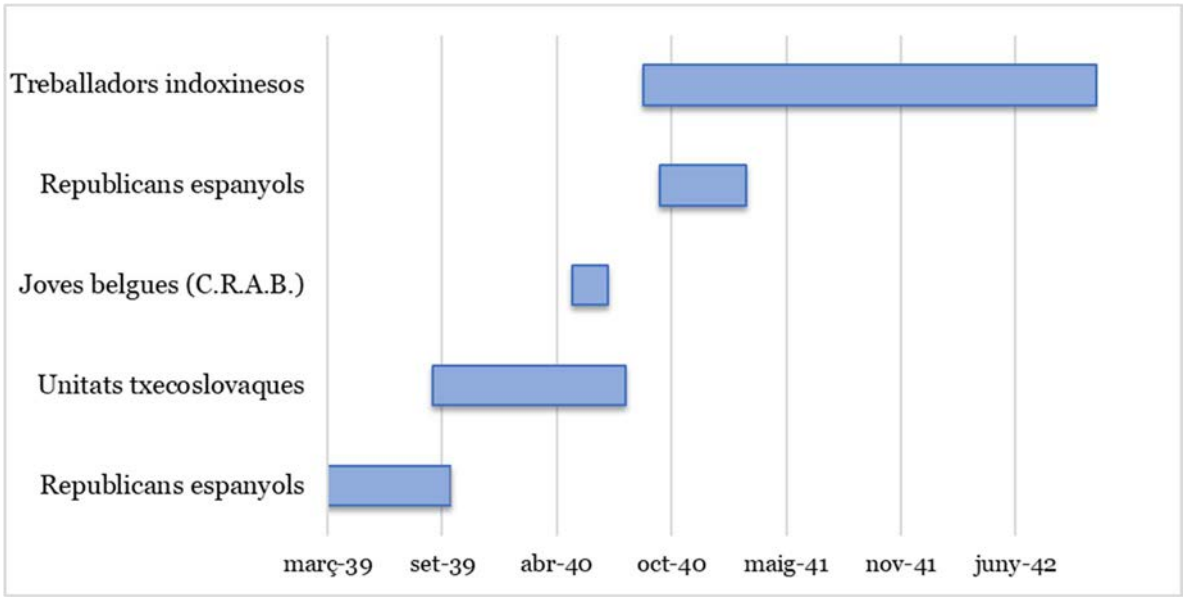

Gràfica de barres dels moments en què els diferents col·lectius localitzats al camp van coincidir en el temps compartint el mateix espai, entre el març de 1939 amb l'ingrés dels primers refugiats espanyols fins al novembre de 1942 quan van abandonar-lo els darrers interns indoxinesos. Font: Diverses unitats de catalogació dels ADH: 12 W 754, 2 W 622/1, 2 W 624 i AMA 14 Z 43. Elaboració propia.

Un camp versàtil que va haver de modificar la seva organització substancialment, en diferents ocasions, i va adaptar-se a la successió d'esdeveniments històrics de l'Europa d'aquell període. El camp tancà les seves portes definitivament el novembre de 1942 i el seu desmantellament es va iniciar l'any 1944.

NOTES FINALS

> «Las sonrisas durarían unos días. Al cabo de ellos las paredes de las barracas aprisionarían nuestros pechos y nuestras espaldas. El techo de hojalata ondulada pesaría demasiado sobre nuestras cabezas calientes, la falta de perspectiva, de solución inmediata, anuló el alivio sentido. Aquello no era más, que lo mejor de lo peor».
>
> Luis Suárez, *España comienza en los Pirineos,* Sevilla, Editorial Renacimiento, 2008, p. 254-255.

En aquest estudi s'ha intentat reconstruir des del nostre temps la història del camp d'Agde. Les causes que en van propiciar la construcció, la composició dels interns que van ocupar les seves barraques, l'organització amb cadascun dels Serveis Generals, els conflictes entre els concentrats i l'alt comandament francès, entre d'altres. Fins a situar-nos a les acaballes de 1939 en el moment del seu tancament com a camp de concentració pels republicans espanyols per esdevenir un camp adaptat a les circumstàncies polítiques europees i els conseqüents fluxos de poblacions. Podríem dir, que es tracta d'una estructura concentracionària que entre l'any 1939 i 1942 estigué en constant evolució.

És per aquest motiu, que encara que quedi fora del marc cronològic i central de la recerca, en el darrer capítol, s'han volgut apuntar algunes pinzellades sense entrar-hi en profunditat, sobre aquells col·lectius que s'instal·laren en les mateixes barraques, construïdes i ocupades només un mesos abans pels refugiats republicans un cop aquests van marxar definitivament. Les causes que van portar els *altres* interns al camp eren diverses, però com no podia ser d'altra manera, intrínsecament lligades al desenvolupament de la Segona Guerra Mundial i el paper de França en el conflicte. Durant el període de la «drôle de guerre» (de setembre de 1939 a maig de 1940), el món dels refugiats als camps dins el sistema concentracionari francès havia trobat una certa estabilitat i organització: milers de refugiats ja havien retornat a Espanya, d'altres havien pogut sortir del camp per marxar cap a Sud-Amèrica o es trobaven allistats a les Companyies de Treballadors Estrangers, a la Legió Estrangera o en els Batallons de Marxa, o havien pogut aconseguir el reagrupament familiar i havien sortit del camp a treballar.

És en aquest moment, que el camp d'Agde veu modificada la funció concentracionària per la qual havia estat creat, i s'adapta a les necessitats del moment: com a base d'operacions i d'enquadrament, centre de reagrupament de mà d'obra i de personal militaritzat... així com per internar, segons la llei del 3 de

setembre de 1940 «tous individus dangereux pour la défense nationale ou la sécurité publique».[1499] Començant pels militants comunistes (francesos o no), combatents antifeixistes d'arreu d'Europa i aquells refugiats espanyols que ja figuraven en els registres de les autoritats prefectorals com a perillosos i susceptibles a mantenir-los sota control, de la mateixa manera que també calia tenir tancats al camp aquells espanyols considerats «excedentaris per a l'economia nacional».[1500] A partir de 1941, seguint l'evolució de la qual parlàvem més amunt, el camp es convertí, també, en un *camp de trànsit*, la qual cosa va significar que tota la població interna, principalment treballadors indoxinesos, passés a compartir el recinte amb jueus i gitanos (francesos o no), així com amb d'altres concentrats (israelites, polonesos, russos, romanesos, austríacs, eslaus,...),[1501] abans de ser deportats als camps de concentració nazis, principalment, a Dachau, Buchenwald, Sachsenhausen i als camps de Polònia: Belzec, Sobibor i Treblinka.

Aquest és un dels temes que seria necessari desenvolupar en un futur amb més deteniment, treballant la documentació que es localitza a l'Arxiu Departamental de l'Hérault així com en d'altres arxius i centres de documentació que de ben segur apareixeran al llarg de la recerca futura. Caldria establir el marc cronològic d'estudi entre gener de 1940 i fins al novembre de 1942, quan el camp d'Agde tancà definitivament les seves portes.[1502]

En aquest sentit, el camp que centra aquest estudi no en va ser cap excepció. Aquesta evolució de les funcions dels camps de concentració francesos, la seva internacionalització i els nous usos antisemites, la podem trobar també en

1499. Peschanski, «Les camps français d'internement», *L'Histoire*, número 129, 1990, p. 106.

1500. Rosa Toran, *Vida i mort dels republicans als camps nazis,* Barcelona, Ed. Proa, 2002, p. 69.

1501. A l'Arxiu Departamental de l'Hérault s'hi conserven moltes llistes dins el subfons ADH 12 W 124 i ADH 2 W 620, amb les nacionalitats entre els interns molt diverses, que entre 1941 i 1942 van estar concentrats a Agde abans de ser traslladats als camps del sistema concentracionari nazi.

1502. Des del territori, concretament des de l'Arxiu Municipal d'Agde (AMA) i des de l'Association pour la Mémoire du Camp d'Agde (AMCA), des de fa unes dècades s'està treballant en el coneixement i la difusió del que va representar aquest camp per a la regió. Al 1989, en la commemoració del cinquantè aniversari de la creació del camp de Agde es va inaugurar un petit monument en record: «Des dizaines de milliers d'hommes y séjournèrent dans leur marche vers la liberté», en el lloc on es té constància que se situava l'entrada principal del camp. De fet, és l'únic rastre o record que en queda, ja que a diferència d'altres camp de concentració, del d'Agde, no se'n conserva cap estructura original: tot va ser desmantellat per a construir-hi al d'amunt. Només la Caserna Mirabel, edificació que no va ser erigida expressament com a part del camp de concentració, es manté actualment dempeus. Vegeu l'annex número 4.

d'altres camps de concentració com ara els de Gurs, Argelès, Rivesaltes i Saint-Cyprien, principalment.[1503] D'aquesta manera, se'n reforça l'argument que s'assenyalava a l'inici de la tesi, on s'apuntava que el camp d'Agde s'ha de comprendre dins del sistema concentracionari francès i alhora dins de l'univers concentracionari europeu del moment. No es crea, ni sobreviu, ni evoluciona, i inclús, el seu tancament s'ha de llegir en clau de conjunt dels camps. En pocs mesos de diferència, a l'inici de l'any 1939, es construeixen o s'ubiquen a la sorra de les platges del Rosselló, la gran majoria dels camps que constituiran el sistema concentracionari francès. Quan és arribada l'hora de cloure'ls, les dates no són tan ajustades, però entre l'any 1941 i el 1942, coincidirà el tancament de la major part d'ells, amb l'excepció de Gurs, que no ho farà fins al 1945.

En aquest estudi s'ha volgut reconstruir a través de la documentació sempre que ha estat possible, la història del camp assenyalant-ne les particularitats que anaven apareixent, per tal de confegir un relat més complet que donés al camp d'Agde la singularitat que tenia dins el sistema concentracionari francès del qual parlàvem.

A Agde s'hi va poder dur a terme l'experiència més completa de construcció, organització i desenvolupament d'un camp de concentració per refugiats d'origen català. Les autoritats franceses encarregades de l'estructuració i la coordinació de tots els camps, van acceptar la proposta dels dirigents catalans a l'exili, que tenia com a objectiu final aplegar en un mateix camp, el major nombre de compatriotes dispersos pels camps de les platges del Rosselló, per intentar mantenir d'aquesta manera la cohesió del col·lectiu català a l'exili i evitar-ne així la dispersió. En aquest sentit Phryné Pigenet apunta que «la derrota de los republicanos y su llegada masiva a Francia, cuando la Cataluña sometida y humillada pasa bajo la bota del franquismo, no hace recular la reivindicación identitaria. La politiza un poco más. Los catalanes exiliados, depositarios de una herencia privada de todo derecho de ciudadanía ultra-pirenaica, harán del

1503. Per ampliar-ne la informació: Anne Grynberg, *Les Camps de la honte. Les internés juifs des camps français, 1939-1944*, París, La Découverte, 1991; Monique-Lise Cohen i Éric Malo (dirs.), *Les camps du sud-ouest de la France, 1939-1944. Exclusion, internement et déportation*, Toulouse, Privat, 1994; I més recentment: Grégory Tuban, *Camp d'étrangers. Le contrôle des réfugiés venus d'Espagne (1939-1944)*, París, Nouveau Monde éditions, 2018.

mantenimiento de la identidad catalana el combate, ya no de una élite, sino de toda una comunidad implicada en el restablecimiento de la democracia».[1504]

Des de l'exili català, no només sentien que eren els vençuts de la guerra, eren conscients també, com la resta de refugiats republicans espanyols, de tot el que havien deixat enrere en creuar al frontera i marxar del país; ells tenien el convenciment que a les seves mans, a l'exili, hi radicava la supervivència de la cultura i la llengua catalana, aniquilada en l'Espanya franquista. Rafael Tasis ho descrivia amb aquestes paraules: «Perquè pels espanyols l'enfonsament de la República, i àdhuc de la submissió a una política estrangera autoritària, no representa la mort de llur esperit i de llur idioma. Han perdut la llibertat, però no han perdut res més. Mentre que nosaltres, els catalans, ho hem perdut tot».[1505]

Com s'ha desenvolupat en el capítol quart, pels representants de les institucions catalanes a l'exili, «només evitant la dispersió de la gent s'aconseguiria la supervivència nacional, cultural... del país».[1506] Per ells, el «camp dels catalans» va representar un projecte ambiciós, rellevant pel que significava i per les expectatives que hi havien dipositat. Per les cartes i les memòries dels concentrats i de bona part de les personalitats polítiques del darrer govern a l'exili, podem considerar que, en aquest sentit, l'experiència al camp d'Agde va reeixir.

A banda de l'alta concentració numèrica determinant al camp número 3, tot i estar emmarcats en un context vital altament precari en un país desconegut, pels refugiats catalans, el fet d'estar agrupats junts i poder identificar-se amb un col·lectiu i teixir una xarxa d'acció col·lectiva i de solidaritat on la gran majoria parlaven la llengua catalana, els va fer la vida concentracionària més suportable dins les circumstàncies extremes i les experiències quotidianes.[1507] Els símbols catalans es reiteraven dins el camp: amb els noms dels carrers, els cartells, les

1504. Phryné Pigenet, «La identidad catalana en Francia del último tercio del siglo XIX a la derrota republicana: ¿afirmación, disolución o evolución?», a: Maria Llombart Huesca, *Identidades de España en Francia. Un siglo de exilios y migraciones (1880-2000)*, Granada, Comares, 2012, p. 67-81.

1505. Rafael Tasis, *Les raons de l'exili*. Edició a cura de Montserrat Bacardí i Francesc Foguet, Valls, Cossetània, 2012, p. 46-49.

1506. Carles Pi i Sunyer, *1939. Memòries del primer exili,* Barcelona, Fundació Carles Pi i Sunyer, 2000; Maria Campillo i Francesc Vilanova (eds.), *La cultura catalana en el primer exili (1939-1940). Cartes d'escriptors, intel·lectuals i científics*, Quaderns de l'Arxiu Pi i Sunyer, número 4, Barcelona, Fundació Carles Pi i Sunyer, 2000.

1507. José María Naharro-Calderón, *Entres alambradas y exilios Sangrías de "las Españas" y terapias de Vichy...*, p. 82.

peces musicals que interpretava la coral i la cobla, entre les quals destaca «L'Emigrant» com a himne al·legòric, les actuacions de la colla castellera, el ball de bastons...

Joan Manresa, en un article a *L'Emigrant*, relata aquesta connivència de grup que ell descrivia com una «multitud clandestina» quan en el moment que al vespre es recollia el segon àpat del dia, des de diferents barraques del «camp dels catalans» un seguit d'homes es dirigí a una que era buida i al voltant d'una figura solitària enfilada a una cadira es posaren a cantar: «Aquell concert inoblidable [...] fou una de les vàlvules de sortida dels sentiments dels refugiats catalans del camp d'Agde. No fou altra cosa que això, però fou suficient».[1508]

La identitat nacional i aquest sentiment de pertinença va ser una de les característiques dels interns al camp 3 que en van determinar la manera de «fer» i de «ser» dins el camp. Però cal destacar, com s'ha desenvolupat en el segon capítol, que en el perfil del refugiats catalans al camp i també dels de la resta d'interns, la militància política o sindical activa també era fonamental en la conformació dels individus. Aquests dos factors, en part, van determinar i modelar a cadascun dels interns fent-los decidir sobre les seves actuacions i posicionaments en la seva quotidianitat a l'interior del camp.

Entre els refugiats espanyols i catalans, com ja hem apuntat, es localitzaven civils, intel·lectuals, treballadors agrícoles, obrers industrials, interns poc polititzats, però també líders polítics i sindicals, compromesos amb la causa republicana i disposats a seguir amb la seva militància a l'interior del camp, encara que això els pogués suposar ser objecte d'una estreta vigilància i persecució per part de la policia especial del camp i de la guàrdia mòbil que en el pitjor dels casos els comportés el trasllat al camp de càstig de Collioure. Els militants comunistes del PCE i el PSUC i els anarquistes, principalment militants de la CNT, van ser els col·lectius especialment més actius i organitzats sobre els quals va recaure la major part dels escorcolls i les detencions. D'altra banda, els republicans i socialistes, en línies generals, van mantenir una actuació política més discreta dins el camp; en conseqüència el nivell de control exercit des de l'alt comandament i els episodis d'enfrontaments i la repressió practicada contra ells també va ser menor.

1508. «Ruta d'exili. Agde», *L'Emigrant*, 14 de gener de 1946.

En aquest sentit, la documentació original evidencia molt clarament que per les autoritats del camp, dins del conjunt de *réfugiés espagnols*, existien diferències polítiques «implícites» i, per tant, actuaven conseqüentment. En aquest sentit, al llarg de l'estudi han aparegut exemples d'aquesta parcialitat en diferents moments que s'han originat en situacions també diverses, però seguint sempre el mateix denominador comú: una desconfiança inicial, seguida d'un control i vigilància, per finalitzar amb una repressió estricta i en la majoria dels casos, brutal, exercida contra els militants comunistes i anarquistes espanyols tancats al camp. Un dels més rellevants que il·lustren clarament aquesta obstinació, amb més ressò a la premsa francesa i uns càstigs més severs per alguns dels membres més destacats del PCE dins el camp, van ser els fets dels dies 6 i 7 de juliol de 1939 quan des del «camp dels catalans» bona part dels interns es van negar a allistar-se a les Companyies de Treballadors Estrangers obligats pel comandant Paul George Benoit-Guyod. Es van iniciar i tot va ocórrer al camp 3, però per la «solidaritat» amb els afectats i la vaga de fam posterior, un cop es realitzen els interrogatoris i les possibles investigacions dels instigadors de la revolta i la vaga, a la documentació trobem que una vintena de militants, principalment del PCE, són detinguts i processats.

Per les cartes i les memòries dels interns, la implicació dels refugiats catalans és tèbia. Hi ha una clara negativa inicial a l'allistament obligatori a les CTE, però pel que fa a la protesta i la manera d'executar-la, les línies que es van seguir des de dins del «camp dels catalans» queden poc definides. Del que no hi ha marge de dubte, perquè així ho expliciten a les seves lletres, és del posicionament dels dirigents catalans a l'exili (però també dels representants al camp), clarament en contra del moviment de protesta i de la resistència davant la consigna del comandant, on assenyalaven com a instigadors exaltats als líders comunistes de dins el camp, excloent de manera categòrica als refugiats catalans de tota responsabilitat i en conseqüència de qualsevol càstig o pena que se'ls pogués atribuir.

I és que, com s'ha apuntat al capítol quart, però ha anat apareixent en més d'una ocasió al llarg de la tesi, la divisió política existent en el darrer govern català es mantingué a l'exili francès, per la qual cosa es veié reflectida molt clarament a Agde; aquesta és, de fet, una particularitat destacable d'aquest camp. El trencament entre els partits republicans catalans i els comunistes era gairebé

definitiva. La discrepància entre ERC com a partit majoritari per una banda, però també membres de la Unió de Rabassaires i Estat Català i del PSUC (amb dirigents destacats del PCE marcat les línies a seguir) per l'altra, es va fer evident. Els llocs significatius, de responsabilitat i de presa de decisions havien d'estar en mans de republicans catalans, els militants d'ERC van ser majoria dins el camp 3, i tenien també militants en els camps 1 i 2, cosa que els va permetre aconseguir una gran representativitat i comoditat a l'hora d'adreçar les seves peticions i de negociar amb les autoritats franceses possibles millores pels catalans al camp i excloure sense excepcions els comunistes catalans i espanyols. Agde exemplificava d'aquesta manera, a petita escala, l'organització de l'exili català en els anys immediatament posteriors a la derrota de 1939.

Les memòries de Francesc Tosquellas aporten un testimoni ric i complet en molts aspectes de la seva estada al camp i també fora d'ell. Ara bé, tot i que en algun moment de la lectura es pot intuir, no trobem un posicionament polític definit. En relació amb els enfrontaments entre partits a dins del camp, Tosquellas es lamentava: «Als camps de concentració vàrem adonar-nos de com és de difícil organitzar, orientar i concentrar els esforços dirigits a un benefici comú. I això que dins d'aquells camps hi havia –imposada, certament– certa igualtat. I per grups, una fraternitat. Però no del tot sincera. Ja sé que s'ha escrit i cantat aquesta fraternitat adquirida en aquells camps. En aquells camps on el Dant hauria trobat la font per escriure un llibre que hauria deixat la seva Divina Comèdia[1509] com una lectura per a infants. Però aquesta fraternitat mai no fou interpretada ni practicada pel conjunt de la població d'aquells camps. Per barracots, per grups, per categories. Com en la vida normal. No una fraternitat general i compacta. Si voleu, era una fraternitat, ja que així en deien. Però, com la llibertat, si no és per a tothom, no cal parlar-ne».[1510]

I és que, com assenyala Tosquellas, aquesta realitat concentracionària cada refugiat la vivia des de la seva individualitat, tot i que com s'ha apuntat, diferents factors podien influir en el nivell de resistència física i psicològica per a suportar el captiveri forçat i l'enquadrament militar al qual estaven sotmesos els homes per part de l'ampli desplegament de l'alt comandament francès al camp.

1509. El títol en cursiva a l'original.

1510. Francesc Tosquellas i Albert, *1939-1948: entre filferrades. Memòries de l'exili*..., p. 46.

Els suports mutus eren rellevants per compartir l'experiència concentracionària, però com ja s'ha destacat en l'estudi: cada exiliat vivia l'exili d'una manera particular, pròpia, i per tant existien i, existeixen, tants exilis com exiliats.

En aquesta vivència personal de l'exiliat les incerteses sobre la situació en què es trobava la seva família (fos a Catalunya, sota la repressió i la por de l'Espanya franquista, fos a França en algun altre camp de concentració o d'altre tipus, fos en algun lloc que desconeixien...); la imprevisibilitat de quan de temps duraria el captiveri i el dubte de si en algun moment els seria possible retornar al seu país; l'estat en què es trobava físicament però també mental (en alguns casos, com s'ha apuntat, molt debilitat pels estralls de la Guerra Civil)..., tenien un paper fonamental per conformar el quadre vivencial particular en què cada intern havia d'adaptar-se segons les pròpies circumstàncies.

El camp d'Agde va disposar d'uns serveis molt modestos però que propiciaren que les condicions de vida dels interns fossin, mínimament, acceptables, sempre comparant-les amb la situació d'extrema misèria i precarietat en què malvivien els concentrats en d'altres camps del sistema concentracionari francès, amb unes condicions inhumanes i pràcticament sense assistència sanitària: «aquella barraca, que solo contenía miseria, hambre y dolor. Los hombres allí eran arrojados como guiñapos ya no eran hombres: no eran más que piltrafas humanas, abandonados por todo el mundo. [...] Ningún cuidado recibíamos; apenas nos visitaba un médico. Aquellos que fuimos fuertes y resistentes, gracias a nuestra naturaleza nos salvamos».[1511]

A Agde, de la manca d'aliments i aigua i d'insalubritat general que els refugiats van patir sobretot en les primeres setmanes de construcció del camp, es va passar a poder cobrir les necessitat més bàsiques d'alimentació, descans i higiene entre els concentrats. Com a conseqüència, el procés de salut-malaltia dels refugiats va evolucionar també positivament. El Sistema Sanitari, gràcies principalment a la qualificació dels professionals concentrats que es van encarregar de tot l'engranatge mèdic del camp, va arribar a desenvolupar una tasca assistencial avançada que va tenir un impacte directe en el dia a dia dels concentrats. En aquest sentit, Agde, juntament amb el del Barcarès,

1511. El testimoni d'Antonio Herreros des del camp de Septfonds, citat a: Federica Montseny, *El éxodo. Pasión y muerte de españoles en el exilio*..., p. 78.

«encapçalen» els camps de concentració francesos on els refugiats vivien en unes condicions menys lamentables.

Acabo amb una citació de Pere Vives en el moment que retorna de la verema a Alignan i és traslladat al camp de Saint-Cyprien. El 14 de desembre de 1939 escriu al seu gran amic Agustí Bartra: «El mes i mig, em penso, que he passat al camp (no en tinc una idea gaire clara i no vull preguntar-ho) de Saint-Cyprien m'ha fet més mal, m'ha "desgastat" més que Argelès i Agde. Més ben dit, ni Argelès ni Agde no van exercir potser una tal influència nefasta. Em vaig prendre el primer camp amb una mena d'embranzida joiosa, que em feia acceptar amb un cert bon humor les incomoditats i vexacions. D'Agde no en vull parlar. Feia bon temps, t'hi he conegut a tu, hi he conegut en Puig, l'Hernández, en fi, tret d'un o dos que resten a Barcelona, puc dir, com tu, que he fet la descoberta de l'amistat. Després d'Agde, les veremes. I després d'Agde, que ara puc dir que no era camp, i el mes de les veremes en què vaig trobar de nou el gust de la vida, encara que fos un gust modestet, la topada brutal amb aquest camp feroç i implacable».[1512]

Per Vives, el camp d'Agde era «diferent» de la resta de camps, però ho era, a grans trets, per les coneixences i les amistats que hi va fer. Per ell i per molts dels concentrats «no fou altra cosa que això, però fou suficient...». El fragment de Vives ens pot servir de colofó per a concloure aquest estudi que ha intentat traçar la trajectòria del camp de concentració d'Agde estretament enllaçada amb la història europea més recent. En el centre, però, la història de la supervivència d'uns homes que van fer de la seva vida, la lluita per la llibertat, la democràcia i els valors de la República perduda des de l'exili, un exili del qual molts no en tornarien mai més.

1512. Pere Vives i Clavé, *Cartes des dels camps de concentració*..., p. 43.

TAULES I GRÀFIQUES

Taula número 1: Quantificació dels refugiats espanyols als camps provisionals francesos, febrer-març de 1939.

Taula número 2: Quantificació dels refugiats espanyols als principals camps del sistema concentracionari francès, febrer-mitjan octubre 1939.

Taula número 3: Quantificació dels refugiats espanyols als departaments del sud de França (final de 1945)

Taula número 4: Parcel·les expropiades per a la construcció del camp d'Agde.

Taula número 5: Quantificació dels refugiats espanyols al camp d'Agde, entre març i setembre de 1939.

Gràfica número 6: Evolució del nombre de refugiats espanyols al camp d'Agde, entre març i setembre de 1939.

Taula número 7: Sortida de refugiats del camp d'Agde anterior a l'octubre de 1939

Taula número 8: Dedicació per sectors econòmics dels refugiats espanyols als camps francesos, juny de 1939.

Taula número 9: Quantificació dels refugiats espanyols del camp d'Agde dedicats a una professió o ofici concret.

Taula número 10: Quantificació dels militants comunistes (PCE, PSUC i JSU) interns als camps de concentració francesos, juny i juliol de 1939.

Taula número 11: Inventari d'alguns dels materials del Servei d'Enginyers del camp d'Agde, octubre 1939.

Taula número 12: Comandants del camp d'Agde (1939-1942).

Taula número 13: Organigrama de l'alt comandament del camp d'Agde, febrer-octubre de 1939.

Taula número 14: Llista d'alguns dels proveïdors i productes o serveis pel camp d'Agde, entre abril i juny de 1939.

Taula número 15: Funcionament i horaris en el Servei d'Intendència del camp d'Agde, març de 1939.

Taula número 16: Centres sanitaris del departament de l'Hérault que van acollir refugiats espanyols ferits o malalts, entre gener i setembre de 1939.

Taula número 17: Llista de patologies tractades a l'hospital Maraussan de Béziers, entre març i juny de 1939.

Taula número 18: Mostra de l'inventari de la Infermeria Central del camp d'Agde, agost de 1939.

Taula número 19: Inventari dels productes farmacèutics més utilitzats al camp, octubre de 1939.

Taula número 20: Mostra dels refugiats espanyols que apareixen al Registre Civil de l'Ajuntament d'Agde com a «morts al camp».

Taula número 21: Quantificació d'interns espanyols i catalans en cadascun dels tres camps d'Agde, agost de 1939.

Taula número 22: Llista dels Mossos d'Esquadra de la Generalitat de Catalunya tancats al camp d'Agde.

Taula número 23: Responsables de les diferents seccions culturals i esportives del «camp dels catalans», juliol de 1939.

Taula número 24: Quantificació dels refugiats espanyols a França i els retorns a Espanya, entre mitjan febrer i mitjan desembre de 1939.

Gràfica número 25: Evolució dels retorns a Espanya dels refugiats espanyols al camp d'Agde, entre març i octubre de 1939.

Taula número 26: Quantificació de la situació dels refugiats espanyols fora dels camps de concentració, primer semestre de 1940.

Taula número 27: Quantificació de nous ingressos de refugiats espanyols al camp d'Agde, octubre i novembre de 1940.

Taula número 28: Quantificació dels refugiats espanyols al camp d'Agde, novembre de 1940-març de 1941.

Taula número 29: Nombre de treballadors indoxinesos al camp d'Agde, novembre de 1940- novembre de 1942.

Gràfica número 30: Els interns al camp d'Agde, entre març de 1939 i novembre de 1942.

FONTS HEMEROGRÀFIQUES

PREMSA ESPANYOLA

- *El Correo Catalán*

«Jefatura de los Servicios de Fronteras de los Pirineos Orientales», *El Correo Catalán*, 4 de juliol de 1939.

- *El Correo Español*

«La guerra en Cataluña ha terminado», *El Correo Español*, 11 de febrer de 1939.

- *La Vanguardia*

«España en estado de guerra», *La Vanguardia*, 24 de gener de 1939.

«Entrada apoteósica del Ejército Nacional en Barcelona», *La Vanguardia*, 27 de gener de 1939.

- *La Vanguardia Española* (des del 28 de gener de 1939)

«Las tropas nacionales han penetrado en la provincia de Gerona», *La Vanguardia Española*, 1 de febrer de 1939.

«Por medio de una hábil maniobra nuestra fuerzas envuelven a las rojas y llegan a la frontera francesa», *La Vanguardia Española*, 10 de febrer de 1939.

«Gran preocupación por el problema que crean los refugiados rojos», *La Vanguardia Española*, 15 de febrer de 1939.

«Repatriación de los refugiados en Francia», *La Vanguardia Española*, 23 de maig de 1939.

«Instrucciones para la repatriación de refugiados en Francia pertenecientes al grupo A. Argelés sur Mer, Le Barcarés, Saint Cyprien, Bram, Montolieu y Agde», *La Vanguardia Española*, 26 de maig de 1939.

«Repatriación de los niños que fueron sacados de España», *La Vanguardia Española,* 2 de juny de 1939.

«Niños repatriados», *La Vanguardia Española,* 9 de juny de 1939

«En el mes de mayo fueron repatriados 1.623 niños de la tiranía roja» *La Vanguardia Española,* 13 de juny de 1939,

«Más niños repatriados», *La Vanguardia Española*, 2 de juliol de 1939.

«Llegada de una nueva expedición de niños repatriados», *La Vanguardia Española,* 16 de setembre de 1939.

«Más niños repatriados» *La Vanguardia Española,* 23 de novembre de 1939

«Niños repatriados», *La Vanguardia Española,* 9 de febrer de 1940

«Protección de menores», *La Vanguardia Española,* 30 d'agost de 1940.

PREMSA FRANCESA

- *Journal des Débats littéraires et politiques*

«Le problème d'Agde», *Journal des Débats littéraires et politiques,* 14 d'agost de 1939.

- *L'Avenir Agathois*

«Un camp de concentration à Agde», *L'Avenir Agathois*, 4 de març de 1939.
«Comité d'Accueil des Réfugiés Espagnols», *L'Avenir Agathois*, 11 de març de 1939.
«Le Camp de Concentration», *L'Avenir Agathois*, 11 de març de 1939.
«Le Camp des Réfugiés», *L'Avenir Agathois*, 18 de març de 1939.
«A tous les Agathois!», *L'Avenir Agathois*, 2 de setembre de 1939.
«Main-d'œuvre des réfugiés espagnols pour les vendages», *L'Avenir Agathois*, 23 de setembre de 1939.
«Les détournements d'un réfugié espagnol», *L'Avenir Agathois*, 7 d'octubre de 1939.
«La Fête National Tchécoslovaque au Camp d'Agde», *L'Avenir Agathois*, 27 d'octubre de 1939.
«Les 4.000 jeunes gens belges», *L'Avenir Agathois*, 2 de desembre de 1940.

- *L'Eclair*

«La frontière est envahie par des milliers de réfugiés civils et de miliciens en armes», *L'Eclair*, 29 de gener de 1939.
«L'arrivée des réfugiées», *L'Eclair*, 29 de gener de 1939.
«Le camp de concentration de miliciens à Agde», *L'Eclair*, 14 de març de 1939.
«Après la débâcle marxiste. Au camp de concentration d'Agde» *L'Eclair*, 20 de març de 1939.
«La recherche des réfugiés espagnols», *L'Eclair*, 4 de juny de 1939.
«Une tentative de rébellion au camp de concentration d'Agde est rapidement réprimée», *L'Eclair*, 9 de juliol de 1939.
«La tentative de rébellion du camp de concentration d'Agde», *L'Eclair*, 10 de juliol de 1939.
«Un appel aux Espagnols refugiés ou internés en France», *L'Eclair*, 14 de setembre de 1939.
«La fête nationale tchécoslovaque au Camp d'Agde», *L'Eclair*, 28 d'octubre de 1939.

«Pour les réfugiés», *L'Eclair,* 12 de juny de 1940.

- *L'Indépendant des Pyrénées-Orientales*

«*¿Donde están ustedes*?: *Le courrier des émigrés espagnols* », *L'Indépendant des Pyrénées-Orientales*, 1 d'abril de 1939.

- *L'œuvre*

«Le col d'Ares, dernier ilot de résistance en Catalogne», *L'œuvre*, 14 de febrer de 1939.

- *La Dépêche* [de Toulouse]

«Le camp de concentration d'Agde», *La Dépêche*, 12 de març de 1939.

«Découverte d'un dépôt d'armes dans un camp de miliciens espagnols», *La Dépêche,* 21 d'abril de 1939.

«Une tentative d'émeute dans un camp de refugies espagnols», *La Dépêche*, 8 de juliol de 1939.

«Tout est rentré dans l'ordre au camp d'Agde», *La Dépêche*, 9 de juliol de 1939.

«Un film sur les camps de réfugiés espagnols», *La Dépêche*, 26 d'agost de 1939.

- *Le Matin*

«L'exode commence ce matin», *Le Matin*, 27 de gener de 1939.

«L'armée catalane en pleine déroute», *Le Matin*, 7 de febrer de 1939.

- *Le Midi Socialiste*

«Le douloureux exode», *Le Midi Socialiste,* 26 de gener de 1939.

«Le Courrier des Réfugiés», *Le Midi Socialiste*, 3 de març de 1939.

- *Le Monde Illustré. Mirror du monde*

«Au Camp d'Agde avec les Espagnols», *Le Monde Illustré. Mirror du monde*, 26 d'agost de 1939.

- *Le Petit Meridional*

«Le tragique exode des populations espagnoles», *Le Petit Meridional*, 31 de gener de 1939.

«La visite de M. Albert Sarraut à la frontière franco-espagnole. Arrivée de balancelle à Sète», *Le Petit Meridional*, 2 de febrer de 1939.

«Des réfugiés espagnols hébergés à Béziers partent pour les camp d'Argelès», *Le Petit Meridional*, 25 de febrer de 1939.

«La création d'un camp de concentration pour les réfugiés espagnols, à Agde», *Le Petit Méridional*, 5 de març de 1939.

- *Le Temps*

«Grande animation entre Perpignan et Figueras», *Le Temps*, 27 de gener de 1939.

- *Le Travailleur du Languedoc*

«Le camp d'Agde», *Le Travailleur du Languedoc,* 18 de març de 1939.
«Des enfants soumis au régime du camp», *Le Travailleur du Languedoc*, 20 de maig de 1939.

PREMSA CATALANA A L'EXILI

- *El Poble Català. Setmanari dels catalans a França*

«Catalans a França. El Camp dels Catalans d'Agde», *El Poble Català*, 27 d'octubre de 1939.
«Catalans a França. Una realització catalana», *El Poble Català*, 10 de novembre de 1939.
«Catalans a França. L'estat sanitari dels exiliats als camps de concentració», *El Poble Català*, 1 de desembre de 1939.
«Catalans a França. D'Agde a Saint-Cyprien passant per les veremes», *El Poble Català*, 22 de desembre de 1939.
«Els catalans a Agde», *El Poble Català*, 29 de desembre de 1939.
«Catalans a França. S'ha estrenat una sardana...», *El Poble Català*, 5 de gener de 1940.
«Catalans a França. Arenosi», *El Poble Català*, 9 de febrer de 1940.
«Les prestacions dels estrangers beneficiaris del dret d'asil», *El Poble Català*, 9 de febrer de 1940.

- *L'Emigrant* [Santiago de Xile]

«Ruta d'exili. Divagacions i realitats», *L'Emigrant*, 11 d'octubre de 1945.
«Ruta d'exili. Agde», *L'Emigrant*, 14 de gener de 1946.
«Ruta d'exili. Occitanisme», *L'Emigrant*, 15 de febrer de 1946

- *La Humanitat*

«L'ajut d'un gran artista i patriota català», *La Humanitat*, 7 de gener de 1939.

- *Reconquesta*

«Primeres impressions. D'Agde». *Reconquesta*, 16 de maig de 1939.
«Camp d'Agde. Activitats culturals a Agde». *Reconquesta*, 16 de maig de 1939.
«Carta "d'allà"». *Reconquesta*, 16 de maig de 1939.
«Recherches de familles», *Reconquesta*, 16 de maig de 1939.

«Dels sorrals d'Argelers al camp català d'Agde. Serveis Sanitaris», *Reconquesta*, 8 de juny de 1939.
«Inauguració del camp d'esports», *Reconquesta*, 8 de juny de 1939.
«Recerca de Familiars», *Reconquesta*, 15 de juny de 1939.
«El camp d'Agde nº[núm.] 3», *Reconquesta*, 22 de juny de 1939.
«La veu dels concentrats. Document viu del que és la vida dels catalans a l'exili. Capacitat d'organització», *Reconquesta*, 22 de juny de 1939.
«Com va néixer la idea de fundar la massa choral Catalunya», *Reconquesta*, 22 de juny de 1939.
«Primeres actuacions», *Reconquesta*, 22 de juny de 1939.
«Cultura i esports», *Reconquesta*, 22 de juny de 1939.

- *Revista de Catalunya*

«Fundació Ramon Llull. L'Obra d'Assistència Catalana», *Revista de Catalunya*, abril de 1940.
«Fundació Ramon Llull. Balanç-Inventari», *Revista de Catalunya*, gener-març de 1943 [Mèxic].

ARXIUS CITATS

ADH: Archives Départementales de l'Hérault
ADH-G: Archives Départementales Haute Garonne
ADPO: Archive Départementales Pyrénées Orientales
AMA: Archives Municipales d'Agde
AN: Archives Nationales (Pierrefitte-sur Seine)
MEP: Médiathèque Centrale de Perpignan
AGA: Archivo General de la Administración
AHPCE: Archivo Histórico del Partido Comunista Español
FPI-AH: Fundación Pablo Iglesias-Archivo Histórico
BNE: Biblioteca Nacional de España
AFCPS: Arxiu de la Fundació Carles Pi i Sunyer
ACAE: Arxiu Comarcal Alt Empordà
ACAP: Arxiu Comarcal Alt Penedès
AMS: Arxiu Municipal de Sitges
AMTM: Arxiu Montserrat Tarradellas Macià
ANC: Arxiu Nacional de Catalunya
BC: Biblioteca de Catalunya
CEHI: Centre d'Estudis Històrics Internacional-UB
MHMC: Museu d'Història de la Medicina de Catalunya
MUME: Museu Memorial de l'Exili-La Jonquera
DGAH: Dirección General del Acervo Histórico Diplomático-Gobierno de México
Arxiu personal de Ruth von Wild

- **ADH: Archives Départementales de l'Hérault (Montpellier)**

Sèrie: M Sots-sèrie: *Police* 4M
Fons de la Prefectura de l'Hérault

4 M 1795: Réfugiés de la guerre civile d'Espagne Suspects, condamnés, évadés des camps, réactions hostiles de la population, autorisations de résidence (1939-1940).
4 M 1796: Sureté Générale et Police Judiciaire. Etats numériques et nominatifs.1939
4 M 1798: Activités politiques, personnalités de la République espagnole réfugiées, miliciens et membres des brigades internationales. Surveillance: rapports de police ; correspondance. 1939.
4 M 1799: Secours, soins, hospitalisation, aide aux réfugiés: correspondance, états nominatifs. 1939
4 M 1800: Camp d'Agde. Internement des réfugiés de la guerre civile d'Espagne. Organisation, surveillance, signalement des départs et arrivées: rapports de police, états nominatifs, correspondance (classement par lieu d'hébergement). 1939.
4 M 1801: Ceilhes, Lodève, Valros, Sète (hôpital temporaire et établissement héliomarin), Clermont-l'Hérault, Saint-Bauzille-de-Putois, Béziers (caserne de Maraussan, camp de Riols).
4 M 1823: Avions, automobiles et bateaux espagnols présents en France, locaux et fournitures pour l'accueil des réfugiés : factures, correspondance. 1937-1940.

Série: W Sots-sèrie: *Cabinet du Préfet*

2 W 602: Accueil, situation et travail des réfugiés espagnols: instructions, correspondance, listes nominatives (1937-1940).

2 W 602/1: Concerne notamment la surveillance de la frontière espagnole, les questions du regroupement familial et de l'emploi de main d'œuvre, des demandes de carte d'identité. Détail des listes nominatives (1940).

2 W 619: Camp d'Agde, internement, transferts, demandes de libérations, autorisations de déplacement à Marseille en vue d'émigration, demandes de main-d'œuvre, rapatriement des ressortissants tchécoslovaques, yougoslaves et roumains. 1940-1942

2 W 620: Camp d'Agde, Fonctionnement, organisation, personnel, aménagement du camp d'Agde (1939). Correspondance, instructions, marchés, locations, conventions, factures, mémoires, demandes de crédits, états de remboursement de frais de transport, dossier relatif à l'adduction d'eau potable et l'évacuation des eaux usées, états numériques des effectifs des internés et de leur répartition par nationalité, listes nominatives des internés par nationalité.

2 W 621: Camp d'Agde, fonctionnement. Correspondance, factures concernant essentiellement l'approvisionnement, les frais de transport et d'hospitalisation. 1939-1941.

2 W 622/1: Fonctionnement et vie du camp, mouvements et rapatriements de réfugiés. Correspondance, instructions, rapports notamment sur l'état d'esprit des réfugiés, situations journalières des sorties, autorisations de déplacements et de sorties. 1939

2 W 622/2: Recensement des réfugiés. Listes nominatives établies lors du recensement des réfugiés et de réfugiés désirant être rapatriés en Espagne. 1939

2 W 623: Camp d'Agde. Fonctionnement et transfert du camp au ministère du travail. Correspondance, instructions diverses concernant notamment les étrangers et les réfugiés, dossier relatif à la surveillance des étrangers, règlement du camp, inventaire du matériel, dossier concernant les dépenses du camp et l'alimentation en eau potable, rapport avec plan concernant l'état du camp lors du transfert au ministère du travail. 1939-1941.

2 W 624: Arrivées d'étrangers provenant de l'Hérault et d'autres départements au camp d'Agde puis évacuation des internés du camp vers d'autres camps notamment Rivesaltes, Argelès-sur- Mer et Noë. Correspondance, instructions, télégrammes, listes nominatives. 1940-1942.

426 W 14: Plan du camp d'Agde.

84 W 12: Délivrance d'autorisation de séjour et recensement des intellectuels catalans. Correspondance, télégrammes, rapports de police, listes nominatives, bulletins d'information franco-catalane. 1939-1943

84 W 13: Réfugiés espagnols en instance d'émigration au Mexique (1941), espagnols secourus par la légation du Mexique (1941-1944), recensement des ressortissants espagnols (1943). Correspondance, télégrammes, instructions, listes nominatives, états numériques, rapports de police, notices individuelles. 1941-1944

Fons de la Sots-prefectura de l'Hérault

Série: W Sots-sèrie: *Cabinet du Sous-Préfet*

12 W 124: Organisation et fonctionnement du camp, ravitaillement, suivi et surveillance des internés, évacuation du camp. Correspondance, notes, instructions, circulaires, télégrammes, coupures de presse, rapports du commissaire spécial du camp et du commissaire d'Agde, procès-verbaux de

gendarmerie, factures, cahier d'enregistrement des factures, états numériques des entrées et sorties, états numériques des effectifs, listes nominatives des internés civils français et étrangers, correspondance avec le propriétaire du terrain (1939), listes nominatives des réfugiés espagnols dirigés au Barcarès en vue de leur rapatriement (juillet 1939), liste des membres de la "brigade Lister" à qui a été notifié un arrêté d'expulsion (juillet 1939), billets de train collectifs pour les recrues belges acheminées au camp (mai 1940), dossier relatif au personnel du camp avec notamment des lettres de candidature et un état des salaires payés en novembre 1940 (1940-1941), dossier relatif à l'état sanitaire du camp et au service de santé avec notamment un procès-verbal d'inventaire du matériel et mobilier (avril 1941), dossier relatif à la passation du camp du secrétariat d'Etat à la Guerre au ministère de l'Intérieur avec notamment un procès-verbal de la commission de casernement chargée de constater l'état des lieux (octobre-décembre 1940), projet de règlement pour la discipline du camp (novembre 1940), procès-verbal de réunion pour l'établissement du statut du camp (janvier 1941), dossier relatif à l'évacuation du camp et à l'organisation des convois vers Argelès, Noé et Rivesaltes avec notamment une liste nominative des réfugiés espagnols désirant rentrer en Espagne (octobre 1940-mars 1941), inventaire du matériel et du mobilier (mai 1941), rapport d'étude sur le camp d'Agde du commissaire de police d'Agde à l'attention de l'intendant régional de police (juillet 1941).
12 W 754: Surveillance des étrangers, légion tchécoslovaque, recrutement de main-d'œuvre par les Allemands. Surveillance des étrangers: notes, correspondance et instructions diverses, rapports de police (1938-1943) concernant entre autres le recensement des ressortissants polonais et tchécoslovaques (1940), la surveillance et les arrestations de ressortissants russes (1941), les recruteurs de main d'œuvre pour l'Allemagne (1942), les militaires italiens (1943), Surveillance des ressortissants allemands en résidence libre: correspondance, affiches, rapports de police, listes nominatives pour l'arrondissement (1940-1942). Légion tchécoslovaque: instructions, correspondance, rapports de police concernant le recensement de renseignements techniques, les cantonnements, la surveillance et les incidents, le protocole et les cérémonies, les déserteurs, les relations avec le commissariat spécial du camp d'Agde; petits dossiers individuels comprenant entre autres la liste des soldats ayant motivé une enquête, la liste des membres de familles et concubines des ressortissants du 1er régiment tchécoslovaque résidant à Pézenas (1939-1940). 1939-1943

Fons del Secretariat d'Estat del Treball
Série: W Sots-sèrie: *Service de la main-d'œuvre étrangère*
15 W 129: Correspondance. Concerne notamment la main-d'oeuvre indochinoise, des Travailleurs Etrangers décédés ou blessés et le fonctionnement du service médical. 1941.

- **ADH-G: Archives Départementales Haute Garonne (Toulouse)**

Série W: Sots-Sèrie: Prefectura
1867 W 132: Camp de Septfonds. Registres de Décès réfugiés espagnols, maladies, Infirmerie-Hôpital du camp. Mars-octobre 1939.

- **ADPO: Archive Départementales Pyrénées Orientales (Perpinyà)**

Fons Personal August Chauvin (ADPO-27)
Série W: Sots-Sèrie: Prefectura
31 W 274: Guerre d'Espagne, exode de février 1939 : rapport général du préfet au ministre de l'Intérieur ; camps, surveillance des internés : rapports; situation générale en Espagne, surveillance : rapport. 1939- août 1940.
65 W 1 : Service des camps, organisation du service, fourniture de matériaux, conférences, marchés : liste de personnel, feuilles d'attachement des auxiliaires, certificats de paiement, réclamations des entreprises, factures, situation mensuelle des travaux et approvisionnement effectués, rapports sur l'aménagement des camps de Bram, Saint-Cyprien et Argelès.
1287 W 1: Camp d'Argelès, du Barcarès et de Rivesaltes historique: note du préfet (1963). Dossiers des pièces justificatives originales ayant servi à la rédaction (1938-1942).

- **Col·lecció particular d'Eric Forcada (Perpinyà)**

- **AMA: Archives Municipales d'Agde (Agde)**

Fonds privés:
Collection George Cléophas-Agde
Collection Joseph Vilamosa-Agde

Fonds Lattes 14 Z
14 Z 11: Camp d'Agde, camp des espagnols : témoignages, carte de présence, autorisation de sortir, photos, articles de presse, laissez passer, convention amiable, situation journalière, notes, correspondance. Concerne la création des Compagnies de travailleurs étrangers, la commémoration du cinquantenaire du camp, une liste de réfugiés partant pour la Russie, les guérilleros espagnols dans la résistance tarnaise, une liste des anciens de l'armée républicaine décédés au camp. Concerne aussi : Antonio Ferraz, Clavel Ribot Antonio, Adelles Ortells, Juliano Amo, le fils d'Alcala Zamora. 1939-1989
14 Z 26: Émigration vers l'Amérique du Sud: Camp d'Agde, travailleurs étrangers et internés: Notes de service, calcul concertant l'alimentation en eau, autorisation de sortie, état numérique par nationalité correspondance. Concerne les rapatriements ou l'immigration vers l'Argentine, les activités au camp, la visite de la commission d'armistice, rapport de l'architecte départemental. 1939-1942.
14 Z 28: Camp d'Agde, alimentation en eau : devis, correspondance. 1939-1941
14 Z 43: Camp d'Agde, témoignages : Notes, articles, articles de presse, rapport. Concerne la construction du camp, Luis Montagut. Contient articles du cinquantenaire notamment celui consacré aux fouilles de Prat Puig. 1939-1988.
14 Z 44: Camp indochinois: Photos, notes, rapport, article de presse, remarques générales, correspondance. 1940-1942.
14 Z 52: Réfugiés sorties, rapatriements, changement de camp: Minutes, autorisation provisoire, laissez- passer, procès-verbal, état nominatif, extrait du registre des actes de l'état civil, correspondance.1939. Concerne aussi les réfugiés ayant leur résidence en zone française du Maroc.
14 Z 53: Camps : rapport (photocopies de documents des ADH cote 2W622). Concerne "état d'esprit des camps". 1939.
14 Z 84: Le départ des républicains espagnols du terrain: Camp d'Agde, républicains espagnols, départs, situations journaliers, listes réquisitions, laissez-

passer, correspondance. Concerne les inscrits maritimes, les réfugiés basques, le recensement général des réfugiés espagnols affichés en cours de l'été 1939.

- **AN: Archives Nationales (Pierrefitte-sur Seine)**

Archives restituées par la Russie. Fonds Moscou
Préfectures des départements (1903-1940). Pyrénées-Orientales
20000414/14: Correspondance avec l'inspecteur de la police spéciale au sujet des personnes internées dans le camp de concentration d'Agde. 1939.
20000414/15: Dossier sur l'organisation de la garde et les résultats de la surveillance des humeurs politiques chez les personnes internées dans le camp pour réfugiés espagnols d'Agde; liste des personnels de surveillance du camp. 1939.
20000414/28: Communication du contrôleur général au sujet de la découverte et de la confiscation des armes et des bijoux que possédaient des personnes internées dans les camps de concentration d'Argelès et de Saint-Cyprien. 1939.
20000414/31: Données statistiques au sujet des personnes internées dans des camps de concentration pour réfugiés espagnols et du déplacement des internés. 1939.

- **MEP: Médiathèque Centrale de Perpignan**

Le Petit Méridional. Journal Républicain quotidien
Le Midi Socialiste
La Démocratie
Le Travailleur Catalan
La Dépêche
L'Eclair

Amb la cronologia acotada entre gener de 1939 i gener 1941.

- **DGAH-GM: Dirección General del Acervo Histórico Diplomático-Gobierno de México**

Fondo en línia del Exilio Español: unitat general de catalogació: 257

- **AGA: Archivo General de la Administración (Alcalá de Henares)**

Fons: (10) 97 Informes de Asuntos Exteriores: Madrid-Perpiñán. Actividades de personalidades catalanas. Noviembre 1939.
Signatura: 54-11287: «*Catalanes separatistas rojos*».

- **AHPCE: Archivo Histórico del Partido Comunista Español (Madrid)**

I.4.2.8. Campos de concentración (97/2.8)- mayo de 1939-agosto de 1940
I.4.2.8. Campos de concentración. Disposiciones del Gobierno francés sobre los refugiados (97/2.4)
I.4.2.9. Correspondencia (97/2.9.)- julio de 1939-junio de 1972
I.4.3.4. Propaganda (97/3.4.)
I.4.3.4. Expedientes personales (97/3.5.)

- **FPI-AH: Fundación Pablo Iglesias-Archivo Histórico (Alcalá de Henares)**

- FPI-AH Fondos: 70-3. Archivos de la CE de la UGT Grupo González Peña (1939-1950) y representación de la UGT en el SERE, correspondencia e informes sobre

los campos, correspondencia con entidades de ayuda, documentación de la *Conférence International d'Aide aux réfugiés espagnols*.
- Fondo Fotográfico Enrique Tapia (92)

- **BNE: Biblioteca Nacional de España (Madrid)**

Fondo Fotográfico GC (Guerra Civil) número 134 *Prisioneros*.

- **AFCPS: Arxiu de la Fundació Carles Pi i Sunyer (Barcelona)**

Fons Carles Pi i Sunyer (Exili)
Epistolari de Carles Pi i Sunyer:
Joan Aleu: AFCPS Ca1Cap22
Pau Baqués: AFCPS Ca2Cp56bis
Agustí Bartra: AFCPS Ca2Cp64
Roc Boronat: AFCPS Ca3Cp98
S. Domingo: AFCPS Ca7Cp236)
Ramon Escolà: AFCPS Ca8Cp251
Coloma Feliubadaló: AFCPS Ca8Cp267
Pere Guerra: AFCPS Ca10Cp329
Ramon Frontera: AFCPS Ca9Cp288
August Pi i Sunyer: AFCPS-Epistolari Familiar (Exili)
José Polo: AFCPS Ca16Cp526
Pere Puig: AFCPS Ca16Cp534
Antoni M. Sbert: AFCPS Ca18Cp609

- **ACAE: Arxiu Comarcal Alt Empordà (Figueres)**

Fons Presó de Figueres: des de l'abril 1939 (anteriors perdudes per unes obres al Centre Penitenciari de Figueres). Es conserven les fitxes descrites amb amb cognoms, edat, ofici, lloc de naixement, el delicte (molts no hi consta o pas clandestí de frontera), abans de ser tramesos, principalmente a les presons de Barcelona, Girona o Miranda de Ebro.

- **ACAP: Arxiu Comarcal Alt Penedès (Vilafranca del Penedès)**

Fons Personal Henry Buckley, número: 21, col·lecció: 1022.

- **AMS: Arxiu Municipal de Sitges**

Fons Personal Jordi Robert Serret.
Robert Ferret pertanyia al cos de seguretat de de la Dirección General de Seguridad a Barcelona. El fons inclou documents referents al seu pas pels camps de concentració d'Argelès, Saint-Cyprian i Agde, un parell de textos literaris relacionats amb els camps de concentració i la seva presència com a treballador estranger a Cerdon (al departament d'Ain), Arpajon-sur-Cère (al departament de Cantal), Paulhaguet (al departament de l'Haute Loire), entre d'altres. Aquest fons ingressaren a l'arxiu el 2015 procedents de la família de l'Hotel Valent d'Arpajon-sur-Cère, que des de 1948 els havia guardat per si Ferret hi retornava a recollir-los.

- **AMTM: Arxiu Montserrat Tarradellas Macià (Monestir de Poblet)**

Fons "President Josep Tarradellas i Joan (exili)" amb documentació recollida per Josep Tarradellas i Joan durant la seva presidència de la Generalitat a l'exili: discursos i missatges adreçats al poblet català; els documents referents a

les finances de la Generalitat a l'exili; Epistolari amb: Carles Andreu Abelló, Heribert Barrera, Amadeu Cuito, Carles Martí Feced, Carles Pi i Sunyer, Josep M. Pi Sunyer, Josep Pla, Frederic Rahola, Víctor Torres, entre d'altres. També inclou retalls de premsa relacionats amb l'actualitat política del moment i dietaris personals.
4.2.C. Immigració (Refugiats)
12.1. Refugiats
13.2.B. Organització
13.2.C.1. Presoners
13.2.C.2. Retirada
13.5. Negociacions amb l'Enemic
13.6. Comunicacions
20. Postguerra

- **ANC: Arxiu Nacional de Catalunya (Sant Cugat del Vallès)**

Fons: ANC1-511 Generalitat de Catalunya (Exili)
UC 66. Correspondència entre Josep Tarradellas i diverses persones sobre qüestions d'organització, abril-maig 1939.
UC 327. Correspondència entre Carles Martí Feced, director del Bureau d'Information i diversos refugiats membres d'ERC, març-agost 1939.
UC 350. Correspondència adreçada a Miquel Santaló per diversos refugiats, sobre peticions d'emigració a països sud-americans, abril-juny 1939.
UC 353. Correspondència entre el Bureau d'Information i diversos refugiats sobre peticions de subsidi i d'emigració a països sud-americans, maig-agost 1939.
UC 379, 380, 381 i 382. Correspondència entre el Bureau d'Information i diversos refugiats, sobre sol·licituds de subsidis i passatges per emigrar tramitats davant del SERE.
UC 385. Recull de les darreres cartes escrites per persones afusellades pel règim franquista.
UC 386. Correspondència entre el Bureau d'Information i diversos refugiats, sobre peticions cursades al SERE per emigrar a països sud-americans i per obtenir ajudes econòmiques, abril-setembre 1939.
UC 411. Correspondència entre el Bureau d'Information i diversos refugiats, sol·licitant la tramitació al SERE de subsidis, trasllats i peticions d'emigració a Mèxic, abril-setembre 1939.
Fons Generalitat de Catalunya (Exili), T-239: Edicions/Layetana Office.

- **BC: Biblioteca de Catalunya (Barcelona)**

Biblioteca de Catalunya-Fons Personal Josep Trueta (Fp. 929)
Biblioteca de Catalunya-Manuscrit Juan Jesús González Ruiz (Ms. 9268) *Huyendo del "fascismo" y el trato de una... democracia?*

- **CEHI: Centre d'Estudis Històrics Internacional-UB (Barcelona)**

Fons Personal: Josep Trias Peitx
Fons: 2- Exili
FP (Trias).2 (1)
a- Papers personals relacionats amb l'exili.
b- Activitats a l'exili: Fundació del *Secours Catholique International*
h- Documents diversos relacionats amb l'exili.

Fons: 3- Refugiats polítics
FP (Trias). 3 (1)
a- Correspondència relacionada amb l'organització dels camps de refugiats.
b- Correspondència relacionada amb l'organització dels refugiats en general.
c- Correspondència relacionada amb l'organització dels refugiats en general.
FP(Trias) 3(2)
a- Documents sobre intel·lectuals.
b- Documents relacionats amb propostes de treball ofertes als refugiats espanyols.
c- Documents relacionats amb Organismes d'Ajut als Refugiats.
d- Correspondència relacionada amb l'ajut als refugiats espanyols.
FP(Trias) 3(3)
a- Llistes de refugiats polítics espanyols a França.

- **MHMC: Museu d'Història de la Medicina de Catalunya (Terrassa)**

Fons Personal Pelai Vilar Canales.

- **MUME: Museu Memorial de l'Exili (La Jonquera)**

Museu Memorial de l'exili-La Jonquera. Fons personals: Santiago Pipió 2/14 (donació d'Héctor Pipió, 2013)
Museu Memorial de l'exili-La Jonquera. Fons personals: Josep Narro 2.12 (Col·lecció Camp de concentració 1939-1941).

BIBLIOGRAFIA

Adámez Castro, Guadalupe*, Gritos de Papel. Las cartes de súplica del exilio español (1936-1945)*, Comares, Granada, 2017.

Adámez Castro, Guadalupe*,* «Las cartas al poder. Definición y evolución de una práctica epistolar (siglos XVI al XX)», *Historia y Sociedad*, número 38, 2020.

Agramunt, Francisco, *Arte en las alambradas. Artistas españoles en los campos de concentración, extermino y gulags*, Publicacions de la Universitat de València, València, 2016.

Alquézar, Ramon, «Esquerra Republicana de Catalunya», a: *Esquerra Republicana* de Catalunya. *70 anys d'història (1931-2001)*, Barcelona, Columna, 2001.

Alted, Alicia, *La voz de los vencidos. El exilio republicano de 1939*, Madrid, Ed. Aguilar, 2005.

Angeli, Pierre*, Les travailleurs indochinois en France pendant la Seconde Guerre mondiale (1939-1945*), [tesis] París, 1946.

Arañó Vega, Laia «Le camp d'Agde: une petite Catalogne hors de la Catalogne» a: *Les camps des réfugiés espagnoles en France: 1939-45*, Christian Camps i Nathalie Sagnes-Alem (dirs.), Cazouls-lès-Béziers, Du Mont, 2019.

Arañó Vega, Laia i Capdevila, Mireia*, Topografia de la destrucció. Els bombardeigs de Barcelona durant la Guerra Civil (1936-1939)*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 2019.

Arañó Vega, Laia i Garcia Raffi, Josep-Vicent, «La identitat i la pèrdua en l'epistolari del primer exili del conseller Carles Pi i Sunyer (1939-1940)», *Afers*, Catarroja, Editorial Afers, número 96-97, 2020.

Arasa, Daniel*, Exiliados y enfrentados. Los españoles en Inglaterra de 1936 a 1945*, Barcelona, Ediciones de La Tempestad, 1995.

Artís-Gener, Avel·lí, *Obres completes Tísner/V, Narrativa testimonial 1: La diàspora republicana,* Barcelona, Editorial Pòrtic, 1994.

Avilés, Juan, *Pasión y farsa, Franceses y británicos ante la guerra civil española*, Madrid, Eudema, 1994.

Baldock, Robert*, Pau Casals*, Barcelona, Editorial Empúries, 1992.

Barba, Serge, *De la frontière aux barbelés. Les chemins de la Retirada 1939*, Canet, Trabucaire, 2009.

Barrié, Roger, Camiade, Martine i Font, Jordi (dirs.), *2e Actes du séminaire transfrontalier. Déplacements forcés et exils en Europe au XXe siècle. Le corps et l'esprit*, Perpinyà, Talaia, 2013.

Bartolí, Josep i Molins, Narcís, *Campos de Concentración 1939-194…*, México D.C., Ediciones Iberia, 1944.

Bartrop, Paul R*, The Evian Conference of 1938 and the Jewish Refugee Crisis, Cham, Palgrave,* 2017.

Benassar, Bartolomé, «L'apport des réfugiés espagnols à l'économie (1939-1941)», *Républicains espagnols en Midi-Pyrénées. Exil, Histoire et mémoire*, Toulouse, Presses Universitaires du Mirail, 2004.

Benezet, Delphine, *Le camp d'Agde de 1939 à 1942*, sota la direcció de Carol Iancu, Université Paul Valéry, Montpellier, 1993.

Berenguer, Sara, *Entre el sol y la tormenta*, Calella, Seuba, 1988.

Boera, Paco, *Un Milicià de Palafrugell: memòries de la guerra i la postguerra*, Sant Cugat del Vallès, Rourich, 2008.

Bonet, Núria, Cardona, Amanda i Corbella, Gerard, *Tarrega 1939-61. Aproximació a la repressió, l'exili i la vida quotidiana*, Tarrega, Museu Comarcal de l'Urgell, 2008.

Borrás Llop, José Mª, *Francia ante la guerra civil española: burguesía, interés nacional e interés de clase*, Madrid, Centro de Investigaciones Sociológicas, 1981.

Bosch i Gimpera, Pere, *Memòries*, Barcelona, Edicions 62, 1980.

Broggi, Moisès*, Memòries d'un cirurgià: 1908-1945*, Barcelona, Edicions 62, 2001.

Brubakers, Rogers, «Au-delà de l'identité», *Actes de la Recherche en Science Sociales*, número 139, 2001.

Bruguera, Rafel, *Jaume Pellicer Lleonart, Quicus. El tràgic exili d'un republicà*, Lleida, Pagès Editors, 2017.

Caballer, Gemma i Solé, Queralt, «Aproximació a la biografia política de Josep Maria Trias Peitx», *Cercles. Revista d'Història Cultural*, número 15, 2012.

Caballer, Gemma, «Josep Maria Trias Peitx: un català entre els quàquers», *Revista de Catalunya*, número 301, 2018.

Caballer, Gemma, *Aidez les réfugiés!: Josep Maria Trias i Peitx, un home d'acció entre catòlics i quàquers*, Maçanet de la Selva, Editorial Gregal, 2020.

Calle, Emilio, i Simón, Ada, *Los barcos del exilio*, Madrid, Ed. Oberon, 2005.

Campillo, Maria i Vilanova, Francesc (eds.), *La cultura catalana en el primer exili. Cartes d'escriptors, intel·lectuals i científics,* Barcelona, Publicacions de la Fundació Carles Pi i Sunyer, 2000.

Campillo, Maria (ed.), *Allez! Allez! Escrits del pas de frontera, 1939*, Barcelona, L'Avenç, 2010.

Camps, Christian i Sagnes-Alem, Nathalie (dirs.), *Les camps de réfugiés espagnols en France: 1939-1945*, Cazouls-lès-Béziers, Éditions du Mont, 2019.

Cantal, Emili, *Diari d'Emili Cantal (1939-1940)*, Llagostera, Ajuntament de Llagostera, 2004.

Carrasco, Juan, *La Odisea de los republicanos espanyoles en Francia. Album-souvenir de l'exil republicain espagnol en France: 1939-1945*, Barcelona, Nova Lletra, 1980.

Castellví, Otília, *1926-1946. Vint anys d'història*, Barcelona, Oikos-Tau, 1997.

Castillo Gómez, Antonio, «Presentación: ¡Gran invención, precioso hallazgo!», *La correspondencia en la Historia. Modelos y prácticas de escritura epistolar*, Actas del VI Congreso Internacional de Historia de la Cultura Escrita, Madrid, Calambur, 2003.

Catala, Michel, *Les Relations franco-espagnoles pendant la Deuxième Guerre mondiale. Rapprochement nécessaire, réconciliation impossible (1939-1944)*, París, L'Harmattan, 1997.

Cate-Arrie, Francie, *Culturas del exilio español entre las alambradas: Literatura y memoria de los campos de concentración en Francia, 1939-1945*, Rubí, Antrophos, 2012.

Caudet, Francisco, «Dialoguizar el exilio», a: Manuel Aznar (ed.), *El exilio literario español de 1939: Actas del Primer Congreso Internacional*, UAB, volum 1, Barcelona, Ed. Gexel, 1998.

Centelles, Agustí, *Diari d'un fotògraf. Bram, 1939*. Edició a cura de Teresa Ferré. Barcelona, Destino, 2009.

Cervera, Javier, *La Guerra no ha terminado: el exilio español en Francia 1944-1953*, Madrid, Taurus, 2007.

Chartier, Roger, *Les usages de la lettre au XIXe siècle*, Fayard, París, 1991.

Chueca, Josu, *Gurs: el campo vasco*, Tafalla, Txalaparta, 2007.

Cirici, Alexandre, *Les hores clares*, Barcelona, Destino, 1977.

Clara, Josep, «El camp de concentració de Figueres (1939-1942)», *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, número 47, 2016.

Climent, J.B., «España en el exilio», *Cuadernos Americanos*, número 126, 1963.

Cohen, Monique-Lise i Malo, Eric (dirs.), *Les camps du sud-ouest de la France, 1939-1944. Exclusion, internement et déportation*, Toulouse, Privat, 1994.

Colignon, Alain i Kesteloot, Chantal, «Un exode forcé: les jeunes des Centres de Recrutement de l'Armée belge», a: Stefan Martens et Steffen Prauser (dirs.), *La guerre de 1940. Se battre, subir, se souvenir*, Villeneuve d'Ascq, Presses universitaires du Septentrion, 2014.

Cros, Pierre, *Saint-Cyprien de 1939 à 1945. Le village, le camp, la guerre*, Perpinyà, Ed. Trabucaire, 2001.

d'Orriols, Àlvar, *Les Fogueres del Pertús: diari de l'evacuació de Catalunya*, Viladamat, Edicions Gorbs, 2014.

Daum, Pierre*, Immigrés de force: Les travailleurs indochinois en France (1939-1952)*, París, Actes Sud, 2009.

de Milany, Joan, *Un aviador de la república*, Barcelona, Editorial Nova Terra, 1971.

de Riquer, Borja (dir.), *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans,* volum 10, Barcelona, Gran Enciclopèdia Catalana, 1997.

Delpous-Darnige, Christine, «Être dedans, être dehors; solidarités de proximités autour de Camp d'Agde», a: *Les camps des réfugiés espagnoles en France: 1939-45*, Christian Camps i Nathalie Sagnes-Alem (dirs.), Cazouls-lès-Béziers, Du Mont, 2019.

Devilliers, Philippe*, Histoire du Viêt-Nam 1940 à 1952*, París, Éditions du Seuil, 1952.

Diaz Esculies, Daniel, *Entre filferrades. Un aspecte de l'emigració republicana dels Països Catalans, 1939-1945*, Barcelona, La Magrana, 1993.

Diaz Esculies, Daniel, *L'Exili català de 1939 a la República Dominicana,* Barcelona, La Magrana, 1995.

Donjó Callol, Josep, *Memòries d'un Mestre escalenc (1934-1945)*, L'Escala, Ajuntament de l'Escala, 2011.

Dreyfus-Armand, Geneviève, «L'accueil des républicains espagnols en France: entre exclusion et utilisation; 1936-1940», *Matériaux pour l'histoire de notre temps. Exilés et réfugiés politiques dans la France du XXe siècle,* número 44, 1996.

Dreyfus-Armand, Geneviève, *L'exil des républicains espagnols en France. De la Guerre civile à la mort de Franco*, París, Éditions Albin Michel, 1999.

Dreyfus-Armand, Geneviève, *1939,* «Le grand exode des républicains espagnols; la Retirada», a: Christian Camps i Nathalie Sagnes-Alem (dirs.), *Les camps de réfugiés espagnols en France: 1939-1945*, Cazouls-lès-Béziers, Éditions du Mont, 2019.

Durand, Bernard, Le Crom, Jean-Pierre i Somma, Alessandro, «Les droites sous Vichy», *Das Europa der Diktatur*, número 13, 2006.

Escribano, Pablo, *Refugiats del Republicanisme espanyol a l'Àfrica del Nord durant la Segona Guerra Mundial*, Segle XX. Revista Catalana d'Història, número 5, 2012.

Fabreguet, Michel, «Les Espagnols rouges à Mauthausen, 1940-1945», *Guerres mondiales et conflits contemporanis*, número 162, 1991.

Ferran de Pol, Lluís, *De lluny i de prop*, Barcelona, Selecta, 1972.

Ferran de Pol, Lluís, *Campo de concentración (1939)*, edició a cura de Josep-Vicent Garcia i Raffi, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003.

Ferran de Pol, Lluís, *Un de tants*, edició a cura de Josep-Vicent Garcia i Raffi, Barcelona, Club Editor, 2009.

Ferrer, Eulalio*, Entre alambradas. 41 días en el mar. Memorias de un exilio*, Barcelona, Ediciones Grijalbo, 1988.

Ferrer, Miquel, *La Generalitat de Catalunya a l'exili*, Barcelona, Aymà, 1977.

Figueres, Josep Maria, «L'exili de Pau Casals. Símbol de coratge i dignitat en la lluita per la llibertat de Catalunya i la pau al món», *El Contemporani,* número 35-36, 2007.

Font, Jordi (dir.), *Història i memòria: el franquisme i els seus efectes als Països Catalans*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2007.

Gaitx, Jordi*, L'exili del Baix Empordà al 1939*, La Bisbal d'Empordà, Ajuntament de La Bisbal-Diputació de Barcelona, 2007.

Gálvez, Julio*, Winnipeg. Testimonios de un exilio*, Sevilla, Biblioteca del exilio, 2014.

Garcia, Xavier, *La meva guerra (1936-1939). Diari d'un soldat de la lleva del biberó al front del Pallars*, Tremp, Editorial Garsineu Edicions, 2013.

García Ferrandis, Xavier i Martínez-Vidal, Àlvar, «La ayuda humanitaria de los British Quakers durante la Guerra Civil española (1936-1939): el caso del Hospital Infantil de Polop de la Marina (Alicante)», *Asclepio*, número 71 (1), 2019.

García Igual, Arturo, *Entre aquella España nuestra... y la peregrina. Guerra, exilio y desexilio*, València, Ed. Universitat de València, 2005.

Garcia i Raffi, Josep-Vicent, *Lluís Ferran de Pol i Mèxic: literatura i periodisme*, Barcelona, Ajuntament d'Arenys de Mar-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998.

Garcia i Raffi, Josep-Vicent, «La memoria catalana de los campos de concentración franceses. Apuntes para una síntesis», *Quaderns de Filologia: Estudis Literaris*, número 21, 2016.

Gascon, Virginie, «Les familles des républicains espagnols à Agde, 1939-1942», a: *Les camps des réfugiés espagnoles en France: 1939-45*, Christian Camps i Nathalie Sagnes-Alem (dirs.), Cazouls-lès-Béziers, Du Mont, 2019.

Gaspar Celaya, Diego «Breve historia de un exilio combatiente. El alistamiento español en las Fuerzas Francesas Libres (1940-1945)», *No es país para jóvenes*, 2012.

Godicheau, François, «Les courants politiques antifranquistes: 1931-1939», a: *Républicains espagnols en Midi-Pyrénées. Exil, histoire et mémoire*, Toulouse, Presses Universitaires du Mirail, 2005.

González, Ana, *Prensa del exilio republicano 1936-1977*, Santiago de Compostela, Andavira, 2010.

Guerra, Francisco, *La medicina en el exilio republicano*, Madrid, Universidad de Alcalá, 2003.

Grynberg, Anne, *Les Camps de la honte. Les internés juifs des camps français, 1939-1944*, París, La Découverte, 1991.

Guilhem, Florence, *L'Obsession du retour: les républicains espagnols, 1939-1975*, Toulouse, Presses Universitaires du Mirail, 2005.

Guixé Coromines, Jordi, *La república perseguida. Exilio y represión en la Francia de Franco, 1937-1951*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2012.

Hierrezuelo, María Cristina, «Francisco Prat Puig, maestro de ayer, de hoy y de siempre», a: José Manuel Acona i Israel Ascalona (eds.), *Cuba y España. Procesos migratorios e impronta perdurable. Siglos XIX y XX*, Madrid, Editorial Dykinson, 2014.

Jurgenson, Luba, *L'expérience concentrationnaire est-elle indicible?*, Monaco, Éditions du Rocher, 2003.

Kotek, Joël i Rigoulot, Pierre, *Los Campos de la muerte: cien años de deportación y exterminio*, Barcelona, Salvat, 2001.

Laborie, Pierre, «Espagnes imaginaires et dérives pré-vichystes de l'opinion fraçaise, 1936-1939», a: Jean Sagnes i Sylvie Caucanas (eds.), *Les français et la guerre d'Espagne*, Actes du Colloque de Perpignan, Perpinyà, CREPF-Université de Perpignan, 1990.

Lecomte, Donald, *Approche de l'histoire du camp d'Agde*, sota la direcció de Pierre Laborie, Université de Toulouse-Le Mirail, Toulouse, 1997.

Lemus, Encarnación, «La investigación de "los refugiados españoles" en Chile: fuentes y hallazgos en un exilio de larga duración», *Exils et migrations ibériques au XXe siècle*, número 5, 1998.

Leroy, Stéphane, «Les exilés républicains espagnols des Régiments de Marche des Volontaires Étrangers. Engagement, présence et formation militaire (janvier 1939-mai 1940)», *Cahiers de civilisation espagnole contemporaine*, número 6, 2010.

Lida, Clara E., *Caleidoscopio del exilio. Actores, memoria, identidades*, México DF, El Colegio de México, 2009.

Llorens, Vicente, «La emigración republicana de 1939», a: José Luis Abellán (dir.), *El Exilio español de 1939*, Madrid, Taurus, 1976.

Malagón, Javier, «El exilio de las Españas en Santo Domingo (1939-1946)», a: José Maria Naharro Calderón (coord.), *El exilio de las Españas de 1939 en las Américas: ¿a dónde fue la canción?*, Barcelona, Anthropos, 1991.

Marquès, Salomó*, Martí Rouret: Mestre, republicà i català*. Girona, Marquès Tallers Gràfics, 2001.

Martens, Stefan i Prauser, Steffen (dirs.), *La guerre de 1940. Se battre, subir, se souvenir*, Villeneuve d'Ascq, Presses universitaires du Septentrion, 2014.

Martí Bielsa, Lluís, *Un d'entre tants. Memòries d'un home amb sort*, Calafell, Llibres de la Matrícula, 2012.

Martínez Fiol, David, *Els Voluntaris Catalans a la Gran Guerra*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991.

Martínez Vidal, Àlvar (coord.), *Exili, medicina i filantropia. L'Hospital Varsòvia de Tolosa de Llenguadoc (1944-1950)*, Catarroja, Editorial Afers, 2010.

Martínez Vidal, Àlvar, «Metges catalans refugiats a França. Observació clínica i recerca científica als camps de concentració (1939-1942)», a: Roger Barrié, Martine Camiade i Jordi Font (dirs.), *2e Actes du séminaire transfrontalier. Déplacements forcés et exils en Europe au XXe siècle. Le corps et l'esprit*, Perpinyà, Talaia, 2013.

Martorell, Alfons*, República, revolució i exili: memòries d'un llibertari reusenc*, Reus, Centre de Lectura, 1993.

Maugendre, Maëlle, *Femmes en exil. Les réfugiées espagnoles en France (1939-1942*), Tours, Presses universitaires François-Rabelais, 2019.

Mayans, Marcial*, Una nit tan llarga. Testimoniatges i memòries (1936-1945)*, Valls, Cossetània, 2009.

Miquel Juscafresa, Raimon, *Memòria, tu que m'has de sobreviure*, Girona, Llibre dels quatre cantons, 2003.

Mínguez Anaya, Adrián Blas, *Campo de Agde*, Móstoles, Memoria Viva, 2006.

Miñarro, Anna i Morandi, Teresa, «Repressió, silenci, memòria i salut mental. Trauma i transmissió», *Quaderns de salut mental*, número 5, 2009.

Miñarro, Anna, «Presentació», *Traumas. Niños de la guerra y del exilio,* Associació per a la Memòria Històrica i Democràtica del Baix Llobregat, número 3, 2010.

Miñarro, Anna, «Camp d'Argelers: el rastre (rostre) de la violència», *Intercambios, papeles de psicoanálisis/Intercanvis, papers de psicoanàlisi,* Associació Intercanvis, número 28, 2012.

Mirón González, Rubén*, Asistencia y condiciones sociosanitarias de los exiliados españoles en el sur de Francia, 1936-1945*, Ministerio de Sanidad, Consumo y Bienestar Social, 2019. [tesi en línia].

Mirón González, Rubén i González-Canalejo, Carmen, «La asistencia sanitaria a los heridos y enfermos del exilio republicano español en Francia: de la improvisación inicial a los campos de concentración (enero-septiembre 1939)», *Asclepio*, número 70 (2), 2018.

Mistral, Silvia, *Éxodo: diario de una refugiada española*, México, Minerva, 1940,

Monfort, Aram*, Barcelona 1939: el camp de concentración d'Horta*, Barcelona, L'Avenç, 2008.

Montagut, Lluís, *Yo fui soldado de la República*, Barcelona, Inèdita, 2004.

Montseny, Federica*, El éxodo. Pasión y muerte de los españoles en Francia*, Barcelona, Galba Edicions, 1977.

Morales, Mercè, *La Generalitat de Josep Irla i l'exili polític català*, Barcelona, Editorial Base, 2008.

Moreu Estrada, Juan, *Dans les camps de la Retirada (1939-1940)*, París, Institut Universitaire Varenne, 2017.

Murià, Anna, *Crònica de la vida d'Agustí Bartra,* Barcelona, Pòrtic, 1990.

Naharro-Calderón, José María, *Entres alambradas y exilios. Sangrías de "las Españas" y terapias de Vichy*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2017.

Oliva, Remedios, *Éxodo. Del campo de Argelés, a la maternidad de Elna*, Barcelona, Viena, 2008.

Oliva, Remei, *Exode, de l'Espagne franquiste aux camps français (1939-1940),* París, Ed. L'Harmattan, 2010.

Palfreeman, Linda, «La ayuda cuáquera británica a los exiliados republicanos españoles en los campos de concentración del sur de Francia (1939-1940)», *Dynamis*, número 40, 2020.

Parello, Vicent, *Les réfugiés espagnols de la guerre civile dans l'Hérault (1939-1939)*, Saint -Estève, Presses Universitaires de Perpignan, 2010.

Parello, Vincent, «Un Ailleurs concentrationnaire: le camp d'Agde dans l'Hérault (1939)», Cahiers d'Études Romanes, 23, 2011.

Parello, Vincent, «Des camps de réfugiés espagnols de la guerre civile dans l'Hérault», *Mélanges de la Casa de Velázquez*, número 41-1, 2011.

Parello, Vincent, «La politique sanitaire des autorités héraultaises à l'égard des réfugiés espagnols de la de guerre civile», *Les Cahiers de Framespa*, número 10, 2012.

Parello, Vincent, «Réactions xénophobes à l'égard des réfugiés espagnols de la guerre civile dans le département de l'Hérault», *Bulletin Hispanique*, 114-2, 2012.

Parello, Vicent, «Les compagnies de travailleurs étrangers (CTE) en France à la fin de la Troisième République», *Bulletin Hispanique*, 118-1, 2016.

Pérez Guerrero, Juan Carlos, *La identidad del exilio republicano en México*, Madrid, Fundación Universitaria Española, 2008.

Pernau, Josep, *Diari de la caiguda de Catalunya*, Barcelona, Ediciones B, 1989.

Peschanski, Denis, «Les camps français d'internement», *L'Histoire*, número 129, 1990.

Peschanski, Denis, *La France des camps. L'internement 1938-1946,* París, Gallimard, 2002.

Pi i Sunyer, Carles, *1939. Memòries del primer exili,* Barcelona, Fundació Carles Pi i Sunyer d'Estudis Autonòmics i Locals, 2000.

Picheire, Joseph, *L'histoire d'Agde,* Editions Bissuel, Lyon, 1966.

Pigenet, Phryné, «"Papiers!" Les forces de l'ordre et les réfugiés espagnols (1939-1940)», a *Police et migrants. France, 1667-1939*, Rennes, Presses Universitaires, 2001.

Pigenet, Phryné, «D'una guerra a l'altra: la trajectòria socioeconòmica dels refugiats catalans a França des del 1939 al final de la segona guerra mundial», a Actes del *Segon Congrés Recerques. Enfrontaments civils: postguerres i reconstruccions*, volum II, Lleida, 2002.

Pigenet, Phryné, «La identidad catalana en Francia del último tercio del siglo XIX a la derrota republicana: ¿afirmación, disolución o evolución?», a: Maria

Llombart Huesca (ed.), *Identidades de España en Francia. Un siglo de exilios y migraciones (1880-2000)*, Granada, Comares, 2012.

Pigenet, Phryné, *Catalans malgré tout. L'exil catalan en France au XX siècle histoire et mémoire*, Perpinyà, Trabucaire, 2012.

Pike, David Wingeate, *Vae Victis! Los republicanos españoles refugiados en Francia 1939-1944*, París, Ruedo Ibérico, 1969.

Piñol, Rosa Maria, *Pompeu Fabra, el meu pare. Records personals de Carola Fabra*, Barcelona, La Campana, 1991.

Pla, Dolores, *Els exiliats catalans. Un estudio de la emigración republicana española en México*, México DF, Intituto Nacional de Antropología e Historia, 1999.

Pla, Dolores, *Els exiliats catalans a Mèxic. Un estudi de la immigració republicana*, Catarroja, Afers, 2000.

Pons, Francisco, *Barbelés à Argelès et autour d'autres camps*, París, L'Harmattan, 1993.

Pons, Marie-Therese, *Le Camp de réfugiés espagnols d'Argelès en 1939*, Toulouse, Université des sciences sociales, Toulouse I, 1987.

Pons Prades, Eduardo, *Republicanos españoles en la Segunda Guerra Mundial*, Barcelona, Editorial Planeta, 1975.

Pons Prades, Eduardo, *Los vencidos y el exilio*, Sant Vicenç dels Horts, Círculo de Lectores, 1989.

Pozo Sandoval, Ángel, «Argelès-sur-Mer. Miserias y grandezas de un campo de concentración», *Canelobre*, número 20-21, 1991.

Puigarnau, Xavier, «Política i línies d'acció de la Generalitat al primer exili a través de l'anàlisi de les seves finances. França, 1939-1940», *Dictatorships & Democracies. Journal of History and Culture*, número 6, 2018.

Puy, Josep (ed.), *Trencar el silenci. Records ocults de les famílies*, Barcelona, Hacer, 2016.

Rafaneau Boj, Marie-Claude, *Los campos de concentración de los refugiados españoles en Francia (1939-1945)*, Barcelona, Omega, 1995.

Raposo, Nemesio, *Memorias de un español en el exilio*, Barcelona, Aura, 1968.

Razac, Olivier, *Historia política del alambre de espino,* Santa Cruz de Tenerife, Melusina, 2015.

Reverter, Elisa, *Dones a l'infern*, Barcelona, Columna, 1995.

Riera Llorca, Vicenç, *Els exiliats catalans a Mèxic*, Barcelona, Curial, 1994.

Roca i Pla, Pere*, L'ensulsiada. Del camp d'Argelers a la Catalunya vençuda*, Barcelona, Viena, 2014.

Roig, Montserrat, *El catalans als camps nazis*, Barcelons, Edicions 62, 1977.

Rovira i Virgili, Antoni, *Els darrers dies de la Catalunya republicana. Memòries sobre l'èxode català*, Llibres de l'«Avui», volum I, Barcelona, 1989.

Rubio, Javier, *La emigración española a Francia*, Barcelona, Ariel, 1974.

Rubio, Javier, *La emigración de la guerra civil de 1936-1939*, Madrid, Librería San Martín, 1977.

Rubio, Tàrio, *La tragèdia de l'exili republicà català*, Barcelona, Rafael Dalmau, 2008.

Rubió i Cabeceran, Josep, *Camp Definitiu. Diari d'un exiliat al Barcarès*, Valls, Cossetània, 2010.

Salvador, Amparo (coord.), *El genocidi franquista a València. Les fosses silenciades del cementiri*, Barcelona, Icària editorial. Fòrum per la memòria del País Valencià, 2008.

San Martín Bescompte, Josep*, Memòria d'exilis i retorns*, Lleida, Pagès editors, 2008.

Sánchez Sánchez, Juan, «Un relato de la guerra civil española y del éxodo a Francia», *Migraciones y exilios*, número 6, 2005.

Serra, Daniel i Serra, Jaume, *L'Exili dels republicans: el somni derrotat*, Barcelona, Columna, 2004.

Serrahima, Maurici, *Memòries de la guerra i de l'exili: 1936-1940,* Barcelona, Edicions 62, 1978-1981.

Serrallonga, Joan, *Refugiats i desplaçats dins la Catalunya en guerra: 1936-1939*, Barcelona, Base, 2004.

Serrano, Secundino, *La última gesta: los republicanos que vencieron a Hitler (1939-1945)*, Madrid, Punto de Lectura, 2006.

Souche, Madeleine, «Témoignages sur les pathologies dans les camps d'internement (1939-1942)», a: Roger Barrié, Martine Camiade i Jordi Font (dirs.), *2e Actes du séminaire transfrontalier. Déplacements forcés et exils en Europe au XXe siècle. Le corps et l'esprit*, Perpinyà, Talaia, 2013.

Stone, Dan, *Campos de concentración. Una breve introducción*. Granada, Comares, 2019.

Suárez, Luis, *España comienza en los Pirineos,* Sevilla, Editorial Renacimiento, 2008.

Tarradellas, Enric, *Un català: dues guerres per la llibertat*, Girona, DL, 1980.

Tasis, Rafael*, Les raons de l'exili*. Edició a cura de Montserrat Bacardí i Francesc Foguet, Valls, Cossetània, 2012.

Temime, Émile, «Los campos de internamiento de españoles en el mediodía de Francia» a Alicia Alted i Lucienne Domergue (coord.), *El exilio republicano español en Toulouse: 1939*-1999, Toulouse, PUM, 2003.

Toran, Rosa, *Vida i mort dels republicans als camps nazis*, Barcelona, Ed. Proa, 2002.

Tosquellas i Albert, Francesc, *1939-1948: entre filferrades. Memòries de l'exili*, Vilassar de Mar, Barcelona, Katelani, 2001.

Tous i Vallvè, Jordi, *Antoni Andreu i Abelló. Correspondència política d'exili (1938-1939). D'Estat Català al Front Nacional de Catalunya*, Tarragona, El Mèdol, 1999.

Tran-nu, Liêm-Khê, *Les travailleurs indochinois en France de 1939 à 1948*, Université Paris X – Nanterre, U.F.R. d'Histoire, 1987-88.

Trueta, Josep*, Fragments d'una vida. Memòries*, Barcelona, Edicions 62, 1973.

Tuban, Grégory*, Les séquestrés de Collioure. Un camp disciplinaire au Château royal en 1939*. Perpinyà, Mare Nostrum, 2003.

Tuban, Grégory*, Contrôle, exclusion et répression des réfugiés venus d'Espagne dans les camps du sud de la France. 1939-1944*, 2015. [Tesi]

Tuban, Grégory*, Camp d'étrangers. Le contrôle des réfugiés venus d'Espagne (1939-1944)*, París, Nouveau Monde éditions, 2018.

Turits, Richard Lee, «A World Destroyed, A Nation Imposed: The 1937 Haitian Massacre in the Dominican Republic», *Hispanic American Historical Review* 82, número 3, 2002.

Valls i Puig, Emili*, Els fills de la República*, Lleida, Pagès Editors, 2000.

Velázquez Hernández, Aurelio, «La labor de solidaridad del gobierno de Negrín en el exilio: el SERE (1939-1940)», *Ayer*, número 87, 2015.

Viladrosa, Octavi*, Sang, dolor, esperança*, Barcelona, Sírius, 1991.

Vilanova, Antonio*, Los olvidados. Los exiliados españoles en la segunda guerra mundial*, París, Ruedo Ibérico, 1969.

Vilanova i Vila-Abadal, Francesc (ed.), *Des dels camps. Cartes de refugiats i internats al Migdia francès l'any 1939*, Barcelona, Fundació Pi i Sunyer, Quaderns de l'Arxiu Pi i Sunyer, número 3, 1998.

Vilanova i Vila-Abadal, Francesc, *Als dos costats de la frontera*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001.

Vilanova i Vila-Abadal, Francesc, «L'Esquerra Republicana de Catalunya de postguerra: crisi i davallada», a: *Esquerra Republicana de Catalunya. 70 anys d'història (1931-2001)*, Barcelona, Columna, 2001.

Vilanova i Vila-Abadal, Francesc, *Exiliats, proscrits i deportats*, Barcelona, Editorial Empúries, 2006.

Vilanova i Vila-Abadal, Francesc, «L'exili català. De França al no retorn (1939-1948)», a: Jordi Font (dir.), *Història i memòria: el franquisme i els seus efectes als Països Catalans*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2007.

Vilar, Pierre, «Clôture du colloque par Pierre Vilar, professeur honoraire à la Sorbonne», a: *Le français et la guerre d'Espagne*: actes du colloque tenu à Perpignan le 28, 29 et 30 septembre 1989, Perpinyà, Centre de Recherches sur les Problèmes de la Frontière, Universitat de Perpinyà, 1990.

Vilar i Canales, Pelai, *Guerra i exili: memòries d'un metge català a la sanitat militar republicana, 1936-1942*, Barcelona, Publicacions Permanyer, 2019.

Villegas, Jean-Claude, (coord.), *Plages d'exil. Les camps de refugies espagnols en France. 1939*, París, Centre d'Etudes et de Recherches Hispaniques du XX siècle, 1989.

Vives i Clavé, Pere*, Cartes des dels camps de concentració,* Barcelona, Edicions 62, 1972.

Weill, Joseph, *Contribution à l'histoire des camps d'internement dans l'Antifrance*, París, CDJC, 1946.

Wieviorka, Annette, "L'expression camp de concentration au 20e siècle", *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*, número 57, 1997.

Xuriguera, J.B., *Diari del primer any d'exili a França*, Barcelona, Setimig, 1981.

ANNEX DOCUMENTAL

ANNEX 1: LES BARRAQUES AL CAMP AMB TARIMA D'UN PIS.

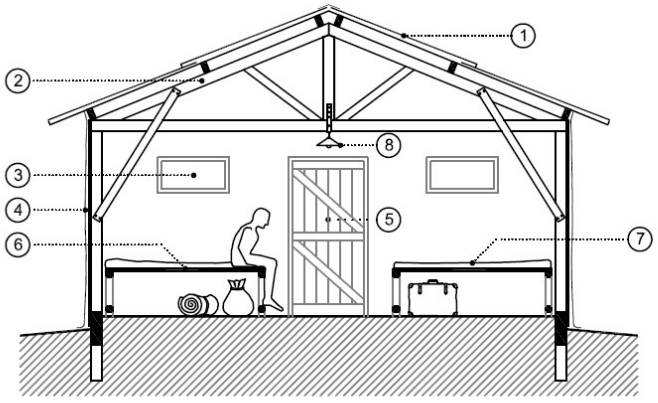

1. XAPA GALVANITZADA
2. TAULONS DE FUSTA DE 7X22 CM.
3. FINESTRES
4. REVESTIMENT DE TELA ASFÀLTICA
5. PORTA D'ACCÉS
6. TARIMA DE FUSTA
7. MATALASSOS DE PALLA
8. BOMBETA DE LLUM

Era l'excepció al camp perquè el nombre d'interns que hi cabien en el seu interior era molt inferior, lògicament, que a les més usades: les «Génie» amb tarimes de dos nivells.
Elaboració pròpia © Ricard Gascón.

«La buidor enervadora de les hores es feia sentir amb tota intensitat. No hi havia, en general, altra manera d'omplir-les que la de passejar, fins el cansament, a l'entorn de la filferrada [...] o la de dormir tant com ho permetés el cos i l'anar acostumant-s'hi; o el discutir i conversar contínuament, d'un grup a un altre i d'una barraca a una altra; o l'escriure, hores i més hores, unes cartes llarguíssimes, inacabades, torturades, que portaven a l'exterior tots els problemes imaginables i les solucions més desesperades...».[1513] Collection J. Vilamosa-Agde

1513. «Ruta d'exili. Agde», *L'Emigrant*, 14 de gener de 1946.

ANNEX 2: LOCALITZACIÓ DE DOS PUNTS DEL CAMP DIFERENTS QUE A TRAVÉS DE DUES FOTOGRAFIES ORIGINALS HEM POGUT SITUAR EN EL PLÀNOL GENERAL.

FOTOGRAFIA DES DE MONT SAINT LOUP 112 MT. [COLL. J. VILAMOSA]

[EN EL CENTRE DE LA IMATGE LA CASERNA I EL LÍMIT SUD DELS CAMPS 1 I 2 [CARRETERA D'AGDE A SÈTE]

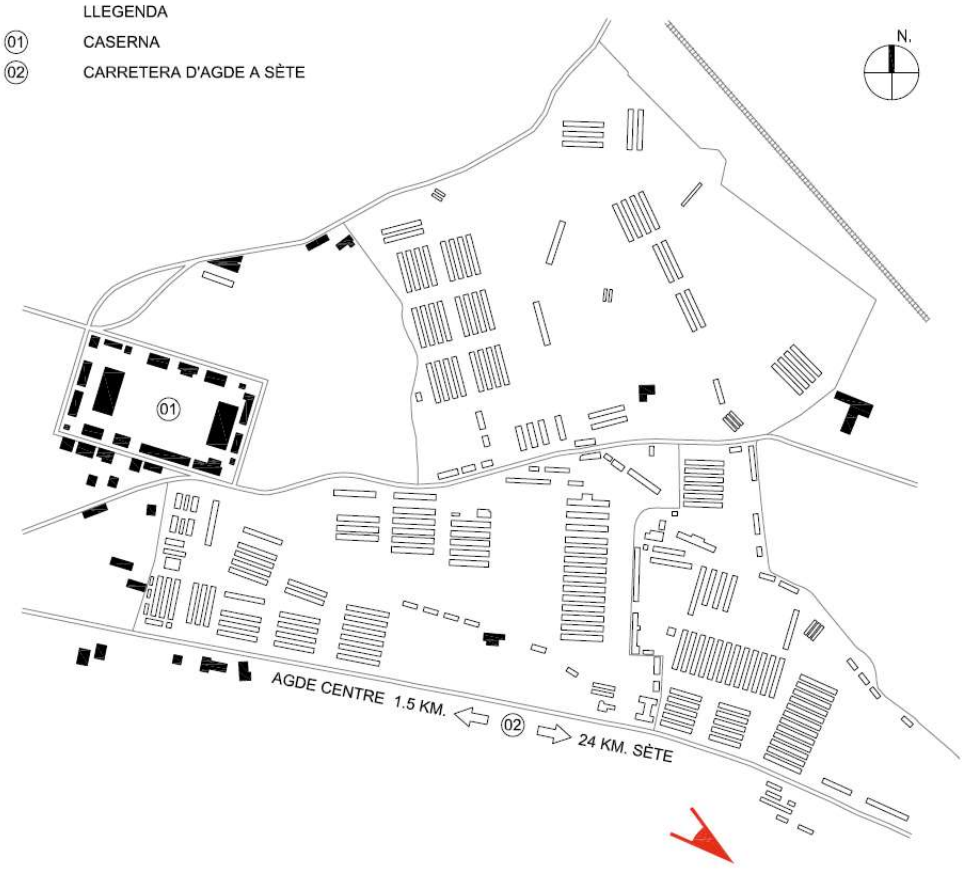

Elaboració pròpia © Ricard Gascón.

FOTOGRAFIA DES DE MONT SAINT LOUP 112 MT. [COLL. J. VILAMOSA]

[EN EL CENTRE DE LA IMATGE LA CASERNA I EL LÍMIT SUD DELS CAMPS 1 I 2 [CARRETERA D'AGDE A SÈTE]

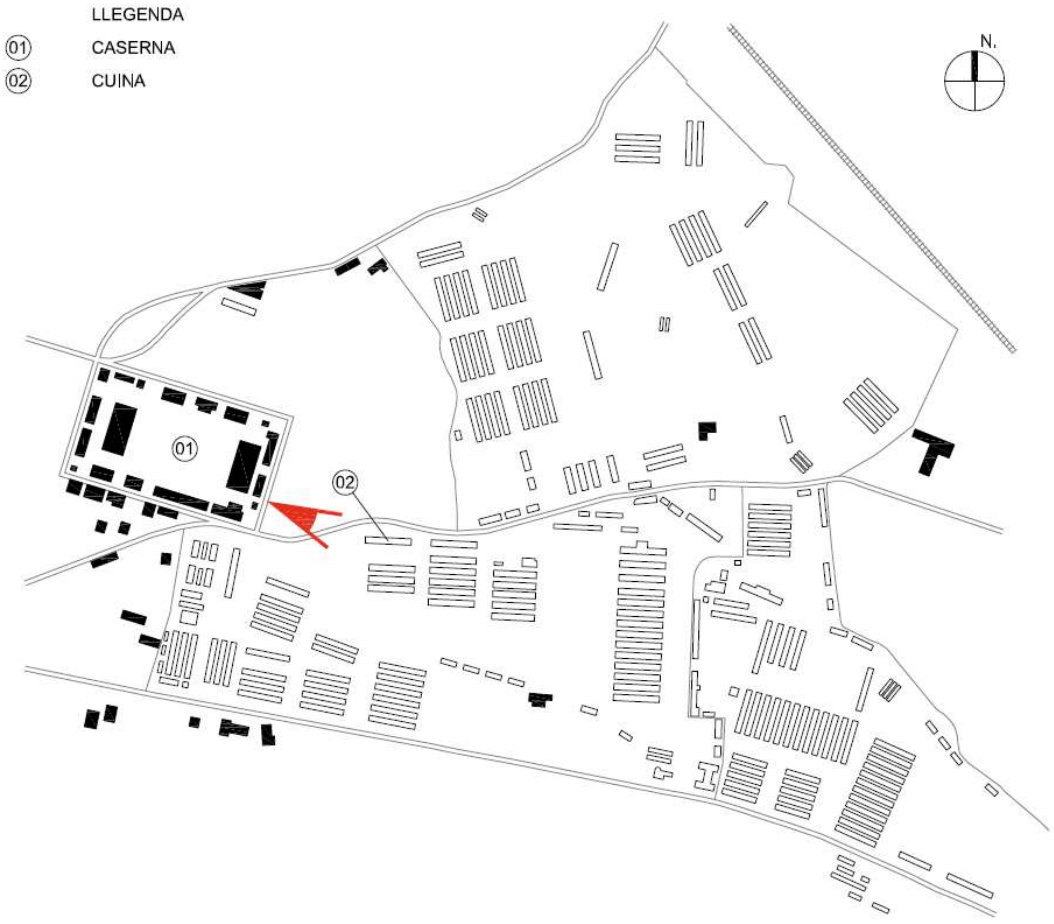

Elaboració pròpia © Ricard Gascón.

ANNEX 3: LOCALITZACIÓ DELS EDIFICIS I SERVEIS DE CADASCUN DELS TRES CAMPS, A PARTIR DEL PLÀNOL ORIGINAL.

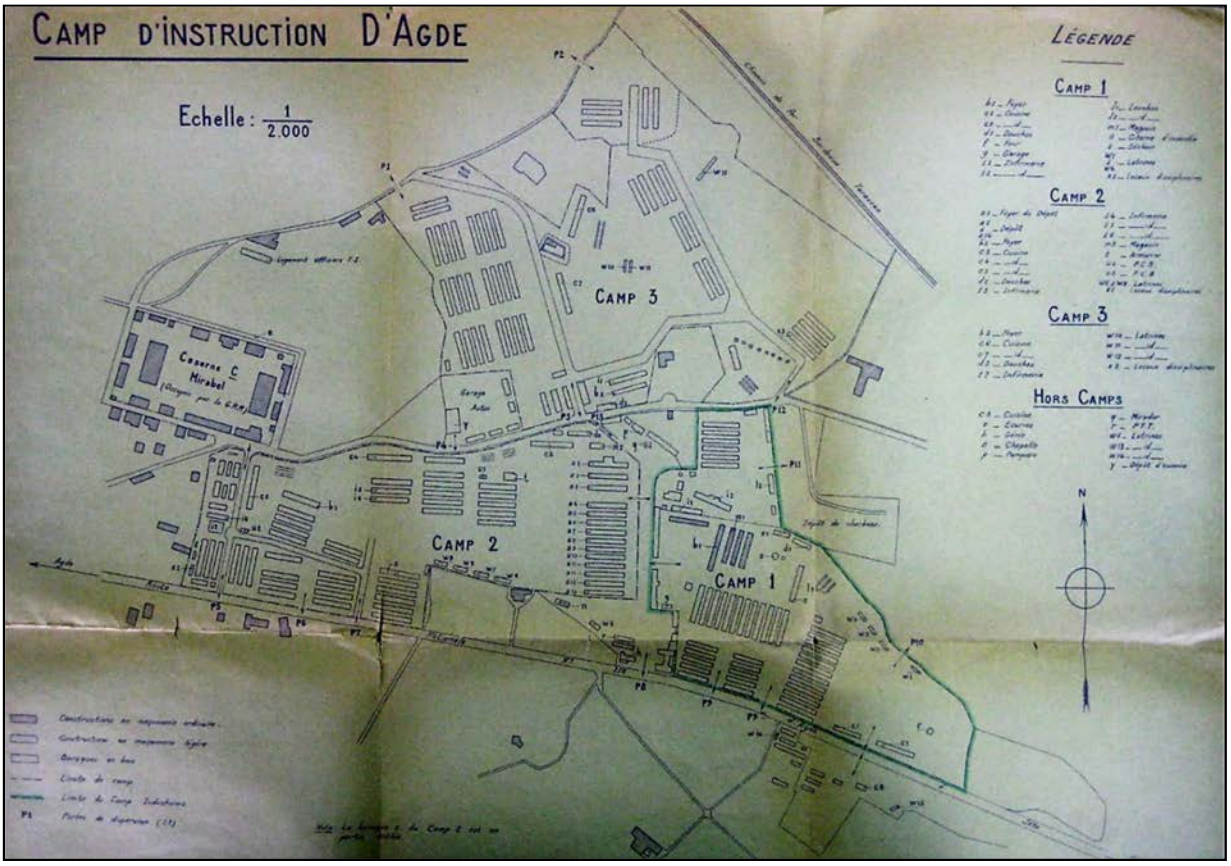

A les entrades principals dels tres camps es localitzava els serveis generals de cada camp. L'entrada principal general del camp d'Agde és l'entrada del camp número 1, situada a la porta 13 sobre el plànol. Estava reforçada per un mirador que, per la seva posició central, permetia tenir una vista sobre el conjunt del camp. La porta 8, que donava a la carretera de Sète és per on entrava el correu al camp. Font: *Plan du camp d'Agde, 1939*; ADH 426 W 14.

RELACIÓ D'EDIFICIS EN EL CAMP [INTERIOR I EXTERIOR]

	CAMP 1
b1	LLAR DE FOC
c1	CUINA
c2	CUINA
d1	DUTXES
f	FORN
g	GARATGE
i1	INFERMERIA
i2	INFERMERIA
l1	LAVABOS
l2	LAVABOS
m1	MAGATZEM
o	CISTERNA D'AIGUA
s	ASSECADOR
w	WC
x1	LOCAL DISCIPLINARI

	CAMP 2
a	BARRACONS
b2	LLAR DE FOC
c3	CUINA
c4	CUINA
c5	CUINA
d2	DUTXES
i3	INFERMERIA
i4	INFERMERIA
i5	INFERMERIA
i6	INFERMERIA
m2	MAGATZEM
t	ARMER
u1	P.C.B.
u2	P.C.B.
w	WC
x2	LOCAL DISCIPLINARI

	CAMP 3
b3	LLAR DE FOC
c6	CUINA
c7	CUINA
d3	DUTXES
i7	INFERMERIA
w	WC
x3	LOCAL DISCIPLINARI

	ESPAIS EXTERIORS
c8	CUINA
e	ESTABLES
h	GÉNIE
n	CAPELLA
p	BOMBERS
q	MIRADOR
r	P.T.T.
w	WC
y	DIPÒSIT DE GASOLINA

ANNEX 4: LA PETJADA DEL CAMP DE CONCENTRACIÓ D'AGDE, AVUI.

Superposició de plànol del camp d'Agde amb les construccions actuals a la zona. Es pot veure que com ja s'ha comentat anteriorment, només la caserna Mirabel es manté dempeus.
Elaboració pròpia © Ricard Gascón /Google Maps.

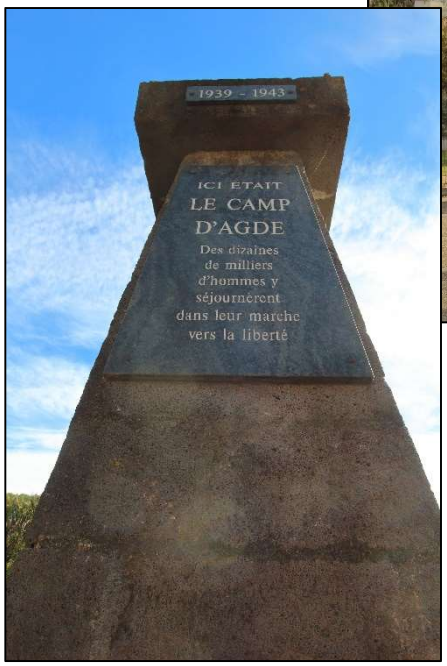

Monument commemoratiu situat al número 2 de l'Avenue Jean Moulin de la vila d'Agde, on se situava l'entrada principal del camp de concentració. A la banda esquerra del monument hi ha una placa on es descriu que ens trobem a la plaça Francesc Prat Puig. A cadascuna de les pilones apareix representat el nom dels col·lectius que van estar interns al camp: refugiats republicans espanyols, tropes txecoslovaques, joves belgues, jueus de l'Europa ocupada i primera Legió de Treballadors Indoxinesos.
©Association pour la Mémoire du Camp d'Agde (AMCA).

ANNEX 5: INFORME DEL PREFECTE DELS PIRINEUS ORIENTALS, RAOUL DIDKOWSKI, [1939].

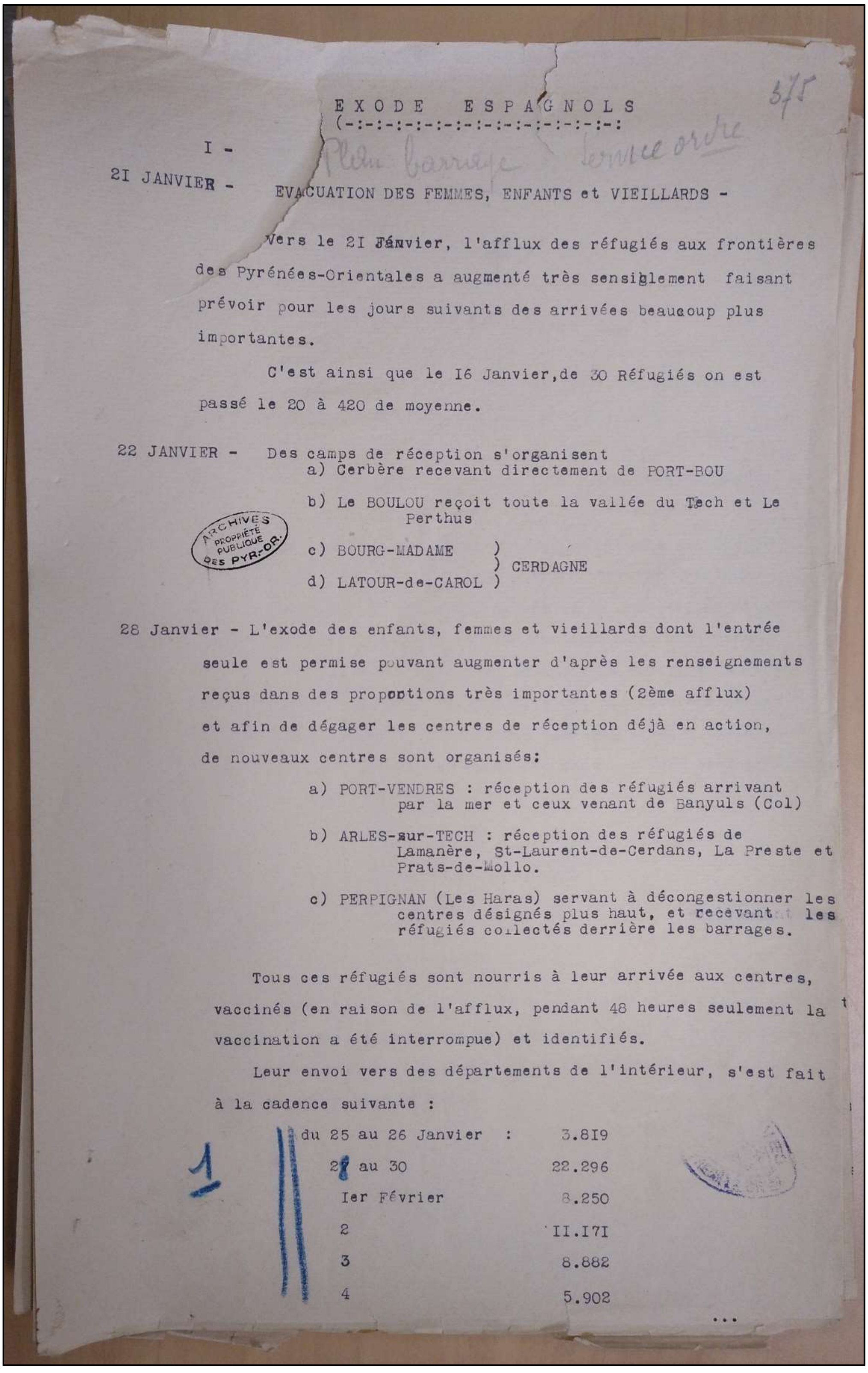

EXODE ESPAGNOLS

I -

21 JANVIER - EVACUATION DES FEMMES, ENFANTS et VIEILLARDS -

Vers le 21 Janvier, l'afflux des réfugiés aux frontières des Pyrénées-Orientales a augmenté très sensiblement faisant prévoir pour les jours suivants des arrivées beaucoup plus importantes.

C'est ainsi que le 16 Janvier, de 30 Réfugiés on est passé le 20 à 420 de moyenne.

22 JANVIER - Des camps de réception s'organisent
a) Cerbère recevant directement de PORT-BOU
b) Le BOULOU reçoit toute la vallée du Tech et Le Perthus
c) BOURG-MADAME) CERDAGNE
d) LATOUR-de-CAROL)

28 Janvier - L'exode des enfants, femmes et vieillards dont l'entrée seule est permise pouvant augmenter d'après les renseignements reçus dans des proportions très importantes (2ème afflux) et afin de dégager les centres de réception déjà en action, de nouveaux centres sont organisés:

a) PORT-VENDRES : réception des réfugiés arrivant par la mer et ceux venant de Banyuls (Col)

b) ARLES-sur-TECH : réception des réfugiés de Lamanère, St-Laurent-de-Cerdans, La Preste et Prats-de-Mollo.

c) PERPIGNAN (Les Haras) servant à décongestionner les centres désignés plus haut, et recevant les réfugiés collectés derrière les barrages.

Tous ces réfugiés sont nourris à leur arrivée aux centres, vaccinés (en raison de l'afflux, pendant 48 heures seulement la vaccination a été interrompue) et identifiés.

Leur envoi vers des départements de l'intérieur, s'est fait à la cadence suivante :

du 25 au 26 Janvier :	3.819
27 au 30	22.296
1er Février	8.250
2	11.171
3	8.882
4	5.902

...

Informe del prefecte dels Pirineus Orientals, Raoul Didkowski, «Exode Espagnols» (Perpinyà, s.d.; ADPO 31 W 274).

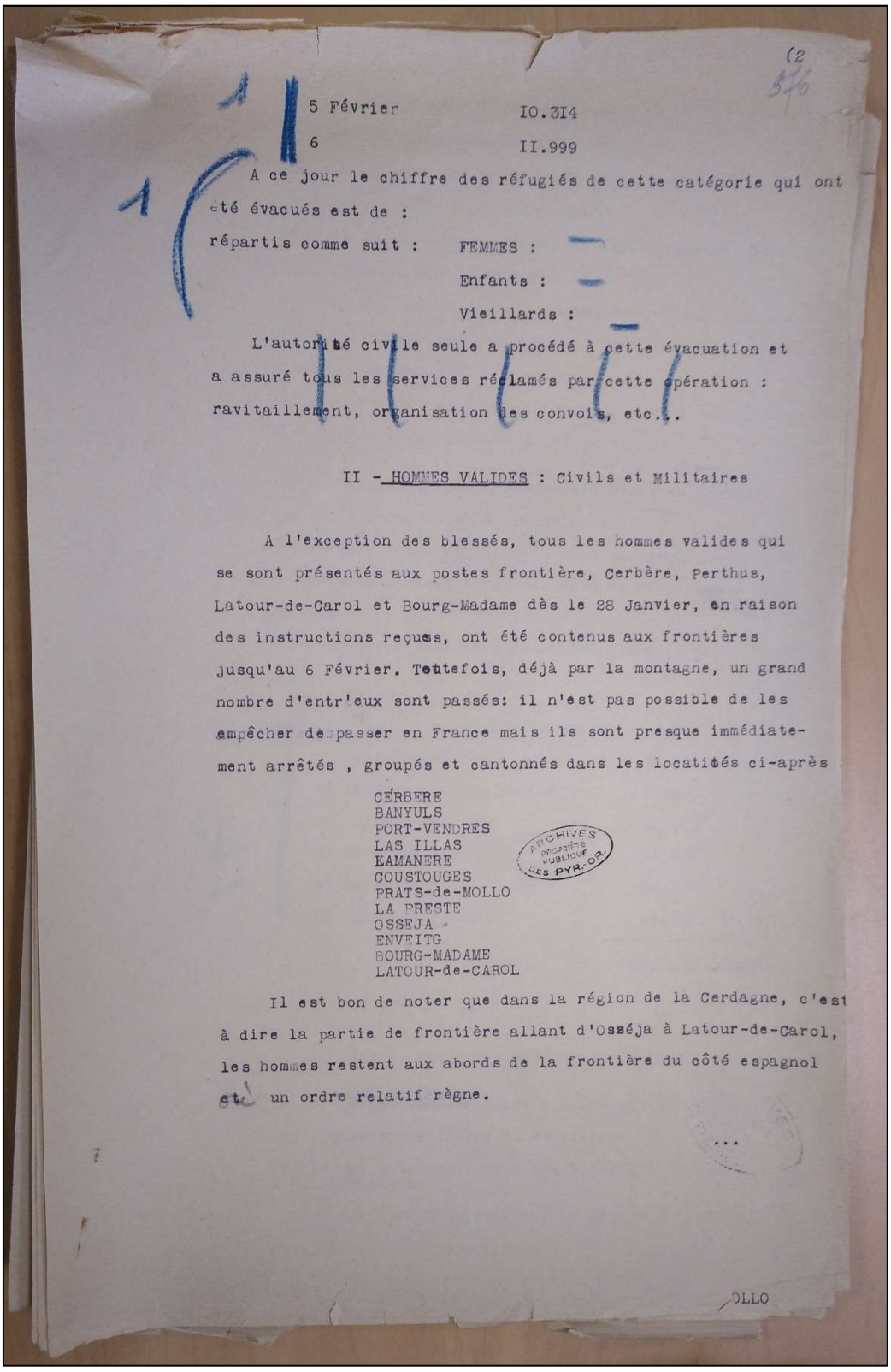

5 Février IO.3I4

6 II.999

A ce jour le chiffre des réfugiés de cette catégorie qui ont été évacués est de :

répartis comme suit : FEMMES :

Enfants :

Vieillards :

L'autorité civile seule a procédé à cette évacuation et a assuré tous les services réclamés par cette opération : ravitaillement, organisation des convois, etc...

II - HOMMES VALIDES : Civils et Militaires

A l'exception des blessés, tous les hommes valides qui se sont présentés aux postes frontière, Cerbère, Perthus, Latour-de-Carol et Bourg-Madame dès le 28 Janvier, en raison des instructions reçues, ont été contenus aux frontières jusqu'au 6 Février. Toutefois, déjà par la montagne, un grand nombre d'entr'eux sont passés: il n'est pas possible de les empêcher de passer en France mais ils sont presque immédiatement arrêtés , groupés et cantonnés dans les localités ci-après

CERBERE
BANYULS
PORT-VENDRES
LAS ILLAS
KAMANERE
COUSTOUGES
PRATS-de-MOLLO
LA PRESTE
OSSEJA
ENVEITG
BOURG-MADAME
LATOUR-de-CAROL

Il est bon de noter que dans la région de la Cerdagne, c'est à dire la partie de frontière allant d'Osséja à Latour-de-Carol, les hommes restent aux abords de la frontière du côté espagnol et un ordre relatif règne.

...

OLLO

Informe del prefecte dels Pirineus Orientals, Raoul Didkowski, «Exode Espagnols» (Perpinyà, s.d.; ADPO 31 W 274).

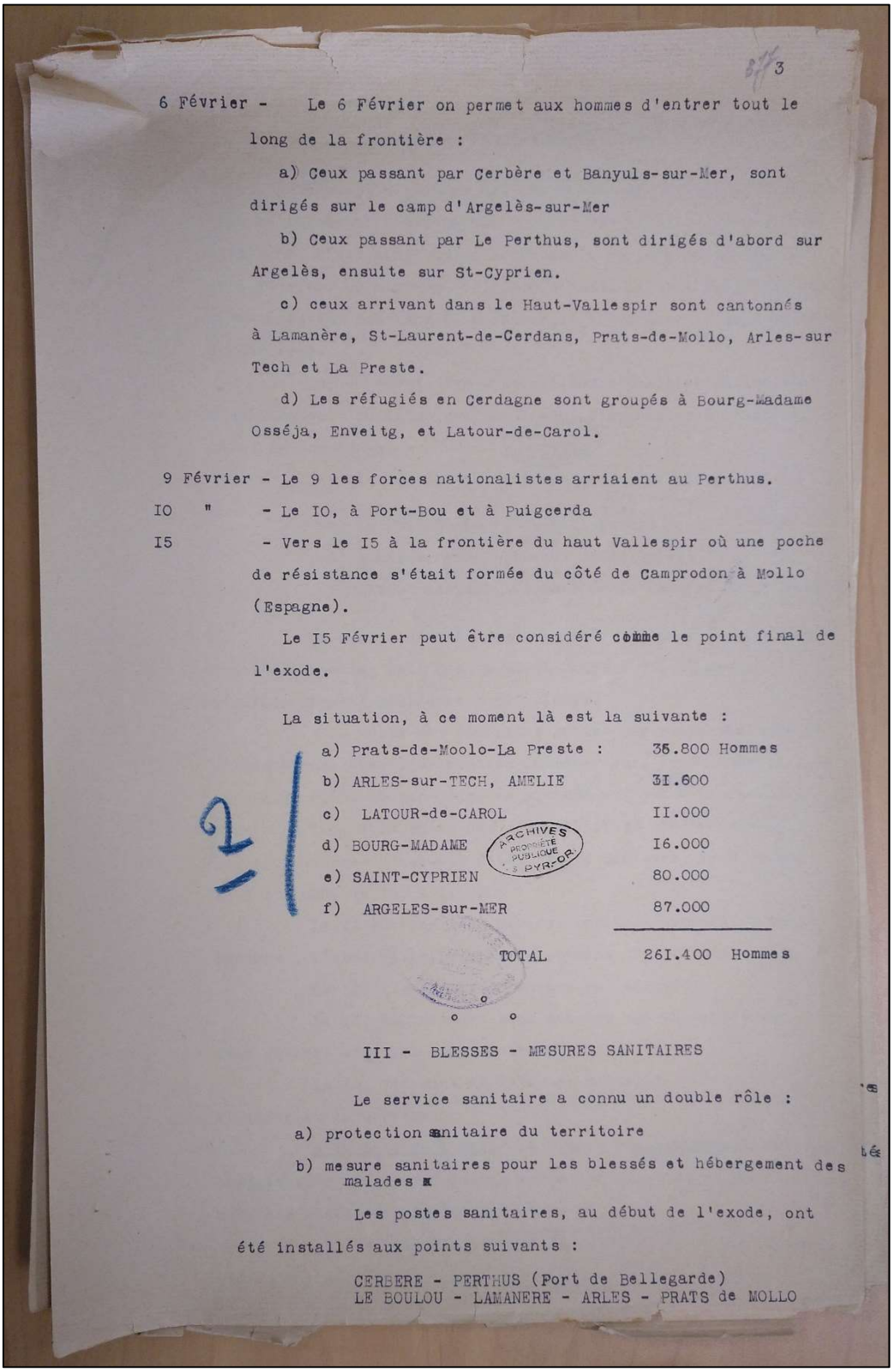

3

6 Février - Le 6 Février on permet aux hommes d'entrer tout le long de la frontière :

a) Ceux passant par Cerbère et Banyuls-sur-Mer, sont dirigés sur le camp d'Argelès-sur-Mer

b) Ceux passant par Le Perthus, sont dirigés d'abord sur Argelès, ensuite sur St-Cyprien.

c) ceux arrivant dans le Haut-Vallespir sont cantonnés à Lamanère, St-Laurent-de-Cerdans, Prats-de-Mollo, Arles-sur Tech et La Preste.

d) Les réfugiés en Cerdagne sont groupés à Bourg-Madame Osséja, Enveitg, et Latour-de-Carol.

9 Février - Le 9 les forces nationalistes arriaient au Perthus.

IO " - Le IO, à Port-Bou et à Puigcerda

I5 - Vers le I5 à la frontière du haut Vallespir où une poche de résistance s'était formée du côté de Camprodon à Mollo (Espagne).

Le I5 Février peut être considéré comme le point final de l'exode.

La situation, à ce moment là est la suivante :

a)	Prats-de-Moolo-La Preste :	35.800 Hommes
b)	ARLES-sur-TECH, AMELIE	3I.600
c)	LATOUR-de-CAROL	II.000
d)	BOURG-MADAME	I6.000
e)	SAINT-CYPRIEN	80.000
f)	ARGELES-sur-MER	87.000
	TOTAL	26I.400 Hommes

ARCHIVES PROPRIÉTÉ PUBLIQUE P.-O.

o o

III - BLESSES - MESURES SANITAIRES

Le service sanitaire a connu un double rôle :

a) protection sanitaire du territoire

b) mesure sanitaires pour les blessés et hébergement des malades

Les postes sanitaires, au début de l'exode, ont été installés aux points suivants :

CERBERE - PERTHUS (Port de Bellegarde)
LE BOULOU - LAMANERE - ARLES - PRATS de MOLLO

Informe del prefecte dels Pirineus Orientals, Raoul Didkowski, «Exode Espagnols» (Perpinyà, s.d.; ADPO 31 W 274).

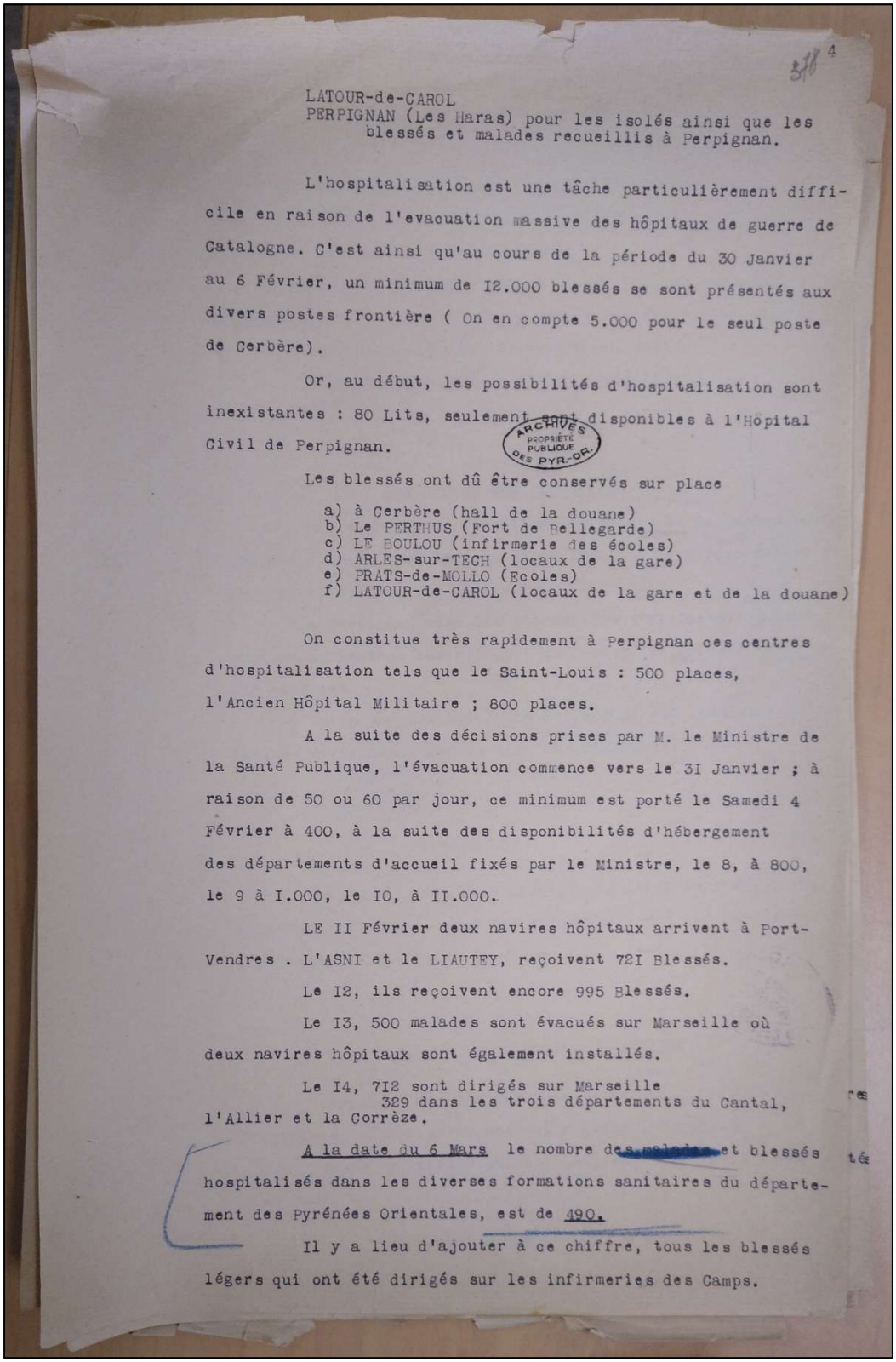

LATOUR-de-CAROL
PERPIGNAN (Les Haras) pour les isolés ainsi que les blessés et malades recueillis à Perpignan.

L'hospitalisation est une tâche particulièrement difficile en raison de l'evacuation massive des hôpitaux de guerre de Catalogne. C'est ainsi qu'au cours de la période du 30 Janvier au 6 Février, un minimum de I2.000 blessés se sont présentés aux divers postes frontière (On en compte 5.000 pour le seul poste de Cerbère).

Or, au début, les possibilités d'hospitalisation sont inexistantes : 80 Lits, seulement sont disponibles à l'Hôpital Civil de Perpignan.

ARCHIVES PROPRIÉTÉ PUBLIQUE DES PYR.-OR.

Les blessés ont dû être conservés sur place

a) à Cerbère (hall de la douane)
b) Le PERTHUS (Fort de Bellegarde)
c) LE BOULOU (infirmerie des écoles)
d) ARLES-sur-TECH (locaux de la gare)
e) PRATS-de-MOLLO (Ecoles)
f) LATOUR-de-CAROL (locaux de la gare et de la douane)

On constitue très rapidement à Perpignan ces centres d'hospitalisation tels que le Saint-Louis : 500 places, l'Ancien Hôpital Militaire ; 800 places.

A la suite des décisions prises par M. le Ministre de la Santé Publique, l'évacuation commence vers le 3I Janvier ; à raison de 50 ou 60 par jour, ce minimum est porté le Samedi 4 Février à 400, à la suite des disponibilités d'hébergement des départements d'accueil fixés par le Ministre, le 8, à 800, le 9 à I.000, le I0, à II.000.

LE II Février deux navires hôpitaux arrivent à Port-Vendres . L'ASNI et le LIAUTEY, reçoivent 72I Blessés.

Le I2, ils reçoivent encore 995 Blessés.

Le I3, 500 malades sont évacués sur Marseille où deux navires hôpitaux sont également installés.

Le I4, 7I2 sont dirigés sur Marseille
329 dans les trois départements du Cantal, l'Allier et la Corrèze.

A la date du 6 Mars le nombre des malades et blessés hospitalisés dans les diverses formations sanitaires du département des Pyrénées Orientales, est de 490.

Il y a lieu d'ajouter à ce chiffre, tous les blessés légers qui ont été dirigés sur les infirmeries des Camps.

Informe del prefecte dels Pirineus Orientals, Raoul Didkowski, «Exode Espagnols» (Perpinyà, s.d.; ADPO 31 W 274).

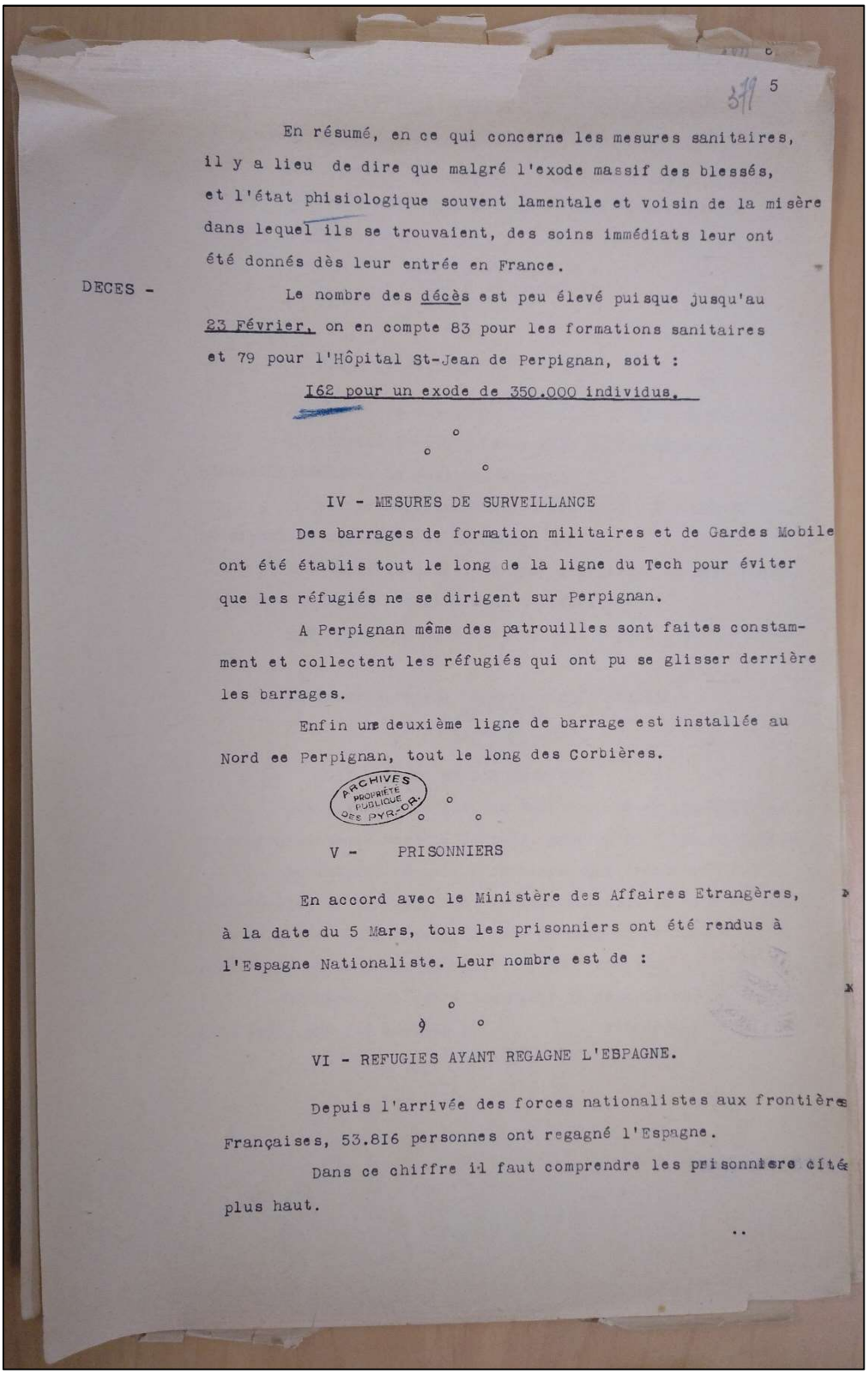

5

En résumé, en ce qui concerne les mesures sanitaires, il y a lieu de dire que malgré l'exode massif des blessés, et l'état phisiologique souvent lamentale et voisin de la misère dans lequel ils se trouvaient, des soins immédiats leur ont été donnés dès leur entrée en France.

DECES - Le nombre des décès est peu élevé puisque jusqu'au 23 Février, on en compte 83 pour les formations sanitaires et 79 pour l'Hôpital St-Jean de Perpignan, soit :

162 pour un exode de 350.000 individus.

°
° °

IV - MESURES DE SURVEILLANCE

Des barrages de formation militaires et de Gardes Mobile ont été établis tout le long de la ligne du Tech pour éviter que les réfugiés ne se dirigent sur Perpignan.

A Perpignan même des patrouilles sont faites constamment et collectent les réfugiés qui ont pu se glisser derrière les barrages.

Enfin une deuxième ligne de barrage est installée au Nord ee Perpignan, tout le long des Corbières.

ARCHIVES PROPRIÉTÉ PUBLIQUE DES PYR.-OR.

° ° °

V - PRISONNIERS

En accord avec le Ministère des Affaires Etrangères, à la date du 5 Mars, tous les prisonniers ont été rendus à l'Espagne Nationaliste. Leur nombre est de :

°
9 °

VI - REFUGIES AYANT REGAGNE L'ESPAGNE.

Depuis l'arrivée des forces nationalistes aux frontières Françaises, 53.816 personnes ont regagné l'Espagne.

Dans ce chiffre il faut comprendre les prisonniers cités plus haut.

..

Informe del prefecte dels Pirineus Orientals, Raoul Didkowski, «Exode Espagnols» (Perpinyà, s.d.; ADPO 31 W 274).

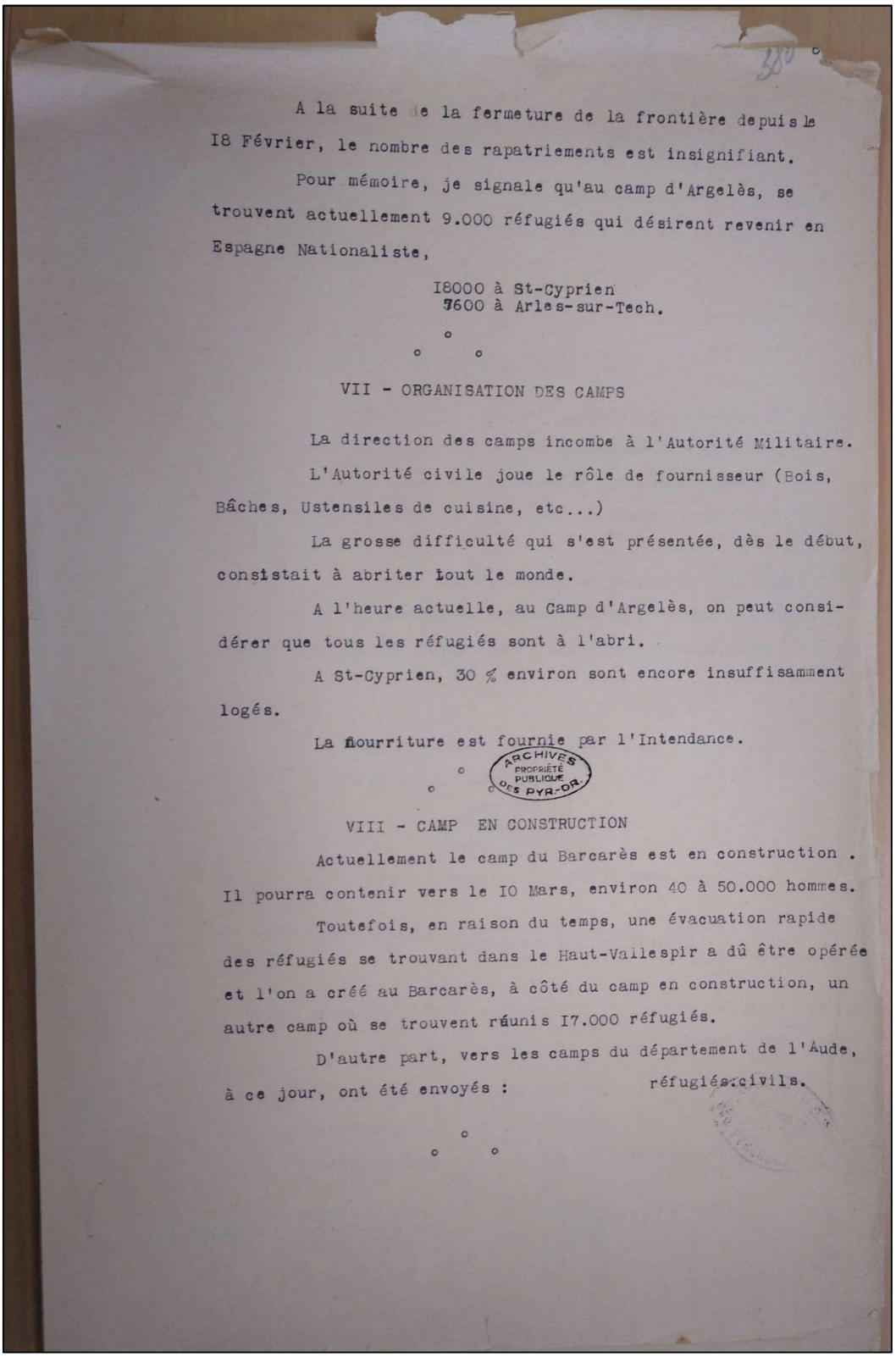

A la suite de la fermeture de la frontière depuis le I8 Février, le nombre des rapatriements est insignifiant.

Pour mémoire, je signale qu'au camp d'Argelès, se trouvent actuellement 9.000 réfugiés qui désirent revenir en Espagne Nationaliste,

I8000 à St-Cyprien
7600 à Arles-sur-Tech.

o
o o

VII - ORGANISATION DES CAMPS

La direction des camps incombe à l'Autorité Militaire.

L'Autorité civile joue le rôle de fournisseur (Bois, Bâches, Ustensiles de cuisine, etc...)

La grosse difficulté qui s'est présentée, dès le début, consistait à abriter tout le monde.

A l'heure actuelle, au Camp d'Argelès, on peut considérer que tous les réfugiés sont à l'abri.

A St-Cyprien, 30 % environ sont encore insuffisamment logés.

La nourriture est fournie par l'Intendance.

o
o o

ARCHIVES PROPRIÉTÉ PUBLIQUE DES PYR.-OR.

VIII - CAMP EN CONSTRUCTION

Actuellement le camp du Barcarès est en construction . Il pourra contenir vers le IO Mars, environ 40 à 50.000 hommes.

Toutefois, en raison du temps, une évacuation rapide des réfugiés se trouvant dans le Haut-Vallespir a dû être opérée et l'on a créé au Barcarès, à côté du camp en construction, un autre camp où se trouvent réunis I7.000 réfugiés.

D'autre part, vers les camps du département de l'Aude, à ce jour, ont été envoyés : réfugiés civils.

o
o o

Informe del prefecte dels Pirineus Orientals, Raoul Didkowski, «Exode Espagnols» (Perpinyà, s.d.; ADPO 31 W 274).

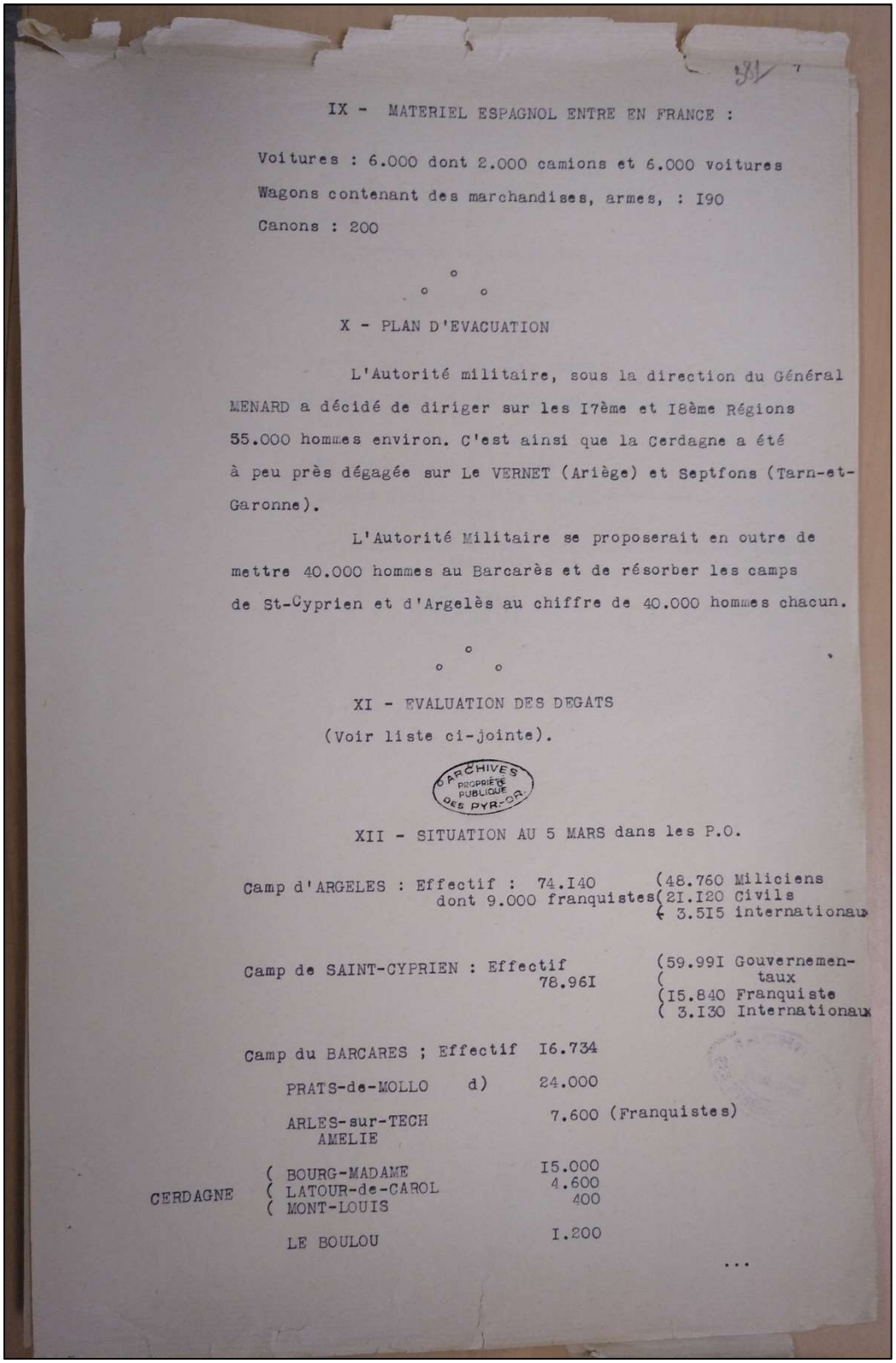

IX - MATERIEL ESPAGNOL ENTRE EN FRANCE :

Voitures : 6.000 dont 2.000 camions et 6.000 voitures

Wagons contenant des marchandises, armes, : I90

Canons : 200

°
° °

X - PLAN D'EVACUATION

L'Autorité militaire, sous la direction du Général MENARD a décidé de diriger sur les I7ème et I8ème Régions 55.000 hommes environ. C'est ainsi que la Cerdagne a été à peu près dégagée sur Le VERNET (Ariège) et Septfons (Tarn-et-Garonne).

L'Autorité Militaire se proposerait en outre de mettre 40.000 hommes au Barcarès et de résorber les camps de St-Cyprien et d'Argelès au chiffre de 40.000 hommes chacun.

°
° °

XI - EVALUATION DES DEGATS

(Voir liste ci-jointe).

ARCHIVES PROPRIÉTÉ PUBLIQUE DES PYR.-OR.

XII - SITUATION AU 5 MARS dans les P.O.

Camp d'ARGELES : Effectif : 74.I40 (48.760 Miliciens
dont 9.000 franquistes (2I.I20 Civils
(3.5I5 internationaux

Camp de SAINT-CYPRIEN : Effectif 78.96I (59.99I Gouvernementaux
(I5.840 Franquiste
(3.I30 Internationaux

Camp du BARCARES ; Effectif I6.734

PRATS-de-MOLLO d) 24.000

ARLES-sur-TECH 7.600 (Franquistes)
AMELIE

CERDAGNE
(BOURG-MADAME I5.000
(LATOUR-de-CAROL 4.600
(MONT-LOUIS 400

LE BOULOU I.200

...

Informe del prefecte dels Pirineus Orientals, Raoul Didkowski, «Exode Espagnols» (Perpinyà, s.d.; ADPO 31 W 274).

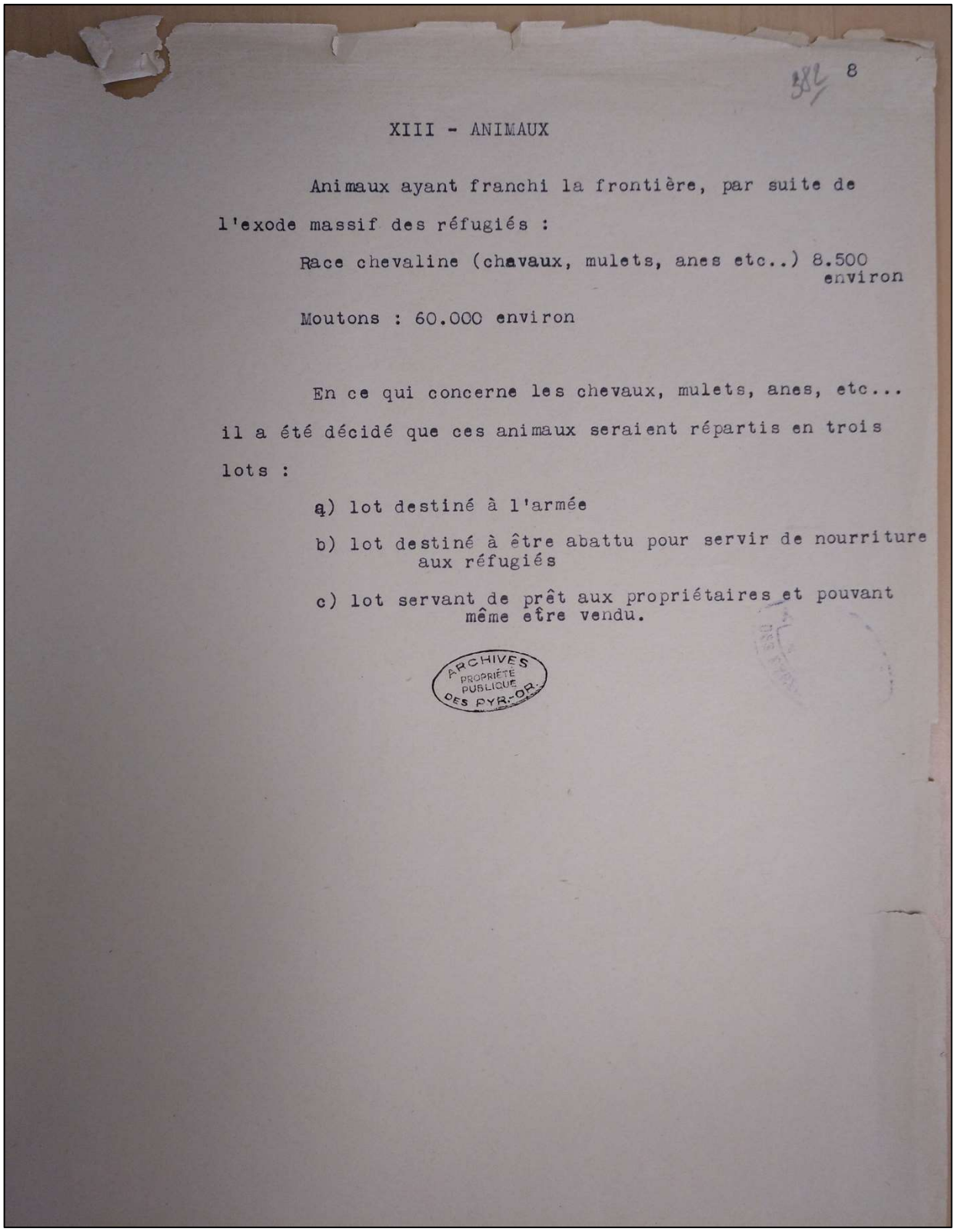

382 8

XIII - ANIMAUX

Animaux ayant franchi la frontière, par suite de l'exode massif des réfugiés :

Race chevaline (chavaux, mulets, anes etc..) 8.500 environ

Moutons : 60.000 environ

En ce qui concerne les chevaux, mulets, anes, etc... il a été décidé que ces animaux seraient répartis en trois lots :

a) lot destiné à l'armée

b) lot destiné à être abattu pour servir de nourriture aux réfugiés

c) lot servant de prêt aux propriétaires et pouvant même être vendu.

ARCHIVES PROPRIÉTÉ PUBLIQUE DES PYR.-OR.

Informe del prefecte dels Pirineus Orientals, Raoul Didkowski, «Exode Espagnols» (Perpinyà, s.d.; ADPO 31 W 274).

ELS DOCUMENTS QUE S'INCLOUEN A CONTINUACIÓ SÓN UNA PETITA MOSTRA DE LA DOCUMENTACIÓ TREBALLADA AL LLARG DE LA TESI I FAN REFERÈNCIA A ALGUN MOMENT RELLEVANT DE LA HISTÒRIA DEL CAMP.

ANNEX 6: CARTA DEL GENERAL MÉNARD ON NOTIFICAVA AL PREFECTE DE L'HÉRAULT, ANTOINE MONIS, LA CREACIÓ DEL CAMP D'AGDE. FEBRER DE 1939.

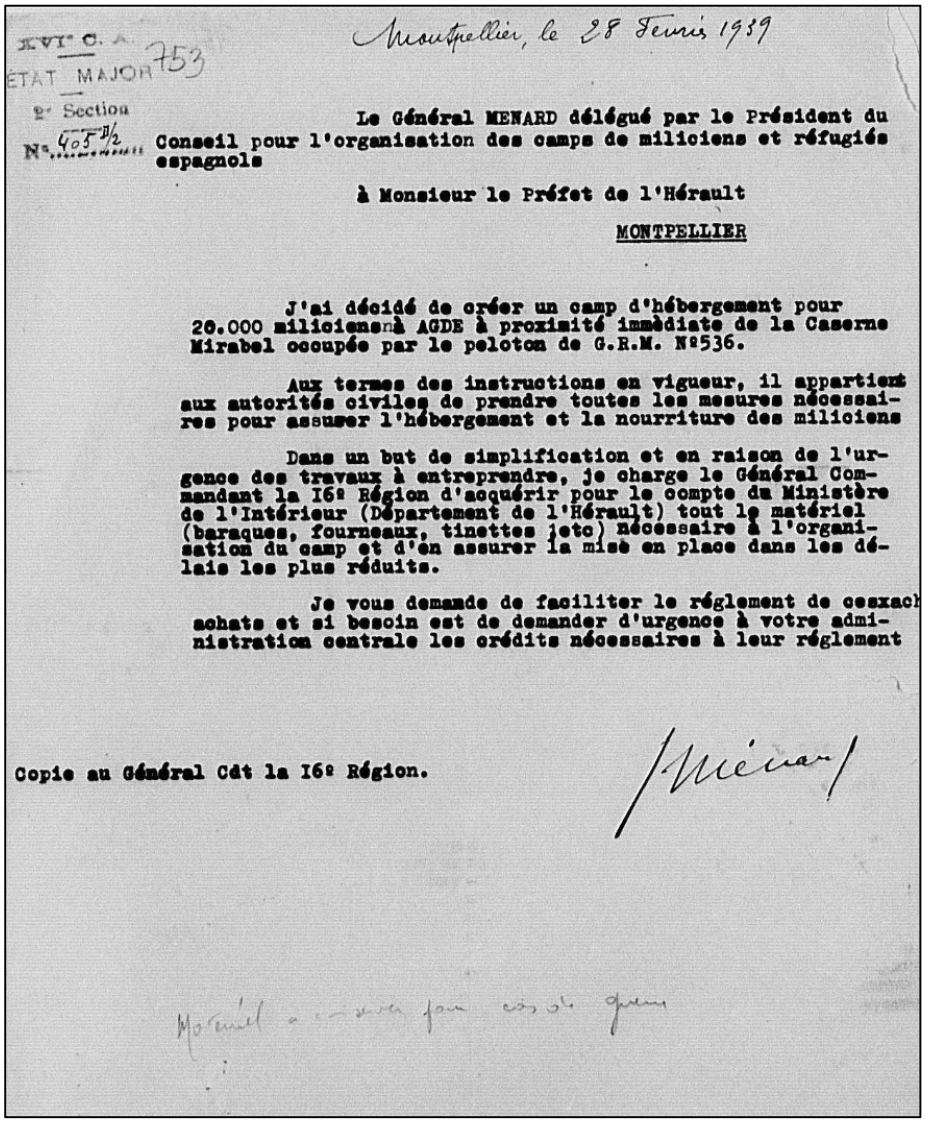

XVI° C. A.
ÉTAT MAJOR 753
2° Section
N° 405 B/2

Montpellier, le 28 Février 1939

Le Général MENARD délégué par le Président du Conseil pour l'organisation des camps de miliciens et réfugiés espagnols

à Monsieur le Préfet de l'Hérault

MONTPELLIER

J'ai décidé de créer un camp d'hébergement pour 20.000 miliciens à AGDE à proximité immèdiate de la Caserne Mirabel occupée par le peloton de G.R.M. N°536.

Aux termes des instructions en vigueur, il appartient aux autorités civiles de prendre toutes les mesures nécessaires pour assurer l'hébergement et la nourriture des miliciens

Dans un but de simplification et en raison de l'urgence des travaux à entreprendre, je charge le Général Commandant la I6° Région d'acquérir pour le compte du Ministère de l'Intérieur (Département de l'Hérault) tout le matériel (baraques, fourneaux, tinettes ;etc) nécessaire à l'organisation du camp et d'en assurer la mise en place dans les délais les plus réduits.

Je vous demande de faciliter le réglement de cesxach achats et si besoin est de demander d'urgence à votre administration centrale les crédits nécessaires à leur réglement

Copie au Général Cdt la I6° Région.

/Ménard/

Carta del general Ménard al prefecte de l'Hérault (Montpellier, 28 de febrer de 1939; ADH 2 W 622/1).

ANNEX 7: CARTA DE PERE PUIG DES DEL CAMP A CARLES PI I SUNYER ON APAREIXEN LES IDEES QUE UNA I ALTRA VEGADA TROBEM A LES CARTES ENVIADES PELS INTERNS CATALANS. EL QUÈ AGUSTÍ BARTRA SINTETITZAVA AMB LA FRASE: «En realitat aquest camp és una petita Catalunya fora de Catalunya».[1514]

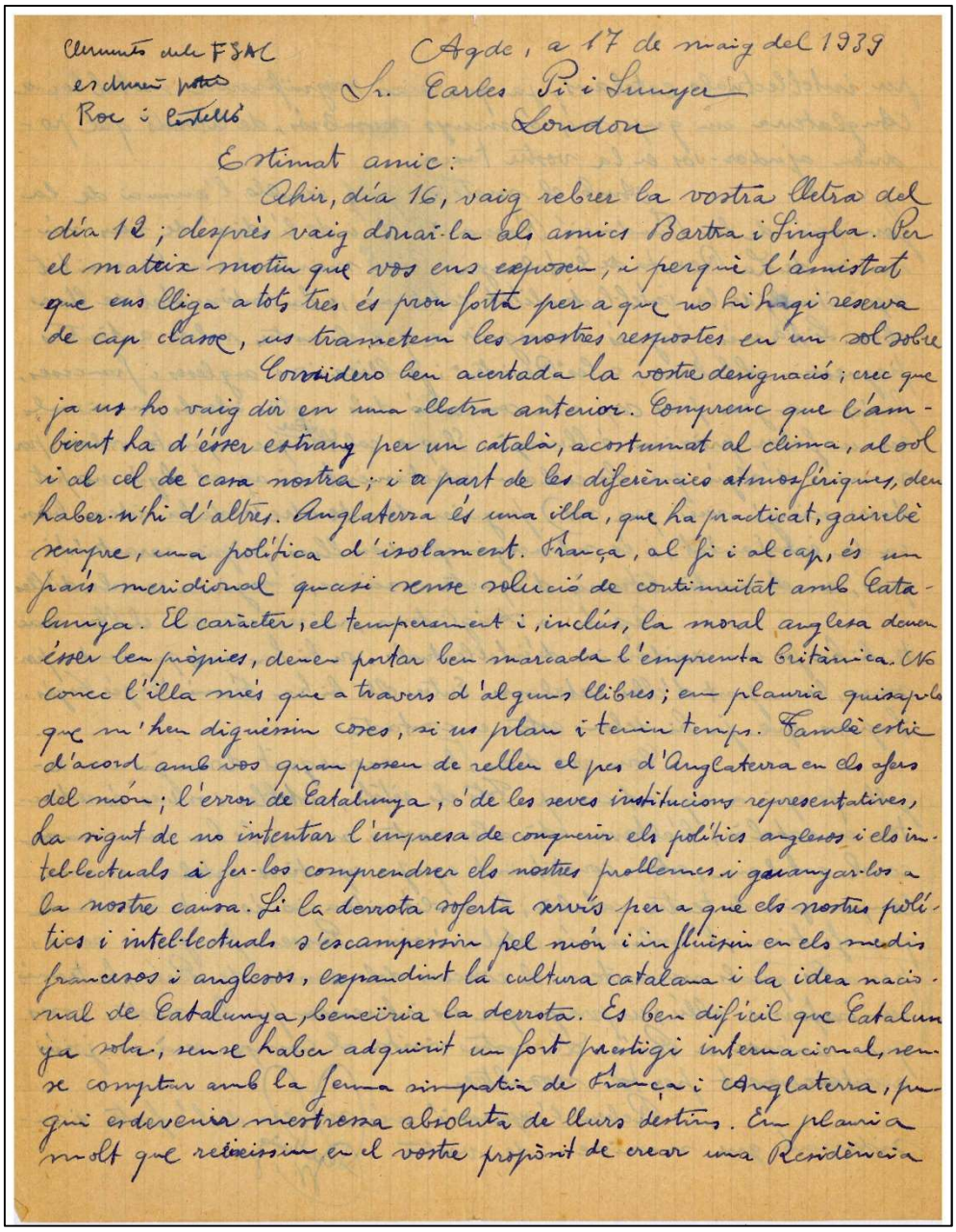

Carta de Pere Puig a Carles Pi i Sunyer (camp d'Agde, 17 de maig de 1939; AFCPS Ca16Cp534).

1514. Carta d'Agustí Bartra a Carles Pi i Sunyer (camp d'Agde, 11 de juny de 1939; AFCPS Ca2Cp64).

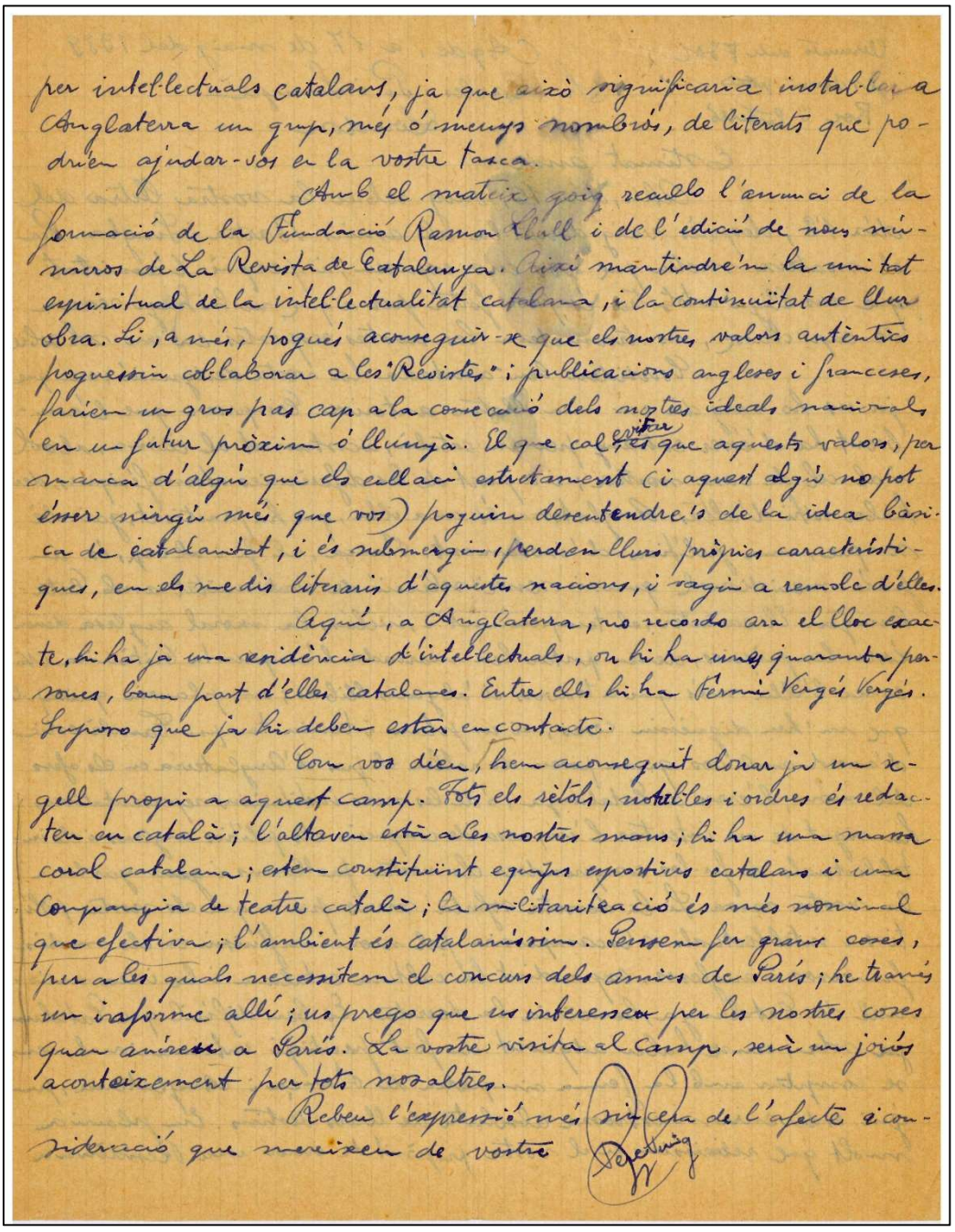

per intel·lectuals catalans, ja que això significaria instal·lar a Anglaterra un grup, més o menys nombrós, de literats que podrien ajudar-vos en la vostre tasca.

Amb el mateix goig reculo l'anunci de la formació de la Fundació Ramon Llull i de l'edició de nous números de La Revista de Catalunya. Així mantindrem la unitat espiritual de la intel·lectualitat catalana, i la continuïtat de llur obra. Li, a més, proguès aconseguir-se que els nostres valors autèntics poguessin col·laborar a les "Revistes" i publicacions angleses i franceses, faríem un gros pas cap a la consecució dels nostres ideals nacionals en un futur pròxim o llunyà. El que cal és que aquests valors, per manca d'algú que els callaci estrictament (i aquest algú no pot ésser ningú més que vos) puguin desentendre's de la idea bàsica de catalanitat, i és submergeixin, perden llurs pròpies característiques, en els medis literaris d'aquestes nacions, i vagin a remolc d'elles.

Aquí, a Anglaterra, no recordo ara el lloc exacte, hi ha ja una residència d'intel·lectuals, on hi ha unes quaranta persones, bona part d'elles catalanes. Entre elles hi ha Fernín Vergés Vergés. Suposo que ja hi deben estar en contacte.

Com vos dic, hem aconseguit donar ja un segell propi a aquest camp. Tots els rètols, notables i ordres és redacten en català; l'altaveu està a les nostres mans; hi ha una massa coral catalana; estem constituint equips esportius catalans i una Companyia de teatre català; la militarització és més nominal que efectiva; l'ambient és catalaníssim. Pensem per grans coses, per a les quals necessitem el concurs dels amics de París; he trames un iaforme allí; us prego que us interesseu per les nostres coses quan aneu a París. La vostre visita al camp, serà un joiós acontaixement per tots nosaltres.

Rebeu l'expressió més sincera de l'afecte i consideració que mereixen de vostre

Pere Puig

Carta de Pere Puig a Carles Pi i Sunyer (camp d'Agde, 17 de maig de 1939; AFCPS Ca16Cp534).

ANNEX 8: CARTA DEL COMISSARI ESPECIAL M. MAZET AL PREFECTE DE L'HÉRAULT, ANTOINE MONIS, ON EL POSA EN AVÍS QUE EL FORMULARI DE JOSÉ SERENA, EL VICECÒNSOL D'AGDE ELS POT PORTAR COMPLICACIONS EN ELS TRÀMITS DE RETORNS DE REFUGIATS. JUNY DE 1939.

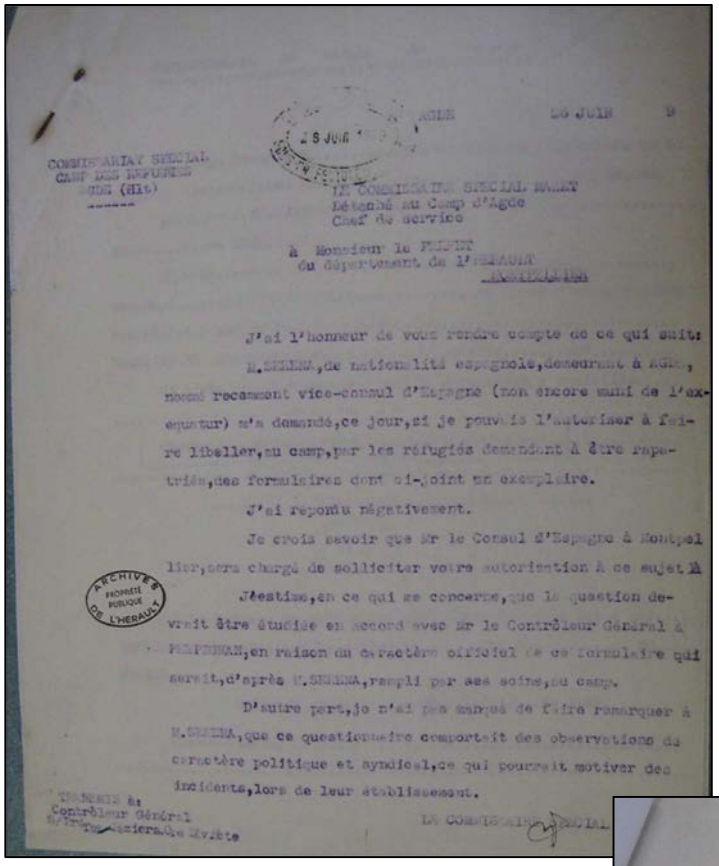

AGDE 26 JUIN 9

COMMISSARIAT SPECIAL
CAMP DES REFUGIES
AGDE (Hlt)

LE COMMISSAIRE SPECIAL MAZET
Détaché au Camp d'Agde
Chef de service

à Monsieur le PREFET
du département de l'HERAULT
MONTPELLIER

J'ai l'honneur de vous rendre compte de ce qui suit:

M.SERENA, de nationalité espagnole, demeurant à AGDE, nommé recemment vice-consul d'Espagne (non encore muni de l'exequatur) m'a demandé, ce jour, si je pouvais l'autoriser à faire libeller, au camp, par les réfugiés demandant à être rapatriés, des formulaires dont ci-joint un exemplaire.

J'ai repondu négativement.

Je crois savoir que Mr le Consul d'Espagne à Montpellier, sera chargé de solliciter votre autorisation à ce sujet.

Jèestime, en ce qui me concerne, que la question devrait être étudiée en accord avec Mr le Contrôleur Général à PERPIGNAN, en raison du caractère officiel de ce formulaire qui serait, d'après M.SERENA, rempli par ses soins, au camp.

D'autre part, je n'ai pas manqué de faire remarquer à M.SERENA, que ce questionnaire comportait des observations de caractère politique et syndical, ce qui pourrait motiver des incidents, lors de leur établissement.

TRANSMIS à:
Contrôleur Général
S/Préfecture Maziera, Ore Mariète

LE COMMISSAIRE SPECIAL

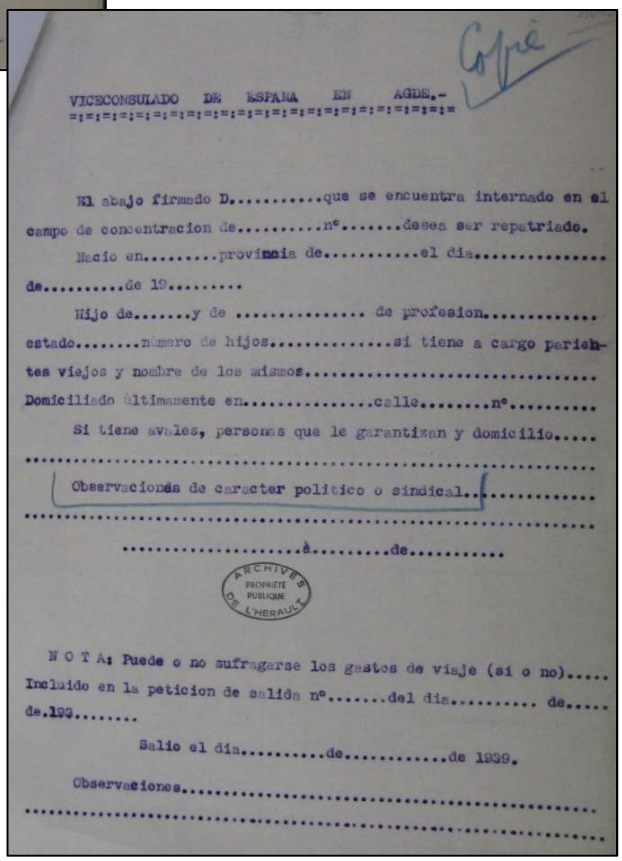

Copie

VICECONSULADO DE ESPANA EN AGDE.-

El abajo firmado D.....que se encuentra internado en el campo de concentracion de.....nº.....desea ser repatriado.

Nacio en.....provincia de.....el dia..... de.....de 19.....

Hijo de.....y de ..... de profesion..... estado.....número de hijos.....si tiene a cargo parientes viejos y nombre de los mismos.....

Domiciliado últimamente en.....calle.....nº.....

Si tiene avales, personas que le garantizan y domicilio.....

Observaciones de caracter politico o sindical.....

.....à.....de.....

N O T A: Puede o no sufragarse los gastos de viaje (si o no)..... Incluido en la peticion de salida nº.....del dia..... de..... de.193.....

Salio el dia.....de.....de 1939.

Observaciones.....

Carta del comissari M. Mazet al prefecte de l'Hérault on adjunta el formulari que José Serena, vicecònsol espanyol d'Agde, els havia tramès per tal que l'omplissin els refugiats que volien tramitar el seu repatriament (camp d'Agde, 26 de juny de 1939; ADH 2 W 620).

ANNEX 9: INFORME DEL DOCTOR PELAI VILAR, ENCARREGAT DE LA INFERMERIA CENTRAL DEL CAMP ENVIAT AL DOCTOR JAUME AIGUADER ON LI TRAMETIA LA INFORMACIÓ SOBRE LA SITUACIÓ I LES CONDICIONS DEL SERVEI. [AGOST] DE 1939.

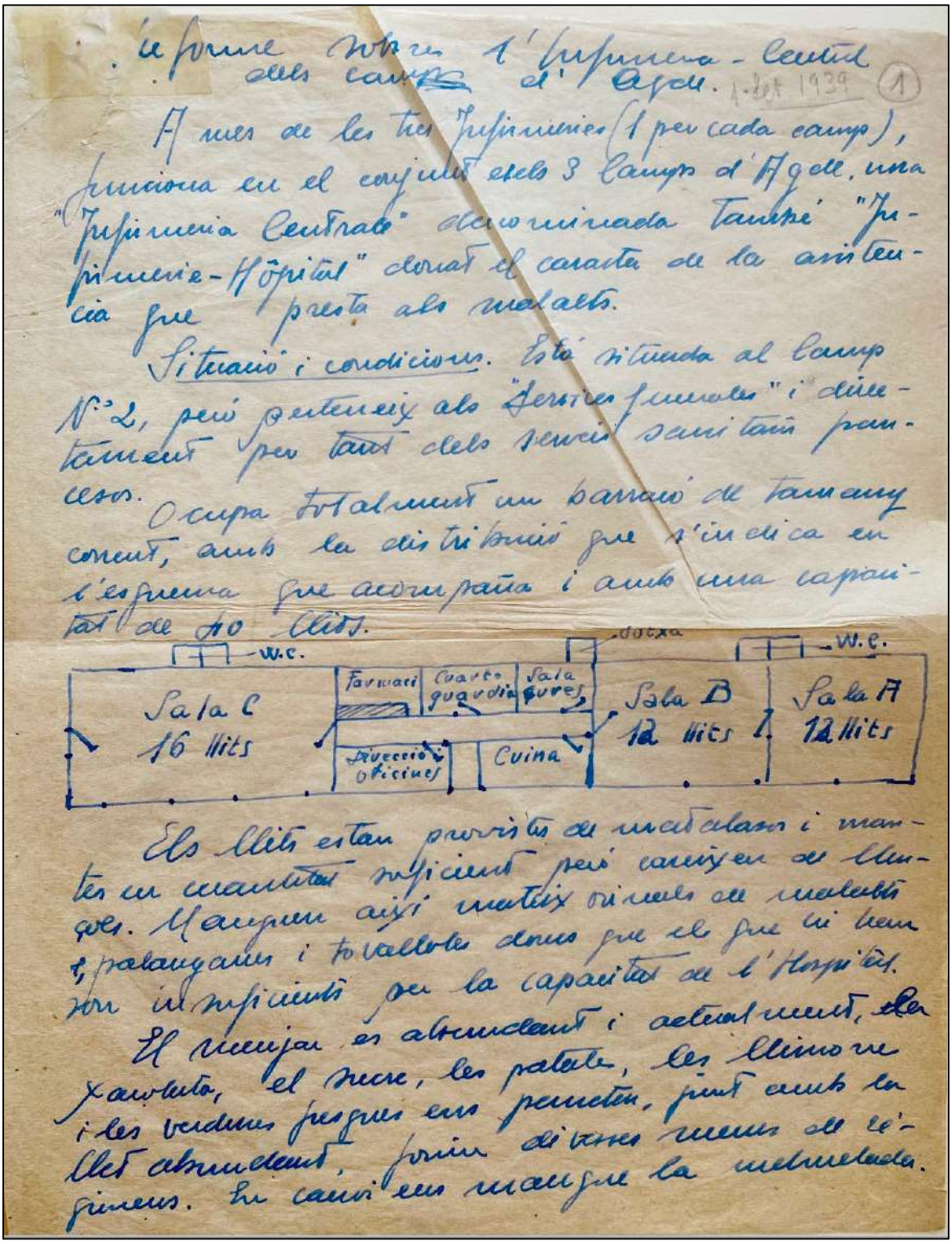

Informe del doctor Pelai Vilar sobre la Infermeria Central dels camps de concentració d'Agde. (camp d'Agde, [1 d'agost de 1939]; Fons Històric Pelai Vilar Canales, MHMC).

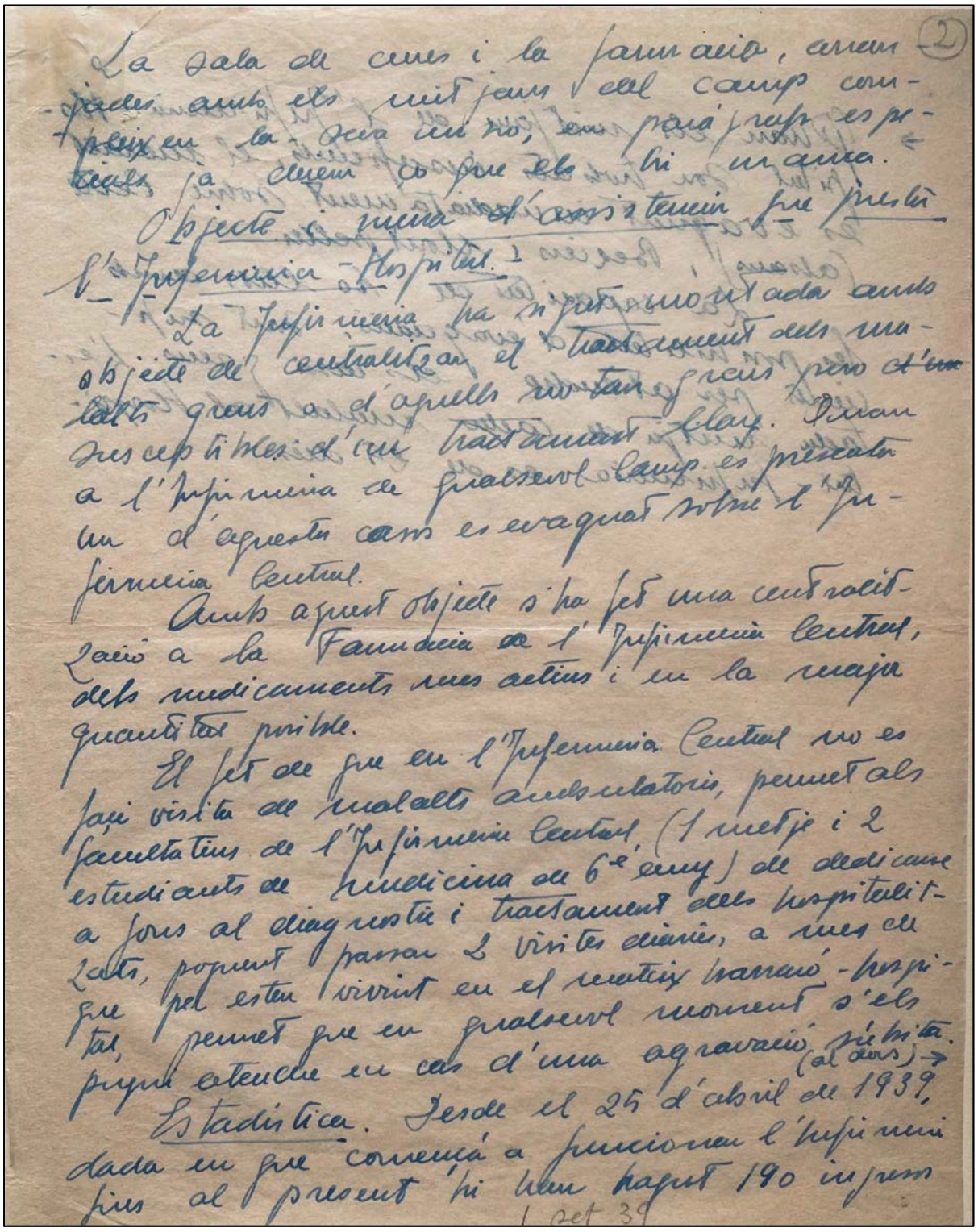

Informe del doctor Pelai Vilar sobre la Infermeria Central dels camps de concentració d'Agde. (camp d'Agde, [1 d'agost de 1939]; Fons Històric Pelai Vilar Canales, MHMC).

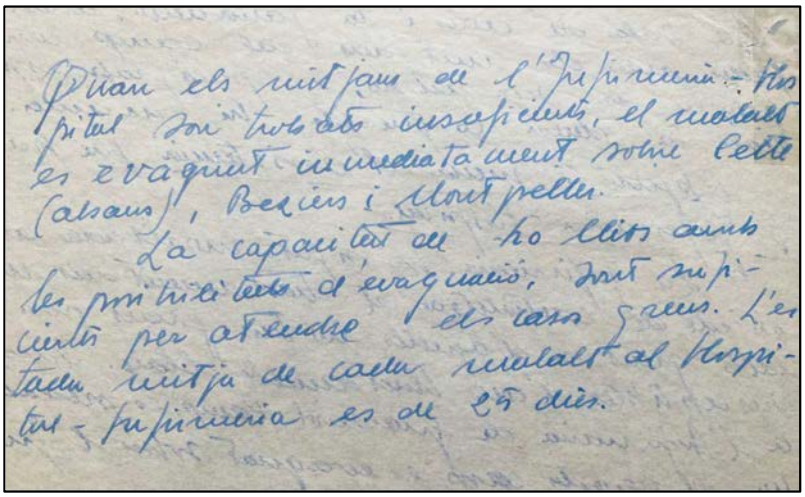

Quan els mitjans de l'Infirmeria-Hospital son trobats insuficients, el malalt es evaquat immediatament sobre Cette (Alsans), Beziers i Montpellier.

La capacitat de 40 llits amb les posibilitats d'evaquació, sont suficients per atendre els casos greus. L'estada mitja de cada malalt al Hospital-Infirmeria es de 25 dies.

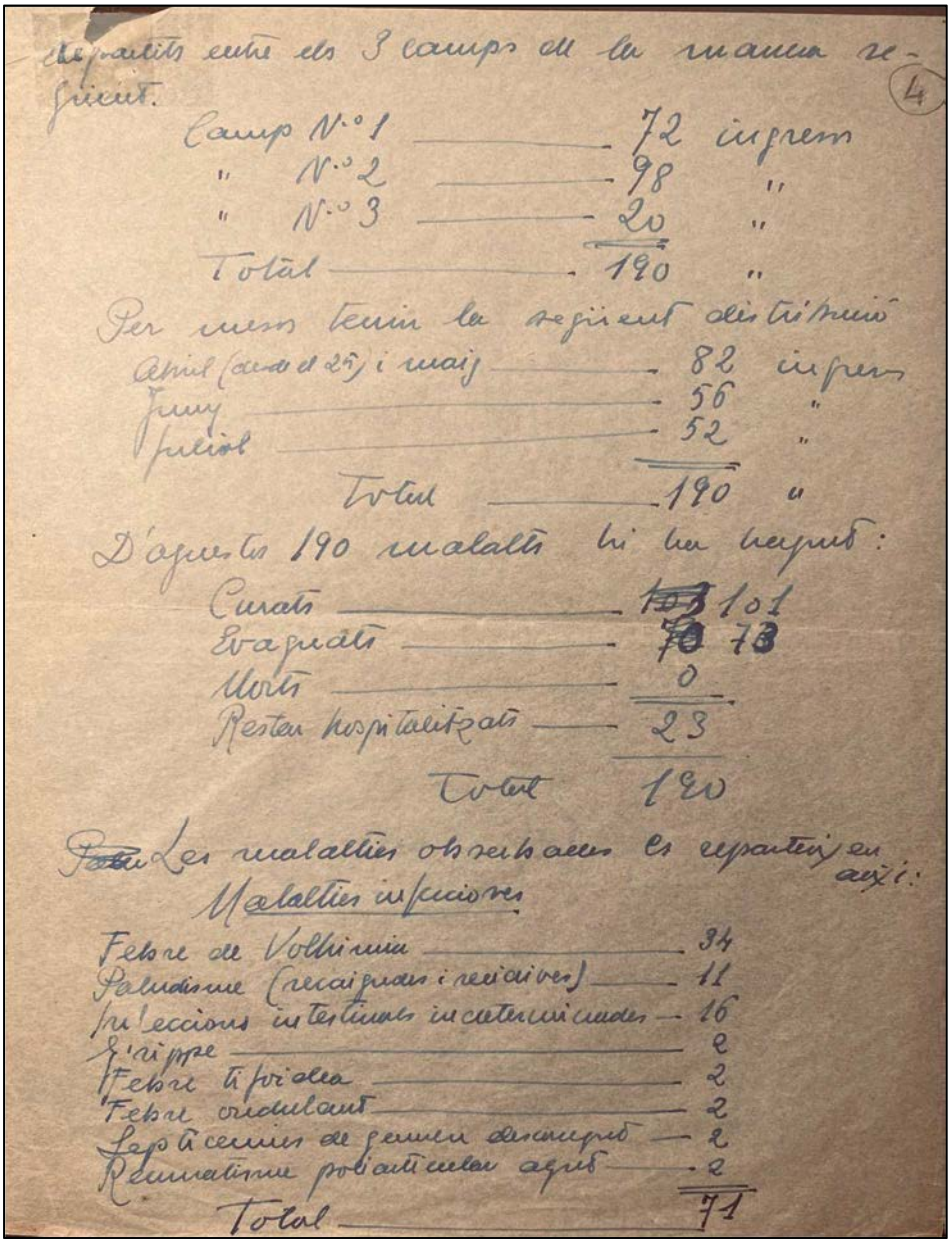

departits entre els 3 camps de la manera seguent. (4)

Camp N.º 1	72	ingresos
" N.º 2	98	"
" N.º 3	20	"
Total	190	"

Per mesos tenim la seguent distribució

Abril (desde el 25) i maig	82	ingresos
Juny	56	"
Juliol	52	"
Total	190	"

D'aquestos 190 malalts hi ha hagut:

Curats	~~103~~ 101
Evaquats	~~70~~ 73
Morts	0
Restan hospitalitzats	23
Total	190

~~Pelai~~ Les malalties observades es reparteix en aixi:

Malalties infecciosas

Febre de Volhinia	34
Paludisme (recaigudes i recidives)	11
Infeccions intestinals indeterminades	16
Grippe	2
Febre tifoidea	2
Febre ondulant	2
Septicemies de germen descongut	2
Reumatisme poliarticular agut	2
Total	71

Informe del doctor Pelai Vilar sobre la Infermeria Central dels camps de concentració d'Agde. (camp d'Agde, [1 d'agost de 1939]; Fons Històric Pelai Vilar Canales, MHMC).

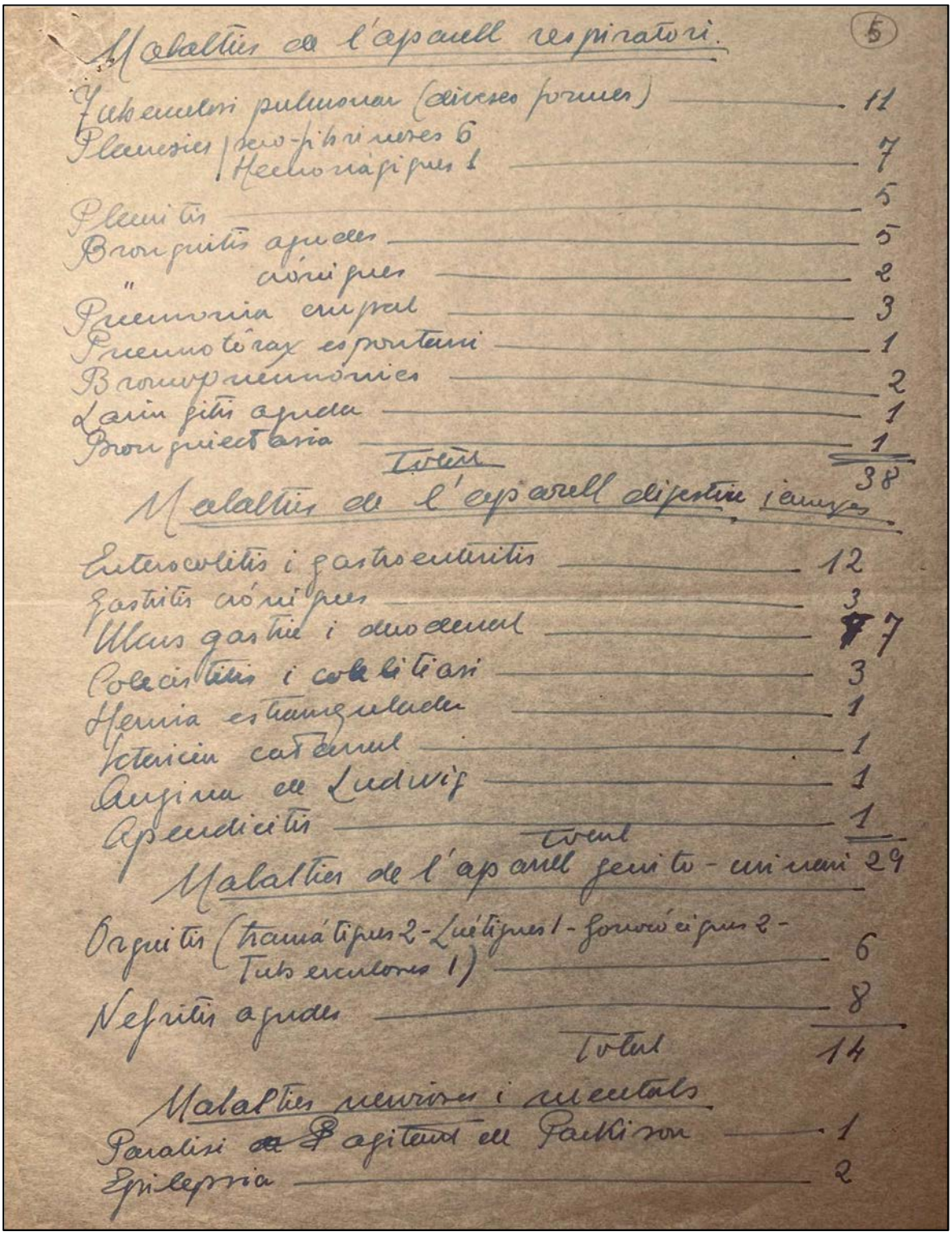

Malalties de l'aparell respiratori. (5)

Tuberculosi pulmonar (diverses formes) — 11
Pleuresies | seco-fibrinoses 6 / Hemorràgiques 1 — 7
Pleuritis — 5
Bronquitis agudes — 5
" crònigues — 2
Pneumonia empal — 3
Pneumotòrax espontani — 1
Bronconeumonies — 2
Laringitis aguda — 1
Bronquiectasia — 1
Total — 38

Malalties de l'aparell digestiu i anexos.

Enterocolitis i gastroenteritis — 12
Gastritis crònigues — 3
Ulcus gastric i duodenal — 7
Colecistitis i colelitiasi — 3
Hernia estrangulada — 1
Istericia catarral — 1
Angina de Ludwig — 1
Apendicitis — 1
Total — 29

Malalties de l'aparell genito-urinari

Orquitis (traumàtiques 2 - Luètiques 1 - gonocòciques 2 - Tuberculoses 1) — 6
Nefritis agudes — 8
Total — 14

Malalties nervioses i mentals.

Paralisi Agitant de Parkinson — 1
Epilepsia — 2

Informe del doctor Pelai Vilar sobre la Infermeria Central dels camps de concentració d'Agde. (camp d'Agde, [1 d'agost de 1939]; Fons Històric Pelai Vilar Canales, MHMC).

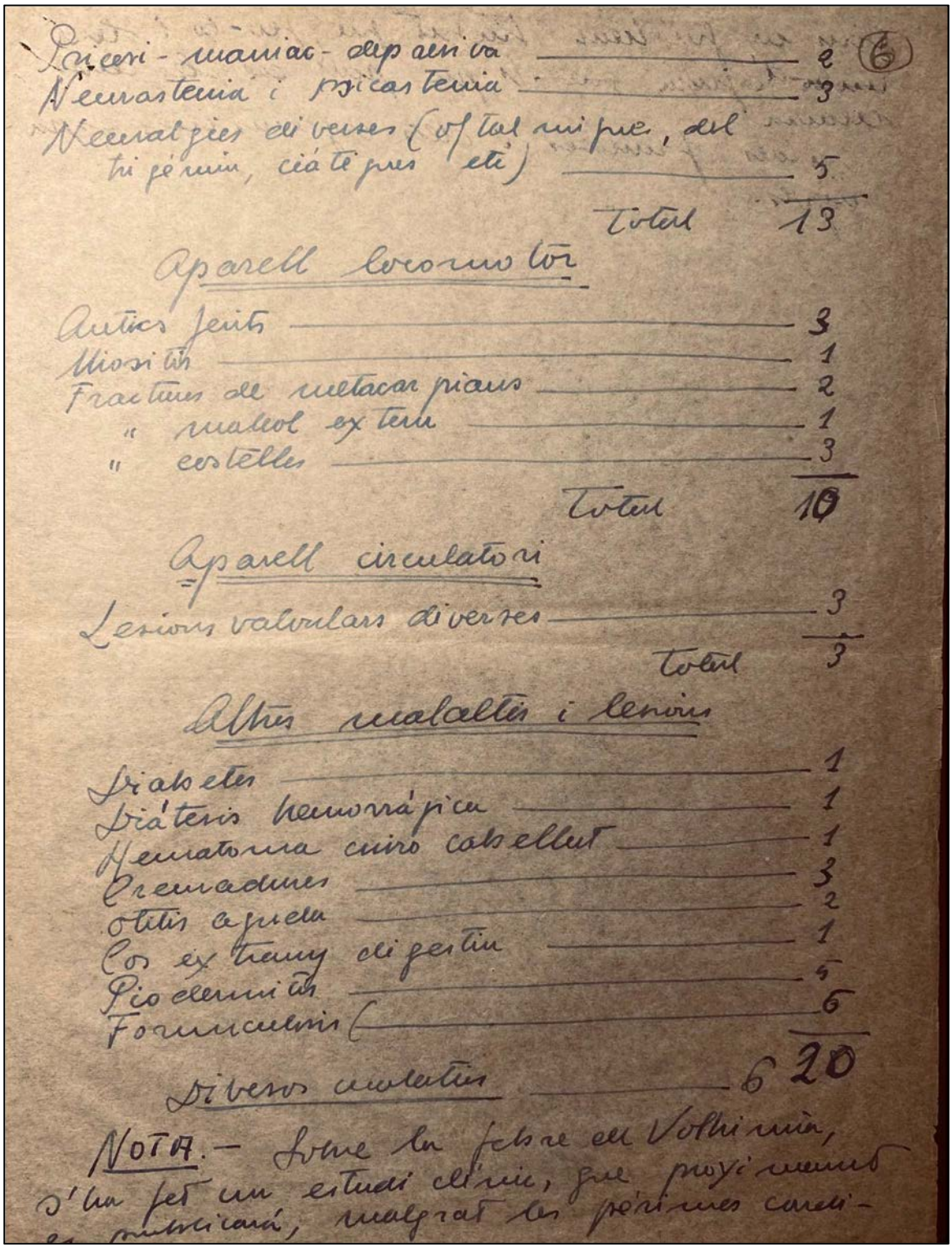

Psicosi - maniac - depressiva ——— 2 (6)
Neurastenia i psicastenia ——— 3
Neuralgies diverses (oftalmiques, del trigémin, ciàtiques etc) ——— 5

Total 13

Aparell locomotor

Antics ferits ——— 3
Miositis ——— 1
Fractures de metacarpians ——— 2
" malleol extern ——— 1
" costelles ——— 3

Total 10

Aparell circulatori

Lesions valvulars diverses ——— 3

Total 3

Altres malaltis i lesions

Diabetes ——— 1
Diátesis hemorrágica ——— 1
Hematoma cuiro cabellut ——— 1
Cremadures ——— 3
Otitis aguda ——— 2
Cos extrany digestiu ——— 1
Piodermitis ——— 5
Forunculosis ——— 6

Diversos malaltis ——— 6 20

NOTA.— Sobre la febre de Volhinia, s'ha fet un estudi clínic, que proximament es publicará, malgrat les pèrimes condi-

Informe del doctor Pelai Vilar sobre la Infermeria Central dels camps de concentració d'Agde. (camp d'Agde, [1 d'agost de 1939]; Fons Històric Pelai Vilar Canales, MHMC).

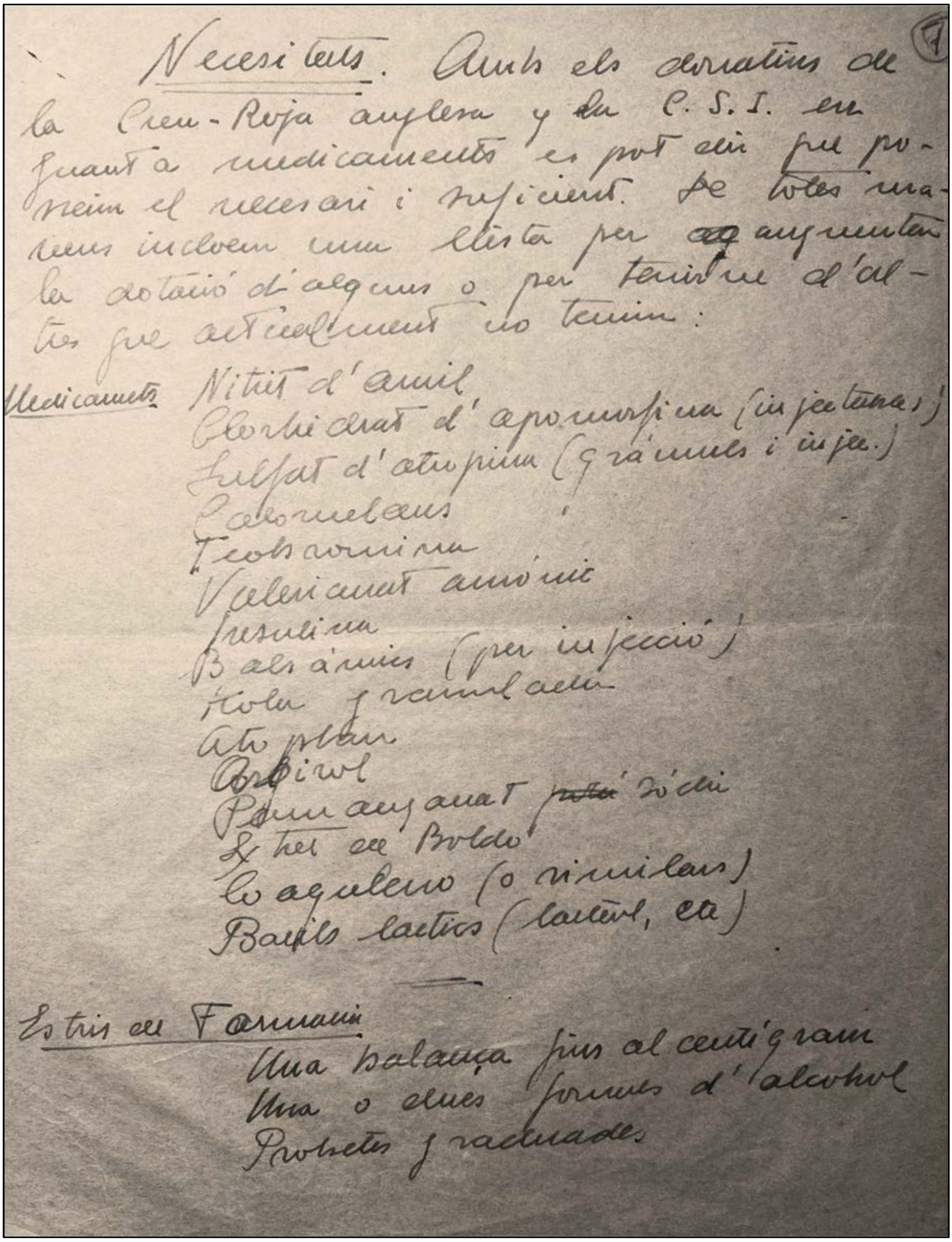

Necessitats. Amb els donatius de la Creu-Roja anglesa y de C.S.I. en quant a medicaments es pot dir que posseim el necessari i suficient. De totes maneres incloem una llista per ~~au~~ augmentar la dotació d'alguns o per tenir-ne d'altres que actualment no tenim:

Medicaments:
Nitrit d'amil
Clorhidrat d'apomorfina (injectables)
Sulfat d'atropina (grànuls i injec.)
Calomelans
Teobromina
Valerianat amònic
Insulina
Balsàmics (per injecció)
Kola granulada
Atophan
Arbirol
Permanganat ~~pota~~ sòdic
Extret de Boldo
Coagulen (o similars)
Bacils làctics (lacteol, etc)

Estris de Farmàcia
Una balança fins al centigram
Una o dues fornes d'alcohol
Provetes graduades

Informe del doctor Pelai Vilar sobre la Infermeria Central dels camps de concentració d'Agde. (camp d'Agde, [1 d'agost de 1939]; Fons Històric Pelai Vilar Canales, MHMC).

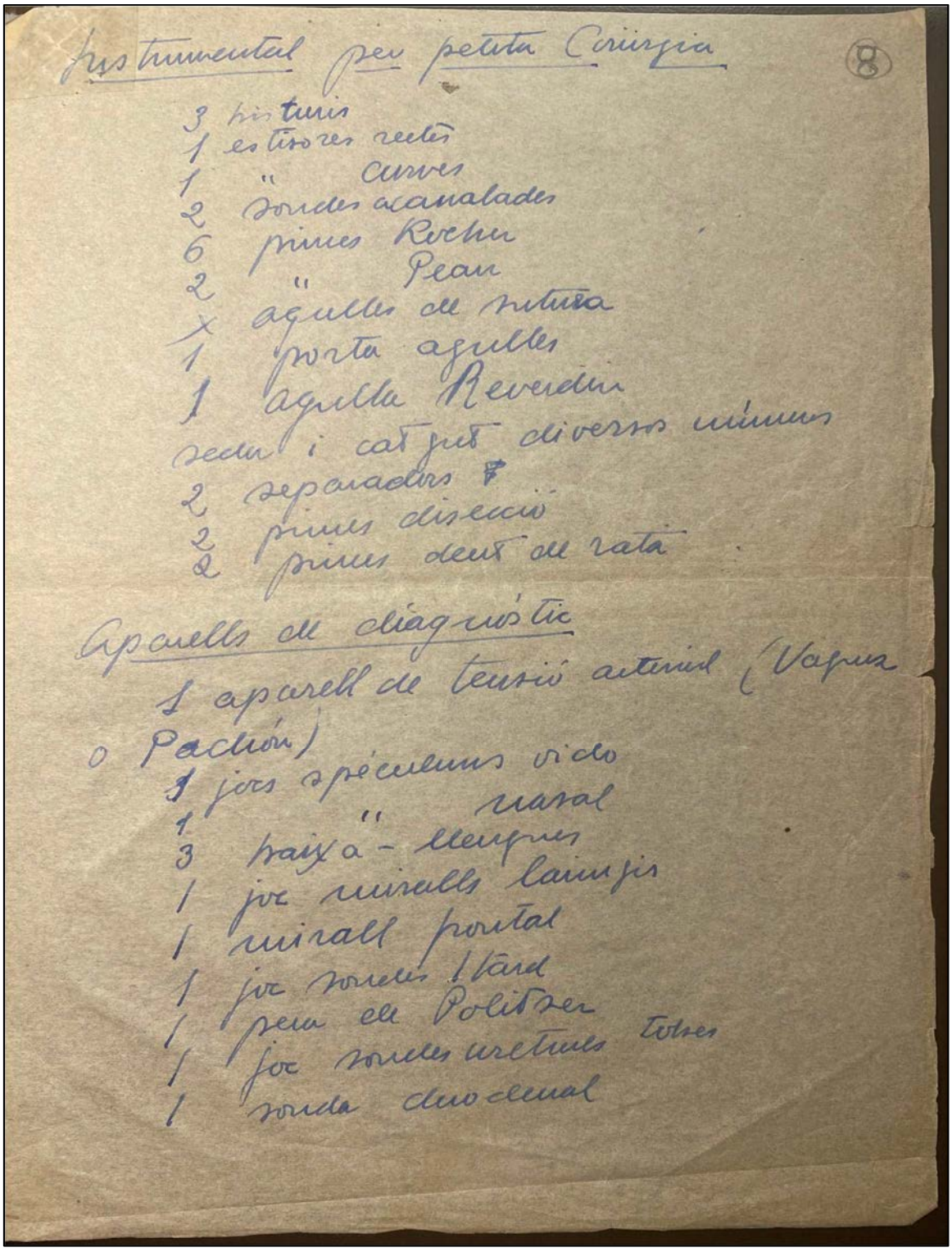

Instrumental per petita Cirurgia (8)

3 bisturis
1 estisores rectes
1 " corves
2 pinces acanalades
6 pinces Kocher
2 " Pean
x agulles de sutura
1 porta agulles
1 agulla Reverdin
recta i cat pet diverses mides
2 separadors
2 pinces disseccio
2 pinces dents de rata

Aparells de diagnòstic

1 aparell de tensio arterial (Vaquez o Pachon)
1 joc especulums vidre
1 " nasal
3 baixa-llengues
1 joc miralls laringis
1 mirall frontal
1 joc sondes Hard
1 pera de Politzer
1 joc sondes uretrals totes
1 sonda duodenal

Informe del doctor Pelai Vilar sobre la Infermeria Central dels camps de concentració d'Agde. (camp d'Agde, [1 d'agost de 1939]; Fons Històric Pelai Vilar Canales, MHMC).

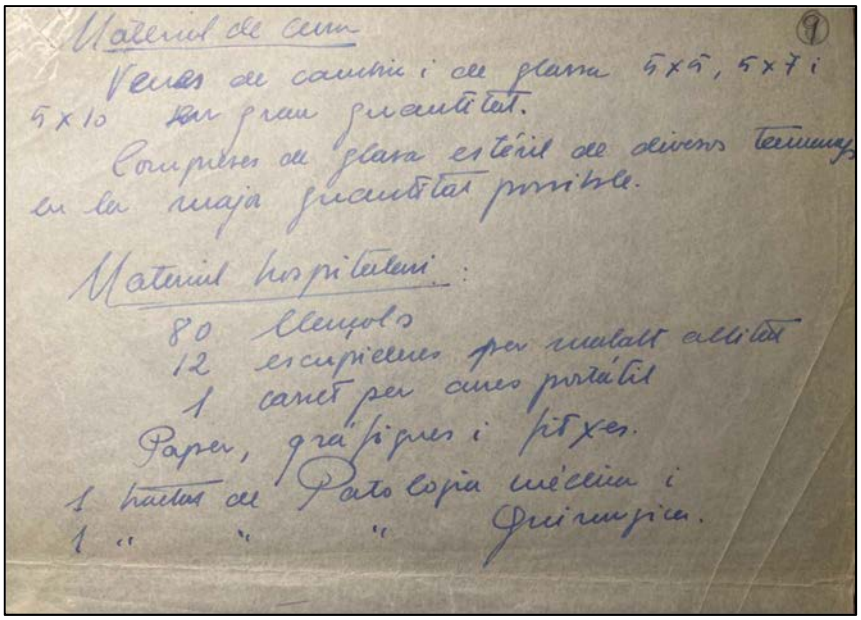

Material de cura

Vendes de cambric i de glassa 5x5, 5x7 i 5x10 en gran quantitat.

Compresses de glassa estéril de diversos tamanys en la major quantitat possible.

Material hospitalari:

80 llençols
12 escupideres per malalt allitat
1 carret per cures portátil

Paper, gráfiques i fitxes.

1 tractat de Patologia médica i
1 " " " Quirúrgica.

Informe del doctor Pelai Vilar sobre la Infermeria Central dels camps de concentració d'Agde. (camp d'Agde, [1 d'agost de 1939]; Fons Històric Pelai Vilar Canales, MHMC).

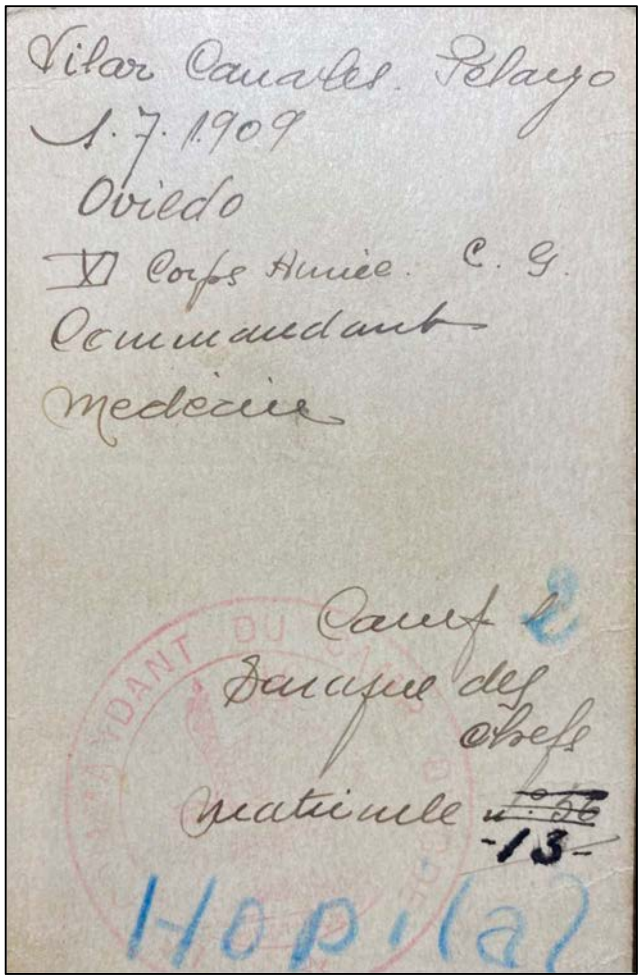

Vilar Canales. Pelayo
1.7.1909
Oviedo
VI Corps Armée. C. G.
Commandant
Médecin

Camp
Banque des chefs
matricule ~~n° 56~~ -13-

Hopital

ANNEX 10: LLISTA D'INTERNS DEL «CAMP DELS CATALANS» EFECTUADA DES DE L'ALT COMANDAMENT DEL CAMP ON APAREIXEN ALGUNS DELS HOMES QUE HAVIEN FET LA PETICIÓ PER A RETORNAR A ESPANYA. AGOST DE 1939.

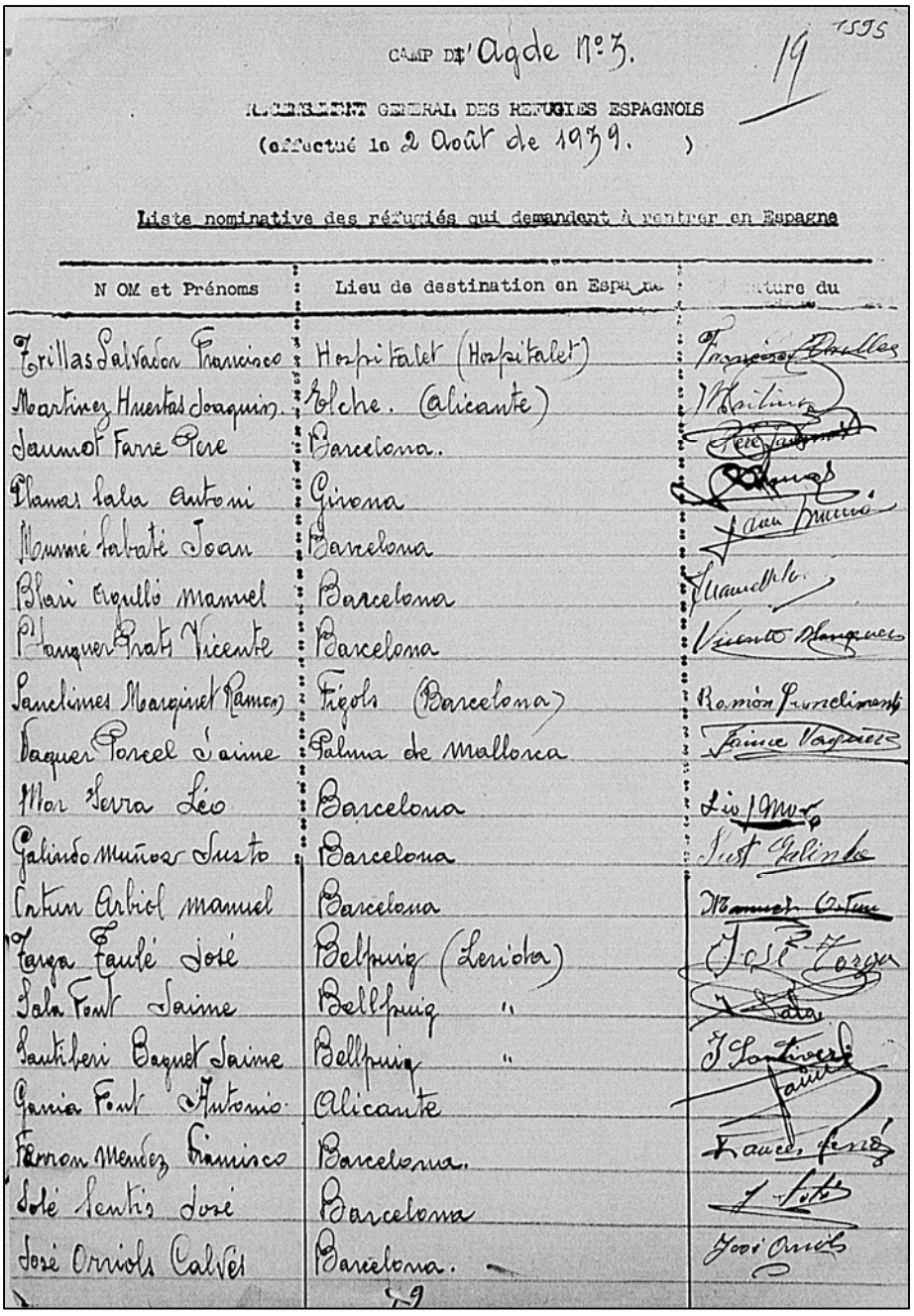

CAMP D'Agde N°3. 19 1595

RECENSEMENT GENERAL DES REFUGIES ESPAGNOLS
(effectué le 2 Août de 1939.)

Liste nominative des réfugiés qui demandent à rentrer en Espagne

N OM et Prénoms	Lieu de destination en Espagne	Signature du
Torillas Salvador Francisco	Hospitalet (Hospitalet)	
Moartinez Huertas Joaquin	Elche. (Alicante)	
Jaumot Farre Pere	Barcelona.	
Planas Sala Antoni	Girona	
Mussie Sabaté Joan	Barcelona	
Blasi Orpelli Manuel	Barcelona	
Blanquer Prats Vicente	Barcelona	
Sanclimes Moarginet Ramon	Figols (Barcelona)	
Vaquer Porcel Jaime	Palma de Mallorca	
Mor Serra Leo	Barcelona	
Galindo Muñoz Justo	Barcelona	
Catun Arbiol manuel	Barcelona	
Targa Faulé José	Bellpuig (Lerida)	
Sala Font Jaime	Bellpuig "	
Santiveri Bagnet Jaime	Bellpuig "	
Garcia Font Antonio	Alicante	
Ferron Mendez Francisco	Barcelona.	
Sole Sentis José	Barcelona	
José Orriols Calvet	Barcelona.	

19

Llista datada el 2 d'agost de 1939, on apareix el nom, el lloc de residència prèvia a la Retirada (es fa referència com a destinació una vegada es procedeixi a la repatriació) i la signatura de l'intern (camp d'Agde, 2 d'agost de 1939; ADH 2 W 622/1).

ANNEX 11: CARTA DEL COMISSARI ESPECIAL M. MAZET ENVIADA AL RESPONSABLE DE LA SEGURETAT NACIONAL DE LA PREFECTURA DELS PIRINEUS ORIENTALS ON L'INFORMAVA DE LES REPATRIACIONS DELS REFUGIATS ESPANYOLS DEL CAMP. JULIOL I AGOST DE 1939.

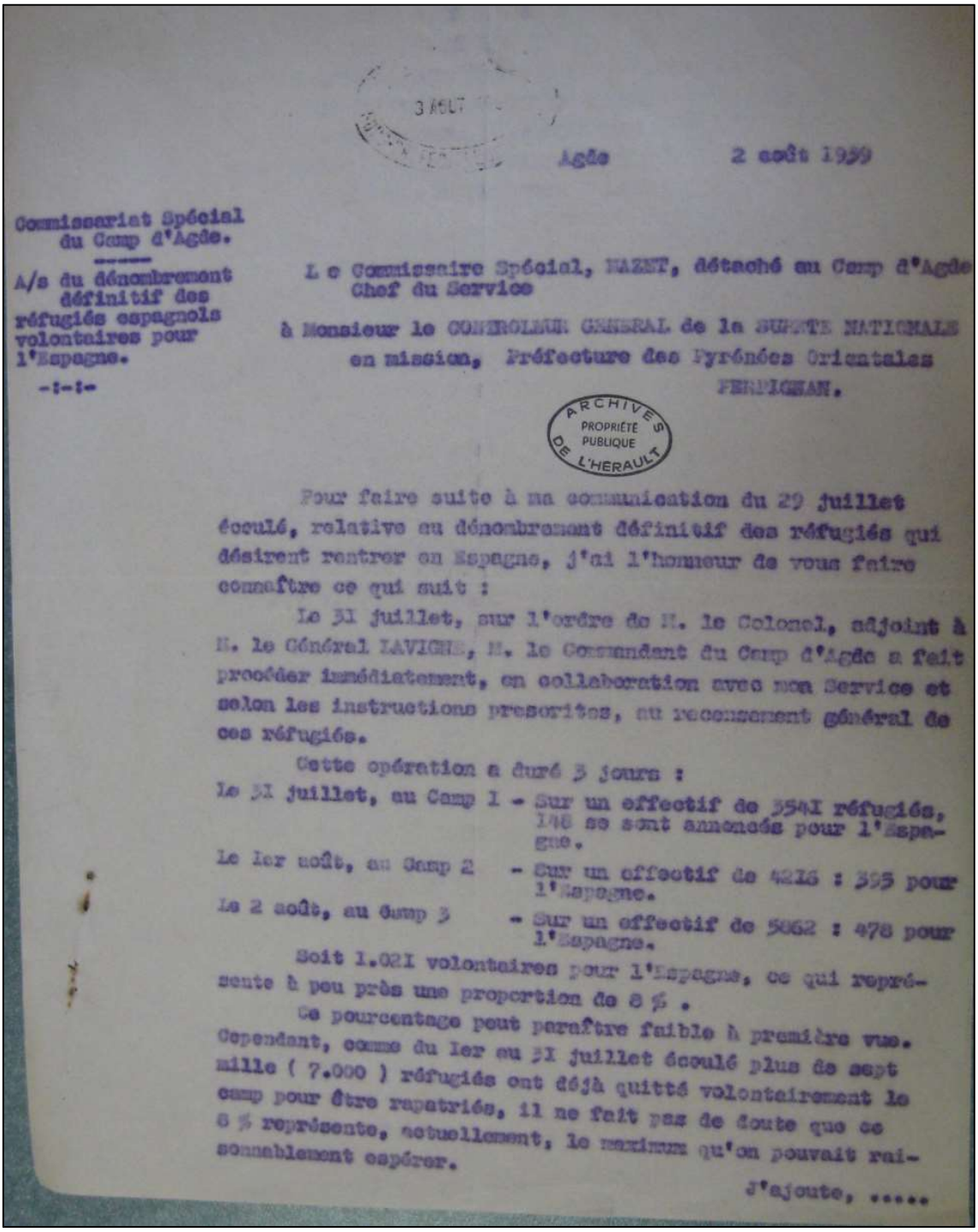

Agde 2 août 1939

Commissariat Spécial
du Camp d'Agde.

A/s du dénombrement
définitif des
réfugiés espagnols
volontaires pour
l'Espagne.
-:-:-

Le Commissaire Spécial, MAZET, détaché au Camp d'Agde
Chef du Service

à Monsieur le CONTROLEUR GENERAL de la SURETE NATIONALE
en mission, Préfecture des Pyrénées Orientales
PERPIGNAN.

ARCHIVES PROPRIÉTÉ PUBLIQUE DE L'HERAULT

Pour faire suite à ma communication du 29 juillet écoulé, relative au dénombrement définitif des réfugiés qui désirent rentrer en Espagne, j'ai l'honneur de vous faire connaître ce qui suit :

Le 31 juillet, sur l'ordre de M. le Colonel, adjoint à M. le Général LAVIGNE, M. le Commandant du Camp d'Agde a fait procéder immédiatement, en collaboration avec mon Service et selon les instructions prescrites, au recensement général de ces réfugiés.

Cette opération a duré 3 jours :

Le 31 juillet, au Camp 1 - Sur un effectif de 3541 réfugiés, 148 se sont annoncés pour l'Espagne.

Le 1er août, au Camp 2 - Sur un effectif de 4216 : 395 pour l'Espagne.

Le 2 août, au Camp 3 - Sur un effectif de 5062 : 478 pour l'Espagne.

Soit 1.021 volontaires pour l'Espagne, ce qui représente à peu près une proportion de 8 % .

Ce pourcentage peut paraître faible à première vue. Cependant, comme du 1er au 31 juillet écoulé plus de sept mille (7.000) réfugiés ont déjà quitté volontairement le camp pour être rapatriés, il ne fait pas de doute que ce 8 % représente, actuellement, le maximum qu'on pouvait raisonnablement espérer.

J'ajoute, ...

Carta del comissari especial M. Mazet al controlador general de la Seguretat Nacional (camp d'Agde, 2 d'agost de 1939; ADH 2 W 620).

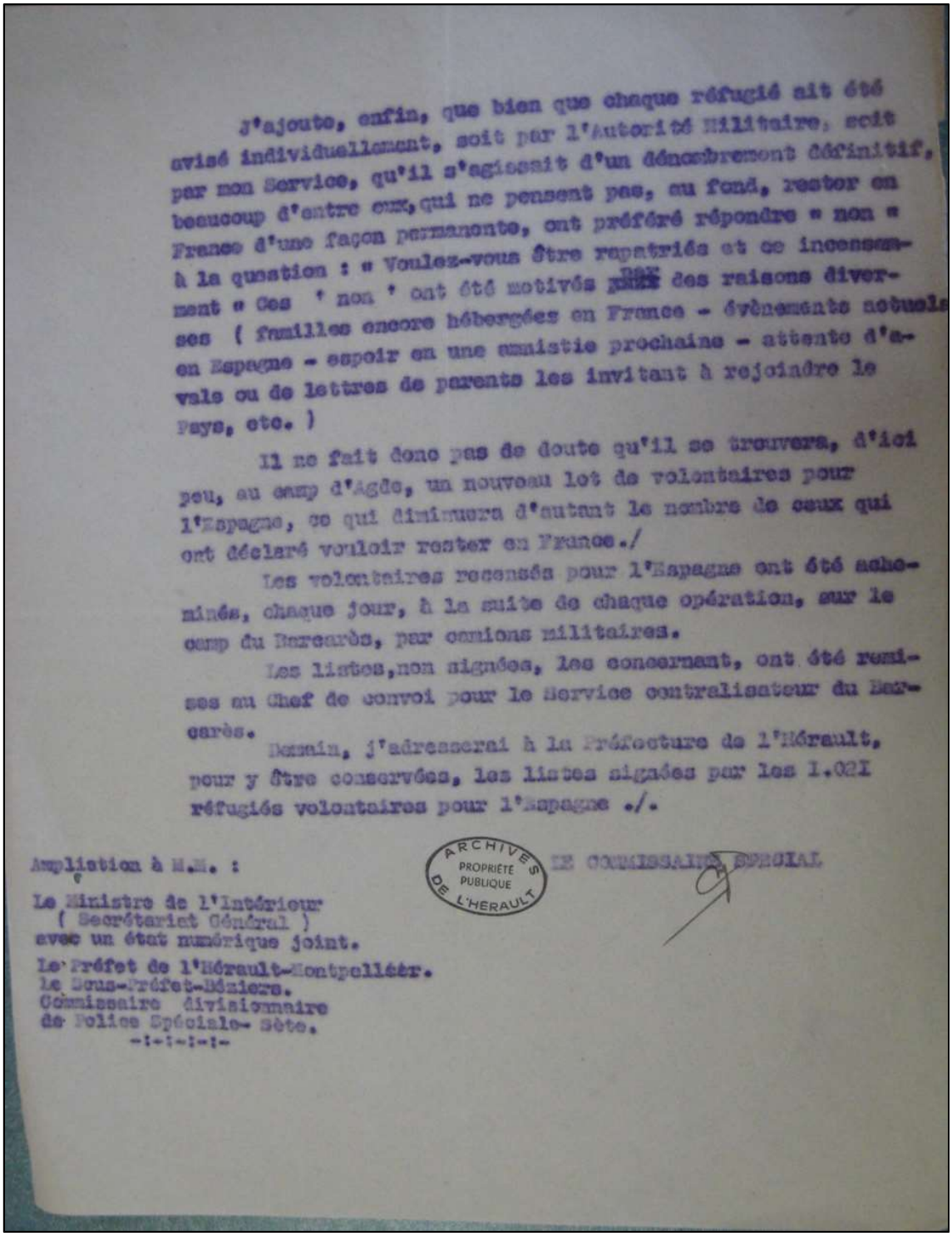

j'ajoute, enfin, que bien que chaque réfugié ait été avisé individuellement, soit par l'Autorité Militaire, soit par mon Service, qu'il s'agissait d'un démembrement définitif, beaucoup d'entre eux, qui ne pensent pas, au fond, rester en France d'une façon permanente, ont préféré répondre « non » à la question : « Voulez-vous être rapatriés et ce inconsciemment » Ces ' non ' ont été motivés par des raisons diverses (familles encore hébergées en France - événements actuels en Espagne - espoir en une amnistie prochaine - attente d'avals ou de lettres de parents les invitant à rejoindre le Pays, etc.)

Il ne fait donc pas de doute qu'il se trouvera, d'ici peu, au camp d'Agde, un nouveau lot de volontaires pour l'Espagne, ce qui diminuera d'autant le nombre de ceux qui ont déclaré vouloir rester en France./

Les volontaires recensés pour l'Espagne ont été acheminés, chaque jour, à la suite de chaque opération, sur le camp du Barcarès, par camions militaires.

Les listes, non signées, les concernant, ont été remises au Chef de convoi pour le Service centralisateur du Barcarès.

Demain, j'adresserai à la Préfecture de l'Hérault, pour y être conservées, les listes signées par les 1.021 réfugiés volontaires pour l'Espagne ./.

Ampliation à M.M. :

Le Ministre de l'Intérieur
(Secrétariat Général)
avec un état numérique joint.
Le Préfet de l'Hérault-Montpellier.
Le Sous-Préfet-Béziers.
Commissaire divisionnaire
de Police Spéciale- Sète.
-I-I-I-I-

ARCHIVES PROPRIÉTÉ PUBLIQUE DE L'HERAULT

Carta del comissari especial M. Mazet al controlador general de la Seguretat Nacional (camp d'Agde, 2 d'agost de 1939; ADH 2 W 620).

ANNEX 12: NOTIFICACIÓ «CONFIDENCIAL» DEL SOTSPREFECTE AL PREFECTE DE L'HÉRAULT ON LI COMUNICAVA QUE ES PROCEDIRIA AL TRASLLAT DELS REFUGIATS CATALANS DEL CAMP 3 A L'1. JULIOL DE 1939.

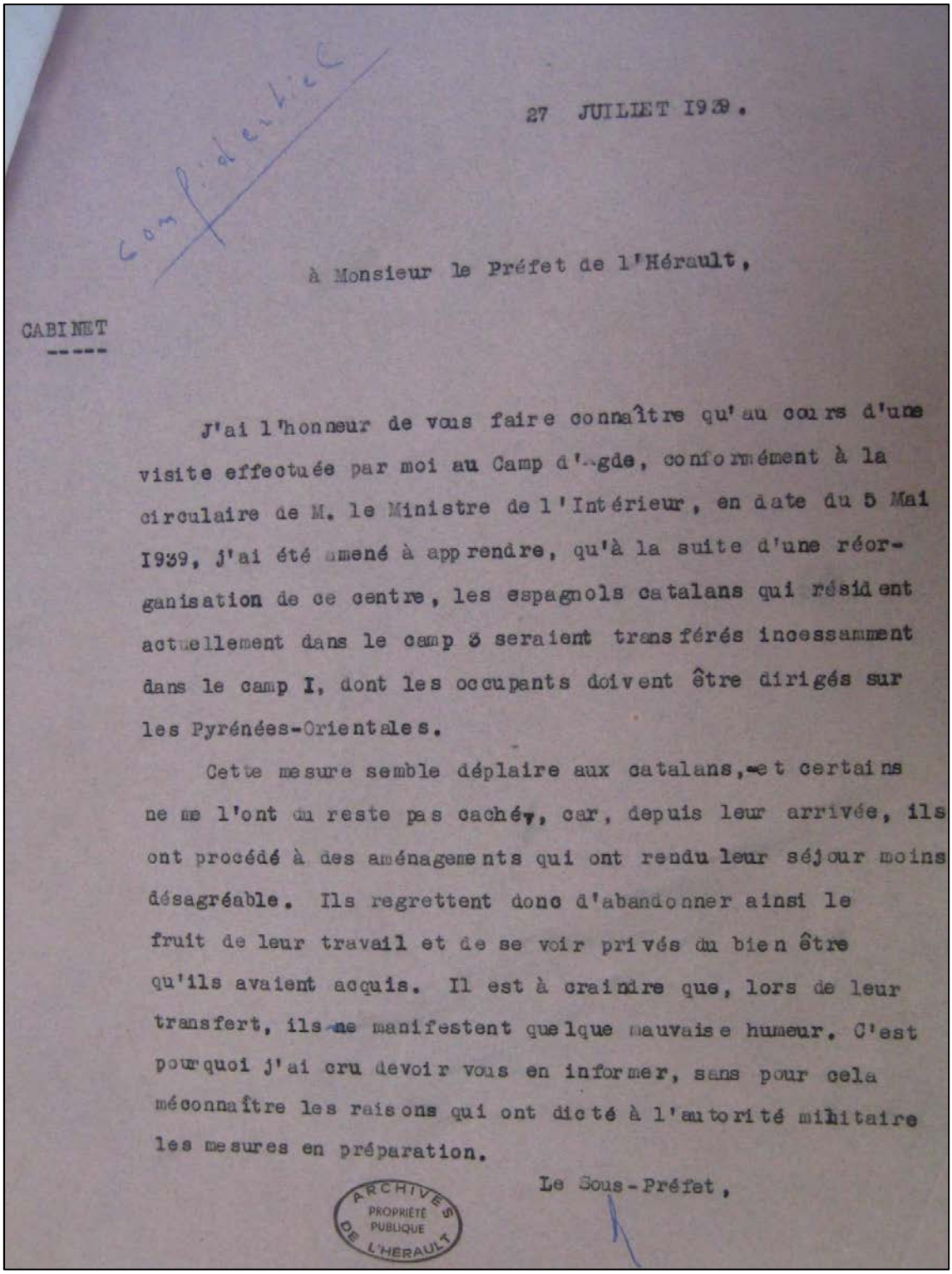

Confidentiel

27 JUILLET 1939.

À Monsieur le Préfet de l'Hérault,

CABINET

J'ai l'honneur de vous faire connaître qu'au cours d'une visite effectuée par moi au Camp d'Agde, conformément à la circulaire de M. le Ministre de l'Intérieur, en date du 5 Mai 1939, j'ai été amené à apprendre, qu'à la suite d'une réorganisation de ce centre, les espagnols catalans qui résident actuellement dans le camp 3 seraient transférés incessamment dans le camp I, dont les occupants doivent être dirigés sur les Pyrénées-Orientales.

Cette mesure semble déplaire aux catalans, et certains ne me l'ont du reste pas caché, car, depuis leur arrivée, ils ont procédé à des aménagements qui ont rendu leur séjour moins désagréable. Ils regrettent donc d'abandonner ainsi le fruit de leur travail et de se voir privés du bien être qu'ils avaient acquis. Il est à craindre que, lors de leur transfert, ils ne manifestent quelque mauvaise humeur. C'est pourquoi j'ai cru devoir vous en informer, sans pour cela méconnaître les raisons qui ont dicté à l'autorité militaire les mesures en préparation.

Le Sous-Préfet,

ARCHIVES DE L'HERAULT PROPRIÉTÉ PUBLIQUE

Carta del sotsprefecte de l'Hérault al prefecte ([Montpellier], 27 de juliol de 1939; ADH 2 W 620).

ANNEX 13: CARTA DEL COMISSARI ESPECIAL M. MAZET AL CAP GENERAL DE LA SEGURETAT NACIONAL DE PERPINYÀ ON LI TRAMETIA EL POSSIBLE TANCAMENT DEL CAMP D'AGDE. SETEMBRE DE 1939

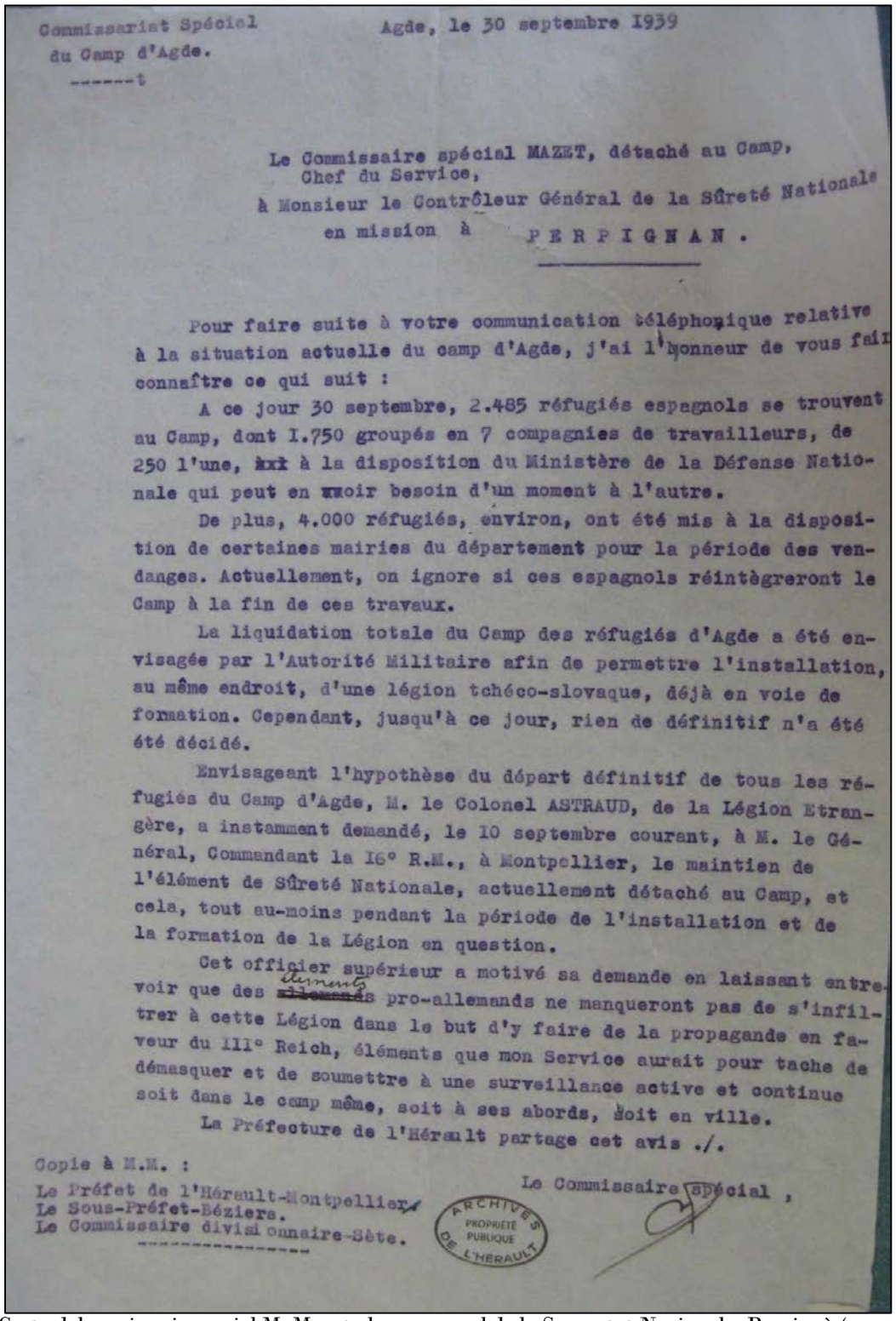

Commissariat Spécial
du Camp d'Agde.
------t

Agde, le 30 septembre 1939

Le Commissaire spécial MAZET, détaché au Camp,
Chef du Service,
à Monsieur le Contrôleur Général de la Sûreté Nationale
en mission à PERPIGNAN.

Pour faire suite à votre communication téléphonique relative à la situation actuelle du camp d'Agde, j'ai l'honneur de vous faire connaître ce qui suit :

A ce jour 30 septembre, 2.485 réfugiés espagnols se trouvent au Camp, dont I.750 groupés en 7 compagnies de travailleurs, de 250 l'une, à la disposition du Ministère de la Défense Nationale qui peut en avoir besoin d'un moment à l'autre.

De plus, 4.000 réfugiés, environ, ont été mis à la disposition de certaines mairies du département pour la période des vendanges. Actuellement, on ignore si ces espagnols réintègreront le Camp à la fin de ces travaux.

La liquidation totale du Camp des réfugiés d'Agde a été envisagée par l'Autorité Militaire afin de permettre l'installation, au même endroit, d'une légion tchéco-slovaque, déjà en voie de formation. Cependant, jusqu'à ce jour, rien de définitif n'a été été décidé.

Envisageant l'hypothèse du départ définitif de tous les réfugiés du Camp d'Agde, M. le Colonel ASTRAUD, de la Légion Etrangère, a instamment demandé, le 10 septembre courant, à M. le Général, Commandant la 16° R.M., à Montpellier, le maintien de l'élément de Sûreté Nationale, actuellement détaché au Camp, et cela, tout au-moins pendant la période de l'installation et de la formation de la Légion en question.

Cet officier supérieur a motivé sa demande en laissant entrevoir que des ~~allemands~~ éléments pro-allemands ne manqueront pas de s'infiltrer à cette Légion dans le but d'y faire de la propagande en faveur du III° Reich, éléments que mon Service aurait pour tache de démasquer et de soumettre à une surveillance active et continue soit dans le camp même, soit à ses abords, soit en ville.

La Préfecture de l'Hérault partage cet avis ./.

Copie à M.M. :
Le Préfet de l'Hérault-Montpellier.
Le Sous-Préfet-Béziers.
Le Commissaire divisionnaire-Sète.

Le Commissaire spécial,

ARCHIVES DE L'HERAULT PROPRIÉTÉ PUBLIQUE

Carta del comissari especial M. Mazet al cap general de la Seguretat Nacional a Perpinyà (camp d'Agde, 30 de setembre de 1939; ADH 12 W 754).

«Terra ancestral, casa dels meus, mai no em trobés proscrita i menant una vida aspra i sense cap sortida, el més penible dels mals. Que la mort, que la mort abans em domi i m'arribi la fi del meu temps; cap dolor no hi ha que superi la pèrdua de la pàtria».

(Eurípides, *Medea*, trad. de Jaume Almirall i Maria Rosa Llabrés, v. 647-651)

Barcelona, 14 d'abril de 2021.